Настоящата публикация е изготвена с финансовата помощ на Европейския социален фонд
по проект *„Collegium Historicum. Програма за повишаване на научния капацитет
на докторанти, пост-докторанти и млади учени в Историческия факултет
на Софийския университет“*, изпълняван от СУ „Св. Климент Охридски“
по договор № BG051PO001-3.3.04-39 от 28 август 2009 г.
Проектът е на стойност 488 398,28 лв. и е финансиран от Оперативна програма
„Развитие на човешките ресурси 2007-2013“, съфинансиран от Европейския социален фонд
на Европейския съюз. СУ „Св. Климент Охридски“ носи цялата отговорност за съдържанието
на настоящия документ, което при никакви обстоятелства не може да се приеме
като официална позиция на Европейския съюз или на Главна дирекция
„Структурни фондове и международни образователни програми“
на Министерството на образованието, младежта и науката.

COLLEGIUM HISTORICUM T. 1

COLLEGIUM HISTORICUM

ТОМ 1

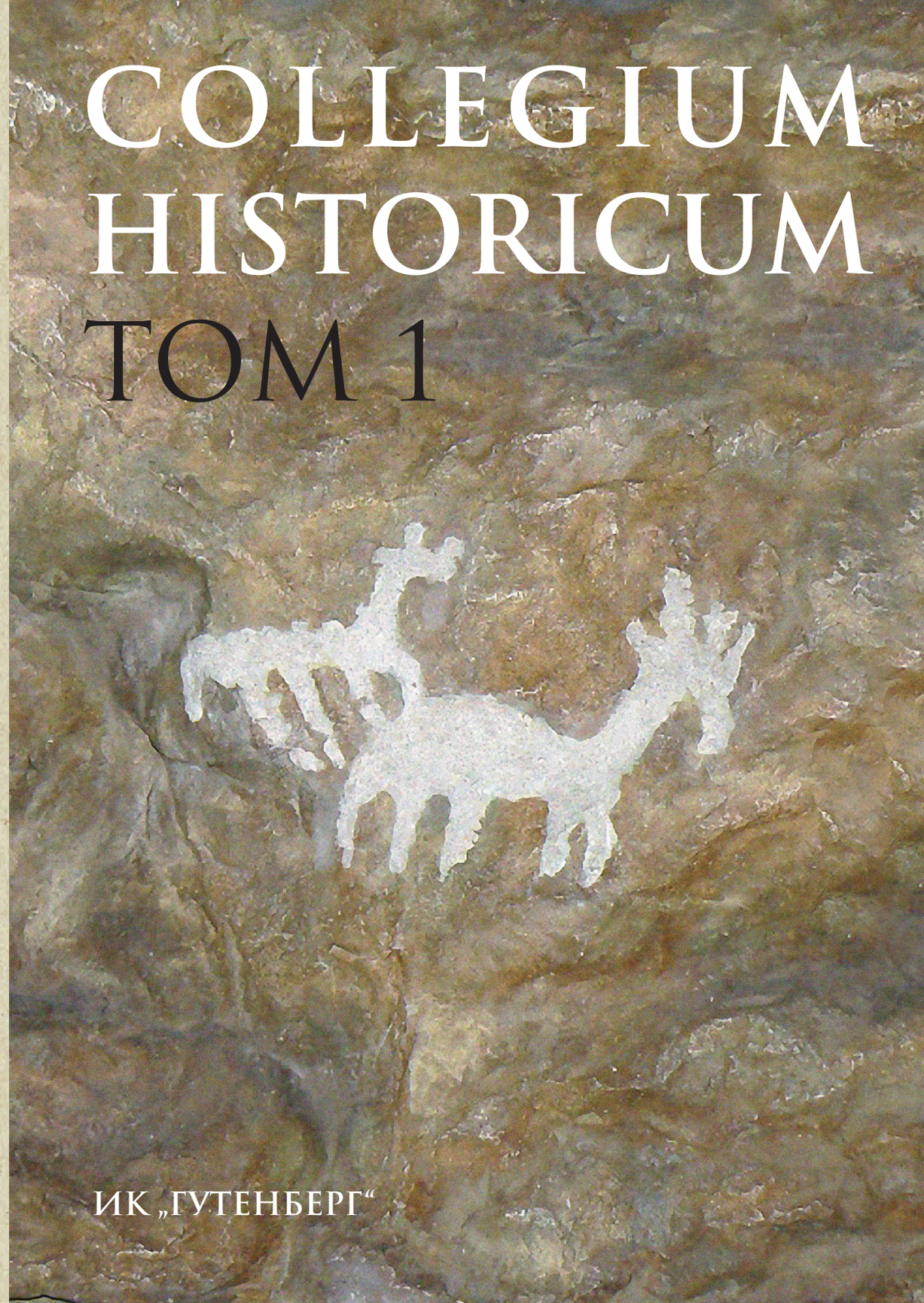

ИК „ГУТЕНБЕРГ“

COLLEGIUM HISTORICUM T. 1

Редакционна колегия:

**проф. д.и.н. Драгомир Драганов; доц. д-р Иван Първев;
доц. д-р Тодор Попнеделев; доц. д-р Костадин Грозев;
доц. д.и.н. Диляна Ботева; доц. д-р Костадин Рабаджиев;
доц. д-р Валери Колев; гл. ас. д-р Мира Маркова**

© Ангел Ангелов, Анета Петрова, Бисер Банчев, Божидар Драганов, Васил Нинов, Венета Ханджийска, Веселина Рангелова, Джени Иванова, Зорница Велинова-Тренчева, Зорница Кръстева, Иван Вълчев, Иванка Славова, Ивелин Кулев, Ина Пачаманова, Йордан Илиев, Ирина Якимова, Калин Йорданов, Калин Маджаров, Камен Станев, Константин Голев, Красимира Лука, Любомир Георгиев, Милена Тафрова, Пламен Велев, Полина Цокова, Радослав Спасов, Ралица Цветкова, Светослав Маноилов, Силвия Иванова, Сия Никифорова, Слава Василева, Теодор Димитров, Цветан Радулов, Чавдар Митов, автори, 2011
© Мария Баръмова, Борис Стоянов, съставители, 2011
© Жеко Алексиев, художник на корицата, 2011
ISBN 978-954-617-115-3

COLLEGIUM HISTORICUM
T. 1

ИК „Гутенберг“
София ● 2011

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Секция *Постдокторанти*

Анета Петрова. Понтийска група керамика с релефна украса от Елинистическата епоха / **11**

Венета Ханджийска. Керамични форми от Кабиле – определител за обработка на масовия керамичен материал от Елинистическата епоха / **37**

Камен Станев. Топонимите като извор за етнодемографските и политически последици от аваро-славянските нашествия в Тракия в края на VI и началото на VII век / **48**

Ангел Ангелов. Светци литургисти и техните свитъци в българската монументална живопис от XVI–XVII век / **67**

Радослав Спасов. Италиански извори за българите католици в Северна България, началото на XVIII–XIX век / **84**

Милена Тафрова. Местната администрация в българските земи през 60-те – 80-те години на XIX век и участието на българите в нейните структури / **119**

Любомир Георгиев. За стопанската предприемчивост на братя Хаджигюрови и случая с тяхната „ракиена фабрика“ / **133**

Сия Никифорова. Ефективността на икономическите институции в Югоизточна Европа на примера на Югославия и България (1918–1941) / **151**

Бисер Банчев. Неглижирането на историческата легитимност. Новите стари държави Сърбия и Черна гора като наследници на Югославия и/или на себе си / **172**

Ралица Цветкова. По стъпките на едно трудно начало. Проф. Тодор Боров като пръв ръководител на катедра Архивистика в СУ „Св. Климент Охридски“ / **199**

II. Секция *Докторанти*

Силвия Иванова, Веселина Рангелова, Ивелин Кулев. Технология на производство на археологически находки от мед и медни сплави през Бронзовата епоха в Североизточна България / **219**

Калин Маджаров. За хронологията на монументалните гробни съоръжения от източния могилен некропол в Историко-археологическия резерват „Сборяново“ / **241**

Слава Василева. „Керченският стил“ във вазописта – проблеми на интерпретацията (преглед) / **256**

Зорница Кръстева. Бележки върху огнищата – олтари „есхари“, откривани в селища от Елинистическата епоха в Тракия / **271**

Иванка Славова. Предварителни резултати от археоботаничното изследване на част от некрополите на античния град Кабиле / **295**

Йордан Илиев. Родопите и завладяването на Тракия от римляните (188 г. пр. Хр. – 45 г. сл. Хр.) / **309**

Божидар Драганов. Култът към Меркурий в Рим и Западните провинции / **332**

Иван Вълчев. Антиезическа кампания в диоцеза Дакия през 330–331 г.? / **348**

Красимира Лука. Античната керамика от местността „Градището“ при с. Якимово (проучвания на проф. Ат. Милчев, 1959–1962 г.) (Предварително съобщение) / **358**

Теодор Димитров. ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ (Бележки върху един аспект от интерпретацията на „Юстиниановата чума“ във Византия) / **375**

Калин Йорданов. Константинополските реликви преди 1204 г. / **384**

Васил Нинов. За някои форми на употреба на финансовите средства от кралете-кръстоносци / **399**

Константин Голев. Образът на куманите в „Повесть временных лет“ и съвременните ѝ руски извори / **412**

Пламен Велев. Императорът и неговото „малцинство“. Антиосманската отбранителна стратегия на Хабсбургите XVI–XVII век / **433**

Джени Иванова. В плен на противника или в плен на съюзника? (Историографските версии на Силяхдар Мехмед ага за отношенията на османците с Имре Тьокьоли) / **443**

Цветан Радулов. Хигиената в Османската империя през XVIII век като европейско-ориенталски феномен / **456**

Зорница Велинова-Тренчева. За някои аспекти от модернизацията на Белград и София в края на XIX и началото на XX век / **468**

Ина Пачаманова. Традиция и модернизация в положението на жената в българското семейство от Възраждането до средата на XX век / **485**

Светослав Манoилов. Гласът на руския консерватизъм. Михаил Катков / **504**

Чавдар Митов. Руските революционни смутове и антисъветската съпротива на Нажмутдин Гоцински (1917–1925) / **526**

Полина Цокова. Инвестициите в Доспатския район на Смолянски окръг през 60-те години на XX век / **543**

Ирина Якимова. Разпадане на източноевропейския интеграционен модел през втората половина на 80-те и началото на 90-те години на XX век / **555**

I СЕКЦИЯ

ПОСТДОКТОРАНТИ

ПОНТИЙСКА ГРУПА КЕРАМИКА С РЕЛЕФНА УКРАСА ОТ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА

Анета Петрова

В статията е представена специфична група керамика с релефна украса, която има характерна текстура, форма и украса[1]. За съжаление броят на находките не е голям, а преобладаващата част от тях са запазени фрагментарно. Въпреки, че част от находките са публикувани досега, съдовете не са разглеждани като група. Разкопките на ул. „Крайбрежна“ на северния бряг на Стария град на Несебър (древна Месамбрия), където тези съдове преобладават сред останалите купи с релефна украса, позволиха да се разграничи групата и дадоха нови данни за нейното изследване[2].

ТЕХНОЛОГИЯ

Съдовете от разглежданата група са изработени от фина, твърда глина, в която в някои случаи се забелязват малки парченца слюда. Цветът на глината е сив, най-често тъмносив (почти черен) в долната част на съда (GLEY1 3/N, GLEY1 4/N, GLEY1 5/N, 5Y 2.5/1, 5Y 3/1)[3]. Зоната на устието е двуцветна, като към външната повърхност има светлосива ивица (5Y 4/1, 5Y 5/1, 5Y 6/1, 2.5Y 6/1). Съдовете са покрити с лак – плътен и добре прилепнал от вътрешната страна на съда и по устието на съда и потънък от външната страна на тялото. При някои екземпляри може да се види как лакът е потекъл при нанасянето и съответно повърхността към

[1] Благодаря на Анелия Божкова за възможността да изследвам купите с релефна украса от разкопките на ул. Крайбрежна на северния бряг на п-в Несебър, които осигуряват основните данни за проучването на представената група. Благодаря и на Петя Кияшкина, Димитър Недев и Мартин Гюзелев за възможността да изследвам някои непубликувани фрагменти от Месамбрия и Аполония. Специални благодарности и на Елина Милчева и Constantin Băjenaru за снимките на находките от Одесос и Томи.

[2] Божкова, А., Х. Прешленов, М. Даскалов, П. Кияшкина. Спасителни археологически разкопки на ул. Крайбрежна в ААР Старинен Несебър през 2006 г. – АОР през 2006. С., 2007, 247–250; Божкова, А., П. Кияшкина, М. Даскалов, Т. Марваков, К. Трендафилова. Спасително археологическо проучване на ул. „Крайбрежна“ в ААР „Старинен Несебър“. – АОР през 2007. С., 2008, 304–307.

[3] Индексите на цветовете са дадени по Munsell Soil Color Charts.

дъното не е плътно покрита. Участъците, където има украса, са неравни, а лакът върху тях е матов. За разлика от тях лакът от вътрешната страна и устието на съда е лъскав, най-често черен (GLEY1 2.5/N, GLEY1 3/N, 5YR 2.5/1), с някои вариации в оцветяването на границата между зоната на устието и тялото (10YR 5/4). Повърхността отвън е тъмносива или черна в долната част (GLEY1 3/N, GLEY1 4/N, 5Y 2.5/1, 5Y 3/1, 10YR 3/1) и на кафяви или сиво-кафяви петна в горната част на съда (5Y 5/1, 5Y 4/1, 2.5Y 3/1, 2.5Y 4/1, 2.5Y 5/1). Малко количество съдове имат изцяло сиво покритие (GLEY1 4/N, GLEY1 5/N, GLEY1 5/10N, 2.5Y 5/1).

Качеството на изработка на украсата е различно. При някои купи тя е фина, но при други е изработена в калъпи с по-небрежно отпечатани мотиви. В резултат от това са се получили характерни двойни контури на украсата върху завършения продукт (Табл. 9.5; 10.1, 4; 11.1).

ФОРМА

Един от критериите за отделяне на разглежданата група е тяхната форма, която е доста подобна и напомня на някои метални купи и фиали[4]. Зоната на устието е висока (1,2–1,9 см), силно извита навън и се разграничава ясно от тялото. При повечето примери ръбът на устието е заострен, по-рядко е прав (Табл. 4.2; 5.4). Диаметърът на устието варира между 11,6 и 14 см. Най-широката част на тялото е с няколко милиметра по-тясна от тази на устието. Формата на тялото е полусферична (Табл. 5.2; 6.3) или по-сплесната (Табл. 1.1; 4.1). Доколкото може да се прецени по изцяло запазените или възстановими съдове, височината им е около 6,5–7,5 см. Релефните пояси, които ограждат медальона, маркират и дъното на съда, което има размери 2,4–3 cm.

УКРАСА

Украсата е организирана в няколко зони подобно на останалите елинистически купи с релефна украса. В зоната на устието се забелязват няколко повтарящи се елемента. Характерни за цялата група са вдлъб-

[4] Pfrommer, M. Studien zu alexandrischer und grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit. Berlin1987 (Istanbuler Forschungen 16).Taf. 62 (хронологично и пространствено разпределение).

натата линия под устието и линиите на границата между зоната на устието и тялото. В повечето случаи на това място има ред перли, понякога ред кръгчета (Табл. 6.1; 11.5), разположен и между две тесни изпъкнали ивици. Върху някои съдове, чиято украса е изработена по-небрежно или дори е имитирана след съединяването на устието и направеното в калъп тяло, този мотив е трудно да бъде разграничен (Табл. 9.5; 11.1; 12.5; 13.1; 15.1). В някои случаи под него са добавени допълнителни редове мотиви: ластари (Табл. 6.2–3; 12.1), лесбийска (Табл. 15.2) или йонийска кима (Табл. 1.1; 4.1; 9.1; 10.5), като последната е оградена с по един ред перли. Овите в йонийската кима са с двоен контур, а идентични ластари са използвани при украсата на стените (Табл. 6.1; 11.5).

Фрагментарното състояние и ограниченият брой на находките затрудняват обобщението по отношение декорацията на стените. На базата на известния материал може да се отбележи, че са използвани два основни принципа на пространствено разпределение на мотивите – една зона (обикновено каликс) или два или три реда мотиви (единият от тях може да бъде каликс), понякога разделени с изпъкнали линии (Табл. 3.3; 10.4; 15.4). Доколкото може да се съди по запазените екземпляри, предпочитани са фигуралната, растителната и езичестата украса[5]. Човешките фигури (например танцуващи девойки) се появяват като самостоятелен мотив (Табл. 1.1; 9.1) или са комбинирани с растения, птици и различни предмети. Използват се и фигурални композиции, например еротични сцени (Табл. 1.2; 9.2). Най-популярната фигура е тази на малкия Ерос, представен в движение надясно с вдигнати дясна ръка и крак (Табл. 1.3; 2.1–3; 9.3–4; 10.1–2).

Украсата включва и животински фигури, най-често птици, макар в някои единични случаи да се срещат лъвове или делфини (Табл. 3.1; 9.5). Птиците допълват и купите с Ероси и растителна украса, особено тези с лозови ластари (Табл. 4.2–3; 10.6; 11.1).

---

[5] Няколко фрагмента от Даскилейон (Derenoylu, E. Daskyleion kabartmalı kâsereleri ve batı yamacı kapları kronoloji ve üretim yeri problemleri. – in: Abadie-Reynal C. ed. Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistique et romaine. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 23–24 mai 1996. Paris 2003, pl. XLIII.KA27, KA29), които не могат да бъдат приписани със сигурност към представената група, тъй като са илюстрирани само с рисунки, имат декорация на пиниева шишарка. Фрагментът от Олбия, който е украсен с концентрични полукръгове (Леви, Е. Керамический комплекс III–II вв. до н.э. из раскопок ольвийской агоры. – В: Ольвия. Теменос и агора. Москва-Ленинград, 1964, рис. 13.2) и се предполага, че принадлежи към групата, също е изключен от анализа, тъй като няма съответствие между известните находки, а глината е много по-светла от лака, което е нетипично.

Стените на някои съдове са украсени с растителни мотиви – трилистни бръшлянови гирлянди (Табл. 4.1; 10.5), окачени гирлянди (Табл. 3.2; 10.3), цветя и различни видове палмети (Табл. 3.3; 7.2; 10.4; 13.2; 14). Палметите, изобразени на долния ред на фрагмента, който е илюстриран на Табл. 3.3 имат специфична сърцевидна основа, която може да се види и на фрагмент от Ахтопол[6]. Вероятно подобни, макар и опростени палмети, образуват ластарите върху купа от Томи (Табл. 14). По всичко личи, че има два предпочитани мотива – бръшлян (Табл. 4.5; 10.8; 11.3; 15.3–4) и лозови ластари (Табл. 4.2–3; 5.1; 10.6; 11.1; 12.4; 15.4), понякога комбинирани в общ мотив (Табл. 4.4; 8.6–7; 10.7)[7]. Лозите са допълнени с летящи птици и цветя, които в някои случаи са вписани.

Езичестият мотив често е използван като независима украса или в комбинация с акантови листа (Табл. 6.1; 8.1, 5; 11.5; 12.6) и ластари (Табл. 6.1; 14) или лозови мотиви (Табл. 5.1; 12.4). Трябва да се отбележи разнообразието на езици, които са конвексни или конкавни, оградени с една или две линии. Върху купа от Томи те дори оформят листо, образувано от два странични езика и един частично щампован между тях (Табл. 14).

Каликсът покрива целите стени или е ограничен в долната част на тялото. Най-често е съставен от акантови листа, редуващи се с цветя (Табл. 2.3; 10.2), нелумбо (Табл. 8.5; 13.1)[8] и лотосови (Табл. 2.3; 10.2) листа, макар някои от тях да се използват независимо (Табл. 8.2; 11.2). Малките каликси се състоят от палмети (Табл. 7.2; 13.2) или малки папрати (Табл. 13.1).

Всички запазени медальони са украсени с розета. Розетите, които са засвидетелствани на този етап на проучване, са два вида – десетлистни тройни розети и дванадесетлистни или четиринадесетлистни розети с ре-

---

[6] Gauvin, G. Survey in the costal zone area of the Strandja area, South-Eastern Bulgaria. – In: Fossey, J. M. (ed.) Antiquitates Proponticae, Circumponticae et Caucasicae II. Amsterdam 1997, pl. 6 (вторият фрагмент на средния ред). Вероятно подобна палмета е украсявала последния фрагмент на първия ред, но макар да е сив на цвят, той не може да се прибави със сигурност към групата. Изказвам благодарност на Константин Господинов за цветните снимки на някои фрагменти, което ми даде възможност да разпозная поне два фрагмента от разглежданата група (първите два от средния ред на цитираната картинка). За съжаление те не бяха достъпни за детайлно проучване.

[7] Комбинацията между лози и бръшлянови ластари може да се види на купа от гроб в Закубанието, която се съхранява в Музея в Армавир (Лопатин, А. П., Малышев, А. А. К вопросу об античном керамическом импорте в Закубанье в VI–II вв. до н. э. – Историко-археологический альманах 3 (2002), Москва, табл. 6.

[8] Листа на нелумбо, вероятно редуващи се с ластари с вписани цветя, са представени на един от фрагментите от Ахтопол (Gauvin. Survey, 1997, pl. 6 – първият фрагмент на средния ред).

дуващи се заоблени и остри листа. Розетите са оградени с един или два релефни пръстена.

Трудно е да се забележи директно влияние на някои от установените производствени центрове върху формата или украсата на представените съдове. Нещо повече, част от характеристиките им са близки до производството, типично за различни райони. Като форма напомнят някои купи, изработени в аргоските работилници на Монограма и Клеагорас, както и на екземпляри от Гортис в Аркадия[9]. Перлите, дори комбинирани с двойно очертани ови в йонийската кима, са обичайни за работилницата на Деметриос-Язон от Аргос[10]. Жлебовете по устието са използвани често от някои източни производители като Антиохия[11] и Тарсус[12]. В Антиохия е популярна и йониската кима между редове перли. Бръшлянови ластари, близки до някои от представените екземпляри, могат да се видят на купите с релефна украса от Пергам[13], Милет[14] и Тарсус[15]. Движещите се надясно Ероси с вдигната дясна ръка и крак са известни от Милет[16], Пергам[17], както и от някои понтийски центрове[18]. Формата на бръшляновите листа на Табл. 10.8 напомня тези, представени на съдове от Ахтопол[19], Хистрия[20], с. Либикнехтовка в района на Керч[21] и

[9] Siebert, G. Recherches sur les ateliers de bols a reliefs du Péloponnèse a l'époque hellénistique. Paris 1978, pl. 96, AM 31, K 119; 97, Go 72.

[10] Siebert. Recherches, 1978, p. 40, pl. 73.

[11] Waagé, F.O. Hellenistic and Roman tableware of North Syria. – In: Ceramics and Islamic coins. Princeton 1948 (Antioch-on-Orontes IV.1), fig. 9–14.

[12] Goldman, H. (ed.) Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. The Hellenistic and Roman periods. 1950 (Tarsus I), fig. 129–131.

[13] Conze, A. Stadt und Landschaft. Berlin 1913 (Altertümer von Pergamon I. 2), Beiblatt 43.13; De Luca. Die feine Keramik. – in: De Luca G., Radt, W. Sondagen im Fundament des grossen Altars, Berlin-New York 1999 (PF 12), Taf. 22.591–592.

[14] Kossatz, A.-U. Funde aus Milet. Teil 1. Die megarischen Becher. Berlin-New York 1990 (Milet V.I), Taf. 8. M336; 14. M79; 18. M261 (Пергамска?).

[15] Goldman. Tarsus. 1950, fig. 129, 155–156, 159.

[16] Kossatz. Milet. 1990, Taf. 5. M137, M432; 7. M739.

[17] De Luca. Sondagen. 1999, Beil. 7.472.

[18] Смирнова, Т. Поселение римского времени близ Керчи. – КСИА 109 (1967), рис. 56; Забелина, В. Импортные „мегарские" чаши из Пантикапея. – Сообщения Государственного музея изобразительных исскуств имени А. С. Пушкина 7 (1984), с. рис. 10b (пергамска); Domăneaţu, C. Les bols hellénistiques à décor en relief. Bucarest 2000 (Histria XI), pl. 30.433 (?).

[19] Gauvin. Survey. 1997, pl. 6 (последният фрагмент на третия ред).

[20] Domăneaţu. Histria. 2000, pl. 36.544 (пергамска).

[21] Смирнова, Т. Поселение. 1967, рис. 55–56.

Беляус[22], както и на трилистните мотиви върху купите с релефна украса от Ефес[23] и керамиката с апликирана украса[24]. Розетата на медальона, която е съставена от редуващи се заоблени и остри листа, е типична за някои ефески работилници[25]. За разлика от нея същата тройна розета, но украсяваща дъната на купи, изработени от глина с различна текстура, е ограничена само в понтийските находища[26]. Използвана е в опростен вариант в украсата на стените и дъната на някои съдове от Атина[27], Пергам[28] и Ефес[29].

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ

Находките на купи с релефна украса от представената група са концентрирани в понтийския регион и особено в западната и северната му част (виж картата). Повечето от тях произхождат от Месамбрия, където представляват 18 % от известните купи с релефна украса. Преоблада-

[22] Дашевская, О. Д., Голенцов, А. С., Михалин, Б. Ю., Старченко, Е. В. Раскопки на Беляусе. Археологические открытия 1975 года. Москва, 1976, с. 321.

[23] Laumonier, A. La céramique hellénistique à reliefs, 1, Ateliers „ioniens“. Paris 1977 (Exploration archéologique de Délos XXXI), pl. 61.870 (Philon); Hausmann, U. Eine pergamenische Werkstatt? – Ist Mitt 27–28 (1977–1978), pp. 225, Taf. 56 (частна колекция; южно понтийски произход).

[24] Hübner, G. Die Keramik mit aufgesetztem Relief aus Pergamon: Herstellungsverfahren und arbeitstechnische Organisation. – In: Δ’ Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική. Χρονολογικά προβλήματα. Κλειστά σίνολα – εργαστήρια. Athens 1997, pp. 260, pl. 191.

[25] Laumonier. Delos. 1977, pl. 31.3343; 35.1444; 36.665; 44.4056 (Monogram); 50.853, 373 (Apol.); Gassner, V. Das Südtor der Tetragonos Agora: Keramik und Kleinfunde. Wien 1997 (Forschungen in Ephesos 13.1.1), p. 86, Taf. 86.223, 272–273.

[26] Иванов, Т. Антична керамика от некропола на Аполония. – Във: Венедиков, И. (ред.). Аполония. Разкопките на некропола на Аполония през 1947–1949 г. С., 1963, обр. 93; Domăneaţu. Histria. 2000, pl. 36.544. Подобни тройни розети украсяват медальоните на някои непубликувани купи от Месамбрия.

[27] Rotroff, S. Hellenistic pottery. Athenian and imported moldmade bowls. Princeton 1982 (The Athenian agora 22), pl. 24.126; 61.341; 94.113.

[28] De Luca, G. Funde und Cronologie der Bauphasen. – In: Ziegenaus O, De Luca, G. Das Asklepeion. 1. Teil. Der südliche Temenosbezirk in hellenistischer und frührömischer zeit. Berlin1968 (AvP XI.1), Taf. 54.342, 348; 55.340; 59.436; Schäfer, J. Hellenistische Keramik aus Pergamon. Berlin 1968 (PF 2), Abb. 14.1.

[29] Laumonier. Delos. 1977, pl. 89.1407 (Ros. éch.), 104.4670 (Godr.); Mitsopoulos-Leon, V. Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. Kleinfunde. 1. Teil: Keramik hellenistischer und römischer Zeit. Wien 1991 (Forschungen in Ephesos IX 2.2), Taf. 79.D20.

ващата част е открита във фрагментиран вид в града, но за съжаление извън мястото на първоначалното депониране, в късноримски и средновековни контексти. По-добре запазени съдове се откриват в некропола[30]. Няколко фрагмента са известни от Аполония от късно елинистически сгради[31], както и в пласт с късно елинистически материали (керемиди и съдове)[32]. За съжаление останалите понтийски находки са публикувани само със снимки. Поне два или три фрагмента са известни от Ахтопол[33]. Фрагменти от разглежданата група са споменати (само три илюстрирани) от пласт от II в. пр. Хр. в Пантикапей, където представляват около 3 % от всички намерени купи с релефна украса [34]. Подобни са открити на агората и в некропола на Олбия[35], както и в насипа, покриващ сградите от III–II в. пр. Хр. в Участък I в Мирмекион[36]. Фрагментарно запазени купи са публикувани от крепостта Чайка в Северозападен Крим[37] и За-

[30] Čimbuléva, J. La nécropole antique de Messambria. Matériaux et études. Burgas 2005 (Nessebre III), fig. 5.1.

[31] Гюзелев, М. Спасителни археологически проучвания на обект Старата Община в УПИ II, кв. 28, гр. Созопол. – АОР през 2006. С., 2007, с. 273, обр. 1; Недев, Д., Дражева, Ц. Спасителни археологически проучвания в старата част на гр. Созопол – УПИ 226, кв. 18. – АОР през 2006. С., 2007, с. 357, обр. 2.

[32] Недев, Д., Господинов, К. Спасителни археологически проучвания на територията на старата част на гр. Созопол (УПИ XI-XII-515, кв. 27; УПИ XIX-525, кв. 27; УПИ X–393, кв. 36). – АОР през 2006. С., 2007, 353–354, обр. 1.

[33] Gauvin. Survey, 1997, pl. 6.

[34] Забелина, В. Импортные. 1984, с. 169, рис. 9.

[35] Леви, Е. Ольвия. 1964, с. 251, рис. 13.1; Паровић-Пешикан, М. Некропол Ольвии эллинистического времени. Киев, 1974, с. 95, рис. 86.5.

[36] Гайдукевич, В. Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946–1952. – В: Боспорские города II. 1958 (МИА 85), с. 209, рис. 64.1; Гайдукевич, В. Ф. Археологические исследования 1956 года. – В: Мирмекий. Советские раскопки в 1956 г. 1934–1956. Варшава, 1959, с. 80, рис. 88.

[37] Коваленко, С. А. Мегарские чаши Чайкинского городища. – В: Дмитриев, С. С. (ред.). Из истории культуры и общественной мысли народов СССР. Москва, 1987, рис. II.1–2. Според информация, получена от Сергей Коваленко, фрагмент 91/102 от Кара Тобе (Внуков, С. Ю., Коваленко. С. А. Мегарские чаши с городища Кара-Тобе. – В: Журавльов, Д. В. (ред.) Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. Москва, 1998, рис. 4.6), е от същата група, макар че формата му е необичайна. Подобни на дискутираната форма и схема на декорация има 97/187 (ibid., рис. 6.1), който, впрочем, може да е „червен“, а не сив на цвят. Благодаря на Сергей Коваленко, че ми обърна внимание на тези купи, както и на факта, че в Кара Тобе е открита месамбрийска бронзова монета от 240/235 – 210/200 г. пр. Хр. (Karayotov, I. Circulation des monnaies de bronze de Messambria. – In: Nessebre III. Burgas 2005, p. 198, fig. 8).

кубанието[38]. Единични находки са известни от некрополите на Одесос[39] и Томи[40]. На този етап данните показват, че единствените екземпляри, открити извън понтийския район, са няколко фрагмента от Даскилейон, които са публикувани само с рисунки, но формата и описанието на глината им предполагат, че са от представената група[41].

ДАТА

Публикуваните купи от гроб 56/1901 в Олбия и Пантикапейския пласт са датирани във II в. пр. Хр.[42] Вероятно малко по-късно, във II–I в. пр. Хр. може да се датира гроб II/1962 от Томи[43]. Според Radu Ocheşeanu схематичната украса на купата предполага дата в началото на I в. пр. Хр.[44] Подобна дата (последната четвърт на II – началото на I в. пр. Хр.) е предложена за фрагментите от Чайка[45]. Съдът от некропола на Месамбрия е открит извън гроб, но заедно с късноелинистически кантарос от същия период[46]. Насипът на сградите на Участък I в Мирмекион е дори по-общо датиран в III–I в. пр. Хр., въпреки че преобладават находките от III–II в. пр. Хр.[47] Един от фрагментите от Аполония е открит в пласт, който покрива елинистическо помещение (УПИ XII–515, кв. 27)[48]. Родоски амфорен печат на епонима Клеукратес I и месамбрийска монета от типа Дионис/грозд дефинират доста широки граници между 174–172 г.

---

[38] Лопатин, А. П., А. А. Малышев. К вопросу. 2002, рис. 6.

[39] Тончева, Г. Старогръцката керамика в музея на гр. Сталин. – ИАИ IX (1953), с. 38, фиг. 65.

[40] Bucovala, M. Necropole elenistice la Tomis. Constanţa 1967, pp. 92–93, fig. 79d; Ocheşeanu, R. Bolurile „megariene“ din colecţile Museului de Arheologie Constanţa. – Pontice 2 (1969), pp. 236–238, fig. 35–36.

[41] Derenoylu. Daskyleion, pl. XLII.KA10, KA19; XLIII.KA27 (?), KA29 (?).

[42] Паровић-Пешикан. Ољвия, с. 95 (средата на II в.пр.Хр.); Забелина. Импортные…, с. 169.

[43] Bucovala. Tomis, p. 93.

[44] Ocheşeanu. Constanţa, p. 338.

[45] Коваленко, С. А. Чайка, с. 8–9.

[46] Čimbuléva. Messambria, p. 95; Bozkova, A. A Pontic pottery group of the Hellenistic age (Survey based on examples from the Bulgarian Black sea coast). – Archaeologia Bulgarica I.2 (1997), p. 12, fig. 6, pl. I (тип III.1; II – началото на I в. пр. Хр.).

[47] Гайдукевич. Мирмекий…, с. 71.

[48] Непубликуван. По информация на Димитър Недев и Мартин Гюзелев.

пр. Хр.[49] и края на II – началото на I в. пр. Хр.[50] за пласта и съответно за групата. Друг фрагмент е открит в контекста на сграда (двор?) заедно с материали от края на II в. пр. Хр. (УПИ 226, кв. 18)[51]. Сред тях са 45 фрагмента от купи с релефна украса, произведени най-вече в Източна Гърция. Приблизително половината от тях могат да се припишат на ефеската работилница на Монограма ПАР, чиято дейност започва във втората четвърт на II в. пр. Хр.[52] Тъй като представената група купи с релефна украса е малка и вероятно е произвеждана в кратък период, може да се предположи дата на производството и около втората четвърт – средата на II в. пр. Хр. Тази дата се потвърждава като цяло и от характеристиките на украсата.

ПРОИЗХОД

В. С. Забелина, която публикува фрагментите от Пантикапей, смята, че те са внесени от Пергам заради приликите с някои пергамски материали, чийто местен произход обаче не е доказан[53]. Предположения за подобен произход са изказани и за другите находки от Севернопонтийския район на базата на тяхната декорация[54]. Radu Ocheşeanu предполага, че съдът, открит в некропола на Томи, е произведен в Антиохия[55]. На този етап в публикациите на пергамска и антиохийска керамика е невъзможно да се открият купи с релефна украса с подобна текстура и форма, а аналогиите на украсата са само частични, така че е по-вероятно те да са произведени някъде другаде. Разглеждайки съдовете от Даскилейон, Emel

[49] Finkielsztejn, G. Chronologie détaille et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ. Premier bilan. Oxford 2001 (BAR International Series 990), tabl. 19 (период IIId; около 175/173 – 170/168 г.пр.Хр.).

[50] Карайотов, И. Монетосеченето на Месамбрия. Бургас 1992 с. 47; Карайотов, И. Месамбрия и владетелите на Крайбрежна Тракия (според нумизматични данни). – ИНМБ 3 (2000), 73–76.

[51] Непубликувани материали. Благодаря на Д. Недев за възможността да ги изследвам.

[52] Laumonier. Delos, pp. 7–12; Rogl, C. Eine Vorschau zu den reliefverzierten Trinkbechern der ephesischen Monogramm-Werkstätte. Wien 2001 (Studien zur hellenistischen Keramik. Ephesos), p. 100.

[53] Забелина. Импортные…, с. 168.

[54] Леви. Ольвия, с. 251; Коваленко. Чайка, с. 9.

[55] Ocheşeanu. Constanţa, p. 238.

Derebyolu предполага, че са създадени в местна работилница[56]. Разпространението на находките, почти всички, от които са концентрирани в зоната на Черноморското крайбрежие, предполага, че групата е произвеждана в този район. Фрагментите от Даскилейон, макар географски да са открити извън крайбрежната понтийска зона, не противоречат на тезата за понтийския произход на групата, тъй като двата региона са свързани в политическо, икономическо и културно отношение[57]. В публикациите на купи от некрополите на Одесос и Олбия е изказано предположението, че те са местно производство[58]. Това изглежда малко вероятно заради малкото количество на находките от тези места. От гледна точка на количеството Месамбрия е най-вероятното място, където е била работилницата, произвеждала дискутираните купи. Там е открита не само най-многобройната група, но и тя представлява 18 % от всички находки на купи с релефна украса в Месамбрия. Процентът нараства значително (около 30 %), когато се вземат предвид само находките, намерени при археологически разкопки. Два от фрагментите от разкопките на улица „Крайбрежна“ вероятно са от съдове, изработени в един и същи калъп (Figs. 2.2–3). Сивите съдове са предпочитани в местните работилници през Класическата епоха и продължават да се произвеждат и по-късно. Фрагмент от калъп е намерен сред останките от елинистическа къща. Макар и различен от представените тук, той предполага, че в Месамбрия е съществувало ателие,което произвежда купи с релефна украса[59].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представената група купи с релефна украса има специфична технология на изработка и украса, форма и декоративни мотиви. Въпреки хомогенността по отношение на технологията, формата и общата организация на украсата, тя е доста еклектична от гледна точка на детайлите, така

[56] Derenoylu. Daskyleion, p. 220.

[57] Виноградов, Ю. Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика. – В: Античные полисы и местное население Причерноморья. Севастополь, 1995, 5–7.

[58] Тончева, Г. Старогръцката…, с. 10; Паровић-Пешикан. Ольвия…, с. 95.

[59] Ognenova, L. Les fouilles de Mesambria. – BCH 84.1 (1960), p. 228; Čimbuléva. Messambria, p. 112. Някои фрагменти от Аполония предполагат, че в представената или свързана с нея работилница са изработвани и купи с параболична форма.

че могат да се забележат паралели с продукцията на различни центрове в Континентална и Източна Гърция. Вероятно купите са произвеждани във втората половина – средата на II в. пр. Хр. На сегашния етап може да се очертае ограничена зона на разпространение, основно в района на Западното и Северното Черноморие. Този факт предполага местния понтийски произход на групата и дори има някои аргументи в полза на Месамбрия като производствен център.

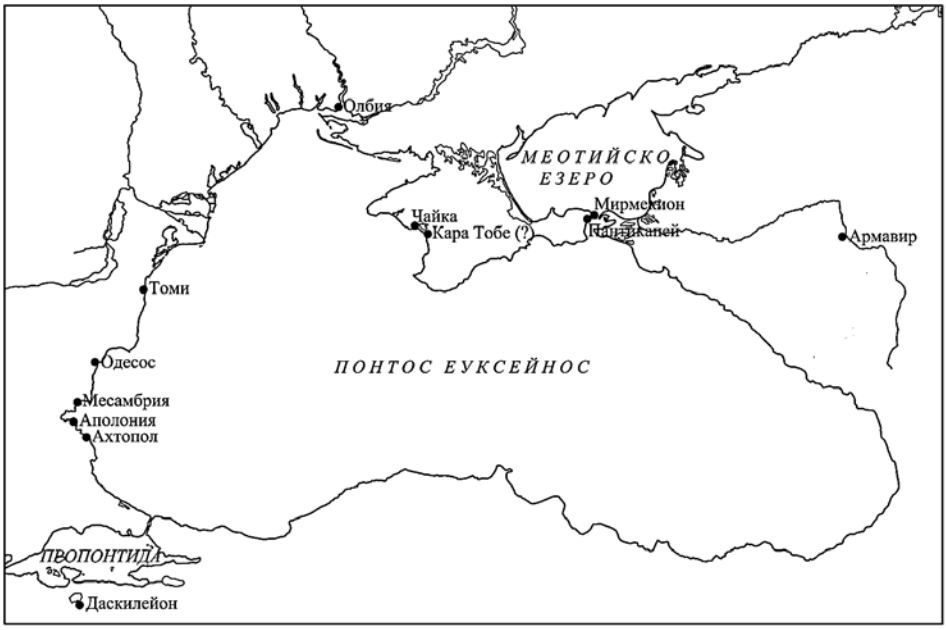

Разпространение на понтийските купи с релефна украса

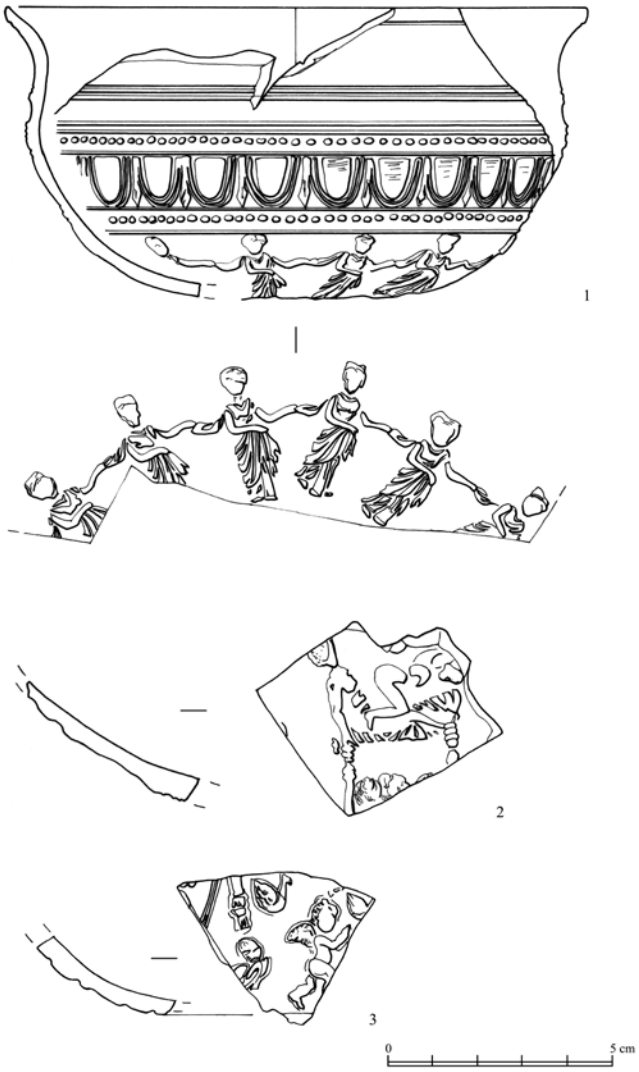

Табл. 1. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“ (1, 3) и Аполония, УПИ II, кв. 28 (2)

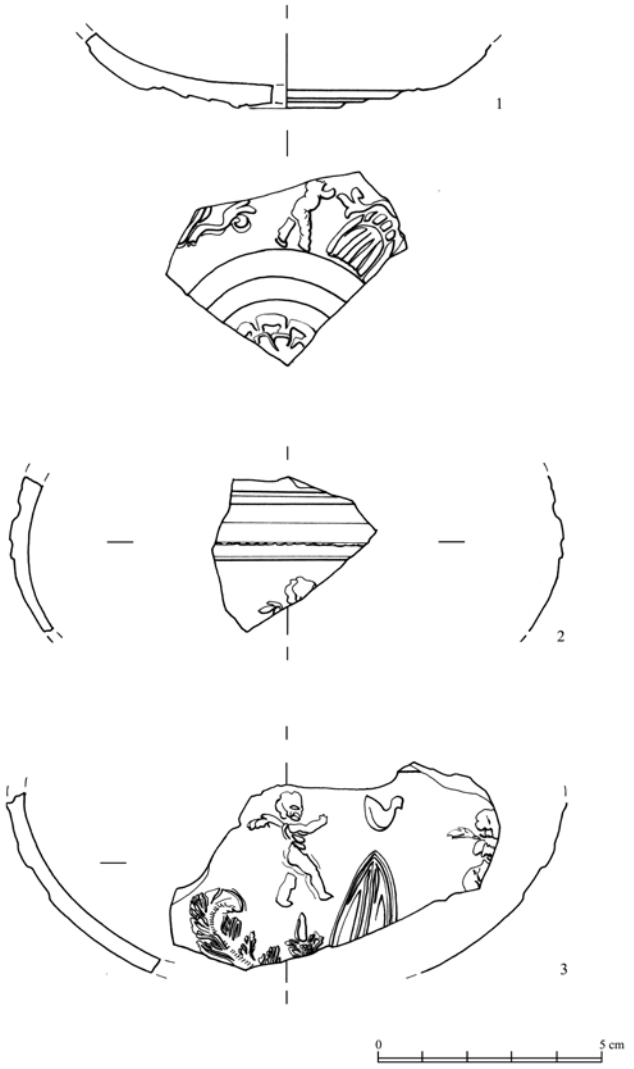

Табл. 2. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“

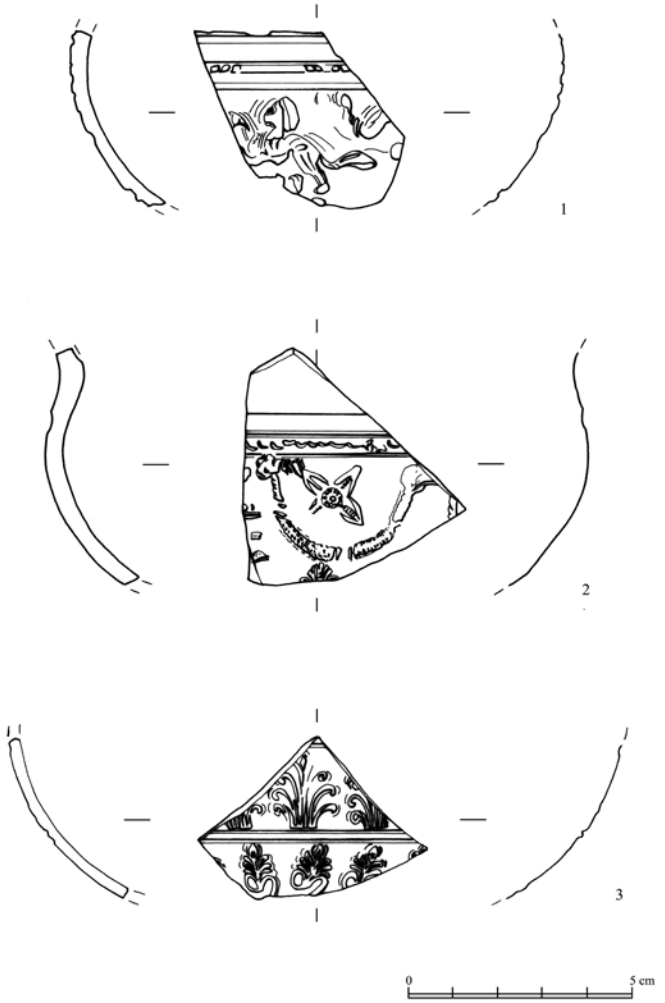

Табл. 3. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“ (1, 3) и Аполония, УПИ 515 (2)

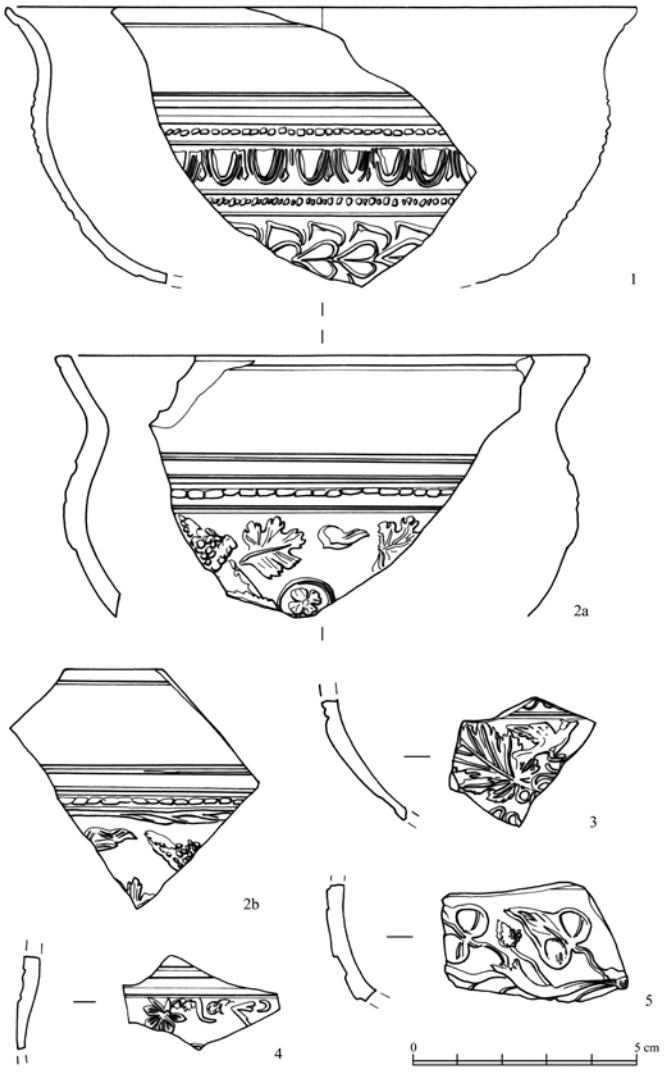

Табл. 4. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“ (1–3, 5) и Аполония, УПИ 226 (4)

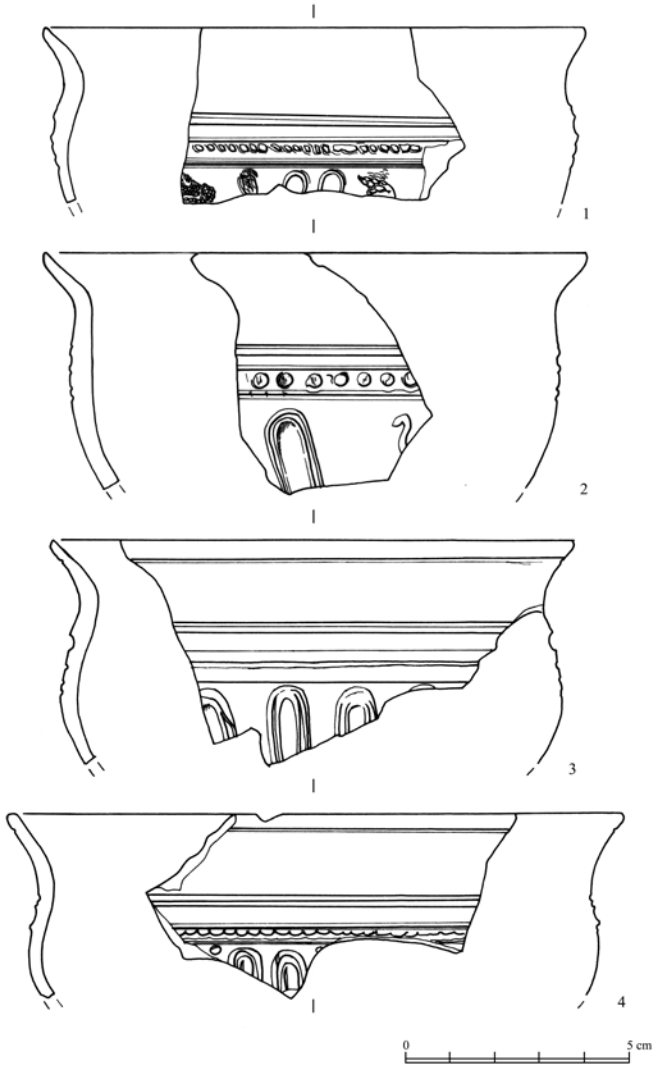

Табл. 5. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“

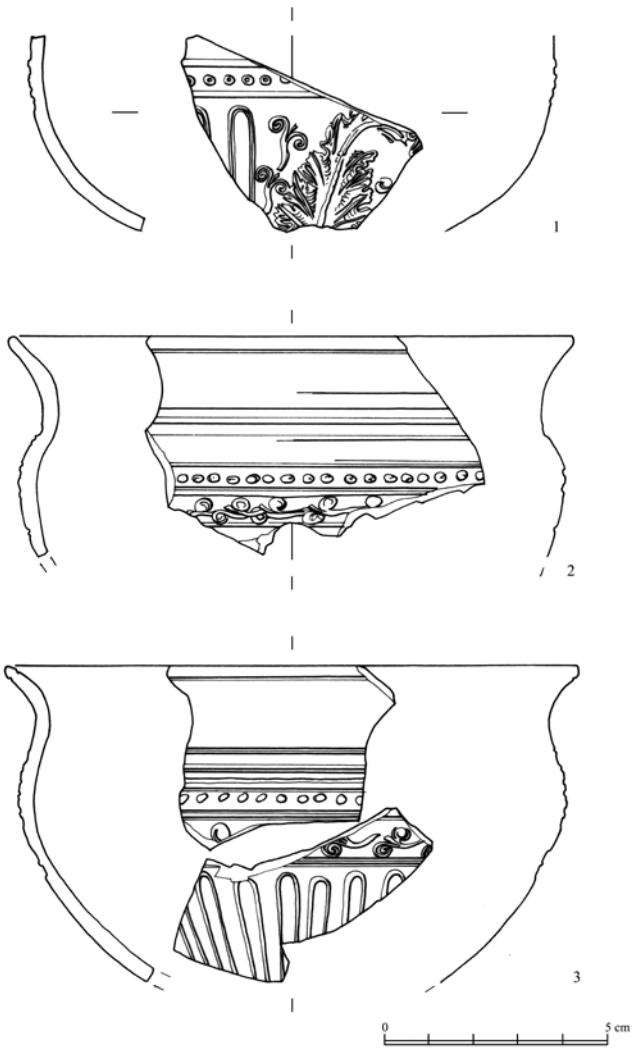

Табл. 6. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“

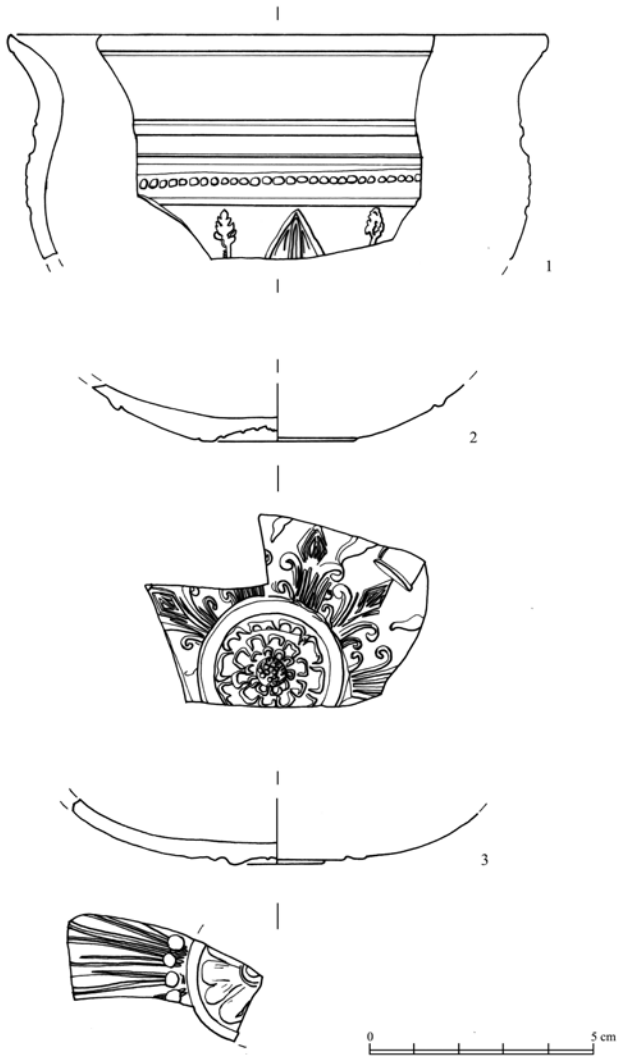

Табл. 7. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“

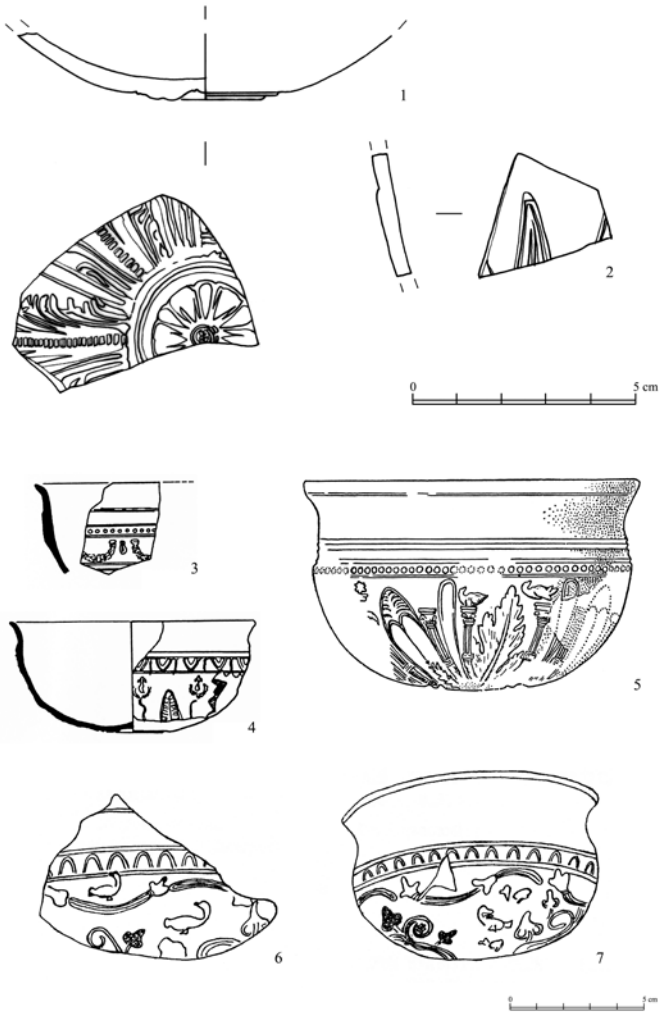

Табл. 8. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“ (1–2), Даскилейон (3–4) (източник: Derenoylu. Daskyleion, pl. XLII KA 10, KA 19), Мирмекион (5) (източник: Гайдукевич. Раскопки, рис. 64. 1) и Чайка (6–7) (източник: Коваленко. Чайка, рис. II.1–2)

Табл. 9. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“ (1, 3–5) и Аполония, УПИ II, кв. 28 (2)

Табл. 10. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“ (1–2, 4–6, 8) и Аполония, УПИ 515 и УПИ 226 (3, 5)

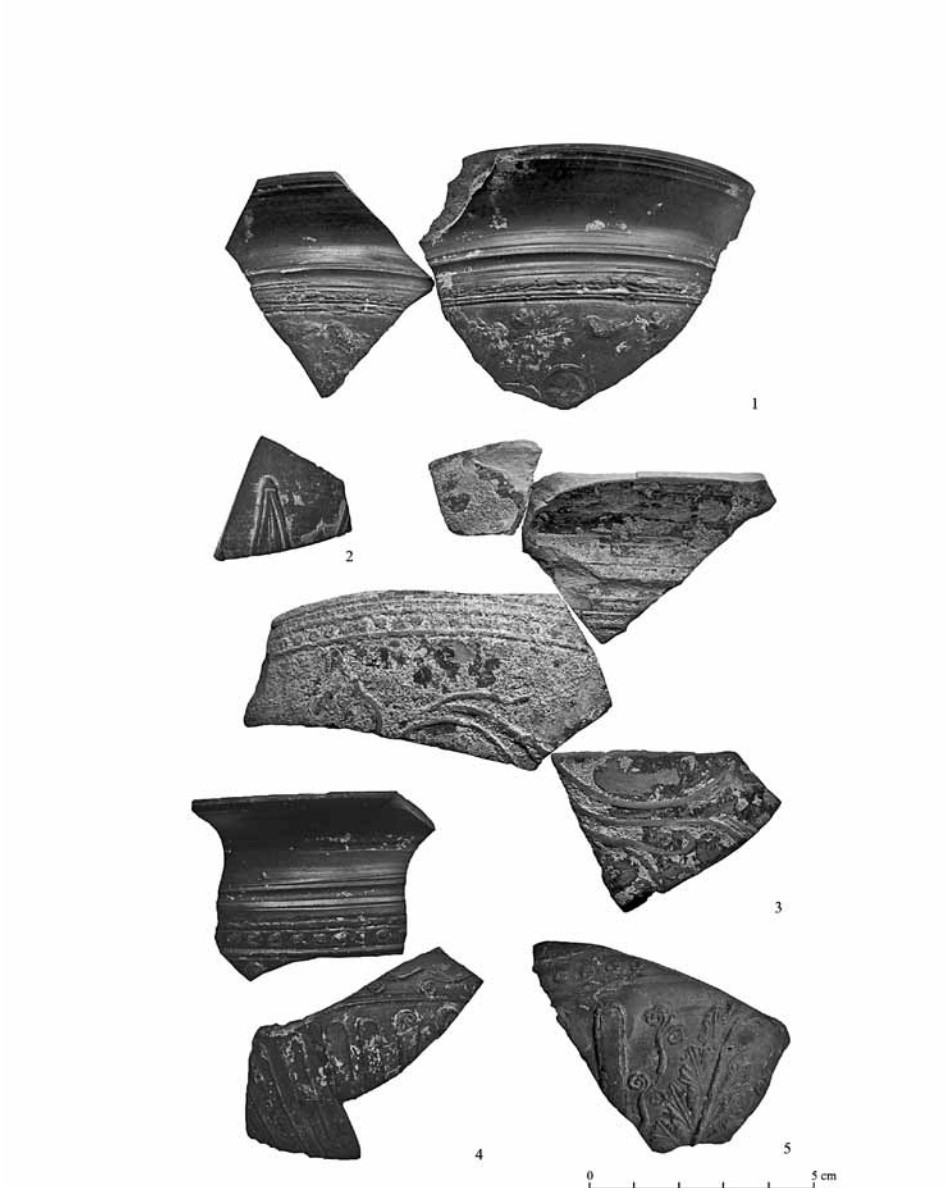

Табл. 11. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“ (1–2, 4–5) и Месамбрия, неизвестно местонамиране (3)

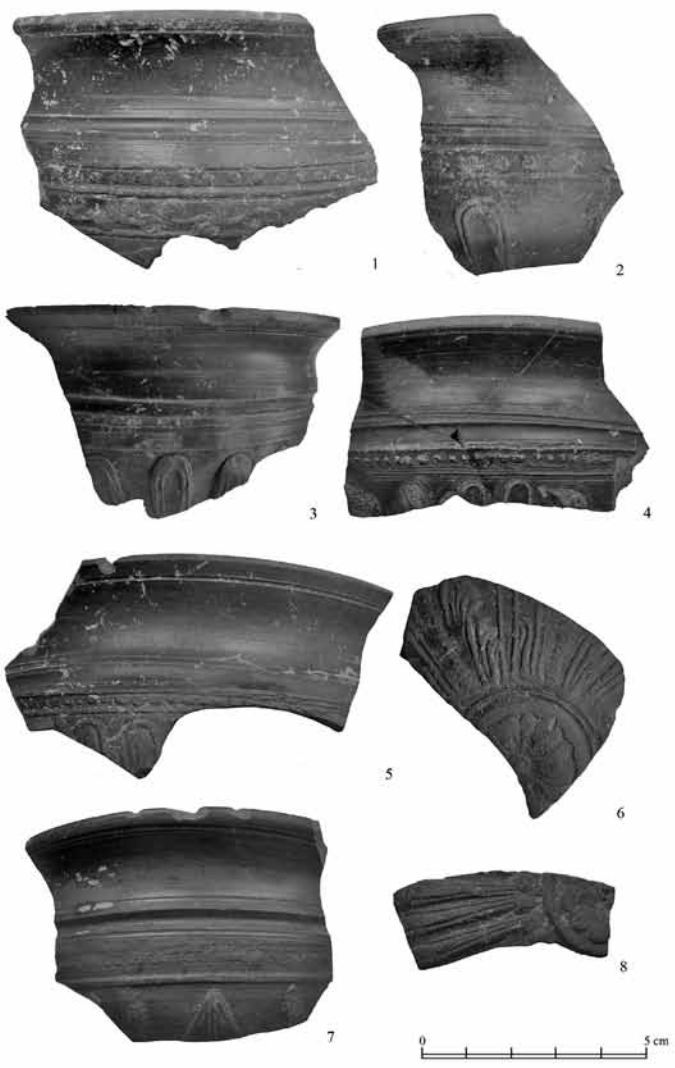

Табл. 12. Фрагменти от Месамбрия, ул. „Крайбрежна“

Табл. 13. Фрагменти от Месамбрия, гроб 4/1964 (1) и ул. „Крайбрежна” (2)

Табл. 14. Купа от Томи, гроб II/1962 (сн. C. Băjenaru)

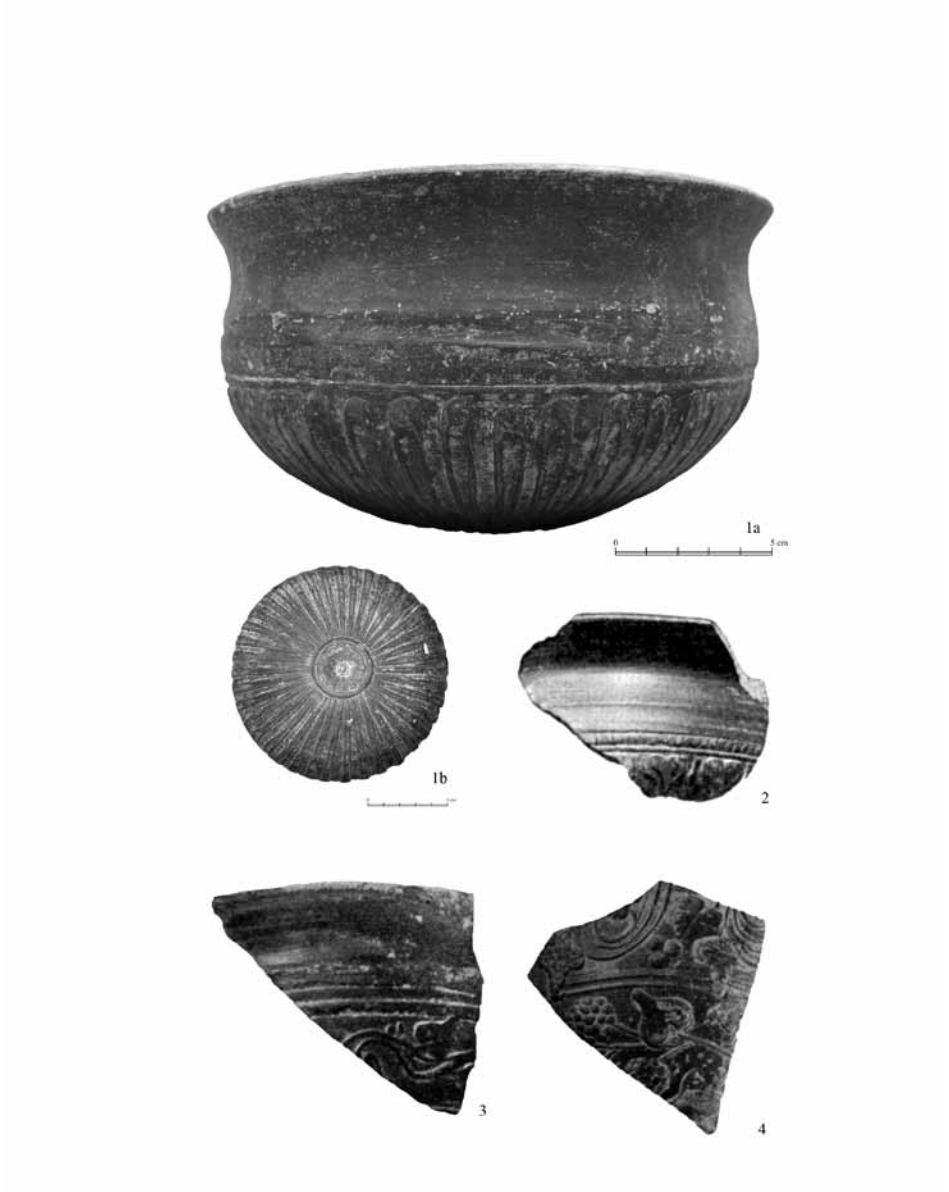

Табл. 15. Купа от Одесос (1) (сн. Е. Мирчева) и фрагменти от Пантикапей (2) (източник: Забелина. Импортные, рис. 9 г), агората на Олбия (3) (източник: Леви. Ольбия, рис. 13.1) и Мирмекион (4) (източник: Гайдукевич. Мирмекий, рис. 88)

КЕРАМИЧНИ ФОРМИ ОТ КАБИЛЕ – ОПРЕДЕЛИТЕЛ ЗА ОБРАБОТКА НА МАСОВИЯ КЕРАМИЧЕН МАТЕРИАЛ ОТ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА

Венета Ханджийска

В резултат на продължаващите вече почти четирийсет години проучвания в Националния археологически резерват „Кабиле“ е натрупан огромен по обем археологически материал. Обектът съдържа останки от елинистическата и римската епохи, късната античност и средновековието и е един от малкото антични градове, останали незасегнати от съвременното строителство. За съжаление огромна част от материалите остават непубликувани въпреки важното им значение за археологията. До голяма степен това се дължи на голямото им количество, което освен това се увеличава и след ежегодните проучвания.

С помощта на програмата *Collegium Historicum* беше реализиран проект, свързан с обработката на най-обемистия и най-масов подемен археологически материал – керамичните съдове. В Кабиле е налице рядката възможност да се проследи развитието на керамичните формите в продължение на поне десет века. Техният обем е отлична база за сравнителни аналитични изследвания, които биха дали представа за развитието на различни аспекти от историята на античния град – бит, занаяти, търговия, погребални и религиозни практики.

Целта на проекта беше създаването на таблица-определител за обработка на масовия керамичен материал от Кабиле, която да включва примери от елинистическата епоха. Това ще даде възможност за по-бърза обработка на огромния по обем материал. Освен това определителят може да се използва и като учебно помагало на студентите по археология, участващи в проучванията на античния град.

Реализирането на проекта беше свързано с изпълнението на няколко основни задачи. Първоначалната работа включваше подбор на примери от по-добре запазените керамични съдове, които по възможност да представят целия набор от откритите досега форми от елинистическата епоха. За целта бяха прегледани досегашните публикации на керамичен материал от Кабиле и наличната документация от разкопките. Както беше отбелязано, голяма част от материалите все още не са обработени, което

наложи на част от съдовете да бъдат направени точни графични рисунки и фотографии. В единични случаи, когато конкретна форма е представена само като малки фрагменти, за целите на по-ясното ѝ визуално представяне е използван аналогичен пример от друг обект, като това е отбелязано.

Следващият етап на работа беше събирането на данни за датировката на подбраните съдове, което включваше преглед на контекстите на намирането им, както и откриването на техни паралели в публикации на аналогичен материал. В случая, когато става въпрос за съдове местно производство, водещи са данните от депозитите в Кабиле. При импортната керамика от основно значение за датировката ѝ са аналогиите и от други добре датирани контексти, но все пак в съчетание с информацията от мястото на откриването им в Кабиле.

Преди да бъде изготвен крайният продукт беше необходимо подбраните примери да бъдат класифицирани съобразно технологичните им и функционални характеристики, както и тяхната хронология. За целта бяха използвани общоприети в научната литература определения и наименования. Подредбата им, освен че ще допринесе за прегледността и по-лесното търсене в таблицата-определител, ще даде и по-ясна визуална представа за хронологическото развитие на формите при отделните категории съдове. Последното е и в пряка връзка с използването на определителя като учебно помагало.

В крайния си вид Определителят за обработка на масов керамичен материал представлява таблица, която включва точни графични рисунки на подбраните съдове, тяхното наименование, принадлежността им към една или няколко керамични групи и данни за датировката (виж приложената таблица).

Изготвеният определител ще бъде използван основно при обработката на масовия керамичен материал от елинистическия Кабиле – както от отдавна приключени вече проучвания, така и от провежданите ежегодно разкопки. Той е „отворен“ и допълването му с материали от римската и късноантичната епохи ще даде възможност за по-цялостно представяне на най-масовия археологически материал, натрупан при многовековното обитаване на града. Освен това предложеният модел може да бъде използван при осъществяването на подобни проекти и на други археологически обекти.

Гетов, Л. Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. – В: Кабиле, 2. С., 1991, 168–197.

Гетов, Л., К. Рабаджиев, В. Ханджийска. Проучвания в НАР „Кабиле“, сектор V, квартал 40 – елинистическа сграда на изток от късноримския хореум. – АОР през 2005 г. С., 2006, 201–202.

Гетов, Л., К. Рабаджиев, В. Ханджийска. НАР „Кабиле“, сектор V. Сграда от елинистическата епоха, източно от късноримския хореум. – АОР през 2006 г. С., 2007, 266–271.

Гетов, Л., К. Рабаджиев, В. Ханджийска. НАР „Кабиле“, сектор V. Сграда от елинистическата епоха, източно от късноримския хореум. – АОР през 2007 г. С., 2008, 422–426.

Гетов, Л., К. Рабаджиев, В. Ханджийска. НАР „Кабиле“, сектор V. Сгради и съоръжения от елинистическата епоха. – АОР през 2008 г. С., 2009, 409–412.

Ханджийска, В. Керамика на ръка от Кабиле от III и II в. пр. Хр. – В: Поселищен живот в Тракия. Доклади от Четвъртия международен симпозиум. Ямбол, 2006.

Bozkova, A. La céramique des nécropoles hellénistiques de Cabylé. – In: Δ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική. Αθήναι, 1997, 123–127.

Orton, C., P. Tyers, A. Vince 1993. Pottery in archaeology. Cambridge university press.

S. Rotroff. Hellenistic Pottery. Athenian and imported wheelmade tableware and related material. The Athenian Agora XXIX. New Jersey, 1997.

S. Rotroff. Hellenistic Pottery. The plain wares. The Athenian Agora XXXIII. New Jersey, 2006.

ФОРМА	НАИМЕНОВАНИЕ	ХАРАКТЕРИСТИКИ	ДАТИРОВКА
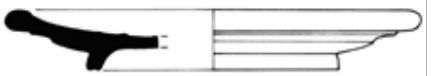	профилирано блюдо	импортна чернофирнисова керамика; ПК (правена на колело)	трета четвърт на IV в. пр. Хр.
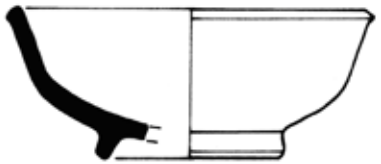	паница с извито навън устие, малка	чернофирнисова, червенолакова керамика и червена керамика с частична ангоба; импортна или местно производство, ПК	втора половина на IV – първа половина на III в. пр. Хр.
	паница с извито навън устие, голяма	чернофирнисова, червенолакова керамика и червена керамика с частична ангоба; импортна или местно производство, ПК	втора половина на IV – началото на III в. пр. Хр.
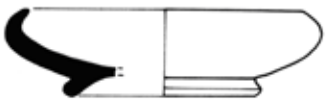	паница с извито навътре устие, плитка	чернофирнисова, червенолакова керамика, сива керамика; импортна или местно производство, ПК	втора половина на IV – първа половина на III в. пр. Хр.
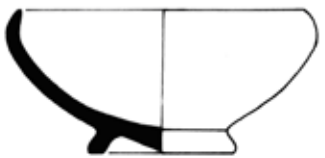	паница с извито навътре устие, дълбока	сива керамика и червена керамика с частична ангоба; местно производство, ПК	втора половина на IV и III в. пр. Хр.

ФОРМА	НАИМЕНОВАНИЕ	ХАРАКТЕРИСТИКИ	ДАТИРОВКА
	солница	чернофирнисова, червенолакова керамика, сива и червена керамика с частична ангоба; импортна или местно производство, ПК	втора половина на IV и III в. пр. Хр.
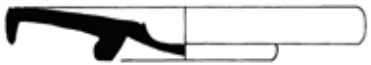	рибно блюдо	чернофирнисова, червенолакова керамика, сива и червена керамика; импортна или местно производство, ПК	IV – първа четвърт на III в. пр. Хр.
	рибно блюдо, дълбоко	червенолакова керамика, сива и червена керамика; местно производство, ПК	втора половина на III и II в. пр. Хр.
	паница с издадено устие	сива керамика и червена керамика с частична ангоба; местно производство, ПК	втора половина на III и II в. пр. Хр.
	купа с хоризонтални дръжки (лекане)	сива и червена керамика; местно производство, ПК	края на IV – първа половина на III в. пр. Хр.
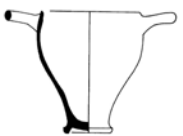	скифос	чернофирнисова или червенофигурна керамика; импортна, ПК	IV в. пр. Хр.

ФОРМА	НАИМЕНОВАНИЕ	ХАРАКТЕРИСТИКИ	ДАТИРОВКА
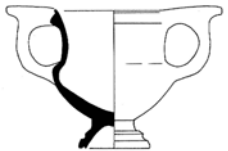	кантарос с профилирано устие	чернофирнисова керамика; импортна, ПК	трета четвърт на IV в. пр. Хр.
	кантарос с право устие	чернофирнисова и червенолакова керамика; импортна или местно производство, ПК; без или с украса „Западен склон“	първа половина на III в. пр. Хр.
	издължен кантарос	чернофирнисова и червенолакова керамика; импортна или местно производство, ПК	втора половина на III – началото на II в. пр. Хр.
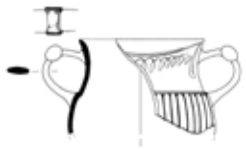	кантарос „Понтийска група“	чернофирнисова керамика с украса „Западен склон“, ПК	първа половина на III в. пр. Хр.

ФОРМА	НАИМЕНОВАНИЕ	ХАРАКТЕРИСТИКИ	ДАТИРОВКА
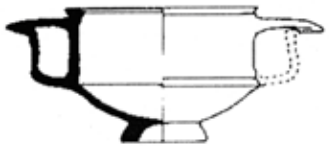	нисък кантарос	червенолакова и червена керамика с ангоба; импортна или местно производство, ПК	II – началото на I в. пр. Хр.
	кантаросовидна чаша с профилирано устие	чернофирнисова керамика; импортна, ПК	трета четвърт на IV в. пр. Хр.
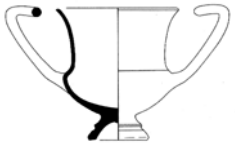	кантаросовидна чаша с право устие	чернофирнисова керамика; импортна, ПК	последна четвърт на IV – началото на III в. пр. Хр.
	кана с профилирано устие	сива и червена керамика; импортна или местно производство, ПК	първа половина на III в. пр. Хр.

ФОРМА	НАИМЕНОВАНИЕ	ХАРАКТЕРИСТИКИ	ДАТИРОВКА
	кана в канелирана шия	сива и червена керамика; импортна или местно производство, ПК	III в. пр. Хр.
	кана с изрязано устие	червена керамика; импортна или местно производство, ПК	края на III – края на II в. пр. Хр.
	лагинос	сива и червена керамика; импортна или местно производство, ПК	трета четвърт на III – началото на II в. пр. Хр.
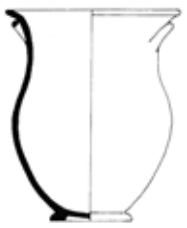	кратеровиден съд	сива и червена керамика с ангоба; импортна или местно производство, ПК	средата – втората половина на III в. пр. Хр.

ФОРМА	НАИМЕНОВАНИЕ	ХАРАКТЕРИСТИКИ	ДАТИРОВКА
	кратеровиден съд с профилирано устие	сива и червена керамика с частична ангоба; импортна или местно производство, ПК	II в. пр. Хр.
	гутус	чернофирнисова, червенолакова керамика, сива и червена керамика с частична ангоба; импортна или местно производство, ПК	първа половина на III в. пр. Хр.
	гърне	кухненска керамика; местно производство, ПК	III в. пр. Хр.
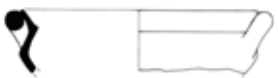	лопас с хоризонтална дръжка	червена и сива кухненска керамика; местно производство, ПК	III в. пр. Хр.
	лампа	чернофирнисова, червенолакова керамика и червена керамика с частична ангоба; импортна или местно производство, ПК	III в. пр. Хр.

ФОРМА	НАИМЕНОВАНИЕ	ХАРАКТЕРИСТИКИ	ДАТИРОВКА
	чаша или малко гърне (в зависимост от размерите)	керамика, правена на ръка; украса - пояс от релефни пъпки под ръба на устието; местно производство	края на IV – III в. пр. Хр.
	чаша или малко гърне (в зависимост от размерите)	керамика, правена на ръка; украса - висящи релефни ленти; местно производство	втора половина на III – началото на II в. пр. Хр.
	кана	керамика, правена на ръка; украса - висящи релефни ленти; местно производство	втора половина на III в. пр. Хр.
	средно или голямо гърне с цилиндрична форма и издути стени	керамика, правена на ръка; украса - хоризонтална релефна лента; местно производство	последна четвърт на IV – III в. пр. Хр.

ФОРМА	НАИМЕНОВАНИЕ	ХАРАКТЕРИСТИКИ	ДАТИРОВКА
	средно или голямо гърне с цилиндрична форма и издути стени	керамика, правена на ръка; украса - висящи релефни ленти; местно производство	III в. пр. Хр.
	средно или голямо гърне със заоблено тяло и цилиндрична шия	керамика, правена на ръка; украса - с хоризонтални и висящи релефни ленти; местно производство	втора половина на III – началото на II в. пр. Хр.
	средно или голямо гърне с цилиндрична форма	керамика, правена на ръка; врязана украса; местно производство	II–I в. пр. Хр.
	хранилище за течности с биконична форма	керамика, правена на ръка; езичести дръжки; местно производство	последна четвърт на IV – III в. пр. Хр.

ТОПОНИМИТЕ КАТО ИЗВОР ЗА ЕТНОДЕМОГРАФСКИТЕ И ПОЛИТИЧЕСКИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ АВАРО-СЛАВЯНСКИТЕ НАШЕСТВИЯ В ТРАКИЯ В КРАЯ НА VI И НАЧАЛОТО НА VII ВЕК

Камен Станев

Преди повече от петдесет години проф. В. Бешевлиев изследва оцелелите антични топоними, използвайки ги като доказателство за контактите между славянското и късноантичното население в нашите земи[1]. В излезлите през следващите години изследвания се преповтарят тези изводи. От друга страна, огромната част от топонимите, регистрирани в средновековните извори, не се срещат в античните извори, което означава, че са се появили през средновековието, още повече, че голяма част от тях са със сигурен славянски произход, което пък е свидетелство за подмяна на населението[2].

Много сериозен проблем при работата със средновековните топоними е, че огромната част от тях са регистрирани през XI–XIV в., а като се има предвид динамичната етническа и политическа история на областта[3], е твърде рисковано да се твърди, че топоними, регистрирани примерно през XI в., са съществували и през VIII в. Поради тази причина тук ще бъдат разглеждани единствено топоними, регистрирани в извори от ранното средновековие с изключение на няколко селища, чиито имена са регистрирани за пръв път през XI–XII в., но за които има сигурни археологически данни, че са съществували и през Ранното средновековие.

---

[1] Бешевлиев, В. Античната топонимия у нас като исторически извор. – Известия на Института по български език, 3, 1954, 342–355.

[2] Гагова, Кр. Тракия през българското средновековие. С., 2002, 131–132.

[3] Изрично трябва да се отбележи, че през първата половина на XI в. в разглеждана тук област се заселили огромен брой българи, бягащи от печенежките нашествия в Северна България и съответно създали множество нови селища. – Виж: Борисов, Б. Демографски промени през XI–XII век в днешните български земи (археологически свидетелства). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, 391–408; Борисов, Б. Демографски промени в Североизточна Тракия през XI–XII в. (по археологически данни). – В: Тракия и Хемимонт, (без година). Т. 1, 190–197.

Топонимите[4] със сигурен късноантичен произход са – Арда, Анхиало, Берое, Девелт, Константция (дн. Симеоновград), Месемврия, Ракули/Ранули (нелокализирано), Потамокастелин (до гр. Средец), Родопи, Стряма, Созопол, Тонзос, Хебър, Хемус и Филипопол/Пулпудева. Към предполагаемите спадат такива, които не са регистрирани в антични и късноантични извори, но за които се допуска, че имат такъв произход – Авролево, Верегава, Маркели, Марица, Влепту и др. Във всички случаи става въпрос за теоретични реконструкции, като се дава тракийска етимология, а както е добре известно, от тракийския език са запазени само имена и няколко отделни думи. При това положение въпросните етимологии си остават само хипотетични, без да може да се докаже със сигурност верността им. Поради тази причина топонимите с предполагаем, но недоказан античен произход няма да бъдат разглеждани като такива. От топонимите с късноантичен произход трябва да отпаднат Константция, Потамукастро и Стряма.

Средновековната крепост до днешния Симеоновград се идентифицира с известната от множество извори Константция. На това място през късната античност е съществувала голяма крепост, за която се приема, че е носила същото име[5]. Основание за това е сведението на Теофан Изповедник, че при нахлуването си през 441–442 г. хуните са превзели „Рациария, Ниш, Филипопол, Аркадиопол, Константция и много други градове“[6]. Наскоро беше изказана тезата, че късноантичният град край днешния Симеоновград не се е казвал Константция, а Севастопол. Името Константция крепостта получила при възстановяването ѝ през 784 г.[7] Внимателният преглед на данните за късната античност показва правотата на това твърдение. За Тракия съществуват множество късноантични извори, в които се споменават огромен брой крепости, като например „За строежите“ на Прокопий Кесарийски, който изброява десетки крепости в района, но ни-

[4] Тук са разгледани топонимите от днешните български земи, разположени между Стара планина, Родопите, днешната българо-турска граница и Черно море. За удобство тази територия в текста ще бъде наричана накратко „Тракия“.

[5] Гагова, Кр. Тракия…, 223–225.

[6] Теофан Изповедник. Хронография. – В: ГИБИ, 3, с. 231.

[7] Николов, Д. Къде се е намирал Севастополис? – В: Марица – Изток. Археологически проучвания. Т. 2. С., 1994, 196–197. Идентифицирането на крепостта край Симеоновград с късноантичния Севастопол се приема и от Лозанов, Ив. Диосполис в Тракия. – В: Stephanos archaeologicos in honorem professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum IV). С., 2005, с. 461; Borisov, B. Dyadovo, vol. 2, V. 2010, p. 191–192.

къде не споменава Константция[8]. Също толкова важно е и изброяването на градовете в провинция Тракия от Хиерокъл, който посочва пет града – Филипопол, Диоклецианопол, Диосполис, Берое и Севастопол, но не посочва град на име Константция, като такъв няма и в съседните провинции Родопи и Хемимонт[9]. Веднага трябва да се отбележи, че крепостта до днешния Симеоновград е на най-важния път в Тракия – Виа Диагоналис, и се намира между такива важни центрове като Филипопол, Берое и Адрианопол и трудно може да се обясни фактът защо не се споменава в нито един късноантичен извор. Теофан Изповедник – единственият, който споменава града, е живял три века и половина по-късно от описаното хунско нашествие, в контекста на което споменава Константция. Само по себе си неговото сведение повдига един въпрос, а именно – защо поставя Константция редом с най-големите градове, превзети от хуните, при положение, че крепостта при днешния Симеоновград е била доста скромна в сравнение с Рациария или Филипопол? Отговорът на този въпрос се съдържа в изворите, синхронни на хунското нашествие. Един от най-ценните извори е Приск Тракиец, който участвал в дипломатическите мисии, посетили Атила. Той споменава за град на име Константция, но разположен на р. Дунав, срещу устието на р. Морава[10]. Същият този град, под формата Константиола, е споменат от Теофилакт Симоката във връзка с аварските нашествия в края на VI в.[11] При това положение очевидно Теофан Изповедник е объркал несъществуващия по негово време град срещу устието на р. Морава с крепостта при Симеоновград, която през късната античност се казвала Севастопол и която при възстановяването си през втората половина на VIII в. получила ново име – Константция.

Другата крепост, за която се предполага, че е запазила късноантичното си име, е Потамокастел. Тя се намира до днешния град Средец. От археологическите проучвания и откритите монети става ясно, че крепостта в края на VI в. е била превзета при някое от аваро-славянските нашествия. През следващите два века тя е била изоставена и възстановена в края на VIII в. През 812 г. крепостта е била превзета и опожарена от българите, което се доказва с открития горял пласт, датиран с монети на Никифор I (802–811) и Михаил I (811–813)[12]. В Сюлейманкьойския

[8] Прокопий Кесарийски. За строежите. – В: ГИБИ 2, с. 176.

[9] Хиерокъл. Пътеводител. – В: ГИБИ 2, 88–89.

[10] Приск Тракиец. Откъси. – В: ГИБИ 1, с. 89.

[11] Теофилакт Симоката. История. – В: ГИБИ 2, с. 341, 353.

[12] Балболова-Иванова, М. Фортификационно строителство на крепостта в м. „Калето“ в град Средец, Бургаска област (предварително съобщение). – Археология, 3, 1995,

надпис, в който се определя българо-ромейската граница през 816 г., веднага след Девелт се споменава една крепост, чието име не може да се разчете със сигурност дали е Перамокастелин или Потамокастелин[13]. Въпреки това със сигурност може да се приеме, че в случая става въпрос за разположената на десетина километра западно от Девелт крепост до град Средец, в която, както се каза, е открит горял пласт от 812 г. Според Кр. Гагова и Ж. Аладжов тази крепост е идентична със споменатата от Прокопий Кесарийски крепост Потамокастело[14]. Това отъждествяване обаче не може да се приеме, защото спомената от Прокопий крепост се е намирала в провинция Тракия[15], докато късноантичната крепост при гр. Средец попада в провинция Хемимонт и очевидно става въпрос за различни крепости.

Третият късноантичен топоним, за който се твърди, че е оцелял, е Σέρμα, от който произлиза днешното име на река Стряма[16]. Дори да приемем тъждествеността на двете реки, то трудно може да се обясни по силата на какви езикови закони от Серма е станало Стряма. Явно в този случй става въпрос за чисто съвпадение.

Преди да се мине към анализа на средновековните топоними от късноантичен произход, трябва да се обърне внимание на т.нар. Епархийски списъци от VIII в. По неясни причини те все още се радват на учудващо внимание от страна на българската историография. В тези списъци от VIII в. се споменават редица късноантични епархии в Тракия, но в тях се споменават и огромен брой в днешната Северна България и Северна Добруджа[17], за които едва ли е нужно да се доказва, че през VIII в. не

28–34; същата. Монетите от м. Калето в град Средец, Бургаска област. – Минало, 1, 1997, с. 38; същата. Керамиката от крепостта в град Средец като доказателство за търговските ѝ връзки с Черноморското крайбрежие през VII–IX в. – Известия на Народния музей Бургас, 3, 2000, 145–148; Манолова, М. Към въпроса за разпространението на византийската трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XIII в. – Археология, 1–2, 2000, с. 10; Balbolova-Ivanova, M. A contribution to the research of the Early Medieval Ceramics in Bulgaria. – In: Archaeologia Bulgarica, 1, 2000, p. 73–85. Прекъсването на живота в продължение на два века много добре личи от откритите монети – най-късната късноантична монета е отсечена през 570–571 г., докато най-ранната средновековна е от времето на Константин VI и Ирина (780–797).

[13] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1992, с. 168.

[14] Гагова, Кр. Тракия…, с. 281; Аладжов, Ж. Някои размисли за живота в средновековната крепост „Потамукастел“. – В: Местната култура в контекста на националната. С., 2002, 115–119.

[15] Прокопий Кесарийски. За строежите. – В: ГИБИ 2, с. 176.

[16] Бешевлиев, В. Античната топонимия…, с. 343.

[17] Епархийски списъци. – В: ГИБИ, 3, 186–196.

само че не са били в пределите на Византия, но въобще не са и съществували. Очевидно тези списъци са напълно неадекватни за VIII в. извори и данните от тях трябва да бъдат напълно пренебрегнати[18].

От ранносредновековните топоними трябва да отпадне и Литосория. Тя се споменава от Теофан Изповедник във връзка с похода на българите срещу берзитите[19]. Традиционно се идентифицира с местността Сините камъни край Сливен или въобще някъде в Тракия[20], без да има някакви конкретни аргументи[21]. При тази локализация обаче възниква въпросът защо българската армия, чиято цел е била най-южната част на Македония и е трябвало внезапно и тайно да нахлуе, е трябвало да премине през цяла Тракия? Много по-логично е при тази акция българската армия да е преминала Стара планина през западната ѝ част и оттам да се е насочила към областта на берзитите. При това положение Литосория ще трябва да се търси някъде съвсем близо до земите на берзитите, т.е. в Южна Македония.

В изворите за Ранното средновековие се срещат малко, но все пак достатъчно топоними[22]. Към тях може да се добавят и имената на няколко селища, които са регистрирани по-късно, през XI–XII в., но които със сигурност по археологически данни са възникнали през IX–X в. Тези ранносредновековни топоними са:

Авролево – височини (Гористият и Голият Авролево), споменати за пръв път от Теофан Изповедник, във връзка със събитията от 796 г.[23] Следващото споменаване е през 816 г. в Сюлейманкьойския надпис[24]. Като се има предвид трасето на границата от 816 г.: Девелт – Потамукастел (дн. Средец) – Двата Авролево – „Многото мостчета“ – Валзина – Агатоники – Хеброс, то очевидно височините с това име са западно от гр. Средец и източно от Тунджа, т.е. това са Бакъджиците и Кара тепе (най-северните склонове на Странджа) или Дервентските възвишения.

---

[18] Ostrogorsky, G. Byzantine Cites in the Early Middle Ages. – In: Dumbarton oaks Papers, 13, 1959, p. 53.

[19] Теофан Изповедник. Хронография. – В: ГИБИ 3, с. 274.

[20] Гагова, Кр. Тракия…, с. 239.

[21] Аргументът за идентификацията със Сливен е преводът на Литосория, а именно „каменна грамада“ на гръцки и обвързването на това име с местността Сините камъни край Сливен, където има огромни скали. Скали обаче има на много места, така че самото значение на топонима не позволява никакво, дори и в съвсем широки граници, локализиране.

[22] Soustal, P. Tabula Imperii Byzantinti 6. Thrakien, W. 1991; Гагова, Кр. Тракия…

[23] Теофан Изповедник. Хронография, В: ГИБИ 3, с. 277.

[24] Бешевлиев, В. Първобългарски…, с. 165.

Това е топоним, който не се среща в античните и късноантичните извори. Изказано е предположение, че е от тракийски произход, но тази хипотеза не може да се подкрепи.

Агатоники – крепост в западното подножие на Сакар. За пръв път името се споменава през 816 г. в Сюлейманкьойския надпис[25]. Традиционно в историографията се идентифицира с крепостта до с. Оряхово[26]. Тази крепост обаче не е изследвана и не е сигурно дали е функционирала през Ранното средновековие. За сметка на това пък крепостта при съседното село Изворово се проучва през последните години и резултатите са изключително важни. Тази крепост се идентифицира с късноантичната Кастра Рубра. В началото на VII в. крепостта е била превзета и опожарена, като през следващите близо сто и петдесет години изоставена. През втората половина на VIII в. била възстановена, а през 813 г. превзета и опожарена от българите. През следващите векове животът тук продължил с различна интензивност[27]. Името Кастра Рубра обаче не се споменава в средновековните извори, въпреки че крепостта е на най-важния път – Виа Диагоналис и близо до Адрианопол. Това означава, че през Средновековието е имала друго име. Предвид данните, получени по археологически път, то с голяма вероятност може да се предположи, че именно тук, а не при съседното с. Оряхово, е била Агатоники. Всъщност в случая не е важно къде точно ще се локализира Агатоники, важен е фактът, че това е ново име, появило се през Средновековието.

Агатопол – името се споменава за пръв път в края на IX в.[28]

Анхиало – това антично име се запазило през цялото Средновековие.

Арда – средновековното име произлиза от античното Артискос[29].

Ахелой – име на река, споменато за пръв път през 917 г.[30] Няма данни да е съществувало през късната античност.

Берое – името на града се запазило през цялото Средновековие.

Близмос, Близнос – името на този значим средновековен град се споменава за пръв път в края на XI в. За локализацията му има изказани няколко хипотези, но предвид конкретните сведения в изворите и архе-

---

[25] Бешевлиев, В. Първобългарски…, с. 166.

[26] Гагова, Кр. Тракия…, с. 153.

[27] Борисов, Б. „Кастра Рубра“ през античността и средновековието. – В: Пътуванията в средновековна България. ВТ, 2009, 185–198.

[28] Епархийски списъци. – В: ГИБИ 4, с. 161.

[29] Гагова, Кр. Тракия…, с. 169.

[30] Пак там, с. 172.

ологическите данни може да се приеме, че това е средновековното селище, разположено върху късноантичната Карасура (Диосполис). Макар и името Близнос да е регистрирано едва в края на XI в., археологическите данни показват, че тук е имало значително старобългарско селище още през IX–X в., което позволява да се предположи, че и средновековното му име се е появило тогава[31].

Буково (Вуково) – споменава се за пръв път в края на IX в.[32] Изказани са няколко различни хипотези за локализацията му[33], но за нито една няма конкретни доказателства[34].

Валзина – споменава се единствено в Сюлейманкьойския надпис от 816 г.[35] Крепостта не е точно локализирана[36], но е била някъде в района на Сакар. Твърдението, че това е крепостта при с. Главан[37], трябва категорично да се отхвърли[38].

Великия – споменава се за пръв път в края на IX в.[39] Не е локализирана. Тъй като епископията се споменава като подчинена на митрополита на Филипопол, а всички останали епископии, подчинени на него, споменати в този извор, които могат със сигурност да се идентифицират, се намират или в Сакар, или в най-източните части на Родопите, то най-

[31] Станев, К. Къде е бил средновековният град Влиснос (Блиснос, Близмос)? – Минало, 4, 2010, 19–27.

[32] Епархийски списъци. – В: ГИБИ 4, с. 161.

[33] Гагова, Кр. Тракия…, с. 184. Напоследък упорито се твърди, че е било край първомайското село Искра. – Виж: Джамбов, Ив. Относно местоположението на епископията „Буково“ според историческите извори и археологическите проучвания (предварителни данни). – В: Приноси към българската археология. Т. 6. С., 2009, 277–293. Предвид факта, че епископията се споменава единствено в извор от края на IX в., а при проучванията край с. Искра и района му са открити материали от късната античност и от XI–XII в., но не и от IX в., то това отъждествяване за момента категорично трябва да се отхвърли.

[34] В Първомайско има едно съвременно село Буково, но не може да се каже колко е старо, нито в района му има данни за живот по това време.

[35] Бешевлиев, В. Първобългарски…, с. 166.

[36] Гагова, Кр. Тракия…, с. 187.

[37] Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. Т. 1. С., 1979, с. 34.

[38] Шейлева, Г. Късноантичната крепост край село Главан, Гълъбовско. – В: Пътуванията в средновековна България, 176–184.

[39] Епархийски списък от времето на Лъв VI. – В: ГИБИ 4, с. 161.

вероятно и останалите, които не могат засега да се локализират, са били в този район[40].

Верегава – име на проход в Източна Стара планина. Споменава се за пръв път през 680 г., а след това и през 759 г. Предложена е тракийска етимология на името, но това е само в сферата на хипотезите. Не се среща в античните и късноантичните извори[41].

Версиникия – крепост в района на Сакар. Споменава се за пръв път през 796 г. и след това още няколко пъти до 816 г. Не е локализирана[42].

Влепту – епископия, спомената в края на IX в.[43] Не е локализирана[44]. Изказана е хипотеза за тракийски произход на името, но това е предположение, което не може да се приеме. Понякога в литературата се твърди, че е била до с. Костандово, Велинградско[45], но тази локализация е напълно произволна. Селището явно е било някъде в района на Сакар или най-източните части на Родопите, тъй като всички останали епископии, споменати в същия извор като подчинени на филипополския митрополит (сред които е и Влепту), които със сигурност могат да се локализират, са именно там[46].

Воден – името на средновековната крепост се споменава за пръв път в края на XI в. и се локализира до с. Долни Воден, Асеновградско[47]. При проучването на крепостта е установено, че там е имало късноантична крепост, която все още не е идентифицирана. В края на VI – началото на VII в. крепостта е била превзета и в продължение на близо три века изоставена, като през втората половина на IX–X в. върху нея възникнало

---

[40] През 836 г. българите превзели Филипопол и той останал под тяхна власт до 970 г., като няма данни в този отрязък от време ромеите да са успели да си възвърнат властта над него. В края на IX в. филипополският византийски митрополит само номинално се водел такъв, като реално не е пребивавал в града. Тъй като земите около града били под българска власт, ромеите му зачислили част от епархиите в района на Сакар и Източните Родопи.

[41] Гагова, Кр. Тракия…, 189–190.

[42] Пак там, 190–191.

[43] Епархийски списък от времето на Лъв VI. – В: ГИБИ 4, с. 160.

[44] Гагова, Кр. Тракия…, с. 193.

[45] Коледаров, П. Политическа… Т. 1. С., 1979, с. 44.

[46] Става въпрос за Констанция, Левки, Скутарион, Агатоники и Лютица. В края на IX в., когато е споменат Влепту, Филипопол е бил български, така че филипополският византийски митрополит само номинално се водел такъв.

[47] Типик на Григорий Бакуриани. – В: ГИБИ 7, с. 43.

старобългарско селище[48]. Вероятно още от създаването си старобългарското селище е получило името Воден.

Вукелон – крепостта се намира в южната част на Сакар, до днешното с. Маточина[49]. Името се споменава за пръв в един български триумфален надпис, свързан с победите през 813 г.[50]

Девелт – името на този най-важен крайморски късноантичен град се запазило.

Драмица – името на епископията се споменава за пръв път в края на IX в.[51], не е локализирана със сигурност[52].

Дултроини – името на тази крепост се споменава единствено във Втория хамбарлийски надпис от 812–813 г.[53] Не е локализирана, но е била близо до Берое[54].

Загора – обширна област в източната част на Тракия. Споменава се за пръв път във връзка със събитията от 705 г., но в много късни извори, в които вероятно погрешно е предадено отстъпването на областта на българите през 864 г.[55] При всички случаи името е ново, ранносредновековно, при това славянско по произход.

Йоаница – епископия, спомената в края на IX в.[56] Не е локализирана[57], но със сигурност е била най-общо в района на Сакар или Източните Родопи.

Константция – крепостта до Симеоновград. Както се видя по-горе, късноантичната крепост се е казвала Севастопол, а името Константция ѝ е било дадено през 784 г.

---

[48] Морева-Арабова, Р. Владенията на Бачковския манастир в Родопите през XII–XIV в. – В: Известия на музеите от Южна България, 16, 1990, с. 123.

[49] Гагова, Кр. Тракия…, 194–195.

[50] Бешевлиев, В. Първобългарски…, с. 160.

[51] Епархийски списък от времето на Лъв VI. – В: ГИБИ 4, с. 161.

[52] Гагова, Кр. Тракия…, с. 207.

[53] Бешевлиев, В. Първобългарски…, с. 187.

[54] Гагова, Кр. Тракия…, с. 207.

[55] В много по-близките като време извори – Теофан Изповедник и патриарх Никифор, въобще не се споменава за отстъпване на тази област. Друг е въпросът, че през 705 г. Загоре въобще не е била ромейска – по това време империята владеела единствено няколко крепости по крайбрежието.

[56] Епархийски списъци от времето на Лъв VI. – В: ГИБИ 4, с. 161.

[57] Гагова, Кр. Тракия…, с. 217.

Левки – споменава се за пръв път в края на IX в.[58] За локализацията ѝ са изказани различни преположения[59], но предвид конкретните реалности и името трябва да се приеме, че това е с. Левка в Сакар[60].

Лютица – споменава се за пръв път в края на IX в.[61] и се идентифицира с крепостта до днешния Ивайловград[62].

Макроливада – споменава се за пръв път през 816 г. в Сюлейманкьойския надпис[63], като се е намирала със сигурност на запад от Константция. Идентифицира се с днешното Узунджово – име от турски произход, означаващо същото, за което се приема, че е калка от гръцки[64]. Наскоро обаче беше обърнато внимание на факта, че турците възприемат и променят съобразно особеностите на езика си имената в Тракия, но не ги калкират, т.е. не ги превеждат[65]. Въпреки това от текста на Сюлейманкьойския надпис става ясно, че Макроливада е в тази област. Не е ясно дали е име на местност или крепост.

Маркели – идентифицира се с крепостта до Карнобат. Името за пръв път се споменава през 756 г., а след това през 791 и 811 г. Изказана е хипотезата, че името има вероятно тракийски произход, но това твърдение не може да се докаже[66]. Със сигурност името Маркели не е регистрирано в антични и късноантични извори, въпреки че през V–VI в. тук е съществувала голяма крепост. Този факт дава основание да се предположи, че името е ново, дадено при възстановяването ѝ през 756 г.

Милеона – споменава се за пръв път от Теофан Изповедник във връзка предложението на кана сюбиги Крум за мирен договор през 812 г.[67] Според извора става въпрос за предложение за възстановяване на стар договор от времето на кана сюбиги Тервел. Точната локализация

---

[58] Епархийски списъци от времето на Лъв VI. – В: ГИБИ 4, с. 160.

[59] Гагова, Кр. Тракия…, 236–237.

[60] Аргументите за Белово (Пазарджишко) и Тополово (Асеновградско) са единствено днешните им имена, за които се приема, че са преведени от гръцкото Левки. За Белово се сочи и базиликата и крепостта на вр. Спасовица, обаче оттам византийски материали от IX в. няма публикувани.

[61] Епархийски списъци от времето на Лъв VI. – В: ГИБИ 4, с. 160.

[62] Гагова, Кр. Тракия…, 238–239.

[63] Бешевлиев, В. Първобългарски…, с. 166.

[64] Гагова, Кр. Тракия…, с. 240.

[65] Рашев, Р. Поселищният живот в Северна Тракия през Ранното средновековие. – В: Североизточна Тракия и Византия IV–XIV в., С-Сл., 1993, с. 102.

[66] Гагова, Кр. Тракия…, 241–243.

[67] Теофан Изповедник. Хронография. – В: ГИБИ 3, с. 285.

не е ясна, както не е ясно дали е име на крепост или местност[68]. Със сигурност обаче името е ново, ранносредновековно.

Месемврия – името на града се запазило и през Средновековието.

Потамукастел – идентифицира се с крепостта до днешния град Средец, споменава се в Сюлейманкьойския надпис. Името е ново, дадено ѝ през Ранното средновековие[69].

Ранули – споменава се във Втория хамбарлийски надпис[70]. Не е локализирана, но очевидно е в крайбрежната област[71]. Вероятно името е свързано с крепостта Ракули, която според Прокопий Кесарийски се е намирала в провинция Хемимонт. Може да се допусне, че при направата на надписа буквата „к“ е объркана с „н“. Наскоро беше изказано предположението, че Ранули е идентично с римската пътна станция Ранилум, която е 35 км югозападно от Стара Загора[72]. Това предположение обаче трудно може да се приеме, тъй като в надписа изрично е посочено, че Ранули е била в крайбрежната област. Макар и да не е идентифицирана, с голяма вероятност може да се предположи, че е идентична с късноантичната крепост – тоест, че името се е запазило.

Родопи – античното име на планината се е запазило.

Сидера – споменава се за пръв път във връзка с отстъпването на областта Загоре на българите през 864 г. Точната локализация за момента не е сигурна, но със сигурност става въпрос за местност, вероятно проход, разположен в източната част на Тракия[73].

Скутарион – днешното с. Щит (бившето Юскюдар, което е турцизирана форма на Скутарион). Намира се в южните части на Сакар. Твърдението, че това е с. Скутаре до Пловдив[74], трябва категорично да се отхвърли, тъй като Ана Комнина изрично казва, че Скутарион е на 80 стадия (около 15 км) от Адрианопол и на пътя за Агатоники[75]. Името се

---

[68] Гагова, Кр. Тракия…, 245–246.

[69] Въпросът за името на крепостта е разгледан по-горе.

[70] Бешевлиев, В. Първобългарски…, с. 187.

[71] Пак там, с. 190; Гагова Кр. Тракия…, 284–285.

[72] Рашев, Р. Крумовият саракт в Тракия. – В: Тракия и Хемимонт IV–XIV век. Т. 1, (без година), с. 123.

[73] Гагова, Кр. Тракия…, 292–294; Момчилов, Д. Средновековният проход Сидера. – В: Научна конференция „Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания“ с международно участие. Т. 1. Пловдив, 2009.

[74] Литературата по въпроса е дадена в Гагова, Кр. Тракия…, с. 296. Напоследък това погрешно мнение се поддържа от Данчева-Василева, А. Пловдив през Средновековието IV–XIV в. С., 2009, с. 317.

[75] Ана Комнина. Алексиада. – В: ГИБИ 8, с. 111.

споменава за пръв път в един български триумфален надпис, свързан с победите през 813 г.[76], а след това и в края на IX в.[77]

Созопол – късноантичното име на града се запазило през цялото Средновековие.

Сливен – споменава се за пръв път през XII в.[78], но средновековното селище е възникнало в началото на IX в.[79] На това място през късната античност е бил град Цоида, който в началото на VII в. бил превзет и през следващите двеста години напълно изоставен[80]. Късноантичното име на града било забравено и средновековното селище получило ново име[81].

Тонзос – античното име на река Тунджа се е запазило[82].

Филипопол – името на града се запазило, като същото се отнася и за тракийската му форма Пулпудева.

Хебър – античното име на река Марица се запазило.

Хемус – античното име на Стара планина се запазило.

Така от ранносредновековна Тракия разполагаме с 40 топонима, като от тях с късноантичен произход са 13, т.е. една трета – Анхиало, Арда, Берое, Девелт, Месемврия, Ранули, Родопи, Созопол, Тонзос, Филипопол, Пулпудева, Хебър и Хемус. Това е един доста голям процент и този факт позволява да се говори за континюитет. В действителност обаче картината е по-различна. Една голяма част от късноантичните топоними са имена на най-големите планини и реки, а това са като цяло най-устойчивите топоними. Много по-точна картина за степента на оцеляване на късноантичното население и съответно византийска власт дават имената на крепостите. За периода до началото на X в. имаме данни за имената на 28 крепости – Агатоники, Агатопол, Анхиало, Берое, Близнос, Буково, Валзина, Великия, Версеникия, Влепту, Воден, Вукелон, Девелт, Дра-

---

[76] Бешевлиев, В. Първобългарски…, с. 160.

[77] Епархийски списък от времето на Лъв VI. – В: ГИБИ 4, с. 160.

[78] Гагова, Кр. Тракия…, 307–309.

[79] Радева, М. Ранносредновековна керамика от Сливен. – В: Известия на музеите от Югоизточна България, 9, 1986, 67–78. Според проучвателите старобългарското селище е възникнало в края на VIII в., но предвид конкретните исторически реалности в тази част на Тракия това трябва да е станало след 812 г., когато българите завладели тези земи.

[80] Щерева, Ир., Кр. Вачова, Д. Владимирова-Аладжова. Туида – Сливен. С., 2000. (Разкопки и проучвания, 28).

[81] В Епархийски списък от времето на Лъв VI (886–912) се споменава Цоида, но по това време крепостта със сигурност е била в българските предели. Явно в случая или става въпрос за друг град, но със същото име, или за грешка. – В: ГИБИ 4, с. 162.

[82] Гагова, Кр. Тракия…, с. 316.

мица, Дултроини, Йоаница, Констанция, Левки, Макроливада, Маркели, Месемврия, Потамукастел, Ранули, Скутарион, Созопол, Сливен, Филипопол (и Пловдив), като от тях 8 (в това число и тракийското име на Филипопол) са от късноантичен произход, т.е. 29%. Съдейки по този процент, можем да достигнем до заключението, че близо една трета от ранносредновековните селища са носили късноантични имена – тоест, че има много голяма приемственост между късноантичната и ранносредновековната селищна мрежа, което доказва както оцеляването на големи анклави от късноантично население, така и властта на империята тук. Когато обаче се картират ранносредновековните селища, се получава една съвсем различна картина – 7 селища запазили своите късноантични имена, 5 се намират в една много малка и ясно обособена зона – крайбрежната ивица на Черно море. Това са съответно – Месемврия, Анхиало, Девелт, Созопол и все още нелокализираното Ранули (Ракули). Във вътрешността на Тракия картината е точно обратната – от късноантичните селищни имена оцелели само Филипопол (и Пулпудева) и Берое. Всичките останали ранносредновековни имена са напълно нови. Нещо повече – дори имената на останалите късноантични градове във вътрешността на Тракия били забравени. На мястото на Диоспол се появил средновековният Близнос, на мястото на Цоида – Сливен, а на мястото на Севастопол – Констанция. Как се казвали средновековните селища върху Диоклецианопол и Кабиле няма данни, но имената на тези късноантични градове не се споменават в средновековните извори. Така за континюитет в топонимите може да се говори само в крайбрежието. Под крайбрежие обаче трябва да се разбира само непосредственият бряг, малко по-навътре картината е като в останалите части на Тракия. Така, например, крепостта Потамукастел е само на 10 км западно от Девелт, но както се каза по-горе, това име е ново, появило се през Средновековието. Голямата крепост до Карнобат е ранносредновековната Маркели, но през късната античност това име не се споменава и очевидно се наричала по друг начин.

Най-добре тази тотална подмяна на късноантичните топоними с напълно нови, ранносредновековни, се вижда в района на Сакар и най-източните части на Родопите. От една страна, това са земи в непосредствена близост до Адрианопол и ако може да се говори за някаква приемственост между късноантичното и ранносредновековно население и запазване на ранновизнатийската крепостна мрежа, военна, административна и църковна структура във вътрешността на Тракия, то това трябва да е било именно тук. От друга страна, това е районът, за който имаме най-много и най-ранни данни за наличието на крепости. Нито едно от реги-

стрираните имена на ранносредновековни крепости – Агатоники, Буково (Вуково), Валзина, Версиникия, Влепту, Вукелон, Драмица, Дултроини, Йоаница, Константция, Макриливада, Левки, Лютица и Скутарион – не е от късноантичен произход. Част от тези имена са от гръцки, част от славянски, а някои са с неясен произход, но нито едно от тях не се среща в изворите от късната античност.

Съдейки по оцелелите късноантични топоними, може да се направи заключението, че единствено в една много тясна ивица покрай брега на Черно море преходът от Късна античност към Ранно средновековие не е бил съпътстван от продължително във времето прекъсване на поселищния живот и само тук са оцелели някакви анклави от късноантично население. Във вътрешността на Тракия са оцелели само имена на природни обекти, както и двата най-големи града Филипопол и Берое. При картирането на природните обекти обаче се виждат две много важни закономерности. Първо – това са само най-големите планини и реки, т.е. това са по принцип най-устойчивите топоними. Втората закономерност е много по-важна, а именно: части от тези природни обекти, чиито късноантични имена оцелели, попадали в области, в които византийската власт след началото на VII в. със сигурност е оцеляла. Така, например, непосредствено северно от Месемврия се намира най-източната част на Хемус, р. Хебър протича покрай Адрианопол, като тук в нея се вливат Тонзос и Арда. Западно от същия град започват Родопите, които се простират край Беломорското крайбрежие и със съответните разклонения достигат до Солун. Така че оцеляването на тези топоними се дължи, първо, на факта, че това са най-важните природни обекти и най-вече на това, че днешното българско крайбрежие, Одринска Тракия и Солун са останали под византийска власт и местното късноантично население е оцеляло. Следователно оцеляването на топонимите Родопи, Хемус или Хебър, не може да се използва като доказателство, че някъде във вътрешността е оцеляло късноантично население. В литературата се дава реката Ибър, един от първите притоци на Марица, като пример, доказващ оцеляването на късноантично население в този район. Името Хебър се запазило сред ромеите през цялото Средновековие и днес се ползва от гърците. Следователно няма как да се докаже, че българите в района са възприели името Ибър именно от оцеляла късноантична група, а не примерно от по-късно заселили се тук ромеи, например през XI–XII в., когато те са владели тези земи.

За разлика от останалите късноантични селища във вътрешността на Тракия Филипопол и Берое запазили имената си, като случаят с Фи-

липопол е още по-интересен, тъй като градът запазил и тракийското си име Пулпудева, от което произлязло днешното българско име – Пловдив. В българската историография този факт се ползва като един от най-сигурните аргументи за контакта между славяните и траките и последвалото вливане на тракийско население във формиращия се през Ранното средновековие днешен български народ. В случая обаче има един малък проблем – името Пулпудева не е било ползвано от траките, обитавали Пловдив, неговия район и въобще Тракийската равнина. Това се доказва от факта, че тук няма нито едно селище освен Пулпудева, чието име да е образувано с наставката „дева“ или „дава“. Подобни имена обаче масово се срещат в днешна Северна България, и най-вече Дакия, и в значителна по-малка степен в района на София. Очевидно това име не е било ползвано от траките в района на Филипопол и въобще Тракийската равнина, а от населението на днешна Северна България или района на София[83]. В. Бешевлиев прави още едно много интересно откритие, а именно, че формите „дава“ и „дева“ не са диалектни различия, а хронологически, като „дева“ се ползвало през късната античност[84]. Във връзка с името „Пулпудева“ трябва да се отбележи и фактът, че то е регистрирано твърде късно – през VI в., при това единствено в Йорданес, който произхождал от готите, заселили се през късната античност в днешна Северна България. При това положение очевидно името Пулпудева е възникнало сред тракийското население на днешна Северна България и през късната античност е било възприето от заселилите се в тези земи готи. През VI – началото на VII в. по време на аваро-славянските нашествия славяните го взаимствали от късноантичното население на днешна Северна България. През VII–VIII в. заселилите се в Северна България славяни го използвали за именуване на една ясно разграничима географска точка в Тракийската равнина. През 836 г. българите завзели града, като това събитие е било последвано от колонизиране на население от старите предели на България[85]. Така доведеното тук старобългарско население донесло със

[83] Георгиев, Вл. Днешното състояние на проучванията върху тракийския език. – Археология, 2, 1960, с. 18.

[84] Бешевлиев, В. Името Pulpudeva. – В: Литературознание и фолклористика. (В чест на акад. Петър Динеков). С. 1983, с. 161.

[85] В града на няколко места е открита характерна старобългарска керамика от двата вида – песъклива глина с врязана украса и чиста глина с излъскана украса, което е категорично свидетелство за заселването на старобългарско население. Потвърждение в тази насока са откритите през 2009 г. български езически гробове. – Виж: Топалилов, И.,

себе си и името Пулпудева, което променили съобразно особеностите на своя език.

Преди да се разгледа въпросът за запазването на името Филипопол, трябва първо да се прегледат наличните данни за града. Между 600 и 784 г. Филипопол въобще не се споменава в изворите. Тази пълна липса на писмени данни за най-важния античен и средновековен град за един период от близо два века трудно може да се обясни, ако се приеме, че е останал в пределите на Византия. Археологическите данни също не помагат да се изясни картината, а напротив. За момента от Пловдив и околностите му няма публикувани материали, които да покажат оцеляването на византийската власт или на някаква група късноантично население. Този факт с пълно основание позволява да се изкаже тезата, че в началото на VII в. Филипопол е бил превзет при някое от аваро-славянските нашествия, в резултат на което до 784 г. е бил изоставен[86]. При това положение името му е оцеляло като име на изоставени руини, използвани като географски маркер.

Макар между началото на VII в. и 784 г. Тракийската равнина да не е била под властта на Византия и да представлявала една практически пуста област с изключително малобройно славянско население[87], през нея от време на време преминавали ромейски търговци или дипломати, които отивали при заселилите се във вътрешността на Балканите славяни или Аварския каганат. При това движение бил използван добре известният път Виа Диагоналис, който следвал течението на Марица. При движението си по този път пътникът дни наред вървял в еднообразна географска среда – на запад (съответно на изток) през равнината покрай реката, като от север била Средна гора и Стара планина, а от юг Родопите. Напречно на пътя обаче нямало видими отдалеч и лесно разпознаваеми природни обекти – пътят не пресича нито големи реки, нито минава покрай от-

---

К. Станев. Спасителни разкопки на ул. „Тодор Каблешков“ № 14. – В: Археологически открития и разкопки през 2008. С., 2009, 393–394.

[86] Станев, К. Филипопол от началото на VII до началото на IX век – Минало, 2, 2011, 20–36.

[87] Рашев, Р. Поселищният живот в Северна Тракия през Ранното средновековие. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в., С-Сл., 1993, с. 103, 112; Момчилов, Д. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия, 2007, 217–218; Борисов, Б. Средновековното село през IX–XII в. на територията на днешна Югоизточна България. – В: Професор дин. Ст. Ваклинов и средновековната българска култура. ВТ, 2005, с. 314; Shejleva, G. Archaeological Study of the Late Antiquty and the Early Middle Age. – In: „Maritsa-Iztok“. Archaeological Research, vol. 5, R. 2001, p. 145–148.

крояващи се височини. Така движещият се по пътя трудно се ориентирал къде точно се намира и каква част от него е изминал. Единствената сигурна точка по пътя в отрязъка от Адрианопол до западния края на Тракийската равнина е бил Филипопол. Макар и да бил изоставен след началото на VII в., градът не можел да бъде сбъркан – той се намирал на брега на Марица и бил отчасти разположен върху единствените височини, които се издигали насред равнината, при това съвсем близо до реката. Пловдивските тепета се виждат от десетки километри и не могат да бъдат сбъркани – както поради разположението си, така и поради скалистия им вид. Освен това самият характер на руините – огромен град с масивни сгради, ясно показвал, че това е именно най-големият късноантичен град в Тракия. Изрично трябва да се отбележи, че дори и в началото на XII в. руините на масивните антични сгради били ясно видими и впечатляващи, като Ана Комнина разпознала сред тях и античния стадион[88]. От Филипопол на юг към Родопите пък в продължение на десет километра се простирал акведукт, останки от които били добре запазени дори през XVI в.[89] Така поради своето характерно разположение и внушителни руйни, сред които и характерни монументални сгради, Филипопол запазил своето име, макар и за близо двеста години да няма данни да е съществувал като жив град. Името му останало като име на географски маркер, използван като сигурен ориентир, при движението по Виа Диагоналис. През 784 г. ромеите възстановили властта си във Филипопол и той от изоставени руини отново се превърнал в жив град, като името му останало.

По аналогичен начин се запазило и името Берое. Макар и да не е бил на път, който се използвал по това време и да не е бил на място с характерни природни условия, руините на града запазили името си, тъй като това бил вторият по значимост късноантичен град в района, а и самият им вид подсказвал, че става въпрос именно за него. Данните от проучванията на Берое категорично показват, че в началото на VII в. градът е бил превзет и опожарен[90]. Най-късната открита монета е отсечена през 614–

[88] Ана Комнина. Алексиада. – В: ГИБИ 7, с. 135.

[89] Антон Врančич. – В: Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI в. С., 1979, с. 191.

[90] Николов, Д. Августа Траяна – Верея (II–VI в.). – Археология, 3, 1965, с. 18, 21; същият. Археологически разкопки и проучвания в Старозагорски окръг. – Археология, 4, 1967, с. 36; Янков, Д. Останки от средновековна стъкларска работилница в Стара Загора. – Известия на музеите от Югоизточна България, 6, 1983, с. 43; Николов, Д., Кр. Калчев. Разкопки на обект „Партиен дом“ в Стара Загора. – Известия на музеите от Югоизточна България, 8, 1988, с. 47; Янков, Д. Етнически и

615 г., като следващите са чак от времето на Константин V Копроним[91], т.е. за около 150 г. има пълно прекъсване на монетната циркулация. Няма открити други материали, които да докажат запазването на византийската власт или население. През 784 г. съгласно Теофан Изповедник градът бил възстановен от императрица Ирина, като тя го преименувала на свое име[92], но това име не успяло да се наложи. Това възстановяване се потвърждава и от един новооткрит надпис[93]. Както се спомена, първите монети след 615 г. са две на Константин V и те са по-ранни от описаното възстановяване. Тяхното попадане тук може да се свърже с някоя от кампаниите на този император срещу България, когато в руините на изоставения град временно се настанила на лагер византийска част[94].

Във връзка със запазването на имената на Филипопол и Берое трябва да се напомни и един много важен факт. В Римската империя, както е добре известно, е имало пътеводители, т.е. един вид карти, като например прочутата Певтингерова карта. Въз основа на тях всеки ромей е можел да изчисли, като тръгне от Адрианопол, след колко дена път ще достигне до Филипопол или Берое. Имайки предвид тези данни и знаейки, че това са били най-големите градове в Тракия, всеки пътник, като попадне на техните руини, можел да се отгатне, че това са точно те[95].

демографски промени в средновековна Стара Загора. – В: 125 години с името Стара Загора. СЗ., 1996, с. 62–63.

[91] Минкова, М. Монетна циркулация II–XIII в. на територията на Августа Траяна–Берое–Верея–Боруй. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 96–97, табл. VI; същата. За прекъсването на монетното обръщение в Берое в началото на VII в. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 123–124.

[92] Теофан Изповедник. Хронография. – В: ГИБИ 3, с. 276.

[93] Sharancov, N., D. Yankov. A 784 AD Inscription of Constantine VI and Irene from Beroe – Irenopolis (modern Stara Zagora, South Bulgaria). – In: Archaeologia Bulgarica, 1, 2008, p. 77–86.

[94] Теофан Изповедник. Хронография. – В: ГИБИ 3, с. 274; „… Той оставил и стратезите на конните отреди извън клисурите, ако могат някак да нахлуят в България, докато българите са заети с него“.

[95] Така, например, Константин Багренородни („За управлението на империята“ – В: ГИБИ 5, с. 214, 216) казва, че Белград бил на осем дена път от Солун, а като описва околностите му използва точно древните руини като географски маркер. Отново той използва изоставени крепости като географски маркер като описва р. Днестър, която е била по това време граница между България и печенегите (пак там, с. 213). Интересното в случая с Белград, който по това време е бил българска гранична крепост, е, че за него използва не късноантичното име Сингидунум, а българското, което показва, че като източник на информация е ползвал не стари извори, а ромеи, които са минавали по този път.

Анализът на оцелелите късноантични топоними показва, че те много точно отразяват катастрофалните етнодемографски и политически последици от аваро-славянските нашествия. Оцелелите имена на природните обекти се свеждат само до двата най-големи планински масива – Хемус (Стара планина) и Родопи и най-големи реки – Хеброс (Марица), Тонзос (Тунджа) и Арда, като от решаващо значение за запазването им е фактът, че части от тези природни обекти попадали в земи, в които ромейската власт и съответно население се запазили. Много по-ясни са данните от селищните имена. От късната античност са известни имената на огромен брой крепости. От тях оцелели имената само на няколко крепости, разположени в крайбрежието. Всички други имена били напълно забравени. На тяхно място през Ранното средновековие се появили нови имена, нямащи нищо общо със старите. Това с пълна сила се отнася и за градовете – името на средновековното селище над късноантичния Диоклецианопол не е известно, но за сметка на това на мястото на Диосполис се появил средновековният Близнос, на мястото на Севастопол – Константция, на мястото на Цоида – Сливен. Единствените късноантични селищни имена във вътрешността на Тракия, които оцелели, са Филипопол и Берое. Фактът, че близо двеста години за тези два града няма писмени данни, а в тях няма археологически материали от началото на VII до втората половина на VIII в., показва, че имената им оцелели като имена на изоставени руини, които впоследствие били презаселени. Така от оцелелите късноантични имена се вижда, че единствено в крайбрежието ромеите успели да запазят властта си след началото на VII в. и само тук може да се говори за някакви по-съществени групи от оцеляло късноантично население. В тази връзка трябва да се напомни и фактът, че именно тази област е единствената, за която има писмени данни за периода между началото на VII и края на VIII в., и тук, за разлика от останалите части на Тракия, се откриват сигурни следи и от византийската власт, и от византийското население – монети, печати, надписи, керамика и некрополи[96].

[96] Станев, К. Защо през 809 г. кана сюбиги Крум превзема Сердика? – История, 2–3, 2008, с. 37.

СВЕТЦИ ЛИТУРГИСТИ И ТЕХНИТЕ СВИТЪЦИ В БЪЛГАРСКАТА МОНУМЕНТАЛНА ЖИВОПИС ОТ XVI–XVII ВЕК

Ангел Ангелов

Създаването на християнската конография е продължителен процес. Едва в края на VIII в. при патриарх Фотий с окончателното налагане на култа към светците се поставят основите на живописна програма, разделяща иконографските цикли и персонажи на регистри, съобразно с архитектурата на църквите и небесната йерархия. Свободата в разполагането на иконографските образи и композиции, характерна за ранната християнска живопис, постепенно се заменя от стройна иконографска система, регулирана чрез голям брой нови правила и изисквания. В центъра на олтарната програма винаги се поставя идеята за причастието. Обещанията за опрощаване на греховете и задгробен живот са сред стълбовете на християнското учение, залегнали в „Символа на вярата“, а оттам, пренесени и в храмовото строителство. Всъщност църковното богослужение се явява земен вариант на литургията, която небесният агнец и ангелският хор извършват пред трона на Бог Отец[1]. На практика литургическото действие е организирано в серия от процесии и появявания на църковнослужителите пред иконостаса в т. нар. Малък и Голям (Велик) вход, придружени от благословии, четения и химни[2]. При Малкия вход свещеникът изнася Евангелието и кръста от олтара в наоса и се връща обратно, с което демонстрира пред събралите се богомолци Христовото слизане на земята като Слово[3]. Великият вход се състои в пренасянето на даровете от проскомидията в олтара, а оттам и в наоса, след което те се връщат обратно в апсидата. Поставяйки ги на Св. Трапеза, свещеникът изгражда символичния образ на пътя на Христос от жертвата Му до преобразява-

[1] Тафт, Р. Византийский церковный обряд. Краткий очерк. Санкт Петербург, 2000, с. 47; Веск, Н. Constantinople: The Rise of a New capital in the East.– In: Weitzmann, K. Age of Spirituality: A symposium N. Y. – Princeton, 1980, pp. 31–35.

[2] Чифлянов, Б. Проскомидията.– В: Годишник на Софийския университет – Богословски факултет 17 (1967–1968), 392–425; Чифлянов, Б. Литургика. С., 1997, с. 219, 240.

[3] Свети Йоан Златоуст. Божествена литургия. С., 2000, 30–54.

нето Му в евхаристийните дарове[4]. Живописта в апсидата и олтарното пространство илюстрира моменти от литургията. Това е и мястото, където се разполагат образите на Великите църковни отци, които чрез своите трудове са допринесли за оформянето на догматичния ѝ облик. Изборът на отците химнографи зависи до голяма степен от мястото им в небесната йерархията, както и от местните култове. В българските църкви почти винаги шествието се оглавява от св. Василий Велики и св. Йоан Златоуст – автори на „Божествена литургия“, а в процесията се включват св. Григорий Богослов, св. Никола Мирликийски, св. Кирил Александрийски, а макар и по-рядко – св. Атанасий Александрийски и св. Спиридон.

Съвременната наука не разполага с подробно епиграфско изследване на текстовете върху свитъците на отците литургисти в българските църкви от османския период. Те са обект на внимание единствено в няколко монографично изследвани паметника и то на фона на целия репертоар от надписи, придружаващи иконографската програма на храма[5]. Същевременно, въпреки че в ерминиите се дават препоръки за това кои пасажи от литургиите на св. Йоан Златоуст и св. Василий Велики да се цитират, наблюденията върху късносредновековните образци показват, че зографите използват доста по-богат набор от литургични текстове[6]. Това вероятно се дължи на факта, че запазените наръчници датират предимно от XVIII–XIX в., като единствено ерминията на Дионисий от Фурна е по-ранна и може да бъде използвана като сравнителен текст[7].

В живописта от османския период св. Василий Велики се изобразява като мъж на средна възраст с остра, разделена на два дяла черна брада и късо постригана, чуплива коса. Най-често срещаният пасаж върху него-

---

[4] Пак там, 57–102.

[5] На Е. Коцева принадлежи разчитането на текстовете от църквата „Св. Богородица“ в Искрецкия манастир – Виж: Каменова, Д. Стенописите на Искрецкия манастир. С., 1984, 150–154; На анализ са подложени още надписите от храмовете „Св. Никола“ в Сеславци. – Виж: Каменова, Д. Сеславската църква. С.,1977, 124–127; „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско. – Виж: Флорева, Е. Старата църква в Добърско. С. 1981, 183–190; „Св. Спас“ в Алино – Флорева, Е. Алинските стенописи. С., 1983, с. 187–193; „Св. Петка“ във Вуково. – В: Флорева, Е. Средновековни стенописи Вуково – 1598. С. 1987, 150–155; „Рождество Богородично“ в Роженския манастир. – Виж: Геров, Г., Б. Пенкова, Р. Божинов. Стенописите на Роженския манастир. С.,1993, 159–162; „Св. Богородица“ в Карлуковския манастир. – Виж: Пандурски, В. Манастирската живопис от Карлуково. С., 2002, 193–200.

[6] Василиев, А. Ерминии. Технология и иконография. С., 1976, 70–72, 81–82; Василиев, А. Иконографски наръчник. С., 1977, 36–38.

[7] Denys de Fourna. Manuel d'iconographie Chrétienne. Sankt Petersburg, 1909.

вия свитък е: „*Никой от свързаните с плътски желания и наслади не е достоен да пристъпи или да се приближи, или да Ти служи, Царю на славата, защото да се служи на Тебе е велико и страшно и за самите небесни сили…*“ Това е откъс от тайната молитва, четена от свещеника при пеенето на Херувимската песен. Текстът е част от Литургията на св. Йоан Златоуст[8] и се препоръчва от ерминията на Дионисий от Фурна за свитъка на Василий Велики[9]. Използван е още през XII в. в Бачковската костница, Нерези и Курбиново, през XIII в. – в Бояна, в Манастир и в „Св. Йоан Канео“ в Охрид, а през XIV в. и в църквите „Св. Йоан Богослов“ на Земенския манастир, „Св. Константин и Елена“ в Охрид и др.[10] През XVI–XVII в. той е изписан на български или гръцки език върху свитъка на св. Василий Велики в църквите „Св. Никола“ в Топличкия манастир в района на Демирхисар, Македония от 1534–1535 г.[11], „Св. Теодор Тирон“ в Студена, „Св. Петка“ във Вуково от 1598 г.[12], „Св. Никола“ във Вуково, „Успение Богородично“ в Прибой, в манастира Студеница в пласта от 1618 г., „Св. Йоан Богослов“ в манастира Слепче, Македония от 1627 г.[13], „Св. Никола Мирликийски“ в Мисловщицкия манастир, „Св. Атанасий“ в Арбанаси от 1667 г.[14], „Св. Димитър“ в Ракитница, Македония[15] и др.

В храма „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско от 1614 г. върху свитъка на св. Василий Велики е пресъздадено част от словото, което свещеникът произнася след молитвата на първия антифон и на усърдното моление: „*Защото Твоя е властта и Твое е царството и силата, и славата, на Отца и Сина и Светия Дух, сега и винаги, и во веки веков*“[16]. Думите са краен пасаж от втората и третата молитва и възглас след Малката ектения от вечерната и утринната служба[17]. Същи-

[8] Служебник. С., 1998, с. 82.

[9] Denys de Fourna. Manuel d’iconographie…, 1909, pp. 154, 267.

[10] Стефанов, П. Фрескови надписи и графити във Вуково (1598). – Старобългаристика 1, 1989, 74–75; Babić, G., C. Walter. The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decorations.– Revue des étubes Byzantines 34, 1976, pp. 269–280.

[11] Митревски, Н. Споменици на фрескоживописот од XVI и XVII век во Демирхисарско. Прилеп, 2003, с. 25.

[12] Флорева, Е. Средновековни стенописи…, 1987, с. 150; Стефанов, П. Фрескови надписи …, 1989, с. 74.

[13] Митревски, Н. Споменици на…, 2003, с. 44.

[14] Ръцева, С. Църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси и традициите на епирското ателие. Велико Търново, 2005, 27–28.

[15] Митревски, Н. Споменици на…, 2003, с. 64.

[16] Флорева, Е. Старата църква…, 1981, с. 184.

[17] Служебник, 1998, с. 71.

ят пасаж е изписан върху свитъка на св. Григорий Богослов в църквите „Св. Никола“ в Сеславци от 1616 г.[18], „Св. Никола“ в Мало Малово и „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ в Трънския манастир. В „Св. Теодор Тирон“ в Зимевица той е част от свитъка на св. Йоан Златоуст, а в „Св. Богородица“ в Сичевачкия манастир, Сърбия, придружава образа на св. Йоан Милостиви[19]. Това показва, че липсват строги правила, които да поставят ограничения пред зографите в подбора на текстовете за свитъците на литургистите, а също и в използването на различни ерминии.

„*Защото на Тебе, Отца и Сина и Свети Дух, подобава всяка слава, чест и поклонение сега и винаги и во веки веков*“ е текстът, изписан върху свитъка на св. Василий Велики в църквите „Св. Никола“ в Маломаловския манастир и „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ в Трънския манастир. Посоченият откъс е възглас след молитвата на първия антифон по Литургията на Йоан Златоуст и Василий Велики[20].

Някои по-рядко срещани цитати върху свитъка на св. Василий Велики от българските църкви са:

1. „*Господи Боже наш, покайваме се, опрости човешките ни грехове, които признаваме чрез своята изповед…*“ – началото на Десетата молитва, която се чете от свещеника по време на утринната служба на шестопсалмието[21]. Надписът е от църквата „Св. Спас“ в Алинския манастир от 1626 г.[22]

2. „*Защото благословено и прославено с чистотата и великолепието си е Твоето име, Отца и Сина и Свети Дух, сега и всякога, и во веки веков*“ – завършителен възглас на задамвонната молитва при Преждеосвещената литургия[23]. Използван е в църквата „Св. Богородица“ в Карлуковския манастир от 1602 г.[24]

3. „*Твои (дарове) от Твоите на Теб принасяме за всички и за всичко*“ – възглас от края на Евхаристийния канон, който свещеникът произнася при освещаването на нафората и виното[25]. Цитатът е върху свитъка на св. Василий в църквата „Св. Теодор Тирон“ в Зимевица.

---

[18] Каменова, Д. Сеславската църква, 1977, с. 125.

[19] Ракоција, М. Зидно сликарство Богородичине цркве сићевачког манастира. – Саопштења 32–33, 2000–2001, с. 150.

[20] Служебник, 1998, с. 70, 117.

[21] Пак там, с. 36.

[22] Флорева, Е. Алинските стенописи, 1983, с. 189.

[23] Служебник, 1998, с. 70, 173.

[24] Пандурски, В. Манастирската живопис…, 2002, с. 197.

[25] Служебник, 1998, с. 93, 134.

Разнообразни по съдържание са и пасажите, поставяни върху свитъците на св. Йоан Златоуст. Зографите го представят като млад мъж с малка кръгла брада и високо плешиво чело, увенчано с късо постригана коса. При него най-често срещаният текст в късносредновековните църкви е от Молитвата на предложението: „*Боже, Боже наш, с небесния хляб нахрани целият свят…*“[26], който е сочен като заемка от литургията на св. Яков[27]. В балканското изкуство цитираният откъс се използва за свитъка на св. Йоан Златоуст още през XII–XIV в. в Нерези (1164), в Курбиново (1191), в Старо Нагоричане (1316–1318), в „Св. Никола Болнички“ в Охрид (1335–1336), в „Св. Йоан Богослов“ в Земен в стенописния пласт от XIV в. и др.[28] През XVI–XVII в. молитвата на предложението придружава образа на светеца в „Св. Никола“ в Топличкия манастир, Македония, от 1536–1537 г.[29], „Св. Архангел Михаил“ в Сапарево[30], „Св. Петка“ във Вуково[31], „Св. Йоан Богослов“ в манастира Слепче, Македония, от 1627 г.[32], „Св. Никола Мирликийски“ в Мисловщицкия манастир, „Св. Атанасий“ в Арбанаси[33] и др.

В серия от църкви, предимно от XVII в., е изписана молитвата: „*Защото си благ и човеколюбив Бог и на Тебе въздаваме слава, на Отца и Сина и Светия Дух, сега и винаги и во веки веков*“. Това е възглас, който свещеникът произнася след молитвата на третия антифон по литургиите на св. Йоан Златоуст и св. Василий Велики[34]. Използван е в свитъците на св. Йоан Златоуст в храмовете: „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско[35], „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ в Трънския манастир, „Св. Никола Мирликийски“ в Мало Малово и др.

В „Св. Богородица“ в Карлуковския манастир върху свитъка на св. Йоан Златоуст е поставен заключителният възглас на Великата ектения: „*Защото на Тебе, Отца и Сина и Светия Дух, подобава всяка слава,*

---

[26] Служебник, 1998, с. 64.

[27] Мавродинова, Л. Земенската църква. С., 1980, с. 41.

[28] Стефанов, П. Фрескови надписи…, 1989, с. 75.

[29] Митревски, Н. Споменици на…, 2003, с. 25.

[30] Геров, Г. Стенописите от църквата „Св. Архангел Михаил“ край село Сапарево. – Изкуство 14 ,1994, с. 14, бел. 4.

[31] Флорева, Е. Средновековни стенописи…, 1987, с. 150; Стефанов, П. Фрескови надписи…, 1989, с. 75.

[32] Митревски, Н. Споменици на…, 2003, с. 44.

[33] Ръцева, С. Църквата „Св. Атанасий“…, 2005, с. 28.

[34] Служебник, 1998, с. 71, 118.

[35] Флорева, Е. Старата църква…, 1981, с. 184.

чест и поклонение сега и винаги, и во веки веков“[36]. В църквите на Маломаловския и Трънския манастир същият откъс е изписан върху свитъка на св. Василий Велики, а в храма „Св. Параскева“ в Горни Лом придружава св. Григорий Богослов.

Началото на молитвата на Трисветата песен, която свещеникът прочита след полагането на Евангелието на светия престол по време на литургията на Малкия вход, се вижда върху свитъка на св. Йоан Златоуст в църквата „Св. Спас“ в Алино[37]. Текстът гласи: „*Боже свети, Който пребъдваш сред светии и Когото с трисвята песен възпяват херувимите и славословят серафимите…*“[38]. В „Св. Атанасий“ в Арбанаси[39] и „Св. Димитър“ в Ракитница, Македония,[40] откъсът е поставен върху свитъка на св. Григорий Богослов[41].

„*…Старец с плешиво теме, дълга и широка брада, имаща седем масура…*“ е краткото описание в ерминиите срещу името на св. Григорий Богослов[42]. Този обичан от средновековните зографи светец не е автор на служба и затова върху свитъците му са поставяни откъси от „Божествената Литургия“ на св. Йоан Златоуст и св. Василий Велики. Придружителните текстове, макар и разнообразни, почти винаги повтарят пасажите на другите Велики църковни отци. В църквата „Св. Петка“ във Вуково е поставена началната строфа от Молитвата на предложението на гръцки език. Тя по-често се изписва върху свитъците на св. Йоан Златоуст или св. Василий Велики. В „Св. Петка“ е налице интересен прецедент – един и същ литургичен пасаж, съответно на български и на гръцки език, е използван за двама църковни отци[43]. За съжаление текстът върху свитъка на четвъртия отец литургист – св. Ананасий Александрий-

[36] Служебник, 1998, с. 70, 117.

[37] Флорева, Е. Алинските стенописи, 1983, с. 189.

[38] Служебник, 1998, с. 72, 119.

[39] Ръцева, С. Църквата „Св. Атанасий“…, 2005, с. 28.

[40] Митревски, Н. Споменици на…, 2003, с. 64–65.

[41] В Средновековието това е най-често изписваният литургичен текст на свитъка на св. Григорий Богослов – Babić, G., C. Walter. The Inscriptions…, 1976, pp. 279 – и е сред двата препоръчани от Ерминията на Дионисий от Фурна – Denys de Fourna. Manuel d’iconographie…, 1909, pp. 154, 264, 279.

[42] Василиев, А. Ерминии, 1976, с. 69; Василиев, А. Иконографски наръчник, 1977, с. 36; Denys de Fourna. Manuel d’iconographie…, 1909, pp. 154.

[43] Стефанов, П. Фрескови надписи…, 1989, 75–76.

ски, е заличен, което не позволява да се установи дали между него и св. Василий Велики е съществувала подобна зависимост[44].

В манастира „Св. Богородица“ в Карлуково за свитъка на св. Григорий Богослов е използван друг популярен в средновековната литургика откъс, придружаващ често образа на св. Йоан Златоуст[45]. „*Защото си благ и човеколюбив Бог и на Тебе въздаваме слава, на Отца и Сина и Светия Дух, сега и винаги и во веки векове*“ е краен възглас на Малката ектения при светата литургия и при всички други служби[46]. В „Св. Параскева“ в Горни Лом е употребен крайният възглас от Великата ектения[47], а в „Св. Никола“ в Сеславци, „Св. Никола Мирликийски“ в Мало Малово и „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ в Трънския манастир – възгласа след молитвата на втория антифон[48].

Цитатът: „*Пийте от нея всички, това е Моята кръв на Новият Завет, която за вас и за мнозина се пролива за опрощаване на греховете*“, е възглас от евхаристийната молитва по литургията на св. Йоан Златоуст[49]. Той придружава образа на св. Григорий Богослов в живописта на редица храмове предимно от диоцезите на Охридската архиепископия – „Св. Никола“ в Топличкия манастир, „Св. Йоан Богослов“ в Слепче[50] и др.

Част от молитвата „*Отче наш*“, която свещеникът чете по време на освещаването на даровете[51], е поставена върху свитъка на св. Григорий Богослов в църквата на Алинския манастир[52]. В „Св. Атанасий“ в

---

[44] Флорева, Е. Средновековни стенописи…, 1987, с. 150. Този текст, но на български език, може да бъде прочетен върху свитъка на св. Григорий Богослов в манастира „Св. Никола“ в Слепче, Македония от 1672–1674 г. – Виж: Митревски, Н. Манастирот Слепче кај Прилеп. Прилеп, 2001, с. 28.

[45] Пандурски, В. Манастирската живопис…, 2002, с. 197.

[46] Служебник, 1998, с. 71, 118.

[47] Същият текст в Карлуково е поставен върху свитъка на св. Василий Велики – Виж: Пандурски, В. Манастирската живопис…, 2002, с. 197, в „Св. Никола“ в Сеславци върху свитъка на св. Спиридон; Каменова, Д. Сеславската църква, 1977, с. 125, а в „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ в Трънския манастир е използван за св. Атанасий Александрийски.

[48] Този текст е употребен за свитъка на св. Василий Велики в църквата в Добърско – Виж: Флорева, Е. Старата църква…, 1981, с. 184.

[49] Служебник, 1998, с. 92.

[50] Митревски, Н. Споменици на…, 2003, с. 19, 44.

[51] Служебник, 1998, 98–99.

[52] Флорева, Е. Алинските стенописи, 1983, с. 189. Молитвата може да бъде прочетена върху свитъка на св. Йоан Златоуст в църквата „Св. Богородица“ в Сичевачкия манастир, Сърбия от 1644 г. – Ракоција, М. Зидно сликарство Богородичине цркве сићевачког манастира. – Саопштења 32–33, 2000–2001, с. 150.

Арбанаси[53] и „Св. Димитър“ в Ракитница, Македония[54], на гръцки език е възпроизведен молитвеният откъс от Трисветата песен, използван за свитъка на св. Йоан Златоуст в „Св. Спас“ в Алино[55].

Св. Атанасий Александрийски е описан в ерминиите като старец с плешиво чело и четвъртита къса брада[56]. В късносредновековната църковна живопис той обикновено е придружен от надписи, свързани с евхаристийната служба или преки обръщения към Богородица. В храмовете „Св. Йон Богослов“ в Слепче, Македония[57], „Св. Атанасий“ в Арбанаси[58], „Св. Теодор Тирон“ в Зимевица и др. иконографският му образ е съпроводен от молитвата: „*Особено за пресвета, пречиста, преблагословена, славна наша Владичица Богородица и Приснодева Мария*“, която свещеникът прочита по време на службата за освещаването на светите дарове при каденето на честната трапеза по литургията на св. Йоан Златоуст[59].

Молитвата на приношението: „*Господи Боже Вседържателю, Ти, Който единствен си свят и приемаш хвалебна жертва от тези, които Те призовават от все сърце…*“, която се чете тихо от свещеника след поставянето на божествените дарове на светия престол[60], е изписана на свитъка на св. Атанасий Александрийски в „Св. Параскева“ в Горни Лом.

В „Св. Спас“ в Алино върху свитъка на светеца е поставена част от молитвата на първия антифон по литургиите на св. Йоан Златоуст и св. Василий Велики[61]: „*Господи Боже наш, Който имаш власт несравнима и слава непостижима…*“[62].

Св. Никола Мирликийски също е чест персонаж в средновековното църковно изкуство. Ерминийте го описват като „*старец с плешиво чело и къса полукръгла брада…*“[63]. Към неговия образ се добавят предимно добре познати от останалите църковни отци литургични текстове.

---

[53] Ръцева, С. Църквата „Св. Атанасий“…, 2005, с. 28.

[54] Митревски, Н. Споменици на…, 2003, с. 64.

[55] Виж по-горе.

[56] Василиев, А. Ерминии, 1976, с. 69; Василиев, А. Иконографски наръчник, 1977, с. 36; Denys de Fourna. Manuel d’iconographie…, 1909, pp. 154.

[57] Митревски, Н. Споменици на…, 2003, с. 44.

[58] Ръцева, С. Църквата „Св. Атанасий“…, 2005, с. 28.

[59] Служебник, 1998, с. 95, 135.

[60] Служебник, 1998, с. 87.

[61] Флорева, Е. Алинските стенописи, 1983, 189–190.

[62] Служебник, 1998, с. 69, 117.

[63] Василиев, А. Ерминии, 1976, с. 69; Василиев, А. Иконографски наръчник, 1977, с. 36; Denys de Fourna. Manuel d’iconographie…, 1909, pp. 154.

В „Св. Петка“ във Вуково и в „Св. Никола Мирликийски“ в Долна Вереница е употребен откъс от Херувимската песен, който в западнобългарските и македонски църкви най-често съпътства образа на св. Василий Велики[64]. В „Св. Петър“ в Беренде[65] идентичен текст се чете върху свитъка на св. Атанасий Александрийски. В Бийела (около 1300 г.) и Папрача (XVI в.) този пасаж придружава образа на св. Григорий Богослов[66], а в молдовските паметници от XVI–XVII в. се открива най-често върху свитъците на св. Спиридон Тримитунски[67].

В „Св. Богородица“ в Карлуково върху свитъка на св. Никола се чете: „*Небесните сили пеят, възкликват, възгласят победната песен* “[68]. Това е възглас, произнасян по време на евхарстийната служба[69]. Началото на Литургията на оглашените по св. Йоан Златоуст е избрано в католикона на Трънския манастир: „*Благословено е Царството на Отца и Сина и Светия Дух, сега и винаги, и во веки веков*“[70]. В „Св. Никола Мирликийски“ в Мало Малово пък е подбран възгласът: „*Защото си свят, Боже наш, и на Тебе, Отци и Сина и Светия Дух, въздаваме слава сега и винаги и во веки веков*“, изпълняван от свещеника преди Трисветата песен по литургията на св. Йоан Златоуст[71]. Завършителният възглас на задамвонната молитва при Преждеосвещената литургия: „*Защото благословено и прославено с чистотата и великолепието си е Твоето име, Отца и Сина и Свети Дух, сега и всякога, и во веки веков*“[72], е изписан върху свитъка на св. Никола в църквата „Св. Архангел Михаил“ в Сапарево[73].

Сравнително често в Мелизмоса от късносредновековните църкви на Западна България присъства св. Спиридон Тримитунски. Неговата популярност произтича от факта, че през Средновековието той е считан за покровител на редица занаяти, свързани с огън като златарство, мед-

---

[64] Виж по-горе.

[65] Бакалова, Е. Стенописите на църквата при село Беренде. С., 1976, с. 18.

[66] Стефанов, П. Фрескови надписи…, 1989, с. 76.

[67] Stefanescu, L. L’évolution de la penture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis las origines jusqu’au XIX siècles. Novelles recherches. I, Paris 1929 ; Henry, P. Les églises de La Moldavie du Nord des origines a la fin du XVI siècle. Paris 1930.

[68] Пандурски, В. Манастирската живопис…, 2002, с. 197.

[69] Служебник, 1998, с. 92

[70] Пак там, с. 68.

[71] Служебник, 1998, с. 73. Същият откъс може да бъде прочетен на свитъка на св. Власий Севастийски в Трънския манастир.

[72] Пак там, с. 173.

[73] Геров, Г. Стенописите от…, 1994, с. 14, бел. 4.

никарство и грънчарство. В олтарното пространство на църквите негови изображения се срещат още от XI–XII в. Най-ранните примери в България са от апсидата на Бачковската костница[74], параклиса в Господов дол при Иваново[75] и „Св. Йоан Богослов“ при Земен[76]. В ерминиите е описан като: „*Старец с дълга раздвоена брада, носещ на главата си скуфия…*“[77]. Макар и рядко в някои паметници се наблюдава отстъпление от традиционната иконография. В „Св. Никола“ в Сеславци той е представен без шапката, плетена от върбови вейки, свързана с етимологията на името му (σπείρα – плетеница, мрежа, кошница). В „Св. Никола Мирликийски“ в Долна Вереница пък той е с черна, вместо с бяла брада[78]. Надписите върху свитъците на светеца са разнообразни по съдържание. В „Св. Петка“ във Вуково е използван възглас, произнасян след края на Великата, Малката и Просителната ектении в Златоустовата и Василиевата литургии: „*Пресвета, пречиста, преблагословена, славна наша Владичица Богородица и Приснодева Мария…*“[79]. През Средновековието този откъс обичайно придружава св. Кирил Александрийски, тъй като той е защитник на богородичното достойнство на св. Дева Мария на Третия вселенски събор в Ефес през 431 г.[80] Пасажът присъства често и върху свитъка на св. Григорий Богослов – в „Св. Теодор Тирон“ в Студена, Арнота в Румъния (1644) и Шелцано в Албания (XVI в.); а в Морача (1574) и Плевля (1592) съпровожда св. Кирил Философ[81].

Финалната част на единадесетата молитва, която свещеникът прочита по време на утринната служба: „*Защото Те хвалят всички сили небесни, и Тебе славят и прославят, Отца и Сина и Светия Дух, сега и*

---

[74] Бакалова, Е. Бачковската костница. С., 1977, с. 70, обр. 40.

[75] Василиев, А. Ивановските стенописи. С., 1953, обр. 12.

[76] Мавродинова, Л. Земенската църква. С., 1980, с. 39, обр. 19.

[77] Василиев, А. Ерминии, 1976, с. 69; Василиев, А. Иконографски наръчник, 1977, с. 37; Denys de Fourna. Manuel d’iconographie…, 1909, pp. 155.

[78] Особено интересно е изображението на св. Спиридон от северната фасада на църквата „Св. Созомен“ от 1513 г. в Галата на остров Кипър. Тук той е поставен сред участниците на Първия вселенски събор. Разпознава се лесно по изобразената в ръката му горяща тухла, чрез която доказва целостта на св. Троица – Stylianou, A., J. Stylianou. The Painted Churches of Cyprus. London 1975, pp. 86. В църквата „Архангел Михаил“ (Панагия Теотокос) от 1514 г. св. Спиридон вече е включен в Мелизмоса, като и тук освен свитък в ръката си държи горяща тухла – Ibid, 93–94, fig. 41. Живописта и в двата храма е дело на зографа Симеон Авксенти.

[79] Стефанов, П. Фрескови надписи…, 1989, 76–77; Служебник, 1998, с. 70, 88, 117, 118, 128.

[80] Жития на светиите. С., 1991, 278–280.

[81] Стефанов, П. Фрескови надписи …, 1989, с. 77.

всякога, и во веки веков“[82] е изписана върху свитъка на св. Спиридон в „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско[83].

Началото на Първата молитва на верните по литургията на св. Йоан Златоуст: „*Благодарим Ти Господи Боже на силите…*“[84], се чете върху свитъка на св. Спиридон в манастирската църква „Св. Йоан Богослов“ в Слепче[85], а заключителният възглас на Великата ектения – в „Св. Никола“ в Сеславци[86].

В късносредновековната стенна живопис от западнобългарските територии спорадично в Мелизмоса участват и св. Йоан Милостив[87], св. Григорий Нисийски[88] и св. Силвестър папа Римски[89]. Същевременно от композицията са изключени св. Яков (брат господен), св. Дионисий Ареопагит[90], св. Игнатий Богоносец, св. Андрей Критски и св. Григорий Палама. За сметка на това в църквата „Св. Никола“ в Марица в Поклонението на жертвата участват св. Вукол Смирненски и св. Иларион Мъгленски, което е повече от необичайно[91]. Понякога Вукол Смирненски се изобразява заедно с църковните отци в олтара, но допоясно – във втория

---

[82] Служебник, 1998, с. 37.

[83] Флорева, Е. Старата църква…, 1981, с. 186.

[84] Служебник, 1998, с. 80.

[85] Митревски, Н. Споменици на…, 2003, с. 44.

[86] Каменова, Д. Сеславската църква, 1977, с. 125.

[87] В „Успение Богородично“ в Елешница. – Виж: Пандурски, В. Елешнишкият манастир. С., 1981, с. 21, обр. 6; „Св. Никола“ в Сеславци. – Виж: Каменова, Д. Сеславската църква, 1977, с. 125; В „Св. Богородица“ в Сичевачкия манастир, Сърбия. – Виж: Ракоција, М. Зидно сликарство…, 2000–2001, с. 150 и др.

[88] В „Св. Никола“ в Марица. – Виж: Чилингиров, А. Църквата „Св. Никола“ в Марица. С., 1976, с. 26; В „Св. Никола“ в Сеславци. – Виж: Каменова, Д. Сеславската църква. 1977, с. 125 и др.

[89] В „Св. Никола“ в Сеславци. – Виж: Каменова, Д. Сеславската църква, 1977, с. 125; В „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско. – Виж: Флорева, Е. Старата църква…, 1981, с. 184; „Успение Богородично“ в Мисловщицкия манастир. – Виж: Митова-Джонова, Д. Археологически паметници в Пернишки окръг. С., 1983, с. 35 и др.

[90] Изключение прави образът му в църквата „Св. Никола“ на Маломаловския манастир, където св. Дионисий Ареопагит е изографисан на южната стена в олтарното пространство като участник в Мелизмоса. Светецът държи разгънат свитък с откъс от финалния възглас на Сугубата ектения: „*Защото си милостив и човеколюбив Бог, и на Тебе, Отца и Сина и Сетия Дух, въздаваме слава, сега и винаги, и во веки веков*“ – В: Служебник, 1998, с. 77, 161. По-ранно изображение на светеца е запазено в параклиса „Св. Архангел Михаил“ в Сапарево. Там върху свитъка му е изписан възглас, произнасян от свещеника, непосредствено преди химна на Богородица „Достойно ест“ – Виж: Геров, Г. Стенописите от…, 1994, с. 14, бел. 4.

[91] Чилингиров, А. Църквата „Св. Никола“…, 1976, 26–27.

регистър, какъвто пример познаваме от църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско[92].

В иконографската програма на „Св. Никола“ в Марица е налице и друго необичайно решение – отците литургисти държат в ръце затворени евангелия. В някои църкви от Северна Гърция, Западна България, Македония и Сърбия през XVI–XVII в. се наблюдава тенденцията традиционните свитъци с литургични текстове да се заменят от празни (понякога дори оцветени) свитъци или затворени кодекси. В „Св. Димитър“ в Жван, Македония, св. Василий Велики и св. Йоан Златоуст са изографисани със затворени книги, докато св. Григорий Богослов, св. Никола и св. Силвестър държат разгънати свитъци с откъси от молитви[93]. В църквите „Св. Никола“ на архонта Теологин и „Св. Никола“ на архонта Кирици в Кастория, Мелизмосът е съставен изцяло от Велики църковни отци със затворени кодекси в ръце[94]. В „Св. Богородица“ в Миланово се редуват литургисти, носещи свитъци и затворени кодекси, а в наоса на „Св. Никола Филантропинос“ в Янина – св. Василий и св. Йоан Златоуст са показани съответно с полуразгънат и сгънат свитък в ръце[95].

Характерна особеност на живописта от западнобългарските паметници е смесването на иконографията на св. Кирил Александрийски с тази на св. Кирил Философ[96]. За пръв път преплитането на двата образа е регистрирано през първата половина на XIV в. в църквите „Св. Петър“ в Беренде[97] и „Св. Никола“ в Станичене[98]. По-късно през XVI–XVII в.

---

[92] Михайлов, С. Църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат в с. Добърско“. – Известия на Археологическия институт 29 , 1966, обр. 3, № 24; Флорева, Е. Старата църква…, 1981, с. 184.

[93] Машниќ, М. Црквата Свети Димитрија во Жван и нејното место во сликарството на доцниот среден век. – Културно наследство, 19–20–21, (1992–1993–1994–1996), с. 196.

[94] Παισιδου, Μ. Οι Τοιχογραφιες τον 17ος Αιωνα στους Ναους της Καστοριας.-Αθηνα 2002, σ. 61–67, πιν. 32–34.

[95] Αχειμαστου-Ποταμιανου, Μ. Η μοντ τον Φιλανθρωπηνων και η πρωτη φαση της μεταβυζαντινης ζωγραφικης.– Αθηνα 1995, σ. 46–47, πιν. 22–23.

[96] Марди-Бабикова, В. Към въпроса за образа на Константин – Кирил Философ. – Проблеми на изкуството 1, 1976, 32–37.

[97] Бакалова, Е. Стенописите на църквата…, 1976, 21–25.

[98] Поповић, М., С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић. Црква светог Никола у Станичењу. Београд, 2005, 152–153. Най-ранният стенопис с образа на св. Кирил Философ е от църквата „Св. София“ в Охрид (1040–1050), където светецът е изографисан в съседство със св. Климент Охридски и св. Еразъм. – Виж: Грозданов, Ц. Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век. Скопје, 1983, с. 24. От XII–XIII в. не са оцелели негови изображения от територията на България, Македония и Сърбия. Пов-

практиката е продължена в живописта на „Св. Архангел Михаил“ в Горановци[99], „Св. Четиридесет мъченици“ в Лева Река[100], „Св. Богородица“ в Карлуково[101], „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско[102], в наоса на Слимничкия манастир край Преспа в пласта от 1607 г.[103], „Св. Никола Мирликийски“ в Долна Вереница и др.[104] В посочените примери св. Кирил Философ е изобразен на южната стена на олтарното пространство. В сръбските паметници обаче той се открива винаги в апсидата като участник в Мелизмоса заедно със св. Йоан Милостив[105]. Рисуван е като старец с високо чело, бяла, оредяваща коса и дълга, разделена на два дяла брада[106]. На главата му е поставена характерната за Кирил Александрийски шапка, символ на патриаршеското му достойнство, украсена с шахматен орнамент и по-рядко (предимно в по-ранните примери) с големи кръстове. Късносредновековните художници заемат от иконографията на александрийския светец и облеклото на солунския просветител, особено шахматния сакос – още един патриаршески символ.

Може би най-интересно от иконографска гледна точка е изображението на св. Кирил Философ в „Св. Четиридесет мъченици“ в Лева река. Той е представен в анфас с изнесени встрани ръце, като в лявата държи разгърнат нагоре свитък[107]. Тук светецът присъства самостоятелно, а не

торната му поява в монументалното изобразително изкуство е през XIV в. в живописта на храмовете „Св. Георги“ в Старо Нагоричане (1316–1318), „Св. Спас“ в Кучевище, „Св. Богородица“ в манастира Матка край Скопие (1456–1457) и др., но единствено в „Св. Петър“ в Беренде и „Св. Никола“ в Станичене образът му е придружен от епитета „Философ“. – Виж: Грозданов, Ц. Портрети на…,1983, с. 32.

[99] Василиев, А. Художествени паметници и майстори образописци. – В: Комплексна експедиция в Западна България. С., 1961, 187–188.

[100] Митова-Джонова, Д. Археологически паметници…, 1983, с. 170.

[101] Пандурски, В. Манастирската живопи…, 2002, с. 199.

[102] Флорева, Е. Старата църква…, 1981, 85–86, 186.

[103] Грозданов, Ц. Портрети на…, 1983, с. 34.

[104] За други примери на изобразяване на св. Кирил Философ в късносредновековната църковна живопис виж Архимандрит Силас Кукијарис – Кукијарис, С. О представљаньу св. Кирила Филозофа као епископа. – Зограф 28, 2000–2001, с. 50, с цитираната по-стара литература.

[105] В българските паметници само в „Св. Никола Мирликийски“ в Мало Малово св. Кирил Философ е изрисуван на северната стена в олтарното пространство на мястото традиционно, запазено за Видението на св. Петър Александрийски.

[106] В руските ерминии се препоръчва св. Кирил Философ да се рисува в иконографията на св. Василий Велики и св. Влас – Виж: Грозданов, Ц. Портрети на…, 1983, с. 32.

[107] Малко по-късно това изображение е повторено в живописта на храма „Св. Никола Мирликийски“ в Долна Вереница, където свитъкът е заменен от затворен кодекс. Подобно изображение, но за съжаление твърде повредено, е запазено и в църквата

като част от Поклонението на жертвата. Така на образа му е придадено ново специално значение. Над него в медальони са изобразени Дионисий, Методий и Ахил. Това дава основание на Д. Митова-Джонова да предположи, че тук е реализиран текст, заимстван от „За буквите“ на Черноризец Храбър[108].

В повечето българските църкви св. Кирил Философ е изобразен с разгънат свитък с фрагменти от молитви. В „Св. Архангел Михаил“ в Горановци (най-ранния известен пример у нас) на свитъка му се чете: „*Боже светии, Който пребъдваш сред светии и Когото с трисвята песен възпяват херувимите и славословят серафимите и Комуто всички небесни сили се покланят…*“ Молитвата е част от Трисветата песен по литургията на св. Йоан Златоуст и св. Василий Велики[109].

В „Св. Богородица“ в Карлуково на свитъка на св. Кирил Философ е поставен възглас, произнасян от свещеника след края на Трисветата песен: „*Защото си свят, Боже наш, и на Тебе, Отца и Сина и Светия Дух, въздаваме слава сега и всякога, и во веки веков*“[110]. Молитвата при благославянето на петохлебието: „*Владико многомилостиви, Господи, Исусе Христе, Боже наш, пресвета и пречиста Владичица наша Богородица и Приснодева Мария…*“[111] пък е избрана в „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско[112], а крайният възглас от Ектенията на оглашените: „*Та и те заедно с нас да славят Твоето, на Отца и Сина и Светия Дух, пречестно и великолепно име, сега и винаги, и во веки веков*“[113] – в църквата на Маломаловския манастир.

За разлика от Константин Кирил Философ Методий рядко влиза в репертоара на средновековните зографи. Най-ранното изображение, оцеляло до днес, е в храма „Св. Георги“ в Старо Нагоричане, където той е изографисан редом с брат си[114]. В периода XV–XVI в. упоменавания на

„Св. Троица“ в Пастух. Образът е много отмит, а името е заличено. Заради облеклото и най-вече шапката, която светецът носи и предвид, че св. Спиридон е изографисан на стената до него, а иконографията на св. Григорий Нисийски е по-различна, се налага изводът, че изобразеният светец е или св. Кирил Александрийски, или св. Кирил Философ.

[108] Митова-Джонова, Д. Нови данни за изписването на Кирил и Методий в българските черкви. – В: За буквите, 1983, с. 5.

[109] Служебник, 1998, с. 72, 119.

[110] Пак там, с. 73, 120.

[111] Пак там, с. 186.

[112] Флорева, Е. Старата църква…, 1981, с. 86.

[113] Служебник, 1998, с. 80, 123.

[114] Грозданов, Ц. Портрети на…,1983, 28–29.

Методий в славянската книжнина изобщо липсват[115], с което се обяснява и отсъствието му от живописта на българските църкви от това време[116]. Повторната му поява е едва в началото на XVII в., първоначално в „Св. Четиридесет мъченици“ в Лева река, а след това и в живописта на манастира Хопово във Фрушка Гора от 1608 г. и в „Св. Архангел Михаил“ в Долнобешовския манастир[117]. При това Методий вече е изобразен в първия стенописен регистър като участник в Мелизмоса.

Анализът на текстовете от свитъците на отците литургисти показва подчертаното предпочитание на зографите към изписването на възгласи или откъси от молитви, произнасяни на висок глас по време на службата. От изследваните над сто примера само в пет случая са използвани литургични текстове, прочитани тихо от свещеника[118]. В по-голямата си част надписите са молитвени обръщения към Христос или Светата Троица и по-рядко към Богородица. Молитви към св. Дева Мария се откриват предимно върху свитъците на св. Кирил Александрийски[119] и понякога на св. Атанасий и св. Спиридон. Характерна черта за българските паметници от османския период е смесването на кирилски и гръцки надписи – явление, засвидетелствано в живописта на много от църковните постройки. Това вероятно е следствие от използването на ръководства по живопис, съставени от различни първоизточници, както със славянски, така и с гръцки произход. При копирането им зографите пренасят и придружаващите ги надписи на съответния език.

В църковната живопис липсват примери на литургични текстове, използвани за иконографията на само един църковен отец. Прехвърлянето на религиозни пасажи от един на друг литургист е често явление, което не се влияе от местните традиции. Пример за това е „Св. Петка“ във Вуково, където една и съща молитва е изписана два пъти – на български и

---

[115] Ангелов, Б. Кирил и Методий в славянските печатни книги от XV–XVII в. – В: Сборник в чест на Кирил и Методий. С., 1963, с. 363.

[116] Единственото запазено изображение на св. Методий от XVI в. е върху икона от манастира Дохиар в Атон, където е изографисан в полупрофил над брат си Константин. – Виж: Грозданов, Ц. Портрети на…, 1983, с. 31, 36.

[117] Василиев, А. Църкви и манастири из Западна България. – В: Разкопки и проучвания. С., 1949, с. 83.

[118] В „Св. Спас“ в Алино, „Св. Атанасий“ в Арбанаси и „Св. Димитър“ в Ракитница, Македония, за свитъка на св. Йоан Златоуст; в „Св. Успение Богородично“ в Прибой и в „Св. Параскева“ в Горни Лом – за св. Атанасий Александрийски.

[119] Примери за това предлагат „Св. Никола“ в Слепче, Македония (1672–1674), католиконът на манастира Дохиар на Атон (1568), „Св. Георги“ в Търново (1616), параклисът на Калифаревския манастир и др.

гръцки език, върху свитъците на двама от църковните отци. Най-често срещаните откъси са от Трисветата песен, Малкия вход и Херувимската песен, които са в тясна литургична връзка помежду си.

Съпоставянето на текстовете от свитъците на Великите църковни отци и епиграфиката на надписите в отделните паметници дава възможност да се обособят групи зографи, изготвили стенописните програми в част от тях. Такава връзка се открива при сравняването на текста от свитъка на св. Василий Велики в църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско с този на св. Григорий Богослов от „Св. Никола“ в Сеславци. Двата надписа са не само идентични по съдържание, но и калиграфски. Използвани са дори еднакви съкращения, при това на точно определени места в текста. В научната литература вече многократно е изказвано мнението, че стенописната украса на двата храма е дело на един зографски екип[120]. Досега хипотезата почиваше изцяло на стиловия анализ на живописта, но епиграфиката подтвърждава тези изводи.

Подобна връзка съществува и между текстовете на отците литургисти в два други паметника от Западна България – църквата „Св. Никола Мирликийски“ в Мало Малово и втория стенописен пласт на „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ в Трънския манастир. Сравнението между литургичните текстове от двата храма недвусмислено демонстрира използването на общ иконографски наръчник, при това най-вероятно от един зографски екип. Разминаване има само при текстовете за свитъците на св. Никола. В „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ е използван възглас от началото на Молитвата на оглашените, а в Мало Малово – възглас от молитвата, предшестваща Трисветата песен[121].

Палеографията на надписите в храма „Св. Теодор Тирон“ в Зимевица показва тесни връзки с автора на текстовете от втория стенописен пласт на църквата „Св. Димитър“ в Подгумер от 1596 г. и католикона на Искрецкия манастир „Св. Богородица“ от 1602 г.[122] Същевременно в Зимевица е пресъздаден един изключително рядък вариант на сцената „Поклонение пред жертвата“. В процесията, разделена на две огледални части от апсидния прозорец и образа на Христос-жертва, св. Василий

[120] Геров, Г., Б. Пенкова, Р. Божинов. Стенописите на…, 1993, с. 71; Геров, Г. Аргументи за датировката и атрибуцията на няколко икони от Зографския манастир. – В: Светогорска обител Зограф 1. С., 1995, с. 134.

[121] В Трънския манастир същият откъс придружава образа на св. Вукул Смирненски.

[122] Гергова, И. Църквата „Св. Теодор Тирон“ в село Зимевица. – Паметници, реставрация, музеи, 2–3 (2005), с. 13.

Велики, св. Йоан Златоуст и св. Атанасий Александрийски държат разгънати свитъци с откъси от литургията на Евхаристийния канон. Четвъртият участник в поклонението – св. Кирил Александрийски, е изобразен с потир в ръце. По този начин иконографски се затваря цикъла на „Пресъществяване на светите дарове“. Създадена е символична връзка между изображение и ритуал, като чрез образ и слово зографът е проследил свещенодействията, които се изпълняват по време на освещаването на светите дарове и честната трапеза.

Направеният кратък обзор на литургичните текстове от свитъците на Великите църковни отци в българските църкви от периода XVI–XVII в. в никакъв случай не е изчерпателен. За момента документацията, с която разполагам, е непълна и в нея липсва информация за много от паметниците от периода. В редица случаи надписите са силно повредени и частично или напълно унищожени, което възпрепятства възстановяването на епиграфската програма. При това още през XIV в. славянските литургични текстове започват да се отдалечават от гръцките си прототипи[123]. През османския период в обръщение навлизат и нови религиозни пасажи, които обичайно се изписват безразборно върху свитъците на Великите църковни отци, без да се съблюдават реда на службите и особеностите на ритуала. И ако за предосманския период почти задължително върху свитъка на св. Василий Велики е изписвана молитва от Херувимската песен, а върху този на св. Йоан Златоуст – Молитвата на предложението, то през XVI–XVII в. в обръщение са повече от десет литургични текста. От голямо значение е и средата, в която е построена и изографисана църквата. Храмовете в големите митрополитски центрове Търново (Арбанаси), София и Несебър се отличават с много по-строго придържане към гръцките образци от епохата. За разлика от тях в провинциалните църкви и параклиси отстъплението от гръцките модели е повече от осезателно.

[123] Коцева, Е. Евтимиев служебник (Софийски препис от XIV в.). С., 1985; Babić, G., C. Walter. The Inscriptions…, 1976, pp. 278; Mošin, V. Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. Zagreb, 1955, n° 102, p. 221–222.

ИТАЛИАНСКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРИТЕ КАТОЛИЦИ В СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ, НАЧАЛОТО НА XVIII–XIX ВЕК

Радослав Спасов

Темата за разпространението на католицизма в българските земи през XVIII–XIX в. става все по-актуална в нашата историография. Богатата изворова база във Ватиканските архиви провокира интереса на учените, чиито изследвания са насочени към слабо проучени до този момент проблеми на конфесионалната група. Въпреки натрупания и обработен до този момент документален материал все още остават неизползвани много архивни фондове, които могат да дадат допълнителна информация за приелите католицизма българи през разглеждания период от време.

Началото на католическата пропаганда сред павликяните е поставено в края на XVI в. от мисионери францисканци. Милетич допуска връзка между католически селища в Чипровско, от една страна, и павликяните от двете страни на Балкана още от времето на завладяването на Видинското царство от унгарците в периода 1365–1369 г.[1] Приемането на католицизма от част от павликяните става благодарение на францисканците, които идват тук заедно с унгарците (от XIV в. клонът на босненските францисканци създава Custodia Bulgariae) и влияе както върху Чипровци, така и върху селата на еретиците от Берковско и Врачанско. Успехите на дейността на Западната църква в края на XVI в. и началото на XVII в. се дължат и на факта, че по време на покръстването павликяните не се оказват неподготвени за нововъведенията в духовния им живот и дори имат смътни представи както за католицизма, така и за римския папа[2].

Влиянието на дубровнишките търговски колонии също не е за подценяване, защото гражданите на републиката имат диаспора в по-големите селища на цяла Северна България – Никопол, Свищов, Русе, Провадия, Силистра и др. Дубровчани имат свои свещеници, защитени от османската власт. Благодарение на търговците съществуването на павликяните в Северна България не остава в тайна и за босненските францисканци,

[1] Милетич, Л. Нашите павликяни. С.,1905, с. 9

[2] Дуйчев, И. Софийската католическа архиепископия през XVII век. С.,1939., 2–5; Милетич, Л. Нашите…, с.10

защото първите католически свещеници в българските земи идват в края на XVI и началото на XVII в. именно от Босна[3].

Липсата на законова основа, която да закриля католическата пропаганда в рамките на ранните векове от съществуването на Османската империя, почти обезсмисля усилията на мисионерите да покръстят голяма част от еретиците. Временните успехи на духовниците бързо изчезват и католицизмът отстъпва място на неизкоренените еретични вярвания, останали от миналото[4].

Първият мисионер, който започва да работи за приобщаването на павликяните към католицизма, е босненският францисканец Петър Солинат (Тузлатина). Той е изпратен в края на XVI в. в Чипровци и започва успешно разпространение на вярата сред еретиците, населяващи Северна България. Благодарение на съобщението на чипровските търговци, че съществуват поселения с българи, които изповядват манихейството, Петър Солинат, попадайки сред еретиците, постига голям успех. Това се дължи както на личните качества на духовника, така и на редица причини, свързани с последователите на сектантското учение. Павликяните в началото на XVII столетие са достигнали положението на духовна нищета. Идеите, които са отстоявали в течение на столетия, бавно започват да губят своята жизненост. Условията на съществуване, свързани с тежките последици от османското нашествие, миграциите, разпиляването на общността от двете страни на Стара планина, както и битът, определят и духовния им живот. Сведенията, които дават в своите релации католическите мисионери, показват съществуването на малка част от старата обредна система. Чуждият духовен гнет не позволява спазването на старите ритуали. Необходимостта от постоянно оцеляване разпокъсва общ-

---

[3] Сакъзов, И. Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетие. С., 1930; Вечева, Е. Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII в.). С.,1982; Същата. Дубровнишките търговски колонии в североизточна България (XV–XVII в.), 70–71. – В: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. С., 1978; Списаревска, Й. За правния режим на дубровнишките колонии в българските земи под османска власт. – Исторически преглед, 1973, кн. 2, с. 76–92; Иванова, Св. Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVIII в. – В: Българският шестнадесети век. С., 1996, 61–64; Винавер, В. Дубровник и турска у XVIII веку. Београд, 1960, с. 42, 115

[4] Милев, Н. Католишката пропаганда в България през XVII век. С., 1914, 9–14; Дуйчев, И. Цит. съч., с. 8; Милетич, Л. Нашите…, с. 14.

ността на групи, които се налага да търсят препитание на юг от Стара планина[5].

При сблъсъка на старите еретически вярвания с проповедите на католически духовници е нужно да се изяснят и основните различия между еретическото учение и католическата догматика. Повечето мисионери изтъкват в своите доклади най-шокиращата за тях отлика от християнската символика – незачитането на кръста[6].

С оглед на религиозните вярвания на павликяните трябва да се направи и разяснение относно етническия им произход и самосъзнание. Въпросът е много комплициран и не намира ясно дефиниране в историческата наука. Част от авторите споделят мнението, че павликяните по българските земи са преки потомци на колонизираните от ромеите арменци и сирийци, които с течение на времето са се побългарили, а други изследователи смятат, че това се отнася само за южните павликяни, докато северните представляват остатъци от някогашните богомили. Третата хипотеза е, че настанените в Тракия еретици не са арменци и сирийци, а наследници на вундските българи[7].

Изследователят, който първи изучава задълбочено последователите на павликянската ерес в нашите земи, е Любомир Милетич. Той установява пълното единство между северните и южните павликяни въз основа на сравнителен анализ на езика. Широката етнографска база, която проучва, дава на Милетич основанието да счита, че те са българи. Според него от първите преселници от Мала Азия остава само името, тъй като първоначалната маса колонисти бързо се претапя сред местната етническа среда[8].

Изводите на Милетич относно обичаите и етническата характеристика на павликяните като българи намират потвърждение и в докладите на католическите мисионери. Наличието на каквито и да било черти, свързани с азиатските преселници на Балканите, едва ли би убягнало от погледа на ерудираните католически духовници. Те многократно заявяват, че павликяните в нашите земи са славяни и българи. Красноречиво

---

[5] Дуйчев, И. Цит. съч., 90–94; Милетич, Л. Нашите…, с. 22; Милев, Н. Цит. съч., 39–43.

[6] Милетич Л. Нашите…, с. 23.

[7] Тази теза принадлежи на Такела, Д. Някогашните павликяни и сегашните католици в Пловдивско. – В: СбНУНК, 11, 1894, 130–132. Въпреки че тя е отречена от историографията, поддръжници на тази идея могат да се срещнат и днес. – Виж: Калчев, Ив. История на село Бърдарски геран. С., 1987. с. 7.

[8] Милетич, Л. Нашите павликяни…, с. 24.

доказателство за горните твърдения са и личните и фамилни имена на павликяните[9].

През XVII в. католическите мисионери в българските земи развиват активна дейност. Освен заздравяването на връзките между Чипровци и Западната църква започва и пропагандирането на католицизма сред северните павликяни, за да бъдат присъединени към лоното на Римската църква. В самото начало францисканските мисионери правят много добро впечатление на последователите на ереста.

Връзките между чипровчани и босненските францисканци вече са положени на добра основа от 1595 г., когато Петър Солинат пристига в българските земи[10]. Активната дейност на духовника е оценена и през 1601 г. той е назначен за софийски (сардикийски) епископ. Освен работата му сред католиците Солинат започва мисионерска дейност и сред павликяните. Той поставя фундамента за развитието на католическата пропаганда в българските земи през XVII в. През 1623 г. умира и неговото място е заето от Илия Маринов – българин от Чипровци, който продължава с голяма упоритост работата на своя предшественик. Новият епископ полага големи грижи както за църквите и местните училища, така и за мисиите сред павликяните. Докато Илия Маринов управлява своя диоцез, папа Урбан VIII през 1622 г. създава Конгрегация за разпространение на вярата (Congregatio de propaganda fide), чиято цел е да подпомага мисиите на Ватикана в страните, в които католицизмът не е официална религия. Поради отличните резултати на римското духовенство в българските земи през 1624 г. папа Урбан VIII издава була, с която въздига българската францисканска мисия в отделна кустодия. Тя е поставена под ведомството на генерала на ордена и под покровителството на софийския епископ. Нейните прерогативи и привилегии са същите като на другите кустодии. Тя се отделя от юрисдикцията на босненската църква, като се създава отделна административна единица – Custodia Bulgaria, в чийто граници попадат Влашко и част от южна Унгария[11].

---

[9] Милев, Н. Български лични и семейни имена от XVII век. – В: 300 години Чипровско въстание. Принос към историята на българите през XVII в. С., 1988, 75–102.

[10] Дуйчев, И. Цит. съч., с. 10; Милетич, Л. Нашите…, с. 12; Милев, Н. Цит. съч., с. 17.

[11] Acta Bulgariae ecclesiastica ab. d 1565 usque ad. a 1799. Ed. E. Fermidzin. Zagrabiae, 1887, p. 24–25; Милев, Н. Цит. съч., с. 70; Милетич, Л. Из историята на българската католишка пропаганда в XVII в. – В: БПР, 1894, № 10, с. 6; Дуйчев, И. Цит съч., 12–17.

През 1637 г. болният Илия Маринов назначава за свой помощник чипровчанина Петър Богдан Бакшев. Последният получава титлата галиполийски епископ и правото да наследи софийския.

Петър Богдан заема мястото на Илия Маринов през 1641 г., като две години по-късно Софийската епархия е възстановена в архиепископия и Петър Богдан получава титлата архиепископ. През същата година се създава втора епархия в българските земи – Марцианополската. Нейната територия обхваща земите между река Искър, Стара планина и Черно море. Под юрисдикцията на новия епископ Марко Бандулович от Босна, е придадена и Молдова. Той резидира в молдовския град Бакъу и нито веднъж не предприема пътуване на юг от Дунав поради несигурните и трудни пътища. Отдалечеността на епископа от неговото паство създава големи пречки за духовния живот на католиците в Северна България, особено на новопокръстените павликяни, които възнегодуват от липсата на внимание от страна на своя духовен водач. Бандулович сам пише на своето паство, че няма възможност да го посещава и затова предлага да се избере друг духовен водач[12].

Новопокръстените павликяни в Северна България се възползват от това предложение и препоръчват своя сънародник от село Ореш Филип Станиславов за епископ на новосъздадената през 1648 г. Никополска епархия. Въпреки несъгласието на францисканските монаси и Петър Богдан (те си имат свой кандидат – Франческо Соймирович) Конгрегацията за разпространение на вярата преценява Станиславов за по-подходящ, защото произхожда от местните павликяни, има огромен житейски опит като проповедник в Северна България, познава района и обстановката и по-лесно би се справил с трудните условия на работата в своя диоцез[13].

Декретът за основаването на Никополска епархия е от 30 март 1648 г. и се намира в Актовете на събранията в Конгрегацията за разпространение на вярата – нейната цел е всички новопокръстени павликяни, които обитават Северна България, да бъдат обособени в отделна епархия[14].

---

[12] Дуйчев, И. Цит. съч., с. 32; Милетич, Л. Нашите…, с. 17; Милев, Н. Католишката…, с. 19.

[13] Милев Н. Цит. съч, с. 20; Милетич, Л. Из историята…, с. 6.

[14] Документи за католическата дейност в България през XVII век. (Съст. Б. Примов, П. Сарийски и М. Йовков). С., 1993, с. 477. Това е докладът на Никополския владика Антон Стефанов от 22 юли 1680 г., в който духовникът обяснява, че документът се намира в Архива на Пропагандата за разпространение на вярата; Актове на събранията от 30 март 1648 г.; Фолио 39 от том 78. Историческият извор ясно очертава границите на

През 1674 г. Петър Богдан умира и е наследен от чипровчанина Влас Койчев. Не след дълго, през 1676 г., за епископ е ръкоположен Стефан Кнежевич, който преживява разорението на Чипровци през 1688 г. и умира в Седмиградско през 1691 г.[15]

След смъртта на Бандулович през 1656 г. Марцианополската архиепископия е оглавена от Петър Парчевич. Той се оказва блестящ политик, който с голяма енергия започва дипломатически совалки. На път от Рим, преминавайки през Виена, новият марцианополски архиепископ е поканен от австрийския император да осъществи дипломатическа мисия при казаците. Политическата активност на Парчевич не прави добро впечатление на Конгрегацията за разпространение на вярата и през 1662 г. той е свален от поста си. През 1668 г. е възстановен като Марцианополски архиепископ след шестгодишна упорита борба да си върне катедрата. С установяването си в Бакъу до смъртта си през 1674 г. Парчевич не спира да работи за създаване на голяма християнска коалиция, насочена срещу Османската империя[16].

През същата година умират Филип Станиславов и Петър Богдан Бакшев. Така за по-малко от дванадесет месеца католическата църква в българските земи губи трите най-изявени свои духовници от втората половина на XVII в. – Петър Богдан Бакшев духовника, дипломата Петър Парчевич и всестранно развитата личност Филип Станиславов. Никополски епископ през 1677 г. става Антон Стефанов[17].

Разорението на Чипровци през 1688 г. ликвидира центъра на католическата религиозна и политическа пропаганда. Голяма част от това, което Конгрегацията за разпространение на вярата извършва за близо век в българските земи, е унищожено. Част от жителите на Чипровци, Железна, Копиловци и Клисура са избити, други продадени в робство, а трети успяват да избягат във Влашко, откъдето по-късно се преселват в

епархията: Всички павликяни, които обитават Крайбрежна Дакия или Мизия, от някои наричана Долна, а от други Горна, или всички онези, които са между Дунав и планината Хемус.

[15] Исторически сведения за Никополска епархия, които не са датирани и липсва автор. – В: ДА-Русе ф. 318 К, оп. 1, а.е. 116, л. 1; Милетич Л. Из историята на…, с. 6.

[16] Милев, Н. Католишката…, с. 20; Дуйчев, И. Цит. съч., с. 45; Милетич, Л. Нашите…, с. 19.

[15] Исторически сведения за Никополската епархия, които не са датирани и липсва автор – ДА-Русе, ф. 318 К, оп. 1, а.е. 16, л. 1; Милетич, Л. Нашите…, с. 19

[16] Милев, Н. Католишката…, с. 20; Дуйчев, И. Цит. съч., с. 45; Милев, Н. Нашите…, с. 19.

[17]Дуйчев, И. Цит. съч., с. 46; Милев, Н. Католишката…, с. 21.

Банат. Унищожаването на католическия център Чипровци не прекъсва дейността на Римската църква в българските земи, защото новопокръстените павликяни остават малко засегнати от злочестата съдба на католиците в Северозападна България[18].

Осемнадесетото столетие е твърде слабо изследвано по отношение на развитието на католицизма в българските земи. Причините са няколко: първо, след Чипровското въстание от 1688 г. османските власти гледат с недоверие на католическите мисионери, защото ги считат за проводник на чужди политически влияния, второ – репресиите срещу участниците във въстанието рефлектират и върху новоприетите в лоното на католицизма павликяни, трето – пълното разложение на османската система, особено след неуспешните войни с Австрия и Русия.

В края на седемнадесети и първите десетилетия на осемнадесети век се променят отношенията между Виена и Цариград. За Хабсбургите османците вече не са „фактор заплаха“, какъвто са били през XVI–XVII в. Дунавската монархия вече не е толкова притисната от своите съседи французи и турци. Австрийците не се възползват оптимално от благоприятните за тях условия в първите десетилетия на XVIII в. както от териториалното си разширение на Балканите, така и от военнополитическия си превес над османците. В европейския югоизток Виена има и други съперници – Венеция и Русия, чиято роля се засилва след възникването на Източния въпрос през 1737 г.[19]

През този период се задълбочават и преките връзки на Дунавската монархия с балканските народи. Въпреки близостта си с православна Русия християните в този ареал смятат, че окончателна победа над османците ще има благодарение на австрийската армия. Войските на Петербург също имат успехи на Балканите, но Хабсбургската империя все още е най-близката християнска държава. След 1774 г. Русия измества Дунавската монархия не само като военна сила, но и като емоционално очакване сред покорените тук народи. На Петербург ще са му необходими близо сто години, за да завърши започнатото от Австрия в края на XVII в.[20]

---

[18] За Чипровското въстание виж: Списаревска, Й. Чипровското въстание и европейският свят. С., 1988; Станимиров, Св. Политическата дейност на българите католици през 30-те – 70-те години на XIX в. (Към историята на българската антиосманска съпротива). С.,1988.

[19] Първев, Ив. Балканите между две империи. С., 1997, с. 328.

[20] Пак там, с. 329.

Задълбочилите се кризисни процеси в Османската империя оставят бели петна в нейното документално наследство и не на последно място – огромните вътрешни сътресения в империята предизвикват и годините на безвластие и хаос, особено в края на века. Трудните условия на живот провокират и големите емигрантски движения в началото на века, организирани от Никола Станиславич (родственик на Филип Станиславов).

В началото на осемнадесети век е много трудно да се води религиозен живот[21]. Това принуждава част от непокръстените павликяни да преминат окончателно или към православието, или към исляма. В Никополската епархия към 1700 г. служат само трима свещеници – Филип, Деодат и Мил. Техният живот е толкова труден, че у тях се заражда желанието да напуснат енориите си[22]. За наместник на епископа за България и Влашко се води отец Марко[23]. Възможностите за назначаване на духовници в Никополска епархия са ограничени поради ред причини: османската власт възпрепятства назначаването на мисионери в Северна България – данъкът за всеки духовник възлиза на 10 шкуди, а за слугата му на 5. Към тези суми трябва да се прибавят и издръжката на свещеника и подаръците за местната администрация. Поради голямата бедност на своето паство на духовниците им е трудно да набавят помощи от своите енориаши. Османската империя, затънала в дълбока криза, не може да гарантира и сигурността на духовните лица при техните обиколки на поверените им села, защото по пътищата върлуват разбойници[24].

Незавидното състояние на Никополската епархия, която освен липсата на достатъчно духовници за енориите, остава и без епископ, кара Конгрегацията за разпространение на вярата да се заеме с укрепването на Софийската архиепископия, чиято катедра остава свободна след смъртта на Стефан Кнежевич през 1691 г. Тези планове на Ватикана отговарят на желанието и на Франция да влияе върху католическите мисии в Османската държава[25]. Мястото на Никополския епископ все още е

---

[21] Информацията се съдържа в писмо на мисионера Хумолисимо, писано в българските земи през 1700 г. – A.P., R.C., Bulgaria e Vallachia, V. 2, p. 15v.

[22] Според доклад на о. Марко, писан във влашкия град Търговище през 1700 г. – АИИ-БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 96, л. 6–8.

[23] Писмо на о. Марко от 1702 г., адресирано до Конгрегацията за разпространение на вярата, където се е подписал като папски наместник за България и Влашко. – АИИ-БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 101.

[24] Милетич, Л. Нашите…, с. 66

[25] Георгиева, Цв. Френската политика и българите в началото на XVIII в. – В: ГСУ, ИФ, Т. 70, 1976. С., 1980, 85–105; Същото становище се споделя и от Кръстьо Пейкич

вакантно, въпреки че през 1704 г. архиепископът на Венеция – Америя, предлага на Секретаря на Конгрегацията за разпространение на вярата Фаброни катедрата да бъде заета от Микеле Булгарини. По неизвестни причини последният не заема длъжността[26]. За титуляр на Софийската архиепископия през 1707 г. е назначен Павел Йошич. Намерението на Римската църква е да се погрижи за южните павликяни въпреки относително сносния им начин на живот, защото във верско отношение са съвсем занемарени и по няколко години живеят без свещеници[27].

На помощ на Йошич, който се настанява в Скопие, тъй като османските власти не желаят да се назначава католически епископ в Северна България, е изпратен босненският францисканец Матео Медакович. Трудното пътуване на свещеника до Скопие не оправдава надеждите му за мисионерска дейност в Пловдивско, защото духовникът научава, че на неговото място владиката е назначил друг мисионер. Така на следващата година Матео Медакович пристига в Северна България и започва работа в селата Долно Лъжане и Маринополци, които през последните двайсет и пет години не са посещавани от католически мисионер поради тяхната отдалеченост и върлуващите разбойници. Еретиците от тези две села почти са станали православни и новият свещеник се заема с повторното им връщане към католицизма. Според мисионера в Никопол има 600 къщи, Ореш – 100, Белене – 200, Петокладенци – 50, Трънчевица – 50, Долно Лъжане – 40, Маринополци – 46, Калугерица – 33[28]. Духовникът остава изненадан от успеха си, тъй като животът по това време е крайно рискован заради чумните епидемии и разбойниците. В своята работа Матео Медакович е подпомогнат финансово от родители си и от лекаря на влашкия княз – Барталомео Ферари, защото павликяните нямат обичай да плащат на своя свещеник[29].

в писмото му до Пропагандата за разпространение на вярата от 27 юни 1704 г. – АИИ-БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 114, л. 45–47.

[26] Писмо на архиепископа на Венеция Америя до Секретаря на Конгрегацията за разпространение на вярата Фаброни от 1704 г. – АИИ-БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 112, л. 41.

[27] Милетич, Л. Нашите…, с. 66.

[28] Доклад на Матео Медакович от 28 юни 1708 г. – A.P., SRC. , V. 2, p. 106; Срвн. Милетич, Л. Изследвания за българите в Седмиградско и Банат. С., 1987, с. 246.

[29] В изложение от Матео Медакович от 28 юни 1708 г. се споменава, че е е получил малка помощ от лекаря на влашкия княз. – АИИ-БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 135, л. 34–35. Срвн. Милетич, Л. Нашите…, с. 67. Милетич не е прав в твърдението си, че Медакович е получава помощ само от своите родители.

Лошото състояние на Никополската епархия продължава и според доклад от 1714 г. на францисканеца Антон Гунчич, носещ титлата главен викарий на българите католици в Северна България, Влашко и Седмиградско в продължение на двайсет и седем години, не е извършено нито едно второ кръщение (конфирмация). За последните трийсет години католически епископ не е имал възможност да обиколи павликянските села от епархията, където по това време се намират само четири или пет свещеници. Липсват средства дори за учител по латински език и много от павликяните стават православни[30].

Непосилните условия, в които по това време живеят павликяните в Северна България, се задълбочават още повече с избухването на войната между Австрия и Турция през 1716–1718 г. Пожаревацкият мирен договор (21 юли 1718 г.) предоставя териториите на т. нар. Малко Влашко и голяма част от Сърбия на империята на Хабсбургите[31]. Животът на новопокръстените католици става още по-труден, защото османските власти започват да ги подозират в тайни връзки с австрийците. Това провокира и огромната миграционна вълна на север от Дунав.

Междувременно архиепископ Павел Йошич умира в Пловдив около 1719 г. и катедрата на Софийската архиепископия остава вакантна. По този начин и двете епархии – и Никополската, и Софийската, остават без епископи[32].

През 1721 г. Саба Лупи изпраща молба до Ватикана да бъде ръкоположен за Никополски епископ. Родителите му са православни и се налага да иска специално папско разрешение[33]. То се получава на 3 декември 1721 г. и е подписано от инквизитора Йозеф Бартолус. Папа Инокентий XII е дал съгласие да бъде ръкоположен въпреки грамотата на Григорий XIV, известна под номер 6 в Деветия сборник с грамоти, която забранява свещеници с ортодоксален произход да стават католически епископи[34].

---

[30] Писмото на Антон Гунчич е писано в Букурещ на 30 март 1714 г. – АИИ-БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 162, л. 19–22; Срвн. Милетич, Л. Нашите…, с. 68.

[31] История на България. БАН. Т. 5., С., 1985, с. 88.

[32] Милетич, Л. Нашите…, с. 68

[33] Писмо от о. Саба Лупи, писано през 1721 г. – АИИ-БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 188.

[34] Разрешение от инквизитора Йозеф Бартолус от 3 декември 1721 г. – АИИ-БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 189, л. 17.

Саба Лупи отказва да заеме катедрата и вместо него е назначен Джовани Пренчич, който умира малко след това[35].

Едва през 1721 г. за Никополски епископ и архиепископ на София е назначен Марко Андриаши от Дубровник[36]. При посещението си в епархията от същата година той констатира, че в Белене къщите на католиците са 155 – 960 човека; Ореш 102 – 431; Вардан 11 – 58; Татари 5 – 32; Петокладенци 40 – 238; Синанидово 3 – 19; Трънчевица 41 – 260; Долно Лъжане 41 – 259; Горно Лъжане 5 – 28; Карахасан 3 – 19; Калугерица 38 – 163; Марнополци 46 – 270; Бутово къщи 2 – 33 човека[37].

През 1725 г. Марко Андриаши се опитва да издейства фермани за строеж на църкви в Белене и Одрин[38], но опитът му се оказва неуспешен. През 1725 г. той е преместен в Пловдив, за да изпълнява само длъжността Софийски архиепископ, а на неговото място в Никополска епархия е назначен Никола Станиславич.

Поради опасността, която го грози от страна на османската власт, новият епископ резидира във влашкия град Краево. През 1726 г.[39] всички енории в епархията се обслужват от Иван (Бата) Джулиани[40]. През следващите години в епархията пристига и Наталий Лепори, който започва да служи в Трънчевица. Той съобщава, че Синанидово и Калугерица вече са православни села, в Бутово къщите на католиците са три и в Кара Хасан само две[41]. При дубровнишките търговци в Русе е Блазиус Мили[42].

С най-голямо доверие на Никола Станиславич се ползва Бата Джулиани, който е определен за викарий и са му предадени енориите на Бе-

---

[35] Данните се съдържат в доклад на А. Рила. – АИИ-БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 216, л. 9.

[36] Клетвено обещание за вярност към католическата църква от 16 април 1721 г., дадено в Белене от М. Андриаши – епископ на Никопол и Архиепископ на София. – АИИ-БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 183.

[37] Релацията се пази в Архива на Генералното настоятелство на пасионистите в Рим. – AGCP, A IV–III/1–1, p. 3–4.

[38] Писмо на Марко Андриаши от 1725 г. – АИИ-БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 249, л. 22–23.

[39] Писмо на Бата Джулиани от 13 септември 1726 г. АИИ–БАН, кол. № XVII, оп. 7, а.е. 265, л. 53–54.

[40] Писмо на Бата Дулиани от 20 юли 1728 г., писано в Белене. – A.P., SRF, V.3, p. 49.

[41] Данните са представени в писмо на Наталий Лепори писано в Трънчевица на 25 юни 1729 г. – A.P., SRF, V. 3, p.108.

[42] В писмо на Рафаел Биаджи от 23 юни 1729 г. е отбелязано, че капелан на дубровнишките търговци в Русе е Блазиус Мили. – A.P., SRF, V. 3, p. 114.

лене и Ореш[43]. Последният е твърде деятелна личност. Той е и главният организатор на преселването на павликяните на север от Дунав. Миграционният процес започва с преминаването на отделни малки групи или семейства, идващи от Белене, Ореш, Трънчевица и Петокладенци. За около пет години от 1725–1730 г. във Влашко се преселват близо 300 семейства – приблизително 2000 души, половината от павликяните в Северна България.

Никола Станиславич е назначен от австрийците да изпълнява длъжността епископ и на Малка Влахия. Освен 200-та шкуди, които Никополският епископ получава от Конгрегацията за разпространение на вярата, Виена му отпуска и 1500 флорина годишна заплата. Хабсбургите поставят временно Станиславич за епископ на Влахия, тъй като до този момент той е заемал съседната Никополска катедра. Основен мотив за благоразположението на управляващата фамилия в Дунавската монархия към Станиславич е както личните му качества, така и заслугите му при организирането на емиграцията на българите католици на север от Дунав[44].

Избухването на поредната Австро-турска война през 1737 г. принуждава преселниците отново да тръгнат на път. Заедно с чипровската колония в Крайова[45] и начело с епископ Никола Станиславич павликяните се преселват в Банат[46].

Сведения за отношението на османските власти към духовниците и новопокръстените павликяни дава мисионерът Рафаел Бияджи. Според него, когато турският бирник отива в Белене, се интересува кой е свещеникът и откъде идва, защото османските власти са твърде озлобени срещу католическите духовници. Първо, защото ги смятат за австрийски агенти и, второ, защото данъкът, който трябва да платят избягалите във Влашко павликяни, е прехвърлен върху техните съселяни. Това обстоятелство разгневява павликяните, останали в българските земи, които об-

---

[43] Писмо на Никола Станиславич от 4 март 1729 г., в което Бата Джулиани е определен за викарий. – A.P., SRF, V. 3, p. 87.

[44] Милетич, Л. Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. – В: Из изследвания за българите в Седмиградско и Банат. С., 1987, 251–252.

[45] Две писма на Никола Станиславич от 3 септември 1729 г., писани в Крайова, в които той очаква съдействие от Пропагандата за разпространение на вярата. – A.P., SRC.,V. 3, p.123–124.

[46] Архивите говорят. Т.6. (Хроника на българското францисканство /XIV–XVIII/, съставена през 1775 г. в град Алвинц от Блазиус Клайнер). С., 1999, с. 77; ЦДА, кмф 14, инв. № 267/10, л. 250–251; Срвн. Милетич, Л. Нашите…, с. 69.

виняват отец Джулиани за увеличаване на данъчното бреме. Той е принуден да напусне Ореш и да отиде на север от Дунав при емигрантите[47].

След емигрирането на Никола Станиславич с част от паството си в Банат Конгрегацията за разпространение на вярата се опитва да му намери заместник. Най-напред за такъв е назначен Иван Балтасаре, но той не успява да пристигне в Северна България, а остава помощник на Братиславския епископ[48]. След него през 1744 г. от Рим назначават за владика Антонио Бечич, който от 1745 г. резидира в Белене[49]. Според русенския свещеник на дубровнишките търговци Станислао Дули в града къщите на католиците са 6; Ореш – 52; Белене – 123; Петокладенци – 25; Трънчевица – 25; Лъжани – 38 и Марнополци – 24[50]. Пропагандата за разпространение на вярата поставя на мисионерите задача да запазят католическата вяра сред павликяните и да не въвеждат новости в календара[51].

През 1753 г. в Никополска епархия са изпратени монаси от Конгрегацията на баптистинците, основана три години по-рано в Рим в чест на Свети Йоан Кръстител. Първият епископ баптистинец в диоцеза става Никола Пулиези, който е хиротонисан в Дубровник през 1753 г.[52]

След пристигането на Пулиези в Русе през 1753 г. той назначава за свой викарий местния свещеник Станислао Дули[53]. На следващата година новият епископ получава ферман за своето признаване от османските власти[54]. През 1754 г. Пулиези прави първата си обиколка в диоцеза. Според неговите данни в Ореш католическите семействата са 71, а хората са 415; Белене 121 – 628; Петокладенци 27 – 155; Трънчевица 30 – 248; Лъжане 45 – 140; Бутово 3 – 33 и Варнополци 21 – 140[55].

Епископът започва да налага отново католическата догматика, която при липсата на мисионери отстъпва място на старите религиозни вярвания и обреди. Той ревностно изкоренява старите духовни практики, като

---

[47] Милетич, Л. Нашите…, с.70.

[48] Пак там, с. 70.

[49] Писмо на Антонио Бечич, писано в Белене през 1745 г. – A.P., SRC, V. 4, p. 110–113.

[50] Писмо на Станислао Дули писано в Русе на 3 юли 1744 г. – A.P., SRC, V. 4, p. 64.

[51] Милетич, Л. Нови документи…, с. 14.

[52] Le missioni affidate ai P.P. Passionisti dalla S.C. di Propaganda nella Bulgaria nel Peru e nella Cina. Roma, 1928, p. 5.

[53] Писмо на епископ Пулиези писано в Русе през 1753 г. – A.P., SRC, V. 4, p. 449.

[54] Ферман от 19 февруари 1754 г. – A.P., SRC, V. 4, p. 455.

[55] Милетич, Л. Нови документи по миналото на нашите павликяни. – В: СбНУНК, кн. XXI, 1905, с. 79. Няколко бележки за Никополска епахия. Документът е без автор и дата.

си служи с църковни наказания. Между него и паството му възникват остри противоречия, защото павликяните трудно се отказват от обичаите си. Особено верни на традициите са възрастните жени, които се считали за пазителки на вярата[56].

Пулиези смята, че за поддържането на суеверията най-голямо значение има старият календар, по който новопокръстените продължават да се придържат и да обвързват календарните празници с правенето на курбани[57].

През 1757 г. Пулиези прави втора обиколка в епархията. В своя доклад до Конгрегацията за разпространение на вярата епископът съобщава, че в много отношения паството му доста се е променило. Духовникът прави съпоставка на състоянието на диоцеза си, когато е дошъл и напредъкът, който е постигнат в борбата с остатъците от павликянската ерес[58].

Според мисионера Себастиано Канепа през 1762 г. католическите къщи в Ореш са 68; Петокладенци – 30; Трънчевица – 36 и Варнополци – 14[59]. Две години по-късно къщите в Ореш са 60, а католиците – 400; Петокладенци 30 – 180; Белене 100 – 650; Трънчевица 34 – 300; Лъжани 40 – 330[60].

Седалището на епископа по това време е в Белене. Пулиези прави постъпки в селището, където резидира, да се изгради църква. Молитвеният дом е построен през 1760 г., през същата година и Ореш се сдобива с малка черква. Беленската църква изгаря при пожар през 1766 г. и епископът решава да я възстанови. При започване на изкопните работи минава турчин, който изненадан от големия ров, отива при пашата и съобщава, че беленчани копаят подземен тунел, за да избягат при немците във Влашко. Абсурдността на твърдението е повече от очевидна – прокопаването на тунел в онези условия с наличните средства е напълно невъзможно. За османския управник това съобщение е удобен повод да унищожи разпространението на католицизма в епархията, възобновено от Пулиези. Изпратената потеря арестува епископа, двамата свещеници, както и шестима от беленските първенци и на следващия ден ги откарва

---

[56] Релацията се пази в Архива на генералното настоятелство на Пасионистите в Рим. – AGCP, A. IV–III/1–1, 1–11; Срвн. Милетич, Л. Нашите…, с. 70.

[57] Ibid, p. 1–4; Срвн. Милетич, Л. Нашите…, с. 71.

[58] Милетич, Л. Нашите…, с. 73.

[59] Данните се съдържат в писмо на Себастиано Канепа писано в Ореш през 1762 г. – A.P., SRC, V. 5, p. 4.

[60] Доклад на Пулиези, писан в Ореш през 1764 г., касаещ обиколката на епархията му през същата година. – A.P., SRC, V. 5, p. 223–224.

в Никопол. Църквата и къщата на мисионерите са ограбени и опожарени. Никополският паша освобождава духовниците срещу откуп от 4 000 гроша и ги изгонва от пределите на Османската империя. Белене остава без религиозен водач, а храмът е възстановен едва шейсет и шест години по-късно[61].

Османските власти дълго време отказват да назначат епископ на Никополска епархия, а Белене осем години остава без духовник. Неотстъпчивостта от страна на турците по въпроса за католическите мисионери е толкова голяма, че свещениците са принудени да обикалят паството си, преоблечени като „австрийски търговци". Мнимите търговци са снабдени със специален ферман от Цариград, който им позволява да извършват само комерчески дела, но те тайно продължават да практикуват религиозните си задължения[62].

След Пулиези през 1767 г. за Никополски епископ е издигнат Себастиано Канепа – баптистинец от Генуа, който наскоро след заемането на длъжността умира от треска в село Ореш през 1769[63].

На 14.10.1776 г. за Никополски епископ папа Пий VI ръкополага Павел Дуванлията, който произхожда от пловдивските павликяни. Новият епископ е от български произход и е роден около 1704 г. според Милетич или през 1734 г. според Петър Сариийски. Тезата на Сарийски изглежда по-правдоподобна, защото в противен случай ще излезе, че Павел Дуванлията е живял сто и четири години. Той е възпитаник на Пропагандата за разпространение на вярата, където започва образованието си през 1746 г. и завършва през 1755 г. След приключването на ученето си работи в Пловдивско – в селата с покатоличени павликяни: Давуджево, Житница, родното Дуванли и Калояново. Назначен е за апостолически наместник за София и Пловдив през 1771 г. През 1777 г. е ръкоположен за епископ на Никополска Католическа епархия от монсиньор Бовастрели в Цариград. Огромната начетеност и родството му с паството явно оказват голямо значение за кариерата му. Хиротонисването за владика и изпращането му при северните павликяни е продиктувано от факта, че турските власти не гледат с добро око на чуждите мисионери, считайки ги за агенти на Австрия. Въпреки преклонната си възраст Павел Дуван-

[61] Милетич, Л. Нашите…, с. 74.

[62] Пак там, с. 74.

[63] В писмо от 28 април 1768 г., писано в Русе от Себастиано Канепа, подписал се като „vescovo" – епископ. – A.P., SCR, V. 5, p. 393.

лията се заема отговорно с многото задачи, които му предлага работата като духовен наставник на павликяните от Северна България[64].

Заемането на поста епископ през 1776 г. съвпада и с ново преселение на павликяни в Банат. Емигрират около трийсет семейства, най-вече от селата Долно Лъжене и Трънчевица под водачеството на отец Михаил Миркович – български францисканец, възпитаник на Конгрегацията за разпространение на вярата. Причините за бягството са много: лошите условия на живот в земите между Стара планина и Дунав, провокирани от османските власти и от отношението им към покатоличените павликяни, австрийската политика по колонизирането на Банат, агитацията на духовниците и др. Милетич дори допуска вероятността Михаил Миркович да е провеждал активна агитация за заселване в Банат, а турците да са получавали сведения за тези действия на духовника и за това да са гледали на мисионерите като на австрийски агенти[65].

Работата на Павел Дуванлията едва ли е лека при положение, че поемайки управлението на диоцеза, той става свидетел на поредното преселение на павликяни на север от Дунав. Властите са все по-подозрителни към католическите мисионери – факт, с който може да бъде обяснен отказът толкова години да не се дава съгласие за назначаването на Никополски епископ. Павел Дуванлията премества своето седалище от Белене в Русе, където може да разчита на подкрепата на дубровнишките търговци. Всички тези факти дават успокоение на властите, защото едва ли могат да очакват провокация от негова страна. Доброто отношение на владиката към подчинените му духовници и постоянните му грижи за техния живот (гоненията против чуждите мисионери продължават) създават голям авторитет на Дувалията. След оттеглянето си от поста – епископ на Никополска епархия, той завършва земния си път във францискански манастир в Букурещ през 1804 г.[66]

Поради огромното недоверие на турците към францисканците и големите гонения от страна на османските власти спрямо духовниците от този орден, по настояване на унгарския примас, българската провинция на францисканците се разтурва. Монасите от Ордена на свети Франциск

---

[64] Сарийски П. Българите католици от XVII в. продължават делото на Светите солунски братя в поробена България. Текущ архив на Никополска католическа епархия. Русе, с. 15.

[65] Милетич, Л. Нашите…, с. 76.

[66] Giorgini, F. I Passionisti nella chiesa di Bulgaria e di Valachia (Romania). Roma, 1998, p. 20–21.

напускат българските земи, като имотите им във Влашко попадат под управлението на Капистранския орден в Унгария[67].

Вероятно усилията, които полага Римската църква, за да задържи францисканците в българските земи, остават напразни поради тесните връзки на братята от Ордена с Австрия – съперница на Османската империя за земите по долното течение на Дунав през XVIII в. За да продължи делото си сред северните павликяни, Ватикана решава да повери паството на друг орден. През 1781 г. папа Пий VI предава Никополска епархия на Ордена на пасионистите. Той е създаден през 1720 г. от италианеца Павел от Кръста. Основателят е роден на 3 януари 1694 г. в богато семейство в град Увада близо до Генуа. На 27 години бъдещият светец основава религиозно общество. Към трите монашески обета – послушание, бедност и целомъдрие, той добавя и четвърти, състоящ се в преданост към Страданието Христово. На 15 май 1746 г. папа Бенедикт XIV одобрява окончателно Ордена на пасионистите, а неговият основател добавя към името си „от кръста“. Той умира в Рим на 18 декември 1778 г. и тялото му е погребано в църквата „Св. Йоан и Павел“. Папа Пий IX го провъзгласява за светец на 29 май 1867 г.[68]

Братята монаси носят на расото от лявата си страна емблемата на ордена – сърце, прободено с кръст. През XVIII в. Орденът е много разпространен в Италия и повечето негови членове са италианци. Първата задгранична мисия на Ордена е в Северна България, където през 1782 г. идват двама мисионери. С пристигането им Милетич вижда началото на нов етап в религиозното развитието на северните павликяни[69].

Изпращането на пасионистите в Никополска епархия от Конгрегацията за разпространение на вярата е ход, с който Ватикана се съобразява с геополитическата обстановка на Балканите в края на XVIII в. Като новосъздаден орден до този момент той няма досег с политиката, особено с вътрешнополитическите дела в Османската империя. С пристигането на пасионистите в диоцеза започва и дълга борба по премахването на старите вярвания на павликяните. Но освен с еретическите реликти в приелото католицизма население новите мисионери започват да премах-

---

[67] Милетич, Л. Нашите…, с. 77.

[68] Гайдаджийски, Г. Животът на светците. Т. I. С., 1943, 717–728.

[69] Исторически бележки за развитието на католицизма в българските земи без дата и автор. Съхраняват се в ДА-Русе, ф. 318К, оп. 1, а.е. 18, л. 34; Giorgini, F. I Passionisti nella…; Таконе Ф. Евгений Босилков. Български епископ и мъченик, защитник на правата на Бога и на човека. Русе, 1998, 183–198; Милетич, Л. Нашите…, с. 77.

ват всички обичаи, които считат за неприлични и биха противоречили на техния строг и консервативен доктринален морал[70].

През 1781 г. покатоличените павликяни живеят в седем села, които съставляват Никополска Католическа епархия[71] – виж Таблица 1.

Таблица 1. Сведения за броя на населението в Никополска епархия през 1781 г.

Населено място	**Семейства**	**Католици**	**Миропомазани**
Ореш	55	334	15
Белене	93	613	24
Петокладенци	26	166	13
Трънчевица	39	313	--
Лъжене	49	415	24
Бутово	5	30	--
Варнополци	27	172	6
Всичко	**294**	**2053**	**82**

Цитирано по P. Stanislaus van Melis,C.P. De Apostolische Werkzaamheid van de Paters Passionisten in Blgarije en Wallachije 1781–1820. Rome, 1954 AP, S.R. Bulgaria, V.7, p. 134–137.

Милетич разделя по-нататъшната дейност на братята от Ордена на пасионистите през XIX в. на два подпериода: първи – до 1840 г., когато проповядването на други религии, освен исляма в Турция, е изключително трудно, и втори – със започването на ерата на Танзимата. Първият период съвпада с голямата криза в Северна България, аянските бунтове и кърджалийските банди. Вторият период се характеризира с времето на реформите и свободата на вероизповеданията, особено тези, подкрепяни от все повече засилващи позициите си в Цариград Западни Велики сили[72].

[70] Ваташки, Р. Мисията на пасионистите в Никополска епархия. С, 1998, 33–34.

[71] Giorgini, F. I Passionisti nella…, p. 12.

[72] Милетич, Л. Нашите…, с. 77.

Милетич сравнява мисиите на францисканците и пасионистите, като счита, че първите успяват да схванат характера на павликяните и не придават голямо значение на народните вярвания, често противоречащи на строгите морални изисквания на католическата църква. Има и изключения като ревностните действия на епископ Никола Пулиези. Милетич вижда и близостта между духовниците францисканци и техните миряни – повечето от францисканците са хървати и отчасти българи от местните павликяни. Според изследователя монасите пасионисти приемат и изпълняват твърде строго работата си според каноните на Ордена. Така започва промяната в целия живот на павликяните – вътрешен и външен. Унищожават се редица от старите народни традиции, реформира се и облеклото, особено това на жените. Такива крайни реформаторски дейности ще се наблюдават особено отчетливо в края на XIX в., за разлика от първите пасионисти, които попадат със своето паство в трудните години на кризата в Османската империя в края на XVIII и началото на XIX в.[73]

В началото на своята мисия в Никополска епархия Орденът на пасионистите изпраща в Северна България двама мисионери – отец Франческо Ферери и Джакомо Сперандио. През 1781 г. те пристигат в Букурещ, където след дълъг престой се снабдяват с ферман, който да им даде право да служат в диоцеза. Едва през месец април 1782 г. двамата духовници преминават в българските земи, където намират само отец Николо Силви в Ореш. Последният обслужва и Белене, а останалите павликянски села са без мисионери. В Русе резидира Павел Дуванлията, където се грижи за няколкото дубровнишки семейства[74].

Новопристигналите пасионисти се настаняват в Трънчевица, а когато се налага, най-често на празник, като се сменят, отиват с необходимата църковна утвар и в другите павликянски села. Битието на мисионерите е изключително трудно, защото поради бедността на своите пасоми духовниците получават от тях само по една погача на ден. Хлябът се осигурява от слуга, който се сменя на шест месеца, а от Пропагандата за разпространение на вярата им се отпускат по 40 шкуди годишно[75].

През 1784 г. епископът поверява на пасионистите и опеката над дванайсет семейства, избягали в село Вишово (Влашко), намиращо се близо

---

[73] Милетич, Л. Нашите…, с.78; Giorgini, F. Op. cit., p.9. За мисиите на католическата църква в българските земи под османска власт са дадени сведения за началната дейност на пасионистите от 1782 г. – ЦДА, кмф 14, инв. № 345.

[74] Спасов, Р. Католическата общност в Русе през Възраждането (XVIII–XIX в.). – В: Известия на регионален исторически музей. Русе. Т. IX. Русе, 2005, с. 312.

[75] Милетич, Л. Нашите…, с. 80; Giorgini, F. Op. cit., p. 17.

до Дунав. През 1786 г. на грижите на Сперандио и Ферери са оставени седем семейства, които също търсят спасение на север от Дунав (заселени са в село Фламанда). Най-вероятно покатоличени павликяни живеят и в още няколко села във Влашко. Едно от тях е Каканов[76]. Емигранти от конфесионалната група има и в Брагадири,[77] както и в Семничи[78] и Коренциа[79]. Слобозия също е отбелязано като селище, в което има покатоличени павликяни[80].

В началото на XIX в. представителите на конфесионалната група обитават както старите си селища в пределите на Османската империя, така и гореизброените села във Влашко. Въпреки несгодите на емиграцията големината на общността от двете страни на Дунав се запазва. Числеността им възлиза на 1920 човека[81] – виж Таблица 2.

[76] Селото се намира във Влашко, но не може да се установи броя на емигрантите, които живеят там. Първото сведение е от 14 август 1796 г. Най-вероятно там живеят повече, приели католицизма павликяни, защото селото се обслужва от свещеници от Никополската католическа епархия в началото на XIX в. На лист 16 е записано, че през 1803 г. в селото е извършено кръщене от отец Бонавентура. На лист 21, че същият обред е извършен от Викенти Ерколани. На страниците от 30 и 31 са записани и две бракосъчетания, извършени от отец Бонавентура Паолини през 1802 г. и 1803 г. В този регистър под името на това селище е отбелязано бракосъчетания, извършени от отец Бонавентура Паолини през 1802 г. и 1803 г. В този регистър името на това селище е отбелязано най-много пъти. – ДА-Русе, ф. 318 К, оп. 1, а.е. 91, л. 5.

[77] Пак там, л. 18. Сведения за това село са дадени за първи път от падре Бонавентура през 1803 г. На лист 19 е отбелязано, че селището се намира във Влахия. На лист 20 също има данни за извършване на кръщене там.

[78] Пак там, л. 20. Селото Seminici е с местонахождение във Влахия и там е извършено само едно кръщене.

[79] Пак там, л. 21. Най-вероятно селото също е във Влашко, но не е дадено къде се намира.

[80] Пак там, л. 23, 24 и 36 дават сведения за Слобозия като селище, където са се установили емигранти от конфесионалната група.

[81] Пак там, л. 1.

Таблица 2. Сведения за броя на населението в Никополска епархия в първото десетилетие на XIX в.

Населено място	Семейства	Католици	Миропомазани
Петокладенци	13	80	34
Трънчевица	24	188	92
Ореш	60	325	165
Белене	112	676	929
Лъжене	45	928	116
Варнополци	6	23	10
Русчук	2	16	3
Слобозия	40	223	76
Фламанда	8	45	20
Каканов	10	45	20
Бутова	4	13	0
Всичко	**324**	**1920**	**828**

Цитирано по Giorgini, F. I passionisti nella chiesa di Bulgaria e di Valachia Romania. Roma, 1998, p. 24.

Несъмнено условията за водене на религиозна пропаганда са изключително тежки, а и езиковата бариера ограничава контактите, особено на битово равнище. След като научават езика, двамата мисионери се опитват през 1786 г. да отворят училище. Първоначално децата посещават редовно учебното заведение, но с настъпването на летния сезон и започване на полската работа по-нататъшното обучение става невъзможно. Трудните условия на живот възпрепятстват посещаването на учебните часове и дори заплащането не може да осигури присъствието на възпитаниците. След изтичането на седемгодишния срок, през който всеки мисионер трябва да остане на поста си, двамата пасионисти се възползват от правото си да се завърнат в Италия[82].

Геополитическата обстановка на Балканите се усложнява. През 1787–1791 г. е обявена война между Турция и Русия, в която участие взе-

[82] Giorgini, F. Op. cit., p. 24.

ма и Австрия[83]. Отношението на властите към католическите свещеници става още по-лошо, като се има предвид, че са считани за австрийски агенти, въпреки че пасионистите са италианци. Положението на духовниците и паството става по-тежко, защото военните действия се пренасят в Никополско, където австрийците понасят тежко поражение. Българското население в Северна България преживява всички ужаси на войната на свой гръб. Не правят изключение и павликяните, както и техните свещеници, които са от български произход. След мира с Австрия от 1791 г. и този с Русия от 1792 г. започват нови несгоди за населението в Северна България – аянските бунтове и кърджалийските размирици[84].

Със сключването на мирния договор между Русия и Турция в Яш (1792) отношенията между двете страни се подобряват. Това дава възможност в Османската империя да започне реформаторска дейност, чиято цел е да спре вътрешния ѝ упадък[85].

В европейската политика настъпват нови събития, които отново довеждат до напрежение в международната обстановка. Франция се превръща в голяма военна сила и нейната мощ катализира враждебното отношение на Англия, Австрия и Прусия. Турция и Русия не демонстрират неприязън към Париж, но Наполеоновите победи в Средиземноморието поставят двете държави пред необходимостта да сключат на 23 септември 1805 г. съюзен договор, в чиито секретни клаузи френската политика е определена като завоевателна. Тайните споразумения предвиждат Високата порта да подкрепи руския император при евентуален руско-английски съюз срещу Франция или да води политика, незасягаща интересите на Петербург[86].

След Наполеоновата победа при Аустерлиц (2.XII.1805) в Цариград вземат връх франкофилските настроения и обстановката на Балканите отново се променя. Владетелите на Влашко и Молдова са свалени и няколко руски кораба са задържани незаконно в Босфора. Победата над Австрия и Прусия окончателно затвърждава профренските позиции на

[83] История на България. Т. 5. С., БАН, 1985, 161–163.

[84] Милетич, Л. Нашите…, с. 81; Giorgini, F. Op. cit, p.18. В член 12 от Договора между Австрия и Турция е записано, че католическата църква е поставена под опеката на Австрия.

[85] Дойнов, Ст. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878). С., 2005, 22–23; Същият. Българите и Руско-турските войни 1774–1856. С. , 1987, 25–65.

[86] Новичев, А. История Турции. Новое время, часть первая (1792–1839). Л., 1968, 75–76.

Високата порта. На 28 октомври 1806 г. руски военен корпус навлиза в Дунавските княжества[87].

Веднага след сключването на мирните договори в земите на Северна България отново са изпратени двама пасионисти. Единият от тях е Франческо Ферери, който вече е служил седем години в Трънчевица и е заминал за Италия в самото навечерие на войната. Другият мисионер е Михаил Хирншваер[88]. Кърджалийските размирици се отразяват твърде негативно върху работата на свещениците, а населението живее под постоянен страх от действията на разбойниците. През 1797 г. при вестта за идването на кърджалиите жителите на няколко села напускат домовете си и се скриват в удобни за защита места. Опустошенията на разбойническите банди са и причината за смъртта на отец Михаил Хирншваер – почива следствие на шока, който изпитва при вида на огромното количество трупове, останали след преминаването на кърджалиите. Той работи в Трънчевица още от 1795 г.[89] Николо Силви се разболява от настинка, като измръзва, криейки се от кърджалиите в леда на едно езеро, а Стефан Лупи успява да избяга в Банат[90].

През септември 1797 г. пристигат други двама пасионисти, за да заемат местата на починалите по-рано същата година мисионери. Новите отци Бонавентура Паолини и Никола Отавиани попадат в трудния живот на своите пасоми. Според сведенията от архива на епархията регистрите са започнати от отец Бонавентура през 1799 г. Николо Отавиани се разболява и умира през 1802 г. На двамата духовници, които остават живи, се пада грижата за по няколко села: Матей Ръждилович – Трънчевица, Лъжане и Маринополци, а на Бонавентура Паолини – Белене, Ореш, Петокладенци и всички избягали във Влашко павликяни[91]. През 1803 г. Ватикана изпраща в българските земи двама нови мисионери – Фортунато Еркулани, който по-късно ще стане Никополски епископ и Антонио Джордани. Мисионерите стават четирима и тежестта по обслужването

[87] Дойнов, Ст. Българите в Украйна и Молдова…, 22–23; Същият. Българското национално-освободително движение 1800–1812. С., 1979, с. 113; Същият. Българите и…, с. 74.

[88] Софранов, И. Мисията на отците пасионисти в България между 1789 и 1825 г. Рим, 1982, 30–31.

[89] Sofranov, I. La Bulgaria negli scritti dei missionari passionisti fino al 1841. Roma, 1985, p. 74–88.

[90] Giorgini, F. Op. cit, p. 18; Милетич, Л. Нашите…, с. 82.

[91] Регистър на кръщенетата на село Ореш. – ДА-Русе, ф. 318 К, оп.1, а.е. 92, л. 1–3.

на енориите намалява. На следващата година умира отец Бонавентура Паолини[92].

В началото двамата нови мисионери остават във Влашко, за да обслужват избягалите на север от Дунав павликяни, но след смъртта на отец Бонавентура преминават в българските земи. След смъртта на Павел Дуванлията през 1804 г.[93] в Букурещ за нов епископ е избран Франческо Ферери, който вече два пъти е бил мисионер в Никополска епархия – първото му идване е през 1782 г. като един от първите двама пасионисти в българските земи и след това веднага след мирния договор от 1792 г. При второто си посещение той изпълнява длъжността главен прокуратор и така фактически управлява епархията, защото Павел Дуванлията поради напредналата си възраст не е в състояние да върши работата си и резидира в Букурещ. Ферери е ръкоположен за епископ през 1805 г.[94] и тръгва за епархията си заедно с мисионера Бонавентура Федели. Двамата преминават през 1806 г. в българските земи, като последният поема енорията в Трънчевица[95].

За около четири–пет години настъпва период на относително спокойствие, през който няма големи сътресения, които да оказват негативно влияние върху населението на Северна България. През 1808 г. геополитическата обстановка на Балканите коренно се променя. Избухването на Руско-турската война (1806–1812) става причина през 1808 г. руските войски да достигнат българските земи. Турската армия е отблъсната от Североизточна България и руските военни съединения превземат Силистра, Русе и Свищов. След изтеглянето на турските части българското население на север от Балкана започва да се изтегля с руснаците отвъд Дунав. Това е често срещано явление, целящо да спаси мирното българско население от отмъщението на турците. В емигрантския поток се включват и павликяните. Двама от католическите духовници агитират за преселването още повече, че руските военни власти съдействат за емигрирането на българите. Според Милетич това са Антонио Джордани и Фортунато Еркулани. През 1808 г. година в диоцеза се намира още един

[92] Данните за дейността на отец Михаил Биршвам са дадени в един от трите листа, които се намират в края на архивната единица и са поставени в допълнителен плик към тетрадката – ДА-Русе, ф. 318 К, оп. 1, а.е. 91.

[93] Giorgini, F. Op. cit., p. 20.

[94] Софранов, И. Мисията на…, с. 23.

[95] Милетич, Л. Нашите…, с. 83.

мисионер – Фортунато Масимо Салваторе, които работи в Ореш, но сведения за по-нататъшната му работа няма[96].

Павликяните се пръскат по влашките села, като част от тях отсядат в Чопля (край Букурещ). То е предоставено от руските военни власти на преселниците, а католическият епископ в Букурещ получава опеката над него, като селото поема ангажимента да му плаща малък годишен данък. Двамата мисионери, които организират преселението, поемат отговорността пред руснаците временно да управляват Чопля и същевременно да получават от тях заплата. Организирано е и местно самоуправление, като един от селските първенци е избран за чорбаджия – т.е. кмет, а няколко други негови съселяни са определени за съветници. Въпреки агитацията на двамата мисионери за емигриране на павликяните епископ Ферери остава против и преминава на север от Дунав едва през 1809 г., като продължава да отстоява позициите си и да уговаря павликяните да се върнат обратно[97].

Поради вътрешните неуредици в общността много от павликяните започват да мислят за връщане в родината. Най-тежко приемат изгнаничеството тези от преселниците, които не живеят в Чопля, а са пръснати сред румънците във Влашко. Тези в Чопля са в по-добро положение от останалите поради това, че цялото село се състои от преселници павликяни, които имат собствено самоуправление, както и църква със свещеник[98].

Едва ли само агитацита на двамата духовници е изиграла основна роля за преселването на павликяните на север от Дунав, а и мисионерите пасионисти от началото на XIX в. тъкмо започват да поставят основите на своята дейност, макар и съпътствана от липсата на свещеници за всички енории и постоянната заплаха от османските власти. Най-вероятната причина за преселението на пасомите от Никополска епархия според Милетич е да се спасят от трудния и непосилен живот в Турция[99]. Миграционните процеси при българите католици не са еднократен акт, а се осъществяват на няколко преселнически вълни.

Установяването на българско католическо население, първо, във Влахия, а после и в Трансилвания, която тогава се намира под австрийска власт, е предпоставка за продължаване на тази традиция в края на XVII

---

[96] Дойнов, Ст. Българите в Украйна…, 22–23; Същият. Българското национално-освободително…, 112–136; Регистър за кръщенета на село Ореш. – ДА-Русе, ф. 318 К, оп. 1, а.е. 92, л. 2–3.

[97] Милетич, Л. Нашите…, с. 86

[98] Giorgini, F. Op. cit., 22–24; Милетич, Л. Нашите…, с. 84.

[99] Милетич, Л. Нашите…, с. 87.

и началото на XIX в. Така поредните австро-турски и руско-турски войни катализират емигрантските настроения сред миряните на Никополската епархия[100].

Сведения за напускане на родните места дава Никополският епископ Павел Дуванлията, който през 1801 г. пише от Букурещ до Франческо Ферери в Рим, че паството му се е разпръснало. Според сведенията на духовника в Каканов се намират 60 семейства, във Фламанда – 20, а в Римник – 16. Павликяните от Варнополци са емигрирали във Варден – влашко селце на четири часа път от Свищов. Павел Дуванлията съобщава, че част от жителите на Трънчевица се намират в Белене, а други в Ореш. Населението на Лъжане е напуснало селището и се е установило в пещери край река Осъм[101]. Следващата 1802 г. е не по-малко трудна за приелите католицизма павликяни. Населението на Ореш се преселва в Свищов, за да намери спасение от върлуващите кърджалии[102].

В началото на 1803 г. прибралите се по селата павликяни отново се разбягват. Отец Бонавентура пише, че жителите на Ореш, Белене и Петокладенци са се събрали на сигурно място в Свищов. Населението на Ореш е трябвало да изтърпи и преминаването на турска военна част. Орешенци оказват помощ на бягащите беленци по пътя им към Свищов. Изстъпленията на върлуващите кърджалии трябва да изтърпят и жителите на Петокладенци и Трънчевица[103].

Отец Матей Ръждилович съобщава, че през 1803 г. кърджалиите се насочват в друга посока и отслабват натиска върху населението на Северна България. Върху селяните се стоварват нови ангарии и данъци, които не облекчават положението на християните. Липсата на сигурност кара нещастният народ да живее в постоянен страх и да стои винаги обут и облечен, за да е готов за евакуация[104]. През 1806 г. кърджалийската опасност вече е отминала и според Матей Ръждилович голяма част от бегълците се завръщат по родните места. В Свищов остават само десет от бегълците, населяващи четири къщи[105].

---

[100] Спасов, Р. Миграционни процеси В Никополска епархия в края на XVIII – началото на XIX в. Докторантски четения 2006. Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, под печат.

[101] Милетич, Л. Нови документи…, с. 35.

[102] Пак там, 36–37.

[103] Giorgini, F. Op.cit, p. 20–21; Милетич, Л. Нови…, 112–114, прил. XIX.

[104] Милетич, Л. Нови документи…, с. 117, прил. XXI.

[105] Капелов, Й. Цит. съч., с. 34.

След края на Руско-турската война (1806–1812) избухва чумна епидемия, която бързо обхваща както българските земи под османска власт, така и Влашко. Болестта върлува около две години, през което време отпадат всички планове за връщане по родните места[106]. В нашите земи са останали съвсем малко католици, които се обслужват само от мисионера Петър Молинари, а после от Михаил Санчио. Епидемията на юг от Дунав покосява Петър Молинари през 1813 г. На следващата година емигрираните във Влашко павликяни се прибират по родните си места, с изключение на тези от Чопля, откъдето се връщат много малко. За обратното придвижване католиците изпращат делегация от двама души в Свищов, които да преговарят с османските власти за своето прибиране. Турците бързо дават разрешение и обещават да върнат имотите им, както и да опростят данъците от последните четири години. Условията за връщането са спазени с изключение на това за данъците[107]. През 1814 г. две трети от населението на епархията се връща в земите на юг от Дунав[108]. Демографските данни са представени в Таблица 3[109].

Таблица 3. Сведения за населението в Никополска епархия през 1814 г.

Населено място	**Католици**
Белене	550
Ореш	200
Петикладенци	100
Трънчевица	250
Лъжене	200
Всичко	**1300**

Сведенията са цитирани по Giorgini, F. Op.cit., p.28.

[106] За чумните епидемии виж: Манолова-Николова, Н. Чумавите времена (1700–1850). С., 2004; Срвн. Софранов, И. Мисията на…, 27–28.

[107] Милетич Л. Нашите…, с. 88.

[108] Sofranov, I. La Bulgaria…, p. 98–103.

[109] Giorgini, F. Op. cit., p. 28.

За Никополски епископ през 1815 г. е избран Джузепе Ерколани[110]. През същата година пристигат нови мисионери – Матео Балдини, Джузепе Молайони и Грегорио Новак[111]. В Ореш е изпратен Балдини, а Михаил Санчио е в Петокладенци[112]. В диоцеза на епископ Ерколани вече има достатъчно свещеници, за да обслужват енориите. През 1818 г. населението на петте католически села в епархията е вече 1613 човека[113] – виж Таблица 4.

Таблица 4. Сведения за населението в Никополска епархия през 1818 г .

Населено място	Семейства	Католици
Белене	166	674
Ореш	46	188
Трънчевица	48	389
Лъжене	63	277
Петикладенци	24	85
Всичко	**347**	**1613**

Сведенията са цитирани по Giorgini, F. Op.cit., p. 29.

По всичко изглежда, че в епархията започва да се води нормален религиозен живот, но геополитическата обстановка на Балканите отново се променя.

През 1821 г. избухва гръцкото въстание или т. нар. „завера“. Участието на християните от всички балкански народи провокира антихристиянски настроения в османските власти. Особено подозрителни са турците към населението в Северна България. Съвпадането на бунта с католическия Великден кара властите да бъдат мнителни към постоянното събиране на хора в църквите. Заминаването на тринайсет души от Ореш в Белене да слушат проповед се тълкува като сформиране на чета, която да се отправи за Влашко. Присъствието на миряните дава повод на

[110] Sofranov, I. Op. cit., p.104.
[111] Милетич, Л. Нашите…, с. 89; Giorgini, F. I Passionisti nella …, p. 28.
[112] Регистър на кръщенетата на село Ореш. – ДА-Русе, ф. 318 К, оп. 1, а.е. 92, л. 1–10.
[113] Giorgini, F. Op. cit, p. 29.

турците да решат, че католиците имат тайни споразумения с въстаниците и че в Никополско се готви бунт. Турците в Белене и Ореш решават да убият свещениците в двете села, както и тези миряни, които са отишли от Ореш в Белене. От Цариград пристига султанска заповед, в която се указва да се избият всички християни, които са заподозрени за участие във въстанието, особено тези, взели участие в последната Руско-турска война от 1806–1812 г. Преди да се изпълни тази заповед, се организира претърсване на всички християни, с цел да се събере скритото оръжие. Войска и башибозук започват да влизат в селата и нахлуват в къщите на християните. Католическите села също попадат под ударите на тези обиски, като властите търсят и най-малката причина, за да започнат клане, най-вече с цел да убият духовниците[114].

След като научават за султанската заповед, католическите мисионери разбират, че са обречени. Отец Бонагури напуска Лъжане и отива в Трънчевица, а оттам пристига в Белене, където са се събрали и другите духовници от епархията. Невъзможността да тръгнат за Влашко ги кара да търсят други варианти за спасение. Да тръгнат за Пловдив, или за друго място в Османската империя, е особено опасно, защото не притежават пътно тескере. Липсата на такъв документ създава допълнителна трудност, тъй като стават подозрителни и попадат под ударите на султанската заповед, която се отнася за цялата държава. Невъзможността да напуснат диоцеза кара духовниците да се завърнат в енориите си, където да дочакат по-добри времена или смърт[115].

Мисионерите си разпределят селата, в които трябва да се завърнат, за да не лишат паството си от великденските служби. Преди да тръгнат всички, се изповядват, мислейки, че се виждат за последен път. Репресиите на отиващите към Влашко турски войници и башибозук принуждават свещениците да се крият по къщите на миряните или по обори и плевни. Поради невъзможността да извършват обичайните си задължения мисионерите не могат да бъдат във връзка един с друг. Още повече, че са наклеветени пред властите в Никопол и Свищов, че ту крият руснак с висок ранг, че ту пишат на руснаците да подновят войната или че получават писма от въстаниците във Влашко[116].

---

[114] Дойнов, Ст. Българите и руско-турските…, 93–101; За събитията от 1821 г. подробни сведения дава Sofranov, I. La Bulgaria…, p.108; Срвн. Милетич Л. Нашите…, с. 94.

[115] Giorgini, F. Op. cit., p. 26; Милетич, Л. Нашите…, с. 94.

[116] Милетич, Л. Нашите…, с. 95.

Поради заканите на турците, че ще изколят всички духовници и първенци от католическото и православното вероизповедание, мисионерите изпадат в трудна ситуация. В Никопол трима православни свещеници са обесени и мисионерите решават да изгорят цялата документация, която притежават, дори и епархиалните книги. Всеки ръкопис, който е на италиански или латински, би се оказал повод за хвърляне на обвинения от страна на османските власти. Спасени са само няколко енорийски книги и то тези, които са закопани в земята. За да могат да изпълняват религиозните си задължения, духовниците започват да се преобличат като български селяни. Въпреки дегизировката от кожуси и цървули много често те са разпознавани от турците по походката, мимиките, жестовете и брадите си, поради което трябва да се спасяват с бягство[117].

Кулминацията на репресиите е празнуването на байряма към края на юни, когато в съседните православни села Българене, Татари, Сливово (Българско Сливово), Дренско село, Дяков и др., са избити мнозина. Населението на петте павликянски села не споделя участта на своите сънародници с изключение само на един убит. До този момент свищовският управител покровителства католиците, но против него тръгват интриги от страна на самите турци. Видинският паша извиква свищовския управител, за да даде обяснения за своето отношение към католическата общност в подвластната му административна единица. Освен горепосочените събития върху българското население в Северна България, независимо от религиозната му принадлежност, се стоварват нови беди. Това са зверствата на башибозука, който мародерства, завръщайки се на юг от Дунав и преминавайки през българските села[118].

От напрежението и лошите условия на живот всички мисионери се разболяват. По това време пристига писмо от Букурещ, от което се разбира, че главният им викарий Джузепе Молайони е избягал в Трансилвания. Свещениците успяват да изпратят писмо до своя викарий, който е в трансилванския град Херманщад. В молбата си до Молайони духовниците апелират да се застъпи за тях пред австрийските власти, които от своя страна да уговорят защитата на католиците при напускането на българските земи. Главният викарий прави необходимите постъпки пред австрийците, за да получи исканата дипломатическа помощ. Молайони се връща във Влашко и заедно с един австрийски драгоманин достига до дунавския бряг срещу Свищов. Тук духовникът изпраща своя спътник

[117] Пак там, с. 96.

[118] Софранов, И. Мисията… с. 51; Милетич, Л. Нашите…, с. 96.

до турския управител, за да иска освобождаването на католическите мисионери, които вече се намират под покровителството на австрийските власти. След като първо се получава разрешение от Кяа-бей в Букурещ, свищовският управник дава съгласието си свещениците да отпътуват във Влашко. Те достигат до Букурещ, където Матей Балдини остава да замести болния свещеник в Чопля, докато последният оздравее. Главният викарий, Бонаугури и Джуакино Педрели достигат благополучно до Херманщад, а по-късно през 1820 г. и в Италия. При павликяните в българските земи остава единствено отец Анчио, който решава да не изоставя паството в Никополска епархия без духовник[119].

През 1820 г. населението на католическите села е вече 1779 човека, а семействата в епархията са 236[120] – виж Таблица 5.

Таблица 5. Сведения за населението в Никополска епархия през 1820 г.

Населено място	**Семейства**	**Католици**
Трънчевица	42	400
Лъжане	38	319
Петикладенци	15	100
Ореш	35	222
Белене	106	738
Всичко	**236**	**1779**

Сведенията са цитирани по *Giorgini, F.* Op.cit., p. 30.

През 1823 г. в Никополска епархия са изпратени Франческо Драганов и Томазо Шелани[121]. Единственият останал в диоцеза през 1821 г. Михаил Санчио е преместен в Пловдив, където има огромна нужда от католически свещеник. Там през 1830 г. почива отец Анчио и е заместен от Франческо Драганов. Томазо Шелини се разболява и отива първо в село Чопля във Влашко и после се прибира в Италия. През 1824 г. са изпрате-

[119] За политиката на Австрия в началото на XIX в. виж: Селимински, И. Избрани съчинения. С., 1979, 245–248; Милетич, Л. Нашите…, с. 96.

[120] Релация на епископ Ерколани от 1820 г. – A.P., S.R., V. 9, p. 464; Срвн. Giorgini, F. I Passionisti nella…, p. 30.

[121] Милетич Л. Нашите…, с. 97.

ни нови двама мисионери – Филип Скварчиа, който става главен викарий и Стефан Монети[122]. През 1825 г. за нов епископ е ръкоположен Джузепе Молайони, който се завръща от Италия. С новия владика пристигат още двама мисионери – Анджело Парси и Джероламо Пициканела[123].

Поради огромните сътресения във външния и вътрешния живот на Османската империя в средата на 20-те години на XIX в. католическият духовник Филип Скварчиа[124] заварва североизточните части на България почти обезлюдени. Изненадваща за мисионера е бройката на павликяните – около 2000 души, въпреки войните, миграциите и болестите. Сведения относно бройката за католиците в Никополско дава и Пициканела – неговото преброяване отчита около 2000 човека, населяващи 5 села – Трънчевица и Петокладенци, под управлението на свищовския паша, и Белене, Ореш и Лъжене, подчинени на Видинския паша. Други села в документите на свещениците не се споменават, а в голямото преди Маринополци вече не са останали павликяни. Дори Скварчиа подчертава, че до края на XVIII в. там все още има 140 човека павликяни, но през първата четвърт на XIX в. селото е напълно ислямизирано[125].

Мисионерите, които пристигат през 20-те години на XIX в. намират състоянието на католицизма при павликяните в твърде окаяно положение. Лошите условия на живот, липсата на свобода на вероизповеданията и недостигът на свещеници карат павликяните да се връщат към старите религиозни практики и суеверия. Често пъти духовниците влизат в остри разпри с енориашите си. Последните правят оплаквания до османската власт срещу налагането на католическите догми. Турските управители нямат желание някой да навлиза във взаимоотношенията с подчинените им селяни и често субашите си позволяват да се месят в работата на мисионерите и дори да ги наказват, като ги бият[126].

С наближаването на поредната Руско-турска война от 1828–1829 г. животът в Северна България отново става несигурен. В началото на войната Франция успокоява Русия, че ако Виена започне враждебни действия срещу Петербург, то Париж ще нападне Хабсбургите. Победите на Русия предизвикват безпокойство в правителствата на западните държави и управляващите кръгове в Петербург демонстрират желанието си да не „съсипят“ Турция и обещават исканията спрямо нея да бъдат „умере-

[122] Регистър на кръщенетата на село Ореш. – ДА-Русе, ф. 318 К, оп.1, а.е. 92, л. 5.
[123] Sofranov, I. Op. cit., p. 113–114; Милетич, Л. Нашите…, с. 98.
[124] Милетич, Л. Нашите…, с. 99.
[125] Софранов, И. Цит. съч., с. 33; Милетич, Л. Нашите…, с. 99.
[126] Милетич, Л. Нашите…, с. 99.

ни“ и „приемливи“ за всички заинтересовани страни[127]. Конфликтът на Портата с Русия не дава възможност да се поддържа кореспонденция с Влашко, където епископ Молайони резидира в Букурещ. Поради сложната геополитическа обстановка Трънчевица е напусната от жителите си, а Петокладенци е ограбено от преминаващите турски войници, които обират дори и църковната утвар. Мисионерите живеят изолирано от владиката, а той от своя страна няма възможност да посети епархията.

Войната завършва с победа за Русия. Петербург и Цариград подписват мирен договор в Одрин през 1829 г. Според чл. 11 от примирието руските войски остават временно в заетите османски територии, а чл. 13 на договора предвижда всеки от емигрантите сам да прецени в коя от двете държави да живее[128]. След сключване на Одринския мир през 1829 г. Молайони веднага преминава Дунав и пристига в диоцеза, което силно зарадва паството му[129].

През 1830 г. от Влашко се разпространява епидемия от холера. В Северна България болестта взема големи размери и смъртността особено сред турците и православните е голяма. Католическите села не са засегнати толкова много поради вземане на лекарството антимонио, което ги предпазва[130].

В началото на 30-те години на XIX в. в Петокладенци остават само петнайсет къщи с католици. Поради невъзможността да се поправи църквата и да се поддържа свещеник, селяните са посъветвани от Пициканела да напуснат селото. През 1832 г. жителите му се настаняват в Ореш, Белене и Трънчевица[131].

Холерна епидемия избухва през 1834 г. и продължава около година и половина. Само в Свищов умират близо 1000 човека. Католиците, събрани в четири села, по съветите на мисионерите, успяват да се опазят от болестта – изолираността и забраната да контактуват със заразените изиграват съществена роля за недопускането на епидемията. Обстоятелството, че в католическите села няма опасност от зараза прави впечатление на всички и дори свищовският управител идва да живее със семейството си в Ореш, където одобрява взетите санитарни мерки от свещеника. Ос-

[127] Дойнов, Ст. Българите и руско-турските…, с.142.

[128] Велики, К., В. Трайков. Българската емиграция във Влахия след Руско-турската война 1828–1829. С., 1980, с. 6.

[129] Giorgini, F. Op. cit., p. 42; Милетич, Л. Нашите…, с. 105.

[130] Giorgini, F. Op. cit., p. 42–44; Милетич, Л. Нашите…, с. 103

[131] Писмо на о. Пициканела. – AGCP, A. IV-III/1–4; Милетич, Л. Нашите…, с. 103.

манският сановник се прибира в Свищов чак след като болестта изчезва напълно[132].

След Одринския мир (1829) и връщането на Силистра на турците започва по-спокоен период на развитие. През 1837 г. се прави нов път през село Ореш, защото се разнася слухът, че тук ще мине султанът на път за Свищов. В епархията вече няма липса на свещеници. В Белене след Стефан Драганов, който служи през 1827 г., идва Филип Скварчиа, който работи в енорията от 1830 до 1834 г. Заедно с него служат и Анжело Сантини през 1835 г. и Рафаил Дромани. През 1836–1838 г. в Белене служи и Лудвиг Капело. От 1838 до 1840 г. тук служи Никола Пенов – най-вероятно българин, бивш ученик на Пропагандата за разпространение на вярата[133].

Навлизането на Османската империя в епохата на Танзимата е белязано от двата реформени акта – Гюлханския хатишериф от 1839 г. и Хатихумаюна от 1856 г. Това променя коренно живота на мисионерите. До този момент тяхното положение е било твърде тежко и изпълнено с напрежение. Намиращи се във враждебна държава, която доста често води войни с Австрия, те постоянно са считани за шпиони на Виена поради общата им католическа религия. Вътрешнополитическото състояние на Турция, особено в края на XVIII и началото на XIX в., белязано с аянските бунтове и кърджалийските размирици, не позволява нормално човешко съществуване, както и организиране на духовен живот. Миграциите във Влашко допълнително затрудняват религиозната пропаганда сред павликяните в епархията.

В новите условия, особено след Кримската война, католическите мисионери вече придобиват повече сигурност под защитата на посланиците на западните велики сили. Духовниците започват да водят нормален живот, тъй като вече не са изложени на заплахата да бъдат арестувани и малтретирани заради дейността си. Не се налага да се крият и преобличат. Свещениците вече свободно могат да строят големи и хубави църкви, разполагат с повече материални средства, не са принудени да живеят от къща в къща на своите пасоми или да се крият по оборите. Започват да обръщат по-голямо внимание на духовните нужди на енориашите си. По този начин по-систематично реформират живота на паството си, като прокарват на практика по-консервативните монашески социални възгледи[134].

---

[132] Милетич, Л. Нашите…, с. 103

[133] Исторически бележки за Никополска епархия без посочени дата и автор. – ДА-Русе, ф. 318 К, оп. 1, а.е. 116 , л. 14.

[134] Милетич Л. Нашите…, с. 115.

През 1848 г. в Рим за Никополски епископ е хиротонисан Анджело Парси. По време на неговото управление започва голямо строителство на църкви в католическите села. За периода 1852–1860 г. са построени нови храмове в Лъжене, Ореш и Белене[135]. Най-характерно за голямата свобода, която получават мисионерите, е да поставят камбани, което е трудно да се случи в Турция, а молитвените домове впечатляват със своите размери. През 1863 г. за нов епископ е избран Йозеф Плуим. В епархията служат девет духовника, има десет църкви, съществува едно училище. Броят на католиците възлиза на 5000 човека[136].

Историческото развитие на разпространението на католицизма в българските земи започва в началото на седемнадесетото столетие с мисията на босненеца Петър Солинат, който възстановява позициите на Римската курия в старите католически населени места Чипровци, Железна, Клисура, Копиловци и разгръща апостолска дейност сред последователите на павликянската ерес. Неговата активност е продължена от цяла плеяда българи – Петър Богдан Бакшев, Франческо Соймирович и Филип Станиславов, благодарение на които са поставени основите на католическата църковната организация в нашите земи. Създават се Софийската, Марцианополската и през 1648 г. Никополската епархия. След Чипровското въстание от 1688 г. именно последната остава да функционира в земите между Стара планина и Дунав.

Осемнадесети век е времето на най-трудно съществуване на приелите католицизма павликяни от Никополската епархия. Тежките условия на живот, предизвикани от политически, климатични и биологични фактори, влияят негативно не само върху бита на населението, но и върху религиозния живот в диоцеза. Сътресенията в края на осемнайсето столетие и в началото на следващото (неуспешните военни кампании на Османската империя, кърджалийските размирици и епидемиите) катализират миграционните процеси сред пасомите.

След Танзиматските реформи, възползвайки се от протекцията на големите европейски католически държави, започва постоянен и организиран религиозен живот. Изминат е дълъг път от павликянските еретически общини до създаването на католически енории в диоцеза на Никополска епархия.

---

[135] Ваташки, Р. Мисията…, 44–45.

[136] Релация от епископ Плуим. – ДА-Русе, ф. 318 К, оп. 1, а.е. 18, л. 48–50; Срвн. Генчев, Н. Франция в българското духовно възраждане. С., 1979, с. 130.

МЕСТНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ 60-ТЕ – 80-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК И УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ В НЕЙНИТЕ СТРУКТУРИ

Милена Тафрова

Деветнайсетото столетие ще се окаже кратко за делата, които предстоят в Османската империя. Изправена пред сериозни вътрешно и външнополитически изпитания, довели до откъсването на територии, държавата на падишаха поема по нов път – този на реформите. Духът на Новото време си пробива път, отначало плахо и ограничено поради консерватизма и традициите в мюсюлманското общество. Скоро обаче на фона на задълбочаващата се криза все по-настойчиво и властно навлизат идеите за модернизация в различните сфери на обществения живот. Тези тенденции не подминават също и административната уредба и провинциалната власт, станали обект на задълбочени преобразования през втората половина на XIX в.

С вилаетската реформа от 1864 г. започва поредното прекрояване на обширната територия на империята. Началото е поставено с обнародването на Устав за управлението на Дунавския вилает (7 ноември 1864 г.), открил нова ера в османския провинциален живот. За първи път в държавата на султаните се създава и действа областно събрание, разделят се административната от съдебната власт, точно се определят правата и задълженията на местните управители и т.н. – принципи, запазили се до разпадането на Османската империя.

Като обединява трите стари еялета: Нишки[1], Видински и Силистренски, тази територия от своя страна е разделена на седем санджака – Русенски, Видински, Нишки[2], Софийски, Търновски, Варненски и Тулчански. Те включват в своя състав 45 кази и няколко самостоятелни нахии[3].

---

[1] Убичини, А., П. Де Куртейль. Современное состояние Отоманской империи. – СПб., 1877, с. 79; Sentürk, M. H. Osmanlı devleti'nde. Bulgar meselesi (1850–1875). Ankara, 1992, s. 169.

[2] Нишкият санджак се включва в състава на Дунавския вилает до 1870 г., след което е присъединен към Призрен до 1874 г., когато отново е върнат в Туна. – Виж: Birken, A. Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976, p. 68.

[3] Броят на казите в различните източници варира между 45 и 48. За административното деление на новоучредения вилает виж: Съветник, II, 32, 7 ноември 1864; 33, 14

Съгласно новоизградената административна система на върха на провинциалната йерархия стои валията. На него са подчинени всички чиновници на вилаетската администрация, както и полицейските сили в областта. Вероятно това дава основание на някои изследователи да оценят неговите правомощия като широки и дори неограничени[4]. Подобни твърдения търпят критика и затова е достатъчно да се позовем на достъпните нормативни документи.

Внимателният прочит и анализът на Устава за управление на Дунавския вилает показва, че за да се въведат в действие решенията на създадения колективен съвещателен орган, които засягат единствено управлението и развитието на конкретната провинция, решаваща дума има централната власт. Наред с това изрично е вписано, че главният управител не може да назначава управленските кадри в поверената му област. Това право принадлежи само на правителството. Дори изборните членове на меджлисите във вилаетския център се потвърждават от великия везир[5]. Трудно е да се допусне, че в ръцете на главния управител ще бъде съсредоточена неограничена власт, която на практика би могла да застраши авторитета на централната власт.

Под председателството на валията действа един колективен управленски орган – Общият вилаетски съвет, учреден във вилаетския център Русе. Според Устава за управление на Дунавския вилает Съветът се свиква веднъж годишно. Той се избира от жителите на всеки от седемте санджака, влизащи в състава на провинцията, които изпращат по четирима свои представители в него. В духа на провъзгласеното от Танзимата равенство между всички поданици на падишаха четиринайсет от изборните членове на Общия вилаетски съвет са мюсюлмани. Същият е и броят на немюсюлманите в него.

В състава на Съвета влизат също и назначени членове или такива по право. Това са кадията, помощник-валията, главният секретар, финансовият чиновник, мюфтията на Русе. Техните подписи и печати откриваме

ноември 1864; Дунав, I, 2, 10 март 1865; Sentürk, M. H. Osmanlı devleti'nde…, s. 169; Според Н. Тодоров броят на казите е 47. – Виж: Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX в. С., 1972, с. 325; Плетньов, Г. Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает. В. Търново, 1994, с. 40; Фадеева, И. Е. Мидхат паша. Жизнь и деятельность. Москва, 1977, с. 21; Сафрастян, Р. А. Доктрина османизма в политической жизни Османской империи. Ереван, 1985, с. 63.

[4] Плетньов, Г. Мидхат паша и управлението на…, с. 43; Фадеева, И. Е. Мидхат паша. Жизнь и…, с. 20.

[5] Съветник, II, 41, 9 януари 1865 г.

в протоколните решения на областния съвет и те са конкретно доказателство за оформилото се мюсюлманско мнозинство в Съвета[6] – обстоятелство, което неминуемо ще се отрази на дейността на съвещателния орган.

Общият вилаетски съвет обсъжда въпросите, свързани със строителството, транспорта, търговията, селското стопанство, данъчното облагане, редът и сигурността и т.н. Уставът за управление на Дунавския вилает също така предвижда членовете, които участват в заседанията на Съвета, да го запознават с положението в санджака, чийто представители са. Всички взети решения, под формата на протоколи, се изпращат за разглеждане от правителството, тъй като в учредителния регламент на вилаета изрично е вписано, че казаният Съвет ще дава само мнение, а изпълнителната част принадлежи на централната власт. След като се узаконят, чрез потвърждаване от Портата, те се обнародват във вилаетския официоз вестник „Дунав“ и едва тогава се пристъпва към тяхната реализация.

Осъществяваният контрол над дейността на местната власт е ясно доказателство за намеренията на султанското правителство да усили централизацията. Независимо от това налагането на представителния принцип, както и учредяването на този своеобразен провинциален парламент, заслужават висока оценка, тъй като допуска до местната власт българи. Така те добиват възможността за участие в административната система на Османската империя с всички предимства и негативи от това. Нека не се забравя, че гърците отдавна успяват да се вклинят в почти всички етажи на турската власт и да извлекат редица ползи от това.

По силата на Устава за управление на Дунавския вилает като важни органи на управлението в санджакските и в казалийските центрове се изграждат смесени административни съвети (idare meclisi), в чиито състав влизат също назначени и изборни членове. Първите включват: управителя на административната единица (под неговото председателството се провеждат заседанията на меджлиса), финансовия чиновник, писаря, местният мюфтия и духовния водач на немюсюлманските жители. Квотата на изборните членове в гореказаните органи на местната власт се попълва от християни и мюсюлмани на паритетен принцип.

Управителните (административни) съвети на ниво санджак и каза се формират и действат на едни и същи начала, разликата е в броя на избор-

[6] ДБИ. Т. 3. Документи из турските държавни архиви (1564–1872). С., 1940, 452–454. Подбрал и превел П. Дорев.

ните членове. В санджакските меджлиси те са шест души (трима мюсюлмани и трима немюсюлмани), докато в казалийските меджлиси местното население е представено от четирима свои представители – съответно двама мюсюлмани и двама немюсюлмани. Подобни съвети се формират и в най-малките териториални единици – селата, но техният състав и компетенции са значително ограничени.

Според Устава за управление на Дунавския вилает функциите на административните меджлиси се свеждат до разглеждането на всички дела, които се отнасят до управлението, финансите, полицията, данъчното облагане, благоустройството и земеделието. Те нямат право да се намесват в съдебните дела. За съжаление оскъдната документална база не позволява да се разгледа подробно дейността на административните съвети въз основа на конкретни примери.

Новите разпоредби за административно и териториално устройство на Дунавския вилает предвиждат също и реорганизация на съдебната система, която до този момент представлявала източник на всякакви несправедливости и злоупотреби. Множеството от тях произтичали именно от това, че всички дела до тогава се ръководели от един меджлис. За да се пресекат неправдите, по подобие на административните се създават смесени съдебни съвети. Според делата, които разглеждат новите органи на съдебна власт, се разделят на граждански (temiz-i hukuk meclisi), криминален (cinayet meclisi) и търговски съвети (ticaret meclisi). Техните компетенции са регламентирани в специални членове от Устава за управление на Дунавския вилает.

Следва да се отбележи, че въпреки четвъртвековния период, изминал от началото на Танзимата, традицията и консерватизмът в правната система на Османската империя са твърде силни. Ето защо едновременно с новите съдебни органи продължават да действат и шериатски съдилища (mahkeme), също оглавявани от местния кадия. Предмет на тяхната юрисдикция са предимно семейно-гражданските дела за наследства, завещания, разводи, жалби между членове на семейства, които обаче се водят само между мюсюлмани. Немюсюлманите съответно също уреждат правоотношенията помежду си по свои обичаи, като това задължение се включва в компетенциите на църковно-народните им общини. В това отношение тези органи на местно самоуправление на българите не правят изключение. Те разглеждат дребни правонарушения, въпроси от семеен, наследствен, граждански характер.

Въпреки че реформите в съдебната система от периода след 1864 г. подобряват незначително съдопроизводството, тяхното провеждане

постепенно модернизира правосъдието като цяло чрез навлизането на светски принципи и норми. Заедно с това те утвърждават провъзгласеното с Танзимата етническо и религиозно равенство между поданиците на султана.

Значителна новост в управленския апарат на местно ниво представляват учредените по европейски образец градски съвети (belidie meclisi). Според наличните документални свидетелства задълженията на градските меджлиси се свеждат до поддръжката на чистотата в града и състоянието на уличното осветление, благоустройството, контрола на качеството на храните, на мерките и на теглилките, които се използват от търговците и т.н. Беледие меджлисът се състои от един председател, избран измежду чиновниците, един помощник (муавин) и шестима членове (ази). Освен посочените членове съставът на градския съвет включва още един инженер, градския доктор, няколко тефтиши (надзиратели, ревизори), писар, финансов чиновник (сандък-емини) и няколко заптиета. В оказания състав меджлисът заседава два пъти седмично в специално предназначена за това сграда, като, разбира се, не са изключени и извънредни заседания.

Важен момент в учредителния регламент на Дунавския вилает е и утвърждаването на принципа на изборност за част от кадровия състав на управленския апарат. Възприета е двустепенна избирателна система – населението излъчва избиратели, които от своя страна избират представителите в смесените административни съвети. В съответствие със западноевропейската практика е въведен възрастов, имуществен и образователен ценз както за кандидатите, така и за избирателите. Уставът за управление на Дунавския вилает предвижда изборите да се провеждат по възходящ ред, тоест, първо, се определят селските мухтари и членовете на общинния съвет (ihtiyar meclisi), след това се избират представители за казалийските, за санджакските административни и за съдебни меджлиси и накрая за Общия вилаетски съвет. Всеки от избраните кандидати се потвърждава от управителя на съответната административна единица.

След като са отчетени предимствата и недостатъците на действащата административна система, през 1867 г. е приет общ за цялата империя Закон за вилаетите. Той е по-подробен и внася някои промени. По-важните от тях засягат званията на санджакските и на казалийските управители, броя на изборните членове в меджлисите и др. Така, например, в споменатия закон дотогавашната длъжност каймакам (управител на санджак) е заменена с нова – мютесариф. Званието каймакам се запазва, но то се дава на управителите на по-малките административни единици – казите. Същото звание получава и управителят на центъра на казата, който

същевременно се явява и център на санджака. Споменатият каймакам е най-близкият помощник (муавин) в административните дела на съответния мютесариф[7].

Друга съществена разлика между Устава за управление на Дунавския вилает от 1864 г. и Закона за вилаетите от 1867 г. е броят на изборните членове в органите на провинциалното управление. Според учредителния регламент на вилаета местното население излъчва шестима свои представители на санджакско ниво и четирима за казалийските меджлиси. По силата на закона от 1867 г. броят на тези представители е намален съответно на четирима за съветите в центровете на санджаците и трима за тези в казите[8]. Няколко години по-късно този закон е разширен и допълнен с издадения на 22 януари 1871 г. Закон за управлението на вилаетите[9].

Следвайки възприетия принцип на окрупняване на старите административни единици (еялетите) в следващите години върху цялата територия на Османската империя се създават общо 27 вилаета, десет от които в Европейска Турция, шестнадесет – в азиатските провинции и един в Африка[10].

След повсеместното въвеждане на новото административно деление преимуществено българският народ ще се окаже в пределите на четири вилаета – Дунавски, Одрински, Солунски и Битолски[11]. Тяхното административно устройство и управлението им е уредено в духа на приетите закони, в чиято основа ляга учредителният регламент на Дунавския вилает от ноември 1864 г[12].

---

[7] Aristarchi Bey (Grégoire). Législation Ottomane ou Recueil des lois, reglements, ordonnances, traits capitulations et autres documents officiels de l' Empire Ottoman. Vol. III, Constantinople, 1875 , p. 281.

[8] Ibid., p. 279, 281.

[9] Dustur, C. II, Istanbul, 1289 (1872–1873), s. 625–652. Законът е с дата 29 şeval 1287 (22 януари 1871).

[10] По-подробно виж: Убичини, А., П. Де Куртейль. Современное состояние…, с. 80 и сл.

[11] Маждракова-Чавдарова, О. Вестник „Дунав“ – пропагандатор на вилаетската система сред българите. – В: Сборник в чест на акад. Хр. Христов. С., 1988, с. 75.

[12] Същата административна уредба и изборна практика действа и в Одринския вилает. – Виж: Карайовов, Т. Материали за изучаване Одринския виляетъ. – СбНУНК. Т. XIX. С., 1903, 121–123. За съжаление за Солунския и за Битолския вилает данните в изворовата база са ограничени, което води и до липсата на по-пълни изследвания относно тяхната структура. Повсеместното прилагане на Закона за вилаетите от 1867 и от 1871 г., съставени на основата на Устава за управление на Дунавския вилает, дава

Впрочем някои от предимствата на реформираната турска административна система са оценени и от княз Владимир Черкаски (началник на Канцеларията за гражданско управление при Главното командване на руската армия, действаща на Балканския фронт през 1877)[13]. Още при проучването на политическото, икономическото и правното устройство на Османската империя княз Черкаски заключава, че някои от турските закони (например Законът за вилаетите от 1867 г. и Законът за управлението на вилаетите от 1871 г.) са на задоволително юридическо ниво. Причината за слабия успех на вилаетската реформа той виждал в обстоятелството, че местната турска администрация управлявала, без да прилага иначе добрите нормативни актове. Ето защо княз Черкаски решава да запази съществуващите административни порядки, като прекрати произвола и съхрани всички онези норми и учреждения, които могат да служат за справедливото и некорумпираното управление на населението[14].

Началникът на Гражданската канцелария също така си давал ясна сметка, че отхвърлянето на дотогавашната административна система, преди да са изработени подходящи за новите условия закони и наредби, би довело до сериозни неуредици. Тъкмо за това в своите планове за уредбата на освободените български земи княз Черкаски предвиждал да се запази териториално-административното деление, както и местните управленски и съдебни органи, в чийто състав влизат изборни членове без разлика на народност и вероизповедание[15]. До изработването на закон за изборите пък било решено да остане в сила съществуващата изборна практика. Тези основни положения залягат в първоначалната ин-

---

основание да се счита, че в двата вилаета се прилага гореописаното административно-териториално устройство с някои поправки и допълнения.

[13] Въпросът за администрирането на освободените български земи в хода на Руско-турската война от 1877–1878 г. бил обсъждан дълго време преди започването на военните действия. Във връзка с това била създадена въпросната Канцелария за гражданско управление под ръководството на княз В. А. Черкаски с цел проучването на особеностите на политическия, икономическия и обществения живот в Османската империята, както и събирането на статистически материали и съставянето на проектите за необходимите преобразувания, които трябвало да се въведат след края на войната. По-подробно виж: Тодоров, Г. Временното руско управление в България през 1877–1879. С., 1958; Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане (Руската помощ за изграждането на българската държава през 1877–1879 г.). С., 1976; Манолова, М. Нормотворческата дейност на временното руско управление в България (1877–1879). С., 2003; Колев, В. Установяване на модерно общинско самоуправление в България (60-те–80-те години на XIX век). С., 2006.

[14] ЦДА, ф. 3К, оп. 7, а.е. 2, л. 3.

[15] Пак там, л. 5.

струкция за съставянето на военнополицейското управление в завзетите земи, утвърдена на 3 юни 1877 г. от руския император Александър II.

В нейния текст е записано, че съществуващите граници между санджаците, казите и нахиите, на първо време, остават без изменение. Най-голямата административна единица – вилаета, се премахва, а останалите се преименуват, както следва – санджаците в губернии, казите в окръзи, а нахиите в околии. Описаното с още по-голяма сила важи и за Източна Румелия[16]. На територията на Македония пък се предвиждало още след завършека на войната да бъде организирана в една губерния, която трябвало да оглави бившия руски консул в Солун А. П. Хитрово.Същевременно в освободените български земи се възстановяват старите органи на провинциалната власт в лицето на съдебните и административните меджлиси (наречени вече съвети), като се запазва предишната им структура. В състава на казалийските административни съвети, например, влизат първенците на местните религиозни общини и трима или четирима изборни членове, но за разлика отпреди последните са преимуществено християни. Същото се отнася и за съдебните съвети. Действащият до момента модел на управление е възприет до такава степен, че дори мюдюрите (управители на нахии) и мухтарите (селски кметове) християни са потвърдени на постовете си[17].

С други думи непосредствено след Освобождението, когато се изграждат органите на местно управление, вилаетският закон се поставя в основата на новата българска администрация. Ето защо няма да е пресилено, ако се каже, че турското административно деление и уредба оставят отпечатък върху нормотворческата дейност на Временното руско управление и върху законодателството на българската държава.

Натрупаният опит, оказаната помощ, сполучливите заемки от чужди законодателства дават възможност на българската административна система да се развие по европейски образец. С нарочен закон, приет през 1880 г. от Второто обикновено народно събрание, се урежда административното деление на Третата българска държава (през годините законът претърпява многобройни поправки). С него се премахват губерниите и техните учреждения, територията на Княжество България се разделя на

---

[16] Дневници на Учредителното събрание от 1879 г. С., 2004, с. 184; Стателова, Ел. Източна Румелия 1879–1885. С., 1983, с. 58.

[17] Овсяный, Н. Сборник материалов по гражданскому управлению и окупации в Болгарии в 1877–78–79 гг. Вып. I, СПб., 1903, 17–19. Още за териториално-административното деление виж: Доклад до XIV Обикновено народно събрание от парламентарната комисия за изработване щатовете за чиновниците. Т. 1. С., 1911, с. 13 и сл.

21 окръжия – първостепенни, второстепенни и третостепенни, които от своя страна се подразделят на околии. Управлението на окръжието е поверено на окръжен управител, назначен с княжески указ. Органите на окръжно самоуправление са окръжният съвет и постоянната комисия. Те гласуват бюджета на окръжното управление, разпределят преките данъци в общините, занимават се с градоустройството, чистотата, здравеопазването, реда и спокойствието – изобщо всичко свързано с делата на местната власт.

В състава на тези окръжия са включени 58 първостепенни и второстепенни околии. Тяхното управление се ръководи от околийски началник, назначаван и освобождаван от министъра на вътрешните дела. Неговите задължения са свързани с това да наблюдава работата на кметовете в общините и да осъществява административен контрол. Своята дейност той упражнява без помощта на колективен орган[18].

Най-малката административна единица си остава общината (селска и градска), в която изборното начало е дълбоко заложено. Общинският съвет се избира за три години (от 8 до 12 души за селските общини и от 12 до 30 за градските). Избраните общински съветници избират помежду си кмет и неговите помощници. Това превръща българската община в една от най-демократичните институции в страната и основа на българската държавност.

С малки изменения това положение се запазва и след Съединението от 1885 г., когато административните единици от Южна България автоматично се присъединяват към тези от северната част на страната. В този си вид българската административна система действа до 1901 г., когато се приема нов Закон за административното деление, който намалил окръзите с цел икономии на държавни средства[19].

* * *

Настъпилите промени в османския провинциален живот след вилаетската реформа от 1864 г., набелязани в горните редове, откриват пред българите по-широк достъп до управленските структури. Те излъчват свои представители във всички нива на местната администрация. Това са предимно хора със завидно материално и обществено положение, град-

[18] Липчев, Р. Следосвобожденска Силистра 1879–1913. Силистра, 2009, с. 130. Поподробно виж: Държавен вестник № 45, 28 май 1880.

[19] История на България. Т. 8. С., 1999, с. 74.

ски и селски първенци. Много често в избирателните списъци фигурират имената на членове на местната общинска управа. Такива са Иванчо Хаджипенчович, Тодор Марков и Петър Златев от Русе, х. Мано Стоянов и Димитър Трайкович от София и т.н.

По този начин независимо от някои ограничения и недостатъци на новата административна уредба, както и от повсеместните нарушения и злоупотреби, съпътстващи изборите за членове на меджлиси, четиринадесет години преди своето освобождение българският народ започва подготовката си за самостоятелен политически живот. Опитът, натрупан в османската административна система, много скоро ще се окаже нужен.

Известно е, че при въвеждането на новата гражданска администрация в освободените български земи руските администратори предвиждали да поверят управлението на хора със солидно образование и подготовка, добити предимно в Русия. Наред с това се издирвала информация за образовани българи, живеещи в Румъния и в пределите на Османската империя.

В тази връзка е предприето предварително проучване, като се събират сведения за възрастта, образованието и познанията им, политическите убеждения и не на последно място тяхната благонадеждност. Въз основа на добитата информация е изготвен списък, наречен „Статистика на днес съществующите просвещени българи, способни за поотлични държавни служби“. В този списък са отбелязани имената на повече от петдесет души, обществени, политически и просветни дейци, сред които Иван Кишелски, Марин Дринов, Никола Палаузов, Марко Балабанов, Киряк Цанков, Стефан Стамболов, Любен Каравелов и др.

Също така важно за успеха на канцеларията за гражданското управление било да се използва и опита на някои от българите, които заемали дотогава длъжности в структурите на турската провинциална власт. В потвърждение на това идва заповедта на руското правителство до княз Черкаски да „пристъпи към организиране на енергично местно самоуправление с използване на местни хора“[20]. Ето защо в посочения по-горе списък намират място също и Илия Цанов, Драган Цанков, Никола Михайловски, Стоян Чомаков[21]. И четиримата, както е известно, са назначавани на различни постове в управленските структури на Османската империя на местно или централно ниво.

---

[20] Сборник официаьных распоряжений и документов по болгарскому краю. Выпуск III, Свистов, 1877, с. 5. Цит. по Гандев, Хр. Проблеми на българското…, с. 785.

[21] БИА, НБКМ, IIВ 371.

Конкретна информация за интереса от руска страна към български първенци и чиновници в османската провинциална администрация ни дава и едно писмо с дата 22 май 1877 г., изпратено до Тодор Икономов в Измаил от Найден Николов: „Бъдещият администратор на отечеството ни – пише Николов – желае да знае в случай на флазването си в България на какви хора може да повери някои клонове от администрацията. Затова нужно е да му доставим верни сведения за по-главните градове поне, кои са по-главните първенци, по-влиятелни патриоти, каква им е възрастта, какво им е образованието, служиха ли нявга в мезлиши, познават ли някои езици, каква им е опитността и пр.“[22] Подобни запитвания вече били направени за градовете в Северна и Южна България и сведенията за тях били налице, научаваме по-нататък от писмото, но за Добруджа информацията се събирала трудно. Поради това на Т. Икономов е възложено да събере и представи подробна информация за Тулча, Кюстенджа, Сулина, Мачин, Бабадаг, Хърсово и Меджидие.

Впрочем влизането на мнозина от бившите турски чиновници в съдебно-административния апарат на свободна България било не само необходимо, но и наложително поради липсата на достатъчно опитни и подготвени кадри. Още повече, че някои от тях са известни със смелото си и доблестно поведение в турските меджлиси и напълно заслужено са привлечени в изграждането на младата българска държава. Пример за това е видинчанинът Илия Цанов, потомък на два от най-знатните видински родове – Цанови и Шишманови. Неговата биография е показателна в много отношения за пътя на мнозина българи, участници в османската административна власт.

Още ненавършил трийсет години, през 1864 г. Цанов постъпва на служба в турската администрация като помощник на видинския каймакамин[23]. Поради естеството на работата си той изучава из основи турското законодателство и впоследствие използва тези свои познания в защита на мнозина свои сънародници. През 1865 г. като защитава свои съотечественици, влиза в конфликт с видинския управител и е уволнен от служба[24]. Това обаче не слага край на кариерата му в османската провинциална администрация. Напускайки родния си град, той се установява в София, където няколко пъти е назначаван за председател на търговския

[22] БИА, НБКМ, ф. 19, а.е. 53, л. 1.

[23] Той е роден на 15 юли 1835 г.

[24] Динов, Д. Кой спаси Ботевите четници от турската бесилка в Русе. С., 1992, с. 7.

съд – длъжност, която изпълнява достойно[25]. Показателен за доблестното му поведение в меджлисите е фактът, че през юни 1876 г. Цанов е предложен от русенския митрополит Григорий за защитник на оцелелите Ботеви четници пред извънредния съд в Русе. С тази тежка задача той се справя успешно[26].

След Освобождението той участва активно в обществено-политическия живот на България. До края на 1878 г. Илия Цанов е в София, където влиза в състава на първия градски общински съвет. През декември същата година е назначен за председател на Губернския съд в родния си град Видин и като такъв взема участие в учредителното Велико народно събрание[27]. За кратко време той изпълнява длъжността секретар на Министерството на правосъдието. От 1881 до 1884 г. е управляващ българското дипломатическо агентство в Цариград, а от юни 1884 г. заема поста министър на външните работи[28].

Илия Цанов съвсем не е единственият народен представител в Учредителното събрание в Търново, който до Освобождението заема различни постове в турската администрация. Такива също са Марин Николов, Драган Цанков, Никола Михайловски, Иванчо Хаджипенчович[29], като последните двама са известни с туркофилските си позиции.

Пример за почтено и доблестно поведение е Юрдан Тодоров – член на извънредната съдебна комисия в Търново, сформирана след Априлското въстание. Неговата дейност като такъв е високо оценена и след Освобождението той е избран за кмет на град Елена. Година по-късно Тодоров е назначен от Временното руско управление за губернатор на Русенска губерния. През 1881 г. след премахването на губерниите със Закона за административното деление на Княжество България той е избран за член на новосъздадения Държавен съвет[30].

Интересна е и служебната биография на изтъкнатия софийски първенец и меджлисчия Димитър Трайкович. Високото обществено доверие на неговите съграждани му осигурява почти постоянно място в новите

---

[25] Дунав, XII, 1080, 20 юни 1876 г.

[26] Динов, Д. Кой спаси Ботевите четници…, 1992, с. 8 и сл.

[27] Динов, Д. Кой спаси Ботевите четници…,1992, с. 21; Списък на представители в Народното събрание в Търново. – БИА, НБКМ ф. 403, а.е. 2, л. 3–4; Виж: Учредително българско народно събрание в Търново 1879 г. Дневници. С., 2009, 1–4.

[28] Динов, Д. Кой спаси Ботевите четници…, 1992, с. 30.

[29] Учредително българско народно събрание…., 1–4.

[30] Тодоров, Ю. Възпоменания по въстанията в Търновския санджак през 1876 година и по съдението на българските въстаници в Търново. С., 1990, с. 13.

органи на провинциалната власт. Той е член на беледие-меджлиса (градския съвет) и на смесения административен съвет в София, представител на българското население от Софийски санджак в първата сесия на Общия вилаетски съвет (март–април 1866 г.). По свидетелства на негови съвременници участието на Трайкович в споменатите меджлиси не остава незабелязано, тъй като там той енергично защитава интересите на своите сънародници[31].

Въпреки че влиза в състава на различни съвети и комисии в рамките на провинциалната власт, софийският първенец е съпричастен към революционното движение. Ето защо в 1877 г. е изпратен на заточение. След Освобождението той се завръща в България и преди смъртта си в 1880 г. за кратко време (14 септември 1879 – 30 юни 1880) Трайкович ръководи управлението на град София[32].

През школата на османската провинциална администрация преминава и бъдещият помощник-комисар на Южна България – Йоаким Груев. През 1868 г. той е назначен за муавин (помощник) на пловдивския мютесариф със задълженията да дава ход на отправените прошения, да следи за тяхното решение и изпълнение, да приема рапортите на полицията и да присъства на заседанията на съдебния съвет със съвещателен глас. Две години по-късно – през 1870 г., оглавява градския съвет (беледие) в Пловдив[33]. След Освобождението Й. Груев е назначен за директор на народното просвещение в Източна Румелия. Като такъв той се заема с организиране на образованието, основаване на областна библиотека и музей, създаване на театрална трупа и др.[34]

Известният обществено-политически деец, юрист и книжовник Гаврил Кръстевич, също трупа ценен управленски опит, заемайки различни служби в структурите на централната и провинциалната администрация в Османската империя. Едва 28-годишен той става секретар и заместник на управителя на о. Самос – Стефан Богориди. Благодарение на влиянието и препоръките на своя покровител княз Богориди през 1851 г. той е назначен в Търговския съд в имперската столица, където ще изяви своите качества и способности. Професионализмът при изпълнение на длъж-

---

[31] Проявената доблест в съветите и пред турските власти повишава авторитета му дори сред жителите на по-отдалечени от София населени места и те се обръщат към него по различни въпроси. – ЦДА, Ф. 31к , оп. 1, а.е. 12, 14.

[32] Динеков, П. София през XIX в. до Освобождението на България. С., 1937, с. 230.

[33] Груев, Й. Моите спомени. Пловдив, 1906, 27–29.

[34] По-подробно виж: Начов, Н. Йоаким Груев. С., 1915; Димова, Я. Йоаким Груев. Пловдив, 1985.

ността му осигурява израстване в йерархията и през 1868 г. Г. Кръстевич става член на новосъздадения Върховен съд в Цариград[35].

Мнозина са строителите на новата българска държава, заемали различни длъжности в османската провинциална и централна администрация. Би било трудно всички те да бъдат посочени тук, затова ще отбележа само още едно име – това на Драган Цанков. Бившият чиновник в паспортната служба в Свищов, инспекторът на управлението на турските параходи по р. Дунав, членът на апелативния турски съд и помощник-управителят на Нишкия санджак – след Освобождението се издига до най-високия пост в държавата – министър-председателския[36].

* * *

Като осигуряват повсеместното изграждане и функциониране на представителни органи на властта и утвърждават изборната практика, административните реформи от 60-те и 70-те години на XIX в. имат важно значение за българите. Оценен като задоволителен, османският административно-териториален модел е запазен известно време след Освобождението, а впоследствие повлиява новото административно устройство на Княжество България.

Няма да е пресилено, ако се каже, че създадените след 1864 г. административни и съдебни меджлиси изиграват ролята на школа за подготовка на управленски кадри за следосвобожденска България. Участието на българи във всички нива на провинциалната администрация дава възможност да се натрупа ценен административен и управленчески опит, който много скоро ще бъде нужен, добиват се и практически умения за организиране и провеждане на избори. Едва ли е случайно, че мнозина от онези, които заемат различни постове в османската централна и провинциална администрация, полагат основите и участват активно в изграждането на възкръстналата българска държава.

---

[35] Балабанов, М. Гавриил Кръстович (народен деец, книжовник, съдия, управител). С., 1914, 208–221.

[36] По-подробно за него виж: Ковачева, М. Драган Цанков – общественик, политик и дипломат до 1878 г. С., 1982; Николова, В. Драган Цанков. Политик на две епохи. С., 1994.

ЗА СТОПАНСКАТА ПРЕДПРИЕМЧИВОСТ НА БРАТЯ ХАДЖИГЮРОВИ И СЛУЧАЯ С ТЯХНАТА „РАКИЕНА ФАБРИКА“

Любомир Георгиев

1. АРХИВНИЯТ ФОНД НА ХАДЖИГЮРОВИ ОТ САМОКОВ

Икономическото развитие стои сред основните процеси, които определят облика на онзи значим исторически преход, който наричаме Българско възраждане и който в крайна сметка довежда до изграждането на нашата модерна нация.

Стопанският прогрес през третата четвърт на XIX в. не е безлично явление. В него се открояват имената на големи търговски фамилии, произхождащи от подбалканските полета, Тракия и западните български земи. Тъпчилещови от Калофер, Гешови от Карлово и Робеви от Охрид по онова време вече са натрупали достатъчно финансова мощ, за да могат да играят водеща роля в общинското самоуправление, църковната борба и учебното дело.

А) Моите служебни задължения в Български исторически архив при Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ и научните ми интереси като историк от години са свързани с обработката и изследването на фонда на братя Хаджигюрови от Самоков, заведен в НБКМ–БИА като ф. 33.

Джелепският род Хаджигюрови, произхождащ от Македония, играе важна роля в църковнонационалната борба. Усилията на хаджи Гюро Христович по изгонването на гръцкия владика „Дели“ Матей от Самоков са доведени до успех от първородния му син Захарий Хаджигюров през 1859 г. Последният има важен принос за успешното разрешаване на църковния въпрос и на общонационално равнище като представител на Самоковската епархия в Цариград (1860–1872) и секретар на екзарх Антим I. Затова голяма част от писмата на З. Хаджигюров са изпратени от или получени в османската столица. Избирането му за депутат в Учредителното събрание (1879) е признание за цялостната му народополезна дейност.

Материалното осигуряване на тези успехи идва от стопанската мощ на фирма „Братя Хаджигюрови“. Работата с интересните документи от

НБКМ–БИА, ф. 33, е изключително трудна. Документалните свидетелства са писани на османотурски, гръцки катаревуса, дори на еврейски език. Тези, които са на български, в голямата си част са изпълнени с турцизми, в тях не се спазват никакви правописни правила. Документалният масив е огромен по обем[1]. Всеки, който е чел писма на Захарий Хаджигюров, ще се съгласи, че те се отличават с изключително нечетлив почерк. Неслучайно, въпреки упоритата работа на поколения архивисти, фондът все още не е обработен докрай. Малка част документи от фонда са публикувани[2]. Примерите и заключенията, които правя, се опират на този ограничен дял от архивния фонд, който е обработен.

Свидетелства на Хаджигюрови са използвани от изследователите, главно що се отнася до църковната борба и за краеведски проучвания[3]. Моят изследователски интерес към Хаджигюрови до момента също е бил пречупван през призмата на църковнонационалната борба[4].

Като цяло обаче този огромен документален ресурс не е изчерпан като градиво за стопанската история. Определянето на мястото на братя Хаджигюрови в икономиката на Българското възраждане е колкото трудна, толкова и продуктивна задача.

Б) При обработката на фонда ме заинтересува предприятието за производство на спирт от зърно, което Хаджигюрови наричат „ракиена фабрика“. Тук се преплитат въпроси за модернизацията – на производството и на потреблението; за реализацията на продукцията от чифлиците; за сътрудничеството вътре в богатите български родове; за стопанските връзки между българите, както и във връзка с отношенията им с

---

[1] Първият, завършен опис на НБКМ–БИА, ф. 33, съдържа 331 архивни единици с 1803 документа. Втората част, която е в процес на обработка, се състои от още 25 кутии документи.

[2] Динеков, П. София през 19 в. до Освобождението на България. – Материали за историята на София, кн. IX. С., 1937, 105–106, 130–131, 161–163 и др.; Радкова, Р. Възрожденецът Христо Димитров Дупничанин. С., 1997, 227–233, 237–242, 244–246.

[3] Маркова, З. Българската екзархия 1870–1879. С., 1989, с. 57, 69, 158, 160, 325; Пеев, Г. Един забравен от епохата на Възраждането. Захарий Хаджигюров. Българска сбирка, г. XX, 04. 1914, кн. 5, 339–341; Семерджиев, Х. Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението. С., 1913, с. 23, 81–87; Nakri, Yakup. An extraordinary document about tughra stamps. Turkish philately, N 33, September 2008, p. 80–84.

[4] Георгиев, Л. Между „Патриканата“ и протестантите: българите и „другите“ според писма на Захарий Хаджигюров. – В: Sine ira et studio. Изследвания в памет на проф. Зина Маркова. С., 2010, 102–113.

османските държавни институции, с турци, евреи и немци; за сблъсъка между ориенталския и западния манталитет, относно скока на технологиите през XIX в., за миналото на Самоковския край… Когато се търсят документи за индустриализацията на Самоков през Възраждането, най-достоверни и многобройни се оказват именно сведенията за спиртоварната на Хаджигюрови[5]. Затова този въпрос добре е изследван в историографията. Най-подробно бива проучена ракиената фабрика от Христо Темелски, който анализира известните му документи по темата със задълбочено познаване на проблематиката и представя изводите със свойствения за него увлекателен изказ[6].

В) Възрожденският българин, лишен от собствена национална държава, се чувства много по-силно свързан в сравнение с нас с родното си село или град. Когато споменава Отечеството, той често има предвид именно своето селище. Действеността на братя Хаджигюрови се проявява на много места из балканските владения на Отоманската империя, от Цариград чак до Ниш. Братята обаче остават в представите на съвременниците си и в историята като Хаджигюрови от Самоков.

Градът в полите на Рила планина по тяхно време е типичен занаятчийски център[7]. Дори името му произхожда от вид металургично съоръжение[8]. През 1762 г. отец Паисий Хилендарски, родом от Самоковската епархия, написва „История славянобългарска“. Този исторически факт по традиция се е смятал за началната дата на Българското възраждане[9]. През същата година броят на действащите в Самоковската каза самокови за обработка на желязо достига цифрата 38[10]. Числото на трудещите се

---

[5] Темелски, Хр. Самоков през Възраждането. С., 2000, с. 129.

[6] Пак там, 129–132. Сигнатурите на посочените от автора документи на Хаджигюрови не съвпадат с представените в тази статия, защото Темелски е използвал по-стар опис на ф. 33.

[7] Сведенията на 12 теметуат регистъра за град Самоков от 1845 г. показват, че 62,9% от главите на семействата се издържат от търговия и занаяти и те дават повече от 70 % от данъците. – Ianeva, S. Samokov: An Ottoman Balkan City in the Age of Reforms. – In: The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers. Hayashi Kayoko and Mahir Aydin (eds.). Kegan Paul: London, New York, Bahrein, 2004, 264 pp., Chapter 2, p. 55.

[8] „Самата дума Самоков означава самоково, чук, който сам кове, или по-късно мадан, гдето желязото се изтеглюва на пръте, сгодно вече за промишлени цели, за изработване на разни потреби“. – Виж: Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 196.

[9] Митев, Пл. Българското възраждане. Лекционен курс. С., 1999, 6–7.

[10] История на българите (ред. Г. Марков). Т. 2. С., 2004, с. 436.

в този най-известен железодобивен център в българските предели достига 770 мъже[11], които работят в 19 мадана[12] и 85 видни[13]. Около средата на XIX в. обаче започва постепенен упадък на металургията в града. Премахването на ангарията лишава бейовете, притежатели на мадани и видни, от безплатната работна ръка. Дръзките действия на българина Чакър войвода така наплашват местните турци, че всякаква работа по маданите и видните между 1848 и 1853 г. спира. Тогава бейовете започват да продават предприятията си на евреите[14]. През 1858 г. самоковският лекар Антон Унтерберг (Подгорски) убеждава богатия еврейски род Арие да построят заедно модерна железарска фабрика. Евреите привличат за съдружник тамошния каймакамин, в чието лозе е построено съоръжението. При пускането му в действие обаче става авария, след която фабриката никога не заработва отново. Тя не само не е ремонтирана, но дори бива съборена под предлог, че от покрива ѝ се виждал харемът на бея[15]. Истинската причина обаче е, че срещу фабриката се опълчват собствениците на видни и мадани, страхуващи се от конкуренцията. Европейският внос на евтино желязо след Кримската война бавно задушава допотопните самоковски самокови[16].

Неуспехът на железарството в Самоков да се модернизира и неговият плавен упадък не довеждат до западане или аграризиране на града. Втората и третата четвърт на XIX в. имат славата на „Златен век“ на българското занаятчийство[17] и процъфтяването не подминава града под Рила. Напротив, той дори става нещо като Манчестър на Балканския полуостров[18]. Принос за това има цялостната стопанска обстановка. Към средата на 60-те и през 70-те години на XIX в. в Османската империя започват да се прилагат някои мерки за защита и развитие на отделни местни производства: намаляване на износното мито от 12% на 8%, облекчаване на вноса на модерни машини и технологии. Организира се промишлена изложба, създават се занаятчийски училища. В периода

---

[11] История на България (Българско възраждане). Т. 6. С., 1987, с. 53.

[12] Работилница за обработване на желязо, виж бележка № 8.

[13] Съоръжения за пречистване и топене на рудата. – Виж: Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 201.

[14] Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 198–199.

[15] Хроника на семейство Арие от Самоков. Т. 3. (Ръкопис в ГИМ – Самоков). 1907 г., 129–130; Темелски, Хр. Цит. съч., 109–110.

[16] Темелски, Хр. Цит. съч., с. 115.

[17] История на българите…, с. 438.

[18] Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 195.

1840–1860 г. се наблюдават изключително бързи темпове на растеж на световното стопанство, към което султанската монархия бива вплитана във все по-голяма степен. Параходите по Дунава и железниците допринасят за бързина, сигурност и поевтиняване на транспорта[19].

В резултат от значителното и трайно подобряване на условията българските земи стават най-продуктивната и динамична територия в разпростряла се на три континента Османска империя. Тук съчетанието на българско, гръцко и еврейско предприемачество с промяната в държавните институции предизвиква впечатляващ икономически възход. Между 1840 и 1877 г. е отбелязан забележителен разцвет на промишлените отрасли в планинските райони. Производството на вълнени изделия без съмнение е най-голямата от протоиндустриите във високо разположените селища[20].

Абаджийството в Самоков и свързаните с него занаяти – шаякчиство, гайтанджийство, мутафчийство, тепавичарство, бояджийство – изживяват разцвет около средата на по-миналия век. Всички капитали тук са български за разлика от отлично организираното кожарство и сарачество, държани от турци. Ярки успехи имат самоковци и в художествените занаяти – иконопис, резбарство, живопис (Захарий Зограф, Димитър Доспевски, Иван Образописов и др.), както и в златарството и в часовникарството[21]. Затова използването на понятието Самоковска художествена школа е напълно основателно. Жизненият български град, разположен на кръстопът, в близост до Рилския манастир, е средище на занаяти, свързани с книгата. И тук се вижда ясно изразена приемственост между традиционно и модерно. Красноречив пример в това отношение са Карастоянови. Никола (1778–1874), син на главата на абаджийския еснаф Дели Карастоян, учи в Рилския манастир, даскалува в родния си край, занимава се с книговезство, доставя църковни книги от Сърбия, преди да закупи печатарска преса през 1828 г. Този първи български печатар и книгоиздател посвещава целия си дълъг живот на своята трудна и рискована за онази епоха народополезна работа[22]. Синът му Анастас (1822–1880) спечелва слава като зограф, гравьор, печатар и фотограф[23].

---

[19] История на българите…, с. 439.

[20] Паларе, М. Балканските икономики 1800–1914: еволюция без развитие. С., 2005, с. 13, 63, 81.

[21] Семерджиев, Хр. Цит. съч., 207–233.

[22] Пак там, 192–195.

[23] Кой кой е сред българите XV–XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество (ред. И. Тодев). С., 2000, с. 131.

В Самоков има опити за започване на фабрично производство. През 1861 г. там е открита работилница за стъкло, в която работят 20 души, а през 1870 г. – предприятие за кибрит[24]. Сполучлива е метафората, че Самоков изковава железния светилник на нашето национално възраждане[25].

2. ПАРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА

Преобладаващата част от документите във фонда на Хаджигюрови са разписки, квитанции, полици; в кореспонденцията се пише най-вече за сделки, цени и пари. Сведенията по църковния въпрос обикновено също са поместени сред стопанска информация. На братята от Самоков и на техните съвременници е пределно ясно, че възможностите за църковно самоуправление са в пряка зависимост от стопанските възможности на българската общност и на отделните ѝ водачи. На 13 февруари 1861 г. Дионисий, митрополит Кюстендилски, пише от квартала Фенер до Захарий Хаджигюров да се съберат средства от епитропите и да му се пратят, „понеже в Цариград трябват много пари за харч“[26]. Захарий Хаджигюров не само организира паричните вноски за каузата, не само споделя от своето собствено богатство, но и принася в жертва в името на българската църква непропорционално много труд, време и средства. Съчувствие буди негово писмо от Цариград до по-малките му братя в Самоков. Чрез различни сметки З. Хаджигюров доказва своето влошено финансово състояние, резултат от престоя му в султанската столица заради народното благо: „Пари нямам, оборчлях, пари сакат…, не дай Боже да ме хване някоя дамла от грижи и страх и срам“[27]. Твърде тежко преживява възрожденският първенец позора, че му се е наложило да вземе дългове за своята издръжка, както и безпокойството за тяхното плащане.

Жертвоготовността на Захарий за общонародното дело е толкова голяма, че се натъква на неразбиране и съпротива дори от по-малкия си брат Христаки. От гледна точка на естествения стопански разум Христаки на два пъти – през 1866 и 1868 г., го призовава настоятелно да остави

[24] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, с. 55.

[25] Христофоров, А. Самоков. С., 1962. Цит. по http://chitanka.info/lib/text/3064#toc, 18.05.2010.

[26] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 177, л. 2 (ст. сигн. II А 909).

[27] Пак там, оп. 1, а.е. 55, л.1. Писмото не е датирано.

„политическите“ си дела в Цариград и да дойде в Самоков да си гледа работата[28].

Църковните дейци често се отнасят с разбиране и благодарност към спомоществователите си и от своя страна също ги подкрепят по свойствения за тях начин. В своите писма митрополит Доситей Самоковски не само коментира как зетят на Хаджигюрови Христо Сребърница събирал пари за Българската екзархия, но и благодари за подарен продукт от спиртната фабрика на Хаджигюрови, като дава отеческа благословия за промишленото предприятие[29].

3. ДЕЛОВИТЕ НАЧИНАНИЯ НА БРАТЯТА САМОКОВЦИ

Историческите свидетелства показват братята от Самоков и като чорбаджии от старото поколение, и като предприемачи модернизатори.

Родоначалникът им хаджи Гюро Христович идва в града от Македония като юноша, за да изучи мутафчийството и гайтанджийството. Заради личните си качества той скоро успява да се замогне[30]. Натрупване на капитала при Хаджигюрови става по пътя на търговията и лихварството, както впрочем се случва и с фирмите на братя Евлогий и Христо Георгиеви, Тъпчилещови, Робеви, Арие, Михаил Гюмюшгердан и др[31]. Хаджигюрови търгуват със зърно. Високо разположеното Самоковско поле обаче е по-подходящо за скотовъдство, отколкото за земеделие. В резултат от това братята извършват редовно големи сделки със значителни количества вълна, кожи, лой, месо. Те са оценявани като най-значителните търговци на масло и сирене от града си[32]. В разглеждания архивен фонд има сведения за някои цени – например през януари 1858 г. в османската столица въглищата стрували по грош оката[33], месото струвало 15–16 гроша оката, яйцата – 1 грош, а птиците стрували 25–30 гроша[34]. Срещат се и сведения за съотношенията между различните монети, инфлацията и лихвения процент. Важно значение за Хаджигюрови има покупко-

[28] Пак там, оп. 1, а.е. 321, л. 454–537, л. 655 б.

[29] Пак там, оп. 1, а.е. 184, л. 1–9.

[30] Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 81.

[31] История на България…, с. 50.

[32] Темелски, Хр. Цит. съч., 138–139.

[33] Ока е мярка за тежина, равна на 1282 г. Виж: Грозданова, Е., С. Андреев. Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. С., 1986, с. 298.

[34] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 164, л. 1–7.

продажбата на килими[35]. Тези съграждани на Карастоянови понякога се намесват и в търговия с книги[36]. През 1872 г. Захарий Хаджигюров организира задгранична доставка на този духовен и полиграфически продукт от Сърбия през Ниш[37].

Синовете на хаджи Гюро често инвестират капитала си по традиционен начин. Понякога дават назаем пари срещу лихва[38]**.** Братя Хаджигюрови влагат средства и като купуват ханове, за да ги дават под наем**.** Те придобиват земи, владеят обширни пасища и гори във Витоша и Рила, в частност живописната „Калин планина“[39]. Откупуването на различни данъци е същностна част в тяхната стопанска деятелност. Хаджигюрови използват позициите си в това отношение и за да подпомагат българската църковна йерархия, конкретно на Рилската света обител. Нейният игумен Йосиф често призовава Захарий към материална подкрепа, включително да помогне да се плати на държавата по-малък данък за продажба на добитък[40]. Хаджигюрови умеят да корумпират османските чиновници. По тази причина през 1872 г. монасите от Рилския манастир им пращат пари, за „да се понамазни нещо“ по въпроса с данъците[41].

Същевременно братя Хаджигюрови проявяват интерес и към най-съвременни стопански практики. И в този смисъл те са истински възрожденци, защото Възраждането може да се определи като напориста модернизация на битието на българите[42]. През 1871 г. в наследството на покойния Иван Хаджигюров фигурират и акции от Българското търговско дружество – Цариград[43]. Братята се интересуват от запазените търговски марки, по-специално от ГМ на Гаврил Моравенов и тяхната БЗХГ[44]. Захарий е в течение относно новите изобретения, полезни за счетоводството. Известно му е последното дело на Панчов и Зафиров – пособие за

---

[35] Пак там, оп. 1, а.е. 175, л. 1.

[36] Пак там, оп. 1, а.е. 179, л. 1–3.

[37] Пак там, оп. 1, а.е. 209, л. 1–8.

[38] В това отношение обаче те въобще не могат да се сравняват с еврейския род Арие, известни като Сарафите, дългове към които в средата на XIX в. имат почти всички турски първенци и мнозина българи. – Виж: Темелски, Хр. Цит. съч., с. 141.

[39] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 226, л. 1–2.

[40] Пак там, оп. 1, а.е. 225, л. 1–14.

[41] Пак там, оп. 1, а.е. 209, л. 19–38

[42] Бонева, В. Българското църковно-национално движение и българските възрожденски институции (1856–1870) – В: Държава & църква – църква & държава в българската история. С., 2006, 217–234.

[43] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 1, л.1.

[44] Пак там, оп. 1, а.е. 293, л. 1–9 /ст. сигн. II А 798/; а.е. 294, л. 1–8.

по-лесно пресмятане, наречено „изар“[45]. През 1871 г. най-големият син на хаджи Гюро планира, макар и без успех, да организира печатница в Рилския манастир[46].

Текстилното производство обикновено стои начело на индустриализацията, достатъчно е тук да си припомним създаването през 1834 г. на фабриката на Добри Желязков от Сливен. Дори в железарския Самоков най-често упражняваните професии са свързани с изработването на дрехи. Показателен е фактът, че там всеки пети български занаятчия е абаджия[47]. Хаджигюрови минават по същия път, както свидетелства писмото от 1861 г. от Мидхат паша във връзка с производството на шаяк за униформите на новите жандармерийски части[48]. За близостта им до радващия се напоследък на засилен интерес в българската историография управител на Дунавския вилает е показателно и обстоятелството, че мюдюрът на Самоков изпраща на Мидхат паша произведени в града шалове именно по Захарий Хаджигюров[49]. Прекалено добрите връзки между Хаджигюров и османлиите впрочем са широко известни. През 70-те години на XIX в. самоковецът е причисляван към кръга на либералното течение около обвързания с политическото туркофилство д-р Стоян Чомаков[50]. Широко основание за такава оценка дават обиколките из провинцията, които Чомаков и Хаджигюров предприемат през 1876 г. по договореност с Мидхат паша. Тази неуспешна по своя изход акция има две задачи: да се настройват първенците срещу екзарх Антим I и да се събират опровержения срещу оповестените по света мюсюлмански зверства при потушаването на Априлското въстание[51].

През 1837 г. братя Хаджигюрови и Димитър Смрикаров внасят и пускат в действие гайтанджийски чаркове в своя град. Българките, подбудени от ханъмите, че се градят фабрики, които ще им отнемат работата, ги събарят и унищожават до основи. Предприемачите обаче не се отчайват и скоро издигат много повече работилници за гайтани, чиито машини вече са изработвани от местни ковачи[52].

---

[45] Пак там, оп. 1, а.е. 187, л. 1–6.

[46] Пак там, оп. 1, а.е. 208, л. 1–5.

[47] Ianeva, S. Op. cit., p. 57.

[48] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 285, л. 1.

[49] Пак там, оп. 1, а.е. 297, л. 1.

[50] Маркова, З. Цит. съч., с. 69.

[51] Пак там, с. 168.

[52] Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 213.

Хаджигюрови предизвикват може би първия професионален бунт през Българското възраждане, който е несъмнен показател за навлизането на капиталистически отношения по нашите земи. Този инцидент означава, че жителките на Самоковския край участват дейно и зависят финансово от ръчното изработване на гайтани за пазара, едно традиционно организирано домашно занаятчийство. Естествено е в този планински район, не особено подходящ за земеделие, но където вълната, дървесният материал и водата са изобилни, а надниците – ниски, хората да си осигуряват допълнително доходи по подобен начин. Такива стопански процеси може да се означат с понятието „протоиндустриализация“[53]. Съпротивата на предмашинното производство в този случай, както и много подобни ситуации, макар и яростна, се оказва обречена. Модерната индустрия, чиито пионери са братя Хаджигюрови, успява да се наложи в текстилното производство. Въпреки страховете и предразсъдъците техническият прогрес не само не лишава самоковките от доходи, а дори ги увеличава. Тъкмо тези жени доставят прежда за гайтан на чарковете, след като сами са си набавили вълна и са я изпрели. Самоковките не успяват да смогнат на засиленото търсене, затова калфите на гайтанджиите се надтичват на пазара да пресрещат повече жени и да договарят по-голямо количество прежда[54].

Добрите връзки с инородци и иноверци са задължителни в многонационалната държава на Османовци за всеки българин, решил да преуспее в предприемачеството. Това правило особено силно се отнася за стратегическата железарска индустрия. Маданите и видните в Самоков са собственост на турци и евреи, като само един мадан е на българина Стамооглу[55]. Обширна кореспонденция във връзка със закупуване, наемане и експлоатиране на мадани се е разменяла между туркините вдовици на Хюсреф паша, от една страна, представителите на богатия еврейски род Арие – от друга, и братя Хаджигюрови – от трета[56].

Самоковци са пионери и в селското стопанство. Съществува хипотеза, че Димитър Смрикаров пръв засажда картофи у нас тъкмо в родния си

[53] Янева, С. Пътища на индустриализацията: протоиндустриите в Европа и в българските земи XVIII–XIX в. – Исторически преглед, 2000, № 5–6, 99–119.

[54] Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 213.

[55] История на България. Т. 6, с. 53.

[56] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 10, л. 1–2; а.е. 11, л. 1–3; а.е. 229, л. 1–2; а.е. 321, л. 251–324.

град в полите на Рила още през 1835 г.[57]. Захарий Хаджигюров пък бива осведомяван за прилагането на земеделската наука в българските земи[58]. Памукът получава широко разпространение по нашите предели в средата на XIX в., когато местните форми на растението се подменят с американски памук, внесен от Цариград и затова известен като „цариградски“[59]. През 1863 г. в кореспонденцията между Христаки и Захари Хаджигюров се коментира, че започнали да сеят памук в Дупнишкия край и той излязъл добър[60].

Един от показателите за богатство в онази епоха е притежаването на чифлици. Подобни големи земеделски стопанства имат, например, бегликчията Голям Вълко Чалъков в с. Красново, Пловдивско; Цоко Каблешков – около Пловдив; братя Робеви – в Битолско, хаджи Мано – в Софийско[61]. Хаджигюрови като най-първа ръка граждани водят преговори с хаджи Мано за откупуване на чифлици от него[62]. Чифликът им се намира в с. Муси бей (дн. Гълъбник, Радомирско). Използват го като извънградска вила – лете всичките им сродници отиват там „за расхот“[63]. В неговото пасторално спокойствие Захарий Хаджигюров преживява своите старини[64]. Основната цел на притежанието на чифлика все пак не е нито общественият престиж, нито собствеността на удобно място за летуване, а добивът на земеделска продукция за пазара, най-вече на зърно. В Дупнишкия край обаче „всичко е скъпо, но житото – евтино“[65].

4. ХРОНИКА НА РАКИЕНАТА ФАБРИКА

Хаджигюрови решават да изградят спиртоварна фабрика, която да преработва евтиното жито в скъпа и трайна ракия. Тяхното начинание не е изолиран опит. През 1866 г. търновският предприемач и фабрикант Стефан Карагьозов построява спиртоварна фабрика, чието производ-

---

[57] Христофоров, А. Цит. съч. Хипотезата се основава на дневника на Смрикаров и към нея следва да се подхожда със съмнение.

[58] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 305, л. 1–7.

[59] http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%D1%83%D0%BA, 14. 05.2010.

[60] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 321, л. 251–324.

[61] История на България…, с. 41.

[62] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 321, л. 251–324.

[63] Пак там, оп. 1, а.е. 321, л. 383.

[64] Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 82.

[65] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 321, л. 325–374.

ство достига значителни количества. Подобни предприятия съществуват още в Пловдив, Свищов, Русе, Силистра, Радомир, София, Бяла. На този фон с дестилираните 7800 оки спирт годишно фабриката на Хаджигюрови бива определяна като голяма[66]. Като цяло фабричното производство прониква сравнително широко в производството на спирт в българските земи. Твърде често обаче тук спиртните фабрики се затварят на втората или третата година след устройването си, защото при облагането им не се вземат предвид интересите на производителите, а само интересите на хазната[67]. Описание на спиртоварна виждаме във вестникарска обява от 1865 г. В Шумен се продавали „сечивата и такъмите“ на една фабрика за спирт, направени от 600 оки пиринч[68] и 1500–2000 оки желязо. Съоръжението изкарвало 400 оки спирт за 16 часа от 1200 оки ръж или царевица. Който искал да го купи, трябвало да се отнесе до Яни Драгоев Ченгев и син в Шумен[69].

През същата 1865 г. братя Хаджигюрови вече имат ясни планове за изграждане на „ракиена фабрика“. В кореспонденцията до Христаки от тази година става дума за точното установяване на добива на жито от чифлика в Муси бей във връзка с рентабилността на подобно стопанско начинание, присъстват и планове за построяването на фабричната сграда. Тогава е взето решение, което се оказва с изключителна важност за цялото предприятие – като специалист да бъде привлечен австрийският поданик Яков Барц[70].

През следващата 1866 г. започва доставката на машини и съоръжения. Не съм срещал сведения Хаджигюрови да са имали идея да си поръчат такива при известните самоковски майстори, нито пък да са търсили апаратура на старо, подобна на предлаганата от Ченгев в Шумен. Модернизация се прави с нова техника, затова братята започват проучване откъде да я внесат в изостаналата султанска деспотия. Йованчо Ненкович от Одеса подробно ги осведомява за спиртоварни заводи и за фабрики, произвеждащи ракиени казани в украинските градове Херсон и Николаев. В своите писма от 1866 г. Ненкович засяга устройството на парните мелници, трудностите при наемане на фабрични майстори, дори и цената

[66] История на България…, с. 54.

[67] Икономика на България до социалистическата революция (ред. Л. Беров). Второ издание. С., 1989, 234–235.

[68] Месинг, бронз.

[69] Дунав, 14, 2 юни 1865, с. 28.

[70] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 2, а.е. 331, л. 64–114.

на ракиените казани в град Марсилия[71]. Изборът за привличането на специалист за вноса техническа документация и апаратура обаче в крайна сметка пада върху Централна Европа. Хаджигюрови наемат Барц и си доставят инженерни планове, казани за спирт и специални дъбови бурета с медни капаци от Виена през Лом, Враца и Орхание (дн. Ботевград)[72]. Обсъжда се къде да бъде издигната фабриката – в чифлика или на мястото на някаква воденица. Изчислява се очакваната доходност. За строежа на сградата на фабриката е назначен да отговаря някой си „господин Паница“[73]. Бъдещето на стопанското начинание изглежда окончателно осигурено, когато на 16 октомври 1866 г. хаджи Иванчо Пенчович[74], съученик и приятел на могъщия русенски валия Мидхат паша и известен най-вече като съучастник в процеса срещу Васил Левски, ходатайства пред османските власти да се даде разрешение за фабриката[75].

На 3.04.1867 г. Захарий Хаджигюров в писмо до брат си Димитър изразява своята надежда, че изградената от тях спиртна фабрика скоро ще започне работа[76]. На 19 юли същата година той подканва спиртоваря Барц по-скоро да организира дейността на фабриката и да му изпрати проби от произведената от нея „ракия“, за да търси купувачи за продукцията в Цариград[77]. През това лято Добри К. Стойков, общински писар във Видин, осведомява З. Хаджигюров, че Д. Карагьозови изграждали спиртна фабрика във Видинско, която обаче нямало да конкурира неговата заради отдалечеността си[78].

Захарий е безспорният ръководител на семейната фирма на Хаджигюрови, но най-голяма деятелност по изграждането на спиртоварната развива брат му Христаки. Писмата от по-малкия брат до главата на рода от 1867 г.[79] подробно разказват за преодоляването на малките пречки: плащането на мито и такса превоз за машините, проблеми с транспорта на казаните. Установено е, че ниското качество и зеленият цвят на добивания първоначално спирт се дължали на некачественото жито и ечемик и недостатъчното количество вода, с което фабриката разполагала. След

---

[71] Пак там, оп. 1, а.е. 302, л. 28–41.
[72] Пак там, оп. 1, а.е. 321, л. 454–537; оп. 2, а.е. 293, л. 1.
[73] Пак там, оп. 1, а.е. 321, л. 454–537.
[74] Кой кой е… Цит. съч., 214–215.
[75] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 2, а.е. 54, л. 1.
[76] Пак там, оп. 2, а.е. 225, л. 64–65.
[77] Пак там, оп. 1, а.е. 13, л. 1–3.
[78] Пак там, оп. 2, а.е. 112, л. 1–5.
[79] Пак там, оп. 1, а.е. 321, л. 538–620.

допълнителни инвестиции и изграждането на медна помпена система за водоснабдяване „ракията“ вече се получила хубава, но хората още не ѝ били свикнали. Обяснени са подробности по обработката на ечемика, вземането на пробите от течността и различни системи за измерване на алкохолния градус[80], овкусяването на питието с анасон. Не е подмината и екологичната страна на предприятието. По въпроса за преработка на отпадъците Христаки Хаджигюров установява, че с използваните джибри можели да се хранят само свине. Подчертан е и главният проблем пред производството – невъзможността да се работи в екип с Яков Барц. Високоплатеният австриец предявявал дръзки претенции и си криел занаята. Христаки Хаджигюров предлага като възможност за излизане от кризата обучението на собствени кадри – да се изпрати едно момче на име Христаки Зографски в някоя друга фабрика, където да се научи да произвежда спирт. Воденичарят пък имал по-различно решение, той заплашвал да доведе хайдути, които да убият Барц.

Сблъсъкът с австриеца едва не разрушава предприятието. Причините за задълбочаването на конфликта може да се търсят в противоречията в манталитета. Балканските чорбаджии, свикнали да се радват на почит сред аргатите си и властта им да не бъде оспорвана, разчитат в сделките на дадената дума и на обичая. Те се натъкват на самоувереността на образования централноевропеец, дошъл в Ориента да изкара бърза печалба, държащ на правото си на почивка и опиращ се на писания договор и държавните закони. Този конфликт едва ли е пълна изненада за Хаджигюрови, защото подобни случаи вече имало в Самоковския край. Стоманодобивна фабрика, издигната там през 1837 г., работилниците за пушки на босненския валия Юсреф паша, построени около 1845 г., чугунолеярната на Ясим бей от същото време се провалили тъкмо защото европейските работници и механици, привлечени в тях, вероятно подбуждани от своите посланици, напускали производството още в зародиша му. „По такъв начин били разходвани големи капитали без всякакъв резултат“[81].

Яков Барц трябва да е бил особено мъчен за сътрудник, щом не само воденичарят и братя Хаджигюрови, но и техният съдружник Г. Кирчов също е възмутен от Барц. Съдружникът в „ракиената фабрика“ непрекъснато се кара с него, обвинява го в неизпълнение на договора и изисква Захарий Хаджигюров да го уволни. Писмата на Кирчов от втората поло-

[80] Пак там, оп. 1, л. 584 б.

[81] Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 205.

вина на 1867 г.[82] са твърде интересни. В тях се обсъжда възможността фабриката да произвежда и бира. Това е една пионерска идея за 1867 г., особено като се вземе предвид хипотезата, че първата малка пивоварна фабрика в българските земи е открита в Княжево между 1873–1876 г. от французина Дюкорп[83]. Писмата от Г. Кирчов до З. Хаджигюров дават ценни подробности за производството и реализацията на готовата продукция – във фабриката изварили 70 оки спирт от 70 %, а 230 оки спирт излезли от 600 оки жито. Спиртът 32%–34 % струвал 7–10 пари оката, а 20%–22 % струвал 3 пари оката. При това положение ракията излизала твърде скъпа и трудно се продавала.

През 1868 г. увереността в успеха на спиртната фабрика бива силно разклатена. В своите писма до З. Хаджигюров, съставени на български език с гръцки букви, Г. Кирчов обвинява майстора Яков Барц, че объркал работите им, докато конкуренцията ги изпреварвала. Заради проблемите с Барц и Христаки Хаджигюров, както и поради претърпените финансови загуби, той можело да бъде принуден да напусне Самоков и да се върне в Цариград. Кирчов прекратява участието си във фабриката и твърди, че сметките не са водени коректно и че може да ги оспори[84]. Самият Христаки Хаджигюров пък изпраща мостра от произведената ракия чрез евреина Яшар, по Дунава и Черно море, до Захарий в Цариград. Питието вероятно трябвало да помогне на главата на рода да преглътне по-спокойно заплахата пруският консул в Русе и други „европейци“ да подкрепят Барц в съдебното му дело срещу Хаджигюрови[85]. Отново един посланик на велика сила се изправя като могъщ противник срещу интересите на първопроходците на индустрията в Самоков, както беше в посочените по-горе примери със стоманодобивната фабрика от 1837 г., с работилниците за пушки на Юсреф паша и чугунолеярната на Ясим бей. Вероятно, ако Барц не би усещал привилегированото си положение и подкрепата на пратеника на Берлин, той по-усърдно би изпълнявал нарежданията на своя български работодател в полза на предприятието. Изглежда в случая със спиртоварната на Хаджигюрови представителите на Великите сили са се стремели да ограничават вноса на технологии в Ориента, за да остане той пазар, а не конкурент на техните индустриални стоки. Все пак обаче едно такова предположение е по-резонно за страте-

[82] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 240, л. 1–12.

[83] Бориславов, Я. В България бирата идва със свободата. – Сега, 20.05.2000. http://www.segabg.com/online/article.asp?issueid=1803&sectionid=13&id=00002, 25 май 2010.

[84] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 1, а.е. 240, л. 13–20.

[85] Пак там, оп. 1, а.е. 321, л. 621–696.

гическо производство с военно приложение като металургията, отколкото за производството на алкохол в мюсюлманската империя.

Не съм попадал на сведения за ракиената фабрика, датиращи от 1869 г., вероятно дейността на предприятието тогава е преустановена. Към другите беди тогава връхлита и едно истинско нещастие. На 29 май 1869 г. внезапно умира Христаки Хаджигюров, дейният ръководител и организатор на предприятието[86].

Зле изглеждат нещата и през 1870 г. През пролетта Захарий обяснява на Димитраки Хаджигюров необходимостта всички сродници да се обединят, за да запазят честта на семейството от интригите на Барц[87]. През лятото вече се търси възстановяване на работата на фабриката в Самоков чрез уреждане на спора с чужденеца спиртовар[88]. За целта през зимата на същата 1870 г. се прави оглед за установяване на повредите на съоръжението[89].

През 1871 г. след приключването на делото срещу Барц предприятието възобновява своята работа[90]. По тази причина в началото на годината отново е издействано разрешение от общината[91] и се решава окончателно въпросът дали фабриката да бъде стопанисвана самостоятелно или в съдружие[92].

За 1873 г. има сведения за обичайната работа на спиртоварната – относно някакъв ремонт на инсталацията, пласиране на готовата продукция чрез посредничеството на евреи в София и Одрин[93].

Към края на 1877 г. Захарий Хаджигюров изпраща от Цариград плат за сито и кантар за фабриката[94].

Руско-турската освободителна война нанася смъртоносния удар върху железарството в Самоков[95]. Разрухата обаче поразява не само металургията. Когато описва упадъка на занаятите след Освобождението,

---

[86] Темелски, Хр. Цит. съч., с. 131, 150. (Той обосновано отхвърля мнението на Хр. Семерджиев, че смъртта на Христаки е настъпила през 1864 г.)

[87] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 2, а.е. 225, л. 82–91.

[88] Пак там, оп. 2, а.е. 225, л. 92–101.

[89] Пак там, оп. 2, а.е. 225, л. 116–120.

[90] Пак там, оп. 2, а.е. 225, л. 127–136, а.е. 319, л. 252.

[91] Пак там, оп. 2, а.е. 134, л. 14–17.

[92] Пак там, оп. 2, а.е. 225, л. 137–146.

[93] Пак там, оп. 2, а.е. 225, л. 241–266.

[94] НБКМ–БИА, ф. 33, оп.2, а.е. 225, л. 273–282.

[95] Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 205.

Константин Иречек започва именно с примера Самоков[96]. Ракиените казани на Хаджигюрови обаче се оказват по-устойчиви от яките самокови и поне на първо време устояват на изпитанието на прехода. Освободени от бремето, наложено им от османците, натрупали печалби от търговията с руските войски и иззели имоти от бившите господари, селяните се радват на необичайно охолство. Тогава в обращение влиза необикновено голямо количество пари. Всичко това води до бурен растеж на селските магазини и кръчми въпреки поскъпването на алкохола в тях[97]. Фабричната ракия на Хаджигюрови вероятно е намирала добър пазар по градските и селските пивници и магазини в онези революционни времена, когато българинът заживява волно и по-празнично.

В писмо от 12 декември 1880 г. хаджи Иван Хаджигюров споделя с брат си Димитър някои свои съображения относно работата на спиртната фабрика в контекста на митническата политика на протекционизъм в България[98].

Предприятието работи поне до 1882 г., както свидетелстват завещанието на х. Иван Хаджигюров[99] и една бележка за закупуване на ръж за спиртоварната[100].

* * *

Построяването на фабриката за ракия на братя Хаджигюрови е сред първите документирани стъпки на българите в индустриалното дело. Особен интерес представлява обстоятелството, че разглежданият пример се отнася за едно по-рядко срещано производство, извън доминиращата през онзи период текстилна индустрия. Може да се потърси някаква типичност – първоначално натрупване на капитали от занаятчийство и търговия, влагане на средствата в обществено влияние – закрила пред властите на бедняци от околните села, сътрудничество с българската

---

[96] „Днешното положение на българските занаяти е крайно критическо. Турците покровителстваха туземната промишленост: мундири, седла, ремъци, обуща, подкови за войската се приготвяха в самата страна. След освобождението от турското робство занаятите силно западнаха. В Самоков от 456 работилници в турско време останаха само 58, от тамошните 330 гайтанджии само 15, от 25-те табаци само 3!“ – Иречек, К. Княжество България… Част I. Българска държава. Пловдив, 1899, с. 246.

[97] Паларе, М. Цит. съч., 188–189.

[98] НБКМ–БИА, ф. 33, оп. 2, а.е. 226, л. 103–104.

[99] Пак там, оп. 1, а.е. 4, л. 1–8.

[100] Пак там, оп. 2, а.е. 225, л. 398–420.

църква и градската община, с държавните чиновници, турските бейове и еврейските първенци. Спечеленият обществен престиж след това се обръща „в звонк“ чрез откупуване на правото за събиране данъци, сдобиване с държавни доставки за униформи, получаване на възможността да се упражнява успешно толкова заклеймяваното и същевременно доходно лихварство. На този етап средствата и връзките, с които разполага семейната фирма, вече достигат такъв размер, че може да се предприемат престижни и рисковани стопански начинания. Братя Хаджигюрови се намесват в турско-еврейския монопол в железодобива, сдобиват се със запазената в доиндустриалния период единствено и само за благородническото съсловие едра поземлена собственост тук под формата на чифлик. Деловите мъже обаче не се задоволяват с престижната страна на земеделския имот, искат да печелят и от него. Преработването на евтиното зърно от чифлика в трайния и скъп алкохол се оказва трудно начинание, съпроводено с тежки съдебни дела, с много разходи и напрегнати отношения с чуждестранни специалисти, власти и съдружници. Синовете на хаджи Гюро изглежда все пак са си направили добре сметката, щом в резултат от техните упорити усилия „ракиената фабрика“ работи с прекъсвания поне петнайсет години в коренно променените условия на две епохи – преди и след Освобождението.

Хрониката на ракиената фабрика е показателен пример за водещата роля, която големите семейни фирми играят за модернизирането на българското стопанство в навечерието на Освобождението, за пречките, които им се налага да преодоляват, за съюзниците и противниците, с които водят борбата, за преливането на политическо влияние във финансов капитал и обратно. Тази любопитна, сладка, но същевременно и лютива и подвеждаща материя по своята синтетичност наподобява коктейла с дъх на анасон, известен като „облак“. В нея се смесват чорбаджийските табиети и фабричния грохот, борбата срещу духовното иго на Цариградската патриаршия и постигането на по-висок градус на спирта, използването на европейски технологии и българската производствена култура.

ЕФЕКТИВНОСТТА НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА НА ПРИМЕРА НА ЮГОСЛАВИЯ И БЪЛГАРИЯ (1918–1941)

Сия Никифорова

Институциите, обект на изследване от Новата икономическа история[1], представляват основата, темелите на дадено общество. Това са писани и неписани закони и норми, до които хората, принадлежащи към определена група – културна, религиозна, народностна – достигат през времето. Процесът на своеобразно създряване протича по два пътя: еволюционен и спонтанен исторически.

Понятието „институт“, респективно „институция“, се разглежда от изследователите като обикновен способ, форма за реализация на обществения живот и на неговата връзка с материалното обкръжение[2]. За представителя на неоинституционализма – нобеловия лауреат проф. Дъглас Норт, институтите са правила, процедури, морални и етични норми на поведение, изградени така, че да ограничават индивидуализма в интерес на максимизиране на богатството или утвърждаване на принципите[3]. Обективната цел, която институциите получават във времето, се основава върху способността им да определят правилата, по които протича живота.

Новата икономическа история изучава два вида институции, проявяващи се в полето на икономиката, политиката и договорните отношения: ***вътрешни – неформални институции и външни – формални инсти-***

---

[1] Новата икономическа история (New Economic History) е направление в Неоинституционализма (Нова институционална икономика – New Institutional Economy), вариант на институционалната теория. Университетски лекции в областта на стопанската история, политическата икономия, социологията, изградени въз основа на институционалната теория, се четат в България най-напред в СУ „Св. Климент Охридски“ пред студенти от Стопанския факултет. Курсът „Нова институционална икономика“ е дело на д-р Георги Ганев, ученик и асистент-изследовател на може би най-известния представител на Неоинституционализма – проф. Дъглас Сесил Норт.

[2] Нешева–Кьосева, Н. История на стопанските и административните институции (Към обща теория и история на институциите). С., 2007, с. 119.

[3] North, D. Structure and Change in Economic History, 1981, p. 201.

туции, имащи формата на конституция. Вътрешните институции са наложили се във времето неписани морални кодекси на поведение и взаимоотношения в социума, каквито са наследственото право и правото на частна собственост. Външните институции са писаните закони, наредби, основни актове и официални договори, които кодифицират властта и определят легитимното и нелегитимното в обществото и икономиката. Неформалните кодекси са образувани от опита, езика и умствените модели на групите хора, които по този начин изграждат строго конкретни неформални (вътрешни) ограничения. Те от своя страна определят строга институционална рамка. Институционалната рамка на групата се предава от поколение на поколение под формата на обичаи, табута и митове.

Съществуват редица доказателства за доминация на неформалните институти над формалните. Ако моралът на дадено общество позволява на хората да основават действията си повече на доверие, отколкото на писани правила, то в това общество интензивността на обмен ще бъде по-висока. В случая бихме могли да затвърдим научните наблюдения с пример от Югоизточна Европа. Задругата, чието съществуване се запазва и през междувоенния период в Югославия[4] и съответстващото ѝ българско патриархално семейство, функционират ефективно в затворена структура векове наред. Те са типичен пример на вътрешна институция, ръководеща се от свои собствени морални устои и неписани закони, която съумява да съхрани идентичността на групата независимо от обществено-политическите сътресения и налаганите външни институти.

Промени, наложени от историческия ход на времето, неминуемо слагат отпечатък върху обществата. Ефективността, с която институциите функционират, на свой ред търпи промяна. Настоящето изследване ще се спре на икономически институции в монархиите на България и Югославия през периода между двете световни войни.

Негова цел е да разкрие причините за нивото на тяхната ефективност.

Преди всичко нека накратко изложим особеностите в стопанското развитие на двете балкански държави. За да бъде реализиран социално-икономически подем, е необходим неперсонифициран обмен, т.е. ръст в

[4] Името „Югославия“ държавата придобива след 1929 г., като дотогава се нарича Сърбо-хърват-словенска държава или Кралство на сърби, хървати и словенци (КСХС). В настоящото изложение терминът „Югославия“ ще се употребява наравно с името „КСХС“, въпреки че от политическа и административна гледна точка не е коректно до 1929 г.

производителността се наблюдава, когато бъде изграден ефективен пазар на стоки и услуги при наличие на надеждни разменни средства. Това става мислимо, когато на историческата сцена се появява трета страна в обмена – държавата[5]. Ролята на държавата е определяща и конституираща, тя осигурява правата на собственост и спазването на договорите. Държавата се грижи за стопанската активност на обществото и по този начин я преобразува в модерна икономика[6]. Без държавни инвестиции в железопътно строителство, инфраструктура, училища и здравеопазване трудно може да говорим за модернизация въобще.

Балканското минало по силата на определени исторически обстоятелства се оказва изцяло зависимо от икономиката на Османската империя, носител на чужда държавност. Изгодни търговски договори, сключени от Високата порта с развити европейски държави в периода 1838–1841 г., са важен момент от процеса на нахлуване на чужди капитали и промишлени стоки в християнските предели на империята[7]. По това време находчиви българи се възползват от улесненията на свободната търговия и започват плахо, но уверено да навлизат в стопанския живот. Международните контакти преодоляват икономическата изолация от други народи в Централна и Източна Европа, създава се база за бавно и постепенно оттласкване от дъното „османско икономическо море“. Макар и сравнително ускорено българското развитие не отговаря изцяло на възможностите на възрожденското общество. То бива възпирано от национални, геополитически и типични за османските територии административни проблеми. Липсва съвременно стопанско законодателство, което да гарантира интересите на местните и чуждите вложители, цари корупция на административния апарат и недостиг на капитали[8]. Политиката на свободна търговия, дала първоначален тласък на предприемчивостта, е нож с две остриета, който след Освобождението „пронизва“. Практиката ѝ реално бива изгодна, когато става въпрос за взаимоотно-

---

[5] Модерният термин държава – 'stato' – е въведен от Николо Макиавели (1469–1527). Оттук английското state, френското etat, испанското и португалското estado.

[6] За ролята на държавата в икономическия напредък на обществото виж Berend, I. T., Gy. Ránki. The European periphery and Industrialization, Budapest, 1982, p. 59–72.

[7] Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България. С., 1992, с. 17.

[8] Натрупването на капитали в българските предели изхожда преди всичко от местни източници и има характер на очевидно, често стопански неоснователно, преливане на средства от един в друг, в същата местност, в същия град. – Виж: Бобчев, Ст. Капитализмът в България. Икономически текстове (1911–1935) и лични спомени. С., 1998, с. 100.

шения между еднакво развити държави. Прилагането ѝ в случаи, когато една от договарящите се страни е изоставаща, се оказва в ущърб на изоставащите. Тя пречи на създаването на модерни производства в тези държави и осигурява пазар за продуктите на развитите.

Вглеждайки се в широтата на „язвите“, сред чието обкръжение е закърмен българският производствен процес от модерен тип, на нас не бива да ни убягва съществен факт. През периода на Възраждането е поставено началото на вътрешен национален пазар, превърнал се в бръмка от общоевропейския. Институтът на пазара, една от основните икономически институции на съвременността, започва да изгражда структурите си в Югоизточна Европа.

Земите, които по-късно влизат в територията на югославската държава, по същото време изживяват неоднозначни стопански импулси. Част от тях са в границите на млади национални държави (Сърбия и Черна гора), част – в Австро-Унгарската империя (Хърватия, Словения, Далмация, Войводина). Разликата между империите на Хабсбургите и Османите се проектира в дълбока разлика в стопанското развитие на отделните области. Малките кралства Сърбия и Черна гора, до неотдавна част от Османската империя, са едни от най-слабо развитите в Европа и на Балканите – най-вече Черна гора, където се практикува дребно планинско животновъдство, до известна степен занаятчийство в Цетине и по-големи селища, а патриархалните нрави и старите задруги са в основата на стопанството[9]. Не е така в австро-унгарските области Хърватско, Славония, Словения, Войводина. Дългогодишното конституиране в рамките на обширната средноевропейска империя, която макар и да не е в състояние да се мери със западноевропейските модели на индустриален и аграрен напредък, определено оказва положителни ефекти. Тук съществуват обширни стопанства от пазарен тип и сравнително развита градска промишленост, доставчик на редица индустриални стоки.

Закъсняла индустриализация от балкански тип, осъществена най-интензивно в началото на XX в., обяснява крайно слабата модернизация в Югоизточна Европа. Докато на запад основни промишлени сектори, използващи в производството си стомана, пара и желязо, постигат индустриален бум, на Балканите едва прохождат. Аграрният облик на страните в региона и мъждивите темпове на стопански растеж поставят непреодолими граници, които модернизацията не може да прекрачи. Екстензив-

[9] Димитров, Д., Н. Нешева-Кьосева. Сравнителна стопанска история. С., 1996, 119–122.

но селско стопанство, което увеличава производството си с толкова, с колкото е нужно, за да се изхрани населението, заето в него, не може да допринесе за индустриализирането на областта.

Като използваме теорията на неоинституционализма за избрания път на институционално развитие, наричан „Path dependence“, много полесно можем да обясним извора на изостаналостта и нивото на икономическо развитие след края на Първата световна война. „Path dependence“ се приема като историческа закономерност, при която икономики, стъпили веднъж на пътя на растежа или застоя, рядко сменят посоката си на развитие[10]. Оттук и страните в Югоизточна Европа, които в течение на десетилетия се оказват неспособни да се откъснат от задържащото влияние на своето социално-икономическо минало, излизат без традиции и опит в модерността, наречена Европа.

Причинени от Първата световна война икономически сътресения, следствие на широк аспект обстоятелства – от многобройни човешки жертви до геополитически изменения – променят структурата на икономическите институции, а оттам и тяхната ефективност. Типичен пример за случайна (нееволюционна) историческа промяна като войната води след себе си изменение в цените на международните пазари, а те от своя страна изменят загубилата ефективност институционална рамка. В Югоизточна Европа определящи икономическите промени се оказват нестопански особености като националните въпроси, политиката на т.нар. Велики сили по отношение на региона, не на последно място вътрешнополитически процеси, които не държат на стопанския просперитет, а обслужват лични конюнктурни интереси.

Създаването на държава като Югославия съвсем не означава, че определени нейни части ще посрещнат следвоенното време със стопански перспективи и надежди за ефективност. От икономическо гледище Австро-Унгария със своите 54 милиона поданици представлява незаменим източник на стопански възможности за Хърватско, в сравнение с Югославия и нейното 12 милионно население. Хърватите са принудени да „заменят“ добре функциониращ и ефективен пазар от 677 хиляди км² с такъв от 248 хиляди км², който тепърва ще се гради и ще доказва дали може да бъде ефективен. Хърватските селскостопански произведения намират в рамките на индустриализирана Австро-Унгарска добър прием. След 1918 г. новата югославска област се оказва заобиколена от други подобни на нея, често изоставащи от нея, аграрни области, които са

[10] Нешева-Кьосева, Н. История на стопанските…, с. 130.

принудени да съжителстват в рамките на беден селскостопански пазар. Редица са примерите, доказващи икономически липсата на ефективност при създаването на обединеното Кралство и единици са тези, които сочат противното[11]. Ако за Сърбия има стопански смисъл в новата държава – значим вътрешен пазар, възможности за развитие пред сръбските предприемачи, за модернизиране на аграрния сектор – то за излизащите от стопанската рамка на голямата Хабсбургска империя той се губи.

Показателно е състоянието на двата основни градски центъра в Югославия – Белград и Загреб. Преди Първата световна война населението на новата столица е под 50 хиляди души, за да достигне 241 хиляди през 1931 г.[12] Едновременно с покачването на популацията Белград постепенно се превръща в модерен европейски град, съсредоточаващ основните политически институции и власти. На противната страна се оказва Загреб, където преди и непосредствено след края на войната се намират най-големите банки и финансови дружества, домашни и чужди, които държат в свои ръце силни парични лостове. Постепенно хърватите губят това свое преимущество и цялата банкова и финансова дейност в Кралството бива изтласкана към Белград. Видно е как политическата конюнктура оказва неефективна от хърватска гледна точка намеса в икономиката на новата държава.

За България исторически принудителната промяна в структурата на селското стопанство след края на Първата световна война е причинена от отнемането на Южна Добруджа[13]. Загубата на тези предимно равнинни и развити земеделски територии затруднява възстановяването на разстроеното от войните селско стопанство. По силата на Ньойския договор Царството е принудено да изплати на победителите 2,250 млрд. златни франка под формата на репарации, както и да предаде десетки хиляди глави добитък, тонове каменни въглища[14]. Ударът за българската икономика е осезателен. Едва през 1925 г. селското стопанство достига нивата от преди войните, същевременно изменя структурата си. Промяната се

---

[11] Bićanić, R. Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb, 1967, s. 81–108.

[12] Trouton, R. Peasant renaissance in Yugoslavia 1900–1950, London, 1952, p. 126.

[13] В Южна Добруджа са съсредоточени по-едрите стопанства от пазарен тип, голяма част от модерната техника, 13 % от посевите в България. Областта дава 25 % от износа на зърнени храни. Силно развито е и скотовъдството. – Виж: Димитров, Д. Сравнителна стопанска история…, 133–134.

[14] Ньойски договор с обяснителни бележки от Б. Кесяков и Д. Николов. С., 1999, 30–33.

състои в силно орязан дял на зърнените храни в общия обем земеделска продукция и в покачване на посевите с технически култури – тютюн, памук, захарно цвекло, маслодайни семена[15]. Увеличава се производството на плодове и зеленчуци, техният износ и търсенето им на пазарите. През 30-те години промяната донякъде бива преустановена заради политика на поддържане на високи цени на зърнените храни за сметка на останалите. Това облагодетелства едрите земеделски стопанства, защото преобладаваща част от зърнените стокови излишъци идват от тях, докато отглеждането на технически култури е съсредоточено в дребни и средни стопанства[16]. Имайки предвид желаното окрупняване в селското стопанство и не на последно място политическото влияние на едрата поземлена собственост, подобна държавна политика е обяснима.

В България и в Югославия структурата на частната собственост в селското стопанство е унаследена от предишните периоди под формата на дребни, раздробени и парцелирани стопанства (с изключение на бившите хабсбургски области) и като цяло остава неустановена[17]. Крайно непазарна форма и почти никаква ефективност що се отнася до позитивен ефект върху икономиката. Въпреки аграрните реформи, които се използват от правителствата на двете страни при реализиране преди всичко на политически, отколкото на стопански ефект, нужната консолидация на обработваема земя не се реализира. В Югославия реформата започва с политически натиск непосредствено след Балканската война, а когато той отслабва и реформата замира, за да се активира периодично при последваща нужда на национално и политическо равнище[18]. В България реформата е подета след края на Световната война от земеделското

---

[15] Lampe, J., M. Jackson, Balkan Economic History 1550–1950, 1982, p. 341.

[16] Беров, Л. Стопанска история (икономическо развитие на Света от древността до наши дни). С., 1999, с. 508.

[17] Gerschenkron, Al. Economic backwardness in historical perspective, Cambridge Univ., 1962, p. 220–223.

[18] Реформата в Югославия стартира официално на 25 февруари 1919 г. До това време преобладаваща част от сръбските селяни са собственици на земята, която обработват. В Далмация реформата премахва колонатите, във Вардарска Македония ликвидира чифлиците, в Босна и Херцеговина т. нар. система „kmet“ освобождава земя, с която са оземлени около 210 хил. семейства. Държавата отпуска финанси за обезпечаване на бившите вече господари на реформираните стопанства. Във Войводина, Хърватско, Славония и Словения има крупни унгарски и германски ферми, които се предлагат на безимотни – 2 млн. ха. Общо взето до 1934 г. в Югославия получават земя 2,85 млн. безимотни. The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935/1945, p. 294–298. Stojasavljević, B. Prodiranje kapitalizma u selo (1919–1929), Zagreb, 1965, s. 64–67, 79, 80.

правителство и цели оземляване на безимотните и малоимотните селяни. Въпреки че следващите правителства продължават под една или друга форма да „реформират“ българското селско стопанство, процесът на раздробяване на поземлената собственост главно по пътя на наследствените делби се засилва. При остра нужда от обработваема земя и висока популация на село единствена възможност за препитание е парчето наследена нива. Раздробяването се усложнява от голяма парцелираност – средно на стопанство се падат по 12–15 парцела с размери по 3–4 дка. От средата на 30-те години държавата прави опит посредством комасация да реши проблемите на село. До 1944 г. биват комасирани 110 села с 3,5 млн. дка земя, което е 8 % от цялата стопанисвана площ[19]. Почти всички предприети мерки, целящи увеличаване на ефективността в селското стопанство, се извършват непоследователно и не водят до желания резултат – окрупняване на стопанствата и повишаване на пазарната им конкурентноспособност.

Положителен ефект от аграрните преобразования в България е увеличаването на оземлените. Проблемът е в това, че мнозина получават много малко земя и наред с тогавашната висока раждаемост сред славянските общности в Европа се получава пренаселеност. Случаят с Югославия е не по-различен. Икономическият ефект на „сръбската аграрна реформа“ излиза като дефект – селскостопанското производство в Кралството снижава показателите си. По данни на Загребския селскостопанския факултет първите години от провеждането на реформата приключват с до 20 % спад в производството[20]. Продължават да нарастват парцелираните, дребни стопанства с не повече от 0,50 ха земя, които не могат да реализират стопански излишък, а често се оказват и неспособни да изхранят обработващите ги.

Ниската доходност тежи много на балканското село[21]. Според западноевропейските стандарти минималният размер земя, необходима за покриване на екзистенциалните нужди, е от 5 до 7 ха. Така че две трети от югославските стопанства през междувоенния период обричат на мизерно съществуване своите собственици[22]. Прибавяйки техническа изостана-

[19] Кацаркова, В. Стопанска история на новото време. Ч. 2. Плевен, 1999, с. 103.

[20] Bićanić, R. Ekonomske promjene u Hrvatskoj…, s. 95–96.

[21] Беров, Л. Социална структура на селото в балканските страни през периода между двете световни войни. – Трудове на ВИИ „К. Маркс“. С., 1977, кн. 4, 41–79.

[22] Vučo, N. Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930/1934, Beograd, 1968, s. 45, 46.

лост[23], нерационалност, ниска продуктивност и слаба конкурентноспособност на външните пазари, крайният ефект от реформите в селското стопанство се губи. Ефективността на аграрната реформа – изкушаваме се да окачествим като незначителна.

Пренасяйки се в полето на индустрията, продължаваме да срещаме бедно дефинирани и неефективни права на собственост. Те създават институционална рамка, водеща до високи разходи и внедряване на технологии, които изискват малко основен капитал и не водят до дългосрочни споразумения. Фирмите са средни или малки освен управляваните от държавата, които се ползват с протекции.

През междувоенния период правителствата в Югославия и България прилагат с различна тежест и обхват т.нар. протекционизъм по отношение на родната промишленост. Няма да се спираме подробно върху проблема, научно и широко изследван[24]. Ефективен ли е протекционизмът от икономическа гледна точка – това е, което ни интересува.

Високите митнически тарифи се отразяват благоприятно върху развитието на определени индустриални сектори в Кралството. Видимо ефективна е държавната защита при текстилната промишленост. След 1918 г. на югославска земя функционират 13 предприятия за производство на платове, а до 1938 г. броят им нараства на 53. По това време се покачва вносът на суров памук и полуфабрикати от него, докато вносът на памучни стоки пада. Така е при вълнопроизводството и производството на железарски стоки[25]. За вредите, които крайно високите митнически тарифи носят, предпочитание е да не се говори много: например, по отношение на железариите, по-специално производството на плугове. Въпреки раздвижването и покачването на производителността югославската индустрия не е в състояние да набави необходимото количество домашни железни плугове, за да задоволи развиващото се селско стопанство.

---

[23] По брой на основните земеделски машини на единица площ България изостава до двайсет пъти от водещите. Интензивната механизация се задържа от евтината работна ръка на село и от липса на настойчива държавна политика. Евентуална механизация оставя без препитание хиляди земеделци, на които държавата не може да гарантира работа. – Виж: Беров, Л. Стопанска история…, с. 507.

[24] Свраков, Г. Българската митническа тарифа за вносните стоки в нейното развитие. – В: Годишник на Висшето търговско училище, 1935–1936; Недков, Б. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. С., 1938, с. 18; Тошев, Д. Индустриална политика на България след Първата световна война. Варна, 1943, 70–74; Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век С., 1989; Singleton, Fr. The Economy of Yugoslavia, London, 1985, p. 46.

[25] Bićanić, R. Ekonomske promjene u Hrvatskoj…, s. 91.

Вносните се продават при крайно непоносими за бедни производители цени. В Македония и Босна се оре с дървено рало. Затова, с едно или две изключения, не бива да ни учудват редицата данни, показващи двете области на последните места в стопанските класации на Кралството.

Българската протекционистична политика дава сходни данни на ефективност. След Първата световна война митническият протекционизъм в Царството, по думите на известен от онова време икономист, „взема такива размери, че прави невъзможен вноса на почти всички масово потребявани артикули…“[26] Акцизите, които представляват най-значимото перо в приходната част на фиска и съставляват три четвърти от косвените данъци, са върху български стоки, чиито производители прехвърлят разходите си по таксите върху крайните потребители.

Сам по себе си протекционизмът има определен положителен ефект за промишлените сектори, разполагащи с условия за бърз стопански растеж. Делът на българското тъкачно производство в общата консумация на страната се покачва от 37 % през 1921 г. и на 61 % през 1929 г. Проблемът е, че с налагането на високите мита се покровителстват множество и всевъзможни производства, които разпиляват капиталовите вложения, наместо да ги съсредоточават. При разисквания в общото събрание на Съюза на българските индустриалци през 1932 г. русенският предприемач Емил Габровски посочва някои от недостатъците на протекционизма в България – „… в индустриалната политика на държавата има грешки; със закона за насърчаване на местната индустрия и с митническата протекция се спомага за създаването на някои индустрии, които нямат оправдание за нашата страна… От това не печелят нито фиска, нито консуматорът, нито стопанството…“[27]

Въпреки непрекъснатата подкрепа, оказвана от държавата под формата на протекции и други облекчения, индустриалният сектор в България и Югославия осигурява малка част от националния доход и стои далеч след селското стопанство[28], занаятите и търговията. Наблюдава се парадокс – средствата, които държавите отделят за развитието на промишлеността, не отговарят на положението, заемано от нея в икономиката. Наместо да съсредоточат ресурси в истински ефективно селско стопанство, на каквото балканските страни са способни по ред природокли-

[26] Тошев, Д. Индустриалната политика на България след Първата световна война. – В: Годишник на Висшето търговско училище. Варна. Т. 15, 1941–1942; 1943, с. 108.

[27] Пос. съч., 184–185.

[28] Частта на селското стопанство в югославския брутен вътрешен продукт през 1923 г. е над 50 %.

матични и географски особености, те разпиляват сили в поддържането на неефективна местна промишленост.

За да се достигне по-висока степен на промишленост, в Царството се приемат специални закони за развитие на местната индустрия. Общата им цел е да се откъснат предприятията от занаятчийската форма, под която работят огромна част от тях[29]. Държавата облагодетелства посредством разнообразни административни и митнически мерки предприятия над определени в закона производствени капацитети. Само че капацитетите, над които за едно предприятие се говори, че е индустриално, са твърде ниски – 10 к.с. двигателна мощ и минимален брой работници, заети в него през по-голяма част от годината. Вследствие на това в България през междувоенния период започват да се разкриват множество дребни предприятия, които с течение на времето наместо да вървят по общоприети икономически пътища на развитие с крайна цел сливане и рационализация, предпочитат формата на пазарни картелни съглашения. Посредством тях те запазват дребнопроизводствения си характер, а в замяна натоварват вътрешния пазар с нискокачествените си, но скъпо струващи стоки и услуги. Българската индустрия среща благоприятни условия за съществуване под калпака на насърчителните закони, отдавайки се на „леност“ и ниска ефективност.

Прекалено многото външни институции, в случая нормативни актове и правила, в икономическия живот, където би следвало да се усеща стабилната опора на вътрешните институти, т.е. на неписаните закони, създава неефективност. Изкуственото насърчаване води до временни, без трайни последствия ефекти, които са лишени от способността да се превърнат в мощен фактор, за да изтласкат напред развитието на балканското общество.

Като цяло за икономическото развитие на двете страни ефективността на протекционизма се губи. Политиката на индустриализация прави така, че двете балкански държави инвестират в пъти повече финансови средства в промишлеността, от което страдат капиталите в аграрния, транспортния, търговския и други сектори. До 1929 г. индустрията в Югославия поглъща 83 пъти повече средства, при база 1919 г., докато селското стопанство получава 17 пъти повече пари, а транспортните

[29] Първият закон е от 1905 г., последван от законите през 1909, 1928 и 1936 г. – ДВ, бр. 58 от 14 юни 1928 г.; Закон за индустрията от 1936 г. – БИД, г. XXXV, с. 462.

проекти 7 пъти повече[30]. Постоянно намаляват средствата по линия на Министерството на земеделието и държавните имоти в България. Докато бюджетът на Царството до 1938 г. нараства с над 30 %, то бюджетът на Министерството намалява в абсолютна стойност с 18 %[31]. Орязването на бездруго оскъдните средства, необходими за развитие на селското стопанство, възпира мероприятия като комасация, поливно земеделие, залесяване, сортово семепроизводство, разширяване на машинния парк. Получава се дисбаланс, от който страдат по-доходоносните и традиционно силни икономически сфери. Крайната оценка за ефективността на индустриалния протекционизъм изглежда по-скоро с негативни, отколкото с положителни оттенъци.

Протекционизъм се прилага и при аграрни произведения. Краят на войната води до т.нар. икономически национализъм, който активно действа в новосформираните държави. Например Белград трудно би могъл да се пребори на европейския пазар в конкуренция с презокеанските производители на пшеница. От една страна, житото от Новия свят залива Европа, а от друга – неговата цена е в пъти занижена в сравнение с цената на пшеницата, изнасяна от Югославия или България. Една от основните причини за високата рентабилност на американската пшеница е ограничаването на съпровождащите разходи, високата механизация и набиращата сила модернизация в корабоплаването. Ето защо балканските правителства, както всички европейски производители на зърно в защита на собственото си производство, са принудени да въвеждат редица защитни мерки, най-вече високи митнически тарифи, и така да ограничават вноса на евтината пшеница от САЩ, Канада, Аржентина. Едновременно с това те водят стимулираща родните производители на зърно политика – поддържат високи цени за житото на вътрешните пазари, организират обща митническа система със страните в региона[32]. Ефектът бива положителен в краткосрочен план, но изостряне на кризисните

---

[30] Vinski, I. Nacionalni dohodak I fiksni fondovi na području Jugoslavije 1909–1959, Ekonomski pregled, Zagreb, 1959, br. 11–12.

[31] Мигев, Вл. Към въпроса за стопанската политика на кабинетите на Г. Кьосеиванов (ноември 1935 – септември 1939). – В: Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България. С., 1993, с. 231.

[32] Първи стъпки правят Югославия, Румъния и Унгария през юли 1930 г. в Букурещ. До неотдавна трите страни водят ожесточена „борба“ за пазарите на зърно в Европа, но новите следвоенни условия ги превръщат в съмишленици на световния селскостопански пазар. Намирайки се под влиянието на европейския икономически национализъм, те сключват споразумение във връзка с митническите и административни мерки в помощ на родните износители на зърно. Постигат пълно разбирателство, че „митническите пре-

процеси през 1931–1932 г. силно влошава икономическото състояние на крайдунавските страни.

Определящо за ефективността на институциите значение е икономическият сектор да не бъде подлаган на постоянен политически натиск. Справят ли се балканските правителства с това предизвикателство? Икономическата ефективност изисква свобода на действие, а тя изисква от политическите елити загуба на чувство за контрол. Повечето общества в миналото не са позволили това и не са избегнали изостаналостта[33]. Засилването на контрола е в състояние да предизвика „изненади“ при всяка смяна на политическата сцена.

Свободата да се сформират нови предприятия и да се променят старите в размери и форми, изглеждащи най-подходящи за конкретните цели – тук се крие разковничето на западната ефективност. Чрез своите пазари, разглеждани като основна икономическа институция, Западът възнаграждава щедро успешно извършващите икономически иновации и санкционира онези, които се провалят[34]. Наложен е баланс, който излиза от същността на икономическата свобода. Баланс на самодисциплина и на самоусещане, че всичко зависи от теб, а не от имагинерния образ на държавата. Именно липсата на такъв баланс в Югоизточна Европа и навсякъде другаде, където липсва и свобода за неограничена стопанска изява, препъва балканските общества по пътя на икономическата ефективност.

В широта действащите политически правила водят до създаване на икономически правила, макар че причинно-следствената връзка е двупосочна. Правата на собственост се определят и изпълняват от политическите решения, но структурата от икономически интереси влияе върху политическата структура[35]. В пълна сила това се отнася за Балканите, където често се наблюдава преливане, дори сливане, между политика и икономически отношения. Например Белградските банки, особено петте големи държавни дружества – Народна банка, Държавна ипотечна банка, Пощенска банка, Привилегирована аграрна банка и Привилегирована

ференции са най-доброто, което европейските вносители на зърно могат да направят за продукцията от европейски произход“. Vučo, N. Agrarna kriza u Jugoslaviji…, s. 161, 164.

[33] Smith, Ad. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, v. 2, 1976, p. 735.

[34] Розенберг, Н., Л. Бърдзел. Как Западът забогатя. Икономическо развитие на индустриалния свят. С., 1993, с. 318.

[35] Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономически резултати. С., 2000, с. 72.

занаятчийска банка – се намират в ръцете на сръбския политически елит. Никого не би следвало да учудва факта, че така „интимните“ отношения, политика – финансов капитал, поставят стопанските проблеми на второ място след политическите интереси на временно управляващи кръгове.

Наблюдава се и обратното. Лични стопански интереси на определен кръг хора, близки до управляващите, налагат решения, удовлетворяващи тесни интереси, създавайки широки икономически проблеми. Индустриалната политика на правителството на проф. Александър Цанков в България допуска съществена грешка, обвързвайки се с финансовата група на П. Петрович – един от „двигателите“ на Народния сговор, предоставяйки ръководството на Висшия стопански съвет на Царството в негови ръце[36]. Изобщо ахилесова пета в страни като България и Югославия представлява липсата на последователност и континюитет при воденето на политики от първостепенно национално значение. Това най-често са икономически, образователни и социални политики. Докато на Запад не е съдбовно за интересите на държавата кой в даден момент ще се окаже на върха на пирамидата власт, то историята на Балканите свидетелства противното.

Политическите и националните интереси в Кралство Югославия предизвикват видимо несъответствие и дисбаланс в стопанските инвестиции. Народната банка, чийто Управителен съвет се състои предимно от представители на крупния сръбски капитал, отпуска най-много кредити на сръбски предприемачи. По отношение на области като Босна и Херцеговина, Вардарска Македония, се върши обратното и независимо от многобройните постъпления на местни предприемачи на тях средства не се отпускат[37]. Заради липса на обществено-политическа стабилност, която се трансформира в социално-икономическа, банката не желае да рискува и не пристъпва към реализиране на крупни инвестиционни проекти в периферията. Пропуска се да бъде свършено и малкото, което е в състояние да бъде свършено за развитието на изостаналите области. В сравнение със Сърбия и бившите австро-унгарски провинции са лишени от еквивалентно полагащи им се финансови ресурси, но благодарение на по-високото икономическо ниво, на което се намират, при тях този дисбаланс не е фатален, както е за Вардарска Македония да речем.

---

[36] Спасов, Л. Стопанска и социална политика на Сговористките правителства 1923–1931 г. – В: Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България. С., 1993, с. 202.

[37] Vučo, N. Agrarna kriza u Jugoslaviji…, s. 31.

Ефективна ли е друг вид държавна намеса в стопанството – монополите? Държавен монопол в Югославия представляват кибритът, захарта и тютюнът – стоки, най-често влизащи в употреба на селското население, което съставлява мнозинството от населението в Кралството. Тези монополи са източник на косвени такси и данъци, които с определените от правителството високи цени удрят покупателната способност на село. Интересно е, че цената на 1 кг захар по същото време в Англия е двойно по-ниска от тази в Югославия[38]. След 1930 г. при видим спад на консумацията на въпросните стоки в Белград изоставят политиката на завишаване на монополните цени. При това положение трябва да се отговори – не, монополите не са ефективна икономическа институция.

Тръгвайки от позицията на някои земеделски производители, монополизирането на търговията с определени селскостопански продукти се оказва изгодно[39]. След 1930 г. в България се създава мощна търговска организация за изкупуване на почти всички най-важни земеделски произведения. Държавната Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни развива широка дейност. Установената от нея ценова политика води до стабилизиране на вътрешния пазар, до поощряване на производството и до натрупване на запаси за нуждите на българската промишленост. Специално по отношение на земеделието монополите оказват ефективно въздействие не само със стабилизирането на цените. Със средствата на Дирекцията сравнително бързо и организирано се изплащат откупените количества селскостопански произведения. Освен това държавните банки, с които Дирекцията работи, организират специално авансово субсидиране на стопани, отглеждащи суровинен продукт за българската индустрия.

Слабост на българската икономика е липсата на силна конкуренция на местния пазар. Няма или поне единици са случаите на стабилни местни фирми, които ефективно и качествено да конкурират чуждестранните производители. Монополите са част от обяснението, защото когато нормира цените и снабдява със суровини българските фабриканти, държавата не прави разлика между слабите и силни предприятия. При либерално ориентиран вътрешен пазар дребните и неефективни предприятия биха изчезнали, а конкуренцията ще свърши останалото като запази качеството. Наместо това изкуствено се поддържа слаба родна промишленост.

---

[38] Trouton, R. Peasant renaissance in Yugoslavia…, s. 143.

[39] Социално-икономическата политика на българската държава (681–1981). Варна, 1981, 175–176.

Установените монополи намаляват необходимостта от въвеждане на новости в технологиите. При законово регламентирани и неизменими доходи, гарантирани от държавата, намалява в пъти нуждата да се рискува с въвеждането на непознати иновативни методи. В България посредством Дирекция „Храноизнос“ се опитват да усъвършенстват сеитбообращението, да подобрят посевния материал и да наложат агротехническите иновации. Успяват до известна степен – средният добив от зърнени храни през 30-те години се повишава с 20–45 %, при картофите и някои овощия с 45–60 %, а при техническите култури със 74 % спрямо навечерието на войните[40]. Ефективността се ограничава в рамките на функциониране на Дирекцията и не води до качествени подобрения в производствената структура, защото нужната основа липсва.

Науката и иновациите са жалоните, на които се опира държавата, когато върви по пътя на преодоляване на изостаналостта, на рационализиране, на повишаване на продуктивността в стопанството. Категорично доказателство за това представляват поредните икономически и технически революции, своевременно случили се в Западна Европа. Масова неграмотност на Балканите възпрепятства стопанския просперитет. Липсва широко разпространение и приложимост на знанията. Ако към средата на XIX в. в Скандинавия, която е водеща в Европа по образованост на населението, извън мрежата от училища остават не повече от 30 % неграмотни, то в Югославия и в България в началото на XX в. те са над 70 % – съкрушително сравнение, показващо почти тотална неграмотност. Непосредствено преди войните отчитаме известно подобрение – в България нивото на неграмотност пада на 66 %. Въпреки това то не може да се сравни със скандинавското – илитерацията тук е ликвидирана в навечерието на Първата световна война[41]. Масовата неграмотност пречи на балканските общества да достигнат висока степен на иновативност и оттук на ефективност в икономиката.

До 1940 г. повече от половината от студентите в Кралство Югославия следват право и философия, съответно 7 400 и 3 900 души. Техническият и медицинският факултет в Белградския университет заемат второ място с 11 % „заетост“ на студенти, във всеки от тях се обучават около 2 300 души. За сметка на това селското стопанство и ветеринар-

[40] Беров, Л. Стопанска история…, с 507.

[41] Не всички напреднали страни могат да се похвалят със скандинавските достижения в образованието. В началото на XX век 17 % от французите остават неграмотни, 20 % от белгийците също, а 10 от 100 донаборници в Белгия не могат да си напишат името. Berend, I. T., Gy. Ränki. The European periphery…, p. 56–58.

ната медицина, от най-голяма важност за земеделското югославско общество, заедно събират 10 % от студентите в страната. Не повече от 600 са студентите по икономика. Висшето училище в София, от 1904 г. Университет „Братя Евлоги и Христо Георгиеви“, не предлага образование по технически науки. За времето след Освобождението до войните 177 българи с инженерно и техническо образование завършват висшето си образование в чужбина[42]. И в двата случая се сблъскваме с нуждата от държава, която с конституиращите си права и задължения трябва да създаде благотворна среда за пораждане на интерес към знанието. Знание, което на по-късен етап се превръща в изходяща точка, от която започва търсенето на практични иновации и научни достижения. Те от своя страна дават възможност на обществото, което извлича предимствата от приложението им в различни стопански сектори, да отбележи напредък, да отчете ефективност, да почувства модерност. В балканските страни няма традиции за налагане на научните достижения и иновации, наблюдават се краткотрайни проблясъци. Затова няма традиции и в напредъка, и в ефективността и модерността. Няма традиция в мисленето, няма мислене в традицията.

Развитието е форма на промяна. Процесите на внедряване на иновации в икономиката успява заради успеха на науката[43]. По същество промишлените иновации са колективно начинание на специалисти в технологиите и производството. На Балканите се чувства особена нужда от тях. Специализирано обучение, което да захранва с кадри отделните икономически сектори, се изгражда и в двете страни. Но недостатъците на професионалното образование в България и в Югославия не са в липсата на достатъчно професионални училища. Те съществуват и с всичките си недостатъци функционират. Недостигат финансовите средства и материалната база, особено определящи за професионалното образование, за издръжката на училищата. Така че на теория обучението е факт, но на практика то липсва, затова и ефективността на държавната политика тук е нищожна.

Ефективността бива саботирана и от самата промишленост. Съществуват свидетелства, показващи незаинтересованост у предприемачите да се сдобиват с висококвалифицирана работна ръка. Има индустриалци, които уволняват специалисти – майстори, защото „били станали скъпи“ и „се стремели да вземат по-евтина работна ръка и я подготвят набързо за

[42] Нешева-Кьосева, Н. Стопанска история. С., 2006, с. 100.

[43] Clark, P. Anglo-American Innovation, New York, 1987, p. 221–228.

специални задачи. Формирането на работници за една точно определена работа се избягвало, като майсторите и работниците са били местени от една машина на друга“[44]. Фазата, при която конкретното производство изисква от работодателя да организира определен период на обучение за новите или за специализация на старите кадри, за разлика от Западна Европа в България късогледо се пропуска. Липсват специалисти, липсва качество, липсва конкурентноспособност.

Сферата на селското стопанство е поредното доказателството. Поголямата част от населението на село, което не попада в графата неграмотни, ограничава грамотността си до възможността да чете и пише. Доказателство за несравнимото влияние, оказвано от образованието върху ефективността на продуктивността, е фактът, че в областите, където живеят повече неграмотни селяни, съществува много ниска степен на подобрение в отглеждането на селскостопански стоки. Има програми за обучение на селяни и в България, и в Югославия, целящи популяризиране на основни научни методи за покачване качеството и количеството на земеделската продукция. Властите се сблъскват с твърде красноречиви резултати от опитите си да наложат въпросните методи. Изпращаните по места държавни инструктори, преминали курс на обучение в чужбина, първо – трябва да учат „учениците“ си да четат, за да са в състояние да разберат какво пише в книгите, които им носят и рядко достигат до същината на това, за което са изпратени – нововъведенията.

За насърчаване на науката и преобразуване на вложените земи, труд и капитал в стоки и услуги са нужни ресурси. Това се превръща в главна задача на институциите, които трябва да гарантират финансови и технологични средства. Осигуряването им след периоди на съдбовни обществени катаклизми се превръща в истинско предизвикателство за институции със силни традиции, а какво остава за нестабилните структури в Югоизточна Европа. Особено болезнена страна в икономиките на Югославия и България се оказва непрестанният финансов дефицит след края на Първата световна война. Правителствата са принудени да сключват вътрешни и външни заеми и с тяхна помощ да реализират неотложни социално-икономически нужди[45]. През 1921 г. югославските власти пристъпват към реализиране на вътрешен инвестиционен заем в размер на 500 млн. динари, който е предназначен „за строеж, довършване и

[44] Навяни мисли върху текстилната индустрия у нас. – Сп. на БИД, XII, с. 449.

[45] Davis, J. The World between the Wars, 1919–1939: An Economist's view, London, 1975, p. 151.

разширение на железопътната мрежа, за модернизация на пристанища и пътища“[46]. Заемът се оказват крайно недостатъчен за амбициозната задача, а правителството е принудено от задъхващия се държавен бюджет да употреби немалка част за покриване на дефицита. Капиталовите средства на вътрешния пазар недостигат. Оттук до сключването на външни заеми крачката е много малка и е направена скоро след 1921 г.[47]

В края на 20-те години Царството на два пъти сключва външни заеми под егидата на Обществото на народите и при изпълнение на начертани от Женева фискални мерки успява в самия край на десетилетието да установи балансиран бюджет. Създалото се равновесие е нарушено скоро от Световната икономическа криза. В началото на 1936 г. финансите на държавата се изправят пред 1,5 млн. лв. бюджетен дефицит, който представлява приблизително 25 % от приходите на хазната[48].

Външните заеми, сключвани от балканските държави след Първата световна война, са крайно неизгодни за тях. Срещу редица облагодетелстващи чуждестранните интереси клаузи в договорите, които им гарантират предимство при валутните сделки и част от държавните приходи, както и правото да контролират фискалните постъпления, външните заеми се оказват истински заробващи за Белград и София. Те накърняват финансовата им независимост. По правило средствата, осигурени от кредитите, не достигат за развитието на икономиките, защото много отиват за погасяване на стари държавни дългове, а малко за стопански цели, въпреки официално декларираните приоритети.

По начало в Югоизточна Европа държавата е силата, разполагаща с най-много варианти за инвестиции, а на практика не ги оползотворява. Разходите за поддържане и екипиране на многобройни армии натоварват сериозно бюджетите на тези страни. За да добием представа и си отговорим на въпроса защо не се инвестира достатъчно в икономиката, към това трябва да се прибави и издръжката на раздут бюрократичен апа-

---

[46] Vučo, N. Agrarna kriza u Jugoslaviji…, s. 8, 9.

[47] Първият след войната външен заем КСХС сключва със САЩ. Той е за $ 100 млн., от които $ 70 млн. са за строежа на „адриатическата жп линия“, а останалите за покриването на държавни дългове. Белград получава малко повече от половината средства по договора, като сумата, предвидена за пътните строежи, не постъпва по сметките на правителството. Въпросната линия така и не е построена. Вторият международен заем от май 1923 г. е подписан с Франция и е на стойност 300 млн. фр. Предвижда се средствата да бъдат използвани за стопански цели и въоръжаване. Отново не е реализиран изцяло. Пос. съч., с. 9, 10.

[48] Мигев, Вл. Към въпроса за стопанската политика…, с. 225.

рат, огромен, имайки предвид националните доходи. Наместо вложения в свръхпроизводство, София и Белград изразходват значителни средства, за да издържат тромав и неефективен бюрократичен апарат[49]. Бюрокрацията е една от основните спънки по пътя на добрата ефективност. Колкото е по-малко бюрокрацията, толкова по-ефективна става системата.

Икономическата политика в България и Югославия през повечето време се оказва творение на хора, които не схващат модерността като необходимост от изграждане на модерни стопански структури и организации, които да са в състояние да отговорят на съвременните предизвикателства. Те схващат модерния капитализъм като инструмент по пътя на частно „капиталистическо“ облагодетелстване, а държавните бюджети като постоянни и неизчерпаеми източници на средства. Безкрайна услуга в това отношение получават от властващата система на политически и административен централизъм.

За балканските общества, които живеят в подножието на скалата, наречена „свобода в икономическата сфера“, е характерна силна обществено-политическа централизация. Политическите кръгове в Западна Европа, които се въздържат да упражняват влияние върху икономическите, допринасят изключително за добрата ефективност и просперитет. На Балканите, обратно на ефективната западна практика, функционира силно развита централизация в почти всички аспекти на обществения живот. Някъде това може да оказва положително влияние, но не и в икономиката. Свободата на действие означава, че действащият поема отговорност за онова, което ще свърши. Резултатите ще бъдат по-често ефективни, ако той знае, че добрата ефективност ще се отрази непосредствено на него и заобикалящите го в тесен кръг, а няма да има някакви абстрактни значения в бъдеще.

Депутатите в КСХС, по думите на един изследовател, не работят в името на разрешаването на проблемите, които техните избиратели имат, защото се вълнуват много повече от политическото разположение и одобрение на Белград, отколкото от това дали ще спечелят обществения доверие[50]. Много по-важно за балканските политически ориентирани елити е да се задържат колкото е възможно повече на върха на иглата, наречена власт, отколкото дори с непопулярни мерки да разрешават проблеми,

---

[49] При управлението на Ал. Цанков числеността на чиновниците в Царството нараства от 45 хил. на 91 хил., а разходите за възнаграждението на народните представители – от 4,5 млн. на 8,4 млн. лв. Средно с 80 % бива увеличена заплатата на администрацията. – Виж: Спасов, Л. Стопанска и социална политика…, с. 204.

[50] Trouton, R. Peasant renaissance in Yugoslavia…, p. 141.

пречещи на ефективността. Така, например, в България и в Югославия управляващите пропускат да развият докрай делото на кооперативното движение, непосредствено свързано с локалните стопански проблеми[51]. Страхът от децентрализация замъглява трезвата преценка за работата, която кооперациите биха били в състояние да свършат по места било в селското стопанство, било в индустрията.

Обобщавайки заключението си за ниската ефективност на икономическите институции в България и в Югославия, можем да посочим, че изискванията към ефективността им се крият в съществуването на ефективни пазари на стоки и фактори на производство, надеждни средства на обмен, капитали, ресурси и качество на институтите. Затова и причините за нивото на тяхната ефективност са недостатъците, които се откриват в различна степен при функционирането на пазарите в балканските общества, при нарушения валутен баланс, при липсата на достатъчни и добре защитени капитали, при принудата държавите в региона да съсредоточават ресурсите си в ненаучни, необразователни и неиновативни, в нестопански цели. Скоростта на икономическа промяна е зависима от развитието на познанието, само по себе си основен източник на висока ефективност. Модерната наука, необходима за реализиране на индустриален преврат, липсва на Балканите. Специалисти се „внасят“, но числото им е недостатъчно, за да протече всеобхватна трансформация на индустриалната структура в модерна, абсорбираща последните достижения на науката и новите технологии. Балканското общество през периода между двете световни войни продължава да бъде неефективно икономически, защото не е в състояние да осигури в достатъчна степен независимост за предприемчивостта си, иновативност за производството си, общ консенсус за водещите си политики и децентрализация за главните стопански институти. А когато ефективността е слаба, слаб е ръстът на производството, на модернизацията и на напредъка въобще.

---

[51] Законът за развитие на селското стопанство в Югославия от 1930 г. никъде не споменава кооперациите, въпреки че официално регулиране на съществуващите контакти с реално работещи кооперативи би било от определящо значение за разпространението на иновациите на село. Да оставим настрана обстоятелството как събирането в икономически обединения би се отразило на селското население по отношение на положителната ефективност – пак там, с. 188. В България действат приблизително 3 000 кооперации, в които членуват 1 млн. души, повече от една четвърт от активното население извършват ежегодна стопанска дейност за над 20 млрд. лева, като обхващат от 20 до 25 % от вътрешната търговия. – Виж: Мигев, Вл. Към въпроса за стопанската политика…, 234–235.

НЕГЛИЖИРАНЕТО НА ИСТОРИЧЕСКАТА ЛЕГИТИМНОСТ. НОВИТЕ СТАРИ ДЪРЖАВИ СЪРБИЯ И ЧЕРНА ГОРА КАТО НАСЛЕДНИЦИ НА ЮГОСЛАВИЯ И/ИЛИ НА СЕБЕ СИ

Бисер Банчев

Бурното и кръвопролитно разпадане на бившата югославска федерация доведе до установяването на нови държавни формации върху нейната територия. Появата им поражда траен интерес към цялостния процес на утвърждаване на тяхната държавност, част от който е външнополитическото им признаване и включването им в системата на т. нар. „международна общност“. Прегледът на актуалното състояние на проучванията показва, че вниманието на изследователите е съсредоточено върху процеса на придобиване на независимост от бившите югославски републики Словения, Хърватия, Босна и Херцеговина и Македония. В най-ново време към тях се прибавя и Косово. Прави впечатление, че аргументите от международноправен характер се съчетават с исторически хипотези (основателни или не) за корените на тяхната държавност.

На фона на потока от публикации, посветени на бившите югославски републики, се забелязва по-специално отношение не към посочените по-горе, а към други две – Сърбия и Черна гора. При интерпретирането на техния случай преобладава акцентът върху процесите на демократизация в двете страни и факторите, които ги ускоряват или забавят[1]. Значително място заемат и анализите, които поставят двете републики (обикновено заедно) в системата на променящия се баланс на силите след 1989 г. и очертават ролята им в локалните конфликти като Босна (1992–1995) и Косово (1999). Следват се традиционни модели от историята на международните отношения, към които се прибавя ролята на ЕС и излъчената от него комисия „Бадинтер“ като фактор за признаване или не на отделните югославски републики[2].

---

[1] Thomas, R. Serbia under Milošević: politics in the 1990s. London, 1999; Sabrina P. Ramet and Vjeran Pavlakovic(eds.) Serbia since 1989: Politics and society under Milosevic and after. Seattle/Wash., 2005.

[2] Richard D. C. Europe and the recognition of new states in Yugoslavia. NY, 2005; Lucarelli, S. Europe and the breakup of Yugoslavia. Hague, 2000; Удуърд, С. Балканската

Дори в последния случай предимство имат отделилите се републики. Проблемите на утвърждаването на новата държавност, представлявана от Сърбия и Черна гора, се анализират задълбочено, но предимно като проблем на международното право[3]. За разлика от другите бивши югославски републики Сърбия и Черна гора имат своите преки исторически предшественици от началото на XX в. В този смисъл тяхното международно признаване има историческа и държавноправна мотивация, различна от останалите. Страни, които са съществували самостоятелно в миналото, имат право да претендират за историческа приемственост и не могат да приемат към тях да се отнасят като към новопоявили се на политическата карта. Анализът на оформянето им в отделни държави в края на XX в. до голяма степен остава в сянката на изследователския интерес, най-вече заради съвпадащите по време, но несъмнено по-драматични процеси в Косово. Историческите и политологични текстове подминават или оставят встрани специфичните правни аспекти на проблема[4]. Така

трагедия. Хаосът и разрухата след Суденатa война. С., 2002; Популярната теза за регионалното отражение на световния баланс на силите е представено не съвсем прецизно, но в добър публицистичен стил. – Виж: Глени, М. Балканите 1804–1999: Национализъм, войни и Великите сили. С., 2004.

[3] Mrak, M. Succession of states. Hague, 1999; Bühler, K. State succession and membership in international organizations: legal theories versus political pragmatism. Hague, 2001; Radan, P. The Break-Up of Yugoslavia and International Law. London, 2001; Blum, Y. Z. UN Membership of the „New" Yugoslavia: Continuity or Break? – American Journal of International Law, Vol. 86 (1992), No. 4, 830–833; Degan Vladimir-Djuro, Ove E. Bring and M. Kelly Malone. Correspondnts' Agora: UN Membership of the Former Yugoslavia. – American Journal of International Law, Vol. 87 (1993), No. 2, 240–251; Jovanovic, Vl. The Status of the Federal Republic of Yugoslavia in the United States. – Fordham International Law Journal, Vol. 21 (1997–1998), 1719–1736; Blum, Y. Z. Was Yugoslavia a Member of the United Nations in the Years 1992–2000? – American Journal of International Law, Vol. 101 (2007), No. 4, 800–818; Vitucci, Maria-Chiara. Has Pandora's Box Been Closed? The Decisions on the Legality of Use of Force. Cases in Relation to the Status of the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) within the United Nations. – Leiden Journal of International Law, Vol. 19 (2006), No. 4, 105–127. Виж обобщението на тезите в International Crisis Group Balkans Report. Current Legal status of the FRY, and of Serbia and Montenegro, 19 September 2000 и българската му интерпретация. – Виж: Димитров, Зл. Някои международно правни аспекти на статута на Съюзна република Югославия в ООН. – Правна мисъл, 2000, № 3, 57–66.

[4] Проблемът е неглижиран дори в текстове, които изследват непосредственото отношение към Съюзна Република Югославия: Ramet, S. „American policy toward Serbia/Montenegro/Yugoslavia: congressional debates & policy formation, 1989–2003", Österreichische Osthefte, Vol.47 (2005), № 1–4, 647–672; Бояджиева, Н. Политиката на САЩ и конфликтът в Босна и Херцеговина 1992–1995. С., 2000.

се стига до неразбираемото за неспециалисти разногласие на мненията дали през XX в. съществуват три или само две Югославии[5]. Въпросът има много отговори, защото съдържа най-малко две страни: претенциите на държавата за определена легитимност и готовността на гражданите да приемат тази легитимност. Отговорът може да бъде потърсен в много по-голяма дълбочина, като се съпоставят нарастващият обем разсекретени документи от архива на ООН, на ЕС и т.н. с обществените нагласи след края на „Титова“ Югославия. Сравнението с поведението на България позволява още по-прецизно изясняване на позицията на т. нар. „международна общност“.

Дискусията за съдбата на югославската федерация, която се води през цялото десетилетие след смъртта на Тито, става много по-интензивна под влияние на „вятъра на промяната“ в Европа от 1989 г. Тя не успява да предложи приемлива формула през 1990 и 1991 г. и прераства във въоръжен конфликт в края на юни 1991 г. след декларациите за независимост на Словения и Хърватия. Стига се до международно посредничество на СССЕ и Европейската общност. През юли 1991 г. те прекратяват войната в Словения, но не успяват да постигнат мир в Хърватия. Единственият резултат е тримесечен мораториум върху независимостта на двете републики. В началния етап международните усилия са насочени към запазване целостта на Югославия. Предпазливостта им е повлияна от опасения за отражението на евентуално разпадане на федерацията върху бъдещето на СССР. Консултациите в рамките на европейската общност довеждат до предложението от 27 август 1991 г. за свикване на Международна конференция за Югославия. Формира се и арбитражна комисия от пет конституционни съдии от държави-членки на ЕО[6]. Под председателството на французина Робер Бадинтер те трябва да се произнесат по юридическите възможности за признаването на Словения и Хърватия. Назначаването му следва да се тълкува като жест към Франция, като страна с трайна нагласа за запазване на Югославия. Подобна нагласа има и в британската политика и съответно откритата на 7 септември 1991 г. Хагска Международна конференция за Югославия, която има за председател британеца лорд Питър Карингтън. В конференцията участват дванайсет външни министри от ЕО, шестте президенти

[5] Lampe, J. R. Yugoslavia as history: twice there was a country. New York, 2end edition, 2000; Ramet, S. P. The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005, Bloomington, Ind. & Washington D.C., 2006.

[6] Франция, Германия, Белгия, Испания и Италия.

на югославските републики и федералните президент и премиер на Югославия Стипе Месич и Анте Маркович. Шестте републики се разглеждат като равностойни участници в преговорния процес наред с федералното правителство. Официалната позиция на сръбските представители е за запазване на федерацията, но възраженията им срещу признаването, конкретно на Хърватия, са свързани с правата на сръбското население на републиката, което поставя дебатите на съвсем друга плоскост.

На 3 октомври 1991 г. представителите на Сърбия, Черна гора, Косово и Войводина във федералното председателство обявяват, че започват да функционират като пълноправно държавно ръководство на Югославия, без изискваното от конституцията участие на Словения, Хърватия, Македония и Босна и Херцеговина. В чужбина събитието е окачествено като преврат, а страната получава неофициалното наименование „Остатъчна“ Югославия. На поредното заседание на Международната конференция в Хага на 4 октомври външният министър на Холандия Ханс ван дер Брук, който е ротационен председател на Съвета на Европейската общност, за първи път споменава възможността за признаване на Словения и Хърватия. Притесненията за съдбата на съветското пространство вече са отпаднали в голяма степен след провала на августовския преврат в Москва. Трите прибалтийски републики Литва, Латвия и Естония напускат официално СССР и на 17 септември са приети в ООН. На 6 октомври се провежда неофициалната среща на външните министри на ЕО в Хаарцуйлен, Холандия[7]. Одобрен е ултиматум срещу всеки, който пречи на мирното решение на проблема. Сърбите изразяват недоверие в ЕО, защото считат, че общността се намира под влиянието на Германия. Като жест към тях, за да има на кого да се доверят, Ханс ван дер Брук предлага включване на ООН в мирната конференция. Бързината е продиктувана от наближаване на датата 7 октомври, когато след изтичане на тримесечния мораториум Словения и Хърватия потвърждават независимостта си. Следващият кръг на Международната конференция за бивша Югославия се открива в Хага на 10 октомври с участието и на Сайръс Ванс като представител на генералния секретар на ООН. На 18 октомври в Хага е обявен „План Карингтън“ за преустройство на Югославия в „свободно сдружение или съюз на суверенни или независими републики“. Сърбите го наричат „германски план“ и напускат заседани-

[7] Според Втората Карнегиева анкета на тази дата се открива процедурата по признаване. – Несъвършеният мир. Доклад на международната комисия за Балканите. С.,1997, с. 61.

ето[8]. Така пропада последният опит за запазване на федерацията под някаква по-свободна форма. Колективното председателство на „Остатъчна“ Югославия се опитва да избегне директния отговор на плана, като на 21 октомври поставя под съмнение единната позиция на ЕО, предвид отношението на Германия. Министрите от ЕО демонстрират единство на срещата на Северноатлантически съвет на 8 ноември в Рим, където е обявено решение за икономически санкции срещу Югославия. ЕО отменя споразуменията от 1980 г. за търговия и кооперация с Югославия и за внос на текстил. След резолюция 721 на Съвета за сигурност на ООН от септември 1991 г., която налага оръжейно ембарго за цяла Югославия, това е последният документ, който поставя проблемите на общофедерално ниво, макар че вече в него не се говори за страната, а за отделните републики[9]. По време на разискванията германският външен министър Ханс-Дитрих Геншер предлага изключване на Сърбия и Черна гора от мирната конференция. Републиките започват да се разглеждат поотделно още на 2 декември, когато ЕО взима решение за отмяна на икономическите санкции срещу Словения, Хърватия, Босна и Херцеговина и Македония, които „за разлика от сърбите спазват мирния план“. На практика ЕО признава, че републиките са изместили федерацията от полето на вземане на решения. Това се потвърждава в следващите дни и от докладите на „Комисията Бадинтер“. Те обявяват СФРЮ „в процес на разпадане“. Естествено още на 8 декември Сърбия отхвърля доклад № 1, а на 10 декември и доклади № 2–4 (завършени на 7 декември). Сръбският коментар на доклад № 1 е, че няма правно понятие „Процес на разпадане“, защото в правото нещо или съществува или не. „Човек не може да бъде или жив, или мъртъв: смъртта се удостоверява от лекари, а не от юристи“[10]. Мнението пропуска случаите на големите фамилни наследства, където нотариусите и съдиите имат много по-значима роля от лекарите. Не може и да се отрече, че краят на една държава винаги има правни последици, които обикновено се уреждат в международен договор.

Докладите – и формално, и юридически – коментират вариантите за признаване, т.е. търсят легитимен път за мирно приключване на конфли-

[8] WeltGeschehen, 1992, № IV („Jugoslawien 1989–1992“), 76.

[9] Uvodenje i ukidanie sankcija protiv SR Jugoslavije, 1991–2001. – Jugoslovenski pregled, 2001, № 3, 24–25.

[10] Виж текста на доклад № 1 и позицията на Председателството на СФРЮ. – В: Mislenie arbitrazne komisije konferencije o Jugoslovenskoj krizi. – Jugoslovenski pregled, 1991, № 5–6, 423–428; Dimitrijević, V. Jugoslovenska krisa i medunarodna zaednica. In: Popov, N. (pri.) Srpska strana rata. Beograd, 1996, 705.

кта. Ако има спор в ЕО, той е дали да се изчакат преценките на „Комисията Бадинтер“ или да се действа изпреварващо. На 16 декември се провежда извънредна среща на външните министри на ЕО. Приета е декларация, че югославските републиките могат да кандидатстват за признаване, което ще се реши на 15 януари 1992 г.[11] С друга декларация са обявени и критериите, по които ще се признават новите държави. Дори заглавието на втория документ – „Критерии на ЕО за признаване на новите държави в Източна Европа и на територията на Съветския съюз“, показва, че ЕО е раздвоена в своето внимание[12]. Декларациите са публикувани официално в Брюксел и Хага едва на 23 декември. Няколкодневното закъснение се дължи на факта, че на 18 декември лорд Карингтън започва нов кръг разговори, като смята, че Хърватия ще отговори на критериите към 15 януари 1992 г.[13] Едновременно с това и последната общоюгославска институция престава да съществува формално на 19 декември, когато съюзният премиер Анте Маркович си подава оставка.

Сърбия и Черна гора реагират остро на декларацията и критериите, като изпращат писма до Ханс ван ден Брук. В сръбското писмо се посочва, че страната има международно призната държавност още на Берлинския конгрес от 1878 г. Нейната държавност преминава през 1918 г. в Кралството на сърби, хървати и словенци и оттам в Югославия, която Сърбия разглежда като обща обединена държава, в която живее сръбският народ. Сърбия не е обявявала независимост и смята, че за нея не важат условията в декларацията на ЕО. Това е първият и последният път, когато Сърбия напомня за историческата си легитимност. Черногорската теза е малко по-гъвкава. Черна гора също напомня за собствената си държавност и тя е призната на Берлинския конгрес. В Югославия суверенитетът на Черна гора не изчезва, а става част от суверенитета на новата държавна формация. В случай на разделение и прекратяване на Югосла-

[11] Dokumenta medunarodnih organizacija o Jugoslovenskoj krizi. – Jugoslovenski pregled, 1991, № 5–6, 400

[12] Dokumenta medunarodnih organizacija o Jugoslovenskoj krizi, In: Jugoslovenski pregled, 1991, № 5–6, 399. Текстът е публикуван и в „Дипломатический вестник“, 15 января 1992 г., № 1, 49.

[13] Става дума за по-прецизно гарантиране правата на малцинствата в хърватското законодателство, което би удовлетворило поне донякъде сърбите. Другата причина за изчакването е да не се пречи на преговорите по разделението на СССР.

вия независимостта на Черна гора се възстановява в нейния оригинален облик и съдържание от периода 1878–1918 г.[14]

Независимостта на Словения и Хърватия е призната на 15 януари 1992 г., а признаването на Македония и Босна и Херцеговина е отложено, но не е отхвърлено. Федералната скупщина, в която са останали само депутатите от Черна гора и Сърбия (в тяхната група се включват и представителите на Войводина и Косово), решава на 20 януари да подготви конституционно събрание, което да предложи нов модел на федералните взаимоотношения. На тази основа Сърбия и Черна гора се споразумяват на 12 февруари 1992 г., че остават заедно и „продължават" Югославия. Така се поддържа тезата за приемственост на СФРЮ. На 1 март в Черна гора се провежда референдум, според който „суверенната" република остава в общата държава[15]. По същото време и в Босна и Херцеговина се провежда референдум с обратен резултат. Единствената република, която не организира референдум, е Сърбия. Официално се смята, че няма нужда от такъв акт, защото няма съмнение, че страната е наследник на Югославия. На практика нещата са по-сложни. Сърбия се намира в навечерието на годишнината от събитията през март 1991 г. и е дълбоко разделена по партиен признак. Проюгославски са настроени само гражданите с леви убеждения. В републиката е много силно влиянието на националистите, които години наред са пропагандирали, че Сърбия е страдала в рамките на федерацията. Те са за възстановяване на предвоенното кралство, в което Сърбия доминира. На 9 март 1992 г. са организирани шествие и литургия в памет на жертвите от предната година. Престолонаследникът Александър Караджорджевич е поканен да се присъедини и пристига в Белград[16]. Един референдум би показал в най-неподходящия за управляващите момент, че страната не е толкова монолитна, колкото се представя пред външната публика.

Междувременно Босна и Херцеговина е призната за независима държава от ЕО на 6 април и от САЩ на 7 април 1992 г. Макар да цели именно това, признаването не успява да предотврати разгарянето на гражданска война и в някакъв смисъл дори катализира военната активност на босненските сърби. Няма особени съмнения, че те разчитат на подкрепа от Бел-

[14] Pismo ministra inostranih poslova Republike Srbije – 23.12.1991; Pismo ministra inostranih poslova Republike Crne gore, 24.12.1994. – Jugoslovenski pregled, 1992, № 1, 103–104 .

[15] International Crisis Group Balkans Report. Current Legal status of the FRY, and of Serbia and Montenegro, 19 September 2000, 8–9 .

[16] Лилов, А. (Ред) Балканските страни по пътя на промените. С., 1993, 212.

град. Република Сърбия е засипана с предупреждения да въздейства за прекратяване на напрежението. Предупрежденията се придружават със спешна евакуация на гражданите на западните държави и на босненските евреи. Комитетът на старшите служители на СССЕ разглежда искането на САЩ за решителни мерки за политическа и икономическа изолация и изключване на Югославия от СССЕ. След консултации между Франция, Великобритания, Германия и Португалия на 16 април се приема декларация, която дава на Белград срок до 29 април за прекратяване на военните действия, след което я заплашва изключване от организацията.

Новата политическа карта на Балканите се оформя окончателно на 27 април. В опит да се изпревари поставеният от СССЕ срок – 29 април, в Белград е провъзгласена нова федерация под името Съюзна Република Югославия. Тя е представена като наследник на СФРЮ. При гласуването няма необходимият брой участници, предвидени от конституцията на СФРЮ за нейната промяна. Федералният парламент на Югославия има 220 депутати, а за нова конституция са необходими гласовете на 147. В залата присъстват само представителите от Сърбия и Черна гора. Общият им брой е едва 73 и това прави проблемно признаването на решението им за законно според конституцията на СФРЮ[17]. За тази цел е организиран специален форум, като към федералните депутати са прибавени и републиканските парламенти на Сърбия и Черна гора. Волята на републиканската скупщина е представена като обща воля на гражданите, за да се избегнат коментарите за непроведения референдум в Сърбия. Така конструираното конституционно събрание приема на 27 април нова конституция Според своите учредители това е достатъчно условие да се създаде нова федерация, която да бъде продължител на СФРЮ. По стара сръбска традиция новото образование получава неофициалното название „Великденска Югославия“[18]. На церемонията присъстват дипломати от 53 страни, повечето необвързани. Част от съседите липсват наред с ЕО, САЩ и Ватикана, но България, Гърция и Румъния са представени. София се придържа към позицията, че подкрепя както правото на отделяне, така и правото на сдружаване на бившите югорепублики. Конституционната скупщина приема декларация, че СРЮ продължава правата и задълженията на СФРЮ, включително по мирните операции на ООН в

[17] Lukic, R. The Withering Away of the Federal Republic of Yugoslavia. – Acta Slavica Iaponica, Vol. 19 (2002), 139.

[18] Лалков, М. Югославия (1918–1992). Драматичният път на една държавна идея. С., 1999, 256.

Крайна. СРЮ обещава да признае републиките, провъзгласили независимост, след решаване на откритите въпроси от Международната конференция за Югославия. С цел утвърждаване на искането за континуитет по отношение на СРЮ правителството информира чрез циркулярна нота всички държави, с които стара Югославия е имала дипломатически отношения. С нотата се уведомяват властите на приемащите държави, че дипломатическите и консулските мисии на СФРЮ в чужбина ще продължат да функционират без прекъсване и ще представляват интересите на СРЮ. Югославското посолство в София също изготвя нота, че продължава дейността и ще осъществява консулска защита на всички лица от бившите републики, които поискат това. Променените обстоятелства налагат и оставането на посланик Миленко Стефанович в България въпреки обявеното предния месец изтичане на мандата му. Следващи ден лично той връчва декларацията на СРЮ и нотата в българското външно министерство. Посланикът изразява и „задоволството“ на своята страна от въздържаната политика на България към събитията[19].

Четирите други бивши югорепублики разглеждат акта от 27 април като възползване на Сърбия и Черна гора от правото им на независимост, а не като продължение на старата федерация. Страните от Европейската общност и САЩ също отказват да приемат едностранното обявяване на континуитета на СРЮ по отношение на СФРЮ. Това поставя сложния въпрос като каква държава да се разглежда СРЮ. По принцип няма нежелание за общуване с нея. Има опасения, че ако бъде призната за единствен наследник, това ще оправдае участието и във военните действия в Босна. Германският външен министър Геншер държи новата Югославия да не се признава, докато не изпълни условията на ЕО. Австрия предлага прекратяване членството на Югославия в СССЕ. Подкрепят я Словения, Албания и Унгария. Първоначално е решено да се изчака ЕО, ако не одобри новата Югославия да е наследник на старата, тя да загуби място и в СССЕ. Дори Гърция и Русия изчакват решението на Брюксел за СРЮ. Към натиска за изключване от СССЕ се присъединяват САЩ и Турция. Постигнат е компромис между САЩ и ЕО за временно суспендиране до 30 юни на членството на Югославия в СССЕ.

---

[19] Декларацията, нотата и паметната бележка в Дипломатически Архив на Република България, сигн. 1/80/п32 – 1992, л. 1–12. Съдържанието им почти дословно предадено. – Виж: Матеева, М. Събитията в Източна и Централна Европа. Хронологичен преглед 1985–1997. С., 1998, 181–182; Документите са внесени в ООН като United Nations Documents (UNDOC) S/23 877–5.V.1992

Становището против признаването на СРЮ за правоприемник на старата СФРЮ получава подкрепа от неочаквано място. Наследникът на югославските монарси, принц Александър Караджорджевич, разпространява заявление на своя Коронен съвет, което отхвърля „конституцията“ от 27 април 1992 г. и иска нарочни избори за Учредително събрание. Сред получателите е и българският посланик в Лондон – Иван Станчов[20].

Декларацията за правоприемственост на Югославия е внесена в ООН на 5 май. Стига се до специално решение документът да бъде публикуван с едни ден закъснение, докато се постигне съгласие какво да се прави със СР Югославия. Още същия ден Португалия (ротационен председател на ЕО) внася официалната позиция, че общността не признава автоматичното наследяване на Югославия и оставя въпроса открит. Това решава само половината проблем. Втората му част е по-важна: кой ще заеме мястото на Югославия в ООН. Въпросът не е свързан с протоколна любезност, а с необходимостта от преговори за постигане на мир в Босна. САЩ внасят позиция, че не възразяват срещу оставането в ООН на досегашните представители на СФРЮ. Не се коментира, че те вече представляват СРЮ. Позицията е веднага подкрепена от Австралия, Нова Зеландия и Канада. Чрез тях Великобритания, която е и част от ЕО, демонстрира, че британската общност има собствено мнение. В същия дух са и писмата на Австрия, Унгария и Турция. От името на балтийските страни сходна позиция внася и Финландия, която е и домакин на предстоящата среща на ОССЕ. В духа на традиционното албанско изчакване след някалко дни Тирана също изпраща в ООН документ с подобно съдържание[21].

Словения, Хърватия, Босна и Херцеговина са насърчени да кандидатстват за членство в ООН и са приети през следващите седмици. Създадени са правни основания военните действия в Босна и Херцеговина да се окачествят като „агресия“ срещу член на ООН. На 11 май ЕО официално нарича Югославската народна армия „окупаторска“. Страните-членки решават в знак на протест срещу ролята на Сърбия в Босна и Херцеговина да изтеглят посланиците си от Белград. Още на следващите дни посланиците на страните от ЕО и САЩ напускат Сърбия, „повикани на консултации“.

---

[20] ДА на РБ, сигн. 1/80/п.10.3 – 1992, л. 18–22.

[21] UNDOC A/46/905 – 5.V.1992 (Португалия); A/46/906 – 5.V.1992 (САЩ); S/23 879 – 5.V.1992 (САЩ); A/46/907 – 5.V.1992 (Австралия); A/46/908 – 5.V.1992 (Нова Зелендия); A/47/201 – 5.V.1992 (Австрия); A/46/909 – 6.V.1992 (Канада); A/46/910 – 6.V.1992 (Турция); A/46/911 – 6.V.1992 (Унгария); A/46/914 – 7.V.1992 (Финландия); A/47/211 – 11.V.1992 (Албания).

Първоначално България остава някак встрани от дебатите. В Белград е пратен нов военен аташе – полковник Иван Пенков. Когато първите европейски дипломати напускат Сърбия, българският посланик Марко Марков дава прием в негова чест. Не е нужно особено въображение да се предположи естеството на задачите, с които е изпратен. Военният конфликт в съседна страна продължава да е чувствителна тема за българската държава. В такъв момент София сякаш предпочита да има повече, а не по-малко представители в рисковата зона. България запазва принципната си позиция, че югославските републики имат право както да бъдат независими, така и да се обединяват, но не може да признае СРЮ предвид реакцията на международната общност. Може само да се предположи, че е упражнен известен натиск, когато на 14 май започват преговорите България – ЕО. Още на другия ден посланик Марко Марков е повикан от президента Желю Желев „за консултации“. Българското външно министерство отказва да коментира има ли връзка акта с решението на ЕО[22]. За сметка на това на 19 май е огласена декларация на българското посолство в Белград, че обявяването на съюза между Сърбия и Черна Гора от 27 април не представлява правна основа за автоматичното членство на СРЮ в международните организации. Това трябва да се реши на конференцията за Югославия от всички заинтересовани[23]. България се присъединява към общата позиция на ЕО.

СР Югославия търси начини да смекчи неблагоприятното впечатление, което се създава след началото на босненската война. На 31 май са насрочени парламентарни и президентски избори в новата федерация. Поканени са международни наблюдатели. Комитетът на старшите служители от ОССЕ решава на 21 май организацията да изпрати мисия в нова Югославия във връзка със съмненията, „че не са създадени условия за свободни и демократични избори“[24]. Поканата не спасява новата федерация. На 21 май 1991 г. конгресът на САЩ приема Закон за санкциите срещу СРЮ. Той забранява на президента да признава СРЮ, докато страната не прекрати подкрепата си за военните действия в Босна и Херцеговина, не признае международните граници на Босна и Херцеговина и спре да нарушава човешките права и да препятства международни хуманитар-

[22] Турция „отзовава“ своя посланик едва на 27 май, малко преди да бъде приета резолюция с подобно изискване от Съвета за сигурност на ООН.

[23] ДА РБ, сигн. 1/0/4 – 1992, л. 18–24 (UNDOC A/46/923 – 21.V.1992).

[24] ДА на РБ, сигн. 1/80/п17 – 1992, л. 8–12.

ни мисии[25]. На 27 май санкции налага и ЕО. Стига се до общо съгласие за действия срещу СРЮ. На 30 май Съветът за сигурност на ООН приема резолюция 757, налагаща забрана на всякакви стопански контакти, включително въздушните съобщения със Съюзна република Югославия. Прекратяват се всички форми на научно, културно и спортно сътрудничество с официални представители на страната. Новата федерация Съюзна Република Югославия не е призната от ООН за наследник на старата СФРЮ. Резолюция 757 използва името Сърбия и Черна гора. Дебатите са много разгорещени, но са концентрирани основно върху ефекта на санкциите. Дори представителите на Китай и Зимбабаве, които се въздържат при гласуването, не вземат отношение по правоприемствеността и говорят само за „бивша“ СФРЮ. В останалите изказвания преобладава съчетанието Сърбия и Черна гора, а руският представител, който също подкрепя санкциите от името на своята страна, „дипломатично“ забравя за Черна гора и говори само за Сърбия. Единствено представителят на САЩ поставя въпроса, че много държави са приели позицията на САЩ да не считат властите в Белград за приемник на бившата СФРЮ и настоява Общото събрание също да потвърди тази позиция. Обявени са и принципите, по които ще бъде призната новата СРЮ: след като прекрати окупацията на съседни държави и осигури гаранции за правата на своите малцинства съгласно критериите на Европейската общност[26].

Българското правителство приема постановление за изпълнение на резолюция 757 на Съвета за сигурност[27]. Разпоредбите му повтарят текста на резолюцията. Мерките са докладвани в Народното събрание на 5 юни от премиера. Те са одобрени от всички парламентарни групи на управляващи и опозиция. Депутатите избягват темата за правоприемствеността и говорят единствено за „бивша“ Югославия[28]. Изискването за намаляване на югославския дипломатически персонал не се прилага докрай и посланикът не е помолен да напусне страната, както е направила, например, новата председателка на ЕО – Великобритания, още на 4 юни[29]. Така посланик Стефанович отново остава в София, след като

---

[25] Бояджиева, Н. САЩ и конфликтът в Босна и Херцеговина 1989–1995. С., 2000, 155.

[26] UNDOC S/RES/757 (1992); S/PV.3082 – 30.05.1992.

[27] Постановление на Министерски съвет (ПМС) № 94 от 5.VI.1992 в Държавен вестник, бр.47/09.06.1992.

[28] Стенографски дневници (СД), XXXVI ОНС, I сесия, 90 заседание, 5.VI.1992, (нередактирана стенограма) с. 63.1–65.2.

[29] ДА на РБ, сигн. 1/0/4 – 1992, л. 47–52.

за втори път през годината си е подготвил куфарите за отпътуване. Той остава до август 1993 г. Неговият наследник Радош Смилкович поради санкциите не може да бъде акредитиран като посланик, а само като временно управляващ.

Месец юни 1992 г. е характерен със засилване на контактите с югославските дипломати. На първата среща на 9 юни заместник-министър Валентин Добрев уведомява официално югославския посланик за санкциите. Следващата се провежда на 18 юни, като югославската страна официално информира за избора на академик Добрица Чосич за държавен глава на СРЮ. На 22 юни посланик Стефанович поставя пред заместник-министър Добрев въпроса за участие на СРЮ на предстоящото заседание на Черноморското икономическо сътрудничество (ЧИС). Добрев обяснява, че засега е решено, за да се избегнат усложненията, да не участва никоя от републиките от бившата федерация. Обещано е България да направи заявление, че републиките имат право да се включат, когато бъдат международно признати[30].

Очевидно между двете съседни държави няма проблем, свързан с признаването. България е облекчена, защото от нея не зависи как ще се реши въпросът с правоприемствеността на СФРЮ. Той се решава от ЕО, където го обвързват с мира в Босна. Външните министри от ЕО приемат на 28 юни декларация, че отговорността за конфликта в Босна е на сръбската армия и дават официално разрешение на ЗЕС за въздушна и морска блокада на Югославия[31]. На 30 юни Югославия е изключена от Съвета на Европа. Същият ден Комитетът на старшите служители на СССЕ решава Югославия да не участва на срещата на високо равнище в Хелзинки на 10 юли. Юридическата обосновка се дава от комисията „Бадинтер“, която обявява на 4 юли 1992 г., че процесът на разпадане на СФРЮ е приключил и федерацията няма универсален наследник. Според Белград комисията е надхвърлила пълномощията си и нейните решения вече не са валидни за страната. Налага се комисията „Бадинтер“ да дава ново тълкуване, че към 18 май, когато е получила въпросите за разпадането на СФРЮ, правата на комисията не са били оспорени от Югославия.

Непризнаването на СРЮ създава проблеми при организирането на Лондонската конференция (26 и 27 август 1992 г.). Домакините от дипломатическата служба на Великобритания предлага да се ползва наименова-

[30] ДА на РБ, сигн. 1/80/п17 – 1992, л. 1–3, 13–15.

[31] „Erklaerung zum ehemaligen Jugoslsvien“ – Europa-Archiv, 1992, № 15–16, D 504–505;

нието Сърбия и Черна гора, а не СР Югославия. Президентът Добрица Чосич счита, че страната му е третирана неравноправно и обявява, че няма да пристигне в Лондон. На 13 август в Белград идва британският заместник външен министър Дъглас Хог. На обяд в британското посолство той прави компромисното предложение пред всяка делегация да стои само името на нейния шеф, а не на държавата. Чосич приема компромиса[32].

Най-важното решение в Лондон е свикването на нова Международна конференция за бивша Югославия. Тя започва работа на 3 септември 1992 г., начело със Сайръс Ванс и Дейвид Оуен. Към нея се създават шест работни групи. Една от тях е работната група по въпросите на правоприемствеността. Тя работи в тясна връзка с работната група по икономически въпроси, защото се налага преброяване на държавните активи и пасиви, които ще бъдат наследени. За ръководител на групата е назначен британският юрист и дипломат Хенри Дарвин. Първото заседание се провежда в Женева от 7 до 9 септември. Участниците постигат съгласие единствено по въпроса, че никой от гражданите на бивша Югославия не може са остане без гражданство. Веднага започват спорове за правоприемствеността и съответно кой да получи държавната собственост на бивша Югославия. Налага се приемане на специална резолюция на ООН, че СРЮ не е правоприемник на СФРЮ. Напрежението идва в повече на 63-годишния Дарвин и той умира от сърдечен удар на 17 септември 1992 г. Това злощастно начало на работната група се оказва предзнаменование за бъдещите проблеми.

На 19 септември Съветът за сигурност в резолюция 777 обявява, че СФРЮ е престанала да съществува. Рамката на решението е очертана от руския представител, който от името на своята страна приема, че нито едно от наследниците на СФРЮ не може да претендира за нейното място в световната организация, но че няма да се допусне формално или фактическо изключване на СРЮ и няма да се пречи на участието на нейни представители в работата на други органи на ООН и особено на възможността да бъдат канени в заседания на Съвета за сигурност. Резолюцията препоръчва да се прекрати участието на СРЮ в работата на Общото събрание. Представителят на САЩ заявява, че разпоредбата на резолюцията произтича непосредствено от категоричното мнение на

[32] Стоянович, Св. От ТИТОник до сръбската демократична революция. С., 2004, 86–87.

Съвета, че СРЮ не е единствен правоприемник на стара Югославия и трябва да кандидатства за членство в ООН[33].

Тягостната атмосфера от смъртта на Хенри Дарвин е преодоляна от новия председател на 47-та сесия на Общото събрание на ООН – Стоян Ганев, с характерната му бодрост и жизнерадостно излъчване. Така се случва, че първото решение, което трябва да приеме сесията е за правоприемствеността на СФРЮ. Дискусията се води на 22 септември. Общото събрание решава, че СРЮ (Сърбия и Черна гора) трябва да кандидатства за членство в ООН като нова държава. Съответната резолюция се приема с 6 гласа против и 127 – за. Потвърждава се позицията на страните от Европейската общност и САЩ, които отказват да приемат едностранното обявяване на континуитета на СРЮ по отношение на СФРЮ. По време на обсъждането представителят на Великобритания заявява, че приемането на резолюцията е принудителна мярка, предприета поради напълно неоправданото искане на СРЮ (Сърбия и Черна гора) да представлява единствен правоприемник спрямо СФРЮ. В дискусията участва и федералният министър-председател на СРЮ Милан Панич. Той ясно декларира „от името на нова Югославия, чието правителство представлява“, че неговата страна „официално желае членство в ООН“. За първи път член на ООН е изключен от нея, въпреки че по настояване на Русия в резолюцията липсва фразата „изключване“, а мястото е обявено за „вакантно“[34].

България е сред гласувалите „за“. За да стигне до това решение, българското външно министерство няколко пъти през август провежда консултации с чужди дипломати, най-вече от САЩ. Според София решението е юридически перфектно, но България е в сложно положение и трябва да бъде внимателна заради граничното си положение със Сърбия. България иска да се отчете и особено силния ефект, който ще има прекратяването на членството в специализираните организации на ООН, откъдето Югославия получава материална помощ[35]. Въпреки двусмисления текст на резолюцията някои от тях също изключват Югославия. Процесът започва още на 24 септември от МААЕ[36].

Компромисният текст на резолюциите е изработен поради политическите разногласия и разнопосочните интереси на страните, постоянни

---

[33] UNDOC S/RES/777 (1992); S/PV.3116–19.09.1992; A/47/PV.7–12.10.1992; A/RES/47/1.

[34] Бояджиева, Н. САЩ и конфликтът в Босна и Херцеговина 1989–1995. С., 2000, 84.

[35] ДА на РБ, ситн. 6.2.2.12 – II том, л. 46–47 и л. 56.

[36] Status clanstva i u ucesca SR Jugoslavije u radu medunarodnih organizacija i regionalnih integracia. – Jugoslovenski pregled, 1993, № 3, 103–114.

членове на Съвета за сигурност (от една страна, Русия и донякъде Китай, от друга – САЩ, Франция и Великобритания). Стига се до необичайната ситуация, при която флагът на СФРЮ продължава да се вее всеки ден пред централата на ООН, а табелката с наименованието на несъществуващата държава Югославия продължава да се поставя в главните органи на Организацията – Общото събрание и Икономическия и социален съвет, както и по време на заседания на техни помощни органи или по време на организирани от тях конференции. Същевременно на дипломатите, които сами се представят като представители на СРЮ, не е разрешено да заемат обозначените за СФРЮ места. От друга страна, те могат да разпространяват чрез Секретариата на ООН писма и материали, отразяващи позициите на СРЮ, като документи на Организацията. Нещо повече, дипломатите на СРЮ, която от формална гледна точка е нова държава и не е член на ООН, участват в работата на Източноевропейската регионална група и се редуват през двайсет месеца като председатели на групата. Ръководителят на представителството на СРЮ не е с ранг постоянен представител към ООН (какъвто не би могъл да бъде поради обстоятелството, че СРЮ не е член на ООН), а временно управляващ, защото няма право да връчи акредитивни писма на Генералния секретар на Организацията. Временно управляващият може да участва в заседанията на Съвета за сигурност на ООН, макар и само в лично качество, когато изрично се отправи покана към него от председателя на Съвета. Двусмислието и абсурдността на създадената ситуация се допълва и от посочването в издавания от Секретариата на ООН справочник на постоянните представителства при Организацията, в който на страницата на Югославия фигурира постоянно представителство на СРЮ. По този начин е създаден несрещан в практиката на ООН прецедент, при който една държава, която не е член на Организацията, се ползва от определени права на държава–член, макар и имащи само процедурен и технически характер.

Налага се подсекретарят на ООН по правните въпроси още на 29 септември 1992 г. да пише специално писмо за разяснение на ситуацията в отговор на запитване от Хърватия и Босна и Херцеговина[37]. Отсъствието на изрична препоръка в резолюциите за прекратяване на членството на СФРЮ в ООН служи като основание на правния отдел на Секретариата на Организацията да изготви становище във връзка с прилагането

[37] Letter from the Under-Secretary-General, The Legal Counsel, addressed to the Permanent representatives of Bosnia and Herzegovina and Croatia to the UN (UNDOC A/47/485 – 29.09.1992).

на резолюция 47/1 на Общото събрание, което дава компромисно тълкуване на въпроса относно членството на СФРЮ. В съответствие с това становище посочената резолюция нито прекратява, нито суспендира по недвусмислен начин членството на СФРЮ в ООН. На основата на този извод Правният отдел на ООН заключава, че членството на СФРЮ в Организацията е продължило и след резолюциите на Съвета за сигурност и Общото събрание. Като следствие се стига до парадокса, че трябва да бъдат използвани от Секретариата на ООН атрибутите, протичащи от „продължаващото" членство на СФРЮ в Организацията – в частност нейният флаг и табелката с името и. По този начин на дипломатите от Сърбия и Черна гора се осигуряват известни привилегии като разпространяването и получаването на документи на ООН. Подобна практика се основава на схващането, че тези дипломати биха могли да бъдат разглеждани като представители на СФРЮ.

Специалистите юристи търсят обяснения вън от международното право, като отчитат и обстоятелствата, при които е изготвено становището на Правния отдел на ООН – близостта във времето на функционирането, както и на разпадането на СФРЮ; продължаващите тогава военни действия на територията на бивша Югославия и необходимостта от сътрудничество от страна на правителството на Сърбия за водене на преговори с цел урегулирането на конфликта[38]. Водещ мотив за писмото на заместник-генералния секретар на ООН по правните въпроси е, че то е изготвено в отговор на „една сложна ситуация". Може да се направи заключението, че в резултат на непоследователното становище на Правната служба на ООН, основана на селективно тълкуване на не съвсем прецизни резолюции, е създаден прецедент на „виртуално" членство в ООН на една несъществуваща държава, което продължава повече от осем години. Видимо следствие на това „виртуално" членство е обстоятелството, че централата на ООН е единственото място, където се издига флагът и се използва името на една престанала да съществува държава.

Страните членки на ООН трябва да избират какво ги безпокои повече – необичайния юридически прецедент или разгарянето на войната в Босна и Херцеговина. На 28 април 1993 г. Съветът за сигурност приема нова резолюция 821, с която се препоръчва на Общото събрание да вземе

[38] Dimitrijevic, D. Sukcesija članstva u Ujedinjnim Nacijama – slučaj SFR Jugoslavije. – Medunarodni problemi, 2007, № 1, 71–100; Димитров, Зл. Някои международноправни аспекти на статута на Съюзна република Югославия в ООН. – Правна мисъл, 2000, № 3, 57–66.

решение за прекратяване на участието на СРЮ (Сърбия и Черна гора) и в работата на Икономическия и социален съвет. Препоръката е гласувана на следващия ден[39]. През 1993 г. Общото събрание приема по повод на положението в Босна и Херцеговина новата резолюция 48/88, с която се призовават страните членки и Секретариата на ООН, да се изпълни резолюцията от предходната сесия и да се прекрати фактическият „работен" статут на Сърбия и Черна гора[40]. Новите резолюции се прилагат също толкова избирателно, както и старите. Сред юристите се води широка международна дискусия на тема доколко е правомерен прилаганият подход към Югославия[41].

Водещите анализатори – политолози и историци – се чувстват неуютно и остават встрани от темата, като почти не вземат отношение към казуса. Обичайният подход е да се посочи 27 април 1992 г. за рождена дата на „Трета" Югославия, без да коментира наследството, а само неравностойното положение на Сърбия и Черна гора в международната общност, като се пояснява, че Сърбия и Черна гора са синоним на СРЮ при санкциите на ООН[42]. Дори изследователите на югославската криза, които са най-детайлни във фактологията, не отделят достатъчно внимание на проблема. Има нагласа да се приеме безкритично тезата, че ООН приема различни решения за наследството на СССР и СФРЮ, въпреки че двете федерации са в сходно положение на разпадане. Наистина, СРЮ повтаря доводите на Русия, когато тя заменя бившия СССР в ООН, но юридическото положение е различно. Място за сравнение има само при проблема, но не и при решението му. В края на 1991 г. в Алма Ата официално е договорено прекратяването на СССР и правото на Русия да заеме неговото мястото в ООН и Съвета за сигурност[43]. Украйна и Белорус са членове на ООН от учредяването и през 1945. Останалите републики са приети в ООН през януари и февруари 1992 г. Преговорите за подялба на бившето съветско имущество са сложни и продължителни (напри-

---

[39] UNDOC S/1993/RES/821; S/PV.3204 – 28.04.1993; A/47/PV.101 – 29.04.1993; A/RES/47/229.

[40] UNDOC A/48/PV.84 – 20.12.1993; A/RES/48/88.

[41] Виж дискусията в American Journal of International Law – бел. 3.

[42] Ramet, S. P. The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005. Bloomington, Ind. & Washington D.C., 2006, 496; Gow, J. Triumph of the lack of will: international diplomacy and the Yugoslav War. NY., 1997, 91–92.

[43] Удуърд, С. Балканската трагедия. Хаосът и разрухата след Студената война. С., 2002, 417–418; Протокол от Алма Ата – 21 декември 1991 г. (UNDOC S/23329). Т. 1. Приложение V. Най-притеснителният за света въпрос по контрола върху ядреното оръжие на СССР е уреден в Приложение VI.

мер за подялбата на Черноморския флот между Русия и Украйна), но се провеждат в режим на диалог, без необходимост от външни посредници. Сравнително цивилизованият начин, по който е решена съдбата на съветското наследство, задължава Русия да подкрепи санкциите срещу Сърбия и Черна гора[44].

Някои българските автори също правят кратки коментари по абсурдното положение, че „Югославия не е приета в ООН, но остава в ООН", без не навлизат в дълбочина. Има известно объркване между „замразено членство" на Югославия и условието Белград да кандидатства за членство наравно с другите републики. Обикновено не се отчита, че става дума не за една, а за две Югославии – „втората" и „третата". По-ясно е представена третата – СРЮ, която не е призната официално от никого като суверенна държава, но и никой не е скъсал отношенията си с нея. Оценката е, че от своето създаване тя е изолирана от международните политически и финансово-икономически процеси и в този смисъл „тя е държава втора категория"[45].

Общественото мнение в СРЮ се представя пред външния свят като монолитно, но е много раздвоено. Темата за югонаследството е престижна, но едва ли някой е изпълнен с ентусиазъм да изплаща целия външен дълг на СФРЮ. Едно наследство включва не само права, но и задължения. Запазването на федерацията е основният лозунг на управляващите социалисти, но постепенно той еволюира в защита на правата на сърбите в бившите югорепублики – подход, характерен повече за национална, а не за многонационална държава. На това поле управляващите се конкурират с опозицията, която е по-пряко свързана със сръбската национална идея. Така Югославия се превръща в лозунг без съдържание. Поставя се и въпросът доколко държавата има право да се нарича Югославия. Името носи в себе си претенцията за обединение на всички славяни от Югоизточна Европа в една държава. След 1991 г. реалността е съвсем друга.

---

[44] Литва, Латвия и Естония напускат СССР още през август и са приети в ООН през септември 1991 г. Те възстановяват държавността си от преди Втората световна война и не желаят да имат нищо общо със СССР и неговото наследство. В СССР остават Русия и още 11 републики. Десет от тях подписват споразумението от Алма Ата. На срещата не отива единствено грузинският президент Гамсахурдия и още на следващия ден в страната му започва гражданска война, в която той губи властта, а впоследствие и живота си. Неговите наследници ратифицират протокола от Алма Ата, с което процедурата е напълно приключена юридически.

[45] Александров, Е. Балканите в политиката на големите държави. С., 1995, с. 95; Лилов, А. (Ред.) Балканските страни по пътя на промените. С., 1993, с. 198; Чавдарова, М. Балкански страни – политика, икономика, международни връзки. С., 1999, 40–41.

Критиците посочват, че словенци, хървати, бошняци и македонци вече не желаят да живеят в обща държава. Остават само сърби, черногорци и малко българи, а за сметка на това нараства процентното съотношение на албанците и унгарците. Социалната мотивация е не по-маловажна от етническата. Сръбската преса от периода отбелязва, че малцина са готови да умрат за името Югославия. СР Югославия е конструирана за външна консумация и за стабилизиране на елита, дошъл на власт през втората половина на 80-те години на XX в. Поради всичките тези причини тя не успява да се утвърди като „Трета“ Югославия и много сърби я възприемат като „нежелана от никога страна“. Сръбската идея постепенно измества югославската[46]. С опита за разбиване на този модел се свърза фигурата на Милан Панич, но той е отстранен от политическата сцена в края на 1992 г.

Правоприемствеността на СФРЮ е обект на постоянно внимание от Международна конференция за бивша Югославия. На 8 октомври 1992 г. за председател на съответната работната група е назначен датският дипломат Йорген Боер[47]. Тя работи заедно с групата по финансови въпроси, защото юридическата материя се преплита с финансовата. След като преговорите стигат да задънена улица, Международният валутен фонд решава, че не може да чака повече и взема самостоятелно решение. На 14 декември 1992 г. МВФ разпределя активите и пасивите на СФРЮ в съотношение: 13,2 % за Босна и Херцеговина, 28,49 % за Хърватия, 5,4 % за Македония, 16,39 % за Словения и 36,52 % за СРЮ[48]. Решението облекчава донякъде бившите републики, но не улеснява преговорите помежду им. Те продължават през 1993 и 1994 г. с тежки изчисления кой какъв финансов принос е имал в общата държава след 1918 г. Взаимните претенции противопоставят изплащането на дълговете на кралство Сърбия, натрупани преди 1918 г. срещу съразмерната част от дълга на Австро-Унгария, наследена през 1918 г. от нейните бивши територии[49].

---

[46] Bieber, F. Delayed Transition and the Legitimacy Crisis in Post-1992 Yugoslavia. In: Dimitris Keridis, Ellen Elias-Bursać, Nicholas Yatromanolakis (eds.) New approaches to Balkan studies, vol. 2, Herndon, 2003, 131–133; Petkovic, T. Rethinking Self-determination: Serbian Views on the Bosnian Crisis in the 1990 s. Budapest, 2007, 124–142 .

[47] Report of the the Secretary-General on the International conference on the former Yugoslavia (UNDOC S/24795 – 11 November 1992), 28.

[48] Saradnja s Medunarodnom monetarnim fondom od sredine 1991. do sredine 1993. – Jugoslovenski pregled, 1993, № 2, 84–93.

[49] Razgranicenje drzavne imovine i dugova SFRJ. – Jugoslovenski pregled, 1993, № 3, 115–132; № 4, 21–32;

Преговорите не се облекчават и от последните решения на комисията „Бадинтер“. Доклад № 11 от 16 юли 1993 г. определя 27 април 1992 г. за начало на СРЮ като независима държава, която не е единствен наследник на СФРЮ.

Продължаващите спорове за югонаследството не създават проблем пред СРЮ за развитието на добросъседски отношения в рамките на санкциите. Пример за това е посещението на югославския премиер Радое Контич в България през декември 1993 г. През периода 1993–1995 г. български фирми получават от Комитета на ООН по санкциите 12 хиляди разрешения (от 18 хиляди поискани) за хуманитарни доставки в СРЮ на стойност 130 милиона щатски долара през 1993 г., 157 милиона през 1994 г. и 54 милиона за януари–септември 1995 г.[50]. По същото време представители на СРЮ участват равноправно в работата на международни структури като Комисията на ООН по правата на човека в Женева. На практика съюзът между Сърбия и Черна гора е признат като влиятелен фактор в процесите в Босна и основен участник на мирните преговори в Дейтън. Част от споразуменията включва и взаимното признаване на бившите югославски републики. То е приветствано и в декларация на българското Народно събрание, приета с консенсус на 23 ноември 1995 г. Тя подчертава и значението, което има признаването от трети страни на държавите, възникнали в резултата на разпадането на бивша Югославия, за стабилността на Балканите и предотвратяването на нови конфликти[51].

На 15 декември 1995 г. Карл Билд е назначен за Върховен представител на генералния секретар на ООН по изпълнение на мирното споразумение за Босна и Херцеговина с резолюция 1031 на Съвета за сигурност. Той поема задълженията на Международна конференция за бивша Югославия, която прекратява дейността си на 30 януари 1996 г. Два проблема, по които тя е работила, остават нерешени – по националните и малцинствени въпроси и по въпросите на правоприемствеността. Създаден е секретариат в Брюксел. В него са включени и секции по регионални въпроси и правоприемственост, които продължават дейността на работните групи на МКБЮ. Билд назначава британския юрист и дипломат сър Артър Уотс за специален посредник по правоприемствеността на държавите от бивша Югославия[52].

---

[50] Служебен Архив на МС, Протокол № 68 от 7.XII.1995. Т. 30.

[51] ДВ, бр. 104/28.XI.1995.

[52] Report of the High Representative for the implementation of the Bosnian peace agreement to the Secretary – General of the United Nations (UNDOC S/1996/190) – 14 March 1996, 4.

Въпросът продължава да стои открит. Въпреки това държавите от региона и извън него развиват отношения със СРЮ и признават взаимния си интерес. Още през декември 1995 г. СРЮ е посетена от българска икономическа делегация, ръководена от вицепремиера Кирил Цочев. Политически резултат от посещението е решението на правителството от 14 декември да върне нивото на българското дипломатическо представителство в Белград от временно управляващ на акредитиран посланик[53]. Следва посещение на премиера Жан Виденов, който подписва в Белград на 13 февруари 1996 г. Договор между правителството на Република България и Съюзното правителство на Съюзна република Югославия за взаимно насърчаване и защита на инвестициите[54].

Странното юридическо положение продължава да объркva анализаторите. Разпространява се мнението, че дейтънските споразумения съдържат официално признание за новата Югославия. Твърдението е вярно, доколкото включва и задължителното взаимно признаване на държавите наследници. Само че не се стига докрай, защото наследниците не се споразумяват за наследството. Все пак България и другите държави са улеснени от факта, че СРЮ смята всички договори, сключени от СФРЮ, за продължаващи да действат, което е обявено още в декларацията от 1992 г. Въпреки това те не могат да подкрепят безусловно участието на СРЮ в международните организации, докато не се реши въпросът с правоприемствеността. Държавите общуват пълноценно с Югославия, но не могат да я приемат в ООН. Проблем няма само при новосъздадени международни организации. СРЮ е поканена в две регионални инициативи за сътрудничество в Югоизточна Европа: „Райомон“ през 1995 г. и Плана „Шифтър“ през 1996 г. Това е възможно, защото те са нови и нямат проблем с наследство от предходния период. Впоследствие кандидатурата на СРЮ е оттеглена от организаторите на Плана „Шифтър“ във връзка със събитията в Белград от 1997 г. Обяснено е, че „участието ѝ ще бъде подновено, след като бъдат отстранени съществуващите препятствия за това“[55].

Другите държави-наследнички на СФРЮ ревниво следят СРЮ да не бъде допусната в по-старите международни структури. Особено активна

---

[53] СА на МС, Протокол № 70 от 14.XII.1995. Т. 20; Т. 21.

[54] ДВ, бр. 34/25.04.1997 г.

[55] Чавдарова, М. Балкански страни – политика, икономика, международни връзки. С., 1999, 40–41.

е Словения[56]. Правният абсурд продължава и неуреденото положение на СРЮ е използвано срещу нея през 1999 г. Другият резултат е, че по време на косовската криза от 1999 г. Черна гора също започва да си спомня за историческата държавна традиция. Изход от двусмислената ситуация в ООН с членството на СФРЮ и неприемането на СРЮ предлага представеният през декември 1999 г. от Словения, Хърватия, Македония, Босна и Херцеговина проект за резолюция на Общото събрание на ООН. Проектът е озаглавен „Равенството на всички държави – правоприемници на бивша Социалистическа федеративна република Югославия“. В него се отправя молба към Генералния секретар на ООН да предприеме всички необходими мерки за привеждане на административната практика на Секретариата на ООН в съответствие с разпоредбите на резолюцията, както и с положенията на други резолюции по тези въпроси. Държавите от ЕС не успяват да постигнат обща позиция по проекта и неговите вносителки са принудени да го оттеглят[57]. Словения, Хърватия, Босна и Херцеговина и Македония поддържат единна позиция по въпросите на правоприемството на бивша Югославия. В съвместно изявление от 8 септември 2000 г. държавните им глави декларират, че се стремят към осигуряването на равноправно третиране в международните организации на всички държави-правоприемници по отношение на СФРЮ. Четиримата президенти подчертават, че СРЮ (Сърбия и Черна гора) следва да изпълни обичайната процедура за приемане в международните организации, както техните държави вече са направили. По този начин за пореден път е демонстрирана общата им позиция, че след разпадането на СФРЮ са възникнали пет нови държави-правоприемници, които са равноправни субекти на международното право. Четирите държави оценяват самото прокламиране на СРЮ на 27 април 1992 г. като легитимно упражняване на правото на самоопределение на народите, но СРЮ няма законни и легитимни основания да претендира за единствен продължител на СФРЮ. Една от причините за това е неспазването на Конституцията на бивша Югославия. Припомнят се и заключенията на комисията „Бадинтер“, че СФРЮ се е намирала в процес на саморазпадане и въпросите на правоприемството трябва да се решават чрез съгласие на страните, участнички в Международната конференция. Следователно СРЮ не може едно-

[56] UNDOC A/51/71–29.02.1996; World Intellectual Property Organization – A/32/6, 24 February 1998.

[57] Димитров, Зл. Някои международно правни аспекти на статута на Съюзна република Югославия в ООН. – Правна мисъл, 2000, № 3, 65–66.

странно да присвоява континуитета по отношение на СФРЮ. Според тях значението на декларацията от 27 април 1992 г., прокламираща СРЮ, е в окончателното прекратяване на СФРЮ като субект на международното право.

Проблемът е решен една след падането на Милошевич през есента на 2000 г. Новото държавно ръководство е излъчено от опозицията, която не държи толкова на югоносталгията и няма проблем да потърси легитимността в собствено сръбската държавност. То поема властта в началото на октомври и има нужда само от няколко седмици, за да демонстрира необходимата политическа воля за решаване на висящото положение в ООН. На 27 октомври 2000 г. президентът на СРЮ Воислав Коштуница изпраща в ООН молба за прием на страната си в организацията. В писмото изрично е записано, че така се изпълнява решението на резолюция 777. Молбата е разгледана спешно от Съвета за сигурност, който на 31 октомври гласува резолюция 1326, препоръчваща на Общото събрание да приеме Югославия. Решението е отдавна чакано и се приема с облекчение. Още същия ден 31 държави подписват предложение за съответна резолюция на Общото събрание. Сред тях са четирите други наследници на СФРЮ, САЩ, Русия, членовете и кандидат-членовете на ЕС. До вечерта към тях са прибавят още 42 държави. От съседите на бивша Югославия и Балканите не подписва само Албания. Това не е резултат на нейната прословута бавна реакция, а демонстрация на резервираност заради Косово. (Според Албания в югославските затвори се намират 1000 косовски албанци – политически затворници.) Предложението се разглежда на заседанието на 8 ноември. Проектът е представен от Франция от името на ЕС, на асоциираните страни и на членовете на ЕФТА. Облекчението за всички е толкова голямо, че се гласува с акламации. Приветствия са поднесени от името на съответните регионални групи държави – африкански, азиатски, източноевропейски, латиноамерикански, западноевропейски и необвързани. Отделни приветствия поднасят всяка от бившите югорепублики, САЩ и този път – Албания[58].

През следващите месеци СРЮ бързо урежда членството си в другите международни организации[59]. Признанието получава и финансово из-

[58] UNDOC A/55/528 – S/2000/1043–27.X.2000; S/PV.4214 – 31.10.2000; S/PV. 4215 – 31.10.2000; S/2000/RES/1326 – 31.10.2000; A/55/L.23 – 31.10.2000; A/55/PV.48 – 08.11.2000, 33–43; A/RES/55/12 –08.11.2000.

[59] Pregled medunarodnih i regionalnih organizacija, asocijacia i inicijativa u kojima e SR Jugoslvija regulisala clanstvo ili je zapocela taj postupak (oktobar 2000 – septembar 2001). – Jugoslovenski pregled, 2001, № 3, 14.

ражение, след като МВФ отпуска 151 млн. долара помощ за Югославия. Открива се и пътят за поделяне на югонаследството. Започват интензивни преговори, които приключват успешно на 29 юни 2001 г. Уредени са всички въпроси, включващи разпределение на имущество, архиви, банкови авоари и т.н. Като свидетел се подписва международният посредник по въпросите на правоприемствеността на бивша Югославия сър Артър Уотс[60]. Споразумението влиза в сила едва на 2 юни 2004 г., защото Хърватия дълго време отказва да го ратифицира[61]. През 2005 г. се стига до практическо разделение на активите. На среща в Скопие е уточнено, например, че Сърбия и Черна гора получават 3,2 тона от останалите 8,5 тона от златото на бившата СФРЮ, което по тогавашни цени на световния пазар е на стойност 40 милиона долара. Според споразумението за разделянето на имуществото на Сърбия и Черна гора се падат 38 процента, на Хърватия – 23, на Словения – 16, Босна и Херцеговина – 15,5 и на Македония – 7,5 процента от останалите златни резерви на СФРЮ[62].

Официалното признаване не успява да стабилизира СРЮ, защото съвпада със стартирането на нов процес на дезинтеграция. Така се стига до създаването на държавната общност Сърбия и Черна Гора[63]. Основата е Белградското споразумение от 14 март 2002 г., което влиза в сила след ратификация на конституционната харта, извършено на 4 февруари 2003[64]. Конституционната харта предвижда тригодишен мораториум върху референдуми за независимост. След изтичане на мораториума в началото на 2006 г. Черна гора поема курс към мирно разделяне. ЕС отново играе водеща роля. Постепенното раздалечаване между Сърбия и

---

[60] Bosnia and Herzegovina, Republic of Croatia, Republic of Macedonia, Republic of Slovenia and the Federal Republic of Yugoslavia, Agreement on succession issues. Signet at Vienna on 29 June 2001, United Nations Treaty Series, Vol.2262, I – 40296, 253–295.

[61] Датите на ратификация: Македония (6 март 2002), Босна и Херцеговина (15 май 2002), Словения (21 август 2002), СРЮ (октомври, 2002), Хърватия (3 май 2004). Hasani, Enver. The Evolution of the Succession Process in Former Yugoslavia. – Miskolc Journal of Intenational Law, Vol. 4 (2007), № 2, 12.

[62] БТА – Белград, 13 май 2005.

[63] Reuter, Jens. Der jüngste jugoslawische Nachfolgestaat: Serbien und Montenegro. Südosteuropa 51, 2002, № 1–3, 114–121; Колев, Б. „Нова“ държава на Балканите (Съюз Сърбия и Черна гора). – Обучението по география, XLVI, 2003, № 1, 54–55; Първанов, А. Държавната общност Сърбия и Черна Гора (2002–2005): Между единението и „развод по сръбски“. – В: Юбилеен сборник. Изследвания в чест на 80-годишнината на проф. Кръстьо Манчев. С., 2006, с. 555.

[64] International Crisis Group Balkans Report. Still buying Time: Montenegro, Serbia and the European Union. 7 May 2002 и International Crisis Group Balkans Report. A Marriage of Inconvenience: Montenegro 2003. 16 April 2003.

Черна гора в крайна сметка довежда до разкъсване на съюза между тях в началото на XXI в. и до оформянето им като отделни държави. Поучени от предходния си опит, те уреждат въпроса предварително. Държавата, която напуска съюза, кандидатства през ООН за признаване, а другата автоматично наследява членството във всички международни организации[65]. За всеки случай съюзното правителство блокира общите сметки в навечерието на черногорския референдум. На 6 юли 2006 г. правителствата на Сърбия и Черна гора одобряват и споразумение за членството в международни финансови организации и разделянето на финансовите претенции и задължения. Според него Сърбия наследява общото членство в Световната банка, МВФ, ЕБВР и Банката за развитие на Съвета на Европа. От своя страна Сърбия трябва да върне на Черна гора някои такси за членство в посочените организации. Споразумението посочва също, че за Черна гора ще се прилага квота от 5,88 %, когато се разделя делът на съюзната държава от финансовите претенции според споразумението за наследството на бивша Югославия[66].

Към темата трябва да се добави и въпросът с дълга към ООН. В счетоводството на ООН са записани големи суми като дължими от СФРЮ за периода от април 1992 до октомври 2000 г. Те няма как да бъдат платени, защото четирите републики са плащали своите вноски от 1992 г., а Сърбия и Черна гора не желаят да платят целия дълг, след като не са признати за титуляри на цялото наследство. Така несъществуващата Югославия се оказва най-големият длъжник на ООН след САЩ поради неуредените въпроси на наследството. Сумата само към ООН, без дъщерните ѝ организации, надхвърля 16 млн. долара. Преговорите продължават няколко години. Този път и шестте бивши югорепублики са единни. Едва в края на 2008 г. Общото събрание на ООН гласува резолюция, с която отписва като несъбираеми сумите, начислени за СФРЮ след 27 април 1992 г. През следващата година подобни решения вземат и дъщерните организации на ООН като ЮНЕСКО и ЮНИДО[67]. Така се решава този куриозен въпрос. Въобще не е куриозен един друг проблем, породен от двусмис-

---

[65] Mrdakovic-Cvetkovic, R. Medunarodni kontinuitet Srbije posle odvajanja Crne gore. – Medunarodni problemi, 2006, № 3, 326–346.

[66] Правителствата на Сърбия и Черна гора одобриха споразумение за членството в международните финансови институции Белград, 07 юли 2006 – http://www.setimes.com, посетен на 03.07.2010.

[67] UNDOC A/56/767–09.01.2002; A/60/140 – 16.09.2005; A/C.5/61/11 – 06.12.2006; A/RES/63/249 – 24.12.2008; IDB.36/5 – PBC.25/5 – 21.04.2009 (UNIDO); 35 C/31 – 31.07.2009 (UNESCO).

леното положение на СРЮ от 1992 до 2000 г. Югославия няма право да съди НАТО в международния съд в Хага за бомбардировките от 1999 г., защото тогава не е член на ООН, но и не може да бъде съдена за участие в геноцида в Босна преди 1995 г. на същото основание[68].

Така завършва сагата с търсенето на държавна легитимност от Сърбия след края на „Титова“ Югославия. Прави впечатление, че през целия период сърбите, които имат най-дълга и историческа призната държавност, не се позовава на нея. Нагласата е да се търси наследство и приемственост с югославската идея. Причината вероятно е, че в сръбската държавна идея още през средата на XIX в. е заложена обединителна мисия. Югославия се явява постигнатия резултат на това обединение, а Белград е логичната му столица. Затова в края на XX в. сърбите, поне официално, не желаят да се откажат от постигнатото и се борят да запазят поне фикцията за югославска държава. Едва отделянето на Черна гора през 2006 г. и Косово през 2008 г. им позволи да погледнат на себе си като наследници на старата Сърбия[69]. Това, което виждат, не им харесва. В Белград цари носталгично и тъжно настроение, което напомня за Виена след края на империята. А може би на София през 1919 г.

[68] Vitucci, Maria-Chiara. „Has Pandora's Box Been Closed? The Decisions on the Legality of Use of Force. Cases in Relation to the Status of the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) within the United Nations“. – Leiden Journal of International Law Vol. 19 (2006), No. 4, 105–127.

[69] Веднага след черногорския референдум сръбският престолонаследник Александър Караджорджевич предлага възстановяването на монархията като изход от проблемите на Сърбия. – Караджорджевич, Ал. Монархията е решение за Сърбия / Александър Караджорджевич; Виолета Симеонова. – 24 часа, XVI, № 154, 6 юни 2006, 32–33.

ПО СТЪПКИТЕ НА ЕДНО ТРУДНО НАЧАЛО. ПРОФ. ТОДОР БОРОВ КАТО ПРЪВ РЪКОВОДИТЕЛ НА КАТЕДРА АРХИВИСТИКА В СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“*

Ралица Цветкова

Проф. Тодор Боров има безспорни заслуги за културното развитие на страната ни и е всепризнат първенец в областта на библиотечно-информационните дисциплини. До момента обаче липсва детайлно проучване на приноса му към специалност Архивистика като пръв ръководител на едноименната катедра в Софийски университет, създадена още през 1952 г. В тази насока особено интересни са пионерските дирения на Андриана Нейкова за осветляването на неговата дейност като университетски преподавател и по архивознание[1].

В личния архивен фонд на проф. Боров в НБКМ[2] се съхраняват множество документи, свързани с работата му като ръководител на катедра Архивистика, които позволяват да се пресъздаде цялостна картина на тези първи години на младата българска университетска архивисти-

---

* Малко познат и любопитен е фактът, че в действителност, макар и за кратко, катедрата е оглавявана от временно завеждащия проф. Александър Бурмов. Тъй като много скоро Т. Боров е поканен и приема да се заеме с отговорната задача, в масовото съзнание, включително и на колегията, е залегнало и битува схващането за проф. Боров като пръв ръководител на катедрата. Както ще се види и от настоящата статия, „грешката е вярна“.

[1] Нейкова, А. Специалност „Архивистика и документалистика“ – образование, професия, реализация“. – В: Университетски четения по архивистика. Т. 1. Българската университетска архивистика като образователен модел – история и бъдеще. (Национална научна конференция, проведена на 18–19 април 2005). С., 2009, 8–21; По обективни причини обаче това проучване се базира единствено на запазените протоколи от заседанията на Академичния съвет (АС) на СУ „Св. Климент Охридски“. – Виж и параграфа, посветен на българската университетска архивистика като образователен модел в монографията на А. Нейкова. Архиви и общество. С., 2007, 261–266.

[2] В Български исторически архив при Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (НБКМ-БИА) се съхранява личният фонд на проф. Тодор Боров, Ф. № 849. Огромният *документален масив, който тепърва ще влиза в научно обращение,* съдържа общо 162 кутии документи с най-разнообразен характер. Написани основно на български и немски език, те свидетелстват както за неговия частен живот, така и за служебните му и обществени ангажименти, за разностранните му интереси и богата творческа биография. Обработката на този толкова интересен фонд не е завършена.

ка. В настоящата статия ще се съсредоточа именно върху тази значима и недостатъчно проучена проблематика през призмата на *творческата лаборатория* на проф. Боров – неговия личен архив. Темата е интересна и съществена, тъй като виждаме „кухнята“ на преподаването, историята на университетското образование и в частност на моята специалност Архивистиката.

ЕДНА (НЕ)ОБХОДИМА ОДИСЕЯ

На архивната колегия е добре известно, че появата на специалност Архивистика в тогавашния Софийски държавен университет (СДУ, днес СУ „Св. Кл. Охридски“) е пряко следствие от конкретно разпореждане в прословутото Постановление № 344 на Министерския съвет „За организиране на Държавен архивен фонд и одобряване Правилника на Архивно управление към Министерството на вътрешните работи“ от 18 април 1952 г. Това е зелената светлина за създаването на новата специалност, която обаче още от самото си прохождане се сблъсква не само с неизбежните трудности на новото начало, но и с проблемите, породени от прибързани и необмислени решения, така типични за новата власт.

Самият Т. Боров, който става първият ръководител на новообразуваната катедра, в своя докладна бележка до декана на ФИФ от 29 ноември 1954 г., ще признае: „… специалността архивистика се създаде при ФИФ на СУ през август 1952 г., *без да се провери дали има налични преподавателски кадри за организиране на новата специалност, без да се осигури предварително тяхното назначение*“ [3].

В съответствие с горепосоченото постановление на 28 май с.г. Академичният съвет на СУ на свое редовно заседание взема решение за откриване на новата специалност Архивистика във Философско-историческия факултет[4]. Тогавашният декан на ФИФ проф. Ангел Бънков уведомява Т. Боров, че е избран от факултетния и академичен съвет за професор по архивистика при ФИФ. Деканът го моли до 25 август да приготви учебни програми по Библиотекознание и библиография и по

[3] Докладна бележка от проф. Т. Боров, завеждащ катедра Архивистика, до Декана на ФИФ във връзка с изложението на група студенти-архивисти от III курс, 29.11.1954 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[4] Нейкова, А. Специалност „Архивистика и документалистика“…, с. 20; Архив на СУ, Протокол 8, ф, 1, оп. 35, дело 235, л. 2.

Дипломатика – дисциплини, които да се преподават на специалност архивистика[5]. От края на същия месец датира и заповедта на Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК), базирана на решението на съвета на ФИФ, одобрено от АС на СУ на 23 юли 1952 г., с която се назначава досегашният хоноруван професор при Филологическия факултет Тодор Тодоров Боров за професор по библиотекознание и библиография при специалността Архивистика във ФИФ на СУ от деня на встъпване в длъжност на вакантното място[6].

Изборът на проф. Т. Боров за завеждащ катедрата е ясен и логичен. В доклад, подготвен от проф. Александър Бурмов и проф. Димитър Косев от началото на декември 1952 г. по кандидатурата му за завеждащ катедрата по архивистика, се прави преглед на работата му през периода 1948–1952 г., тъй като предходният период вече е разглеждан при избора му за професор[7]. Накрая следва обоснованото заключение, „ че др. Боров е един солиден научен работник, който познава добре изворите и документите, знае да се справи критично с тях и има правилно идеологично гледище“. Политическите условия правят кандидатурата на проф. Боров единствената възможна и приемлива.

На заседанието на АС от 23 юли 1952 г. е избрана и първата редовна асистентка по архивистика – Роза Бодлева Христова, която по това време ръководи курса по марксизъм-ленинизъм (История на БКП) при ББИ[8]. Тя остава сравнително за кратко време на посочената длъжност. Известна светлина върху причините за скорошното ѝ напускане на ФИФ хвърля самият Боров в цитираната докладна бележка до декана от 29 ноември 1954 г.: „ За съжаление асистентката др. Бодлева, опасявайки се, че няма да може да се справи с упражненията по архивистика и с преподаванията по дипломатика, и понеже бе без часове при отлагането на специалните дисциплини за III–V курс, напусна през 1953 г. Университета, и през следната година предстои да се търси преподавател и по тия предмети“.

---

[5] Писмо от Декана на ФИФ проф. Ан. Бънков до Т. Боров от 1.08.1952 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[6] Заповед на КНИК от 30.08.1952 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[7] Повече по въпроса за избора на Боров за частен хоноруван доцент виж в личното му досие, запазено в СУ – Архив на СУ „Св. Кл. Охридски“, ф. 1, оп. 35, а.е. 52.

[8] Биографична бележка за Роза Димитрова Христова от 25.11.1952 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

Усилията на първия ръководител на Катедра Архивистика в СУ да осигури кадрово преподаванията в едноименната специалност са впечатляващи, ето защо съм убедена, че заслужават по-детайлно разглеждане. В посочената последно докладна бележка Боров подчертава, че когато през септември 1952 г. е поканен като представител на най-близкостоящата наука (библиотекознание и библиография) да поеме завеждането на новата специалност, Факултетният съвет вече е обявил конкурси за две доцентури – по Теория и практика на архивното дело и по История на учрежденията в България. На Боров е възложено да изработи учебния план на специалност Архивистика. Той умишлено поставя специалните предмети, по които няма още преподаватели от третата година нататък, с оглед през предстоящите две години да се осигурят необходимите специалисти.

Още на първото катедрено заседание на 30 септември 1952 г. се обсъжда и въпросът за преподавателския персонал по специалността[9]. Както проф. Боров отбелязва по-късно, тя е учредена внезапно и преподавателите за нея „… се създават трудно и поради това навсякъде са редки“[10].

В личния фонд на Боров е запазен и протокол от 21 декември 1953 г. на комисия в състав Г. Пирьов, Т. Боров, Ал. Бурмов. Тя е натоварена от Факултетния съвет на ФИФ да установи нуждите и да направи предложения за преподаватели по новите специалности Архивистика и Библиотекознание и библиография[11] за летния семестър на учебната 1953–1954 г.[12] В документа се съдържат интересни сведения за продължаващите вече повече от една година опити да се назначат подходящи квалифицирани кадри за преподаванията на студентите от специалност Архивистика.

---

[9] Виж: Протокол 1 от 30.09.1952 г. – НБКМ-БИА, Ф. 849, Т. Боров (необработен).

[10] Виж: бел. № 3.

[11] Виж: Предложение от Т. Боров, професор по библиотекознание и библиография, завеждащ катедрата по Архивистика, до Декана на ФИФ. Относно: създаването на Катедра по Библиотекознание и библиография при ФИФ на СУ. 16.11.1953 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[12] Тук е уместно да припомня, че поради подчертания афинитет на Боров към библиотекознанието и библиографията той успява да извоюва откриването на отделна едноименна специалност през 1953 г., която обаче в началото е включена в съществуващата вече катедра по Архивистика. – Виж: Янакиева, Т. Създаване и развитие на библиотечното образование в СУ „Св. Климент Охридски“. Специфика и интегритет в съобществото на университетските дисциплини – В: ГСУ, Философски факултет, Книга Библиотечно-информационни науки. Т. 1, 2008, 18–20.

Решено е да се направят постъпки за възстановяване правата на бившия доцент по българска история, тогава ст.н.с. при БАН Иван Дуйчев, който да поеме лекциите по Теория и практика на архивното дело и по Дипломатика. Това предложение е от изключителна важност за бъдещото укрепване на специалността (и това със сигурност добре е схващано от вносителите му, които аргументирано отстояват избора си). За съжаление то е отхвърлено. Сталинската максима, че „Кадрите решават всичко!“, е универсална и важи с пълна сила за превръщането на България в социалистическа страна. Висшето образование трябва да е проводник на марксистко-ленинския морал[13] и в един доклад от ректора на СДУ буквално четем следното: „… Не може да се счита за слабост отношението, което Народната власт взе непосредствено след 9 септември 1944 г. и покъсно спрямо някои преподаватели, проявили се през фашистката власт като агенти на германците, проповедници на великобългарски шовинизъм, поддръжници на расови и други реакционни теории. Уволняването на една малка част от тях, както и временното отстраняване на друга част, е необходима предпазна и оздравителна мярка в общите грижи за подобряване състава на преподавателския кадър в СУ“[14]. Така от преподавателите се очаква зорко да следят да няма рецидиви от буржоазната идеология в научно-изследователската, учебно-преподавателската и възпитателната работа. Ето как политическата праволинейност на отговорните фактори в АС на СУ прераства в професионално късогледство. Така се поставя началото на една одисея по кадровото обезпечаване на специалността, която не продължава десет години, но поставя своя отпечатък върху цялостното развитие на българския образователен модел по архивистика.

През следващата 1954 г. на обявения конкурс за доцент по Теория и практика на архивното дело се явява само един кандидат – юристът Стефан Николов Мокрев, кадър от системата на МВнР. В тази връзка

---

[13] В това отношение особен интерес представляват изследванията на Т. Попнеделев за намесата на политиците в работата на учените и за изчезването на плурализма от сферата на методологията. По-конкретно за марксисткото преустройство на историческата наука в България и превръщането ѝ в средство за постигане на политически, идеологически и възпитателни цели, съобразно идеята за цялостен контрол над обществото. – Виж: Попнеделев, Т. Исторически преглед (1945–1948). С., 2006.

[14] Доклад за допусканите слабости при досегашното издигане на кадрите при Софийския университет и за повишаване изискванията при това издигане от акад. Даки Йорданов – 12.02.1955 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

интерес представлява запазеният във фонда доклад, подготвен от професорите Тодор Боров и Христо Гандев[15].

Рецензентите отбелязват, че до момента кандидатът няма публикувани работи из областта на архивистиката. Като хабилитация той е представил работа от трийсет и пет машинописни страници, озаглавена „Делопроизводството, основа на архивния фонд“, която е запазена в архива на проф. Боров. Изводите от обстойния анализ на рецензентите са недвусмислени. В основната си част трудът на Мокрев почива върху личния му опит при уреждане делопроизводството на МВнР, но с архивистиката като наука той има малко допирни точки.

Три месеца по-късно завеждащият Катедрата по архивистика отново подготвя доклад до Факултетния съвет на ФИФ, този път съвместно с Ал. Бурмов[16]. Отново се обръща внимание, че проведеният конкурс за доцент по Теория и практика на архивното дело не дава резултат. А съгласно учебния план от началото на септември с. г. ще трябва да се започнат четенията на лекции и упражненията по основната специалност на студентите-архивисти, именно по теория и практика на архивното дело, тъй че се налага да се избере веднага преподавател по нея. За втори път е издигната кандидатурата на Иван Дуйчев, който е доказал се специалист в дадената област. Работил е в архивите на Италия, Гърция, Германия и Австрия. Към дадения момент вече шеста година (1948–1954) води лекциите по архивистика пред стажантския курс за библиотекари в Българския библиографски институт (ББИ) и в ДБИ. През 1950 г. обнародва като издание на ББИ курса „Лекции по архивистика“ – първия цялостен курс по тая специалност у нас. Факултетният съвет (ФС) на ФИФ одобрява, но следващата инстанция – заседанието на АС, се оказва препънникамъкът за българската университетска архивистика. Както заключава и А. Нейкова: „… със сигурност откритата през 1952 г. специалност можеше да има и друга съдба, ако още в началото Дуйчев е бил назначен за преподавател именно по профилираните дисциплини“ [17].

Идеологическата рамка на висшето образование в България се затяга като примка около преподавателския състав в Алма матер, без да

---

[15] Доклад за конкурса за доцент по Теория и практика на архивното дело от професорите Тодор Боров и Христо Гандев от 12.03.1954 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[16] Доклад от Т. Боров и Ал. Бурмов до Факултетния съвет на ФИФ от 21.06.1954 г. – НБКМ-БИА, Ф. 849, Т. Боров (необработен).

[17] Нейкова, А. Специалност „Архивистика и документалистика“ образование, професия, реализация“…, с. 11.

остави ни най-малка възможност за професионална реализация пред студентската аудитория на непокорни и инакомислещи индивидуалисти. Независимо от неуспеха си до момента, който се обуславя преди всичко от външни причини, Боров продължава търсенето на най-подходящите и същевременно приемливи кандидати за преподаватели по специалните дисциплини на студентите архивисти.

След като кандидатурата на проф. Ив. Дуйчев е отхвърлена за пореден път, Т. Боров предлага завеждащият отдела Български исторически архив при ДБВК Кирила Възвъзова-Каратеодорова да бъде назначена на тази длъжност. Боров е убеден, че Възвъзова „има нужните качества да поеме преподаванията… по тая най-важна специална дисциплина на архивистите“[18]. Неизбежно търсенето трябва да се съсредоточи в друга плоскост и от полето на академичната подготовка то навлиза в сферата на практиката – сред работещите в архивните институти. Изборът на Боров за пореден път е солидно аргументиран и е уважен от ФС през текущия месец ноември, но е отхвърлен от АС.

След кратко затишие през 1955 г. сагата около откриването на точния човек за точното място се подема с нова сила и продължава от началото на 1956 г., откогато датира поредният доклад от проф. Т. Боров, „*завеждащ катедрата по библиотекознание, библиография и архивистика*“[19] до Факултетния съвет на ФИФ. Този път изборът се спира на Емилия Петрова Димитрова, по това време завеждаща сектор Публикаторски в ЦДА на НРБ[20]. Предложената кандидатура е отхвърлена на заседанието на ФС на ФИФ от 23 януари 1956 г. Отговорността за неразрешените кадрови проблеми отново е прехвърлена в полето на катедрата. Самият Декан моли Тодор Боров да се вземат незабавно *мерки за избиране на*

---

[18] Доклад от проф. Т. Боров, относно избора на Кирила Възвъзова-Каратеодорова за старши преподавател при катедрата по Архивистика от 22.11.1954 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[19] Дори номенклатурно вече е затвърдено новото място на специалност Архивистика в сборната катедра, а именно след динамично развиващата се и изпреварваща я нова специалност Библиотекознание и библиография, с която делят засега общо пространство.

[20] Доклад от проф. Т. Боров, завеждащ Катедрата по Библиотекознание, библиография и архивистика, до Факултетния съвет на ФИФ. Относно: избора на Емилия Петрова Димитрова за хоноруван преподавател по История и организация на архивното дело, 11.01.1956 г.

преподавател по посочената дисциплина, защото през настоящия семестър по учебен план е предвидено да се четат лекции по нея[21].

Трябва да се отчете, че независимо от сроковете и „червените картони“ от страна на факултетното и особено от академичното ръководство на СУ проф. Боров не предлага кандидатури „на всяка цена“. Във фонда му се пазят автобиографиите и заявленията на кандидатите за преподавател. Сред тях има такива, с които вероятно самият Т. Боров не се ангажира и не желае да предложи[22].

И в този труден момент сякаш съдбата се усмихва и му показва „пътя към Итака“. Проф. Боров получава писмо от МВР, отдел Държавен архив, в което му е препоръчана кандидатурата на Мария Кузманова. Там четем следното: „Сега тя работи при нас в Научно-методическия сектор по разработването на инструкции и указания за работата на Държавните архиви, проявява интерес към научното разработване на архивистките въпроси и желае да се заеме с такава задача“[23].

Това е кандидатурата на известната сред архивната ни колегия доц. Мария Матеева[24], с която се слага край на т. нар. одисея. Тя е представена от проф. Боров[25] и одобрена от ректора на СДУ акад. Даки Йорданов със Заповед N 501 от 6 април 1956 г. в съгласие с решението на съвета на ФИФ, одобрено от АС на 4 април 1956 г., протокол N 9. *Мария Кузманова е назначена за хоноруван преподавател по Теория и практика на архивното дело* при споменатия факултет за летния семестър на учебната

---

[21] Писмо от Декана на ФИФ проф. д-р Н. Чакъров до Т. Боров от 31.01.1956 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[22] Виж: Автобиография на политофицера Йото Тонков Йотов от 7.02.1956 г.; Заявление от същия до Декана на ФИФ относно вакантното място. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[23] Писмо от МВР, отдел Държавен архив, до ББИ за др. Т. Боров от 14.02.1956 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[24] Запазената грижливо във фонда на Боров нейна автобиография се оказва изключително интересна за изследователи като мен. Досега опитите ми да се сдобия с по-подробни данни за житието-битието на първия хабилитиран преподавател по архивистика в СУ преди постъпването ѝ в Университета удряха на камък. Обяснението е просто: Матеева не е оставила свой архивен фонд, а документите в личното ѝ кадрово досие в Учрежденския архив на Университета са повече от оскъдни. За повече подробности виж: Тодорова, Р. Доц. Мария Матеева и българската университетска архивистика. – Архивен преглед, 2006, кн. 3–4, 23–33.

[25] Доклад от проф. Т. Боров, завеждащ Катедрата Библиотекознание и библиография, до ФС на ФИФ. Относно: изборът на Мария Павлова Кузманова за хоноруван преподавател на курса по Теория и практика на архивното дело при специализацията Архивистика, 25.02.1956 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

1955–1956 г. Без преувеличение може да се каже, че с избора на Матеева, макар и първо като хоноруван преподавател, се поставя ново начало в историята на българската университетска архивистика. Така последната получава дългоочаквания импулс за развитие и утвърждаване, но вече с променен статут, т.е. понижена в ранг. Става дума за трансформацията на архивистиката в специализация в рамките на специалност История в тогавашния ФИФ на СУ. Тази съществена стъпка се дължи не само на административните промени в отделните структурни звена на СДУ, но и в значителна степен именно на продължилите с години кадрови проблеми. Разбира се, и тук ролята на Боров не е за пренебрегване, тъй като именно той става инициатор и проводник на тази идея. Добил конкретни измерения и сравнителна завършеност в края на 50-те години на миналия век, този аспект от историята на университетската архивистика у нас има своето място по-нататък в изложението.

В ТЪРСЕНЕ НА АДЕКВАТНИ РЕШЕНИЯ. ОПИТИ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ТРУДНОСТИТЕ

Кадровите неуредици, свързани с преподавателския състав на новата Катедра архивистика, закономерно рефлектират и върху учебните планове на едноименната специалност. Документите във фонда на Боров хвърлят допълнителна светлина върху усилията, негови и на колегите му от ФИФ, да се възприеме най-оптималният вариант за подготовка на архивни кадри. Целта е да се осигурят новосъздадените архивни институции в България с висококвалифицирани професионалисти – архивисти. В пълен синхрон с налагащата се като „единствено правилна“ марксистко-ленинска идеология се търсят пътища именно по линия на съветския образец и неговото привнасяне на българска почва.

Още на първото катедрено заседание от 30 септември 1952 г. се поставят за обсъждане и визираните въпроси. Точка шеста от дневния ред е посветена на разглеждане въпроса за „отпочване“ на лекциите по История на архивното дело и дипломатика. Катедреният съвет, като взема под внимание забавянето от КНИК на заповедите за назначаване на щатните преподаватели и необходимостта въпросните лекции, които са първите специални лекции за архивистите, „да бъдат подготвени добре, съгласно постиженията на съветската архивистика“; като взема предвид още и липсата на каквито и да било помагала, особено на съветска литература, решава да предложи на Факултетния съвет: 1) да измени приетия учебен

план за специалността Архивистика, като предвидените за I семестър лекции и упражнения по История на архивното дело и по дипломатика отпаднат от програмата за I семестър; 2) да се измени учебният план, като се намалят съответно часовете по История на архивното дело от 192 на 138; и по Дипломатика от 156 на 102 часа лекции и упражнения; във връзка с това да отпаднат и предвидените колоквиуми по горните предмети след първия семестър[26].

Тодор Боров се ангажира с организационното уреждане на поверената му специалност, полагайки максимални усилия да осигури нормален учебен процес. На първото съвещание на Катедрата по Архивистика *дотогавашният временно завеждащ проф. Ал. Бурмов предава Катедрата на новоназначения завеждащ проф. Т. Боров.* На същото заседание е решено да се възложи на библиографския институт по линията на книгообмена да осигури необходимата литература по архивистика. Специалността Архивистика да има обща библиотека със специалността История, като за целта се използва съществуващата библиотека по история. Предвижда се набавянето на литература да стане чрез библиотекаря на специалността История, като се направи списък на книгите, които трябва да се намерят. Библиотекарят да набави Большая энциклопедия, Красний архив и Архивное дело. В Годишника на Университета, отдела по история, да се включат трудовете по архивистика. Дискутира се и по въпроса за помещение, като за целта се правят настоятелни постъпки пред Декана и Ректора за определяне на стая с две бюра и телефон за преподавателите по архивистика[27].

Методичността, с която Боров се залавя с възложената му отговорна задача и непоколебимата решителност да осигури оптимално функциониране на Катедрата, обаче не срещат разбиране и подкрепа от „отговорните другари“. През декември 1952 г. той ще докладва: „Работата на катедрата по Архивистика – съвсем нова, сега се организира, без помещение, без хора, без уредено административно положение на завеждащия – може да се прецени при тия условия като задоволителна“[28]. В края на същия документ ще си позволи да напомни: „Нормалната работа на катедрата не може да започне, докато не се осигури поне едно помещение, досега ние все още ***продължаваме да бъдем амбуланти***, което

[26] Протокол 1 от 30.09.1952 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[27] Пак там.

[28] Доклад от проф. Т. Боров, завеждащ Катедрата по Архивистика, до Декана на ФИФ от 11.12.1952 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

е вече нетърпимо положение, особено при една нова специалност. Многократните ни настоявания и настоятелни молби по тая линия остават и досега нечути“[29]. Изводът се налага от само себе си. Въпреки добрите намерения в своята работа новият завеждащ катедра Архивистика се натъква на проблеми от различно естество.

Освен кадровите неуредици и произтичащите от тях затруднения с изпълнението на учебните планове Боров е принуден да решава и други немаловажни въпроси, често независещи единствено от него. Това в съчетание с всеизвестната му любов към библиографията и библиотекознанието ще го тласне съвсем закономерно към следващата стъпка, която идва като логично следствие от вътрешните му нагласи и афинитет към сродните на архивознанието дисциплини[30] и външните обективни обстоятелства, наложени от тогавашната реалност във ФИФ на СУ.

ОТ СПЕЦИАЛНОСТ КЪМ СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ

Както споменах по-горе, в съществуващата литература по въпроса трансформирането на специалността в специализация към специалност История се обяснява със структурните промени в Университета, което впрочем се потвърждава и от самия Т. Боров. Запазеното във фонда му изложение е изключително интересно, защото осветлява допълнително мотивите за тази стъпка[31]. В него той споделя, че определянето на специализациите при специалност История му дава повод да предложи нов статут за Архивистиката. Боров подробно посочва съображенията, които диктуват тази промяна. Най-напред изтъква липсата до момента на специалисти-преподаватели, на които да се опре цялостното развитие на отделната специалност. Според него Архивистиката е създадена при СУ, без да се прецени предварително дали ще могат да се намерят необходимите преподавателски кадри. При тогавашните изисквания за учебна натовареност това не би било и възможно, тъй като за евентуалните преподаватели на специалните дисциплини не ще може да се осигури

[29] Пак там.

[30] Виж запазеното във фонда му „Предложение от Т. Боров, професор по Библиотекознание и библиография, завеждащ Катедрата по архивистика, до Декана на ФИФ, относно създаването на Катедра по Библиотекознание и библиография при ФИФ на СУ“ с дата 16.11.1953 г.

[31] Изложение от Т. Боров до ФС на ФИФ от 12.10.1954 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

необходимият минимален брой часове. Като втори аргумент е посочена недалновидната според него преценка на нуждите от студенти. В първия момент техният брой е определен на 30 души, понеже тогава е имало толкова вакантни места в Главното архивно управление. Впоследствие тези места са вече заети или съкратени по щат. Съответно в Университета са приети през първата година 30 души, втората – 25 души и през третата (1954) – 19 души, „за които едва ли ще се намерят места, когато завършат утре“. Според проф. Боров в България за дълги години едва ли ще има нужда от повече от десет души архивисти годишно, а за такова количество не се оправдава поддържането на отделна специалност, когато подготовката им може да се осъществи вътре в специалността История. Той е убеден, че изискванията към един историк-архивист се покриват в значителна степен с изискванията към историците. При възприетата тогава система на специализации в специалност История часовете, определени в третата, четвъртата и петата година за специализация, са напълно достатъчни, за да се включат в тях основните архивистични дисциплини, които са нужни за подготовката на един историк-архивист. Общите курсове архивистите ще слушат заедно с историците, което ще спести на държавата средствата за дублиращи се лекции, ще облекчи нуждата от аудитории във факултета, ще опрости администрацията. Накрая Боров заключава, че тъй като досегашните студенти по архивистика не са слушали почти никакъв специален курс, тяхното прехвърляне към историците може да се проведе съвсем безболезнено още сега както за III курс, така и още повече за II и I курс. Новите учебни планове ще могат да се преработят до началото на ноември, откогато се смята да влязат в сила и другите специализации при специалност История.

След като аргументира предложението си, Боров определя какво е нужно за целта, а именно: да се създаде специализация Архивистика към специалността История, като досегашните студенти по архивистика (I, II и III курс) се включат в общата маса на студентите историци, подлежащи на разпределение по създаваните пет специализации, съобразно нуждите. Освен това да се допусне назначаването на хонорувани преподаватели по дисциплините, по които не може да се набере учебна натовареност за щатни преподаватели. Другата логична стъпка е да се обособи Катедрата по архивистика, която да мине към историческите катедри, от катедрата Библиотекознание и библиография при същата специалност, която да остане и занапред отделна.

Той е уверен, че за утвърждаването на горните решения няма никакви пречки, тъй като постановлението на Министерския съвет от ап-

рил 1952 г. *не предвижда изрично създаване на отделна специалност, а само на възможност за подготовка на архивисти при Софийския университет (к. м. – Р. Ц.).*

Доводите на Боров по принцип са логични и основателни, но аргументацията му по отношение необходимостта от съответния брой архивни кадри предизвиква учудване. Действително по това време Архивистиката, както и Библиотекознанието и библиографията, са млади и перспективни дисциплини. В цялата си дотогавашна и бъдеща практика той акцентира на нуждата от добре подготвени библиотечни кадри, а в случая сякаш не може да направи очевидния паралел с нуждата от професионални архивисти. Библиотечната ни мрежа по онова време наистина е по-развита от архивната. Но не бива да се забравя, че архивната система в България тепърва ще се изгражда и тя няма да остане на нивото централни учреждения в столичния град[32]. Не на последно място, чисто количествено, обработката на един архив в типичния случай изисква много трудодни, а не бива да се забравят и качествените показатели, които изискват наличието на специализиран персонал. Ето защо тези професионално подготвени десет души годишно „за дълги години“ напред няма как да отговорят в перспектива на реалните нужди на развиващата се архивна мрежа в страната.

Така или иначе, по това време проф. Боров вече е отправил своя взор, надежди и ентусиазъм към новата специалност – Библиотекознание и библиография, на която отдава цялата си енергия, творческа креативност и впечатляваща далновидност. Предпочитанията на Боров към новата специалност са очевидни, те намират израз и в промяната в името на сборната катедра, за което споменах по-горе. На заседанието на Факултетния съвет на 21 януари 1955 г. се решава, че е необходимо дотогавашната катедра по Архивистика *да се преименува на Катедра по Библиотекознание, библиография и архивистика*[33]. Справедливостта изисква да подчертая, че до самия край на съществуването на тази своеобразна хибридна катедра завеждащият полага грижи и за двете специалности, макар и не в еднаква степен, което впрочем е обяснимо и разбираемо.

В подкрепа на горното твърдение във фонда на Боров се явява една негова ръкописна бележка, която е насочена към преодоляване на затруд-

[32] На архивната колегия е добре известно, че още през 1952 г. се изграждат и първите регионални архивни учреждения, които впоследствие се увеличават.

[33] Доклад от 23.02.1955 г. от Декана проф. д-р Н. Чакъров – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

нения, свързани с дейността на специалност Архивистика. Решението се търси по линия на специализация в чужбина – естествено в братския СССР. В документа, който е без дата, но безспорно е от средата на 50-те години на миналия век, четем: „ФС, като взе под внимание липсата у нас на академично подготвен преподавател по Теория и практика на архивното дело (безрезултатния конкурс за доцент и трудността да се намери подходящ, добре подготвен научно и идеологически правилно ориентиран преподавател), смята, че една от най-належащите нужди на факултета, с оглед на правилното организиране на учебния процес по тая важна нова специалност е – да се изпрати в СССР за 3–6 месеца на специализация в Историко-архивния институт в Москва един подходящ преподавател“[34]. Задача на командирования ще бъде да се запознае отблизо с учебните планове, програми, процеса на обучението и производствената практика, учебниците и другата литература по архивистика, за да се подготви и да може да провежда след това и своите лекции и упражнения пред студентите от СУ на нужната научна и идеологическа висота. Създаването на мрежата от държавни архиви в България в началото на 50-те години на миналия век и осезателната нужда от добре подготвени кадри поставя въпроса за преподаванията по архивистика в СУ на преден план и налага да се осъществи решението на Съвета на ФИФ при СУ.

Съобразно изложеното по-горе Т. Боров подготвя план за работа[35]. В него се посочва, че за нуждите на преподаванията по История и организация на архивното дело за студенти от специалността Библиотекознание и библиография, както и за спецкурс при специалността История, командированият трябва да извърши в СССР следната работа: да се запознае на място със структурата на Главното архивно управление, на централните и на местните архиви; с методите на преподаването и воденето на практическите занятия по История и организация на архивното дело в Историко-архивния институт в Москва. Предвижда се и да събере нужните програми, учебници и други материали във връзка с дисциплината История и организация на архивното дело, библиотечно дело и библиография, както и да проучи наличната в съответните библиотеки литература по тези предмети. Планът е разчетен за 60 дни, от които 50

[34] Ръкописна бележка от Т. Боров за „преодоляване на затрудненията, свързани с дейността на специалност Архивистика“ – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[35] План за работата, която предстои да се извърши във връзка с командировката в СССР по История и организация на архивното дело, 16.03.1955 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

дни в Москва и 10 дни в тогавашния Ленинград, през месеците април и май, или май и юни на 1955 г.

Очевидно и тези усилия на Боров остават безплодни, но в очакване на конкретно решение през въпросната 1955 г. липсват документи и съответни процедури за предложение и избор на кандидат за вакантното място на преподавател по профилираните дисциплини в специалност Архивистика. На следната 1956 г., както вече стана дума, Мария Матеева е избрана за хоноруван преподавател по Теория и практика на архивното дело. В първите години от своята работа в Университета тя се обръща именно към Боров като завеждащ катедрата с навременни и необходими предложения. Тъй като целта на това изследване не е да се анализира нейната дейност, тук само ще маркирам някои моменти, свидетелстващи за плодотворните контакти между нея и Боров.

Във фонда на Боров се съхранява доклад от Мария Матеева, разкриващ нейните качества на организатор и намеренията ѝ да съдейства за укрепването и по-нататъшното развитие на българския образователен модел по архивистика. Тя ясно поставя редица наболели проблеми, като се надява чрез Боров като завеждащ катедрата да го придвижи напред за разискване и решаване[36].

В доклада се припомня, че архивистиката е нова наука не само за Университета, но и за нашата страна. В България държавните архиви са създадени едва преди 5–6 години. Липсата на такива дълго време допринася за оформяне на неправилно пренебрежително отношение към архивното дело въобще, което се преодолява много трудно. Голямото значение на архивната наука и трудностите за извоюване на полагащото ѝ се място в българския обществен и научен живот изискват да се вземат съответни мерки за подобряване теоретическата и практическа подготовка на студентите-архивисти и сериозно да се помисли за тяхното бъдеще.

Друг съществен проблем, за решаването на който тя апелира, е въпросът за дипломните работи на студентите по архивистика. Те трябва да бъдат ръководени от редовен преподавател, но тъй като в специалността няма такъв, с тях трябва да се занимава лично проф. Боров. Поради неговата заетост той вероятно не ще бъде в състояние да поеме ръководството им. Матеева припомня, че като хоноруван преподавател няма право да ръководи дипломанти. Ето защо предлага студентите да вземат теми по история, без да се счита това за нарушение на тяхната подготовка.

[36] Доклад от Мария Кузманова до Т. Боров и Декана на ФИФ от 27.09.1957 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

Накрая тя засяга още един въпрос, който обаче е не по-маловажен от другите. Касае се за бъдещето на студентите-архивисти. По нейни наблюдения и сведения в Окръжните държавни архиви постоянно се освобождават места. През 1957 г. има вакантни длъжности в Ст. Загора, Плевен, Коларовград (дн. Шумен). В редица учреждения също има свободни места за заведущ учрежденски архив. Логично е, при наличието на вече подготвени специалисти по архивистика, на тези места да бъдат назначени именно такива. *Колкото и невероятно да звучи обаче, там са поставени съвършено неподходящи и неподготвени хора. Между тях дори има такива без средно образование. В заключение Матеева твърдо изразява мнението си, че Министерството на културата (МК) трябва да прояви грижа за съдбата на специалистите-архивисти с висше образование и да уреди тяхното използване, съответно квалификацията им.*

От разгледания документ може да се предположи с голяма доза сигурност, че с избора на Матеева за преподавател в специалността Архивистика Боров най-сетне получава възможност да се концентрира и да разгърне мащабния си културен проект, посветен на книгата и библиотеките.

В заключение, говорейки за приноса и заслугите на проф. Т. Боров към българската университетска архивистика, ще си позволя да разгледам един негов доклад, озаглавен красноречиво: *„По състоянието на специалността „Архивистика“ и мерки за подобрението ѝ“*[37]. В него Боров напомня, че предложенията му до МК за изпращане на специализант в СССР и за откриване на аспирантура по архивистика не намират разбиране. Така от 1954 г. Архивистиката няма и един щатен преподавател, „който да следи по-отблизо и по-непосредствено въпросите на специалността, за да не се оставят работите да вървят на самотек“[38].

Поради тази причина, а и поради многобройните затруднения, които вече детайлно разгледах, с оглед правилното развитие на специализацията Архивистика към специалността История Тодор Боров предлага: 1. Да се вземе решение специализацията Архивистика да се прехвърли от катедрата по Библиотекознание и библиография към катедрата по Българска история, дето тя и всъщност принадлежи и дето би могла да се развива и укрепва; 2. Да се обявят най-късно до края на семестъра конкурси за

[37] Доклад от проф. Т. Боров по състоянието на специалността „Архивистика“ и мерки за подобрението ѝ, 10.03.1958 г. – НБКМ-БИА, ф. 849, Т. Боров (необработен).

[38] Пак там.

щатни преподаватели, засега поне по: Теория и практика на архивното дело и История и организация на архивното дело; История на държавните учреждения и учрежденията на НРБ; 3. Щатният преподавател по теория и практика на архивното дело, който бъде избран от Факултетния съвет, да се изпрати на специализация в Историко-архивния институт в Москва поне за един семестър, за да се запознае отблизо с учебните планове, програми, процес на обучение и производствена практика на студентите, с учебниците и другата съветска литература по архивистика, за да донесе и внедри у нас богатия съветски опит по подготовката на архивисти; 4. По Археография да се назначи временно хоноруван преподавател. Още от началото на следната учебна година обаче да се отпусне една аспирантура за дисциплини, по които няма академично подготвени преподаватели (Археография, Изворознание и др.) за завършване Историко-архивния институт в Москва. Такъв подготвен преподавател по посочените дисциплини ще бъде нужен не само за архивистика, но и за специалност История; 5. Да се направят необходимите постъпки за получаване на съветска и друга литература, като се абонират първоначално поне архивистичните списания на страните с народна демокрация.

Този път гласът му е чут, а предложенията – възприети, за което свидетелства обстоятелството, че само два дни по-късно (на 12 март 1958 г.) АС одобрява решение на ФИФ за прехвърлянето на специализация „Архивистика“ от катедрата по Библиотекознание и библиография към катедрата по История на България[39], както и всички предложения на Т. Боров в доклада му от 10 март с.г. С това фактически приключват и преките, непосредствени ангажименти на проф. Боров към българската университетска архивистика като образователен модел.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Почти по едно и също време в СДУ се появяват две млади и перспективни специалности, които съвсем скоро поради сходни трудности от най-различно естество, но най-вече поради липса на подготвени преподавателски кадри, се трансформират в специализации. За разлика от специализацията Библиотекознание и библиография обаче, която намира

[39] Виж Архив на СУ, Протокол № 10, ф. 1, оп. 1, д. 61, л. 53. – Виж.: Нейкова, А. Специалност „Архивистика и документалистика“ образование, професия, реализация. – В: Университетски четения…, с. 14.

своя стожер в лицето на проф. Тодор Боров, съдбата не е толкова снизходителна към прохождащата българска университетска архивистика. Последната няма шанса да се опре на богатите теоретични и практически знания на безспорния експерт в тази област – проф. Иван Дуйчев, който въпреки застъпничеството на професорите Боров и Бурмов е отхвърлен от СУ „по кадрови съображения“ като политически неблагонадежден. Така младата специалност е обречена на 4-годишно безплодно лутане и търсене на подходящия титуляр, който с призвание и желание ще прокарва пътя напред и ще доказва, че дори и „спомагателните исторически дисциплини“ като Архивистиката имат своето полагаемо място сред утвърдените вече „високи материи“ в рамките на ФИФ, а по-късно и на ИФ на СУ.

След всичко представено дотук равносметката за ролята и значението на проф. Тодор Боров за конструирането и развитието на първата Катедра Архивистика и на едноименната специалност в тогавашния СДУ е повече от очевидна. Независимо от нескритата си любов към библиотекознанието и библиографията и отдадеността си в тази посока не бива и не можем да пренебрегнем безспорните усилия на първия завеждащ Катедра Архивистика, както и готовността му да допринесе съобразно възможностите си за формирането и по-нататъшното укрепване на българското университетско образование по архивознание.

II СЕКЦИЯ

ДОКТОРАНТИ

ТЕХНОЛОГИЯ НА ПРОИЗВОДСТВО НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ НАХОДКИ ОТ МЕД И МЕДНИ СПЛАВИ ПРЕЗ БРОНЗОВАТА ЕПОХА В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Силвия Иванова, Веселина Рангелова, Ивелин Кулев

ВЪВЕДЕНИЕ

Единственото металографско изследване на находки от Бронзовата епоха (БЕ) в България е проведено в края на 70-те години на XX в. в лабораторията за структурен анализ към катедра Археология на Московския университет[1]. То е част от проект за технологично изследване на метални находки на обекти от халколита и БЕ. В работата са включени само шест предмета (две шила, игла и три кинжала) от Ранната бронзова епоха (РБЕ) и един (игла) от Късната бронзова епоха (КБЕ). Не са направени общи изводи относно технологията, което се дължи на малкия брой изследвани находки от епохата. Поради тази причина съществува необходимостта от проучване на микроструктурата на представителна група от различни по вид находки, отнасяни към БЕ, за да бъдат установени начините на обработка на медта и нейните сплави.

Настоящата статия представя металографско проучване на методите на производство на археологически находки от мед и медни сплави през отделните етапи на Бронзовата епоха на територията на България. Осъществено е изследване на техниките за изработване на различни типове изделия, характерни за епохата. Някои артефакти са типологически повлияни от металното производство на съседни територии, а други отразяват спецификите на местната металургия.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛ

В изследването са включени шестнайсет различни по вид находки от мед и медни сплави – плоски брадва и тесла, три шила, два слитъка във формата на „волска кожа“, два кинжала, нож, куха брадва (келт)

[1] Черных, Е. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С, 1978, 286–321.

и пет сърпа. Изделията са случайни находки, открити в Североизточна България.

Плоските брадва и теслата са фрагментирани, но е запазена работната част от находките (фиг. 1 а, б). Въпреки нарушената им цялост те могат да бъдат поставени в тип I по И. Панайотов[2] – брадви/тесли без крила, които са характерни за РБЕ и Средната бронзова епоха (СБЕ) на разглежданата територия. Тялото им се разширява към режещата част, което има за цел постигане на по-голяма работна повърхност[3].

Изследвани са три шила, вариращи по размери (фиг. 2). Те спадат към групата на шилата с правоъгълно сечение, които се стесняват след леко разширение в задната част на находките[4]. Такива шила се появяват в началото на БЕ и продължават да се срещат през СБЕ. Шилата и плоските брадви/тесли от РБЕ и СБЕ показват генетическа връзка на основните метални типове от България с тези от Егейския регион[5].

Слитъците във формата на „волска кожа“ са случайни находки, открити заедно в района на Разград[6] (фиг. 3). Те са сходни с тези от Източното Средиземноморие и принадлежат на тип 2 по Buchholz, който се датира между XIV и края на XII в. пр. Хр. Единият слитък е белязан със знак, който е познат от надписи от Източното Средиземноморие.

Медните слитъци във формата на „волска кожа“ са една от основните форми, в които металът е разпространяван из Средиземноморието през КБЕ. Те се откриват в Кипър, Крит, Сардиния, а също в Турция, България, Гърция, Сицилия и др.[7] Интерпретирайки линеар Б текстове, някои изследователи[8] приемат, че няма стандарт за теглото на слитъците във формата на „волска кожа“, по който те да бъдат произвеждани и всеки от тях е бил получаван независимо един от друг. Изображения от КБЕ

[2] Панайотов, Ив. Метални оръдия на труда и оръжия от Бронзовата епоха в българските земи (типология и хронология). Автореферат. С., 1978, 7–8.

[3] Antonović, D. Prehistoric copper tools from the territory of Serbia. – Journal of Mining and Metallurgy 45 (2) B (2009), pp. 171.

[4] Panajotov, I. Typological distinctions of the Eneolithic and Early Bronze Age metal tools. – Studia Praehistorica 1–2 (1978), pp. 222.

[5] Панайотов, Ив. Метални оръдия…, с. 7, 13.

[6] Leshtakov, K. The Eastern Balkans in the Aegean economic system during the LBA. Ox-hide and bun ingots in Bulgarian lands. – Aegaeum 27 (2007), pp. 449–452.

[7] Gale, N., Stos-Gale, Z. Copper oxhide ingots and the Aegean metals trade. New perspectives. – Aegaeum 20 (1999), pp. 267.

[8] Leshtakov, K. The Eastern Balkans…, 2007, pp. 451.

от Средиземноморието дават основание на някои автори[9] да предложат идеята, че този вид слитъци с тегло над 20 кг, са с форма, която ги прави удобни да бъдат носени на рамо. Търговците в Средиземноморието са приели тази форма и размер като международен стандарт. Tylecote приема териториалното разпространение на слитъците като индикация за използването на морски маршрути при транспортирането им и смята, че слитъците не са много удобни за сухопътен транспорт. Що се отнася до транспортирането на метал на Източните Балкани, се приема[10], че морските пътища не са били предпочитани, поради което се отдава по-голяма роля на речните и сухопътни маршрути. Обръща се внимание на добрата организация на снабдяване с метал в Източното Средиземноморие.

Двата кинжала са фрагментирани (фиг. 4 а, б) и намират паралели сред металните находки от северночерноморските култури от XIV–XIII в. пр. Хр.[11]

Изследваният нож е запазен без предната си част (фиг. 4 в). Принадлежи на типа с израстък за дръжка, без удебеляване на гърба, който е обичаен за КБЕ в Северна България, Средния Дунав и Източните Алпи[12].

Изследваният фрагмент от куха брадва – келт (фиг. 1 в) е определен като вариант Горско Косово на долнодунавския тип Oinacu[13]. Този вариант е характерен за XIII–XII в. пр. Хр. в Северна България и се появява по Долен Дунав под влияние на източни – северночерноморски фактори.

Фрагментите от сърпове (фиг. 5) принадлежат на долнодунавския тип Дичево/Сокол[14]. Датират се в XIII в. пр. Хр. Характеризират се с дъговидно извита форма. Застиналото парче метал на мястото, от което металът е влят в калъпа, обикновено е отчупено или пък образува коничен израстък на простата дръжка, която често е с пъпковиден издатък. Картографирането на находките от тип Дичево показва, че разпространението им съвпада с ареала на култура Coslogeni и отчасти на културата Tei IV–V. В по-голямо или по-малко количество се срещат също в ареала на културите Noua и Сабатиновка. Това води до заключението, че сър-

[9] Tylecote, R. The early history of metallurgy in Europe. London and New York 1987, pp. 20, 203.

[10] Leshtakov, K. The Eastern Balkans…, 2007, pp. 455.

[11] Kloćko, V. Zur bronzezeitlichen Bewaffnung in der Ukraine. – Eurasia Antiqua 1 (1995), pp. 124, 130, Abb. 30 (1, 2).

[12] Черных, Е. Горное дело…, 1978, с. 236.

[13] Дергачев, В. Металлические изделия к проблеме генезиса культур раннего гальштата Карпато-Данубио-Нордпонтийского региона. Кишинэу, 1997, 21–23.

[14] Пак там.

повете от тип Дичево, както и кухите брадви тип Oinacu, са свидетелство за осъществяваните контакти между Долния Дунав и културите Noua и Сабатиновка.

Голяма част от представените находки се откриват сред така наречените предметни съкровища и депа, които са феномен, характерен за цяла Европа[15]. Предметните съкровища са изградени от кухи брадви, сърпове и двойни брадви, които обикновено са в неголямо количество. Преобладават такива, съставени само от един вид синхронни находки. За депата, от друга страна, е характерно разнообразие от изделия (особено инструменти – келти, сърпове, шила, длета, триони, ножове, но също оръжия – мечове, ками, върхове на копия и накити), както и наличие на някакъв вид опаковка. В състава им присъстват находки, които се датират значително по-рано от предполагаемата дата на укриване[16]. Депата се приемат за „утилитарни съкровища“, заровени поради възникнал стрес в културата. Като възможна причина за заравянето на бронзови изделия се посочва ограниченият достъп до метал, разрушаване на мрежата за снабдяване с метал, както и възникване на дефицит[17].

ТЕХНОЛОГИЯ НА ПРОИЗВОДСТВО

За разлика от халколитните метални оръдия, които са генетично свързани с тези от кост и камък, формите през БЕ показват познаването на свойствата на медта и нейните сплави[18]. Сплавите са много по-подходящи за леене отколкото медта, тъй като тя е гъстотечна и при отливането ѝ се образуват газови включения от разтворените в масата ѝ газове (водород, въглероден диоксид и др.). Калаят и арсенът играят ролята на деоксидиращи агенти, а добавката на калай повишава течливостта на стопилката. Удивителен е фактът, че леярите през БЕ са успявали да изобретят много качествени и здрави отливки единствено благодарение на своя опит и експериментиране[19].

---

[15] Шалганова, Т. Съкровищата от бронзови предмети от къснобронзовата и ранножелязната епоха от България. – МИФ, 2000, 190–192.

[16] Пак там, 207–208.

[17] Пак там, с. 211.

[18] Panajotov, Iv. Typological distinctions…, 1978, pp. 222.

[19] Coghlan, H. Notes on the prehistoric metallurgy of copper and bronze in the Old World. – Occasional paper on technology 4. 2nd ed. Oxford 1975, pp. 67.

Известно е, че през Бронзовата епоха са използвани глинени, каменни и бронзови калъпи за отливането на метални изделия. Тъй като на територията на България са открити предимно каменни калъпи, тук се привеждат накратко някои от спецификите на работа с тях.

Каменните калъпи трябва да бъдат нагрети до около 200–400° С, за да не се втвърди преждевременно течният метал, а също и при загряването на калъпите по време на отливането, да не се достигне до тяхното пропукване[20]. Покриването със сажди се използва за предпазване от залепване на изделията към калъпа. Ако се използва затворен (двуделен) калъп, се правят канали или се оставя лек отвор между двете части, за да могат да се отделят освободените от стопилката газове. Предполага се, че металурзите от БЕ са вливали метала вертикално или приблизително вертикално през празното пространство между двете части на калъпа. По този начин дебелината на отлетия предмет била по-голяма от тази, предопределена от негативите на двете половинки на калъпа, позволявайки изделието да бъде допълнително ковано. Двете части на калъпа се прикрепват една върху друга, като се заклинват с камъни и се поставят в пясъчно леярско легло. Пещта обикновено е разположена в близост до пясъчното легло, така че стопеният в тигела метал да може бързо да бъде влят в калъпа. След като отливката се охлади, се изважда, така че да не бъде повреден каменният калъп. Впоследствие изделието допълнително се обработва с помощта на инструменти, които могат да бъдат изработени и от камък[21].

Има доказателства, че през КБЕ в Кипър (Enkomi и Kition) е имало много големи тигли/пещи, които са могли да поберат 30 кг мед[22]. В горните си части те съдържат полепи от шлака, които съответстват на количество от около 30 кг метал, поставен в тигела/пещта.

Известен е само един калъп за отливане на слитъци във формата на „волска кожа“, който е открит в Ras Ibn Hani в Сирия. Калъпът е изработен от камък, но проведените експерименти показват, че подобни слитъци могат да бъдат отляти и в пясък[23].

Двата изследвани слитъка от района на Разград притежават характерната за този вид находки груба и неравна горна повърхност, както и значителна порьозност, дължаща се на отделянето на газове от стопилка-

[20] Tylecote, R. The early history…, 1987, pp. 220.
[21] Ibid. pp. 221.
[22] Gale, N. Copper oxhide ingots…, 1999, pp. 269.
[23] Tylecote, R. The early history…, 1987, pp. 204.

та. Единият от тях има груби песъчинки и малки камъчета, полепнали по горната му повърхност, върху която има и врязан знак, нанесен с длето върху втвърдения метал. Вторият притежава голям сфероиден завършек на една от дръжките си. Изброените специфики подсказват, че слитъците са отляти в отворени калъпи (керамични, каменни, пясъчни). Освен това има индикации (по ръбовете на двата слитъка), че предметите са изработени, като разтопеният метал е вливан в калъпа на няколко пъти. Сходна е технологията на отливане на слитъците в Средиземноморието, за което се съди по находките от корабокрушението при Ulu Burun и такива, намерени в Гърция[24].

За производството на един нож е достатъчен отворен калъп. За избягване на образуването на газови мехури в течния метал той се посипва с въглищен прах. След отливането находката може да бъде обработена допълнително чрез ковane, а режещата ѝ част – наточена с брус[25].

Употребата на бронз за производството на келти се обяснява с добрите му леярски свойства. Това позволява изработването на кухи предмети, като в калъпите се поставя т.нар. леярско сърце, при което разходът на метал е значително по-малък.

При сърповете металът е вливан откъм петата на дръжката, върху която обикновено има пъпковиден израстък. Застиналото парче метал (на мястото на отливането), обикновено е отчупено или пък образува коничен израстък. Наличието на канали в края на калъпите (при дръжката на сърповете) е доказателство, че разтопеният метал е вливан в калъпа вертикално. Използваните калъпи са едноделни, но са покривани с плоска каменна плоча[26]. Същото важи и за калъпа с негативите на петте сърпа от Хасковско[27], при който няма канали, но дръжките на сърповете са издълбани в самия му край.

МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

За да бъде определен начинът на изработване на археологическите находки, се използват металографски методи в съчетание с данни за хи-

[24] Leshtakov, K. The Eastern Balkans…, 2007, pp. 450–451.

[25] Evely, R. Minoan crafts: tools and techniques. An introduction. GÓteborg 1993, vol. 1. (Studies in Mediterranean Archaeology vol. XCII:1.), pp. 20.

[26] Tylecote, R. The early history…, 1987, pp. 217, fig. 6.26.

[27] Аладжов, Д. Находки от бронзовата епоха в Хасковския музей. – Археология 4, 1969, 63–64, обр.1.

мичния състав. Елементният състав на изделията е получен чрез прилагане на рентгенофлуоресцентен анализ (XRF) и атомноемисионен анализ с индуктивно свързана плазма (ICP–AES). Металографските изследвания се осъществяват с помощта на оптичен и електронен микроскоп.

ХИМИЧЕН АНАЛИЗ

Химическият състав на пробите е определен чрез употребата на портативен апарат за рентгенофлуоресцентен анализ, докато съдържанието на елементите в двата слитъка е определено с помощта на ICP-AES[28].

Портативният XRF апарат – Bruker модел Trace III-V – е с родиев анод, като е работено с напрежение от 40 kV, сила на електрическия ток 3 μA и Ti/Al филтър. Определени са концентрациите на мед (Cu), олово (Pb), антимон (Sb) и калай (Sn). Валидирането на аналитичния метод (XRF) е осъществено с помощта на сертифицирани референтни материали.

Пробите от слитъците във формата на „волска кожа“ са изследвани с помощта на ICP-AES – „SpectroFlame 504“[29], като са разтворени в 1 cm^3 *царска вода* ($HCl : HNO_3$; 3 : 1), след което обемът им се довежда до 10.0 cm^3 чрез добавяне на дейонизирана вода и се определя концентрацията на мед (Cu), сребро (Ag), арсен (As), злато (Au), кобалт (Co), желязо (Fe), никел (Ni), олово (Pb), антимон (Sb), калай (Sn) и цинк (Zn). Спектрометърът е калибриран с използване на многоелементен стандартен разтвор на Merck (Darmstadt, Германия) и Aldrich (Milwaukee, WI, САЩ).

Валидирането на аналитичния метод (ICP-AES) е извършено с помощта на сертифицирани референтни материали SRM-BAM-211 и SRM-BAM-228. Наблюдава се изключително добро съвпадение между получените данни и сертифицираните стойности.

Резултатите от XRF анализа са представени в Таблица 1, а тези от ICP-AES – в Таблица 2.

[28] Илиев, Й. Археометрични изследвания на метални находки от България с INAA, ED-XRF и ICP-MS. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. С., 2006.

[29] Пак там.

МЕТАЛОГРАФСКИ АНАЛИЗ

Пробите под формата на малки парчета метал, директно отрязани от находките, са представителни за предметите като цяло. Те са монтирани в двукомпонентна акрилна система. Всички съоръжения и консумативи за подготовка на пробите за анализ са производство на фирмата Struers. Използвана е машина LaboPro-21 за ръчно шлифоване и полиране на пробите. Шлифоването е извършено на мокро, върху хартия с покритие от силициев карбид. Последователно се използват абразивни хартии с намаляващ размер на частиците (с номера 800, 1200, 2400 и 4000). За полирането са необходими MD/DP/OP-полираща тъкан, 3 и 1 микронна поликристална диамантена паста и DP-син лубрикант. DP/OP-тъкан и OP-U суспензия са използвани за последното полиране.

Полираните повърхности на пробите се ецват с подходящи реактиви, позволяващи да се прояви по-добре структурата на метала. Използваните разтвори са воден или алкохолен разтвор на железен трихлорид ($FeCl_3$), калиев дихромат ($K_2Cr_2O_7$), а при някои от пробите – разтвор на амониев хидроксид (NH_4OH) и водороден пероксид (H_2O_2).

Така приготвените проби са изследвани с помощта на оптичен микроскоп OLYMPUS GX 51 с Color View камера.

Структурата на представителна извадка от описаните проби е анализирана и чрез сканираща електронна микроскопия, комбинирана с фокусиран йонен лъч. Използваният микроскоп е модел SEM/FIB LYRA I XMU на фирмата TESCAN. Детекторът е EDX – Quantax 200 на BRUKER.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Аналитичните данни, получени от анализа на сертифицираните референтни материали, показват много добро съвпадение между получените резултати и сертифицираните стойности. Сравнението със сертифицирани стойности въз основа на критериите на McFarren et al.[30] показва отлично съвпадение на всички елементи.

Относително високите концентрации на всички изследвани примесни елементи (Ag, As, Au, Co, Fe, Ni, Pb, Sn и др.) в пробите от слитъ-

[30] MacFarren, E., Lishka, R., Parker, J. Criterion for judging the acceptability of analytical methods. – Analytical Chemistry 42 (1970), pp. 358–365.

ците[31] водят до заключението, че находките са изработени от „първичен метал“, вероятно претопяван и пречистван впоследствие. Високите концентрации на желязо, никел и кобалт свидетелстват за употребата на руда с ниско съдържание на мед и силно редукционни условия на топене, в съчетание с висока температура при преработката ú до метал. (В една от пробите – Oi2, е установена твърде висока концентрация на желязо – 10.6 %, което вероятно е резултат от попаднало включение на желязо при вземане на пробата). Двете находки съдържат приблизително еднакво количество сребро, злато и арсен, което, като се има предвид, че са открити заедно, може да бъде обяснено с факта, че рудата, от която са изработени, произхожда от едно и също находище[32]. Определените изотопни отношения на оловото дават известно основание за създаване на хипотеза, че слитъците са изработени от руди, произхождащи от Бургаския регион[33]. Предположение за такова производство в рамките на днешна България, извън известните гръцки острови, се прави за първи път и според нас не е напълно обосновано. Същевременно то поражда и множество въпроси.

МИКРОСТРУКТУРА И МЕТОДИ НА ОБРАБОТКА

Наблюдават се различни микроструктури на металите, което е резултат от методите, по които е извършено отливането и допълнителната обработка на находките. Интересен резултат е това, че дори при един и същ тип находки са прилагани различни техники на металообработване.

При три от изследваните сърпове (S 2, 4 и 5) се проявява ненарушена дендритна структура (Фиг. 6). Дендритите са форма на сегрегация, която се проявява при сплави, тъй като едната от съставките обикновено има по-ниска температура на топене от другата. В случая става дума за бронз, в състава на който медта се топи при 1083° C, а калаят – при 232° C. Докато сплавта се охлажда и започва да се втвърдява, първата част на дендритните рамене, които се образуват, са по-богати на мед, докато външната част на раменете е по-богата на калай. Дендритите могат да бъдат с неясна или заоблена форма или пък да са заострени, с ясни очертания. Това зависи от характера на сплавта, както и от условията на

[31] Илиев, Й. Археометрични изследвания…, 2006, с. 94, фиг. 65, табл. 30–31 .
[32] Пак там, с. 90.
[33] Пак там, с. 110, 126, фиг. 104, табл. 32.

охлаждане на метала[34]. Микроструктурата на разглежданите три сърпа е индикация, че те са отляти в калъп, при което е достигната желаната форма. Тъй като при тези находки няма макроскопски следи от заостреност или износване на режещите части, може да се предположи, че те вероятно никога не са влизали в употреба. Освен това е видно, че единият от сърповете (S4) е дефектна отливка. В допълнение микроскопското наблюдение на споменатите образци показва наличието на голям брой шупли, което подсказва недоброто качество на изработените предмети.

Микроструктурата на друг сърп (S 1) също е дендритна, но в областта на режещата му част се наблюдават слабо разкривени дендрити, което се дължи на непродължително коване на студено след отливането, довело до повишаване твърдостта на острието. При този образец е видимо, че работната част е добре заострена (вероятно наточена и с брус), със следи от продължителна употреба.

Микроструктурата на един от сърповете (S 3) обаче показва правилни шестоъгълни зърна, съдържащи прави двойникови граници (Фиг. 7). Тази структура свидетелства, че находката е изработена чрез отливане, което е последвано от цикли от студено ковене и отгряване (с отгряване като финална операция) или ковене на горещо. Обичайно температурата на отгряване при медните сплави е в диапазона 500–800 °C, като от значение за рекристализацията е и продължителността на процеса[35]. При това се възстановява пластичността на метала, загубена в процеса на ковене на находката, като чрез отгряването се дава възможност за допълнителна деформация чрез ковене. Често тези цикли завършват с финално ковене, за да се постигне по-голяма твърдост на изделието[36]. В някои части на разглеждания сърп (работната част и гърба на находката) равноосните шестоъгълни зърна са с леко изкривени двойникови граници и ивици на плъзгане вътре в зърната. Тези особености в структурата са предизвикани от ковене след последното отгряване, за да бъде повишена твърдостта на определени части на находката и тя да бъде оформена. Доста сходна е технологията на изработване на изследвания нож (S 6). При него също се забелязват следи от ковене на студено, като финална операция (Фиг. 8). По режещата част се забелязват следи от продължителна употреба.

---

[34] Scott, D. Metallography and microstructure of Ancient and Historic metals. The Getty Concervation Institute and The J. Paul Getty Museum, Los Angeles 1991, pp. 5–6.

[35] Ibid., pp. 7.

[36] Valério, P. et al. Technological continuity in Early Iron Age bronze metallurgy at the South-Western Iberian Peninsula – a sight from Castro dos Ratinhos. – Journal of Archaeological Science XXX (2010), pp. 1–9 (in press).

Ненарушена дендритна структура се наблюдава при плоската брадва (S 10). В областта на работната част обаче се забелязват следи от коване на студено след отливането, с което е повишена твърдостта на предмета.

В микроструктурата на келта (S 8, Фиг. 9), теслата (S 9), трите шила (S 13, 14 и 15, Фиг. 10 а, б) и кинжалите (S 17 и 18) се наблюдават равноосни шестоъгълни зърна с прави двойникови граници в рамките на един кристалит. Техниката на производство е отливане, което е последвано от цикъл или цикли на студено коване и отгряване (финална операция – отгряване) или пък коване на горещо. При едно от шилата обаче (S 13), след последното отгряване, находката отново е кована на студено. В пробите от келта (S 8) и единия кинжал (S 18) макроскопски се забелязват множество шупли, което свидетелства за недобро качество на отливките.

Въпреки наличието на сравнително високи стойности на примесните елементи в слитъците във форма на „волска кожа“, поради условията на бавно охлаждане на стопената мед, металът е кристализирал в равноосна, шестоъгълна структура[37] (Фиг. 11). Размерите на отделните кристалити на единия образец (oi 1) значително варират в различните му части, което може да се приеме за доказателство, че стопеният метал е вливан в калъпа неравномерно. На микроскопските снимки се забелязват сферични газови порички и значителна корозия.

При прилагането на SEM-FIB лъчът сканира по повърхността на пробата и сигналът, който се генерира от вторични йони или електрони, може да бъде запаметен във вид на изображение с разрешение в нанометричната област. По този начин се придобива информация за химичния състав в определен участък от изследвания метал. Данните са във вид на така наречените карти, които показват разпределението на всеки един елемент поотделно и всички присъстващи в пробата елементи, взети заедно. С помощта на SEM-FIB се допълва информацията, извлечена от микрофотографиите на пробите. Например сивите петна в структурата на някои метали се оказва, че се дължат на натрупването на олово (Фиг. 12). Известно е, че оловото в бронза не се сплавя с медта или калая и остава във вид на малки глобулки в структурата на метала[38].

Металографският анализ свидетелства, че повечето разглеждани находки са изработени от сплави чрез отливане. Наличието на сферични порички в микроструктурата се дължи на разтворените в стопилката

[37] Scott. Metallography and microstructure…, 1991, pp. 6.
[38] Ibid., pp. 27.

газове[39]. При някои от тях е била необходима допълнителна обработка за привеждане до определена форма и/или повишаване твърдостта на изделията. Това е извършвано посредством цикъл от редуващи се процеси. Основно затруднение при определянето на тези стъпки е фактът, че студеното коване, последвано от отгряване и коването на горещо, водят до образуването на една и съща микроструктура на обработени и рекристализирали зърна. Поради това обикновено е трудно да се определи коя от описаните техники е била приложена[40].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Комбинирането на различни методи на изследване на химичния състав и на структурата на металните изделия позволява съпоставяне на получените данни, както и тяхното допълване.

Проведеното проучване води до заключението, че технологията на производство на метални изделия от България не претърпява съществени промени през отделните етапи на Бронзовата епоха – отливане, последвано от редуваща се допълнителна обаработка на коване и отгряване, което води до желания баланс между твърдост, якост и пластичност на крайното изделие. Типологически повлияните от съседни територии артефакти не показват някакви отличаващи ги особености в структурата на метала, от който са изработени. Прилаганите методи на обработка най-вече са зависели от предвидената функция на находките. Използваните техники на металообработка свидетелстват, че древните майстори са притежавали емпирични познания относно свойствата на металите.

Една добра перспектива на проведеното изследване е възможността да бъдат анализирани находки, произхождащи от сигурен археологически контекст. По този начин могат да бъдат разкрити особености в технологията на производство на металните изделия от археологически обект от определен период. Това ще доведе до възможността за сравняване на металната продукция на различни обекти и методите на металообработка през отделните епохи. Могат да бъдат установени производствени центрове или хронологически различия в познанието за обработка на мед и нейните сплави, както и да бъде проследено развитието на металургичните умения.

[39] Ibid., pp. 6.
[40] Ibid., pp. 7.

БЛАГОДАРНОСТИ

На първо място бих желала да изразя благодарността си към проекта „*Collegium Historicum* – Програма за повишаване на научния капацитет на докторанти, постдокторанти и млади учени в Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Сърдечно благодаря на America for Bulgaria Foundation и American Research Center in Sofia за дадената ми възможност да бъда едномесечен член на American School of Classical Studies at Athens, където се запознах с изключително полезни публикации по темата на моята дисертация и се консултирах със специалисти в изследваната от мен област. Бих искала да изразя искрената си благодарност към Директора на СОФИЯ МЕД за предоставената ми възможност да ползвам металографската лаборатория на компанията. Благодарността ми е и към членовете на проект „Субмикронна обработка и анализ на материали и структури чрез сканираща електронна микроскопия, комбинирана с фокусиран йонен лъч“ (Договор No ДО 02–56/2008. Програма „Научна инфраструктура 2008“ – ФНИ-МОН), в рамките на който имах възможността да извърша електронна микроскопия на част от находките. Благодаря и на всички, подпомогнали за провеждане на настоящото проучване!

Таблица 1. Концентрация на анализираните с XRF елементи в пробите (%). Анализ*: д-р Боян Тодоров*, Химически факултет, СУ „Св. Климент Охридски“.

№	Анал. код	Артефакт	Датировка	Cu	Pb	Sb	Sn	Σ
1	**S2**	Сърп	КБЕ	90,69	1,72	0,2	7,44	**100.05**
2	**S3**	Сърп	КБЕ	92,69	1,33	0,3	5,67	**99.99**
3	**S4**	Сърп	КБЕ	75,51	6,05	0,4	18,04	**100.00**
4	**S5**	Сърп	КБЕ	90,91	1,02	0,2	7,87	**100.00**
5	**S6**	Нож	КБЕ	87,52	2,15	0,3	10,02	**99.99**
6	**S8**	Келт	КБЕ	82,77	1,32	0,2	15,71	**100.00**
7	**S9**	Тесла	РБЕ-СБЕ	81,00	6,23	0,9	11,85	**99.98**
8	**S10**	Брадва	РБЕ-СБЕ	93,26	2,03	0,2	4,50	**99.99**
9	**S13**	Шило	РБЕ-СБЕ	89,35	2,34	0,6	7,71	**100.00**
10	**S14**	Шило	РБЕ-СБЕ	90,31	1,02	0,2	8,50	**100.03**
11	**S15**	Шило	РБЕ-СБЕ	88,66	1,66	0,4	9,32	**100.04**
12	**Oi1**	Слитък	КБЕ	97,62	0,90	0,1	1,49	**100.11**

13	**Oi2**	Слитък	КБЕ	96,95	1,02	0,2	1,83	**100.00**

Таблица 2. Концентрация на някои от изследваните с ICP-AES елементи в проби от слитъците (%), *Илиев, И.* 2007, 168.

№	Анал. код	Cu	Ag	As	Au	Co	Fe	Ni	Pb	Sn
1.	**Oi1**	**98,53**	**0,0013**	**0,1579**	**0,0002**	**0,0227**	**1,085**	**0,0184**	**0,01**	**0,002**
2.	**Oi2**	**91,08**	**0,0039**	**0,1907**	**0,0003**	**0,1016**	**10,62**	**0,0516**	**0,007**	**0,024**

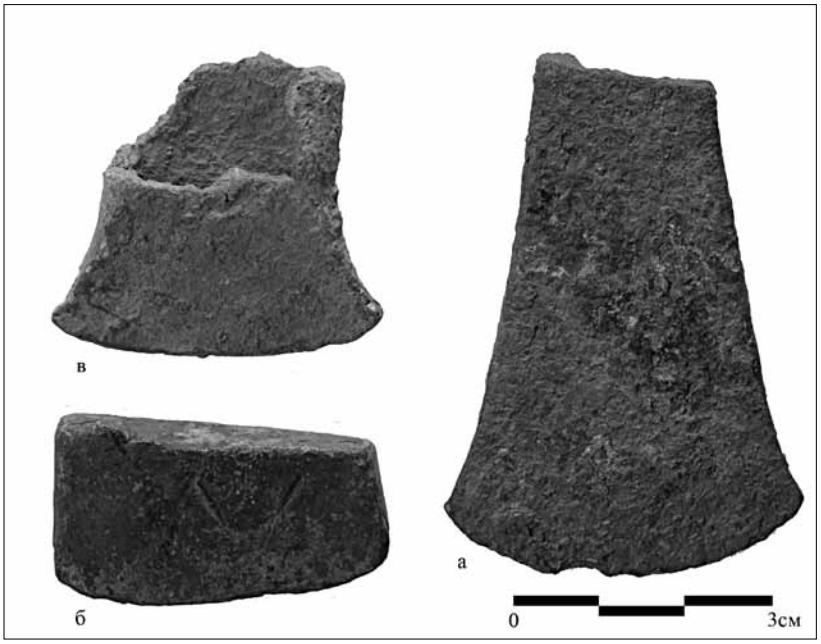

**Фигура 1. а) Тесла от РБЕ-СБЕ (S9);
б) брадва от РБЕ-СБЕ (S10);
в) келт от КБЕ (S8)**

**Фигура 2. Шила от РБЕ-СБЕ:
а/ S13; б/ S14; в/ S15**

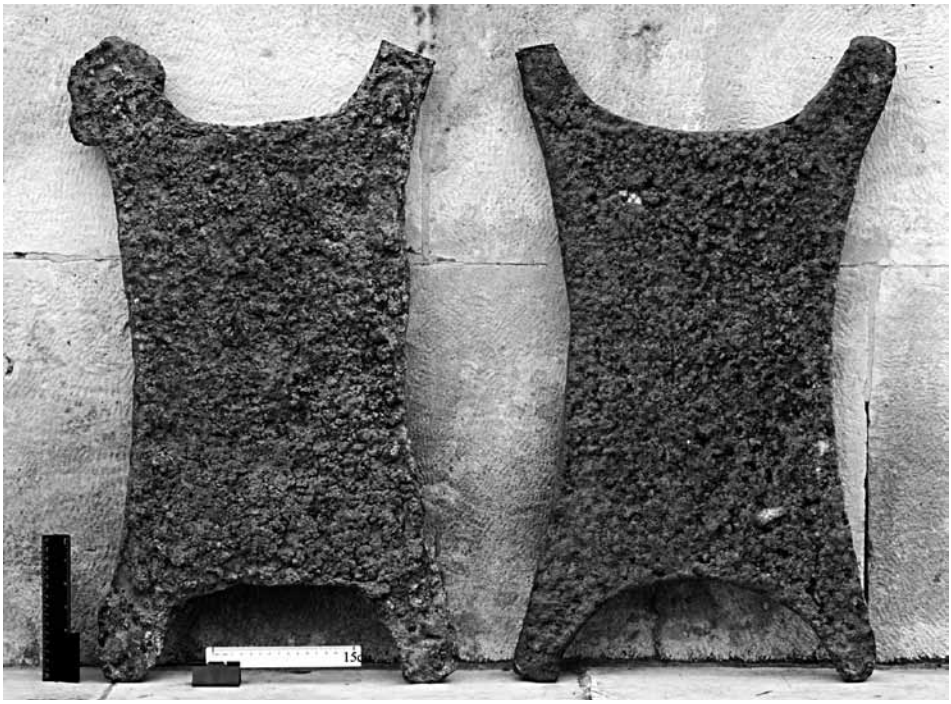

**Фиг. 3. Слитъци във формата на „волска кожа“,
открити в района на Разград, XIV– края на XII в. пр. Хр.**

Фигура 4. а, б/ Кинжали северночерноморски тип, XIV–XIII в. пр. Хр. (S17, S18); в/ нож от КБЕ (S6)

Фигура 5. Сърпове от КБЕ: а/ S1; б/ S4; в/ S5; г/ S3; д/ S2

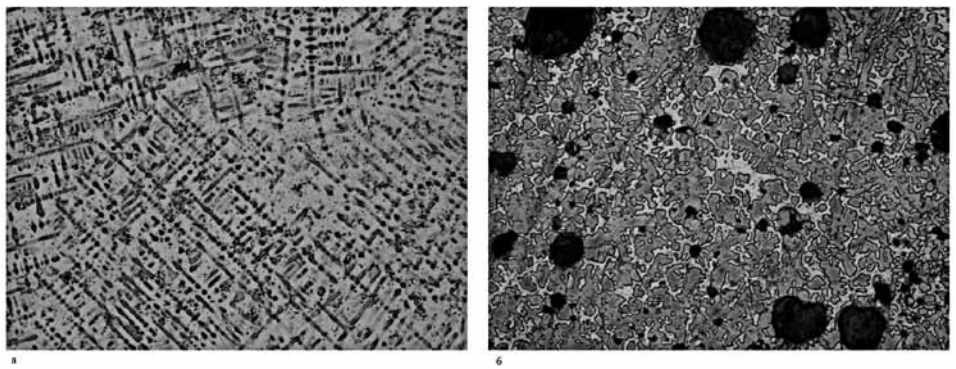

Фигура 6. Микрофотографии на проби от бронзови сърпове, показващи ненарушена дендритна структура; х50: а/ забелязват се пори, които се дължат на корозия и газови включения (S1); б/ значителна порьозност (S2)

Фигура 8. Микрофотография на работната част на бронзов нож (S6), която показва обхванати от корозия равноосни шестоъгълни зърна с леко изкривени двойникови граници и ивици на плъзгане вътре в зърната; х200

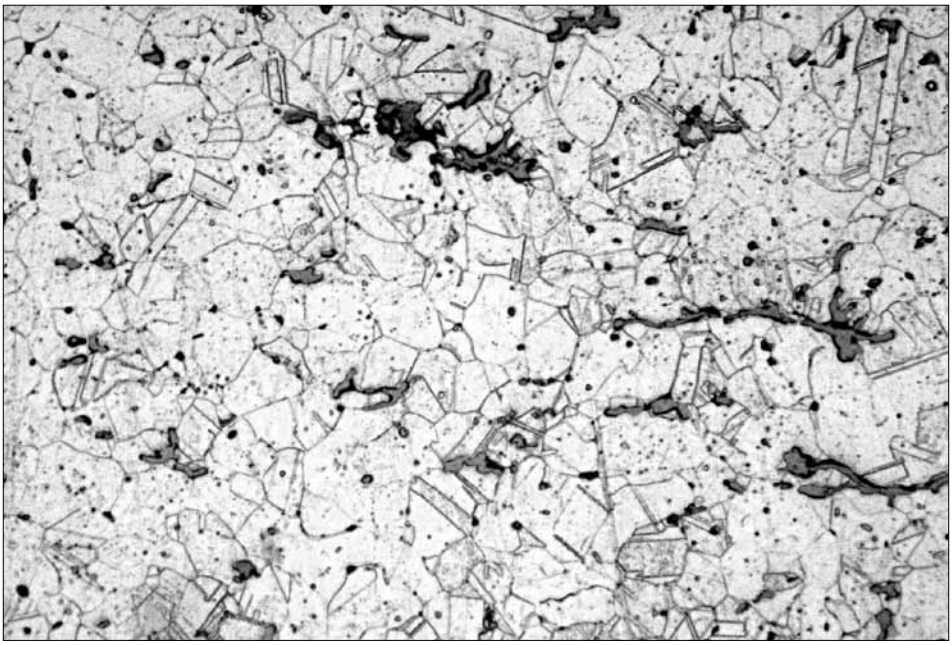

Фигура 7. Микрофотография на проба от бронзов сърп (S3), която показва равноосни шестоъгълни зърна, съдържащи прави двойникови граници; наличие на газови пори; сивите петна се дължат на натрупване на олово; x200

**Фигура 9. Микрофотография на бронзов келт (S8),
на която се виждат равноосни шестоъгълни зърна с прави
двойникови граници в рамките на един кристалит;
сивите петна се дължат на натрупване на олово; x200**

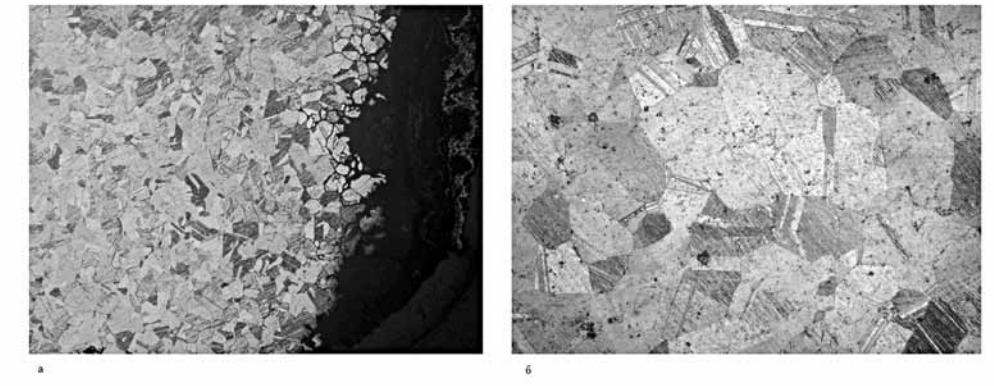

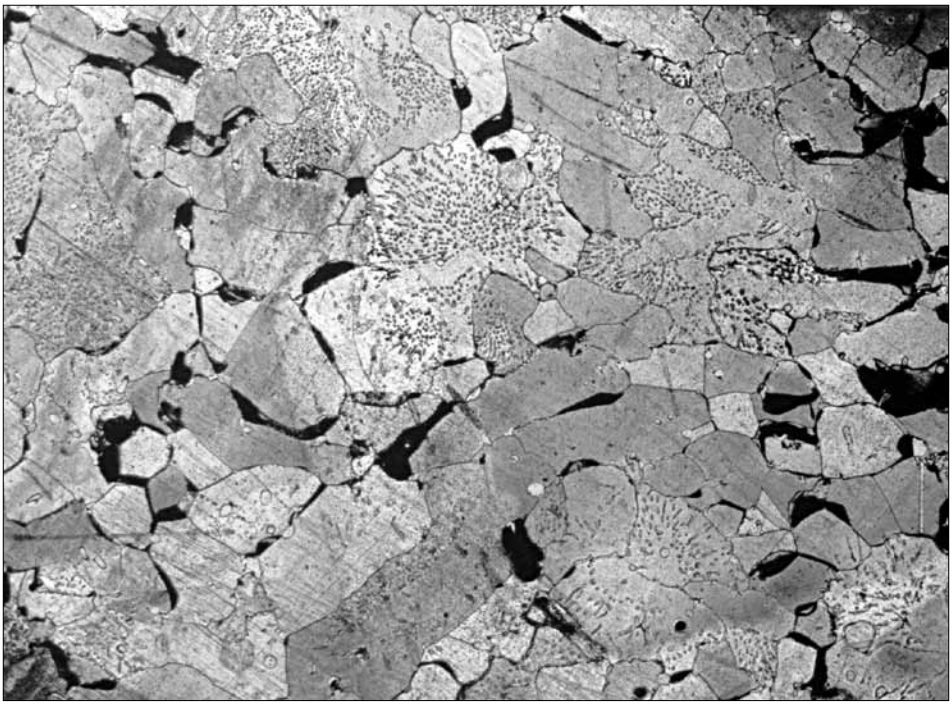

**Фигура 11. Микрофотография на слитък (oi1)
във формата на волска кожа, показваща равноосни шестоъгълни зърна;
значителна порьозност и корозия; x50**

**Фигура 10. Микрофотографии на шила, показващи равноосни шестоъгълни зърна с прави двойникови граници в рамките на един кристалит;
x50: а/ S14 – малък размер на кристалитите;
б/ S15 – рекристализирали зърна с голям размер.
Размерите на зърната нарастват при по-голяма продължителност и по-висока температура на отгряване, но намаляват правопропорционално на степента на предхождащото рекристализацията ковane**

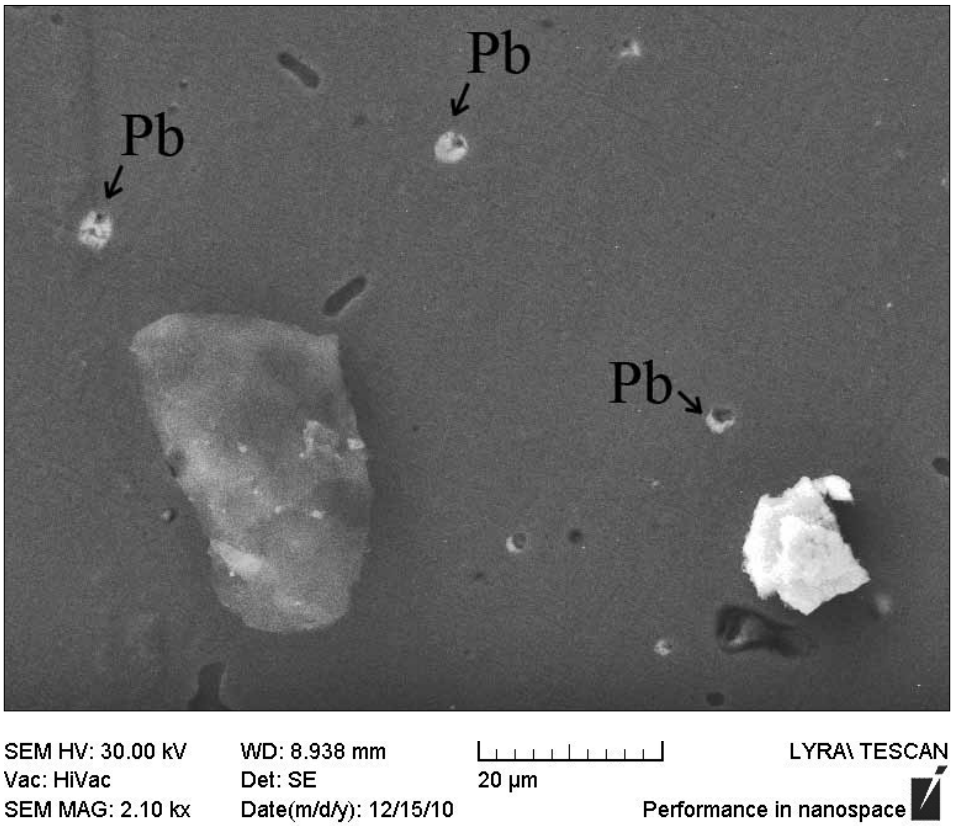

Фигура 12. SEM изображение (S3)

ЗА ХРОНОЛОГИЯТА НА МОНУМЕНТАЛНИТЕ ГРОБНИ СЪОРЪЖЕНИЯ ОТ ИЗТОЧНИЯ МОГИЛЕН НЕКРОПОЛ В ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ РЕЗЕРВАТ „СБОРЯНОВО“

Калин Маджаров

В източния могилен некропол от елинистическата епоха в Историко-археологическия резерват „Сборяново“ са проучени пет монументални гробни съоръжения (обр. 1). С изключение на гробницата в Гинина могила останалите са датирани твърде общо във втората половина на IV и първата половина на III в. пр. Хр. Съвременната абсолютна хронология на тасоските и синопските амфорни печати е добре разработена и може да даде дата с точност до няколко години. Това обстоятелство, в съчетание с динамичното развитие на импортната керамика през ранната елинистическа епоха, позволява да се направи опит за прецизиране на хронологията на монументалните гробни съоръжения в некропола[1].

В **могила 7 (Гинина могила)** е проучена т. нар. „Свещарска гробница“ с три камери, покрити с полуцилиндричен свод (обр. 1)[2]. В главната камера четири дорийски и една коринтска полуколони поддържат архитрав с регули и фриз от триглифи и метопи. В рамките на колонадата, върху цокъл от високи правоъгълни блокове, са вместени 10 релефни женски фигури. В люнета на северната стена на гробницата е представена живописна сцена. Първоначално тук са погребани с трупополагане двама души: мъж на около 30–35 години и жена на около 25–30 години, а по-късно – мъж на около 60 г.[3] В гробницата са открити: железен скиптър, железен нож, желязна стригила и дървено столче (отнесени към първото погребване); бронзов капак от огледало, чернофирнисова лампа и 2 чернофирнисови паници (отнесени към второто погребване); златни елементи от украса за конска амуниция, желязна билатерална фибула, бронзова верижка, 3 бронзови халки, унгвентарий,

---

[1] В настоящата статия при датиране с амфорни печати е приет толеранс от около десет години след абсолютната дата на печата според съвременната хронология. Това е времето, за което амфората е произведена, напълнена с вино, транспортирана до района на Сборяново; съдържанието ѝ е изконсумирано и евентуално е употребена вторично, преди да бъде поставена в гробното съоръжение.

[2] Chichicova, M., T. Ivanov, T. Teofilov. The Thracian Tomb Near the Village of Sveshtari. Sofia, 1986; Chichikova, M. The Thracian Tomb Near Sveshtari. – Helis, vol. II, Sofia, 1992, pp. 143–163.

[3] Boev, P., L. Kavgazova. Anthropogical Study of Skeletons from the Thracian Tomb Near the Village of Sveshtari. – Helis, vol. II, Sofia, 1992, pp. 164–165.

костена апликация, 4 костени мъниста и 7 стъклени мъниста (не са свързани конкретно с някое от двете погребвания). В насипа на могилата са открити: златна обица с лъвска глава, бронзова торква, сребърна и бронзови апликации от конска амуниция (всички са намерени пред гробницата и са свързани с погребванията в нея); 3 чернофирнисови паници, каменно чукало и каменен хаван (всички са открити в насипа до стените на гробницата); сребърна втулка, бронзови и железни върхове за стрели и синопски амфорен печат.

М. Чичикова датира построяването на гробното съоръжение и първото погребване в него към началото на втората четвърт на III в. пр. Хр.[4] Анализът на архитектурно-пластичната трактовка на гробницата и сравнението ѝ с елинистическата архитектура на по-развитите центрове в Мала Азия показва, че тя би могла да се отнесе и преди втората четвърт на III в. пр. Хр.[5] Анализът на букраниите на входа на гробницата също показва дата на построяване към края на първата – началото на втората четвърт на III в. пр. Хр.[6] Върху синопския амфорен печат, открит в насипа на могилата (обр. 2), са разчетени имената на астинома Φόρβας 2 и фабриканта Πυθές: [Φόρ]βα[ντος] `αστυνό[μου] Πυθέω[7]. Според хронологията на И. Гарлан печатите с името на магистрата Φόρβας 2 се отнасят около 286 г. пр. Хр.[8] Амфорният печат насочва към дата на построяване на гробницата в края на 80-те – началото на 70-те години на III в. пр. Хр. Напоследък М. Чичикова също приема малко по-ранна дата – в края на първата или началото на втората четвърт на III в. пр. Хр.[9]

През 1989 г. в **могила 12** е открита двукамерна гробница с полуцилиндричен свод, разрушена и частично демонтирана в древността[10]. В гробницата и пространството пред нея са открити разпръснати костите на трима мъже и три жени, погребани с трупополагане, а в периферията на могилата

---

[4] Chichikova, M. The Thracian Tomb Near Sveshtari. 1992, pp. 148; Чичикова, М. Погребални практики от източния свещарски могилен некропол. – В: Есенни четения Сборяново. Т. 5. Варна, 2008, с. 16.

[5] Стоянов, Т. Гробничната архитектура в Североизточна Тракия в светлината на контактите с Мала Азия (VI–III в. пр. н. е.). – Terra Antiqua Balcanica. Т. 4. С., 1990, с. 131; Вълева, Ю. Пропорции и форми на архитектурните елементи в Свещарската гробница с кариатиди. – Проблеми на изкуството, 1, 1993, с. 54.

[6] Стоянова, Д. Букраниите от гробницата в Гинина могила, с. Свещари. – В: Есенни четения Сборяново. Т. 5. Варна, 2008, с. 49.

[7] Божкова, А. Нови синопски амфорни печати от резервата „Сборяново“, Исперихско. – Археология, 2, 1990, с. 40, № 10, обр. 10.

[8] Garlan, Y. Les timbres ceramiques sinopeens sur amphores et sur tuiles. Trouves a Sinope. Paris, 2004, pp. 96, tableau VI.

[9] Чичикова, М. Свещарската гробница. – Виж: Станчева, М. (ред.) Световното наследство на България. С., 2010, с. 54.

[10] Гергова, Д. Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996, с. 26–44.

с трупоизгаряне са погребани мъж и две жени[11]. На различни места и нива в гробницата и нейната периферия са открити дребни фрагменти от 28 керамични съда, нито един от които не е запазен цялостно. Сред съдовете, работени на ръка, има 2 чаши и малко гърне с конични пъпки под ръба на устието. Открити са фрагменти от следните съдове, работени на колело: унгвентарий, чернофирнисов кантарос, 3 лекита, 3 леканета, 3 паници, 2 чаши, фрагменти от 12 тасоски и 1 синопска амфори, сред които има 1 синопски и 2 тасоски амфорни печата. Освен керамичните съдове в гробницата и нейната периферия са открити още каменен хаван, бронзов връх за стрела и бронзова халка. Заедно със струпването на горели човешки кости в периферията на могилата са намерени фрагменти от бронзова халка със затваряне тип щекфершлус, 4 бронзови върха за стрели, листовидна апликация за конска амуниция и фрагменти от желязна лента със запазен шарнир.

В предварително съобщение гробницата е отнесена в последните десетилетия на IV в. пр. Хр. на базата на архитектурата и находките, открити в нея[12]. В публикацията не е предложена дата за построяване на гробното съоръжение, а хронологическите граници, в които е най-вероятно функционирането му, са поставени най-късно в началото на III в. пр. Хр.[13] Датата, предложена от Д. Гергова, е твърде обща и ранна. Използването на инвентара за датиране на гробницата е почти невъзможно. Причините за това са две. От една страна, керамичните съдове са силно фрагментирани и не е възможно да се определят точната им форма и размери и да се потърсят паралели. От друга страна, изображенията в публикацията са с много лошо качество, а голяма част от находките не са представени с илюстрации. Трите амфорни печата, открити тук, са от изключителна важност за датиране на гробницата, но в публикацията е представено изображение само на един от тях[14]. Качеството е лошо и на практика илюстрацията е неизползваема. Един от тасоските печати е публикуван наскоро[15]. Върху него е изобразен питос, но повърхността му е силно изтрита и надписите не личат. Във вътрешността на Тракия леканета с Т-образен ръб на устието, като това от могила 12 (обр. 3), са открити в няколко гробни комплекса от първата половина на

---

[11] Чолаков, С., Й. Йорданов. Антропологично проучване на костни останки от гробница № 12 и № 13 от могилния некропол в Сборяново, Разградска област. – Виж: Гергова, Д. (съст.) Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996, 189–191.

[12] Гергова, Д., А. Балканска, Д. Вълчева, Ж. Михайлова, Б. Матева. Археологическите проучвания в Сборяново. – В: Археологически открития и разкопки през 1989 г. Кюстендил, 1990, с. 47.

[13] Гергова, Д. Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996, с. 116–117.

[14] Пак там, табл. XXV, фиг. 86.

[15] Teleaga, E. Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau; 6. Jh. – Anfang des 3. Jhs. V. Chr. Rahden, 2008, № 111, taf. 188/17.

III в. пр. Хр.: могила 1 при Мадара[16], гробница 1 от могила I при Кралево[17],

[16] Попов, Р. Могила № 1 . – В: Мадара. Разкопки и проучвания. Т. 1. С., 1934, с. 244, обр. 207. Р. Попов датира могилата от Мадара в V–IV в. пр. Хр. (пак там, с. 254), а М. Домарадски – в III в. пр. Хр. (Домарадски, М. Келтите на Балканския полуостров. С., 1984, с. 122). Чернофирнисовият кантарос (Попов, Р. Могила № 1, 1934, с. 250, обр. 213 Б) има добър паралел в Атина, отнесен в периода 325–300 г. пр. Хр. (Rotroff, S. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material. – The Athenian Agora, vol. XXIX, Princeton, 1997, № 4, pl. 1). Контекстът на намирането му показва, че той е излязъл от употреба в началните години на III в. пр. Хр. (Ibid., pp. 84). Кантаросът с украса в стил „западен склон“ (Попов, Р. Могила № 1. 1934, с. 250, обр. 213 А) е датиран в края на IV – първото десетилетие на III в. пр. Хр. – Виж: Божкова, А. Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V–III в. пр. н. е.) – Археология, 2, 1989, с. 3. Той намира добър паралел с екземпляр от атинската агора, отнесен в периода 285–275 г. пр. Хр. (Rotroff. Hellenistic Pottery. 1997, № 28, pl. 3). Столчето на съда от Мадара, което е важно за определяне на датата, липсва, но за това може да помогне орнаментът. Украсата в стил „западен склон“ се появява в началото на III в. пр. Хр. и има жълтеникав цвят (Rotroff. Hellenistic Pottery. 1997, pp. 41; Cook, R. Greek Painted Pottery. Thirdrd Revised Edition. Routledge. London – New York, 1997, pp. 196). В хода на първата четвърт на III в. пр. Хр. в орнамента се появява белият цвят, като в периода 275–260 г. пр. Хр. заменя жълтеникавия и е напълно възприет при производството на кантароси (Rotroff. Hellenistic Pottery. 1997, pp. 43). Врязването се появява в украсата тип „западен склон“ в началото на втората четвърт на III в. пр. Хр. Фактът, че орнаментът от Мадара има жълтеникав цвят и при него не е използвано врязване, показва, че кантаросът трябва да се датира преди 275 г. пр. Хр. Каликс купата (Попов, Р. Могила № 1, 1934, с. 250, обр. 210 Б) е отнесена около края на IV или началото на III в. пр. Хр. (Божкова, А. Атическа чернофирнисова керамика…, 1989, с. 4). На базата на приведените аналогии могила 1 при Мадара може да се датира в 80-те години на III в. пр. Хр.

[17] Гинев, Г. Могила I от некропола при Кралево, Търговищко. – Археология, 1, 2002, с. 33, обр 2/5. Гробница 1 от могила I при Кралево е датирана в последната четвърт на IV в. пр. Хр. с по-голяма вероятност към края на същия век (Пак там, с. 37). Гърлата на двете хераклейски амфори са подпечатани. Върху единия печат се чете двуредов надпис ΦΙΛΙΟ/ΝΟ`Υ, а върху другия – едноредов ΦΙΛΙ(Ο?). Прегледът на списъците с магистрати и фабриканти от Хераклея показва, че тук става въпрос за фабриканта Φιλίσκος I или Φιλότιμος. И двамата попадат в групата на късните фабриканти, която се датира от края на IV в. пр. Хр. до края на първата четвърт на III в. пр. Хр. (Kac, V. A New Chronology for the Ceramic Stamps of Herakleia Pontike. – Black Sea Studies, vol. 1, 2003, Aarhus, 277). Фактът, че името не е напълно изписано, не пречи на подобна идентификация. При много от печатите имената на късните фабриканти са изписани съкратено дори само до една или две букви (Ibid., pp. 270). Формата на кантаросите е чувствителна към модните тенденции през ранната елинистическа епоха, изменя се много динамично и е добър хронологически индикатор (Rotroff. Hellenistic Pottery. 1997, pp. 83). Кантаросите от Кралево са със сплеснато тяло (почти равни на височина и максимален диаметър), широко столче, ниско краче и ниска шия. Тези пропорции (особено ниското краче) са характерни за периода на последната четвърт на IV – първото десетилетие на III в. пр. Хр. (Ibid., pp. 83). Кантаросите от Кралево имат украса в стил „западен склон“, която се появява за

могила III при Кралево[18], могила III от Кабиле (обр. 4)[19] и др.

Основните аргументи за датиране на гробното съоръжение в могила 12 трябва да се търсят в неговата архитектура. Анализът на гробниците с полуцилиндричен свод в Тракия показва, че появата им тук е най-рано в края на IV – началото на III в. пр. Хр.[20] Това е най-ранната възможна дата за построяването на гробницата в могила 12. Тук е открит антов капител (обр. 5)[21], подобен на тези от гробниците в Гинина могила (обр. 6)[22] и

пръв път в Атина в началото на III в. пр. Хр. (Ibid., pp. 41; Cook. Greek Painted Pottery. 1997, pp. 196). Те могат да се датират най-общо в първото десетилетие на III в. пр. Хр. За сравнение серия от чернофирнисови кантароси от атинската агора, отнесени в периода 285–275 г. пр. Хр., имат издължени пропорции и високо столче (Rotroff. Hellenistic Pottery. 1997, № 2–31, pl. 3). Това показва, че кантаросите от Кралево трябва да се датират преди 285 г. пр. Хр. Ихтията намира точни паралели с екземпляр от акропола на Атина, отнесен в периода 290–275 г. пр. Хр. (Ibid., № 717, fig. 51, pl. 64). По класификацията на С. Ротроф мортарият принадлежи към форма 3, която се появява в началото на III в. пр. Хр. (Rotroff, S. 2006. Hellenistic Pottery. The Plain Ware. – The Athenian Agora, XXXIII. Princeton, pp. 229, chart 26). Идентичен екземпляр е открит в яма от селището при Халка бунар, датирана в началото на III в. пр. Хр. (Василева, Д. Глинени мортарии от класическата и елинистическата епоха от Южна България. – Виж: Георгиева, Р., Т. Стоянов, Д. Момчилов. Югоизточна България през II–I хилядолетие пр. Хр. Варна, 2010, 241–242, табло XIV № 13). Анализът на вносната керамика и амфорните печати показва, че гробница 1 от могила I при Кралево трябва да се отнесе към края на 90-те – началото на 80-те години на III в. пр. Хр.

[18] Гинев, Г. Тракийски могили при с. Кралево, Търговищко. Варна, 2000, с. 47, обр. 39. В гроба от могила III при Кралево е открит тасоски амфорен печат с името на магистрата Ἀπολλόδώρος. Според двете най-актуални хронологии на тасоските печати този магистрат се датира към 269 г. пр. Хр. (Garlan, Y. En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos. – BCH, 128–129, 2004–2005, vol. 1, 2006, pp. 325; Tzochev, Ch. Notes on the Thasian Amphora Stamps Chronology. – Archaeologia Bulgarica, 1, 2009, pp. 66, table 3). Така гробът от могила III при Кралево може да се отнесе в 60-те години на III в. пр. Хр.

[19] Гетов, Л. Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. – В: Кабиле. Т. 2. С., 1991, с. 182, обр. 10. Могила III от Кабиле се датира в периода 280–260 г. пр. Хр. (Bozkova A. La céramique des nécropoles hellénistiques de Cabylé. – In: Δ'επίστημονικη συναντηση για τεν ελληνιστίκη κεραμικη, Αθενα, 1997, pp. 124).

[20] Стоянова, Д. Монументална архитектура в Тракия V–III в. пр. Хр. Строителни материали, техники, конструкции, ордери. Автореферат. С., 2002, с. 36; Stoyanova, D. Barrel-Wedged Vault in the Tomb Architecture of Thrace: Models and Vogue. – In: Proceedings of the 10th International Congress of Thracology. Athens, 2007, pp. 575–587; Стоянова, Д. Гробници с полуцилиндричен свод в Североизточна Тракия. – В: Известия на Регионален исторически музей – Русе, XII, 2008, с. 117.

[21] Гергова, Д. Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996, табл. XXI, фиг. 70.

[22] Fol, A., M. Chichicova, T. Ivanov, T. Teofilov. The Thracian Tomb Near the Village of Sveshtari. 1986, pp. 45, fig. 35; Chichikova. The Thracian Tomb Near Sveshtari. 1992, pp.

могила 13 (обр. 7)[23]. Това показва, че най-вероятно входът към гробните камери в съоръженията от могили 12 и 13 е бил оформен по един и същи начин[24]. Д. Гергова смята, че гробниците в могили 7, 12 и 13 оформят единен комплекс[25]. Сходството в архитектурата им потвърждава тази хипотеза и предполага, че датата на трите съоръжения трябва да е близка. Вече бе уточнено, че гробницата в Гинина могила се датира към края на 80-те – началото на 70-те години на III в. пр. Хр. Гореизложеното позволява по това време да се отнесе и съоръжението в могила 12. Възможно е погребването с кремация на трите индивида в периферията на могилата да е вторично, но наличните данни правят доказването на такава хипотеза невъзможно.

В **могила 13** е проучена двукамерна гробница с полуцилиндричен свод[26]. Тук с трупополагане са погребани мъж, жена и юноша, чиито кости са намерени разхвърляни в гробницата и пред входа[27]. Пред източното крило на фасадата са открити три фрагмента от железен нагръдник, покрити с позлатено сребърно фолио, златна спирала, две златни апликации за конска амуниция и дъно от съд, работен на колело.

Първоначално Д. Гергова датира гробницата въз основа на нейните паралели и открития инвентар в последната третина на IV в. пр. Хр.[28] По-късно, на базата на нагръдника и златната спирала, датата е разширена във втората половина на IV в. пр. Хр.[29] Хронологическите граници, в които е най-вероятно функционирането на гробницата, са поставени най-късно в началото на III в. пр. Хр.[30] Датата, предложена от Д. Гергова, е твърде обща и ранна. Тя смята, че железните фрагменти, покрити с позлатено сребърно фолио (обр. 8), „както по технология на изработка, така

153, fig. 3; Гергова, Д. Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996, табл. IX, фиг. 31, 32, 34.

[23] Gergova, D. Studies of Tumulus № 13 from the Eastern Necropolos of Sveshtari (Preliminary Communication). – Helis, vol. II, 1992, Sofia, pp. 125, fig. 7.

[24] Стоянова, Д. Гробници с полуцилиндричен свод в Североизточна Тракия. Русе, 2008. с. 42.

[25] Гергова, Д. Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996, с. 63; Гергова, Д. „Сборяново“. Религии и паметници. Т. 5. Хелис, 2006, с. 26.

[26] Gergova, D. Studies of Tumulus № 13 from the Eastern Necropolos of Sveshtari. 1992, pp. 118–126; Гергова, Д. Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996, 16–26.

[27] Чолаков, С., Й., Йорданов. Антропологично проучване на костни останки от гробница № 12 и № 13 от могилния некропол в Сборяново. С., 1996, 185–189.

[28] Gergova, D. Studies of Tumulus № 13 from the Eastern Necropolos of Sveshtari, 1992, pp. 120.

[29] Гергова, Д. Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996, с. 25.

[30] Пак там, 116–117.

и по украса, безспорно се причисляват към луновидните нагръдници“[31]. Трите фрагмента са с размери 1,2–2,5 см и не могат да дадат достатъчно данни за формата. Като паралели са посочени находките от Янково (обр. 9), Вергина (обр. 10), Мезек (обр. 11), Катерини (обр. 12) и Върбица (обр. 13). Сравнението показва, че украсата им няма нищо общо с тази на фрагментите от могила 13 и че не е коректно последните да се използват за датиране на гробницата[32]. Златните апликации за конска амуниция от могила 13 в Сборяново (обр. 14) са идентични с тези, открити в зидан гроб от Войводово, Хасковско (обр. 15), който се датира най-рано в 90-те години на III в. пр. Хр.[33] В публикацията няма илюстрация на златната спирала, но според Д. Гергова подобна е открита в Казанлъшката гробница[34]. Анализът на живописната украса показва, че гробницата от Казанлък се датира във втората четвърт на III в. пр. Хр.[35] Дори самата Д. Гергова напоследък отнася Казанлъшката гробница към 60-те – 50-те години на III в. пр. Хр.[36] Така отпадат всички посочени аргументи за датиране на съоръжението в могила 13 във втората половина на IV в. пр. Хр.

Вече бе посочено, че сходството в архитектурата на гробниците от могили 7, 12 и 13 предполага близка дата на трите съоръжения. В допълнение могат да се добавят още някои наблюдения. Входът към гробната камера в могила 13 (обр. 16) и входът към предгробната камера в Свещарската гробница (обр. 17) са изградени по един и същи начин с антови капители, над които има щурц, оформен като дорийски антаблеман с изпуснат фриз от триглифи и метопи[37]. Единствената разлика между тях

---

[31] Пак там, с. 24.

[32] Гергова, Д. Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996, табл. XVI, фиг. 55а с: Andronicos, M. Vergina The Royal Tombs. Athens, 1997, 188, fig. 151 (Вергина), Archibald, Z. The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. Oxford, 1998, pp. 256–257, fig. 10/9 (Върбица), fig. 10/10 (Янково), fig. 10/11 (Катерини); Филов, Б. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ, XI, 1937, с. 65, обр. 75 (Мезек).

[33] Аладжов, Д. Тракийска гробница в с. Войводово. – Археология, 4, 1966, с. 54, обр. 6. В гроба е открита тасоска амфора с печат с името на магистрата Κριτιας, който се датира около 302 г. пр. Хр. (Garlan. En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos. 2006, pp. 324) или около 301 г. пр. Хр. (Tzochev. Notes on the Thasian Amphora Stamps Chronology. 2009, pp. 65, table 3).

[34] Миков, В. Античната гробница при Казанлък. С., 1954, с. 26, обр. 27.

[35] Димитров, Д. П. За датата на стенописите от Тракийската гробница при Казанлък. – Археология, 2, 1966, с. 11.

[36] Гергова, Д. Казанлъшката гробница. – Виж: Станчева, М. (ред.) Световното наследство на България. С., 2010, с. 33.

[37] Гергова, Д. Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996, табл. VIII, фиг. 30 с Fol, Chichicova, Ivanov, Teofilov. The Thracian Tomb Near the Village of Sveshtari. 1986, pp. 43, fig. 33.

е, че при Гинина могила върху обичайното гладко поле има букрании, свързани с гирлянда и розети. Ю. Вълева посочва, че най-близките паралели на антовите капители от могила 13 са в Свещарската гробница[38]. Анализът на авторката показва, че двете гробни съоръжения са създадени в близко време[39]. Най-добър паралел на мотивите от украсата на антовите капители Д. Гергова открива също в Свещарската, както и в Казанлъшката гробница[40]. Съчетанието на датата на гробниците с полуцилиндричен свод в съседните могили 7 и 12 с данните от архитектурата и инвентара от могила 13 показва, че съоръжението в последната може да се отнесе към края на 80-те – началото на 70-те години на III в. пр. Хр.

В **могила 30 (Голяма свещарска могила)** е открита, разрушена и частично демонтирана двукамерна гробница с полуцилиндричен свод и архитектурна украса в дорийски ордер[41]. В гробното съоръжение и в насипа на могилата са намерени останките на повече от шест индивида, погребани с трупополагане[42]. На пода на гробницата е открита желязна кирко-брадва, а в насипа над нея – бронзов връх за стрела, глинено мънисто и 6 тасоски амфорни печата.

Д. Гергова предлага различни дати за построяването на гробното съоръжение. В ранна публикация строителството е поставено към III в. пр. Хр.[43], а напоследък – към втората половина на IV в. пр. Хр.[44] При

---

[38] Вълева, Ю. Пропорции и форми на архитектурните елементи в Свещарската гробница с кариатиди. 1993, с. 52; Вълева, Ю. Формата на антовите капители в гробница № 13 в Свещари. – В: Хелис. Т. 5, С., 2006, с. 232.

[39] Вълева, Ю. Прилагане на гръцките ордери в украсата на тракийските гробници. – Виж: Стоянов, Т., М. Тонкова, Х. Прешленов, Х. Попов (съст.) Heros Hephaistos – Studia in honorem Lubae Ognenova-Marinova. Велико Търново, 2005, с. 288.

[40] Гергова, Д. Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996, с. 55.

[41] Гергова, Д. Елинистическите некрополи на Сборяново. – Виж: Гергова, Д., Т. Стоянов (съст.) Каталог на изложба „По стъпалата на времето“ (15 години проучвания на гетското средище в Сборяново). С., 1998, 33–34; Гергова, Д. Източен могилен некропол. Каталог. – Виж: Гергова, Д., Т. Стоянов (съст.). Каталог на изложба „По стъпалата на времето“ (15 години проучвания на гетското средище в Сборяново). С., 1998, 65–66.

[42] Йорданов, Й., С. Чолаков. Антропологично проучване на некрополите от железната епоха в Исперихска община. – В: Хелис. Т. 4. С., 2005, с. 111.

[43] Gergova, D., I. Iliev, V. Rizzo. Evidence of a Seismic Event on Thracian Tombs Dated to the Hellenistic Period (Sveshtari, Northeastern Bulgaria). – Annali di Geofizica, XXXVIII, 5–6, 1995, pp. 919.

[44] Гошев, Г. Към проблема за гробниците с полуцилиндричен свод в Североизточна България – В: Хелис. Т. 4. С., 2005, с. 45, бел. 7. Г. Гошев твърди, че е получил информацията за датата на гробницата от Д. Гергова. Последната е редактор на изданието, в което е отпечатана статията му. Тази информацията може да се счита за достоверна, защото се потвърждава от последните публикации на Д. Гергова. В тях земетресението, което според авторката е разрушило гробницата, е отнесено в началото на III в. пр. Хр.

три от амфорните печати са разчетени имената на магистратите Δέαλκος, Αἰσχρίων I и Κρατῖνος. Според хронологията на И. Гарлан те се датират съответно към 303, 299 и 296 г. пр. Хр.[45], а според тази на Ч. Цочев – към 302, 297 и 294 г. пр. Хр.[46] При два от печатите, на които не се четат имената на магистратите, надписът Θασίων е с ъглова сигма, което означава, че те се отнасят преди 280 г. пр. Хр.[47] Така построяването на гробницата може да се датира в края на 90-те – началото на 80-те години на III в. пр. Хр.

В **могила 9** е открит цистов гроб, вкопан в древния терен и нарушен от иманярски изкопи[48]. Под плочата, която е била източната стена на гроба, са намерени два унгвентария[49]. фрагменти от сива кана и две костени апликации. В пръстта близо до гробното съоръжение е открита сребърна драхма на Александър Велики, отсечена в Милет в периода 325–320 г. пр. Хр.

Т. Иванов датира могилата в края на IV – първата половина на III в. пр. Хр.[50] Въз основа на драхмата М. Чичикова отнася гроба в последното десетилетие или в самия край на IV – началото на III в. пр. Хр.[51] На илюстрацията се вижда, че монетата е износена от продължителна употреба

(Gergova, D., I. Katevski. Archaeology and Geophysics in the Sboryanovo National Reserve (North-East Bulgaria). – In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.) Geoarchaeology and Archaeomineralogy, Sofia, 2008, pp. 377; Гергова, Д., Я. Иванов, М. Кузманов. ИАР „Сборяново“ 2008. – АОР през 2008 г. С., 2009, с. 237). Оттук излиза, че според Д. Гергова гробницата се датира в IV в. пр. Хр.

[45] Garlan. En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos. 2006, pp. 324–325.

[46] Tzochev. Notes on the Thasian Amphora Stamps Chronology. 2009, pp. 65–66, table 3.

[47] Около 280 г. пр. Хр. в керамичната епиграфика ъгловата сигма (Σ) е заменена напълно от лунарната (C). (Garlan. En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos. 2006, pp. 320; Гетов, Л. За графита от Александровската гробница. – Виж: Гергова, Д. (съст.) Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. София, 2008, с. 316). Замяната става в периода 285–280 г. пр. Хр., като в този период върху печатите успоредно се използват и ъгловата и лунарната сигма (Balkanska, A., Ch. Tzochev. Amphora Stamps from Seuthopolis – Revised. – In: Gergova, D. (ed.) Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. Sofia, 2008, pp. 189).

[48] Чичикова, М. Погребални практики от източния свещарски могилен некропол…, 2008, 17–18.

[49] Fol, A., M. Chichicova, T. Ivanov, T. Teofilov. The Thracian Tomb Near the Village of Sveshtari. 1986, pp. 33, fig. 23.

[50] Ivanov, T. Studies of Ginina Mogila (1982–1985). – Helis, vol. II, 1992, pp. 137.

[51] Чичикова, М. Погребални практики от източния свещарски могилен некропол…, 2008, с. 17.

(обр. 18)[52]. Анализът на съкровищата с драхми и тетрадрахми тип „Александър Велики“, открити на територията на гетската държава с център Сборяново, показва, че голяма част от монетите са употребявани дълго време[53]. Двата унгвентария спадат към тип II по Паровић-Пешикан (началото на III в. пр. Хр.)[54] и към тип III по Т. Иванов (първата половина на III в. пр. Хр.)[55]. Единият екземпляр (обр. 19) има точни паралели по форма и размери в гробница А от некропола на Пела (обр. 20)[56]. Откритите там унгвентарии са датирани в началото на III в. пр. Хр., а гробницата е отнесена въз основа на тях в първата четвърт на III в. пр. Хр.[57] На базата на тези паралели могила 9 може да се датира най-общо в края на 90-те – началото на 80-те години на III в. пр. Хр.[58]

Анализът показва, че монументалните гробни съоръжения в могили 9 и 30 се датират в края на 90-те – началото на 80-те години на III в. пр. Хр., а тези в могили 7 (първо използване на гробницата), 12 и 13 – в края на 80-те – началото на 70-те години на III в. пр. Хр. В първата половина на III в. пр. Хр. градът в Сборяново, с който е свързан некрополът, достига своя културен и икономически апогей[59]. Това обстоятелство може да се свърже и с конкретни исторически събития, случили се в района. В 90-те години на III в. пр. Хр. има данни за две войни между Лизимах и гетския владетел Дромихайт[60]. При първата война (около 297 г. пр. Хр.) гетите пленяват Агатокъл – сина на Лизимах. Сключен е мирен договор, скрепен с брака на Дромихайт с една от дъщерите на Лизимах. В хода на втората война (294 –292/1 г. пр. Хр.) Дромихайт пленява Лизимах, отвежда го в

---

[52] Fol, A., M. Chichicova, T. Ivanov, T. Teofilov. The Thracian Tomb Near the Village of Sveshtari. 1986, pp. 29, fig. 15.

[53] Димитров, К. Имитации на гръцки монети в гетската държава със столица Хелис (?) в Сборяново през ранноелинистическата епоха. – В: Хелис. Т. 5. С., 2008, с. 251.

[54] Паровић-Пешикан, М. Некрополь Ольвии Эллинистического времени. Киев, 1974, с. 109, рис. 93/3 –7.

[55] Иванов, Т. Антична керамика от некропола на Аполония. – Във: Венедиков, И. (ред.) Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947–1949 г. С., 1963, с. 247, обр. 97/3.

[56] Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. Λαξευτοί Θαλαμωτοί τάφοί της Πέλλας. Αθήνα, 1994, № 3, σχέδ. 21; πίν. 1.

[57] Ibid., 212.

[58] Унгвентариите през елинистическата епоха търпят динамично развитие и са един от основните датиращи елементи в некропола на Пела. Типологиите на Т. Иванов и М. Паровић-Пешикан са разработени въз основа на импортните материали от некрополите съответно на Аполония и Олбия.

[59] Стоянов, Т., Ж. Михайлова, К. Ников, М. Николаева, Д. Стоянова. Гетската столица в Сборяново. 20 години проучвания. С., 2006, с. 56.

[60] Делев, П. Лизимах. С., 2004, 204–215 с лит.

столицата си Хелис и след това го освобождава. Анализът на писмените извори и археологическите данни позволява Хелис да се идентифицира с града при Сборяново[61]. Има сигурни доказателства, че в гробницата в Гинина могила са погребани гетски владетел и неговата съпруга[62], идентифицирани с Дромихайт и македонската му жена[63]. След сключването на мирния договор търговските отношения между гетите и Лизимах са регламентирани, а в града при Сборяново се наблюдава значителен икономически просперитет[64]. Именно непосредствено след тези контакти на гетите с Лизимах, известни от историческите извори, са построени петте монументални гробни съоръжения в източния некропол. Анализът им показва, че в района съществува архитектурна школа със сериозни възможности, която познава най-модерните похвати на строителството в ранната елинистическа епоха[65]. Водеща роля тук са имали лица с гръцки и/или друг произход[66]. Школата има специфично развитие, което е резултат от динамичното развитие на гетската столица, близостта на гръцките колонии по брега на Черно море и контактите с Лизимах[67].

---

[61] Делев, П. Тракийският град при Свещари – една възможност за историческа идентификация. – In: Terra Antiqua Balcanica. Т. 4, 1990, 97–107; Стоянов, Т. Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции (част 1). – История, 5–6, 1996, 89–91.

[62] Димитров, К. Изображение на тракийски владетел от Свещарската гробница. – In: Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, 162–164.

[63] Стоянов, Т. Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции (част 2). – История, 1–2, 1997, 72–84; Stoyanov, T. Who was Buried in the Caryatids` Tomb at Sveshtary. – Thracia, vol. XII, 1998, pp. 103–107.

[64] Стоянов, Т. Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции. (част 1). – История, 5–6 1996, с. 91.

[65] Чичикова, М. План на свода на гробницата с кариатиди край Свещари (III в. пр. Хр.) – Хелис, т. IV. 2005, с. 17; Стоянова, Д. Букраниите от гробницата в Гинина могила…, с. 50; Стоянова, Д. Гробници с полуцилиндричен свод…, с. 123.

[66] Стоянов, Т., Д. Стоянова. – Каменоделските инструменти на Хелис – техники и инструменти. – Във: Есенни четения Сборяново. Т. 6, Варна, 2009, с. 47.

[67] Стоянова, Д. Гробници с полуцилиндричен свод…, с. 123.

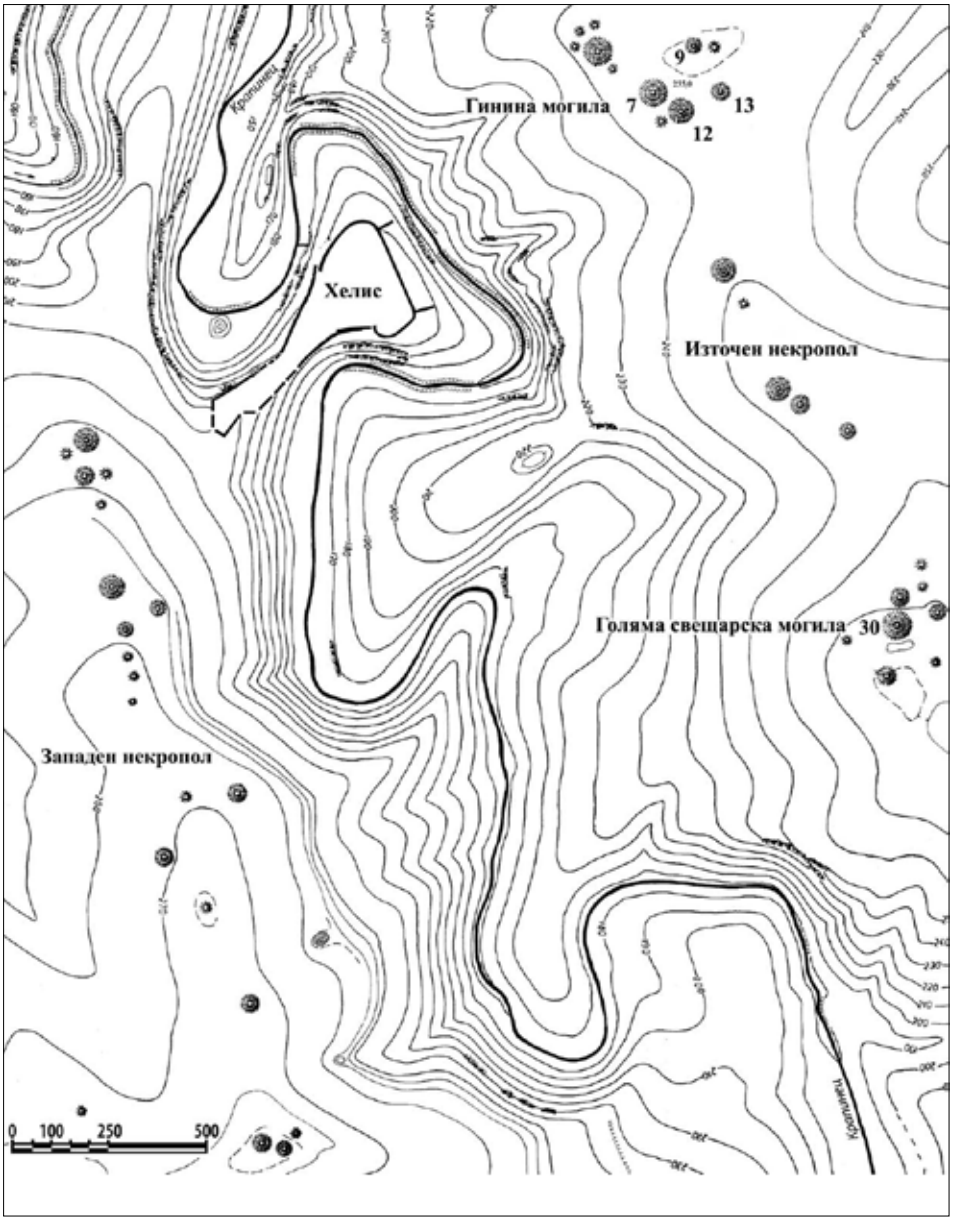

Обр. 1. План на ИАР Сборяново с Хелис и двата елинистически некропола

Обр. 2. Синопски амфорен печат от могила 7 (по Божкова, 1990)

Обр. 3. Лекане от могила 12 (по Гергова, 1996)

Обр. 4. Лекане от могила III в Кабиле (по Гетов, 1991)

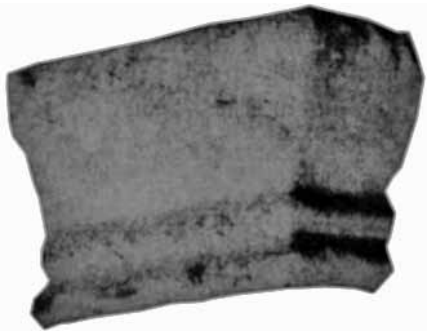

Обр. 5. Капител от могила 12 (по Гергова, 1996)

Обр. 6. Капител от могила 7 (сн. Тотко Стоянов)

Обр. 7. Капител от могила 13 (по Вълева, 2006)

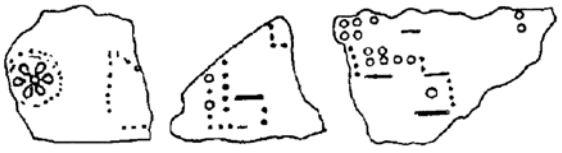

Обр. 8. Нагръдник от могила 13 (фрагменти) (по Гергова, 1996)

Обр. 9. Нагръдник от Янково (фрагменти) (по Archibald, 1998)

Обр. 10. Нагръдник от Вергина (детайл) (по Andronikos, 1997)

Обр. 11. Нагръдник от Мезек (детайл) (по Филов, 1934)

Обр. 12. Нагръдник от Катерини (детайл) (по Archibald, 1998)

Обр. 13. Нагръдник от Върбица (детайл) (по Archibald, 1998)

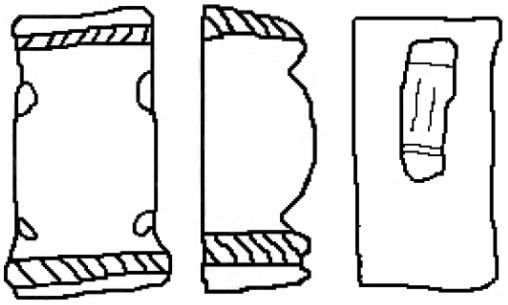

Обр. 14. Апликации от могила 13 (по Гергова, 1996)

Обр. 15. Апликации от Войводово (по Аладжов, 1966)

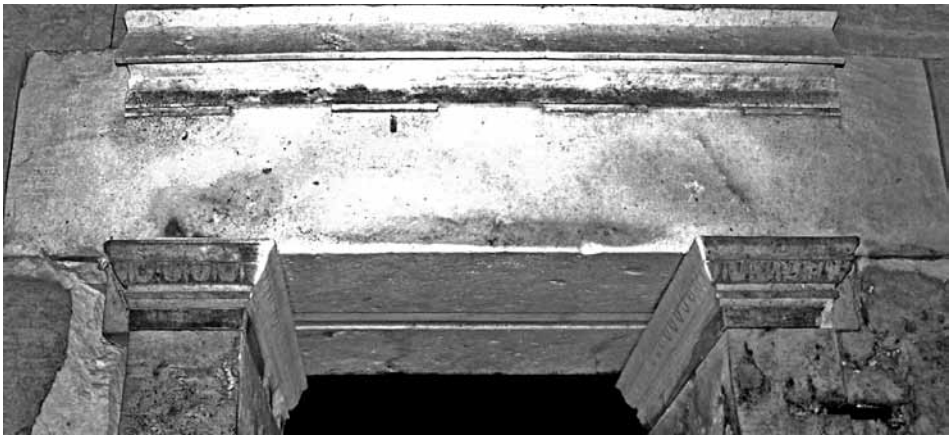

Обр. 16. Входът към гробната камера в гробницата от могила 13

Обр. 17. Входът към предгробната камера в Свещарската гробница

Обр. 18. Монета от могила 9 (по Fol, Chichikova, Ivanov, Teofilov, 1986)

Обр. 19. Унгвентарий от могила 9 (по Fol, Chichikova, Ivanov, Teofilov, 1986)

Обр. 20. Унгвентарий от гробница А в Пела (по Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, 1994)

„КЕРЧЕНСКИЯТ СТИЛ“ ВЪВ ВАЗОПИСТА – ПРОБЛЕМИ НА ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА (ПРЕГЛЕД)[1]

Слава Василева

От времето, когато A. Furtwängler за първи път е използвал означението „керченски вази“, до днес в научната литература по проблемите на гръцката вазопис този термин е бил отричан и прилаган от различни автори с вариации в мненията за обхвата и същността му. В повечето съвременни изследвания той е възприеман с резерви – като компромисен и условен, а неяснотата в тълкуванията му е отражение на въпросителните около критичния краен етап в развитието на червенофигурната вазопис в IV в. пр. Хр.

Къснокласическият период се възприема като време на изчерпване на възможностите за развитие и засилване на негативните тенденции от стандартизирането на производството при атическите рисувани вази. До епохата на ранната класика вазописта – с присъщите ѝ декоративност, линейна графична техника и двуизмерност – успява да върви успоредно с принципите и достиженията на съвременната ѝ живопис. Еволюцията в техниката на изобразяване на предмети и фигури върху плоскост към края на V и през IV в. пр. Хр., овладяването на методите за предаването им в реалистичен обем в пространството разкриват неподозирани дотогава възможности и задачи пред къснокласическата живопис[2]. В своеобразното съревнование с монументалните изкуства, обаче, керамографите срещат все повече ограничения – приложението на новите достижения се оказва в много случаи трудно постижимо, или по-скоро трудно приемли-

[1] Бих искала да изкажа своята благодарност за оказаната ми помощ за технически средства и пътувания по проект „Collegium Historicum“ във връзка с работата ми. Също така съм дълбоко признателна на Фондация „Америка за България“ и Американския изследователски център в София за подкрепата им за моя дисертационен труд с предоставената ми стипендия за едномесечна специализация в Американската школа за класически изследвания в Атина през юни 2010 и 2011 г.

[2] Robertson, M. The Art of Vase-painting in Classical Athens, Cambridge 1992, pp. 236f, 266f. За задълбочаващия се интерес към реалистично предаване на обектите, за все по-актуалния проблем за характеризирането на персонажите и предаването на техните душевни състояния. – Виж: Диалог на Сократ с Парасий за същността на изкуството. Ксенофонт. Сократически съчинения. С., 1985, кн. III, гл. X.

во, при същността и възможностите на вазите като носител. Във връзка с все по-широкото приложение на перспективата внимание заслужава наблюдението, че сцена, която се развива в дълбочина, би била в явен конфликт със заобления повърхност на една ваза[3]. Именно в неизбежното отклонение от даденостите и функциите на керамиката Блаватский вижда залеза на този вид изкуство.

Освен обогатяването по отношение на живописни похвати епохата на късната класика е време на нови настроения и нов фокус за изкуството, вече в по-голяма степен към личното пространство на индивида. Пелопонеската война и изходът от нея естесвено изместват нагласата на обществото в посока, различна от ценностите на „високата“ класика[4]. Отношението на керамографите към нови теми и художествени средства, от една страна, и степента на влияние на класическия дух и старите изобразителни средства – от друга, оформят стилови течения, които са в основата на много от характеристиките на т.нар. „Керченски стил“.

Носители на класическите форми в края на V в. пр. Хр. са последователите на кръга около Полигнот, като особено важно място сред тях заема Художникът на Диноса в Берлин. Но дори при „традиционния маниер“ на построяване на сцените и фигурите у този майстор R.M.Cook обръща внимание на прилагането вече на „нови трикове“ от живописта като, например, фината ивица неплътен фирнис до контура за постигане на лек ефект на засенчване и обем при фигурите[5].

На класическата изчистеност на почерка, на монументалността на въздействието се противопоставя оригиналният подход на Художника на Мейдиас. За произведенията, приписани на неговата група, са типични идиличната атмосфера, маниеристичните образи и богатата декоративност на рисунъка. Още W. Hahland в изследването си върху този майстор очертава двете основни направления в развитието на атическата вазопис от края на V в. пр. Хр.: първото – представено от „по-суровия и мъжествен“ маниер на Художника на Диноса, а второто – от вдъхновения от

[3] Блаватский, В. Д. История античной расписной керамики. Москва, 1953, 219–220; Robertson, M. A History of Greek Art. Cambridge 1975, vol. 1, p. 419.

[4] Boardman, J. Athenian Red-figure Vases. The Clasical Period. A Handbook. 2-nd edition. London 2001, p. 144.

[5] Beazley J. D. Attic Red-figure Vase-painters. Oxford 1963, vol. 2, p. 1143; Cook, R. M. Greek Painted Pottery, London 1972, p. 174; Robertson. A History. 1975, p. 242; Kogioumtzi, D. Untersuchugen zur attisch-rotfigurigen Keramikproduktion des 4. Jhs.v.Chr. Die sog. Kertscher Vasen. Berlin 2006, S. 30.

женския свят, префинен стил на Художника на Мейдиас[6]. В творбите си последният постига силно новаторско звучене, като разгръща в големи амбициозни композиции изящните миниатюристични изображения, наследени от неговия предшественик – Художника на Еретрия. Следи на влияние от съвременните му монументални изкуства изследователите откриват както в цялостния мащабен замисъл на сцените и композицията, така и в изобразителни похвати като подсилването на обемите на тялото и драматизирането на движението при фигурите чрез „драпирането“ на дрехата. Това личи особено добре в хидрията в Британския музей с динамичната сцена на отвличането на Левкипидите[7]. Характерната техника на предаване на детайли в релеф и позлата допринася към общия ефект на пищност при тези луксозни изделия.

В своята монографията за атическата червенофигурна керамика от IV в пр. Хр. D. Kogioumtzi определя Художника на Мейдиас и Художника на Диноса като „най-значителните майстори“ и в същото време „полюси“ на своеобразния разцвет на вазописта от времето на Пелопонеската война, известен под названието „разкошен стил“[8]. Новото поколение керамографи, което унаследява черти на тези две направления, развива мащабни многофигурни композиции, вдъхновени по всяка вероятност от монументалните изкуства. Майсторите от тази група, между които Художникът на Прономос, Художнинкът на Талос, на Суесула, а по-късно и Художникът на Кентавромахията в Ню Йорк, демонстрират вкус към насищане на сцената с интересни фигури в сложни движения и ракурси, с изобилни декоративни детайли и цветни акценти. Цялостният пъстър ефект от фигуралната украса дава и името на това направление от началото на IV в. пр. Хр. – „декоративен стил“ (ornate style). Kogioumtzi признава важното значение на основата, която Художникът на Мейдиас дава за разгръщането на тази група, като в същото време отбелязва, че елементи от работата на Художника на Диноса и изобщо класическата традиция показват много по-ясно присъствие при следващото поколение

[6] Hahland, W. Vasen um Meidias. Berlin 1930, S. 5. Новият „дух“ при Художника на Мейдиас се илюстрира може би най-добре от хидрията с Адонис и Афродита във Флоренция. – Виж: Boardman. Athenian. 2001, No 285.

[7] Boardman. Athenian. 2001, No 287, p. 145; Burn, L. The Meidias Painter. New York 1987; Kogioumtzi. Untersuchungen. 2006, S. 28–30, Robertson. The Art. 1992, pp. 237ff.

[8] Kogioumtzi. Untersuchungen. 2006, S. 27; Блаватский, В. Д. История…, 1953, 211–214.

керамографи[9]. Това важи особено за вази с по-скромни композиции и рисунък, съвременни на „декоративния“ стил, които J.D.Beazley целенасочено разграничава под наименованието „по-обикновена“ („непретенциозна“) група (Plainer group)[10].

Работата на Художника на Мелеагър и Художника на Йена представя добре развитието на явленията от края на V – началото на IV в. пр. Хр.[11] При тях се наблюдава отдръпване от сложните наративни композиции с амбициозни дълбочинни ефекти. Те предпочитат спокойни сцени, с изображения, концентрирани около една централна фигура или група[12]. Обръщането към сцени с единични или малко на брой фигури личи особено добре при украсата на чаши, най-вече при Художника на Йена. Една от важните характеристики на почерка при последния са пестеливите фини линии при рисунъка на детайли от тялото и драпериите, с които убедително и живо моделира движенията и обемите на фигурите. В тази техника Cook вижда основата на „новия фин стил“ на напредналия IV в.[13] По подобен начин Kogioumtzi разглежда Художника на Йена като своеобразен преход от „богатия“ към „Керченския стил“. Така е интерпретирано също характерното центрично подреждане на фигурите в сцените и честата употребата на добавен бял цвят и детайли в позлата при Художника на Мелеагър[14].

По-нататък вижданията на изследователите за понятието „Керченски стил“ очертават важни аспекти и проблеми на по-нататъшното разви-

---

[9] Kogioumtzi. Untersuchungen. 2006, S. 23, 30; Arias свързва Художника на Прономос и Художника на Суесула в голяма степен с влиянието и маниеризма на Художника на Мейдиас. Arias, P.E., M. Hirmer, B. Shefton. A History of Greek Vase-painting. London 1962, pp. 376–377, 380. За Художника на Прономос и за близостта на работата му с Художника на Мейдиас и Художника на Диноса. – Виж: Robertson. The Art. 1992, pp. 255ff.

[10] Beazley, J.D. ARV². 1963, 1418–1424; Kogioumtzi, Untersuchungen. 2006, S. 22–23.

[11] Това са вероятно най-добре проучените групи за периода на IV в. пр. Хр. – Виж: Curti, F. La Bottega di Pittore di Meleagro, Roma 2001; Καθαριου, Κ. Το Εργαστηριο του ζωγραφου του Μελεαγρου και η εποχη του. Παρατηρησεις στιν αττικη κεραμικη το προτου τεταρτου του 4ου αι. π.Χ., Θεσσαλονικη 2002; Paul-Zinserling, V. Der Jena-Maler und sein Kreis. Zur Ikonologie einer attischen Schalenwerkstatt um 400 v. Chr., Mainz 1994.

[12] Curti. La Bottega. 2001, p. 87; Kogioumtzi, Untersuchungen. 2006, S. 38.

[13] Cook. Greek. 1972, p. 177.

[14] Kogioumtzi. Untersuchungen. 2006, S. 35–38. В изследването си обаче Curti отбелязва липсата на връзка между по-късната „керченската продукция“ и Художника на Мелеагър както по отношение на стила, така и по форми, сюжети, а също и като цяло райони на разпространение. Curti. La Bottega. 2001, p. 26.

тие на атическата вазопис от IV в. пр. Хр.[15] A. Furtwängler въвежда термина „Керченски клас вази“, за да означи група представителни находки от Северното Черноморие, открити в богати гробни комплекси от района на съвременния град Керч (античния Пандикапей) на Керченския полуостров в най-източната част на Кримския полуостров. Авторът отбелязва като характеристики за тези вази третирането на формата и орнамента, фината линейна техника на рисунъка, с детайли от вътрешността на фигурите, предадени със златисто-кафяв неплътен фирнис, и още широката употреба на бял цвят, издигане в релеф и златно покритие за отделни части от сцената[16]. При сравнението на „керченските вази“ с произведенията от кръга на Мейдиас, и с изявен представител на „декоративния стил“ като Художника на Талос, изследователят изтъква значителната дистанция помежду им по отношение изобщо на изобразителни принципи – разбирането за обем при фигурата, нейния пластичен ефект и разгръщане в пространството, отношението на изображението към повърхността на съда. Furtwängler обръща внимание конкретно на разликата в маниера на третиране на дрехата между посочените двама майстори и вазите от „керченската група“[17]. Първоначално гъстите дълги успоредни линии покриват цялата повърхност на хитона, като обемите на тялото са подсказани от промяна в посоката на тези ивици. Впоследствие еволюцията в подчиняването на дрехата на формите и движенията на фигурите налага използването на пестеливи, къси, почти скициращи линии, които реалистично предават заобляне и дълбочина. Въз основа на сходни тенденции на промяна в третирането на драперията и подчертаване на тялото под тъканта на дрехата в каменната пластика от V към IV в. пр. Хр. изследователят очертава вероятни пътища на въздействие и възможности за датиране. Паралелите с гравираните изображения от бронзови огледала го насочва още към значението на Сикионската художествена школа за формирането на общи за епохата изобразителни модели[18]. Furtwängler първи прави опит да обвърже хронологията на произведения в Керченски стил с тази на добре датираните панатенейски амфори на основата

[15] Lapatin, K. Kerch-style Vases: The Finale. – In: B. Cohen et al. The Colors of Clay. Special Techniques in Athenian Vases. Los Angeles 2008, pp. 318–320, особено отбелязаните изследвания по темата в бел. 1.

[16] Furtwängler, A., K. Reichhold. Griechische Vasenmalerei. München 1909, Vol. 2, S. 39f, 207.

[17] Furtwängler, A., K. Reichhold. Griechische Vasenmalerei. München 1904, Vol. 1, S. 205.

[18] Furtwängler, Reichhold. Griechische. 1909, S. 40–43.

на близост в стила. В коментара на хидрията със сцена на Отсъждането на Парис от Александрия авторът насочва към още един времеви репер, на който ще се опират изследователите впоследствие – основаването на града и стиловите особености, които показват атическите червенофигурни вази, открити там. Тук е отбелязана също засилената тенденция към полихромия при най-късните примери. Въз основа на всичко това Furtwängler достига до датите 367–313 г. пр. Хр. за хронологически граници на „керченската група“[19].

Впоследствие се появяват основополагащите трудове на K. Schefold – „Kertscher Vasen“(1930) и „Untersuchungen zu den Kertscher Vasen“ (1934), в които авторът обосновава хронологическите граници, предлага периодизация на материала и отделя стилови групи и художници. Изтъкнати са следните белези на „керченските вази“: промяна в пропорциите на съдовете към издължаване; съобразяване на композицията и подбора на фигури с извивките на съда, при което да се създаде усещането, че изображенията се облягат по повърхността на съда – по този начин се преодолява и конфликтът между фигурите в перспектива и извитите стени на вазата; и още – пластичност на изображенията в пространството и „скициране“ на детайлите с къси линии, с естествен ефект на обем[20]. Schefold разширява представата за разпространението на вазите от въпросната група върху райони извън Северното Черноморие. В своята втора монография по темата той включва обширен каталог на известните до момента примери (основно цели съдове).

Авторът се основава в голяма степен на насоките, които Furtwängler набелязва пред изследването на „керченските вази“. Той търси в произхода им влияние от стила на Художника на Мейдиас, първо, по отношение на предпочитани форми, след това в композирането на рисуваната украса, и накрая – в декоративните детайли[21]. Въз основа на контексти с монети, паралели с изображения от панатенейски амфори и скулптурни паметници, той поставя развитието на керченските вази от 380 до 310 г. пр. Хр. В рамките на този хронологически диапазон авторът проследява две разграничими поколения керамографи и отделя три периода: ранни вази – в периода на 380–360 г. (350), междинен период от 360 до около 350 г., и късен стил (350–310). За конкретизиране на датировките Schefold проследява развитието на типове изображения и предаването на

[19] Ibid., S. 206f; Furtwängler, Reichhold. Griechische. 1909, S. 42.
[20] Schefold, K. Kertscher Vasen, Berlin-Wilmersdorf.1930, S. 5–8.
[21] Ibid., S. 6ff.

драперията на дрехата във връзка със съвременни примери на релефа и кръглата пластика.

В първото поколение керамографи в „Керченски стил“ са поставени Художника на Херакъл, Художника на Елена, Художника на Хиполит и Художника на Европа. Тук авторът отбелязва също отдалечаването от разказвателния характер в сравнение със сцените от края на V и началото на IV в. пр. Хр., както и значението на Художника на Йена в наложилия се модел на рисунък[22]. В междинния период авторът отделя произведения с все по-изявена свобода на движенията на тялото и тъканта на дрехата, както и с развиващ се вкус към цветни петна в сцената. Във връзка с това Schefold подчертава значението на въздействието на монументалната живопис и скулптурата[23]. Той вижда в изображения от произведения на торевтиката и огледала с гравирана украса посредник на модели от монументалнте изкуства. Представители на междинния период са Художникът на Хесперидите, Художникът на Аполония, тези на Помпе, Тезей и Медуза. В творбите на най-големите майстори от късната група – Художника на Марсий и Художника на Елевзинското пелике, обемното построяване на фигурите и скъсяването им в перспектива, композирането на сцените съобразно пластиката на съда, се оценяват като доведени до съвършенство. В тази връзка специално внимание заслужава известният лебес гамикос в Ермитажа с фризова сцена на сватбени приготовления, при която ярките уверени изображения като че излизат в релеф от повърхността на съда. Пеликето от Камирос (Родос) в Британския музей с Пелей и Тетида сред нереиди представя изключително ефектна композиция и подбор на пози. Фигурата на нереидата *profil perdu* в горния десен край на сцената, побягваща назад и в дълбочина, се възползва в максимална степен от ефекта на перспектива, който свиването на стената на съда към шията предлага[24]. Отбелязан е също интересът към характеризирането на героите или предаването на емоции, особено при произведенията, отнесени към Художника на Марсий[25]. В рамките на късна-

[22] Ibid., S. 9.

[23] Ibid., S. 13–14; Schefold. Untersuchungen. 1934, S. 91ff.

[24] Schefold. Kertscher. 1930, S. 19, Taf. 16a; Schefold. Untersuchungen. 1934, S. 130, Taf. 33.

[25] Schefold. Kertscher. 1930, S. 15. Schefold. Untersuchungen. 1934, S. 116. Много успешно е постигнато това при пеликето с Отсъждането на Парис в Атина. Βαλαβανις, Π. Δ. Παναθηναικοι αμφορεις απο την Ερετρια. Συμβολη στην αγγειογραφια του 4ου π.Χ. ΑΙ. Αθηνα 1991, σ. 274, πιν. 110–112.

та група Schefold идентифицира още Художника на Tyszkiewic, този на Сватбеното шествие, Художника на хетерите, Художника на амазонките.

Във второто издание на „Attic Red-Figure Vase Painters“ (1963), J.D.Beazley избягва означението „Керченски стил“, но приема някои от отделените от Schefold вазописци като Художника на Херакъл, Художника на Марсий, Художника на Елевзинското пелике, Група Аполония (вече по-общо зададена). Той признава ключовата роля на Художника на Марсий в последния разцвет на атическата вазопис[26]. Много от вазите, коментирани от Schefold обаче, не се наема да определи като работа на конкретни керамографи[27]. Изследователят разделя художниците според предпочитанието към украсата на определени форми (художници на кратери, на пеликета, на хидрии, на леканиди). Като цяло систематизирането на материала от IV в. пр. Хр. в групи в тази част от неговия труд е оценявано като по-свободно в сравнение с по-ранните периоди, което обаче е обусловено до голяма степен от масовия характер на голяма част от продукцията от този период[28]. Най-многобройни сред тях са G. (Griffin) Group, L.C. (Late Calyx-kraters), F.B. (Fat Boy) Group[29].

Предимно съдове от подобни по-ниски серии обхваща монографията на J. Boháč, посветена на керченските вази от колекциите в Чехословакия[30]. Наред с безлични фигури в мантии и опростени сцени на преследване при украсата на тази категория съдове голяма популярност добиват мотиви от митове, свързани със северночерноморския район – амазонки и битки на аримаспи с грифони[31]. Тази мода в тематиката обикновено се обяснява с нарастналото значение на региона за Атина при ограничаването на пазарите ѝ след Пелопонеската война[32]. На масовата продукция Schefold не отделя място в изследването си и едва бегло споменава „големите групи декоративни пеликета“[33]. Това оставя определена неяснота

[26] Beazley. ARV². 1963, p. 1406.

[27] Ibid. pp. 1474–1475.

[28] Robertson. The Art. 1992, p. 272; Boardman. Athenian. 2001, p. 190.

[29] Beazley. ARV², pp. 1462ff, 1456ff, 1484ff.

[30] Boháč, J. Kerčské vázy se zřetelem k památkám v československých sbírkách. Praha 1958.

[31] Шталь, И. В. Свод мифо-епических сюжетов атичной вазовой росписи по музеям Российской федерации и стран СНГ (пелики, IV в. до н. э., керченский стилъ). Москва, 2000.

[32] Кобылина, М. М. Поздние боспорские пелики. – Материалы и исследования по археологии СССР, № 19 (1951), с. 136. Hopper, R. J. Trade and Industry in Classical Greece, London 1979, pp. 55–57.

[33] Schefold. Untersuchungen. 1934, S. 107.

относно обхвата на понятието „Керченски стил“. В тази връзка може да се каже, че изследването на Boháč предлага едно сравнително широко разбиране по този въпрос, което обхваща късноклассическите материали изобщо. Определените от него примери са отнесени към Група „G“ и Група „FB“[34]. В прегледа си върху Керченския стил авторът приема периодизацията и отделените от Schefold майстори, но разширява леко хронологическия диапазон до 390–300 г. пр. Хр. [35]

Късните масови серии пеликета със сцени на грифономахии и свързани с тях персонажи са особено широко представени в района на Северното Черноморие. Под името „боспорски пеликета“ те са обект на студия на М. М. Кобылина[36]. Авторката ги разделя според размерите и силуета на три разновидности с варианти при оформянето на отделните части от тялото. Въпреки сравнително разнообразната тематика като цяло те се характеризират с много сходен маниер на работа – прибързан рисунък и композирани по едни и същи схеми сцени, които на свой ред се състоят от типови изображения. Въз основа на характеристиките на рисуваната украса Кобылина разграничава две „стилистически направления“. Първото, чийто рисунък се окачествява като „блед“ и „ неизразителен“, авторката свързва с последния етап от атическата вазопис от IV в. пр. Хр.[37] Второто направление Кобылина оценява като ярко и своеобразно явление, с бегъл, но много изразителен рисунък, с широко използване на релефни детайли с позлата и добавени цветове, които понякога изпълват цялата сцена[38].

Авторката предлата дата на материала, като се основава предимно на данни от гробни комплекси с монети. Кобылина използва термина „Керченски стил“ за пеликетата със „сложни митологични сюжети“ с цел да ги отграничи от обекта на своето изследване. Тя отхвърля като ненадежден използвания от Schefold метод на проследяване развитието на отделни типове изображения, който се базира на стиловия анализ. В замяна на това подчертава предимствата на комплексния метод на изследване на паметниците, който отчита както особеностите на стила при фигуралната украса, така и информацията, която дават формата, второстепенната украса и особено контекстът на откриване[39]. Тук трябва да се отбележи

[34] Boháč, J. Kerčské vázy. 1958, s. 75ff, 94ff.
[35] Boháč, J. Kerčské vázy. 1958, s. 19–22.
[36] Кобылина, М. Поздние…, 1951, с. 136–170.
[37] Пак там, с. 142 и сл.
[38] Пак там, с. 152 и сл.
[39] Пак там, с. 136, 164.

обаче, че при аргументирането на датите авторката неведнъж се опира и на стилови сходства с монетни типове[40]. Така „боспорските пеликета“ са поставени от втората четвърт до края на IV и дори още по-късно – до началото на III в. пр. Хр. Накрая Кобылина коментира проблема за мястото на производство на примерите от разглежданите групи. Докато при първото направление събраните аргументи относно стила и разпространението на вазите убедително сочат атически произход, сред второто са налице и примери с характеристики на формата, изобразителната техника и структурата на глината, за които според авторката може да се защитава възможността за местно производство [41].

В „История античной расписной керамики“ на Блаватский дори не се среща терминът „Керченски стил“. Авторът отнася атическия импорт от IV в. пр. Хр. към т. нар. „бегъл“ стил, в което понятие влага характеристиките на вазописта от периода на късната класика изобщо[42]. И тук, както и при Кобылина, под „боспорски пеликета“ се разбира, от една страна, продукция на атическите ателиета, специализирана, включително и чрез преобладаващата тематика на сцените за северночерноморския пазар[43]. От друга страна, отбелязано е съществуването на специфични керамични групи, които демонстрират явно отдалечаване от похватите на червенофигурната вазопис, като например големите пеликета с богата полихромия и цялостен живописен маниер на рисунъка, за които е предложена дата отново до края на IV и началото на III в. пр. Хр.[44]

По-общо третиране на темата представя и J. Boardman в „Athenian Red-Figure Vases. The Classical Period“. Той обвързва термина „Керченски стил“ със своя втори къснокласически период (Later Classical II), при което не се налага усещането непременно за пълно покритие на понятието с крайния етап от развитието на червенофигурната керамика. Авторът характеризира „по-добрите“ примери от периода по следния начин: „връщане към и по-нататъшно усъвършенстване на стиловете от късния V в., придружено от голямо внимание към детайла и орнамента, увеличена употреба на цвят, релеф и позлатяване, и понякога много фин рисунък“. Той извежда произхода им от категорията произведения с високи художествени качества около 400 г. и изтъква контраста с изобилната трето-

[40] Пак там, с. 138, 154.
[41] Пак там, с. 165 и сл., 169–170.
[42] Блаватский, В. Д. История…, 1953, с. 220 и сл.
[43] Пак там, с. 270 и сл.
[44] Пак там, с. 272.

класна продукция, която ги съпровожда[45]. Тук е подчертано по-голямото значение на живописната традиция на IV в. пр. Хр. пред паметниците на пластиката като източник на вдъхновение за вазописците и посредник при заемането на изобразителни модели от монументалните изкуства.

По-голяма яснота в позицията относно паралелните масови серии личи в коментара на L. Talcott и B. Philippaki в публикацията на керамичния материал от разкопките на хълма Пникс в Атина. Авторките обръщат внимание, че въпреки първоначалната идея за термините „керченски вази“ и „Керченски стил“ като „показни примери за износна търговия или за богати атиняни“, не трябва да се пресилва разграничаването от съвременната непретенциозната продукция, тъй като при част от въпросните съдове с по-груб рисунък влиянието на новия стил също може да се види. При все това, в каталога означението „керченски“ е използвано предпазливо, като стилово и хронологическо определение за финия стил във вазописта от втората четвърт на IV в. пр. Хр.[46]

В своя анализ на тенденциите във вазописта от IV в. пр. Хр. R. M. Cook не споменава „Керченски стил“. Той обаче обръща внимание на „новия стил“, който след „декоративния“ от времето около 400 г. пр. Хр. запълва търсенето за художествена продукция с високи претенции. Авторът изтъква като най-значима иновация тук „хармонизирането на композицията в дълбочина с линейната техника в съответствие с извивките на съда“[47]. Това е особеност, която още Шефолд изтъква при анализа на керченските вази. При своеобразно ограничаване на средствата за перспектива при вазите пространственият ефект в сцената се постига повече чрез позите на отделни фигури. Cook поставя проявлението на новия стил около 380 г. пр. Хр., а за горна граница указва 320 г. пр. Хр., която определя като крайна изобщо за червенофигурните атически вази.

В монографията си върху атическата вазопис M. Robertson разглежда „ежедневната“ масова продукция от IV в. пр. Хр. отделно от черно-фигурните панатенейски вази и „финия стил“ в червенофигурната продукция. Именно във връзка с най-добрите представители на този „фин стил“ авторът използва наименованието „керченски“, но най-вече за да обозначи етап от тяхното изследване[48]. Тук той обръща внимание на произведенията, признати за безспорен връх във вазописта на късната кла-

[45] Boardman. Athenian. 2001, pp. 190–194.

[46] Talcott, L., B. Philippaki, Small objects from Pnyx: II. Hesperia Suppl. 10. Princeton 1956, p. 7.

[47] Cook. Painted. 1972, pp. 175, 177.

[48] Robertson. The Art. 1992, pp. 267, 281.

сика – кратерът от Ал Мина[49], примерите, приписвани на Художника на Марсий и Художника на Елевзинското пелике. Поставяйки ги в контекста на съвременната им живопис, Robertson подчертава изключителните художествени качества на кратера от Ал Мина и произведенията на Художника на Марсий като представители на традицията на моделирането с линейни средства срещу силните съвременни тенденции на светлосянката. Авторът изтъква важността на находката от панатенейски амфори от Еретрия, и особено примерите с името на архонта Калимедес, които показват стилови сходства с работата на Художника на Марсий и аргументират изтеглянето ѝ поне с десетиление назад от предложената от Schefold трета четвърт на IV в. пр. Хр. за основната активност на майстора.

Панатенейските амфори от Еретрия от къснокласическия период са обект на монография на П. Βαλαβανις. Това изследване има изключително място в историографията върху късната атическа рисувана керамика с корекцията, която предлага за много от датировките на произведения на водещи майстори и стилови групи. Авторът открива сходство в почерка не само между панатенейски амфори и примери, приписани на Художника на Марсий, но също и с такива на Художника на Pourtalès, Художника на Атина 12952 и Художника на Сватбеното шествие[50].

В настоящия преглед трябва специално да се изтъкне новата обобщаваща работа на D. Kogioumtzi – „Untersuchugen zur attisch-rotfigurigen Keramikproduktion des 4.Jhs. v.Chr. Die Sog. Kertscher Vasen“ (2006). Изследването представя коментар на отделените до момента керамографи и стилови групи от периода. Огромният каталог обхваща всички известни къснокласически съдове с украса от фигурални сцени. Авторката дава ценен анализ на данните относно основни въпроси на къснокласическата вазопис като приемствеността между „богатия“ и „Керченския“ стил, надеждността на известните до момента хронологически репери за периода, възможностите и свидетелствата за изнасяне на производството на рисувана керамика с фигурална украса извън дотогавашния безспорен център Атина. Включени са интересни разсъждения относно смисъла и

[49] Beazley, J. D. Excavations at Al Mina, Suedia. III. The Red-figured Vases. – The Journal of Hellenic Studies 59 (1939), pp. 35ff.

[50] Βαλαβανις. Παναθηναικοι αμφορεις. 1991, σ. 260ff. Βαλαβανις изказва мнението, че произведенията на Художника на Марсий и тези на Елевзинския майстор представят различни фази от работата на един и същи керамограф. Ibid. σ. 282–285. Това обаче не намира широк прием сред изследователите на периода. Kogioumtzi. Untersuchungen. 2006, S. 110–111.

обхвата на определението „атически“ при явленията от крайния етап от развитието на червенофигурните вази и данните за движения на майстори в различни части на гръцкия свят[51].

Една от задачачите пред това изследване е да изрази отношение по въпроса дали към „Керченския стил“ освен луксозната, трябва да се числи и съвременната ѝ масова продукция. В самото начало Kogioumtzi отбелязва, че вазописта от IV в. е „доминирана“ от „керченските вази“. След като дефинира въпросната група като развитие на „разкошния“ стил от края на V в. пр. Хр., авторката оставя извън нея и съответно извън изследването си категории вази с максимално опростена рисувана украса като масовите лекити с палмета, тези с мрежест мотив, рибните блюда с типичната украса с морски обитатели, както и съдовете (предимно лекити и аскоси) с украса от една животинска фигура или човешка глава[52]. В частта с описанието на белезите на „керченските вази“ авторката на практика очертава тенденциите изобщо в червенофигурната вазопис през IV в. пр. Хр.[53] Някои от тях са вече отбелязвани в коментарите на различни автори по темата като водещи характеристики на „Керченския стил“. Kogioumtzi формулира следните черти: 1. Използване на добавени цветове, най-често бяло; 2. Пластични детайли от добавена към повърхността на съда глина с позлата – обикновено за детайли като женските украшения или пера при крилете на еротите; 3. Обезличаване на сцените от задната страна на вазите; 4. Присъствие на монументални фигури в сцените, които напомнят съвременни произведения на скулптурата; 5. Прилагането на композиции с определен стремеж към пространственост и триизмерност; 6. Привързаност към определени теми – грифономахии, амазоноахии, симпозион и сцени от кръга на сватбените празненства; 7. Промени във формите на съдовете към издължаване на пропорциите[54].

Състоянието на проучванията и известните до момента находки дават аргументи на Kogioumtzi да предложи широки граници на понятието „керченски вази“, при което тя не отделя луксозните изделия, които първоначално получават това име, от съвременните им масови серии. Както беше отбелязано по-горе, сред изследователите по-голямо внимание на

[51] Ibid. S. 10–11, 56ff.

[52] Ibid. S. 1, 4–5.

[53] Подобно широко разбиране за понятието е застъпено при съвременни руски и украински изследователи. – Виж: Шталь, И.В. Свод…, 2000; Вдовиченко, И. И. Новые вазы „керченского стиля“ в собраниях крымских музеев. – Росийская археология 3 (2001), 67–76.

[54] Ibid. S. 41ff.

подобно разграничение отдават M. Robertson, L. Talcott и B. Phillipaki, R. M. Cook, а също и Т. Кобылина. Очертаването на границите на понятието е затруднено от факта, че отделни характеристики на представителните луксозни примери присъстват също при продукти с чувствително по-ниски художествени качества. В този смисъл подходът на Kogioumtzi е оправдан. Група малки цветни лекити с украса от женски глави дават обаче пример за приложението на вече многократно споменавана декоративна техника – украшенията им често са предадени в релеф с покритие от фин златен лист, а за лицето и шията на изображението е използван добавен бял цвят[55]. Дори при широката формулировка в изследването на Kogioumtzi тази група съдове не е засегната и все пак те са носители на един често изтъкван технически белег на „Керченския стил".

В същото време използването на едно название като „керченски вази" за обозначаването на толкова разнообразна по качество и предназначение продукция, каквато е червенофигурната керамика от IV в. пр. Хр., най-малкото създава неяснота. При малко или повече конкретните художествени и естетически характеристики, които вече терминът „стил" предполага, едно подобно широко разбиране изглежда дори неуместно. Това би означавало, че към един и същи „стил" трябва да се отнесат както „елитните" произведения, например на Елевзинския майстор, така и стандартизираните серии пеликета, които бележат широко присъствие не само в Северното Черноморие но и в целия гръцки свят. Първите се характеризират с хармонични многофигурни композиции, пластични движения на фигурите, изящен богат рисунък в традицията на линейната техника, но със смели цветни акценти и при умело приложение живописни средства като перспективата. Във втория случай се наблюдават скромни композиционни схеми, които в простотата си често приглушават влиянието на съвременните достижения при предаването на дълбочина в пространството. Прибързаният неточен рисунък при тях в много случаи дава ефект на предварителна скица, нанесена с широки, свободни движения.

Поставянето на набелязаните тенденции „под общ знаменател" в историографията се подсилва и от географския елемент в понятието „Керченски стил". Отначало неговата цел е да обозначи зоната на концентра-

[55] Robinson, D.M. Excavations at Olynthus . Part. V. Mosaics, Vases, and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931. Baltimore and London 1933, pp. 171f; Hermary, A. Les céramiques peintes. – In: Hermary, A., K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov. Apollonia du Pont (Sozopol). Le Nécropole de Kalfata (V^{e} – IIIe s. av. I.-C.). Fuilles franco-bulgares (2002–2004). Aix-en-Provence 2010, pp. 182–183.

ция на специфична група луксозна атическа продукция – район, който при това е икономически важен за Атина през IV в. пр. Хр. Впоследствие, с натрупването на нови находки, по естествен начин към смисъла му се добавя разпространената мода в сюжетите, свързана с обитателите на Северното Черноморие, при големи групи от по-ниските керамични серии от периода.

Но контрастът между „големите майстори“ и конкретно „боспорските пеликета“ не е въпрос само на качество на изпълнение. Различна степен на презицност на рисунъка или убедителност при предаването на определено движение може да се наблюдава и при керамографи с ограничени възможности, но с претенции да произвеждат луксозна продукция и да подражават на амбициозни модели. В този случай по-убедително може да се говори за общ „стил“. При сравнението със споменатите масови серии обаче става въпрос преди всичко за различни цели, които си поставят керамографите (а с това – и за разлика в използваните изразни средства), не толкова в технически, колкото в художествен и естетически смисъл.

Така вместо понятие със заложен същностен конфликт и неопределими граници, по-сигурно би било да се говори просто за тенденции във вазописта от късно-класическия период. Породени от традициите на предшестващата епоха, от синхронни явления в монументалните изкуства и икономическата ситуация, тези тенденции намират различно проявление при разнообразните групи керамична продукция. В обобщение, през IV в. пр. Хр. традиционната линейна техника на класическата вазопис е комбинирана с общи, актуални за епохата художествени задачи като усвояване на пространството и подсилване на обема и дълбочината при изображенията. По всяка вероятност от живописта се заимстват директно техники – във връзка с предаването на фигури и предмети в перспектива или цветните ефекти от украсата на сцените, които с напредването на IV в. намират все по-широко приложение както при „луксозните“ вази, така и при масовите серии съдове. Освен това за развитието на нови сюжетни мотиви и дори керамични категории важна роля имат посоката на икономическите контакти на Атина и оформянето на пазари със специфично търсене на атическата продукция.

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ОГНИЩАТА – ОЛТАРИ „ЕСХАРИ“, ОТКРИВАНИ В СЕЛИЩА ОТ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА В ТРАКИЯ

Зорница Кръстева

Значителният и постоянно нарастващ брой на откритите и проучени украсени глинени огнища, известни в българската литература с гръцкия термин „есхара“ εσχαρα[1], поставя много въпроси, свързани както с техния произход, поява и развитие, така и с ролята им в бита и религиозните вярвания на населението в различни тракийски племенни територии, обвързана с (не)възможността за отъждествяването им с определен(и) култове и разкриването на тяхната едно- (много)функционалност. Очертаните въпроси кореспондират и с други търсения относно реконструкцията на тяхната употреба с оглед на изпълняваните ритуали и (не)възможността за съществуването на определен ритуален набор от предмети и съоръжения, свързани с тях. Въпреки липсата на обобщаващи изследвания, посветени на „глинените олтари“ в Древна Тракия, все пак през последните години бяха обнародвани значително количество нови находки с изчерпателни сведения за техния контекст, статии с акцент върху есхарите, откривани в погребален контекст[2], както и един по-общ материал, който разглежда паметниците приоритетно според техните технологични

[1] В различните публикации за тях се употребяват равнозначно и термини като жертвеници, олтари, замазки, култови огнища, жертвени площадки. – Виж: Пировска, А. Изработка и особености в украсата на тракийските есхари. – Археология 1, 2007, с. 23. Тази терминологична пъстрота е следствие главно от противоречивите хипотези относно техния характер. Подобна номенклатура относно типовете хтонични олтари, към които се причисляват и есхарите, липсва дори у древните автори (Yavis, C. G. Greek Altars: Origins and Typology. Saint Louis, 1949, pp. 92–94.)

[2] Те образуват самостоятелна група, която има както ограничен териториално-хронологичен обхват, така и ред специфики, обусловени от характеристиките на самите комплекси. – Виж: Гергова, Д. Есхарата в гетското погребение. – In: Phosphorion. Studia in Honorem Mariae Čičikova. Sofia, 2008, 255–267; Кръстева, З. Орнаментирани глинени огнища – есхари, откривани в гробни комплекси: възможности за интерпретация. – In: „Historia est Magistra Vitae“. Национални научни студентски четения. Пловдив, 2009, 137–150.

характеристики и украса и включва обширен преглед на посветената им литература[3].

Територията, която очертават находките на есхари, откривани в различен контекст[4], към настоящия момент обхваща земите северно от р. Дунав до Карпатите и долините на реките Сирет, Яломица, Дъмбовица, Арджеш и Олт, Североизточна България, тракийския хинтерланд на Понта, подбалканските котловини, Горнотракийската низина, северните склонове на Родопите и долината на р. Струма (карта 1).

Настоящата статия е опит да бъдат представени есхарите, откривани в селища или центрове с градски статут. Тя има за цел да проследи възможността да бъдат очертани и изведени определени закономерности във връзка с тяхната поява, развитие и битуване в тракийските земи в един сравнително кратък хронологически период, засега най-общо поставен в рамките на елинистическата епоха. Разглеждането им не следва представяне по обекти и комплекси, а е поставено в зависимост от характеристиката и статута на селищата, в които се срещат, от разположението им в различни по характер комплекси в градската среда, обвързано с технологични и типологични белези на проучваните паметници и не на последно място – от резултатите от интердисциплинарните изследвания и съпътстващия есхарите материал като извор и база за изводите относно тяхната употреба.

Паметниците от типа „есхара“, откривани на различни обекти у нас, представляват най-общо ниски глинобитни площадки с форма на пресечена пирамида и украсена повърхност. В процеса на тяхната направа могат да бъдат разграничени два основни и последователни етапа – изработване на подложката и нанасяне на фината глинена замазка, върху която е полагана украсата в нейното многообразие и в някои случаи – полихромност. Детайлна информация и наблюдения относно структурата на съоръженията предоставят редица публикации на паметници от емпорион Пистирос, тракийския град в Сборяново, Кабиле , Севтополис, тракийския център при Халка Бунар[5]. Подложката най-често е изграждана

[3] Пировска, А. Изработка и особености в украсата на тракийските есхари…, 2007, 21–31.

[4] В картата са включени известните до момента паметници, срещащи се в различни по характер комплекси, свързани както със селищния живот, така и с погребалните и култови практики на траките.

[5] Lazov, G. Decorated Clay Altars. – In: Pistiros I. Excavation and Studies. Prague, 1996, pp. 63–73; Михайлова, Ж. Глинени огнища и олтари от тракийския град в Сборяново (предварителни наблюдения) – В: Тракия и околният свят. Научна конференция.

върху настилка, фундамент или дренаж от малки камъчета с цел подравняване на нивото и издигане на есхарата над подовото ниво, а структурата на тестото се характеризира с недобре омесена глина с примеси от пясък, варовик, много органика, керамични фрагменти, кости[6], а в някои случаи е засвидетелствано включването на фрагменти от есхари и парчета от подови и стенни мазилки[7]. Като следващи етапи при изграждането на есхарите са отнесени обмазването им с пречистена глина и финалното моделиране на избраната квадратна, правоъгълна или обла форма на глинобитното съоръжение (при някои типове към този етап трябва да бъде отнесена и направата на централната вдлъбнатина, пресъздаваща според някои автори формата на „фиала“[8]), първо опалване до степен на отухляване, последвано от повторно обмазване с фин глинен разтвор, нанасяне на негативната украса и повторно опалване[9]. Според данни от комплексните анализи, съпътстващи реставрационно-консервационните дейности, опалването на есхарите и достигнатото максимално нагряване при употреба (?) е в рамките от 400° до 700° С[10]. Вероятно вследствие на опалването централните части се характеризират с по-добра хомоген-

---

Шумен, 2004, МИФ 9 (2005), 229–240; Dimitrova– Milcheva, Al. Sacrificial Altars of the Hellenistic Age in Kabyle. – TAB V (1990), pp. 119–125. ; Чичикова, М. Жертвеники эллинистической эпохи в Фракии. – In: Studia Thracica I (1975), 180–194; Тонкова, М. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар в землището на с. Горно Белево (проучвания през 2000–2001 г.) – В: Годишник на Археологическия институт с музей. БАН, II (2002), 148–196.

[6] Lazov, G. Decorated Clay…, 1996, p. 70; Михайлова, Ж. Глинени огнища…, 2005, с. 231; Milcheva, Al. Sacrificial Altars…, 1990, p. 119.

[7] Вграждането им е тълкувано като ритуален акт, целящ утвърждаване на приемствеността между по-стария – разрушен, и новия изграждан олтар. Следва да се отбележи обаче, че това не е повсеместно установена практика било поради липсата на достатъчно изследвания, свързани с детайлно проучване на съоръженията от различни обекти, където те са проучени in situ, било поради други причини (Lazov, G. Decorated Clay…, 1996, p. 66; Пировска, А. Изработка и особености…, 2007, с. 24.).

[8] Dimitrov, D. P., M. Chichikova. The Thracian City of Seuthopolis. Oxford, 1978 (BAR Suppl. Series 38), p. 49; Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, 182–183; Пировска, А. Изработка и особености…, 2007, с. 24.

[9] Михайлова, Ж. Глинени огнища…, 2005, с. 231; Milcheva, Al. Sacrificial Altars…, 1990, p. 119.

[10] Радев, Д., Ал. Султанов. Предизвикателството теренна реставрация. – В: Сборник. Есенни четения в Сборяново. Предизвикателството на теренната работа. Т. 6. Варна, 2009, 196–197; Ivanova, E. Conservation of a clay altar from the emporion Pistiros. – In: Pistiros I. Excavation and Studies. Prague, 1996, pp. 169–170; Ivanova, E. Conservation of archaeological finds from Pistiros. – In: Pistiros II. Excavation and Studies. Prague, 2002, pp. 283–289.

ност и плътност, за разлика от периферията на паметниците, която е и често обрушена. Като интересно свидетелство във връзка с конструктивните особености, регистрирани при някои от паметниците, е констатираното наличие на наклон на повърхността при някои от тях. За есхарата, разкрита в кв. А6 в емпорион Пистирос, наклонът по оста на източно-западния диагонал в посока на северния ъгъл достига 0.13 м[11]**.** Това би могло да се дължи на конструктивна връзка с жертвена яма, както е при описания случай от Кралево[12], допълнен с данни за подобни случаи от римската епоха**;** може да се предположи също, че ролята на ямата в конкретния случай поемат земята/околният терен, или пък че това е вследствие на особеностите на терена. Като следващ, но не задължителен при всички проучени паметници от типа, се явява етапът на допълнително украсяване чрез нанасянето на различни бои върху повърхността на есхарите[13]. Есхарите биха могли да бъдат разграничени и съобразно наличието или липсата на фундамент[14], неговата дебелина или височина, както и съоръжаването им върху специално издигнат подиум или внимателно трамбован и старателно обмазан под в помещенията, в които те се откриват[15]. Още Т. Макиевич в своите изследвания обособява в три типа огнищата, които разглежда спрямо тяхната структура и форма[16]. В първи

---

[11] Lazov, G. Decorated Clay…, 1996, p. 63.

[12] Гинев, Г. Тракийски могили при с. Кралево, Търговищко. С., 2000, 37–39.

[13] На този етап от проучванията в селищните центрове има само единични примери на есхари със следи от пигменти вероятно поради слабата употреба на полихромност при украсата и заради характера на комплексите. В противовес на тях са паметниците, произхождащи от гробните комплекси, където в повечето случаи е регистрирано допълнително оцветяване. Там то е продиктувано от специфични религиозни вярвания, обвързани със семантиката на цветовете и модните тенденции, които оказват влияние върху избора и употребата на определени цветове, а също и поради разполагането на есхарите в определен тип подмогилно гробно съоръжение с ред характеристики, сред които и специфична декорация. – Виж: Кръстева, З. Орнаментирани глинени…, 2009, с. 145.

[14] Има примери за есхари, направени директно върху вероятно само заравнения и подготвен (обмазки) терен, без съоръжаването на специална подложка. Те произхождат предимно от гробни комплекси и от светилища, като техният характер в структурно отношение би могъл да бъде по-скоро определен като „замазки“.

[15] Според характеристиките на терена има случаи на съоръжаване върху трамбован, обмазан, оформен, изсечен каменен под, подложка. Примери от Филипополис и Кабиле. – Виж: Колева, Б. Един новооткрит тракийски олтар от Пловдив. – ГАМП VIII (1997), 7–16; Гетов, Л., В. Ханджийска, И. Вълчев. – НАР Кабиле. Сектор V – елинистическата агора. АОР през 2009. С., 2010, 418– 419.

[16] Makiewicz, T. Oltarze i „paleniska“ ornamentowane z epoki żeleza w Europie. – Przegląd Archeologiczny XXIV (1976), p. 169; Makiewicz, T. Formu kultu bóstw domowych naterenieEuropywstarożytności. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Makiewi-

тип попадат предмети на подовото ниво на жилища с подварианти – част от голям глинен под и глинени олтари в землен под. Във втори тип са включени олтарите, отделени от пода с леко повдигане във форма на ниска пресечена пирамида. Третият тип включва паметници във формата на цилиндрична колона[17].

В случая с разглежданите тук паметници могат да бъдат отделени две големи групи. В първата са включени тези с издигната площадка във формата на ниска пресечена пирамида, в която попадат и повечето от изследваните съоръжения. Тя може да бъде разделена на две подгрупи. Първата група съставят обекти, издигнати върху по-висока, грижливо оформена подложка – от 0.10 до 0.20 м и повдигнати леко над околния терен без специално изготвена подложка, а посредством заравняване на терена, с височина до 0.05 м[18]. Във втора група са обособени тези паметници, които са включени органично в глинения под и представляват част от него[19]. Неяснота има за някои находки от Румъния, които образуват по-късна хронологическа група поради честата липса на данни не толкова за размерите, колкото за дебелината и структурата на публикуваните съоръжения.

Украсата на паметниците от типа „есхара“ като цяло може да бъде определена като негативна. Използваните техники са: отпечатване с шнур или „псевдошнур“, щамповане с разнообразни щемпели и врязана. Отпечатването с шнур или „псевдошнур“ се среща при повечето от проучените паметници, като тази техника, заедно със случаите на врязана украса, е използвана предимно при направата на главната декоративна схема на паметниците, състояща се от вписани геометрични фигури (квадрати, правоъгълници, окръжности)[20]. Срещат се примери, при които техниката

---

cza. Poznan, 1987 (Seria Archeologia, 27), p. 25. На базата на публикувани материали за орнаментирани огнища от цяла Европа полският археолог се опитва да очертае и представи проблемите, които те поставят в техния археологически, художествен и религиозен аспект.

[17] Makiewicz. Formu kultu bóstw…, 1987, pp. 25–26.

[18] Към описаната група и първата подгрупа принадлежат основно паметниците, разкрити в градските центрове и някои от светилищата, докато примерите от втората са все още по-малко, основно от гробни комплекси, а в някои случаи и от градски центрове.

[19] У нас те се регистрират отново само в гробни съоръжения, като изготвянето им по този начин ги определя като част от цялата архитектурно-декоративна схема на гробниците.

[20] Линиите или дъгите, образуващи геометричните форми, могат да бъдат с различна дебелина в зависимиост от дебелината на използвания шнур. Изказано е предположението, че е възможно при направата на съоръженията, въжето да е било оставяно при опалването на структурата. Пировска, А. Изработка и особености…, 2007, с. 24.

с шнур е използвана и при изработването на определени мотиви[21]. Като интересна разновидност могат да се посочат засвидетелстваните примери на щамповане с инкрустация от Филипополис и Пистирос[22]. Щампованата украса се отличава с голямо разнообразие, обусловено не само от богатството на използваните щемпели, макар и ограничени най-общо в стилизирания растителен и геометричен репертоар, но и от вариантите, вследствие на тяхното съчетаване. Щампите са употребявани за определени части от украсяваната повърхност на есхарите. Най-често те са използвани в централното орнаментирано поле, където основно е поставян акцентът на украсата, вписан в избраната главна декоративна схема (окръжност, квадрат, правоъгълник). Има примери на включването им и в полето на рамките, образувани при вписването на геометричните фигури от периферията към центъра, както и в самата периферия на съоръженията. Както вече бе споменато, репертоарът на щампите се състои предимно от растителни мотиви: бръшлянов лист, бръшлянов лист и плодове на бръшлян, розета, палмета, лавров лист, ластар (венец); сред геометричните са кръг, квадрат и определените като зооморфни мотиви, изобразени върху една от есхарите от Севтополис[23]. Врязаната украса е използвана като цяло по-рядко самостоятелно и по-често в комбинация с някои от посочените техники. Тя е употребявана и за отделни елементи от украсата като централен мотив, както и при единствените засега разчетени орнаменти като гръцката буква „М“ върху есхарата от гробното съоръжение от Мумджилар[24]. Допълнителна украса е регистрирана при някои от проучените паметници. Тя е свързана с нанасянето на различни охри[25] или по-скоро с предпочитание към определени комбинации от цветове и декоративни схеми при някои от изследваните „различни контексти“[26]. Засвидетелствана е употребата на бяла боя, графит, червена охра, синя и черна боя. Като схеми могат да бъдат отделени следни-

[21] Засвидетелстваните примери са при паметници от Севтополис и Пистирос с изобразените там мотиви, определени като „примки“ или „клупове“, както и от Кабиле и Филипополис, където с помощта на шнур са предадени орнаменти, заемащи централното орнаментирано поле, наподобяващи отново „клупове“ и „розети“.

[22] Колева, Б. Един новооткрит…, 1997, с. 9; Пировска, А. Изработка и особеност…, 2007, с. 25.

[23] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, 182–183.

[24] Фехер, Г. Могилни находки от Мумджилар. – В: ИАИ VIII (1934), 106–116.

[25] Пировска, А. Изработка и особености…, 2007, 24–25. .

[26] Може би на базата на проучените и събрани до момента находки има основание да се предполагат установени предпочитания от схеми и цветове в гробните комплекси и жилищата или светилищата в градските зони.

те съчетания: графит с бяла боя (инкрустация на централния щампован геометричен мотив)[27], графит и охра[28], охра[29], охра и бяла боя[30], червен и син цвят[31]. Към сведенията за допълнителната украса могат да бъдат добавени наблюденията и предположенията на някои от проучвателите за апликиране или инкрустиране върху повърхността на паметниците на метални предмети – монети[32] или бронзови нитове[33] , а може би и употребата на ювелирни изделия за някои от засвидетелстваните щампи върху фрагменти от есхари от емпорион Пистирос[34].

Единствената цялостна изработена и предложена типология на видовете глинобитни съоръжения принадлежи на Т. Макиевич[35]. Той разглежда паметниците, открити на територията на Европа, в четири групи според тяхната форма и украса и географско-хронологически и етнически характеристики. Обособените групи са: скитска (VII–V (III) в. пр. Хр.), трако-дакийска (IV–III в. пр. Хр. – II–I в. пр. Хр), келтска (IV–III в. пр. Хр.) и германска (II–III в. сл. Хр.). Спрямо украсата е изработена типология на орнаментите или по-скоро на декоративните схеми, обвързана и с хронология на обособените типове, която включва седем типа, като при някои са разграничени подтипове. Тип IV и неговите варианти имат пряко отношение към находките от България и Румъния: „IV–A“ – единичен правоъгълник, „IV–B“ двойка концентрични квадрати (правоъгълници), „IV–C“ – „голям брой концентрични квадрати (правоъгълници)“;

---

[27] Колева, Б. Един новооткрит…, 1997, с. 9; Пировска, А. Изработка и особености…, 2007, с. 25.

[28] Станчев, Д. Жертвеници – олтари от елинистическата епоха в Русенско. – In: Heros Hephaistos. Studia in Honorem Liubae Ognenova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, pp. 310–311.

[29] Ibid., pp. 310–311.

[30] Mateescu, C. N., M. Babeş. Cercetări arheologice şi săpături de salvare la Fîntînele. – SCIV XIX (1968), 2, p. 288.

[31] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, с.183.

[32] Кисьов, К. Принос в проучването на глинобитното култово съоръжение от Пловдив (Небеттепе) и неговата роля в изясняване локализацията на тракийския град Одрюза. – В: Годишник на Департамент Археология. – НБУ 2–3 (1996), 228–229. Хипотеза за апликираните монети на Одрюза върху есхарата, разкрита на Небет тепе, тълкувани във връзка със символиката на градския култ.

[33] Milcheva. Sacrificial Altars…, 1990, pp. 119–120.

[34] По-вероятно е използването им като щампи отколкото апликирането им върху есхари, което най-вероятно би оставило следи (ако са от бронз или със съдържание на мед?) при „изпичането“ на съоръженията.

[35] Makiewicz. Oltarze i „paleniska“…, 1976, pp. 103–183; Makiewicz. Formu kultu bóst…, 1987.

„IV–D“ – „концентрични квадрати (правоъгълници) с вписани в тях диагонали“; „IV–E“ – „концентрични квадрати (правоъгълници) с включени точки“; „IV–F“ – концентрични правоъгълници с диагонали и точки; „IV–G“ – „концентрични квадрати с вписани в тях кръгове“[36]. Представената типология според орнаментите илюстрира богатството и разнообразието на използваните схеми в украсата на сходни съоръжения от обширен географски ареал в хронологическите рамки от VII в пр. Хр. до III в. от н. е., като е по-скоро опит в търсенето на общ предшественик при по-ранните паметници, от които да се проследи възможна приемственост или връзка с по-късните. Въпреки приложимостта си към общите орнаментални схеми при някои от типовете има малко представени общи признаци, което вероятно е преодолимо чрез изработването на собствена типология за отделните групи и търсене на общи черти между тях.

В българската книжнина все още липсва по-цялостна схема, която да представи отделните типове и възможностите за вътрешното им развитие и да очертае не(зависимост) на тяхното разпространение в отделни комплекси. Единични опити в тази насока са направени за паметниците от определени обекти в процеса на тяхното обнародване. Подобни са изводите на Ж. Михайлова[37] и А. Балканска[38] за различните типове глинени култови площадки и по-конкретно за отделянето на кръглите жертвеници без украса, наречени „омфалос“ от правоъгълните украсени или неукрасени такива. М. Домарадски също ни е оставил бележки и свои наблюдения върху вида, битуването и развитието на типовете „тракийски олтари и свързаните с тях съоръжения“ в редица публикации, посветени на културните места и съоръжения в Древна Тракия[39]. Опит за типология или по-скоро разделяне на паметниците в отделни групи съобразно оформлението на повърхността и украсата им е направен от М. Чичикова за есхарите от Севтополис. Тя ги разглежда в две основни групи: с вдлъбнатина (вдлъбнат кръг) в центъра, наподобяваща по форма на „фиала“, около която е разположена орнаментацията и с равна, гладка

[36] Makiewicz. Oltarze i „paleniska“…, 1976, pp. 166–167. ; Makiewicz. Formu kultu bóstw…, 1987, pp. 13–15.

[37] Михайлова, Ж. Глинени огнища…, 2005, 230–232.

[38] Балканска, А.Тракийското светилище при „Демир баба теке“ (втората половина на I хил. пр. Хр.) – Сборяново II. С., 1998. (С опит за тълкуване на семантиката на съоръженията и детайлна интерпретация).

[39] Домарадски, М. Тракийските култови места (втората половина на II – I хил. пр. Хр). – В: ГСУ, ИФ. Studia Archaeologica. Supplementum II. Изследвания в чест на проф. Ал. Милчев. С., 2003, 57–85.

повърхност, отличаваща се с по-семпла декоративна схема[40]. Цялостен опит в тази насока прави А. Пировска в нейното изследване, посветено на технологичните характеристики и украсата на тракийските есхари. Подходът на автора към търсенето и извеждането на закономерности в украсата и разграничаването на отделни типове е чрез разглеждането на избрани елементи (орнаменти) от украсата и проследяване на тяхната повторяемост в други паметници в подобна или различна обща декоративна схема. Предложено е паралелно тълкуване на тяхната семантика, като украсата им е съотнесена към използваните най-общо през късножелязната епоха в „тракийската култура орнаменти“. Направен е и анализ на разнообразните схеми в декорацията във връзка с предпочитанията на отделните майстори и клиенти, обусловени от една предположена свобода в избора на орнаментация и семантика, битуващи в рамките на един общ култ[41]. Проследените елементи на украсата са орнаментът, наподобяващ „капка“, подредбата от геометрични фигури или пречупване на една такава, които създават внушение за „оформен кръст“, „други зооморфни и растителни елементи“[42]. Набелязаните изводи са за водеща роля на геометричните мотиви в украсата на паметниците и допълваща за останалите елементи, определени като „стилизирани растителни, соларни и зооморфни“, всеки от които „има определено място“. Като общи закономерности в организацията на декорацията, нанасяна върху есхарите, са изведени стремежът към центриране на украсата и наличието на рамка[43]. Представени са основните използвани геометрични форми и вариантите от техните комбинации, като са разграничени четири най-често срещани такива, по-скоро „вписани“ форми: квадрат (правоъгълник), кръст, окръжност, диагонали или „вписан знак „Х“[44]. Въз основа на

[40] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, с.182; Dimitrov, Chichikova. The Thracian City…, 1978, p. 48.

[41] Пировска, А. Изработка и особеност…, 2007, 25–27.

[42] Пировска, А. Изработка и особеност…, 2007, с. 26.

[43] Пак там, с. 27. Изложени са както част от познатите варианти на рамките и вписването на различен брой геометрични фигури, така и вариантите за поставяне на орнаменти, подчертаващи централното поле.

[44] Посочва се, че повечето от тези основни типове форми се съчетават със стилизирани растителни форми, за разлика от последния тип, който според автора се комбинира само с геометрични орнаменти. По-скоро може да се говори за „предпочитание“ поради следните паметници: есхарата, открита и публикувана при проучването на участъка от крепостните съоръжение в помещение, долепено до крепостните стени в т. нар. Западен квартал на тракийския център при Водната централа в резервата Сборяново. – Виж: Стоянов, Т. Проучвания на тракийския град в ИАР „Сборяново“ през 2008 г. – АОР

изведените основни геометрични елементи е предложена типология на украсата на есхарите в три типа: с вписани диагонали, с правоъгълник в центъра с подварианти на базата на вписаните орнаменти в централното поле и с вписана окръжност. Смущаващо обаче е твърдението, че „във всеки тип присъстват есхари от целия хронологичен период VI–I в. пр. Хр.“ в контекста на дадената обща хронология на типовете и предвид липсата на направена от автора уговорка за отнасянето на този извод към паметниците, произхождащи от по-обширен географски ареал или за тези от територията на България, като само за втори тип е посочена по-тясна дата: IV–III в пр. Хр.[45] Анализът частично се простира и върху разпространението на типовете в различни по характер комплекси като се посочва , че „втори“ се среща в селища и гробници, а „трети“ – в жилища и дворци на тракийските владетели и извънградските светилища.

За разглежданите паметници тук е представена типология, разработена, от една страна, на основата на общата декоративна схема, включваща най-често срещаните комбинации от геометрични фигури и от друга – на повторяемостта на включените в нея допълнителни елементи и тяхното разполагане. При нейното изработване бяха констатирани следните проблеми: трудно е, например**,** да бъде ясно очертана възможността за вътрешно развитие в обособените типове съоръжения, както поради тяхната хомогенност (датиране предимно в ранноелинистическата и по-рядко в средната или късната елинистическа епоха), така и поради предположения субективизъм в процеса на украсяване. Опростяване на декоративните схеми чрез използването на главните геометрични елементи, на чиято база стъпват предложените до момента типологии и без включване на допълнителни елементи, може да бъде наблюдавано, с някои изключения, основно при паметниците от Румъния. В изследването са използвани цели и фрагментирани паметници въз основа на украсата, на които е изработена типологията, а техният контекст, съпътстващ материал, хронология и допълнителни изследвания – при последващия анализ[46]. Някои

през 2009. С., 2010, 228–233 (както и находки от гробни комплекси. – Виж: Станчев, Д. Жертвеници – олтари…, 2005, с. 310).

[45] Пировска, А. Изработка и особености…, 2007, с. 28. По-скоро авторът се опитва да постави фокус върху значението на тези паметници в култово-религиозните представи на траките през Късножелязната епоха, но все още няма данни за отнасянето на есхарите към целия посочен хронологически диапазон.

[46] За нуждите на типологията са използвани цели или достатъчно представителни, разпознаваеми и схождащи се с целите екземпляри фрагменти. Количествено и пространствено те се разпределят, както следва: Емпорион Пистирос, Филипопол, Кабиле,

от разграничените по-долу типове се припокриват по отношение на общата схема с изведените от Макиевич подтипове на тип „IV“: „IV – B“, „IV – C“, „IV – D“ и „IV – G“. Определени са следните четири типа: вписани групи от квадрати (правоъгълници) – (тип I) с подварианти, вписани групи от квадрати (правоъгълници) с двойка пресичащи се диагонали в централното поле, оформено от вписването на последния квадрат (тип II) с подварианти, вписани групи от квадрати (правоъгълници) с вписани в тях концентрични окръжности (тип III) с подварианти и вписани групи от квадрати (правоъгълници) с вписана в тях „сложна геометрична фигура“ – оформяне на централното пространство като „кръст“, „свастика“, „меандър“ с подварианти (тип IV), (таблица 1). Освен представените основни схеми, при някои от паметниците се наблюдава смесване на типове или елементи от тях, но предвид изложения кратък период на битуване е трудно да се прецени дали т. нар. „смесени варианти“ са следствие от типологично развитие или всички „навлизат“ или се „формират“ заедно и следват индивидуални творчески решения на някакъв канон, доколкото този термин може да бъде използван за Тракия, поне що се отнася до принципите, елементите и техниките на украса.

В рамките на тип I – вписани групи от квадрати (правоъгълници) – са обособени три подтипа, на базата на включени допълнителни елементи в украсата и тяхното разположение в общата за типа схема. Подтип I.1. се представя от паметници, изобразяващи условно наречената „чиста схема“, съставена само от вписването на двойки (групи) от квадрати (правоъгълници), оформени с отпечатване на „шнур“ или с врязани линии. Тук попадат основно материали, произхождащи от проучвани обекти в Румъния, разкрити *in situ* (Poiana-Tecuci[47] (2), Popeşti-Leordeni[48] (1), Popeşti-Novaci[49] (1), Vlădiceaska[50] (1), Căscioarele[51] (1), Piscu Crăsani[52] (1), Satu

---

Севтополис, Халка Бунар, Руен, антични селища от Западна България, гетския център в Сборяново и паметници от проучени селища от територията на Румъния.

[47] Comşa, M. Les âtres de culte chez les géto-daces de Roumanie. – In: Αρχαία Θράκη I. Komotini, 1997, p. 247.

[48] Ibid., p. 247–248.

[49] Vulpe, R. Şantierul arheologic Popeşti. – MCA III (1957), p. 234; Comşa. Les âtres de culte…, 1997, p. 248.

[50] Comşa. Les âtres de culte…., 1997, pp. 252–253.

[51] Şerbănescu, D., C. Schuster, Al. S. Morintz. Despre vetrele-altar din dava de la Radovanu-Gorgana a doua, jud. Călăraşi, România – In: Studia Archeologiae et Historiae Antiquae: Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiae Ion Niculiţă, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur. Chişinău, 2009, p. 249.

[52] Şerbănescu, Schuster, Morintz. Despre vetrele-altar…, 2009, p. 250.

Nou-*Valea lui Voicu*[53] (1), с украса обикновено от двойки концентрични квадрати, образувани от единични или двойни врязани линии, датирани във II–I в. пр. Хр. Сред материалите, проучени *in situ* в обекти от България, подобна декорация липсва, въпреки че се срещат отделни фрагменти, които обаче не могат да бъдат използвани като достатъчно надеждни при реконструкцията на цялостната украса; в някои селища има данни за паметници с геометрична украса – „чиста схема“, която е отнесена към следващите разграничени типове. В подтип I.2. са включени паметниците с украса от вписани групи от квадрати (правоъгълници) с добавена в ъглите на най-вътрешния квадрат (правоъгълник) допълнителна украса – „капковиден“ орнамент (емпорион Пистирос (1)[54] от кв. А6, Севтополис[55] (1), жилище № 3), малки квадрати (правоъгълници) с или без включен допълнителен орнамент – Пистирос (1 – кв. В’7; с включени палмети)[56], кръг – Radovanu-*Gorgana a doua* (1)[57], Mihai Voda[58] (1) с дата от третата четвърт на IV до края на I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.

При паметниците от подтип I.3. се наблюдава нанасяне на допълнителна украса в една от рамките, образувани от вписването на квадратите от периферията към центъра на съоръжението. Обикновено тези допълнителни елементи подчертават или рамкират най-вътрешния (централен) квадрат (правоъгълник). Използваните мотиви са както геометрични – врязани букви (Могила № 2, Мумджилар)[59], така и щамповани растителни елементи (фрагменти от Пистирос, Брестовица, Кабиле,)[60].

Има случаи, при които вследствие на стремежа за центриране на украсата и нейното подчертаване се наблюдава смесване на отделените, водещи за подтиповете признаци, като например при есхарите от Пистирос в кв. А6 и кв. В’7, при които подчертаването на централния вписан квадрат е осъществено посредством вписани малки правоъгълници между предпоследната и последната група от вписани правоъгълници и също

---

[53] Şerbănescu, Schuster, Morintz. Despre vetrele-altar…, 2009, p. 250.

[54] Lazov. Decorated Clay…, 1996, pp. 63–65.

[55] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, с. 182; Dimitrov, Chichikova. The Thracian City…, 1978, p. 48.

[56] Domaradzki, M. An interim report on archaeological investigations at Vetren-Pitiros, 1995–1998. – In: Pistiros II. Excavation and Studies. Prague, 2002, pp. 11–29.

[57] Şerbănescu, Schuster, Morintz. Despre vetrele-altar…, 2009, pp. 246–248.

[58] Comşa. Les âtres de culte…, 1997, p. 247.

[59] Фехер, Г. Могилни находки…, 1934, с. 111.

[60] Lazov. Decorated Clay…, 1996, p. 71; Станчев, Д. Жертвеници – олтари…, 2005, с. 310; Milcheva. Sacrificial Altars…, 1990, pp. 121–122;

с добавяне на допълнителен орнамент („капковиден“, палмета) в ъглите на централния квадрат.

В тип II схемата се състои от вписани (концентрични) квадрати с двойка пресичащи се диагонали, включени в пространството на вътрешния квадрат. Отделените подтипове въз основа на включените допълнителни елементи са два – II.1., т. нар. „чиста схема“ с примери от Севтополис (1 – жилище № 6)[61], Сборяново (1 – жилище № 2 от „Централния изкоп“)[62], ранноелинистическата крепост в м. „Големия кръст“, с. Боснек (1)[63], Негованци (1)[64], Vlădiceaska (1 – жилище L 30)[65], Radovanu-*Gorgana a doua* (4)[66], Borduşani-*Popină* (1)[67] и от погребален контекст Zimnicea (Могила С2)[68] и Fîntînele[69] с дата от втората половина на IV до края на II в. пр. Хр. при тип II.2. (с включени допълнително елементи, разположени симетрично в пространството, разделено от двойката диагонали) вариантите са разнообразни: растителни елементи, образуващи розета, излизащи от центъра в пресечната точка на диагоналите (Борово)[70]; кръгове (врязани или щамповани – Филипополис (2)[71], Borduşani-*Popină* (1)[72], Satu Nou-*Valea lui Voicu* (1)[73], Piscu Crăsani (1)[74]) или други щамповани орнаменти, разположени симетрично в триъгълниците, образувани във вътрешния квадрат от пресичащите се диагонали – меандри и елипсовидни орнаменти – (Cârlomăneşti-*Cetăţuia* (2)[75], (емпорион Писти-

[61] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, с. 184.

[62] Михайлова, Ж. Глинени огнища…, 2005, 238–240.

[63] Любенова, В. Антична зооморфна пластика от окръжния музей – Перник. ТАВ I (1985), 262–265.

[64] Любенова, В. Антича зооморфна…, 1985, с. 265.

[65] Comşa. Les âtres de culte…., 1997, p. 252–254.

[66] Şerbănescu, Schuster, Morintz. Despre vetrele-altar…, 2009, pp. 246–248.

[67] Ibid., p. 250.

[68] Comşa. Les âtres de culte…, 1997, p. 256.

[69] Ibid., 258; Mateescu, Babeş. Cercetări arheologice…, 1968, pp. 283–291.

[70] Станчев, Д. Жертвеници – олтари…, 2005, с. 310.

[71] Колева, Б. Един новооткрит…, 1997, с. 9; Мартинова-Кютова, М. Спасителни археологически проучвания на ул. „Ген. Скобелев“ № 30–34, гр. Пловдив. – В: АОР през 2007. С., 2008, 397–399. (Изказвам благодарността си на М. Мартинова-Кютова от РАМ – Пловдив за получената допълнителна информация и материали относно контекста на есхарата и възможността за работа с непубликуван материал).

[72] Şerbănescu, Schuster, Morintz. Despre vetrele-altar…, 2009, p. 250.

[73] Ibid., pp. 250–251.

[74] Ibid., p. 250.

[75] Ibid., p. 250.

рос – фрагменти)[76] и условно наречената „богата схема“ с натоварването на пространството с много мотиви с примери засега само от Румъния (Popeşti-Novaci (1) – кръгове, правоъгълници и груби спирални завършеци, определени в някои публикации като „кукички“[77]). Хронологически паметниците се разполагат от втората половина на IV до края на II–I в. пр. Хр.

Тип III е представен от паметници със схема от концентрични квадрати (правоъгълници) с вписана в тях окръжност (концентрични кръгове). Тук отново е следван принципът на вътрешно разделение съгласно наличието или отсъствието на включени допълнителни елементи в украсата. Паметниците с украса от т.нар „чиста схема“, обединени в подтип III.1., произхождат от жилищни комплекси в Севтополис (2)[78], Кабиле (1)[79] и Сборяново (1)[80], укреплението при с. Руен (1 или 5?)[81], центъра при Халка Бунар (1)[82]. Голяма част от паметниците попадат в периода от третата четвърт на IV – първа половина на III в. пр. Хр., като само единици от тях са датирани във втората половина на III в. пр. Хр. Вариантите в подтип III.2. с включени допълнителни елементи в или около полето, затворено от вписаните окръжности и (или) в рамката, подчертаваща централното поле, образувана от вписването на последните двойки вписани квадрати (правоъгълници), са разнообразни, употребени поединично или в комбинации – Севтополис (2), Сборяново (1), Кралево (1), Кабиле (1) и Халка Бунар (фрагменти), както и растителни мотиви с богат репертоар от щампи: бръшлянов лист, бръшлянов лист и плодове на бръшлян (Севтополис,

---

[76] Lazov. Decorated Clay…, 1996, p. 71.

[77] Vulpe, R. Şantierul arheologic…, 1957, p. 234; Comşa. Les âtres de culte…, 1997, p. 248.

[78] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, 186–187.

[79] Ханджийска, В., Ив. Лозанов. Кабиле през елинистическата епоха (по данни от последните археологически проучвания) – В: Югоизточна България през II – I хил. пр. Хр. Варна, 2010, 257–258, *(табло XV.5)*.

[80] Михайлова, Ж. Глинени огнища…, 2005, 238–240.

[81] Карайотов, Й., П. Кияшкина. Тракийско укрепление в околностите на с. Руен, Бургаска област. – АОР през 1886, 1987, 47–48; Karajotov, I. P. Kiachkina. Une fortress thrace sur „le route du sel“, Thracia Pontica III (1985), Sofia, 1986, 245–250; Гюзелев, М. Западният Понт между Емине и Босфора през първото хилядолетие пр. Хр. Бургас, 2009, с. 238.

[82] Тонкова, М. Тракийски център в м. Халка Бунар, с. Горно Белево, община Братя Даскалови, Старозагорска област. – АОР през 2007. С., 2008, 222–225; Тонкова, М. А. Сидерис. Съвместни българо-гръцки проучвания на обект от I хил. пр. Хр. и неолитната епоха при извора Халка Бунар, с. Горно Белево, община Братя Даскалови, Старозагорска област през 2009 г. – АОР през 2009. С., 2010, 195–196.

Халка Бунар фрагменти, Малко Търново фрагменти)[83], розета (Севтополис, Кабиле)[84], палмета (Пистирос)[85], лавров лист (Севтополис)[86], растителни в комбинация със зооморфни мотиви (Севтополис)[87], геометрични мотиви (Кралево, Кабиле, Сборяново)[88]. Следва да бъде отбелязано, че единствено сред вариантите на този и следващия тип се наблюдава най-голямо разнообразие на включени допълнително растителни, стилизирани растителни и геометрични мотиви, както и оформянето на вдлъбнатина в централното пространство, затворено от вписаните окръжности. Датата на паметниците от типа е в най-тесни рамки в сравнение с паметниците, обособени в другите типове: трета четвърт на IV – края на III в. пр. Хр.

В тип IV са включени паметници с украса от групи (концентрични) квадрати (правоъгълници) с вписана в тях „сложна геометрична фигура“ – оформяне на централното пространство като „кръст“, „свастика“, „меандър“ с подварианти, отделени въз основа на вариантите с оформяне на централната фигура и на включените допълнителни елементи в украсата. В подтип IV.1. са включени паметници, при които подобната на кръст фигура в централното поле е оформена чрез пречупване на ъглите на втората група от вписани квадрати (правоъгълници) в посока от периферията към центъра. Примерите са от Севтополис (3)[89], Кабиле (1)[90], Popeşti-Novaci (1)[91]. Представителите на типа се характеризират също с много богата, предимно растителна декорация, като при тези от Севтополис в кръстообразната фигура са вписани кръгове с богата украса около и в тях, а при паметника от Румъния допълнително са оформени малки

---

[83] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, с. 190; Тонкова, М. Новооткрит тракийски център…, 2002, 177–196. Изказвам благодарността си на доц. д-р Анелия Божкова за предоставената информация и материали от проучването на ритуалния комплекс от ями в землището на с. Малко Тръново, Чирпанско.

[84] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, с. 190; Milcheva. Sacrificial Altars…, 1990, pp. 120–121.

[85] Lazov. Decorated Clay…, 1996, p. 71.

[86] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, с. 191.

[87] Ако се приеме предложената за тях интерпретация като изображения на „змии“ – Виж: Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, с. 194.

[88] Гинев, Г. Тракийски могили…, 2000, 58–61; Milcheva. Sacrificial Altars…, 1990, p. 120; Стоянов, Т. Проучвания на тракийския град…, 2010, 228–229.

[89] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, 187–189.

[90] Milcheva. Sacrificial Altars…, 1990, p. 120.

[91] Comşa. Les âtres de culte…., 1997, pp. 250–252; Vulpe, R. Şantierul arheologic…, 1957, pp. 234–235.

симетрично разположени кръгове в две от срещуположните рамена на образувания кръстовиден мотив. Друг засвидетелстван метод (подтип IV.2.) за получаването на подобна фигура е от допълнително вписани четири квадрата (правоъгълника), разположени симетрично в най-вътрешния квадрат – Севтополис (2)[92], Могила № 2, Брестовица[93]. Като вариант на типа са изведени паметници от Севтополис (1)[94] и Кабиле (1)[95], при които централната вдлъбнатина (централен мотив), около която е нанесена богата украса от концентрични кръгове и растителни мотиви, е вписана във фигура, затворена от непрекъснат орнамент – „меандър“ на мястото на квадрата (правоъгълника) или кръстообразната фигура. Датата на съоръженията от типа е отново в сравнително тесни рамки като при тип III: втора половина (трета четвърт) на IV – средата на III в. пр. Хр., единствено с изключение на есхарата от Popeşti-Novaci (II–I в. пр. Хр.), където по-скоро се наблюдава едно доста по-грубо възпроизвеждане на схемата, а липсва и характерната за типа богата растителна украса.

Както бе споменато при някои от паметниците се наблюдава смесване между условно разграничените тук „основни типове“. Примери за подобна украса има от емпорион Пистирос (1)[96], където схемата е представена освен от двойка пресичащи се диагонали и от „кръстообразна фигура“, получена чрез добавяне на квадрати в ъглите на най-вътрешния квадрат и при паметника, проучен в помещение, долепено до крепостната стена в Западния квартал в Сборяново (1), където в най-вътрешния квадрат има по две двойки пресичащи се диагонали, излизащи от вдлъбнат украсен кръг в централната част на олтара[97].

Проследяването на отделните типове паметници е продължено в кратък анализ на типа и характеристиките на комплексите, в които те се откриват. То има за цел да подкрепи или отхвърли асоциирането на представените типове с определени сгради или специфични комплекси в градска среда и появата им в жилищни помещения, фортификационни съоръжения – кули, владетелски резиденциални комплекси (дворци), храмове (светилища) или в зони от градското пространство, свързани

[92] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, 185–186.

[93] Станчев, Д. Жертвеници-олтари…, 2005, 310–311.

[94] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, с. 191.

[95] Milcheva. Sacrificial Altars…, 1990, p. 121.

[96] Гоцев, Ал., Н. Ангелов. Археологически проучвания на емпорион Пистирос през 2006 г. – кв. Б/23 и Б/24. – АОР през 2006. С., 2007, 113–116.

[97] Стоянов, Т. Проучвания на тракийския град…, 2010, 228–229.

най-общо с култови практики[98] или със специфична занаятчийска дейност[99], както и в посочените „други“ контексти, които тук не са обект на изследване. Следва да бъде отбелязано, че паметниците от типа на украсените огнища-олтари се срещат както в представителни селищни центрове, свързани с тракийските царства през късножелязната епоха, вероятно с различен генезис[100], а може би и статут(?), така и в по-малки селищни обекти (ако така могат да бъдат интерпретирани материалите от някои обходени, регистрирани и частично проучени селища и укрепления в различни райони у нас)[101].

Паметниците, отнесени към разграничения тип I.1. и т.нар. „чиста схема“, произхождат основно от селищни (не)укрепени обекти, проучени на територията на Южна Румъния (Мунтения, Олтения, Добруджа), датирани в рамките на II–I в. пр. Хр. Те са открити в жилища с лека паянтова конструкция (определени като „колиби“) – Popeşti-Leordeni, Vlădiceaska и Satu Nou-*Valea lui Voicu*, в сгради с „религиозни функции“ – Căscioarele или в „оградени свещени пространства“ – Piscu Crăsani и в неясен контекст – Poiana-*Tecuci* (зони със специфични функции без архитектурен облик в селищното пространство?)[102]. В два от случаите до есхарите са регистрирани ритуални ями (Vlădiceaska, Căscioarele), без да са обвър-

---

[98] Като пример може да бъде посочен основно емпорион Пистирос и отчасти тракийския център, проучван при извора Халка Бунар (Lazov. Decorated Clay…, 1996, pp. 63–73; Тонкова, М. Новооткрит тракийски център…, 2002, 148–196), както и обекти от Румъния, където дори в рамките на един обект има примери за огнища – олтари в сгради, изпълняващи функцията на светилища и такива , открити между комплекси от сгради в пространства без данни за архитектурен облик (Şerbănescu, Schuster, Morintz. Despre vetrele-altar…, 2009, pp. 245–254)

[99] Обикновено натоварвана със специфично символично значение, доколкото за дадена сфера от занаятите това може да е равнозначно като металургия и тъкачество (Lazov. Decorated Clay…, 1996, pp. 63–73; Тонкова, М. Новооткрит тракийски център…, 2002, 148–196; Стоянов, Т., Ж. Михайлова, К. Ников, М. Николаева, Д. Стоянова. Гетската столица в Сборяново. 20 години проучвания. С., 2006, с. 48). Пример за есхара, разположена заедно с друго огнище в общо помещение, има от проучената и интерпретирана като работилница за кост постройка в южното подградие на тракийския град в ИАР „Сборяново“. (Ганчева, М. Работилница за обработка на кост в южното подградие на гетската столица „Хелис“. – Тракия и околният свят. Научна конференция. Шумен, 2004, МИФ 9 (2005), 241–251)

[100] Попов, Хр. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI–I в. пр. Хр. С., 2002. ;

[101] Любенова, В. Антична зооморфна…, 1985, 261–273.

[102] Şerbănescu, Schuster, Morintz. Despre vetrele-altar…, 2009, pp. 245–254; Comşa. Les âtres de culte…., 1997, pp. 247–262.

зани конструктивно с тях, какъвто е примерът от Кралево, и могат да бъдат тълкувани като комплекси от съоръжения, обединени и използвани в рамките на ритуали, обусловени от определен култ (култове).

Есхарите от тип I.2. и I.3. произхождат предимно от селищни центрове, проучени на територията на България с дата от третата четвърт на IV до края на II в. пр. Хр. Те са регистрирани в жилища (Севтополис) и зони, свързани с култови практики без архитектурен облик в градската среда (Пистирос, Халка Бунар (?)). Последните са тълкувани от проучвателите като част от специфични ритуални комплекси, съставени от съоръжения с определени компоненти: украсени огнища-олтари – есхари, глинени олтари с перваз или без украса, преносими огнища-олтари, ритуални ями и пепелни жертвеници, и са поставени във връзка най-общо с мистериалните култове в Тракия[103]. Произхождащите само два паметника от селища от Румъния, датирани от II в. пр. Хр. – I в. сл. Хр., са локализирани в жилище (Mihai Voda) и в сграда, интерпретирана като светилище (Radovanu-*Gorgana a doua*).

Украсените огнища-олтари от тип II.1. и II.2. са регистрирани в селищни центрове, проучени в България и Румъния, а също и в погребален контекст в хронологическите рамки от втората половина на IV до края на II–I в. пр. Хр. Тези от тип II.1. са проучени в жилища (Севтополис, Сборяново, Borduşani-*Popină*, Vlădiceaska)[104], кули (Боснек)[105], „свещен участък“ без архитектурен облик в рамките на селище (Негованци, Radovanu-*Gorgana a doua*)[106]. Тук отново има случаи, в които до есхарите са проучени ритуални ями (Негованци), ритуални ями и други глинобитни огнища в общо помещение (Vlădiceaska). Съоръженията от тип II.2. са известни от жилища (Borduşani-*Popină,* Satu Nou-*Valea lui Voicu*)[107], (не) „абсидални“ помещения, част от постройки, вероятно със

[103] Domaradzki. An interim report…, 2002, pp. 18–29; Тонкова, М. Новооткрит тракийски център…, 2002, 153–155; Тонкова, Сидерис. Съвместни българо-гръцки проучвания…, 2010, с. 196; Тонкова, М. Тракийската култура през елинистическата епоха. – В: Древните цивилизации в българските земи. С., 2007, 48–60.

[104] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, с. 184; Михайлова, Ж. Глинени огнища…, 2005, 238–240; Şerbănescu, Schuster, Morintz. Despre vetrele-altar…, 2009, pp. 245–254.

[105] Любенова, В. Антича зооморфна…, 1985, с. 265; Други сведения в тази насока предоставят проучванията на гетската столица в ИАР „Сборяново“, където в комплекса „Вътрешна кула“ са разчистени украсени огнища – олтари, дори на отделни етажи (Стоянов, Михайлова, Ников, Николаева, Стоянова. Гетската столица…, 2006, 12–13).

[106] Любенова, В. Антича зооморфна…, 1985, с. 265; Şerbănescu, Schuster, Morintz. Despre vetrele-altar…, 2009, pp. 245–248.

[107] Ibid., p. 250.

специфичен характер, често заедно със споменатите вече глинобитни съоръжения без украса (Филипополис, Cârlomăneşti-*Cetăţuia,* Popeşti-Novaci), (не)огради свещени участъци в пространството на селището (Piscu Crăsani, Пистирос?)[108].

Есхарите от тип III според досегашните проучвания са регистрирани в комплекси от селищни центрове и т.нар. ямни комплекси (светилища) на територията на България, като датирането им може да се отнесе в по-тесни рамки в сравнение с останалите типове от третата четвърт на IV до края на III в. пр. Хр. Регистрирани са в жилища (Севтополис, Кабиле (?)[109], Сборяново, укреплението при с. Руен (?)), от т.нар. „култови места“ с различни характеристики в градска и извънградска среда – светилища или постройки, част от комплекси с култов характер (Халка Бунар), (не)огради свещени участъци в градското пространство (Филипополис[110]?), „ямни комплекси“ (Малко Тръново, Халка Бунар), комплекса под Могила III от Кралево[111].

Украсените огнища от тип IV също представляват хомогенна като украса, контекст и датиране група (трета четвърт на IV – края на III в пр. Хр.), като основно принадлежат на жилищни (Севтополис, Кабиле?) и култови постройки – светилището на Великите самотракийски богове в Севтополис, с изключение на една по-късна интерпретация на общата схема, но с характерните за румънската група паметници допълнителни елементи на украса от Popeşti-Novaci, датирана във II–I в. пр. Хр[112].

В обобщение на направеното разпределение на паметниците по типове могат да бъдат изведени следните наблюдения. Есхарите като цяло

---

[108] Ibid., p. 249–250; Колева, Б. Един новооткрит…, 1997, с. 9; Lazov. Decorated Clay…, 1996, p. 70–73.

[109] Dimitrov, Chichikova. The Thracian City…, 1978, pp. 48–50; Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, 180–190; В Кабиле е възможно паметниците да са били разположени в постройки с (не)жилищен характер поради разкритите останки от зидове в отделни сектори с характеристиките и ориентацията на архитектурния облик на градоустройството на Кабиле от последната четвърт на IV – средата на III в. пр. Хр. и по аналогии с други обекти за по-плътно застрояване на пространството около крепостните стени след средата на III в. пр. Хр. (Ханджийска, В., Ив. Лозанов. Кабиле…, 2010, 247–262)

[110] С цялата проблематичност и неяснота на първичните публикации относно контекста на откриване на есхарата и материалите от него (Пейков, А. Раскопки в древнефракийском городе Евмолпия (1974–1978). – In: Pulpudeva 3 (1980), 239–249.) и дискусията в научната литература (Кисьов, К. Принос…, 1996, 225–231).

[111] Гинев, Г. Тракийски могили…, 2000, 58–61; Тонкова, М. Новооткрит тракийски център…, 2002, 177–196;

[112] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, 180–190; Milcheva. Sacrificial Altars…, 1990, pp. 120–121.

и в разграничените тук типове трудно могат да бъдат свързани с конкретна като характеристики и архитектурен облик сграда или пространство (участък) в градската среда, което опровергава възможността за строго регламентирана функция и отнасянето им към конкретен култ (?). В полза на многовариантното им предназначение са случаите на откриване на синхронно съществували есхари не само във функционално различни сгради, но дори и в една. Забелязват се предпочитания към определени схеми в отделни селищни центрове като Севтополис, Филипополис, Кабиле и Пистирос, видими и в избора и включването на допълнителни елементи на украсата, както при по-ранните, така и при по-късните паметници.

Относно възможностите за реконструкция на тяхната употреба корелацията на данните от изворовия и археологически материал и не на последно място от интердисциплинарните изследвания очертават следната картина. Според информацията от публикациите само в няколко случая се споменава за открити следи върху повърхността на есхарите – плътен слой от пепел (Кабиле и Филипополис), костици (Кабиле)[113]. Дискусията и съмненията относно реалната употреба на паметниците с доводите за констатирана липса на следи от поправки или вторични обмазвания могат да бъдат частично преодолени с резултатите от проучената есхара в сектор VIII в Кабиле с регистрирани следи от поправки на силно износената повърхност[114], сведението за по-стари и разрушени есхари в някои от жилищата от Севтополис, а също и за вграждането на фрагменти от по-стари в подложката на новата есхара[115]. Интересно е и засвидетелстваното при някои от по-късните паметници в Румъния изграждане на нови съръжения върху по-стари такива[116]. Наличието (липсата) на откривани с тях специфични предмети или съоръжения в проучените досега комплекси очерта-

[113] Пейков, А. Разкопки…, 1980, с. 234; Ханджийска, В., Ив. Лозанов. Кабиле…, 2010, 256–258; Велков, В., Л. Гетов, К. Рабаджиев. Разкопки в Кабиле. – АОР през 1990, Ловеч, 1991, 71–72. За есхарата, открита под Могила № IV от Борово, е посочено, че върху нея е горял краткотраен огън, чиито останки са били напълно изчистени (Иванов, Д. Тракийска гробница край с. Борово. – ГМСБ, X (1984), с. 17; Станчев, Д. Жертвеници – олтари…, 2005, с. 311)

[114] Ханджийска, В., Ив. Лозанов. Кабиле…, 2010, с. 257; Франгова, К. Полева консервация – традиции и съвременни тенденции. – В: Сборник. Есенни четения в Сборяново. Предизвикателството на теренната работа. Т. 6. Варна, 2009, 154–155. (Тук също е посочено, че още в древността повърхността на есхарата е „била силно претрита и разрушена, което е наложило нейната преправка“).

[115] Чичикова, М. Жертвеники…, 1975, с. 194; Dimitrov, Chichikova. The Thracian City…, 1978, p. 52.

[116] Şerbănescu, Schuster, Morintz. Despre vetrele-altar…, 2009, pp. 245–254.

ва две дискусионни групи предмети – преносимите огнища в тяхната вариантност[117] и малките глинени предмети, оприличавани на символични миниатюри на „питки“, хлебчета“ и т.н , на които е приписвана лечебна, апотропейна или друга ритуална функция[118]. Данните за керамичен комплекс в значението на набор от съдове, които биха могли да се свържат с изпълнявани върху есхарите ритуали, също са все още оскъдни. Това предполага неговата липса или поради изтъкваната многовариантност на предназначението на есхарите, или поради непълното публикуване на информацията от контекста при някои от обектите. Интересни са и споменатите предположения за реконструкция на участието на есхарата в сложни ритуални комплекси с определени компоненти: украсени огнища-олтари – есхари, глинени олтари с перваз или без украса, преносими огнища-олтари, ритуални ями и пепелни жертвеници[119]. От достигналата до наши дни древна писмена традиция единственото свидетелство, което косвено може да бъде отнесено към украсените огнища-олтари, принадлежи на Солин, римски автор, живял и творил през III в. сл. Хр.[120] То е сходно с изказаната хипотеза, че върху тях са изгаряни благовонни треви и тамян и са извършвани възлияния[121]. Непригодността им за кръвни жертвоприношения с големи огньове се подкрепя от контекста на помещенията, в които те се откриват, може би с изключение на случаите, когато са изградени на открито пространство в съчетание с жертвена яма. Подкрепа за реконструкцията на подобни ритуали дават и резултатите от изследвани-

---

[117] На генезиса и характеристиките на тези паметници е посветена обширна литература (Любенова, В. Антична зооморфна…, 1985, 262–273; Лещаков, Кр. За произхода на тракийските главнярници. – В: ГСУ, ИФ (Studia Archaeologica. Suppl.1, Studia in memoriam Dr. P. Gorbanov), 67–86; Домарадски, М. Произход и хронология на зооморфните култови фигурки в Тракия през I хил. пр. Хр. – Thracia Antiqua 2 (1977), 96–100; Герасимов, Т.Келтски култови предмети от България. – ИАИ XXIII, 1960, 165–204.)

[118] Станчев, Д. Жертвеници – олтари…, 2005, 310–311; Миков, В. Народна медицина у старите траки. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 657–671.

[119] Domaradzki. An interim report…, 2002, pp. 18–29; Тонкова, М. Новооткрит тракийски център…, 2002, 153–155; Тонкова, Сидерис. Съвместни българо-гръцки проучвания…, 2010, с. 196; Тонкова, М. Тракийската култура през елинистическата епоха. – В: Древните цивилизации в българските земи. С., 2007, 48–60.

[120] „*Когато пируват, и двата пола обикалят огнището и хвърлят в огъня семена на треви, които растат в Тракия. Зашеметени от техния дим, смятат за веселие да подражават на пияните, като при това чувствата им добиват болезнен характер*“. (Solinus. 10. 1–11.) – Дечев, Д., Г. Кацаров. (съст.) Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949, с. 390.

[121] Dimitrov, Chichikova. The Thracian City…, 1978, p. 52; Рабаджиев, К. Елински мистерии в Тракия. Опит за археологически прочит. С., 2002, с. 24.

ята на органични останки от структурата на есхари от Пистирос. Заключенията са за участие в изпълняваните върху тях ритуали на възлияния с вино (с добавена смола от Алепо пиния, наподобяващо днешната рецина) във всички изследвани проби и с растителни масла, най-вероятно зехтин, ароматизирани с жасмин и желтак (ladanum) в две от пробите[122]. Археоботаничните изследвания на събрани проби от повърхността, основата и около огнищата-олтари показват наличието на редица култивирани растения, носещи информация както за поминъка и земеделието, така и за употребата на някои традиционно натоварени със специфична символика култури в определени ритуали, свързани с есхарите. Регистрирано е преобладаване на житни култури като пшеница и просо, макар че се срещат в по-малки количества и ечемик, и лимец. От бобовите култури преобладават лещата и горчивият фий. В повечето проби присъстват и семена, принадлежащи на култивирани видове грозде. От плевелните видове са идентифицирани репей (*Arcticum lappa. L.*), синя метличина *(Centaurea cyanis L.*), поветица (*Convovulus cf. arvensis* L.), бръшлянолистно великденче *(Veronica Hederifolia L.),* пача трева *(Polygonum aviculare L.),* бяла куча лобода *(Chenopodium album L.)* и др.[123]

Възможната реконструкция на жертвоприношенията, свързани с есхарите, като включваща възлияния с вино и растителни масла, поставяне, изгаряне на треви, аромати, житни зърна или обобщено – хранителни безкръвни приношения, както и техният контекст на откриване, кореспондират с хипотезите за произхода на тези практики и търсенето на определен култ (култове), които да обяснят появата им в тракийска среда. Предположени са тълкувания във връзка с Хестия, Великата Богиня, Великите богове на Самотраки, Дионис, Деметра, Дактилите[124]. Те

[122] Stout, E., C. Beck, L. Naliboff, A. Phillips, Organic Residues in Pottery from the Greek Settlement of Pistiros, Bulgaria. – Studia Hercynia VII (2003), Prague, pp. 85–88; Ivanova, E. Investigation and conservation of finds from various materials excavated at Pistiros. The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table „Archaeological Map of Bulgaria". Oxford, 2005 (BAR Int. Series 1350), pp. 37– 41.

[123] Popova, Ts. The Archaeobotanic Samples from The „Clay Altar" In: Pistiros I. Excavation and Studies. Prague, 1996, pp. 173–174; Popova, Ts. Studies of carbonized ve etation remains from Pistiros. – In: Pistiros II. Excavation and Studies. Prague, 2002, pp. 289–297.

[124] *Маразов, И.* Мит, ритуал и изкуство у траките. С., 1992, 250–264; Dimitrov, Chichikova. The Thracian City…, 1978, p. 52; *Рабаджиев, К.* Елински мистерии в Тракия. Опит за археологически прочит. С., 2002, 18–55; Lazov. Decorated Clay…, 1996, pp. 72–73; Archibald, Z. H. Thracian Cult – from Practice to Belief. – In: Ancient Greek West and East (G. R. Tsetskhladze, ed.). Brill, 1999, (= Mnemosyne, Suppl. 196), pp. 427–468.

препращат към (не)известното в тракийската религия и подчертават липсата на доловима строга регламентация в облика и характеристиките на „култовите места“ и домашните и(или) други култове, както и за свързаните с тях (не) утилитарни съоръжения като битовото или домашното огнище, есхарата, огнището-олтар(?) без украса, преносимите огнища, ритуалните ями.

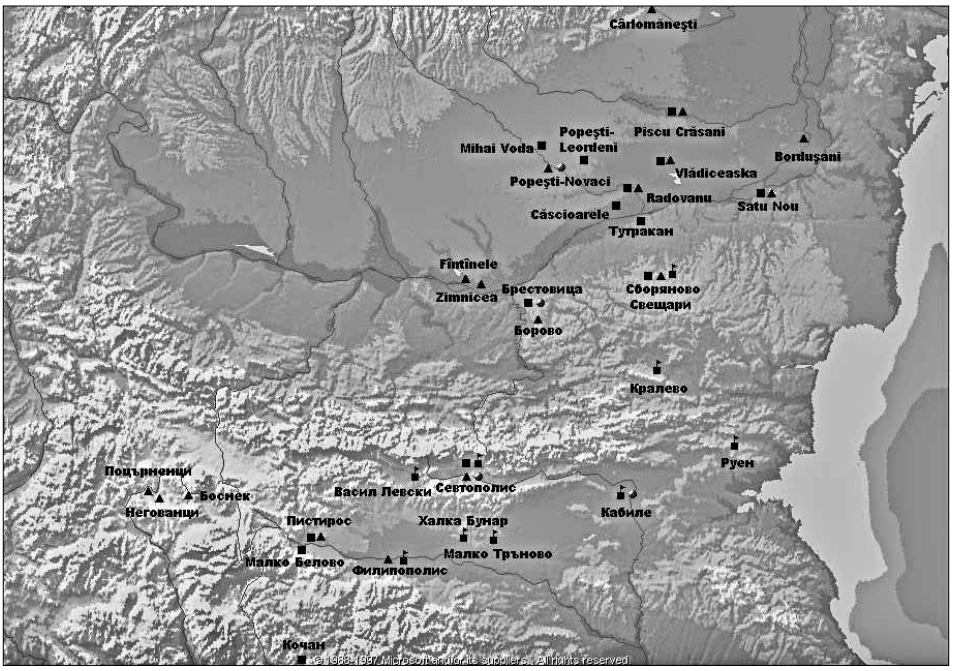

ЛЕГЕНДА

■ **вписани групи от квадрати (правоъгълници) – (тип I) с подварианти;**

▲ **вписани групи от квадрати (правоъгълници) с двойка пресичащи се диагонали в централното поле (тип II) с подварианти;**

вписани групи от квадрати (правоъгълници) с вписани в тях концентрични окръжности (тип III) с подварианти;

● **вписани групи от квадрати (правоъгълници) с вписана в тях „сложна геометрична фигура“ с подварианти (тип IV).**

Тип I.1. Вписани групи от квадрати (правоъгълници) – т.нар. „чиста схема“ (II–I в. пр. Хр.)	Тип II.1. Вписани групи от квадрати (правоъгълници) с двойка пресичащи се диагонали – „чиста схема“ (втора половина на IV – края на II–I в. пр. Хр.	Тип III.1. Вписани групи от квадрати (правоъгълници) с вписани в тях концентрични окръжности – „чиста схема“ (трета четвърт на IV – края на III в. пр. Хр.	Тип. IV.1. Вписани групи от квадрати (правоъгълници) с вписана в тях „сложна геометрична фигура“ (вариант 1). (трета четвърт на IV – средата на III в. пр. Хр.
Poiana-Tecuci	Сборяново, жилище № 2, ЦИ	Севтополис (жилище?) 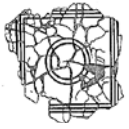	Севтополис („Светилище на Великите самотракийски богове“) 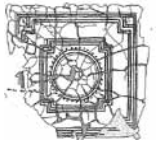
Тип I.2. Допълнителна украса в ъглите на централния квадрат (трета четвърт на IV в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.	Тип II.2. С включени допълнителни елементи (втора половина на IV – края на II–I в. пр. Хр.	Тип III.2. С включени допълнителни елементи (трета четвърт на IV – средата на III в. пр. Хр.)	Тип IV.2. С допълнително вписани квадрати (трета четвърт на IV – средата на III в. пр. Хр. – II–I в. пр. Хр.
Севтополис (жилище № 3) 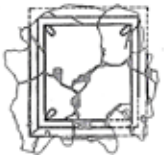	Филипополис (сграда) 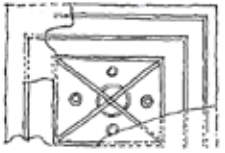	Севтополис (жилище?) 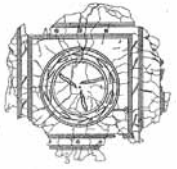	Севтополис (жилище?) 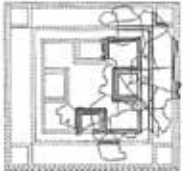
Тип I.3. С включена допълнителна украса в една от рамките (втора половина на IV–III в. пр. Хр.			Тип IV.3. „Меандровиден мотив“ (трета четвърт на IV – средата на III в. пр. Хр.
Свещари (Могила II)			Севтополис (жилище № 12) 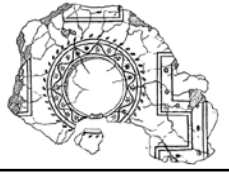

ПРЕДВАРИТЕЛНИ РЕЗУЛТАТИ ОТ АРХЕОБОТАНИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЧАСТ ОТ НЕКРОПОЛИТЕ НА АНТИЧНИЯ ГРАД КАБИЛЕ

Иванка Славова

ВЪВЕДЕНИЕ

Развитието на археологическата наука поставя все повече въпроси, целящи да изяснят по-детайлно определени аспекти от живота на древните общества. За отговора на много от тези въпроси съществен принос могат да дадат интердисциплинарните изследвания. Археоботаниката като част от този тип изследвания дава представа за човешкото ежедневие в миналото, във връзка с развитието и промяната на земеделските практики, търговски връзки, религиозни обреди и др. Тя спомага и за по-пълна интерпретацията на археологическите материали и обекти.

Преобладаващият процент от археоботаничните изследвания в България се отнасят за Праисторията (Неолит – Бронзова епоха), като за по-късните периоди от нашето минало (Желязна епоха – Средновековие) те са значително по-малко[1]. Настоящата работа е стъпка за разширяване на археоботаничната информация у нас за един от тези по-късни периоди. Основна цел на това проучване е да се проследят използваните растения в погребален контекст от некрополите на Кабиле през елинистическата и римската епоха, което ще разкрие по-детайлна информация за религиозните практики през съответните периоди.

Античният град Кабиле е разположен северно от съвременното с. Кабиле (обл. Ямбол), върху последното възвишение на Средна гора (Зайчи връх), на завоя на р. Тунджа. В непосредствения хинтерланд на града са разположени и неговите некрополи, материали от които са обект на настоящето изследване.

[1] Попова, Цв. Палеоботанически каталог на местоположения и проучени растителни останки на територията на България (1980–2008). Интердисциплинарни изследвания XX–XXI. С., 2009, 95–144.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

Археоботаничният материал е събран по време на спасителни археологически проучвания в района на Ямбол по трасето на АМ Тракия, ЛОТ 4 през 2009 г.

Растителните останки, включени в настоящото изследване, са от погребални комплекси. Проби са взети от първичен гроб от могила от елинистическата епоха, разположена южно от античния град[2], както и от два първични гроба от могила от римската епоха, разположена също южно от античния град, която е част от могилен некропол от римската епоха (II–III в.), състоящ се от 8 могили[3]. Археоботанични проби са взети и от множество погребения с кремация от римската епоха, разположени на около 1 км източно от крепостта[4].

Растителните останки са извлечени чрез ръчна флотация със сито с отвори от 0,5 мм и сухо пресяване. Някои от материалите са събирани директно от структурите. Запазените макроостанки са съхранени единствено в овъглено състояние. Това се дължи на факта, че погребалният обичай кремация позволява запазване на ботаничния материал чрез овъгляване.

За идентифициране на находките в лабораторни условия е използван бинокуляр с максимално увеличение 30× и микроскоп с отразена светлина[5]. Определянето на видовете е осъществено на база техните морфологични характеристики, като за тази цел са използвани сравнителни сбирки, атласи[6] и „Определител на растенията в България“[7].

---

[2] Стоянов, Т. и др. Спасително археологическо проучване на обект 7 – надгробна могила и околомогилното ѝ пространство и сондажи по корекцията на трасето на шосето с. Кабиле – с. Жельо Войвода. – В: АОР през 2009. С., 2010, 239–243.

[3] Гетов, Л. Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле. – Кабиле, 1. С., 1982, 40–41; Лозанов, Ив., Кр. Христов. Спасително проучване по трасето на АМ „Тракия“, ЛОТ 4, км. 281 + 500 – 281 + 600, обект № 6, в землището на с. Кабиле, община Тунджа. – В: АОР през 2009. С., 2010, с. 419.

[4] Ханджийска, В., Янкулов, Д. Спасителни проучвания по трасето на АМ Тракия, ЛОТ 4, обект 8. Източен некропол на Кабиле от II–III в. – В: АОР през 2009. С., 2010, с. 422.

[5] Част от материалите са изследвани в Center for Archaeolical Sciences, Katholieke Universiteit Leuven, Belguim.

[6] Beijerinck, W. Zadenatlas der Niderlandsche Flora, Amsterdam, 1976; Schoch, W. H., B. Pawlik, F. H. Schweingruber, Botanical Macro – remains. Haupt Verlag, Bern 1990.

[7] Кожухаров, Ст. Определител на висшите растения в България. С., 1992.

След лабораторното идентифициране на растителните видове те са разделени на групи според тяхното стопанско предназначение: културни бобови; плодни и обект на събирателство; дървесина. Находките са представени в две таблици: една с дървесните видове и една с останалите находки (обр. 1 и обр. 2). В таблиците растителните останки са разделени по обекти и съоръжения. Последвалите анализи дават възможност за сравнение на видовото разпределение в различните гробни структури, както и за проследяване на разликите в разглежданите две последователни епохи.

РЕЗУЛТАТИ

Дървесината е основният растителен материал, представен в изследваните проби, което е логично за този тип погребален обред. Разпознати са дванадесет дървесни таксона (обр. 2). Другият тип растителни останки спадат към групата на плодните и обект на събирателство, от които са идентифицирани шест растителни таксона (обр. 1). Открита е единична находката на грах (*Pisum sativum* L.) в единствения гроб с урна от обект № 8 (Табл. II. д).

От елинистическата епоха (обект № 7, могила) са изследвани материалите от първичен гроб – кремация на място, в североизточния сектор на могилата[8]. Гробното съоръжение е богато на археологически и археоботаничен материал. Дървесината, установена в него, е от: ела (*Abies* Mill.), явор (*Acer* L.), ясен (*Fraxinus* L.) и дъб (*Quercus* L.), (обр. 2 и 3). Запазеният фрагмент от ясен (*Fraxinus* L.) е с диаметър 4, 5 см, на който могат да се преброят около 23-годишни пръстена. В пръстта около амфората, разположена в западната част на гробното съоръжение[9], са идентифицирани плодове от дрян (*Cornus mas* L.) и семена от круша (*Pyrus* L.), (обр. 1 и табл. I).

[8] Стоянов, Т. и др. Спасително археологическо проучване на обект 7…, 2010, с. 240.

[9] Пак там, с. 242.

От римската епоха са взети проби от два обекта: № 6 (могила) – два първични гроба с кремация в двустъпални ями[10] и № 8 – 25 гроба с кремация[11].

Резултатите от обект № 6 показват преобладаване на дървесина от дрян (*Cornus mas* L.), като са намерени и фрагменти от ясен (*Fraxinus* L.) и сливови/розоцветни (Prunuideae/ Rasaceae), (обр. 2). Впечатление прави голямото количество семена и фрагменти от шишарки от пиния (*Pinus pinea* L.) и орехи (*Juglans regia* L.), (обр. 1 и Табл. II. а, б). В гроб II – 6 последните находки са съсредоточени в четири купчинки върху северния отстъп на гробната яма и в едно петно във вътрешната яма, където беше запазена горяла тъкан (Табл. II. а).

В настоящото изследване от обект № 8 са включени 15 гроба с кремация, които се отличават с по-голямо видово разнообразие на използваната в погребалната практика дървесина. Преобладават леска (*Corylus* L.) и габър (*Carpinus* L.), но се срещат още дъб (*Quercus* L.) – гроб 39к, елша (*Alnus* Nill.) – гроб 23к, бряст (*Ulmus* L.) – гроб 41к, елшовиден зърнастец (Frangula alnus) – гроб 5к и круша/ябълка (*Pyrus* L./ *Malus* Mill.) – гроб 31к (обр. 2). Във всички гробни съоръжения са намерени овъглени орехи, като в някои те са в по-големи количества – гроб 6к, 26к, 31к (Табл. II. в, г). В гроб 7к и 27к са намерени семена от пиния. В гроб 27к е открита и костилка от череша (обр. 1).

ДИСКУСИЯ

На база на получените резултати могат да се направят някои наблюдения за използваните растителни видове в погребалните практики на територията на Кабиле.

Еленистическа епоха. В настоящето изследване се разглежда само един гроб от тази епоха, което не позволява да се направят сигурни изводи относно използваните растителни видове в погребалните обреди в региона. Те могат да се разглеждат като начална стъпка в изследването на значението на растителния материал в погребалния ритуал за този период. Няма данни за публикувани по-ранни археоботанични изследвания

[10] Лозанов, Ив., Кр. Христов. Спасително проучване по трасето на АМ „Тракия“…, 2010, 419–422.

[11] Ханджийска, В., Д. Янкулов. Спасителни проучвания по трасето на АМ Тракия…, 2010, 422–425.

на елинистически гробове в района на Кабиле. Присъствието на дренки и круша в кладата от обект № 7 могат да бъдат изтълкувани като част от гробните дарове. Като свидетелство в полза на това твърдение може да се използва фактът, че повечето от дренките са запазени заедно с месестата си част, както и на единични места останките от круша показват такива следи (Табл. I. а, г). Друг вариант за попадането на растителните останки в гробовете е те да са били част от обредното меню. В този случай обикновено се намират само части от тях като семена, костилки т.н.[12] (Табл. I. б, в, д, е). Макар и познати като елемент от археоботаничните находки от по-ранни епохи[13], намерените тук овъглени плодове (от дрян и круша) нямат паралели от елинистически некрополи в България. От тази епоха в страната изследвания има от Созопол, където са намерени: лешници, смокини, орехи, фурми, череши, грозде, шам фъстък и пиния[14], и Бизоне, където е намерена само меко/твърда пшеница[15]. В некропол на о. Тасос, датиран в IV в. пр. Хр., намерените находки в кладите включват предимно нар, чесън, зърна от грозде, както и фрагменти от хляб[16].

Използваната дървесина в кладата от обект № 7 е представена от дъб, явор, ясен и ела. Част от тази дървесина може да е била от предмети, поставени в гроба като дар.

Римска епоха. Изследваните общо 17 гроба с кремация от римската епоха позволяват да се потърси определена последователност, прилики и разлики в растителния материал от гробните съоръжения.

Преобладаващата дървесина в обект № 6 е дрян. Намерени са само единични находки на ясен и сливови/розоцветни (обр. 2). Това може да се обясни като предпочитание на определен вид дървесина, използвана за кремацията, но не се изключва и възможността изборът да е случаен.

---

[12] Preiss, S., V. Matterne, F. Latron. An Approach to Funerary Rituals in the Roman Provinces: Plant Remains from a Gallo – Roman Cemetery at Faulquemont (Moselle, France). – Vegetation History and Archaeobotany, 14, 2005, p. 368–371.

[13] Маринова, Е. Археоботанично изследване на неолитното земеделие в днешна Южна България. – Археология, XLIII, 4, 2002, 13–24; Marinova, E. Archaeobotanical Data from the Early Neolithic of Bulgaria. 2007, p. 93–109; Popova, Tz. Archaeobotanic Data about the Origin of the Fruit Trees on the Teritory of Bulgaria. A View of the Past. – Archaeologica Bulgarica, IX, 1, Sofia 2005, 37–45.

[14] Попова, Цв. Използване на растенията за ритуални цели. – В: Земите на България – люлка на тракийската култура. Т. 2. С., 2005, с. 259; Попова, Цв. Палеоботанически каталог…, 2009, с. 134.

[15] Попова, Цв. Палеоботанически каталог…, 2009, с. 125.

[16] Mégaloudi, F., S. Papadopoulos, M. Sgourou. Plant Offerings from the Classical Necropolis of Limenas, Thasos, Northern Greece. – Antiquity, 81, 2007, p. 933–943.

Дрянът е храст или малко дърво. Среща се сред храстовидна растителност в скалисти местности, като разпространението му е благоприятствано от човешката дейност, свързана с обезлесяване (унищожаване/изсичане) на горите и отварянето на по-широки обработваеми площи.

За разлика от обект № 6 в обект № 8 е използвана доста по-разнообразна дървесина: леска, габър, елша, дъб и др. (обр. 2). От начина на съхранение на дървесината в обекта (силно овъглена и загубила част от структурата си поради напукване по паренхимните лъчи) може да се заключи, че е била прясно отсечена преди горенето или е горяла при много висока температура. Поради този факт тя най-вероятно отговаря на локалната дървесна растителност.

И в двата обекта се срещат семена от пиния и орехи (обр. 1., Табл. II. б, в, г). Подобни находки са намерени и в друг гроб с кремация от Кабиле[17]. Пинията често е използвана като ритуално жертвоприношение в храмове и некрополи. Тя е ценена както за консумация, така също и заради нейните ароматни свойства[18]. Впечатление прави големият брой на семена и части от шишарки от пиния от гробовете в обект № 6, което може би е свързано с по-високия социален статус на погребаните. За сравнение може да се посочи наличието на единични находки на семена на този импортен вид само в два от проучените общо 40 гроба с кремация от обект № 8.

Орехите присъстват почти във всички археоботанично изследвани гробове с кремация от Кабиле, но техният брой също варира.

Като цяло пинията и орехите са често срещан елемент в култа към мъртвите през разглежданите периоди. Намерените тук останки потвърждават това становище.

Разглеждането на използваната дървесина в изследваните кремации дава информация освен за предпочитаните дървесни видове, използвани при този погребален обред, то така също и за околната среда. Прави впечатление, че най-разпространените видове през римската епоха (дрян, леска, габър) не се срещат в кладата от Елинизма. За да се установи дали

[17] Велков, В. и др. Разкопки в Кабиле и неговата околност. – В: АОР за 1989, Кюстендил, 1990, с. 61; Гетов, Л. Тракийски могилен некропол от римската епоха…, 1982, с. 65.

[18] Mégaloudi, F. Burnt Sacrificial Plant Offerings in Hellenistic Times: an Archaeobotanical Case Study from Messene, Peloponnese, Greece. – Vegetation History and Archaeobotany, 14. 2005, p. 329–340; Zach. B. Vegetable Offerings on the Roman Sacrificial Site in Mainz, Germany – Short Report on the First Results. – Vegetation History and Archaeobotany, 11. 2002, p. 101–106; Попова, Цв. Палеоботанически каталог…, 2009, с. 86.

тези видове са били също широко разпространени през елинистическата епоха е необходимо да се изследват повече структури.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Намерените растителни останки в гробните съоръжения разкриват аспектите на погребалните обичаи през елинистическата и римската епохи, свързани с ползването на растения при подобни обреди. Те разкриват елементи, специфични за региона, както и общите за изследваните периоди тенденции. Показват разнообразието на използваните дървесни видове, което от своя страна ни дава информация за околната растителност и палеосредата в непосредствения хинтерланд на Кабиле. По-нататъшни анализи ще покажат дали това се дължи на целенасочено избиране на определена дървесина или не.

Благодарности: Изказвам своята благодарност на доц. д-р Тотко Стоянов, гл. ас. Ивайло Лозанов, д-р Венета Ханджийска, които ми предоставиха археоботаничния материал за анализ. Изказвам специални благодарности на доц. д-р Юлияна Атанасова (СУ „ Св. Кл. Офридски“, Катедра Ботаника) и на д-р Елена Маринова (Center for Archaeolical Sciences, Katholieke Universiteit Leuven, Belguim) за оказаната ми помощ при идентифицирането и определянето на растителните останки в пробите, както и за любезната подкрепа, съвети и напътствия при подготовката на статията.

Кабиле	**обект №**		**6**	**6**	**7**	**8**	**8**	**8**
	епоха		**РЕ**	**РЕ**	**ЕЕ**	**РЕ**	**РЕ**	**РЕ**
травиално название	научно название	тип раст. останка/ контекст	гр. I – 5	гр. II – 6	клада	гр. 3к	гр. 5к	гр. 6к
Културни бобови растения								
грах	Pisum sativum	плод/семе						
Плодни и обект на събирателство								
дрян	Cornus mas L.	плод/семе			xxx			
орех	Juglans regia L.	плод/семе	xxx	xxx		x	xx	xx
пиния	Pinus pinea L.	плод/семе	xxx	xxx				
пиния	Pinus pinea L.	шишарка	xxx	xxx				
круша	Pyrus L.	плод/семе			xx			
череша	Prunus avium L.	костилка						

	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
	PE	**PE**	**PE**	**PE**	**PE**	**PE**	**PE**	**PE**	**PE**	**PE**	**PE**	**PE**
	гр. 7к	гр. 13к	гр. 14к	гр. 23к	гр. 25к	гр. 26к	гр. 27к	гр. 31к	гр. 33к	гр. 39	гр. 41к	гр. 53у
												x
	x	x	x	x	xx	xx	x	xx	x	x	x	x
	x						x					
							x					

Обр. 1. Таблица на растителните останки, разпределени по обекти;
x: 1–5 бр.; xx: 5 –10 бр.; xxx: над 10 бр.

Кабиле	**обект №**	**6**	**6**	**7**	**8**	**8**	**8**	
Овъглена дървесина	**епоха**	**РЕ**	**РЕ**	**ЕЕ**	**РЕ**	**РЕ**	**РЕ**	
травиално название	научно название	гр. I – 5	гр. II – 6	клада	гр. 3к	гр. 5к	гр. 6к	
ела	Abies Mill.			2				
явор	Acer L.			3				
елша	Alnus Nill.							
габър	Carpinus L.							
дрян	Cornus mas L.	15	4					
леска	Corylus L.				4	3		
леска/габър	Corylus L./ Carpinus L.						2	
елшовиден зърнастец	Frangula alnus Mill.					1		
ясен	Fraxinus L.	1		1				
сливови/розоцветни	Prunoideae/ Rasaceae		1					
круша/ябълка	Pyrus L./ Malus Mill.							
дъб	Quercus L.			4				
бряст	Ulmus L.							

8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
РЕ	**РЕ**	**РЕ**	**РЕ**	**РЕ**	**РЕ**	**РЕ**	**РЕ**	**РЕ**	**РЕ**	**РЕ**	**РЕ**
гр. 7к	гр. 13к	гр. 14к	гр. 23к	гр. 25к	гр. 26к	гр. 27к	гр. 31к	гр. 33к	гр. 39к	гр. 41к	гр. 53у
			2								
	3		2	2			1	3			
		1						1			
					2						
							2				
						3			2		
										2	

Обр. 2. Таблица на дървесните видове, разпределени по обекти

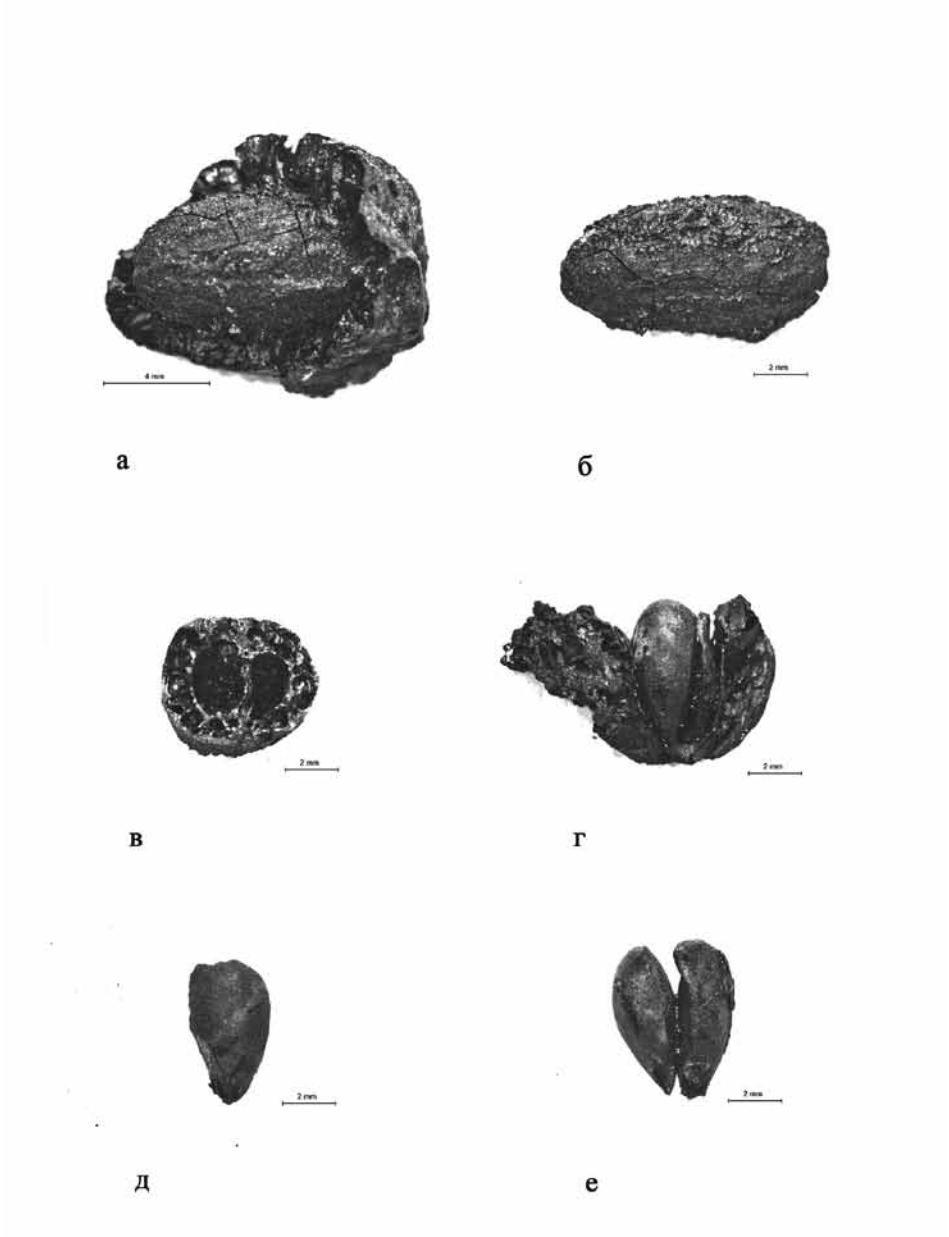

Табл. I. Растителни останки от кладата, Елинистическата епоха:
а – плод на дренка; **б, в** – костилка от дренка;
г – семе от круша със запазена част от плода; **д, е** – семена от круша

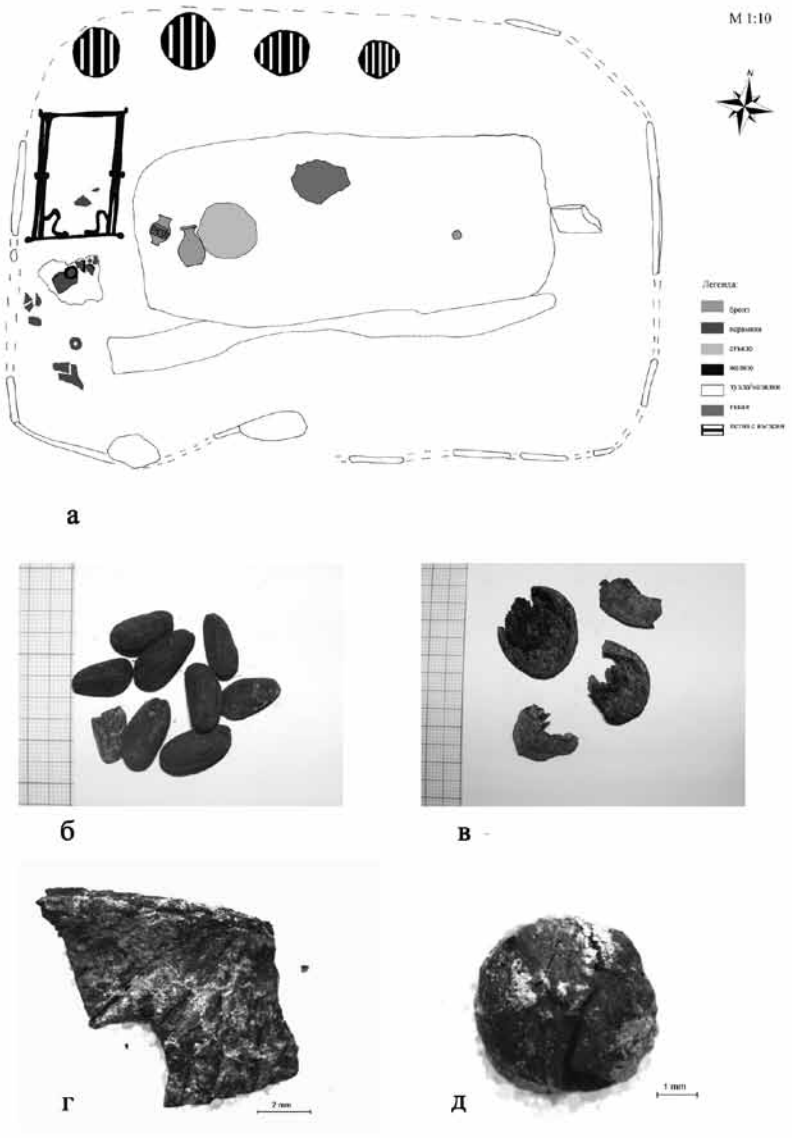

Табл. II. План на гроб и растителни останки, Римска епоха:

а – план на гроб II–6 (обект № 6) – (източник: *Лозанов, Ив., Кр. Христов*. Спасително проучване по трасето на АМ „Тракия“…, 2010, с. 420); **б** – семена от пиния (обект № 6); **в, г** – черупки от орехи (обект № 8); **д** – грах (обект № 8)

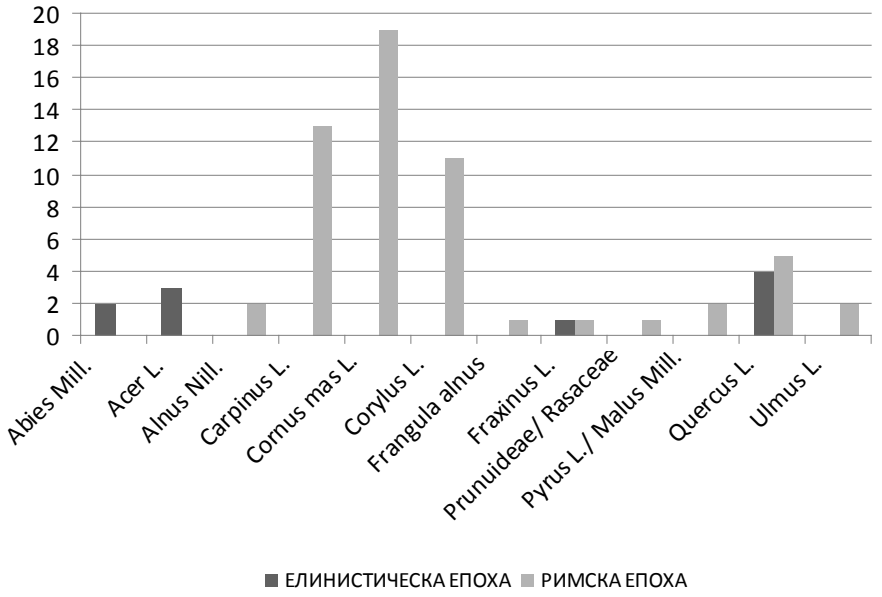

Обр. 3. Графика на количественото съотношение на дървесните видове по епохи

РОДОПИТЕ И ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА ТРАКИЯ ОТ РИМЛЯНИТЕ (188 г. ПР. ХР. – 45 г. СЛ. ХР.)

Йордан Илиев

В проучванията върху политическата история на древна Тракия името на планината Родопа се открива най-често като географски ориентир в примерни словосъчетания като „на север от Родопите“ или „южно от Родопите“, но твърде малко са опитите да бъде определено отражението на дори най-значимите политически събития в историята на древна Тракия върху планинските общества[1]. Опит за запълване на част от тази съществена празнина представляват следващите редове, чиято цел е да бъдат потърсени възможности за дефиниране на мястото на планината Родопа в политическата история на траките по времето на римското завоевание (188 г. пр. Хр. – 45 г. сл. Хр.) чрез систематизирането на наличните писмени (литературни и епиграфски) сведения, съпоставени с археологически и нумизматични материали.

Най-ранната информация за сблъсък на жителите на Родопите с римляните е съобщена от Луций Аний Флор (около 70–140 г. сл. Хр.), според когото „*Volso Rhodopen Caucasumque penetravit*“ (Epit. Bell. Omn. 1.39.20). В цитираното изречение проблеми представляват идентификацията на *Volso*[2] и съвместното употребяване на доста отдалечените една от друга реалии Родопа и Кавказ[3].

Под името *Volso* вероятно се има предвид римският консул от 189 г. пр. Хр. Гней Манлий Вулзон[4]. Той бил първият римски пълководец, който се сблъскал с траките в собствените им земи през 188 г. пр. Хр.[5]

---

[1] В историографията е известно само едно обобщаващо проучване върху историята на Родопите в древността. – Виж: Тачева, М. Родопският край от най-стари времена до края на античността. – В: Петров, П. (съст.) Родопите в българската история. С., 1974, 9–31.

[2] В някои издания името е Piso.

[3] По тази причина издателите заменят оронима Кавказ с Хемус.

[4] Виж за него у Ussher, James. The Annals of the World. Master Books, 2007, pp. 400–406 с извори.

[5] Събитието е разгледано подробно в историографията. – Виж: Tacheva, Margarita. Ancient Thrace and South-Eastern Europe. Sofia, 1976, p. 48; Danov, Christo. Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels. – Auf-

Тогава съюзна войска на четири тракийски племена нанесла сериозно поражение на римляните, които имали намерението да се придвижат по суша от Мала Азия през Тракия, Македония, Тесалия и Епир към Италия[6]. Доколко Родопите биха могли да имат връзка с това събитие, целят да уточнят следващите редове.

Тит Ливий съобщава (Ab Urb. 38.40–41) с подробности как Гней Манлий Вулзон[7], завръщайки се след успешна кампания в Мала Азия, потеглил от Лизимахия едва след необходима почивка, тъй като преминаването през Тракия само по себе си предизвиквало страх (Ab Urb. 38.40.4). След като достигнал през р. Мелас до Кипсела поради трудния за придвижване терен римският пълководец „… *in duas partes divisus exercitus, et praecedere una iussa, altera magno intervallo cogere agmen, media impedimenta interposuit; plaustra cum pecunia publica erant pretiosaque alia praeda. Ita cum per saltum iret, Thraecum decem haud amplius milia ex quattuor populis, Astii*[8] *et Caeni*[9] *et Maduateni*[10] *et*

---

stieg und Niedergang der römischen Welt, 2 (1979), S. 84 sq.; Венедиков, Ив. Тракийската топонимия в движение. – Виж: Фол, Ал. (ред.): Мегалитите в Тракия. Тракия Понтика. Ч. 2. С., 1982, с. 51 и сл.; Тачева, М. История на българските земи в древността. Ч. 2. С., 1987, с. 52 и сл.; Тачева, М. Власт и социум в римска Мизия и Тракия. Кн. 2. С., 2004, с. 17. Не е запазена информация за трако-римските отношения по време на преминаването на римляните към Мала Азия през 190 г. пр. Хр. – Виж: Цветкова, Юл. История на Тракийския Херсонес. От Троянската война до времето на римското завоевание. С., 2008, с. 233.

[6] Единственият подробен извор е представеният по-нататък в текста откъс на Тит Ливий. Накратко важна информация за същото събитие се открива у Апиан (Syr. 43). Предполага се, че събитията били изложени и у други антични автори, сред които и Полибий. – Виж: Briscoe, John. A Commentary on Livy, books 38–40. Oxford, 2008, p. 1 sq. et not. 4 и по-подробно p. 143 sq. с извори и литература.

[7] Този пълководец наследил Сципион Африкански в Мала Азия. Сред по-важната му дейност може да се посочи организирането на кампания срещу галатите, която била проведена без санкция на Сената; все пак при завръщането си в Рим Вулзон получил право на триумф. – Виж: Smith, William. A dictionary of Greek and Roman biography and mythology. London, 1862, p. 1285 sq., № 8; Ussher. The Annals of the World. 2007, p. 400 с извори.

[8] Варианти в оригиналния текст: *Asti* и *Astii*. – Виж: Briscoe. A Commentary on Livy. 2008, p. 144 (a). Етнонимът се свързва със стратегията Астике.

[9] Документираните разночетения са: *Caeni*, *Caenei* и *Ceni*. – Виж: Briscoe. A Commentary on Livy. 2008, p. 144 (b). Етнонимът се свързва със стратегията Кенике.

[10] Briscoe. A Commentary on Livy. 2008, p. 144 (c). Етнонимът е хапакс; понеже името е двусъставно, се предполага връзка с Мадитос на Тракийския Херсонес, откъдето териториите им се търсят в околностите на града. – Виж: Цветкова, Юл. История на Тракийския Херсонес…, 2008, с. 68 и сл. (с литература).

Coreli[11]*, ad ipsas angustias viam circumsederunt*“ (Ab Urb. 38.40.6–7). Когато предният отряд навлязъл в прохода, „*Thraeces nihil se moverunt… postquam primos superasse angustias viderunt, postremos nondum appropinquantis, impedimenta et sarcinas invadunt, caesisque custodibus partim ea, quae in plaustris erant, diripere, partim sub oneribus iumenta abstrahere*“ (Ab Urb. 38.40.9–10). Последвало включване на предния и тиловия отряд, при което започнало сражение с траките, което продължило до свечеряване. За неговия край Тит Ливий съобщава само, че „*… Iam nox appetebat, cum proelio excedunt Thraeces, non fuga vulnerum aut mortis, sed quia satis praedae habebant*“. Важно във връзка с тази битка е да бъде цитирана и останалата част от текста на античния писател: „*Romanorum primum agmen extra saltum circa templum Bendidium*[12] *castra loco aperto posuit. Pars altera ad custodiam impedimentorum medio in saltu, duplici circumdato vallo, mansit. Postero die prius explorato saltu, quam moverent, primis se coniungunt. In eo proelio cum et impedimentorum et calonum pars et milites aliquot, cum passim toto prope saltu pugnaretur, cecidissent, plurimum Q. Minucii Thermi morte damni est acceptum, fortis ac strenui viri. Eo die ad Hebrum flumen peruentum est. Inde Aeniorum finis praeter Apollinis, Zerynthium*[13] *quem vocant incolae, templum superant. Aliae angustiae circa Tempyra*[14] *excipiunt, hoc loco nomen est, nec minus confragosae quam priores; sed, quia nihil siluestre circa est, ne latebras*

---

[11] Въз основа на запазените кодекси са предложени четения като *Coreli* и *Corneli(i)*, но понеже в по-старата историография етнонимът е смятан за хапакс в античната литература, е предложена идентификация с *Corpil(l)i*.– Виж: Briscoe. A Commentary on Livy. 2008, p. 144 (d) с лит. Последната теза обаче може да се отхвърли, ако се приеме идентификация на корелите с коралите, известни на Страбон (7.318), Овидий (Epist. Ex Ponto: 4.2.37; 4.8.83), Валерий Флак (Argonaut. 5.89) и Апиан (Mithr. 293).

[12] В преписите е разчетено *Mendidium*. – Виж. Briscoe. A Commentary on Livy. 2008, p. 146. Издателите предпочитат четенето *circa templum Bendidium*, главно въз основа на Страбон (10.3.18), където се споменава за Бендидиите. Освен това е предпочетена връзката с познатия тракийски теоним, отколкото с друга неизвестна реалия от типа на звучащите по-вероятно *men Didium* (?) или *Vendidium*. Впрочем названието *Mendidium* не е хапакс в античната литература – известен е квартал на Александрия в Египет със същото име (Athanas. Proleg. 10); етимологията му обаче е неизвестна.

[13] Briscoe. A Commentary on Livy. 2008, p. 146 с извори и литература.

[14] Ibid., p. 147. Мненията за локализацията на това селище са обобщени у Tiverios, Michalis. Greek Colonisation of the Northern Aegean. – In: Tsetskhladze, Gocha (ed.). Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas, vol. 2. Leiden, 2008, p. 117 и посочената литература в p. 116, not. 604. Изворите са събрани у Isaac, Benjamin. The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest. Leiden, 1986, p. 133, not. 54.

quidem ad insidiandum praebent. Huc ad eandem spem praedae Thrausi[15]*, gens et ipsa Thraecum, conuenere; sed, quia nudae valles, procul ut conspicerentur angustias obsidentes, efficiebant, minus terroris tumultusque fuit apud Romanos; quippe etsi iniquo loco, proelio tamen iusto, acie aperta, signis collatis dimicandum erat. Conferti subeunt et cum clamore impetu facto primum expulere loco hostis, deinde avertere; fuga inde caedesque suis ipsos impedientibus angustiis fieri coepta est. Romani victores ad vicum Maronitarum – Salen*[16] *appellant – posuerunt castra*“ (Ab Urb. 38.41.1–7).

Този на пръв поглед подробен текст всъщност поставя няколко по-съществени и взаимосвързани въпроси, отнасящи се до: (1) Трасето, следвано от римската войска; (2) Локализацията на споменатите от Тит Ливий реалии; (3) Идентификацията на прохода, при който се провела битката.

Уточняването на маршрута на римската войска според посочените от Тит Ливий топоними изглежда възможно до голяма степен поради изчерпателната информация за движението на римските сили. Може да се предполага, че в случая античният историк е използвал дневника на римския щаб, макар че в определени детайли могат да бъдат видени някои неточности. Все пак забележителен е фактът, че именно на преминаването през прохода и важното за настоящата работа събитие е отделено повече място, отколкото за останалото разстояние до Италия. Всъщност и Апиан (Syr. 43) отделя значително внимание на преминаването през Тракия, като подчертава слабостите в организацията по придвижването на римската войска, за които обвинява Вулзон[17].

---

[15] *Trausi.* – Виж: Briscoe. A Commentary on Livy. 2008, p. 147 с извори; Травсите обикновено се локализират в района на Родопите и Егейското крайбрежие, без в историографията да се е достигнало до консенсус. – Виж: Фол, Ал., Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр.н.е. С., 1983, с. 57 с преглед на предложените локализации.

[16] У Херодот (7.59.2) също присъства град, транскрибиран със същото име (Σάλη), разположен на брега на платото около Дориск; този град присъства и в някои от итинерариите. – Виж: Loukopoulou, Louisa. Thrace from Nestos to Hebros. – In: An Inventory of Archaic and Classical Poleis. Oxford, 2004, p. 880, № 649. Приема се, че няма основания да се отхвърли идентичността между двата града. – Виж: Briscoe. A Commentary on Livy. 2008, p. 147.

[17] Сред по-важните пропуски били: пренебрежителният отказ на Вулзон да се прибере в Италия по вода; занемаряването на военната дисциплина по време на похода, понеже не отивал на война, но се връщал с плячка; движел се по дълъг, тесен и труден път; не изпратил искане към Филип V за ескорт; войската не се придвижвала в добър ред, а в „пълен безпорядък“; всички „вървели един след друг с багажа в центъра на линията,

Известна е началната точка на прехода през Тракия–Лизимахия[18], откъдето потеглила войската и още същия ден достигнала до р. Мелас[19]. Там римляните трябва да са пренощували. На следващия ден, втори от началото на експедицията, достигнали до Кипсела; този град се локализира в близост до левия бряг на р. Хеброс, по трасето на бъдещия *Via Egnatia*[20]. Още тук се забелязва значителен дисбаланс между преходите на римската войска през първия и втория ден, в случай, че войската не е продължила нагоре по реката до трасето на все още непостроения Егнатиев път. Следва уточнението, че от посочения пункт, т.е. Кипсела, пред римляните имало десет мили път през гори, чието преминаване не е уточнено хронологично, за разлика от предхождащия и следващия го епизоди. Авторът съобщава само, че битката продължила до свечеряване, но не и дали същата вечер предният отряд достигнал нелокализирания до днес храм на Бендида (?). На следния ден двата отряда се съединили и достигнали до р. Хеброс (Марица). Според представената дотук информация става ясно, че гористата местност, където била организирана засадата от траките, трябва да се търси между района на дн. Ипсала (в Р. Турция), където се локализира античната Кипсела, и р. Марица. Тази долинна територия, дори да е била доста залесена през разглеждания период обаче по най-прекия път не отговаря на посоченото разстояние от 10 мили.[21] При днешното състояние на терена, който е изключително равнинен и обезлесен, трудно може да се приеме, че засадата е била осъществена в този район[22].

В текста на Тит Ливий като сигурни могат да се приемат уточнените днес локализации на Лизимахия, р. Мелас, р. Хеброс, а донякъде и на Кипсела. Остава неясно местоположението на някои реалии като храма на Бендида (?) и териториите на четирите тракийски племена. Локализацията на последните се базира почти изцяло върху предположения и не

така че нито авангарда, нито ариергарда можели да си окажат бърза помощ при нужда“ (App. Syr. 43).

[18] Виж за този град най-подробно у Цветкова, Юл. История на Тракийския Херсонес…, 2008, с. 49 сл.

[19] Smith, William. A Dictionary of Greek and Roman Geography. London, 1873, p. 318, № 5; Цветкова, Юл. История на Тракийския Херсонес…, 2008, с. 29.

[20] Loukopoulou. Thrace from Nestos to Hebros. 2004, p. 878, № 645. Според Страбон (7, fr. 47) Кипсела била разположена на 120 стадия нагоре по течението от устието на реката, докато римските итинерарии го локализират на 25–29 мили, източно от Траянополис (It. Burd. 602, 5; IA 332, 2).

[21] Най-краткото разстояние между дн. Ипсала и р. Марица е не повече от 5 км.

[22] Може би повече данни в тази насока биха внесли бъдещи теренни проучвания.

би могла да се използва за уточняването на трасето на похода. Важно е да се отбележи все пак, че някои от тези племена имплицитно се свързват с Родопите[23]. От посоченото дотук следва, че оскъдната информация за местоположението на споменатите реалии не може да допринесе с нещо повече за постигането на целта на настоящата работа.

Посочените съображения засега правят невъзможна идентификацията на неназования от Тит Ливий проход, наричан в историографията Корпилски[24], ако се използват единствено данните на този писател. Повече информация за изясняването на този въпрос предоставя по-късният автор Апиан, който във връзка с гражданската война в Рим след убийството на Цезар, център на която се явява и древна Тракия, съобщава, че само през Корпилския и Сапеиския проходи може да се премине в Европа от Азия (App. B. C., 4.11.87)[25]. Тази информация директно кореспондира със сведението на Тит Ливий, който също пише за два прохода, през които преминал Гней Манлий Вулзон; съществува различие само в уточняването на положението на проходите. Посочените вече особености на съвременния терен свидетелстват в полза на Апиановата локализация, поставяща ги западно от Енос и Маронея, но източно от Филипи.

Посоченото решение обаче не изяснява доколко родопското население има участие в разграбването на римската плячка. Като аргумент за съпричастност в този акт може да свидетелстват най-вече[26] колективните монетни находки от Ракитово (общ. Ракитово, обл. Пазарджик)[27] и Голям манастир (общ. Тунджа, обл. Ямбол)[28]. Първото се състои от монети на Александър III (11 тетрадрахми и 2 драхми), Деметрий Полиоркет (1

---

[23] Tomaschek, Wilhelm. Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Wien, 1980, S. 69 sq.; Фол, Ал. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, с. 85 и сл.; Венедиков, Ив. Тракийската топонимия в движение…, 1982, с. 51 и сл.; Фол, Ал., Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена…, 1983.

[24] Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 53 и сл.

[25] В историографията несъответствието между ситуирането на двата прохода в Тракия според данните на Тит Ливий и Апиан (по необясними причини) е останало незабелязано, поради което не е търсено и негово обяснение. Може да се предполага, че то се дължи на комбинацията на източниците, които Ливий е използвал.

[26] Трезорирането и на други монетни съкровища се поставя от изследователите към края на III или началото на II в. пр. Хр. – Виж: Thompson, Margaret; Mørkholm, Otto; Kraay, Colin. An Inventory of Greek Coin Hoards. New York, 1973, № 882–887. Свързването им с тук разглежданото сражение обаче би останало дискусионно, защото нищо не свидетелства за Малоазийски произход на монетите за разлика например от цитираните в следващите редове.

[27] Thompson et al. An Inventory of Greek Coin Hoards. 1973, № 872.

[28] Ibid., № 874.

тетрадрахма), Лизимах (3 тетрадрахми), Селевк I (2 тетрадрахми), Антиох I, Селевк II и Антиох III (по 1 тетрадрахма на тримата), а второто – от монети на Александър III (28 тетрадрахми), Маронея (1 статер), Лизимах (9 тетрадрахми), Кавър (1 тетрадрахма), Антиох I (3 тетрадрахми) и Селевк III (2 тетрадрахми). И двете съкровища на са достатъчно подробно публикувани и не става ясно каква част от тях би могла със сигурност да се свърже с малоазийски произход. Общо взето разпространението на емисии на Селевкидите на територията на древна Тракия е рядко, а в случаите, в които все пак присъстват такива, то те са съвсем малък брой; поради това посочените две съкровища заслужават по-специално внимание[29]. Последното се отнася най-вече за съкровището от Ракитово, където се срещат монети на четирима царе от династията на Селевкидите – друг подобен случай от територията на древна Тракия не е известен[30]. Още повече, че Апиан изрично изброява сред загубите на Вулзон и на обществените пари: „ …ἀπώλεσε τῆς τε λείας καὶ τῶν δημοσίων χρημάτων καὶ αὐτοῦ στρατοῦ“ (App. Syr. 43).

Неясни остават много аспекти на проведения вероятно през 184 г. пр. Хр. поход на Филип V в Тракия, при който победил траките в една битка и заловил водача им Амадок (Liv. 39.35.4). През лятото на следващата година, както се предполага[31], царят на македоните минал през средата на страната (διὰ μέσης τῆς Θρᾴκης) и нахлул в земите на одрисите, бесите и дентелетите, достигайки до Филипополис (Пловдив). Без проблеми превзел града, обходил долината на р. Марица, опустошил територите на някои племена, от други получил клетва за вярност и оставил гарнизон в същия град, прогонен не след дълго от одрисите (Polyb. 23.8; Liv. 39.53). В историографията е предположено, че при тази си акция Филип V следвал маршрута на тракийския поход на Александър III Велики

[29] В тази връзка не може да се пропусне и съкровището от Büyükçekmekce, ibid., № 867, както и това от тракийския бряг на Пропонтида, цитирано по-нататък. – ibid., № 888.

[30] Обикновено се откриват единични бройки от емисии на не повече от един владетел, най-вече на Селевк I: Thompson et al. An Inventory of Greek Coin Hoards. 1973, № 853 (Селевк I – статер); 854 (Селевк I – 3 тетрадрахми); 859 (Селевк I – 7 тетрадрахми, Антиох I – 1 тетрадрахма); 861 (Антиох I – тетрадрахма); 870 (Селевк I – 1 тетрадрахма); 871 (Антиох I – 1 тетрадрахма); 887 (Селевк I – 1 тетрадрахма); 888 (Селевк I – постумна тетрадрахма).

[31] Виж различните датировки на похода у Кабакчиев, Ю. Наблюдения върху тракийската държавност. Summa Thracologiae, 1. С., 2000, с. 122 и бел. 31; Делев, П. Беси. – В: ГСУ. ИФ (под печат).

от 335 г. пр. Хр.[32] Ако се съди по монетните съкровища (вж. ОБР. 1), по-интензивно използван през II в. пр. Хр. е пътят по западната природно-географска граница на Родопите – долината на р. Места, но вероятно още от края на V в. пр. Хр. бил познат и пътят с меридионално направление през Централните Родопи[33]. По кой път е поел македонският цар не може да бъде уточнено с някаква по-определена сигурност.

Съществуващите хипотези за локализацията на сапеите в Южните Родопи[34] поставят въпроса за ролята им в римско-македонските политически отношения. Конкретното им значение обаче изглежда трудно възстановимо поради липсата на достатъчно извори. Всъщност дори наличните свидетелства до известна степен си противоречат по този въпрос. Например според Диодор (19.33) Персей бил прогонил Абруполис от царството му, затова Римският сенат заповядал на македонския цар да поправи постъпката си; прави впечатление, че този автор не придава на събитието значението на повод за Третата македонска война (171–168 г. пр. Хр.). Друг автор, Павзаний (7.10.6–7), счита делото на Персей като директен повод за войната. Апиан (Mac. Fr. 11) и Тит Ливий (42.40) пък представят най-подробно римско-македонските отношения в навечерието на войната и според тях детронирането на Абруполис е само един от аргументите на римската дипломация за война срещу Персей. По-различно е мнението на Полибий (22.18), който причислява събитието с Абруполис към причините за войната[35]. Всъщност единствено Полибий представя повече детайли относно Сапеиския инцидент – след смъртта на Филип V през 179 г. пр. Хр. Абруполис ограбил рудниците в планината Пангей[36]; Персей след

---

[32] Виж най-подробно у Hammond, Nicholas & Walbank, Frank. A History of Macedonia, vol. 3: 336–167 BC. Oxford, 2001 (reprinted), p. 468; Делев, П. Беси (под печат).

[33] Най-ранното монетно съкровище по направлението на този път датира от края на V в. пр. Хр. – Виж: Thompson et al. An Inventory of Greek Coin Hoards. 1973, № 708.

[34] Фол, Ал., Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена…, 1983, с. 52. Поставянето на сапеите в района на Южните Родопи изглежда допустимо и от гледна точка на откритата в района на Комотини, ном Родопи, Гърция, римска военна диплома (CIL, XVI, № 12 от 9. Февруари 71 г. сл. Хр.), в която след името на реципиента се чете *Sappa*(*eus*). Впрочем, макар и римските военни дипломи да се откриват рядко и в още по-малко случаи да е посочена етническа принадлежност на получателя, те представляват един неизползван (но вероятно най-достоверен) източник за етнонимичната картина в Тракия през римската епоха.

[35] Walbank, Frank. The Causes of the Third Macedonian War: Recent Views. – Ancient Macedonia, 2 (1977), pp. 81–94.

[36] Според Reiter, William. Aemilius Paullus, conqueror of Greece. New York, 1988, p. 124. Абруполис се възползвал от смъртта на Филип и присъединил към владенията си тази част от Македония.

като предприел превантивен поход, го принудил да отстъпи и го лишил от власт[37]. Други нюанси в картината прибавя и представената у Тит Ливий и Апиан македонска гледна точка, в която е изтъкнато, че случаят с Абруполис предхождал подновяването на римско-македонския договор за приятелство, т.е. отнася се за по-ранно време[38]. Всички източници обаче категорично документират македонска операция срещу сапеите с победен резултат, но без да уточняват редица подробности в нейния контекст като например: владенията на македоните в Тракия, териториалния обхват на царството на Абруполис[39], арената на военните действия и техните преки последствия. В случая не помагат особено и останалите сравнително точно датирани свидетелства на епохата: монетните съкровища. Засега само за три се допуска трезориране около 180–160 г. пр. Хр., но пък две произхождат от Родопската област. Първото е от Абланица[40] (общ. Велинград, обл. Пазарджик), а второто от Бели дол[41] (общ. Ивайловград, обл. Хасково). Третото и най-голямо в количествено отношение съкровище произхожда от района на Пропонтида[42].

Досега в историографията не е дискутирано по въпроса за ролята на Родопите и техните жители във военните действия в хода на Третата

---

[37] С тази кампания се свързват и два епиграфски паметника. – Виж: Gruen, Erich. The Hellenistic World and the coming of Rome. Berkley & Los Angeles, 1984, p. 403; Hammond & Walbank. A History of Macedonia. 2001, p. 492 с лит.

[38] Изказано е предположение за евентуален съюз още от 188 г. – Виж: Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 55; Сред нападателите на римляните при този случай липсват сапеите, макар че при втория проход от разгледания погоре път на Гней Манлий Вулзон, който би трябвало да е Сапеиският, като противници на римляните са посочени травсите. Дипломатическите връзки на Рим в Тракия през този период се определят като несигурни, но не се изключва възможността за договор със сапеите. – Виж: Hammond & Walbank. A History of Macedonia. 2001, p. 495, макар че други се съмняват, както и Gruen. The Hellenistic World. 1984, p. 23 и посочените аргументи в not. 56.

[39] Царството на Абруполис се локализира източно от Нестос и северно от Абдера, без да е възможно дори приблизително да се определи границата с одрисите, които били съюзници на македоните. – Виж: Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 55; Тодоров, Ив. Неизвестните тракийски владетели, 542–798 a. U. c. В. Търново, 1998, с. 27 и сл.

[40] Thompson et al. An Inventory of Greek Coin Hoards. 1973, № 890. Състои се най-малко от 36 македонски монети от времето на Филип V и Персей.

[41] Ibid., № 889. Състои се от 68 късни постумни тетрадрахми на Александър III от Малоазийски монетарници, 1 тетрадрахма на Лизимах и 2 тетрадрахми на Персей.

[42] Ibid., № 888. Състои се от 159 (най-вече постумни) тетрадрахми на Александър III и една постумна тетрадрахма на Селевк I.

македонска война (171–168 г. пр. Хр.)[43] Все пак това следва да се обясни с липсата на експлицитни данни, защото в писмените източници името на планината не се открива. Насоки за предположения по проблематиката обаче се намират в контекста на балканските политически отношения по време на войната, макар и придобитата по този начин информация да е твърде оскъдна. Всъщност е важно да се посочи, че дори за територията на древна Тракия като цяло по повечето въпроси в тази връзка има редица неуточнени детайли.

Съхранената информация за одриските съюзници на македоните в лицето на царя им Котис[44] предполага, че едва ли отношенията между одриси и сапеи били приятелски. Границата между техните владения не е уточнена конкретно, поради липсата на всякакви по-прецизни данни. Освен сапеите враждебно настроени спрямо одрисите били и траките на Аутлезбис (Autlesbim)[45]; последният допринесъл за неутрализирането на споменатия вече Котис, който бил може би най-усърдният македонски съюзник. Повече за тракийския фронт на военните действия не е известно. Тук по-специално внимание заслужава фактът на нападението над Котисовите земи от Аутлезбис. Името на този владетел е известно само от Тит Ливий (42.67.4)[46] и не е характерно за тракийските земи, поради което се допуска възможността за корупция в античния текст[47]. Освен това Аутлезбис е определен като „… *regulum Thracum*“, което възпрепятства локализацията на владенията му, макар контекстът у Ливий (42.67) да насочва към земите на Източна Тракия[48]. Остава неясно как се е отразило на взаимоотношенията на двамата владетели Аутлезбис и

---

[43] Съществува огромна литература върху тази война. – Виж: Gruen. The Hellenistic World. 1984, p. 505 sq.

[44] Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 55.

[45] Според някои Аутлезбис бил цар на сапеите (Ив. Тодоров), докато според други – цар на кените (Ю. Кабакчиев). – Виж: Petkov, Plamen. The Foreign Policy of the Odrysian Kingdom under Cotys and His Successor Teres (2nd century BC). – Thracia XVII: In honorem annorum LX Cirili Yordanov. Serdicae, 2007, p. 187 sq. с лит.

[46] Не е невъзможно името да се допълни във фрагментарен надпис от Македония, който се чете: εὖ στρογ/γύλλαις / ΑΥΤΛ…; – Виж: Spomenik, 98, (1941–1948), 1948, 20, 46, 4.

[47] Detschew, Dimitar. Die thrakishen Sprachreste. Österreichische Abteilung, XIV. Wien, 1957, S. 39, където са посочени и разночетенията на името.

[48] Той навлязъл в земите на Котис съвместно с войска на пергамския цар Евмен II Сотер (197–159 г. пр. Хр.), командвана от Корагус, и завладял област, наречена Марена; последната се свързва етимологично с града Маронея и оттук – областта се търси в околностите на този град.

Котис причисляването на последния сред римските съюзници след края на Третата Македонска война (171–168 г. пр. Хр.)[49].

Две десетилетия по-късно също е регистрирано сериозно участие на траките в римско-македонските отношения чрез подпомагането от страна на тракийските царе Терес (Diod. 32.15.6) и Барсабас (Diod. 32.15.7)[50] на избухналото през 149 г. пр. Хр.[51] въстание на Псевдофилип/Андриск[52]. Подчинените области на тези владетели не са известни, а оттук и отношението на Родопите към въстанието и неговите последствия.

От 146 г. пр. Хр. до 45 г. сл. Хр. най-важните военнополитически събития в района на Източните Балкани били свързани с трако-римските отношения, сред които се откриват повече, но далеч не и достатъчно данни за дейността на царете на кените, въстанието на Аристоник, римските походи в Тракия и последвалите бунтове на траките.

Обитаваните от кените територии се поставят на С-СИ от Тракийския Херсонес[53], който техните царе Диегилис и Зибелмиос атакували едва ли не постоянно[54]. Липсата на етноними за подчинените от тях траки не позволяват да се определи дали Родопите имат връзка с техните дела. Същото се отнася и до отражението на въстанието на Аристоник в Мала Азия (132–129 г. пр. Хр.) върху Балканските владения на Пергам и съседните им области[55].

За последното десетилетие на II в. пр. Хр. античната традиция съобщава за сравнително голям брой военни действия на македонски управители срещу траките, които нападали границите на провинцията. Двама

---

[49] Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 57; Тодоров, Я. Неизвестните тракийски владетели…, 1998, с. 78 и сл.

[50] Писмените данни за тези владетели са обобщени у Тодоров, Я. Неизвестните тракийски владетели…, 1998, с. 30 и сл.

[51] Виж за датировката и неуспешния опит за нахлуване в Македония през пролетта на същата година у Rubinsohn, Wolfgang. Macedonian Resistance to Roman Occupation in the Second Half of the Second Century B. C. – In: Forms of control and subordination in antiquity. Proceedings of the International Symposium for Studies on Ancient Worlds. Tokyo, 1988, p. 145.

[52] Walbank, Frank. Prelude to Spartacus: The Romans in Southern Thrace 150-70 BC. – In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2025a. Sofia, 1981, p. 15; Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 57.

[53] Tomaschek. Die alten Thraker, 1980, S. 84.

[54] Цветкова, Ю. История на Тракийския Херсонес…, 2008, с. 235 и сл.

[55] Според OGIS, № 339 бунтът бил подпомаган и от траки, които в съвременната литература се идентифицират с кените. – Виж: Walbank. Prelude to Spartacus. 1981, p. 15; Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 61; Общо за бунта виж у Shipley, Graham. The Greek world after Alexander, 323–30 BC. New York, 2000, p. 319.

от проконсулите дори спечелили достатъчно значими победи, за да бъдат вписани във *Fasti Triumphales*: [*C. Caeci*]*lius* [*Metellus Caprar*(*ius*)] (на 15. юли 111 г.: *ex Thraecia*)[56] и [*M. Minucius Rufus*] (през 106 г.: *de Scordisteis et Thraecibus*)[57]. Следващият (и последен) триумф над траките бил празнуван едва на 4 юли 27 г. и принадлежал на Марк Лициний Крас[58], чиито действия в Тракия са представени по-долу. Тази хронологична разлика подчертава значението на първите два триумфа, въпреки че трако-римските сблъсъци продължили доста интензивно и след тях.

Трасето на похода в Тракия на първия триумфатор над траките, Гай Цецилий Метел (консул през 113 г. пр. Хр.), не може да бъде определено; само се предполага, че действията му били насочени срещу скордиските[59]. Вероятно срещу последните и срещу македоните (?) воювал Марк Ливий Друз, за което заслужил празнуването на триумф през 110 г. пр. Хр.[60] За Марк Минуций Руф (консул през 110 г. пр. Хр.) обаче е известно, че „*… toto vastavit Hebro, multis quidem amissis, dum per perfidum glacie flumen equitatur*“ (Flor. 1, 39)[61], без да е уточнено как римският пълководец е достигнал до реката и дали се придвижил от горното към долното течение или обратното. Дори това сведение позволява да се направят разсъждения за отношението на Родопите към похода, защото в надпис от Делфи (FD, III/1: № 526b) Руф фигурира като „… στρα[τ]ηγὸν ὕπατον Ῥωμαί[ων, νικήσ]αντα τὸν πρὸς Βέσσους [κ]αὶ τοὺς λοιποὺς Θρᾶι[κας π]όλεμον…“[62] Интересно е да се отбележи, че за разлика от текста на този надпис Йорданес (Rom. 219–22) знаел, че едва Лукул бил първият, който воювал с бесите (също както и Fest. Brev. 9.2), макар че

---

[56] Degrassi, Attilius. Fasti Capitolini. Torino, 1954, p. 106.

[57] Ibid., p. 107.

[58] Ibid., p. 110.

[59] Kallet-Marx, Robert. Hegemony to Empire. The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 BC. Berkeley & Los Angeles, 1995, p. 224 с по-старата литература.

[60] Degrassi. Fasti Capitolini, 1954, p. 107.

[61] Действията на Минуций Руф са отразени също толкова лаконично и у Amm. Marc. 27.4.10 и Fest. Berv. 9.2. Специално внимание заслужава текстът на Амиан Марцелин, където се съобщава, че „*Minucius prope amnem Hebrum a celsis Odrysarum montibus defluentem…*“; Виж други данни за връзката на одрисите с Хебрус у den Boeff, Jan et al. Philological and historical commentary on Ammianus Marcelinus XXVII. Leiden, 2009, p. 92 с извори и литература. За Минуций виж последно у Делев, П. Беси. (под печат)

[62] Виж другия вариант на разчитане на надписа – FD, III/1, № 526, където като победени фигурират и скордиските, също както в надписа за Руф от Македония (Европос) – SEG, 41, № 570. Името на същия римски военачалник може да се прочете и в още един фрагментарен надпис от Делфи, CID, II, № 121a.

„*Minucius in Ebro amne eorum multos extinxit et vicit*“ (Iord. Rom. 220). Присъствието на бесите[63], които впрочем след този сблъсък в продължение на няколко десетилетия не се откриват сред римските противници[64] и означението „останалите траки“ в епиграфските данни не изключват възможността сред победените да е имало и жители на Родопите. Постигнатите военни победи довели до анексирането на земите на кените и на Херсонес[65] по времето на Тит (или Марк?) Дидий (101–100 г. пр. Хр.)[66]. По времето на разгледаните дотук събития от края на II в. пр. Хр. Салустий (Bell. Iug. 38.6) съобщава за „… *duabus turmis Thracum*“, воювали като римски съюзници във войната срещу Югурта (112–105 г. пр. Хр.), които били подкупени от нумидийския цар[67].

Не може да не се обърне внимание на едно несъответствие, което се забелязва между подредената в съвременната историография информация и кратките хроники на покоряването на траките, запазени в произведенията на Аний Флор (1.39), Амиан Марцелин (27.4.10) и Руфус Фестус (Brev.9.2). Тези антични писатели споменават последователно действия на Дидий, Друз и Минуций спрямо траките, като в този ред прави впечатление първенството на Дидий, който, ако се следва хронологията, би трябвало да е посочен като последен от тримата или вместо неговото име

---

[63] В историографията няма единомислие по въпроса за локализацията на бесите. – Виж: Илиев, Й. Планината Родопа в Тракия според представите на античните автори. – Rhodopica, (4.1) 2007, с. 92 и сл. По-късните военни дипломи от територията на провинция Тракия, в които реципиентите са отбелязани като беси, се откриват в твърде широка територия от района на Брезник по долината на р. Марица (Мухово, Пловдив) до района на Бургас. – Виж: CIL, XVI, № 10, 35, 45; RMD, I, № 19.

[64] Делев, П. Беси. (под печат).

[65] Съществуват две различни четения на анексираните от Дидий земи, споменати в надписи от Книдос (IKnidos, № 18) и Делфи (FD, III/4: № 37): според традиционното, което се поддържа и до днес, римският пълководец присъединил „Кенийския Херсонес“ – реалия, срещана само тук и търсена между р. Хеброс и Пропонтида. – Виж: Walbank, Frank. Selected Papers. Studies in Greek and Roman history and historiography. Cambridge, 2010, p. 205 sq.; Vanderspoel, John. Provincia Macedonia. – A Companion to Ancient Macedonia. Wiley-Blackwell, 2010, p. 262. Според другото предложение трябва да се разбира „Херсонес и Кеника“, като объркването е обяснено чрез превод на гръцки от латински оригинал. – Виж: Hatzopoulos, Miltiades & Loukopoulou, Louisa. Two Studies in Ancient Macedonian Topography. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ, 3. Athens, 1987, p. 78.

[66] Марк Тулий Цицерон (Planc. 61) дори съобщава за получен от Дидий триумф, като вероятно има предвид този от 93 г. пр. Хр., заслужен с действия срещу келтиберите. – Виж: Degrassi. Fasti Capitolini. 1954, p. 107; Виж за действията на Дидий в Тракия и у Walbank. Prelude to Spartacus. 1981, p. 19.

[67] Кабакчиев, Ю. Наблюдения върху тракийската държавност…, 2000, с. 143.

да присъства Цецилий Метел. Разказите на тримата писатели са близки помежду си: първият победил (или възпрял) траките в собствените им земи, вторият ги задържал в собствените им граници (забранявайки им да преминават р. Дунав), а третият ги разбил в сражение край р. Хеброс и извършил опустошения покрай цялата река. Споменатият Дидий е идентифициран с Тит Дидий, въпреки че Марцелин и Фестус знаят неговия преномен като Марк. Поради липсата на каквито и да било данни за действия на друг Дидий срещу траките и убедителната статия на Фридрих Мюнцер в Реалната енциклопедия[68], към момента предложената идентификация изглежда неоспорима.

При проучването на някои археологически обекти в Родопите е забелязано, че най-интензивният период в тяхното съществуване бил до II в. пр. Хр[69], при други се вижда прекъсване на следите от живот в тях през същото столетие[70], но все още липсват достатъчно прецизни публикации. Поради това може да се твърди, че съвременното състояние на проучванията не позволява ефективното използване на археологически материали за уточняването на резюмираните по-горе събития.

По-перспективно изглежда използването на нумизматичната информация. Върху приложената карта (Обр. 1) са представени колективните монетни находки от територията на древна Тракия, чието трезориране се

---

[68] Münzer, Friedrich. Didius. – Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung, 5 (1905), col. 406, 44–410, 25.

[69] Селище в м. Хисарлъка, гр. Доспат, общ. Доспат, обл. Смолян – най-интензивният период от съществуването му се поставя към IV–II в. пр. Хр. – Виж: Деянова, М., В. Найденова. Археологически проучвания при с. Доспат, Смолянски окръг. – В: Родопски сборник, 2, 1969, 227–241; През II в. пр. Хр. се датира вторият строителен период на крепостта при Калива, ном Ксанти в Гърция. – Виж: Τριαντάφυλλος, Διαμαντής. Ανασκαφές φτο φρούριο της Καλύβας. – Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 2 (1988), σελ. 443–451. От същото време са и най-многобройните находки в светилището при с. Бабяк, общ. Белица, обл. Благоевград. – Виж: Тонкова, М. Депа за дарове и дарове от късножелязната епоха от светилището при Бабяк, Западни Родопи. – Годишник на Националния археологически музей, (11) 2007, 51–85.

[70] В м. Дрежно, край с. Абланица, общ. Хаджидимово, обл. Благоевград имало селище с живот през IV–II в. пр. Хр. – Виж: Домарадски, М. (колектив) Паметници на тракийската култура по горното течение на р. Места. С., 1999, с. 83. По същото време се отнася съществуването на друго селище в м. Градините край с. Дебрен, общ. Гърмен, обл. Благоевград. – Виж: Дремсизова-Нелчинова, Цв. Археологически паметници в Благоевградски окръг. С., 1987, № 92. Проучванията на обекта на вр. Ком, край с. Арда, общ. Смолян, обл. Смолян показали, че от края на II в. пр. Хр. обектът постепенно взел да замира. – Виж: Георгиева, Р. Тракийско селище на връх Ком в Централните Родопи. – Thracia Antiqua, 9 (1980), 65–102.

поставя към II в. пр. Хр. Преди всичко прави впечатление внушителният брой на съобщените монетни съкровища – общо 57 (!). Поради твърде общата датировка на монетите обаче не може да се уточни с кои от представените по-горе римски действия би могло да бъде свързано тяхното трезориране, макар че асоциацията с постиженията на Марк Минуций Руф изглежда допустима. Забелязват се няколко района на концентрация на съкровища, един от които е Източните Родопи, а изненадва липсата на такива от останалите части на планината.

През 80-те години на I в. пр. Хр. двама прочути римски пълководци водили военни действия в земите на древна Тракия (вероятно южно и западно от Родопите), най-вече, както се предполага, срещу медите. Първият от тях, Гай Сенций Сатурнин (пропретор? през 93–87 г. пр. Хр.), по времето на Първата Митридатова война (89–85 г. пр. Хр.) не успял да се справи с нахлуване на предвождана от цар Зотимус (Sothimus) многобройна тракийска войска в Гърция, която опустошила и провинция Македония[71]; все пак накрая Сенций успял да победи споменатия тракийски цар, като по този начин го принудил да се завърне в царството му (Oros. 5.18.30)[72]. Предполага се, че римският военачалник бил подкрепен от дентелетите (въз основа на Cic. In Pis. 34.84)[73]. Не се откриват повече подробности за военните действия. Остава не напълно ясна и забелязващата се въз основа на античните свидетелства поляризация на тракийските племена в про- и антиримска позиция, както и до каква степен биха могли да са засегнати Родопите от действията на Сенций Сатурнин и последвалите ги на Луций Корнелий Сула, който според Ливий воювал в Тракия (Per. 83: „*Sylla compluribus proeliis Thracas cecidit*“), според други в областта на медите (Plut. Sulla 23.5: εἰς τὴν Μαιδικὴν ἐνέβαλε) или пък с гранични на провинция Македония племена (App. Mithr. 55: Ἐνετοὺς[74] καὶ Δαρδανέας καὶ Σιντούς, περίοικα Μακεδόνων ἔθνη; Eutr. 5.7: „…

---

[71] Вероятно с тези неуспехи трябва да бъде обяснено съобщението на Ливий (Per. 70): „*C. Sentius praetor aduersus Thracas infeliciter pugnauit*“.

[72] Не е известно къде било разположено неговото царство. Изказано е предположение, че той бил цар на медите. – Виж: Walbank. Selected Papers, 2010, p. 196, not. 30 с литература.

[73] Walbank. Selected Papers, 2010, p. 196; срв. Кабакчиев, Ю. Наблюдения върху тракийската държавност…, 2000, с. 144 и сл., който разглежда тракийските нападения като подкрепа за Митридат.

[74] Предполага се, че тук вместо „енети“ се имало предвид добре познатите „меди“, като по този начин текстът се коригира от издателите.

Sulla etiam Dardanos, Scordiscos, Dalmatas et Maedos partim vicit, alios in fidem accepit“)[75].

През 77–76 г. пр. Хр. някои антични писатели съобщават за офанзива на Апий Клавдий Пулхер срещу обитателите на Родопите (Amm. Marc. 27.4.5; Eutrop. Brev. 6.2.1; Iord. Rom. 219–20)[76]. Традиционно се приема, че той бил първият римски пълководец, провел голяма военна операция във вътрешна Тракия, а наследникът му Гай Скрибоний Курион (75–73 г.) продължил неговото дело и пръв достигнал до р. Дунав (Liv. Per. 92 и Sallust. Hist. 2.5/Fr. 80 споменават действия само срещу дарданите)[77]. Доколко голяма е била тази офанзива е неясно, както и дали е превъзхождала по мащаби тракийските действия на Минуций особено ако се има предвид състоянието на Римската държава през 70-те години на I в. пр. Хр.[78] Освен това тези акции едва ли са били достатъчно успешни, доколкото може да се съди по сведението на Апиан (Mithr. 291–294) за европейските съюзници на цар Митридат VI по времето на третата му война с Рим (73–63 г. пр. Хр.), което си заслужава да бъде цитирано: „Σαυροματῶν οἵ τε Βασίλειοι καὶ Ἰόζυγες καὶ Κόραλλοι καὶ Θρᾳκῶν ὅσα γένη παρὰ τὸν Ἴστρον ἢ Ῥοδόπην ἢ τὸν Αἷμον οἰκοῦσι, καὶ ἐπὶ τοῖσδε Βαστέρναι τὸ ἀλκιμώτατον αὐτῶν γένος. (294) τοσάδε μὲν δὴ καὶ τῆς Εὐρώπης τότε προσελάμβανεν ὁ Μιθριδάτης. καὶ μυριάδες ἐκ πάντων ἐς τὸ μάχιμον αὐτῷ συνελέγοντο τεσσαρεσκαίδεκα μάλιστα πεζῶν καὶ ἱππεῖς ἐπὶ μυρίοις ἑξακισχίλιοι. πολὺς δὲ καὶ ἄλλος ὅμιλος ὁδοποιῶν καὶ σκευοφόρων εἵπετο ἐμπόρων“. От текста не става ясно кои били тези траки, обитатели на Родопите, които се присъединили към цар Митридат.

---

[75] Виж по-подробно у Danov, Chr. Die Thraker auf dem Ostbalkan. 1979, S. 113; Тачева, М. Проблеми на тракийската политическа история (II в. пр.н.е. – 45 г. от н.е.). – ГСУ. ИФ, 76 (1983), с. 55; Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 65 и сл.

[76] За Амиан Марцелин Апий Клавдий довършил делото на Минуций Руф, като унищожил остатъците от траките „в една ожесточена битка“. През 76 г. имало и действия срещу медите (Iul. Obseq. 59). – Виж: Syme, Ronald. The Provincial at Rome and Rome and the Balkans: 80 BC – AD 14. Exeter, 1999, p. 134 sq.

[77] Тодоров, Я. Очерк на античната цивилизация в България по времето на римските императори. – В: Исторически преглед, 3 (1945–1946), с. 257; Syme. The Provincial at Rome. 1999, p. 135 sq.

[78] Не трябва да се пропускат събитията, които разтърсили Рим именно през посоченото десетилетие, като войната с Квинт Серторий или въстанието на Марк Липид.

През 72 г. пр. Хр.[79] продължител на военните кампании станал Марк Теренций Варон Лукул „… *qui cum durissima gente Bessorum conflixit omnium primus, eodemque impetu Haemimontanos acriter resistentes, oppressit. Quo inminente, Thraciae omnes in dicionem veterem transiere nostrorum, hocque modo post procinctus ancipites, rei publicae sex provinciae sunt quaesitae*“ (Amm. Marc. 27.4.11). Това сведение, освен очевидния анахронизъм по отношение на провинциите, не се приема напълно от съвременната историография, а предприетите от Лукул действия се поставят главно в Източна Тракия, въпреки че и Тит Ливий (Per. 97) пише: „*M. Lucullus procos. Thracas subegit*“. Чрез сведението на Апиан (Illyr. 30) се предполага установяването на римска власт над шест от Западнопонтийските полиси, като епиграфски паметник свидетелства и за сключването на съюзен договор с един от тях с Калатис (IScM, III: № 1); към всичко това се добавя и приписваното на Салустий (Hist. 3.51) сведение за субординация на гетите (Serv. ad Aen. 7.604)[80]. Вече беше посочено, че според по-надеждните в случая епиграфски данни не Лукул, а Минуций е първият засега известен римски военачалник, който воювал с бесите. По тези съображения може да се мисли, че Лукул бил първият след Минуций, който воювал с бесите.

След кампанията на Лукул в Тракия настъпил период от около десет години, за който не са запазени сведения за военни походи и ситуацията остава неясна. За 61 г. пр. Хр. се съобщава, че Гай Антоний Хибрида „… *procos. in Thracia parum prospere rem gessit*“ (Liv. Per. 103), което се интерпретира в смисъл, че загубил всички завоевания на Лукул (срв. Cass. Dio 38.10.1–3; 51.26.5), а през 59 г. пр. Хр. Гай Октавий, проконсул в Македония през 60–58 г. пр. Хр., воювал в отдалечените части на Тракия (Suet. Aug. 94.5) и разбил „*Bessis ac Thracibus magno proelio*“ (Suet. Aug. 3.2)[81]. По-късно, по време на войната между Цезар и Помпей, се съобщава за тракийски подкрепления във войската на последния: Котис изпратил 500 души, предвождани от сина му Садалас; Раскупорис?

---

[79] По-различна е датировката у Danov. Die Thraker auf dem Ostbalkan. 1979, S. 115, който приема 72–71 г., като според него дори имало две последователни кампании. Тази хипотеза се отхвърля въз основа на App. B. C. 1.120; Според интерпретацията на това сведение пълководецът бил отзован в Италия в началото на пролетта на 71 г. – Виж основанията за това датиране у Syme. The Provincial at Rome. 1999, p. 136, not. 43 и по-подробно ibid., p. 152 sq.

[80] Danov, Chr. Die Thraker auf dem Ostbalkan. 1979, S. 115 sq.

[81] Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 79; Syme. The Provincial at Rome. 1999, p. 138.

(Rhascypolis) стоял начело на 200 души от Македония (?); на събирането на войската на бесите е отделено специално място: „*Bessos partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos … adiecerat*“ (Caes. B. C. 3.4)[82]. Родопите не се споменават във връзка със събитията.

Не може да се пропусне сведението на Апиан (B.C.4.11.87 sq.) за битката при Филипи (42 г. пр. Хр.), което съдържа доста информация, която може да бъде свързана с Родопите, макар и последното име да не присъства в оригиналния текст[83]. Важно място в действието имали двамата братя Раскос (Ῥάσκος) и Раскупорис (Ῥασκούπολις) от Сапеиската династия[84]: първият участвал в армията на триумвирите, а вторият – в тази на Брут и Касий. Всеки от двамата прибавил към воюващите страни по 3 000 конници (App. B.C.4.11.87). Войските на враждуващите римски групировки се срещнали в земите непосредствено на юг от Родопите: пълководците на Август и Антоний се били укрепили на стратегическия Сапеиски проход; така Брут не можел да го премине. В тази ситуация Раскупорис съобщил за обходен маршрут през „… τῶν Σαπαίων ὄρος“[85], който дотогава бил „… ἄβατον μὲν ἀνθρώποις ἐς τὸ νῦν ὑπό τε κρημνῶν καὶ ἀνυδρίας καὶ ὕλης πυκνῆς“ (App. B.C.4.13.103). Вероятно именно от Сапеиската планина (или Родопите?) произлизала поголямата част от войската на двамата братя, но подобно указание Апиан (B.C.4.17.136) съобщава изрично само за тази на единия от тях: „Ῥόσκος δὲ ὁ Θρᾷξ ἐπανήγαγεν ἐκ τῶν ὀρῶν πολλούς“. Развоят на военните действия и изходът от битката са добре известни и не е необходимо да бъдат представяни и тук, както и впечатляващата финална постъпка на Раскос, чрез която спасил брат си[86].

Последният от общо трите триумфа над траките, прочетени в триумфалните фасти, принадлежал, както беше вече споменато, на Марк Лициний Крас и бил отпразнуван през 27 г. пр. Хр. Предходните две години като проконсул в Македония той предприел военни походи в

---

[82] Виж по-подробно Sullivan, Richard. Thrace in the Eastern Dynastic Network. – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, 2.7.1 (1979), p. 190 sq.; Кабакчиев, Ю. Наблюдения върху тракийската държавност…, 2000, с. 160 сл.; Делев, П. Беси (под печат).

[83] Макар че предложил най-подробното описание на района за цялата античност, споменатата от Апиан топонимия и хидронимия е неразбираема, защото остава хапакс.

[84] Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 82 сл.

[85] В бележка по-горе вече беше спомената военната диплома от Комотини, според която земите на сапеите могат да се търсят в Ю-ЮИ части на Родопите.

[86] Danov, Chr. Die Thraker auf dem Ostbalkan. 1979, S. 121 sq.; Данов, Хр. Траки. С., 1982, с. 144 и сл.; Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 70 сл.

Тракия[87]. Първата кампания, свързана с неутрализирането на бастарните (Cass. Dio 51.23–24)[88], която се поставя в Западна и Северозападна Тракия, едва ли е оказала някакво влияние върху развитието на Родопите[89]. По време на втория поход в тракийските земи (28 г. пр. Хр.) Крас вече воювал срещу медите и сердите (Cass. Dio 51.25.4), но Дион Касий подчертава: „… τὰ δ'ἄλλα πλὴν τῆς τῶν Ὀδρυσῶν γῆς κατέδραμε. Τού των γάρ ὃτι τῷ τε Διονύσῳ πρόσκεινται καὶ τότε ἄνευ τῶν ὅπλων ἀπήντησάν οἱ, ἐφείσατο· καὶ αὐτοῖς καὶ τὴν χώραν ἐν ᾗ καὶ τὸν θεὸν ἀγάλλουσιν ἐχαρίσατο, Βησσοὺς τοὺς κατέχοντας αὐτὴν ἀφελόμενος“ (Cass. Dio 51.25.5). И в този случай не е съвсем сигурно дали Родопите са били засегнати от изброените действия, защото не е известна локализацията на разменената територия[90]. Добрите отношения между римляните и одрисите не продължили дълго: към 24–23 г. пр. Хр. се поставя война на Марк Примус с одрисите (Cass. Dio 54.3.2), но обстоятелствата около нея са неясни[91], също както и въпросът с покоряването на бесите от Марк Лолий, проконсул в Македония през 19–18 г. пр. Хр. (Cass. Dio 54.20.3)[92]. Родопите не фигурират като реалия и в последвалите тракийски въстания в края на I в. пр. Хр. и началото на I в. сл. Хр., в които почти неизменно присъства етнонимът беси[93]. Сред последните не могат да се пропуснат събитията вероятно от 11 г. пр. Хр., при които предвожданите от жреца на Дионис Вологез беси опустошили Тракийския Херсонес (Cass. Dio 54.34.5–7) или пък тези от 21 г. сл. Хр., за които разказва Тацит (Ann. 3.38) и в които след няколко столетия пауза отново присъстват споменатите от Тукидид (2.96.2) дии, без обаче да

---

[87] Syme. The Provincial at Rome, 1999, p. 147.

[88] Към писмените извори за походите на Крас се добавя и запазеният анекдот у Flor. 2.26 за сблъсъка с мизите.

[89] Не е ясен въпросът с тракийските съюзници на бастарните, споменати в периохите на Тит Ливии (Per. 134), неуточнени и в текста на Дион Касий (51.25.4), от който личи, че това едва ли били само медите и сердите.

[90] Тодоров, Я. Очерк на античната цивилизация, 1946, с. 258; Danov, Chr. Die Thraker auf dem Ostbalkan. 1979, S. 123 sq.; Данов, Хр. Траки…, 1982, с. 145 сл.; Тачева, М. История на българските земи в древността…, 1987, с. 71 и сл.

[91] Southern, Pat. Augustus. London & New York, 1998, p. 108 sq.; Syme. The Provincial at Rome. 1999, p. 197.

[92] Syme. The Provincial at Rome. 1999, p. 203; Wilkes, John. The Danubian and Balkan provinces. – In: The Cambridge Ancient History, vol. 10: The Augustan Empire, 43 BC – AD 69. Cambridge, 2008, p. 551.

[93] Информацията е събрана у Sarafov, Todor. Les Besses et Rome. – In: Actes du Premier congres international des Etudes Balkaniques es Sud-Est Europeennes: II. Archéologie, Histoire de l'Antiquité, Arts. Sofia, 1969, p. 141 sq.; Делев, П. Беси. (под печат)

са свързани недвусмислено с Родопите. Неясно остава доколко същата планина има връзка и с последното голямо въстание на траките от 26 г. сл. Хр. (Ann. 4.49–50), но подобна възможност е твърде вероятна[94].

Археологическите проучвания в Родопите през последните години документират разрушения в две светилища на територията на планината, датирани около средата на I в. пр. Хр.[95] Тези действия към момента е трудно да се идентифицират с представените вече съобщения на античните писатели, но прави впечатление, че от същото време датират и някои колективни монетни находки от територията на Родопите (вж. обр. 2). В останалите проучвани чрез редовни археологически разкопки или сондажни обекти периодът на обитаване е датиран общо към късножелязната епоха, без в предварителните публикации да е определено дали продължават да съществуват и след I в. пр. Хр. Може да се отбележи, че при сравнение на монетните находки от II в. пр. Хр. спрямо тези от следващото столетие (срв. обр. 1 и 2) се забелязва преобладаваща съсредоточеност на първите в югоизточната половина на Тракия, докато вторите преобладават в североизточната. И в двата случая обаче по 8 монетни находки произхождат от природно-географските граници на Родопите, а този факт едва ли е случаен. Различните датировки на монетните съкровища от I в. пр. Хр. без съмнение свидетелстват за несигурната обстановка в тракийските земи, която провокирала периодични римски акции срещу тракийските племена. Откъслечни сведения за част от тях са запазени в произведенията на древните автори, но твърде вероятно имало и други.

В заключение може да се обобщи, че наличната комплексна изворова информация, синтезирана в настоящата работа, подсказва за активно участие на обитателите на Родопите в контактите между тракийските общества и римляните през разглеждания период, започнал с първия сблъсък на Рим с тракийските племена и завършил със създаването на провинция Тракия. Все още много аспекти от тези контакти остават недостатъчно ясни, каквато впрочем е и политическата история на древна Тракия

---

[94] Данов, Хр. Траки…, 1982, с. 150 и сл.

[95] С. Мочуре (вр. Циганско градище), общ. Рудозем, обл. Смолян. – Виж: Кисьов, К. Археологически проучвания на тракийското светилище на връх Циганско градище край с. Мочура, община Рудозем. – В: Рудозем и околностите му. Археология, етнография и история. Т.1. С., 2008, 40–50; гр. Крумовград (вр. Ада тепе), общ. Крумовград, обл. Кърджали. – Виж: Нехризов, Г., Р. Миков. Спасителни археологически проучвания на обект „Ада тепе“ при гр. Крумовград през 2001 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2001 г. С., 2002, 42–44.

през същото време. Събраната информация показва, че първите (и може би най-решителни) римски походи срещу траките и Родопите в частност били организирани в края на II в. пр. Хр. Ако през посоченото столетие колективните монетни находки се откриват сравнително компактно и имат сходна датировка (вж. Обр. 1), то през I в. пр. Хр. конкретно за Родопите е трудно да се забележи подобна закономерност (вж. Обр. 2). Това може да бъде обяснено с несигурната ситуация в планината, без да е ясно дали причините за доловените смущения в социално-икономическото развитие се дължали на римските акции или пък трябва да бъдат потърсени в политическите отношения между отделните тракийски племена. Тук заслужава внимание и фактът, че голяма част от съкровищата били открити по направлението на основните пътища, използвани както преди, така и след разглеждания период. Не на последно място по важност е, че някоя от разгледаните римски победи над траките била увековечена чрез създаването по-късно на колонията Никополис при Места[96].

[96] Вероятно в тази насока трябва да бъдат интерпретирани и публикуваните напоследък три римски военни дипломи, чиито притежатели произхождали от „…*Nicopolis ex Bessia*“. – Виж: Roxan, Margaret & Holder, Paul. A Diploma of the Ravenna Fleet: 1 August 142. – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, (149) 2004, pp. 267–274. Срв. Boteva, Dilyana. Octavian against Mark Antony and the Fate of Nicopolis near Philippi. – In: Proceedings of the Xth International Congress of Thracology. Athens, 2007, pp. 80–85.

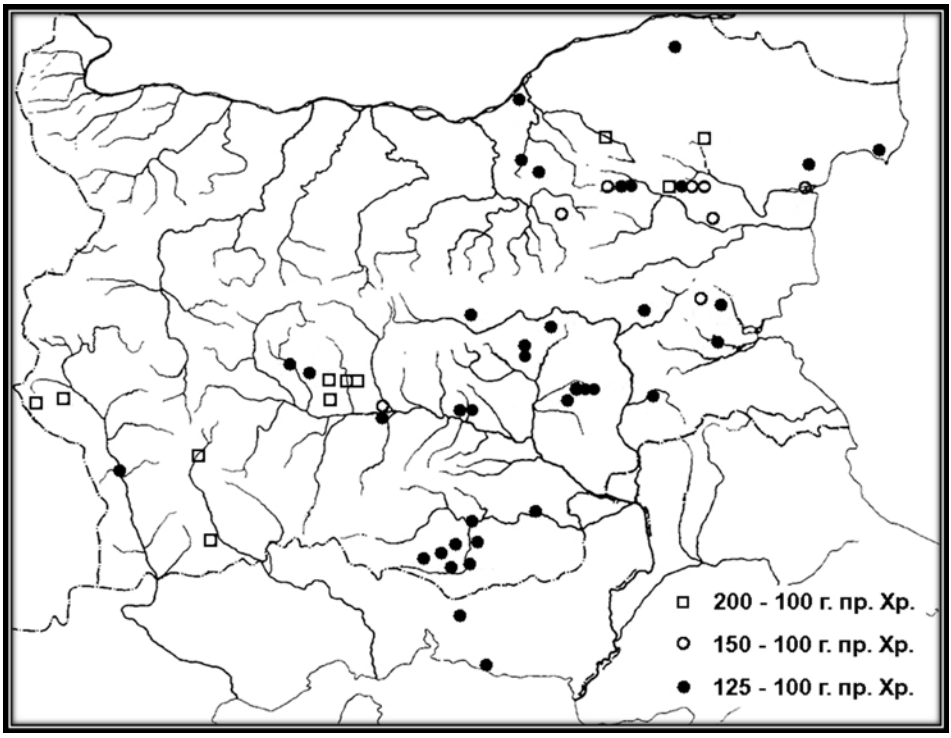

Обр. 1: Колективни монетни находки от II в. пр. Хр.[97]

[97] Вж. по-подробно у Thompson et al. An Inventory of Greek Coin Hoards. 1973, № 947, 946, 945, 948, 944, 949, 950, 951, 943, 941, 942 (200–100 г. пр. Хр.); 906, 904, 902, 903, 905, 899, 900, 901 (150–100 г. пр. Хр.); 952, 912, 914, 911, 939, 940, 913, 938, 939, 937, 936, 935, 934, 908, 909, 915, 896, 929, 917, 918, 928, 920, 910, 919, 921, 922, 923, 926, 927, 933, 924, 930, 898, 897, 925, 953, 954, 907 (125–100 г. пр. Хр.).

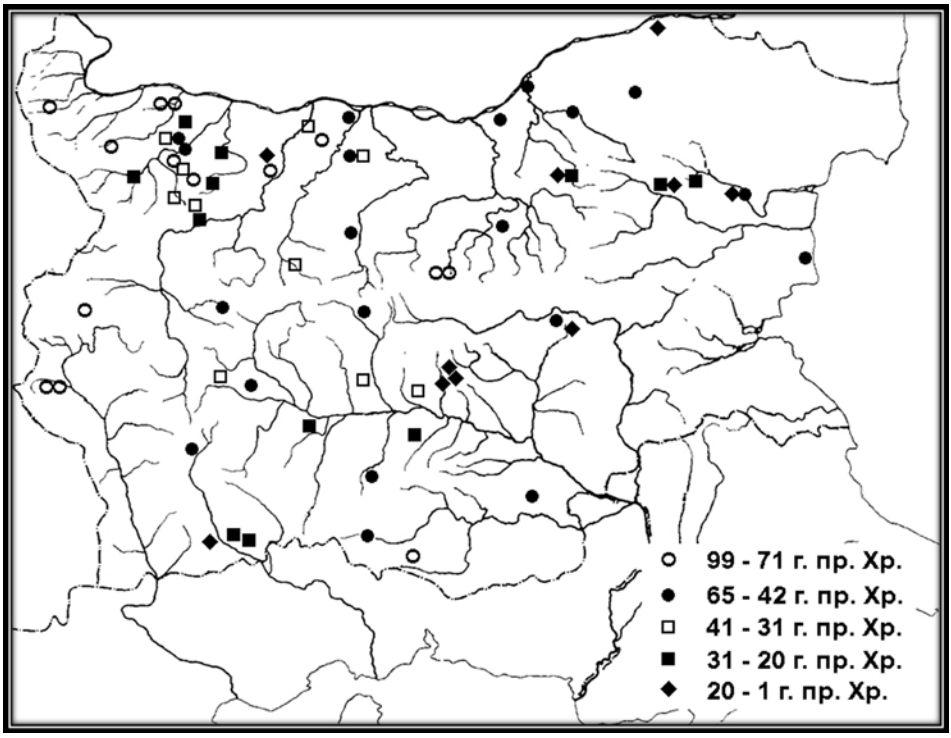

Обр. 2: Колективни монетни находки от I в. пр. Хр.[98]

[98] Paunov, Evgeni & Prokopov, Ilya. An Inventory of Roman Republican Coin Hoards. Milano, 2002, № 127, 17, 120, 114, 113, 63, 5, 7, 18, 103, 130, 55, 110, 62 (99–71 г. пр. Хр.); 118, 106, 54, 61, 100, 108, 11, 112, 101, 111, 27, 70, 58, 131, 123, 51, 41, 44, 40, 68 (65–42 г. пр. Хр.); 50, 26, 122, 132, 102, 115, 59, 71, 48, 67 (41–31 г. пр. Хр.); 119, 1, 2, 29, 45, 47, 43, 117, 105, 30, 65, 129 (31–20 г. пр. Хр.); 77, 25, 109, 39, 116, 53, 3, 126, 52, 64 (20–1 г. пр. Хр.). Има и други монетни съкровища, които биха могли да се отнесат в някоя оттук обособените хронологични групи, но датата на трезорирането им е несигурна.

КУЛТЪТ КЪМ МЕРКУРИЙ В РИМ И ЗАПАДНИТЕ ПРОВИНЦИИ[1]

Божидар Драганов

Римският Меркурий има малко общи черти с Хермес. Той е преди всичко бог на търговията, стокообмена и печалбата и като такъв е изобразяван с кесия пари в ръце, която се превръща в негов основен отличителен атрибут след началото на I в. сл. Хр. Произходът на култа към бога все още представлява отворен въпрос сред изследователите, занимаващи се с римска религия, като в научните среди са разпространени две основни теории. Представителите на първата теория твърдят, че Меркурий всъщност е *interpretatio Romana* на гръцкия бог Хермес, докато представителите на втората отстояват на мнението, че Меркурий е местен бог, много по-близък до етруския *Turms* и римския *Dei Lucrii*, който само присвоява иконографията на гръцкия си корелат[2].

Както вече споменахме, в римската религия Меркурий е възприеман като бог на търговията и търговците и това може би е неговата най-ранна функция, тъй като самото му име е във връзка с думите „*merx*“ – „*стока, търговия*“ и „*mercor*“ – „*купувам*“[3]. Проучвайки етимологията на теонима, трябва да се спомене, че римският латински език познава само консонантната основа *merc-* (*merx, mercies*), докато извън Лациум се утвърждава удължената основа *mercui*, срещаща се върху керамични фрагменти от Capua, Южна Италия. Поради тази причина някои автори допускат, че името *Mercurius* може да не е по произход римско, а да е привнесено от съседните италийски области. В по-ранни текстове името на бога се среща и под формите *Merqurius*, *Mirqurios* или *Mircurios*[4].

Писмените извори потвърждават, че още през 495 г. пр. Хр. първият центурион на легион *Marcus Laetorius* посвещава храм на бог Меркурий, като в същия ден е основано и сдружението на търговците

---

[1] Настоящата статия е част от въвеждащата глава на дисертацията на автора – „Култът на Хермес в римските провинции Долна Мизия и Тракия“.

[2] Bonfante, L. Etruscan Life and Afterlife. Detroit, 1986, p. 265.

[3] Батаклиев, Г. Кратка антична митология. С., 1945, с. 23–26.

[4] Combet-Farnoux, B. Mercure romain, les Mercuriales et l’institution du culte impérial sous le Principat augustéen. – In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, 17, 1, Berlin/New-York, 1981, pp. 464–466.

(*collegium mercatorum*)[5]. Този акт го превръща в едно от най-старите божества, почитани по гръцки модел, на което е издигнат храм в Рим през V в. пр. Хр.[6]. Храмът на Меркурий се намира на *Circus Maximus* между Авентинския и Палатинския хълм. Самото му местонахождение, между укреплението на плебеите – *Mons Aventinus* и центъра на патрициите – *Mons Palatinus*, подчертава медиаторската роля на бога. Там е и място както за срещи и търговия, така и за състезания. Не е засвидетелстван *flamen*, който да отговаря за култа към Меркурий, но в негова чест и в чест на майка му Мая на 15 май (месеца, носещ името на *Maia Maiestas*) се провежда всеобщ фестивал – *Mercuralia*. По време на този празник търговците взимат вода от *Фонтана на Меркурий* (*aqua Mercurii*), намиращ се в близост до *Porta Capena*, с която поръсват както стоката, така и главите си, принасят в жертва на бога свиня и се молят да скрие всичките им досегашни лъжи и измами, както и да им даде възможност за успешни заблуждения в новите търговски преговори[7]. Римляните посвещават първия плод от смокиновото дърво, както и първата печалба, от което и да е начинание на Меркурий, а всичко намерено с късмет се счита за дар от бога[8].

По време на републиканския период Меркурий е почитан основно като бог на красноречието и посредничеството, докато в императорския е тачен предимно като пазител на търговията и търговците. Неслучайно неговите основни атрибути подчертават именно тази функция. Кесията с пари (*marsupium*) е символ на успешната професионална дейност – търговия, занаятчийство и т.н. От друга страна, кадуцеят (*caduceus*) би трябвало да се възприема не само като отражение на ролята му на пратеник, но и като символ на добре извършената търговска сделка, превръщайки се впоследствие в имперски символ на мира и просперитета[9].

Когато се проучва в детайли даден представител на римския пантеон, трябва непременно да се обърне внимание на факта, че неговата иконография и култ често са подвластни на политическата пропаганда. Като цяло тези тенденции са най-ясно доловими при анализа на нумизматичните паметници. Меркурий също не представлява изключение в тази общоимперска схема. Той, заедно с Аполон, Марс, Силван и Ве-

---

[5] Ливий, Т. Историята на Рим от основаването на града. I–VI. С., 2004–2009, II, 27.

[6] Gavrilović, N. A Contribution to the Study of the Cult of God Mercury in Moesia Superior. – Archaeologia Bulgarica, XIV, 2010, 1, p. 57.

[7] Ovide, P. Les Fastes. I–II. Paris, 1993, V, 663–692.

[8] Батаклиев, Г. Кратка антична митология…, 1945, 23–26.

[9] Siebert, G. Hermes. – In: LIMC, V, 1990, 1, pp. 373–374.

нера, е избран като едно от божествата, които най-успешно представят *pax Augusta*. Според някои изследователи Август спира избора си върху Меркурий, търсейки иконографски и символни аналогии с *Mercurius ter Maximus* (*Ἑρμῆς ὁ Τρισμέγιστος*, *Ἑρμῆς Λόγιος*)[10]. За него богът е възприеман главно в аспекта му на *Pacifer*, като това е ясно доловимо върху монетите, емитирани по време на неговото управление, при които изображенията на Август и Меркурий са безгрижни и поетични[11]. В периода на Августовия класицизъм портретът се превръща в обект на култа. Чрез него Август започва да търси връзка и да се отъждествява с Еней, Тезей и Ромул, дори и с Нептун, заради победата си при Actium. Стига се и до идентификацията Август-Меркурий, при която Август е изобразен с кадуцей, което цели да наложи култа към императора между търговците и дребните собственици. Впоследствие се появяват геми, които изобразяват бюстове с портретни черти на обикновения римлянин заедно със символите и атрибутите на Хермес-Меркурий[12]. Сред паметниците, представящи Август-Меркурий, едни от най-интересните са теракотен архитектурен релеф от покрайнините на Рим[13] и мраморен олтар, съхраняван днес в Museo Civico Archeologico, Болоня, върху който, освен Август-Меркурий, е изобразена и Dea Roma[14]. В бюст-тежестите на Хермес-Меркурий от Ватиканския музей и Лувъра, увенчани с корона и лента, спускаща се на раменете, се установява влиянието на Августовите изображения, което несъмнено е търсен ефект с цел финансово-политическа пропаганда[15]. Въпреки това Август предпочита да бъде асоцииран с един римски *Novus Mercurius,* който въплъщава в себе си не само черти на покровител на търговията, но и отражение на материалните и духовните елинистически ценности[16].

---

[10] Combet-Farnoux. Mercure romain…, 1981, pp. 488–489.

[11] Mattingly, H. The Roman Imperial Coinage. Vol. I. Augustus to Vitellius. London, 1968, p. 62.

[12] Simon, E., Bauchhenss, G. Mercurius. – In: LIMC, VI, 1992, 1, pp. 515–516.

[13] Vermeule, C. Greek Sculpture and Roman Taste. – Boston Museum Bulletin, LXV, 342, 1967, pp. 179–180.

[14] Galinsky, K. Venus, Polysemy, and the Ara Pacis Augustae. – AJA, XCVI, 3, 1992, p. 473.

[15] Милчева, Ал. Бронзов бюст-тежест от Нове. – В: Археология, XXXIV, 1, 1992, с. 34.

[16] Ştirbulescu, Ch. Statuete de bronz de epocă Romană din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a României. – In: Muzeul Naţional de Istorie a României. Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Ţeposu Marinescu. Bucureşti, 2005, p. 512.

Калигула стига дори по-далеч в предпочитанията си към бога, като често е представян с отличителните му атрибути върху нумизматичните паметници[17]. И докато при Нерон се наблюдава същата тенденция (той е изобразяван като Меркурий в ролята му на оратор), то Веспасиан се опитва да се завърне към *exemplum Augusti*[18]. По време на управлението на Траян, Хадриан, Антонин Пий и Марк Аврелий, на Меркурий не се придава особено значение за сметка на някои други божества, но въпреки това той е представен в официалната пропаганда на споменатите императори. Подобно на Калигула и Нерон Комод също е представян с атрибутите на бога, като дори се срещат негови изображения, седнал върху трон със златен кадуцей[19]. През III в. император Галиен пуска в обръщение монети, върху които откриваме надписа *Mercurio Consenti*. И въпреки че по времето на управлението на Клавдий Готски и Аврелиан символите на Августовия мир и благоденствието отново са възродени, а сред тях откриваме и изображения на Меркурий, то официалната идеология при следващите императори е ориентирана основно към божества като Сол, Херкулес, Марс и т.н.[20]. Сходни тенденции могат да се наблюдават и в императорското провинциално монетосечене в Долна Мизия и Тракия.

В гръцката митологично-посветителна традиция Хермес се отличава със своята силно изразена хетеронимност. W. Doty анализира над 400 епитета, касаещи неговата божествена същност, като повечето от тях се срещат и през римската епоха[21]. При Меркурий засвидетелстваните епитети са доста по-малко, като те отразяват основно функциите му на покровител на търговията (*Mercator*), късмета (*Fortunus*) и границите (*Terminorum*). Той е почитан и като пазител на пътищата и пътниците, моряците и портите (*Viator*); покровител на изкуството, сръчността и занаятчийството (*Lucri conservator*, *Potens*, *Repertor*); пазител на изворите и термалните води, както и на стадата и земеделието (*Cultor*); посредник между живота и смъртта, който освобождава душите на починалите и ги съпровожда до отвъдния свят (*Psychopompos*); защитник на обикновения

[17] Cerfaux, L., Tondriau, J. Le culte des souverains. Paris, 1957, p. 344.

[18] H. Mattingly. The Roman Imperial Coinage. Vol. II. Vespasian to Hadrian. London, 1968, p. 219.

[19] Cerfaux, Tondriau. Le culte des souverains…, 1957, p. 365.

[20] Gavrilović. A Contribution to the Study of the Cult of God Mercury…, 2010, p. 58.

[21] Doty, W. G. Hermes Heteronymous Appellations. – In: Facing the Gods. University of Dallas, 1980, pp. 115–130.

човек (*Domesticus*), но също и пазител на държавността и Императора (*Victor*, *Pacifer*)[22].

В римските провинции Меркурий най-често е почитан и с епитетите *Augustus*, *Conservator*, *Consentius*, *Fatalis*, *Felix*, *Finitimus*, *Gubernator*, *Malevolus*, *Negotiator*, *Nundinator* и *Sanctus*. Така например в Trium Daciarum са засвидетелствани епитетите *Augustus*, *Conservator*, *Consentius*, *Domesticus*, *Gubernator* и *Viator*[23]. В Colchester, провинция Britania, е открит надпис, посветен на *Mercurius Andescocivoucus* (*Меркурий Великия „Активизатор*“)[24]. От Medelim, Португалия, произхожда епиграфски паметник, посветен на *Mercurius Esibraeus* – комбинация между иберийското божество *Esibraeus* и Меркурий, почитано в провинция Лузитания (дн. Португалия)[25], а в околностите на Khanguet el Bey, провинция *Africa Proconsularis*, дн. Тунис – надпис, посветен на *Mercurius Fatalis Augustus*, тъждествен с *Mercurius Psychopompus*[26]. Тук трябва да се спомене и един, за съжаление, изгубен днес епиграфски паметник от територията на провинция Горна Мизия, посветен на *Mercurius Naissas*. Той може би доказва съществуването на *interpretatio Romana* на неизвестно местно божество с римския бог. Понеже Меркурий е покровител на богатството, печалбата и благоденствието, то епитетът *Naissa(tu)s* може да води своя произход от името на града Naissus (дн. Ниш, Сърбия), просперираща икономически и търговски център[27].

В Римската империя култът към Меркурий е най-силно засвидетелстван в западните провинции Галия, Германия, Белгика и Британия. Така, например, от територията на Римска Галия произхождат около 500 култови паметници, посветени на бог Меркурий, докато в провинции Белгика, Горна и Долна Германия техният брой е над 300[28]. Интерес предизвиква и един епиграфски паметник от Рим, от който научаваме, че Меркурий, Аполон, Марс, Юпитер, заедно с Диана и Херкулес, са „*Dei sancti Patrienses ex provincia Belgica*“[29]. Но може би най-красноречивото

---

[22] Gavrilović. A Contribution to the Study of the Cult of God Mercury…, 2010, p. 58.

[23] Bodor, A. Die griechisch-römischen kulte in Dacia. – In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Principat, Bd. 18, 2. Berlin/New York, 1096–1107.

[24] Gavrilović. A Contribution to the Study of the Cult of God Mercury…, 2010, p. 58.

[25] Alarcão, J. Roman Portugal. Volume I: Introduction. Warminster, 1988, p. 93.

[26] Khanoussi, M. À propos de Mercure psychopompe en Afrique. – In: Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité, 102, 2, 1990, pp. 647–649.

[27] Gavrilović. A Contribution to the Study of the Cult of God Mercury…, 2010, p. 59.

[28] Thevenot, É. Divinités et sanctuaires de la Gaule. Paris, 1968, p. 72.

[29] Newell, A. N. Gallo-Roman Religious Sculpture. – Greece & Rome, Vol. 3, 8, 1934, p. 77.

доказателство за това твърдение откриваме в прословутото сведение на Цезар за религията на галите:

„*Deum maxime Mercurium colunt. Huius sunt plurima simulacra: hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc Apollinem et Martem et Iovem et Minervam. – От боговете най-много почитат Меркурий. За него има най-много изображения, него смятат за изобретател на всички изкуства и вярват, че той е водач в пътищата и походите, че той носи най-голямо щастие за печелене на пари и търговия. След него почитат Аполон, Марс, Юпитер и Минерва*“[30].

Този пасаж несъмнено предизвиква аналогии с известието на Херодот за религията на траките, датиращо около четири века по-рано, където „*бащата на историята*“ споделя, че: „… *траките… почитат единствено тези богове: Арес, Дионис и Артемида, а царете им отделно от другите граждани почитат от боговете най-много Хермес, който се в него и казват, че те са произлезли от Хермес*“[31], с тази разлика, че за Цезар със сигурност знаем, че е бил в Галия и Британия и има преки наблюдения върху бита и религиозния живот на келтите (гали, британи), докато все повече се затвърждава мнението, че не всички сведения на Херодот са от аутопсия.

Няма съмнение, че определението на Цезар акцентира върху едно „*многофункционално*“ божество, което придобива популярност сред всички социални слоеве на населението в романизирана Галия. „*Галският Меркурий*“ често е възприеман като еквивалент на върховния бог Луг – известен в пантеона на континенталните келти като Лугус, а в Британия като Лу(гх) (Леу). То е едно от най-добре проучените келтски божества през Желязната епоха, което учудващо почти не се споменава след периода на Римското нашествие в Галия и Британия (I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.). Предполага се, че в случая се наблюдава добре известният процес на *interpretatio Romana*. Това обяснява факта, че в романизираните галски земи са открити повече от 500 епиграфски и над 350 фигурални паметници, посветени на Меркурий, което разкрива една популярност на култа към това божество, каквато в рамките на римската религия като цяло не е присъща. Поради това някои изследователи на келтската мито-

[30] Цезар, Г. Ю. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне. Москва, 1993, VI, 17, 1.

[31] Херодот. История. I–II, С., 1986–1990, V, 7, 1.

логия изказват предположението, че феноменът на „*Галския Меркурий*“ е възможно да бъде възприет като една нова, модерна „*маска*“ на Лугус[32].

Макар романо-келтският облик на Меркурий най-често да го представя с добре познатите атрибути – петасос, кадуцей, *marsupium*, петел, овен или коруба от костенурка, съществуват множество изображения, които значително се различават от гръко-римските канони. Някои статуи, като тази от *Lezoux*, разкриват божеството не в познатата му младолика иконография, а като зрял брадат мъж, загърнат с типично келтско пътническо облекло (обр. 2)[33]. Много интерпретации на келтския Меркурий-Луг го обрисуват като многоглаво божество. В Бордо е открита негова статуя с четири лица – две с брада и две без, а в Тонгерен, Белгия – статуя с три фалоса (един нормален, един на мястото на носа и един в короната – несъмнено в това „*мултиплициране*“ трябва да се потърси умножаването на плодородието, изобилието и богатството, които са присъщи за символиката както на фалоса, така и на Меркурий)[34].

Що се касае до извънградски светилища, посветени на Хермес-Меркурий, то най-голям брой, свързани с култа към бога, са засвидетелствани по планинските възвишения в Галия, сред които най-популярно в древния свят е това на върха Puy-de-Dome в Централния френски масив, намиращ се на десетина километра от днешния град Клермон-Феран (Clermont-Ferrand), (обр. 1). През римската епоха храмовете, посветени на Хермес-Меркурий, не са често срещани. Достигналите до нас примери по правило са или със сравнително малки размери, или в тях е съсредоточен култът към повече от едно божество.

От цялата територия на Римската империя до наши дни са засвидетелствани по-малко от десетина храма, свързани с култа към Хермес-Меркурий. На няколко километра, северно от гр. Кобленц, Германия (в близост до границата между античните провинции Germania Superior, Germania Inferior и Belgica), при вливането на р. Мозел в Рейн е проучен съвместен храм на Хермес-Меркурий и Росмерта. Храм на Jupiter Optimus Maximus и Хермес-Меркурий е засвидетелстван в античната *Savaria* (*Colonia Claudia Savariensum*, столица на провинция Panonia Superior), днешния гр. Szombathely, Унгария, а в *Dougga* (*Thugga*), провинция Africa Proconsularis, днешния Тунис, е издигнат храм на Хермес-

[32] Kondratiev, A. Lugus: The Many-Gifted Lord. – In: An Tríbhís Mhór: The IMBAS Journal of Celtic Reconstructionism. I. Lúnasa, 1997.

[33] Simon, Bauchhenss. Mercurius…, 1992, p. 553.

[34] Newell. Gallo-Roman Religious Sculpture…, 1934, pp. 82–83.

Меркурий и Tellus (Terra Mater). В столицата на провинция Germania Inferior – *Colonia Claudia Ara Agrippinensium*, днешния гр. Кьолн, е проучен самостоятелен храм на Mercurius Augustus[35]. В *Heliopolis* (*Baalbeck*), провинция Syria, наред с храмовете на Юпитер, Бакхус и Венера, е издигнат и такъв на Хермес-Меркурий, който днес е почти напълно разрушен. Като цяло през римската епоха се наблюдава тенденцията, в чест на второстепенните божества от Пантеона, сред които е възможно да бъде причислен и Хермес-Меркурий, да се посвещават малки храмове с кръгла форма – т.нар. толоси. Именно такъв храм с осем колони е издигнат в чест на Хермес-Меркурий в *Thuburbo Maius* (*Colonia Julia Aurelia Commoda*), провинция Africa Proconsularis, днешния Тунис. От архитектурна гледна точка най-интересната сграда, свързана с култа към Хермес-Меркурий, е т.нар. „*Храм на Меркурий*“ в римския бански комплекс в „античния курорт“ *Baiae*, намиращ се на брега на Неаполитанския залив. Със своя диаметър от 21,5 м, до построяването на Пантеона в Рим, това е най голямата сграда със свободностоящ купол в ранната императорска епоха.

„*Галският Меркурий*“ често е свързан с възвишенията на всяка племенна територия, в която е почитан. Очевидно разположението на храма му върху най-високото място има ясна теологична обосновка. Тези възвишения носят общото название *Mercurii Montes*. Такива са *Montmartre* в Париж, *Puy-de-Dome* в Auvergne, *Mont de Sène* в Ædui. Обикновено върху хълмовете са издигани храмове или статуи на бога, а един от най-конвенционалните образи на Меркурий го разкрива като седящ на върха на планина. Този иконографски модел е често срещан в дребната бронзова и каменна пластика, произхождаща от Галия, като прототипът му семантично е възможно да не е свързан само и единствено с прочутата творба на Лизип, а и с колосалната статуя на Меркурий от Puy-de-Dome[36]. В средата на I в. сл. Хр. племето *Aruerni (Arverni)* възлага на гръцкия скулптор *Xenodorus* да издигне внушителна бронзова статуя на Меркурий (висока над 30 м) на върха Puy-de-Dome, където е било най-голямото светилище на бога в Галия[37]. Този статуарен паметник не е достигнал до нас, но най-вероятно богът е представен с обичайните му атрибути – кесия и кадуцей, а в краката му гущер и костенурка, като портретните му черти

[35] Gavrilović. A Contribution to the Study of the Cult of God Mercury…, 2010, p. 70.

[36] Newell. Gallo-Roman Religious Sculpture…, 1934, p. 78.

[37] Plinius, G. S. Natural History. – In: Loeb Classical Library. Vol. 330, 352–353, 370–377, 392–394, 418–419. London, 1938–1963, XXXIV, 45.

са се доближавали до тези на Нерон. Изказано е и предположението, че широко разпространеният в дребната бронзова пластика иконографски тип „*Mercure gaulois*“ е инспириран именно от него[38].

Епитетите на Меркурий, откривани върху епиграфски и вотивни паметници, са най-многобройни и разнообразни именно в Римска Галия, като често разкриват и синкретизма му с други, най-често келтски или германски божества. От 500-те надписа, посветени на „*Галския Меркурий*“, получаваме сведения за около 50 епитета, които спомагат, а понякога и затрудняват точното определяне на същността и характера на проучваното божество[39]. Сред тях са: *Abigatiacus*, *Adsmerius*[40], *Alaunus*,

[38] Oggiano-Bitar, H. Typologie de Mercure en Gaule. – In: Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen. Freiburg, 18–22. Juli 1988. Stuttgart, 1994, pp. 312; 315.

[39] Някои от епитетите са с латински произход, а други с местен гало-келтски корен, като е твърде вероятно в някои от тях да се крие местното галско наименование на Меркурий, което не е известно и до днес. Така, например, *Peregrinorum* и *Viator* лесно могат да бъдат асоциирани с класическата римска функция на Меркурий като покровител на пътници, търговци и поклонници. *Augustus*, *Magnus* и *Sanctissimus* са епитети, които се използват за върховни божества, каквото несъмнено е Меркурий в Галия. *Defensor, Finitimus* и *Victor* са по-подходящи за един бог-войн, силно приближаващ се до Арес-Марс, който изпълнява ролята на защитник на племето, бдящ над неговата територия и граници. Други епитети като *Adsmerius*, *Artaios*, *Iovantucaros*, *Moccos*, *Vellaunus* и *Visucius* и др. са с гало-келтски корен и са изключително ценни, тъй като допринасят за изясняването на някои функции и аспекти на „*Галския Меркурий*“. За съжаление голяма част от тях остават неразбираеми. Някои от епитетите са свързани с топоними, племенни общности или местни култове – *Arvernus*, *Canetonnensis*, *Dumiatis*, *Magniocus* и може би *Vellaunus*. Един от епитетите – *Cimbrianus*, въпреки че се среща в Галия, етимологично е свързан с германското племе *кимври*. Други два епитета – *Cissonius* и *Gebrinius,* изглежда съдържат в себе си съвместна идентификация на Меркурий с локални божества – съответно Cissonius на племето Треви (населяващо територията около днешния град Трир, Германия) и Gebrinius на племето Убии (населяващо десния бряг на Рейн). И двете племена по произход са германски, но и галският елемент е силно застъпен.

[40] *Mercurius Adsmerius/Atesmerius* обикновено се превежда като „*Този, който предлага, който осигурява*“. Коренът, от който е съставен, е същият, както и в името на богинята Rosmerta. Тази етимологична симетрия подсказва, че в случая може би става дума за епитет, който е типичен за гало-келтския пантеон.

Andescox, *Arcecius*, *Artaios*[41], *Arvernus*, *Arvernorix*[42], *Atesmerius*, *Augustus*, *Bigentius*, *Canetonnensis*[43], *Censualis*, *Channo*, *Cimbrianus*, *Cimiacinus*,

---

[41] *Mercurius Artaios* в буквален превод означава „Мечия Меркурий“. *Artaios* „*Ursino*“ е прилагателно, производно от келтската дума „*artos*“ – „*мечка*“ (срв. ирландски *art*, уелски *arth*, бретонски *arzh*), която на свой ред произхожда от индоевропейския корен ṚKTO (вж. санскрит ṛkṣa, гръцки *’άρκτος*, латински *ursus*). Друг по-малко вероятен етимологичен произход може да се свърже с латинската дума „*ars*“ – „*изкуство*“, като в този случай името на Меркурий би означавало „*архитект, създател*“, което може да се възприеме като отражение на функцията му, определяща го като покровител на занаятите. Епитетът *Artaios* е засвиделстван в три надписа от Vienne, Grenoble и Beucroissant по поречието на р. Изер, днешна Югоизточна Франция, попадаща в племенната територия на алоброгите. Опитите за тълкуване на подобни епитети обикновено се сблъскват с трудности, тъй като ние не знаем със сигурност каква точна символика влагат древните народи (в случая келтите) в различните животни (в случая мечката). Така, например, M. Green акцентира върху най-очевидното тълкувание, определяйки *Mercurius Artaios* като бог на лова и ловците, защитник срещу мечки, но същевременно и покровител на самите мечки (Green, M. J. Dictionary of Celtic Myth and Legend. London, 1992, 148–149). Според други мечката е свещено животно за келтите, символ както на силата, така и на царската власт.

[42] Два от епитетите на Меркурий – *Arvernus* и *Arvernorix,* би трябвало да се свържат с племето арверни, населяващо района на дн. Auvergne, Франция, където е най-голямото светилище на Меркурий в древна Галия, а той е почитан като главно божество. Интересното е, че повечето от епиграфските паметници с посочените епитети са открити далеч на север от племенната територия на арверните, а именно по поречието на Рейн.

[43] С *Mercurius Canetonensis* е свързано едно от малкото известни сребърни съкровища от територията на Галия и Британия. Съкровището от *Berthouville* е открито при оран през март 1830 г. в селцето Villeret, община Berthouville в Нормандия, Северна Франция, и днес се съхранява в *Cabinet des Médailles* на *Bibliothèque National* в Париж. То се състои от сребърни и други метални изделия от различен вид и качество, като общата дата на изработка варира между 125–175 г. сл. Хр., но се срещат и предмети, произведени в някои от художествените центрове на Италийския полуостров, които могат да бъдат отнесени и към I в. сл. Хр. По неизяснени засега причини съкровището е депонирано в края на II – началото на III в. сл. Хр. Находката се състои от 93 предмета с общо тегло от 25 кг. Повечето от тях са купи, чаши и кани, но има и фиали за възлияния, както и две сребърни статуетки на Меркурий с височина над 60 см (обр. 3) и сребърен бюст на богиня, вероятно майка му Мая. Върху четири от патерите (фиали) са представени емблеми, свързани с култа към Меркурий, както и посветителни формули в чест на бога. Девет от находките образуват група от луксозни трапезни съдове, датирани в I в. сл. Хр., които чрез посвещение са определени като вотивен дар на *Q. Domitius Tutus* (името на посветителя се среща и върху една от патерите, представящи Меркурий), но изображенията върху тях не са свързани с култа към Меркурий, а с този към Дионис. При провеждането на археологически разкопки в близост до мястото на намиране през 1861–862 г. и 1986 г. са разкрити гало-римски театър и храм, който се предполага, че е издигнат в чест на *Mercurius Canetonensis*, а съкровището е било част от инвентара на светилището (Babelon, F. Le trésor d’argenterie de Berthouville. Paris, 1916, pp. 73–76, 104,

Cissonius, *Clavariates*, *Colualis*, *Cosumias*, *Cultor* „*Мъдър, Обработващ*“, *Defensor* „*Защитник, Отклоняващ*“, *Domesticus* „*Домашен*“, *Dumius*[44], *Esus*, *Finitimus* „*Граничен*“, *Friausius*, *Gebrinius*, *Iovantucarus* „*Покровител на младостта* (?)“[45], *Leudisianus*, *Magnus* „*Голям, Велик*“, *Magniocus*, *Matutinus* „*Утринен*“, *Mercalis* „*Търговец*“, *Moccus*[46], *Nundinator*, *Peregrinorum* „*Пътешественик*“, *Sanctissimus* „*Най-свещен*“, *Secate*, *Susurrio*, *Teutates / Toutatis*, *Tourenus*, *Vassocaletis* „*Млад и твърд* (?)“, *Vellaunus*, *Visucius*[47], *Viator* „*Пътник*“, *Victor* „*Победител*“[48].

Често върху оброчните фигурални паметници от Галия Меркурий е придружен от женска фигура. Понякога по иконографски или епиграфски белези тя е определяна като една от многото римски богини, които са митологично или семантично свързани с бога – Мая, Фортуна, Фелицитас, Диана, Минерва или Салус. Твърде често обаче тази фигура е идентифицирана с Rosmerta – галската богиня на плодородието и изобилието. Култът към божествената двойка Меркурий и Росмерта се практикува в повечето гало-римски региони, но е особено разпространен в Централна и Североизточна Галия, по поречията на реките Рона, Маас, Мозел и Рейн, както и в племенната територия на лингоните и тревите. Основните

119–124; Simon, Bauchhenss. Mercurius…, 1992, p. 548; Ваклинов, С. Археология. Общ курс. Ч.1. Праистория и античност. С., 1973, с. 292).

[44] *Dumius* е античното наименование на вулканичния връх Puy-de-Dome, където е разположено най-прочутото светилище на Меркурий в Галия.

[45] Епитетът *Iovantucarus* се тълкува като „*Защитник, покровител на младостта*“ и се среща в посвещенията както на Меркурий, така и на Марс в Галия. Според някои изследователи при Меркурий се поставя акцент върху половото съзряване, докато при Марс върху войнската инициация (De Vries, J. La Religion des Celtes. Paris, 1963). Тук трябва да се спомене, че при двойното разпределяне на даден епитет е много трудно да се определи кое божество е натоварено с първичната асоциация.

[46] Думата „*moccus*“ е с келтски корен и означава „*прасе*, *глиган*“ (сравни ирландски *muc*, уелски *moch*, бретонски *moc'h*). Първичната асоциация навежда на мисълта, че *Mercurius Moccus* е бог, покровител на лова и пазител на ловците на дивеч. Един позадълбочен анализ показва, че всъщност асоциацията на Меркурий с прасе не е изненадваща, тъй като сред келтите глиганът е смятан за свещено животно „*друид*“. То е символ на мъдростта, защото се храни с жълъди и орехи, които от своя страна са плодове на дърветата, считани от друидите за свещени, тъй като са свързани с езотеричните знания.

[47] *Mercurius Visucius* в превод означава „*Мъдрия, знаещия Меркурий*“. Епитетът *Visucius* е с прото-келтски корен и се интерпретира като „*гарван*“ или „*всезнаещ*“. Той е рядко срещан в Галия, но за сметка на това е широко разпространен в Горна Германия, като понякога се открива и в епиграфски паметници, посветени на Марс.

[48] Thevenot. Divinités et sanctuaires de la Gaule…, 1968, pp. 76–94; Green. Dictionary of Celtic Myth and Legend…, 1992, 148–149; http://bifrost.it/ Mercurius: l'inventore di tutte le arti.html.

атрибути на богинята са рог на изобилието, както и *marsupium* и кадуцей, които я идентифицират с нейния основен спътник. В Британия е представяна с патера, дървена кофа и черпак, също символ на изобилието и гостоприемството. Името *Rosmerta* (*Prosmerta*) се формира от префикса *ro-* (*pro-*) и корена *smert*, който се тълкува като „*помня*“, „*предсказвам*“ или като „*провидение*“. Производни на същия корен са и другите две наименования на богинята – *Atesmerta* и *Cantismerta*. Същия този корен откриваме и в епитета *Adsmerius*, срещан при посвещенията на Меркурий и Марс. Ето защо името на богинята най-често е интерпретирано като „*Великата Дарителка*“ или „*Богинята, която предоставя*“. Тук трябва да се отбележи, че в известните досега фигурални паметници от Галия, Германия и Британия Росмерта е представяна или като спътница на Меркурий, или много рядко самостоятелно, което е своеобразен атестат за връзката между двете божества[49].

Според някои изследователи в Галия Меркурий е възможно да бъде идентифициран и с *Cernunnos*. *Cernunnos* е рогат келтски бог, асоцииран с лова и плодородието. Понякога е изобразяван с крака, наподобяващи змии, човешко тяло и глава на бик или овен с еленски рога. Двете божества имат дълъг списък от общи черти: приличат си по тройния облик, асоциирането им с парите, двойката змии в иконографията им и др. И *Cernunnos*, и Меркурий са посреднически фигури, които улесняват преминаването от едно състояние в друго, от размяната на парите до прехода от живота към смъртта и обратно. И въпреки че често са изобразявани заедно в една и съща сцена, те очевидно не са мислени като идентични един с друг. Може би един от най-интересните паметници, върху които откриваме изображения на двете божества, е релеф от Реймс, представящ *Cernunnos*, седнал върху трон, а от двете му страни Меркурий и Аполон[50].

Както вече стана дума, въпреки големия брой епитети точната идентификация на името на „*Галския Меркурий*“ все още не е известна, а може би и никога няма да стане известна, както може би и точното наименование на „*Тракийския Хермес*“ от втората половина на I хил. пр. Хр. ще остане загадка. Трудно е да се реши измежду петдесет епитета, свързани с Меркурий, в кой се крие първоначалното име на бога. Тук, разбира се,

[49] Newell. Gallo-Roman Religious Sculpture…, 1934, pp. 77–78; De Vries. La Religion des Celtes…, Paris, 1963, p. 49; Duval, P-M. Les Dieux de la Gaule. Paris, 1954, p. 69; Gschwantler, K. Eine ungewöhnliche Merkurdarstellung aus Carnuntum. – In: Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen. Freiburg, 18–22. Juli 1988. Stuttgart, 1994, 185–186.

[50] Gschwantler. Eine ungewöhnliche Merkurdarstellung aus Carnuntum…, 1994, p. 186.

трябва да се спомене, че е твърде вероятно под образа на „*Галския Меркурий*“ да е въплътено повече от едно гало-келтско божество. И все пак до нас е достигнал един доста оборкващ извор, който всъщност поражда повече въпроси, отколкото отговори. Това е един малък пасаж от три реда от произведението *Pharsalia* на не чак толкова известния M. Anneo Lucano, ученик и племенник на Сенека, описващо гражданската война между Цезар и Помпей[51]. Там той обръща внимание на кръвните жертви и олтари, които се принасят в чест на боговете на Галия – *Esus*, *Taranis* и *Teutatis*. *Pharsalia* е произведение, което остава изключително популярно чак до Ренесанса, като от един от късните коментари на схолиаст, касаещ проучвания пасаж, научаваме, че *Esus* и *Teutatis* се идентифицират както с Меркурий, така и с Марс (*Commenti Bernesi a Lucano*)[52].

Извършеният кратък анализ на достигналите до нас епитети на т. нар. „*Галски Меркурий*“, както и част от вотивните фигурални изображения, издават преди всичко оборкването на галите, които при настъпилата антропоморфизацията на почитания от тях върховен бог, породена от досега им с римския пантеон и иконография, се колебаят между образите на Меркурий и Марс, а също така и между тези на Меркурий и Аполон. Подобно припокриване на иконографски белези и древни индоевропейски религиозни представи, въплътени в култовете към Хермес, Арес, Аполон, Дионис и др., откриваме и в Тракия след походите на Филип Македонски.

Географското разпространение на епиграфските и фигуралните вотивни паметници, както и някои от проучените епитети (*Cimbrianus*, *Cissonius, Gebrinius* и др.), показват, че култът към т. нар. „*Галски Меркурий*“ е широко разпространен и сред германските племена. Тази констатация е потвърдена и от изворови данни. Тацит по подобие на Цезар споделя, че Меркурий е сред най-почитаните божества в Германия: „*Deorum maxime Mercurium colunt, cui certis diebus humanis quoque hostiis litare fas habent. [Herculem et] Martem concessis animalibus placant*“[53]. Твърде вероятно е в сведението на римския историк за пореден път да се сблъскваме с *interpretatio Romana* и под наименованието на Меркурий да се крие германският бог *Wôdan/Odin.* Редица изследователи разглеждат сходствата между Меркурий и прото-германския *Wōđanaz* като форми на

[51] Lucan, M. A. The Civil War (Pharsalia). – In: The Loeb Classical Library. Vol. 220. London, 1928, 444–446.

[52] Newell. Gallo-Roman Religious Sculpture…, 1934, pp. 83–84;

[53] Tacitus, P. C. Germania. Oxford, 1999, IX, 1.

отделни остатъци от един индоевропейски бог-прототип. Други считат, че култово-иконографското въплъщение на *Уотан* възниква значително по-късно – през I в. сл. Хр. в района на Северно море като имитация на „*Галския Меркурий*“ или Лугус.

Както в Хермес-Меркурий, така и в Один-Уотан е възможно да бъдат открити реминисценции, които да ги обвързват с древния „*Бог на вятъра*“ – архетип, който е засвидетелстван в почти всички култури, принадлежащи към индоевропейската матрица. Разбира се, прототипът на индоевропейския бог на вятъра очевидно е трудно да се определи, но сравнявайки проявленията му в по-късните култури, е възможно да се придобие една обобщена картина на митологично-функционалната му същност. Той е бог, покровител на вятъра, но същевременно и на мъдростта и магията; създател на езиците, писмеността, цифрите и музиката; занаятчия, изобретател и културен герой. Той е бърз като вятъра и може да се придвижва навсякъде, затова и съпровожда душите на мъртвите в задгробния живот. Покровител е на пътниците, поклонниците и търговците, на които помага да умножават печалбата и стадата си. Това го превръща в бог на добитъка, богатството и просперитета, който въплъщава в себе си както мъдростта, така и хитростта, пресметливостта и дори измамата. Подобно на вятъра той е тих и невидим и може да се промъква навсякъде, което го превръща в крадец, мошеник и трикстер. Разбира се, в различните култури, зародили се от общата индоевропейска матрица, ролята и формата на *Бога на вятъра* могат да придобият както сходни, така и твърде разнообразни измерения. Отделните етапи на тази еволюция не са ни известни. До нас са достигнали единствено крайните ѝ проявления, когато отделните култури започват да съхраняват в писмен вид митологичните си традиции, като тук, разбира се, трябва да отбележим, че голяма част от културите, като например тракийската – остават до края на развитието си безписмени. Повече или по-малко елементи, характеризиращи древния индоевропейски *Бог на вятъра,* откриваме в образите на Vayu (Vāta) в Индия и Иран, на Ἑρμῆς в Древна Гърция, на Mercurius в Рим, на Mercurius/Lúg сред келтите, на Wôdan/Odin сред германите и може би на Велес (Волос, Влас) сред славяните.

Връзката между Хермес-Меркурий и Один-Уотан може да бъде проследена дори и днес в наименованието на четвъртия ден от седмицата (*Сряда*) в някои от европейските езици. Хермес е роден на четвъртия ден от месеца и затова този ден и това число са свещени за него. Ето защо четвъртият ден от седмицата (*Сряда*) носи неговото име. В гръцкия език той е наричан „*денят на Хермес*“, а в латинския „*dies Mercurii*“. Оттам в

романските езици се преобразува в *Mercoledì* – италиански; *Miércoles* – испански; *Mercredi* – френски; *Miercuri* – румънски; *E mërkurë* – албански. Поради факта, че Меркурий е считан за тъждествен с върховния германски бог Один (*Wōden*), се извършва и съответният преход от ранногермански – *Wednesday* – английски; *Woensdag* – нидерландски; *Onsdag* – датски, шведски и норвежки.

Както е видно от извършения кратък очерк, въпреки сходната иконография, култовете към гръцкия Хермес и към римския Меркурий доста се различават един от друг. Първият изпъква със своята многофункционалност, докато вторият се възприема предимно като покровител на просперитета, богатството, паричните взаимоотношения и търговците. И въпреки своята привидна практичност и опростеност, така присъща като цяло за римската религия, култът към Меркурий сякаш оживява при досега си с локалните религиозни вярвания в Галия, Британия и Германия.

Изображение № 1. Светилището на Меркурий на върха Puy-de-Dome в Централния френски масив, намиращ се на десетина километра от днешния град Клермон-Феран (Clermont-Ferrand)

Изображение № 2. Статуя на Меркурий от Lezoux в близост до Puy-de-Dome

Изображение № 3. Сребърна статуетка на Меркурий – част от съкровището, открито край Berthouville в Нормандия, Северна Франция

АНТИЕЗИЧЕСКА КАМПАНИЯ В ДИОЦЕЗА ДАКИЯ ПРЕЗ 330–331 г.?

Иван Вълчев

През последното десетилетие място в българската историческа литература намери идеята на С. Стойчева за мащабна антиезическа кампания, проведена в границите на късноантичната провинция Дакия в годините 330–331[1]. Основания за подобна идея са сведенията за разрушаване на отделни храмове в източните римски провинции по лична заповед на император Константин I (306–337), данните за дейността на Сердикийския епископ Протоген, както и анализът на наличните археологически данни. Използваните археологически сведения – датите на разрушаване на някои храмове и светилища в Сердика, Пауталия, Монтана и териториите им – не винаги са еднозначни и коректно интерпретирани както от самите проучватели, така и от С. Стойчева.

В настоящата работа ще преразгледам наличните материали за коментираните от С. Стойчева обекти, за да прецизирам, доколкото е възможно, датировката им с цел проверка на идеята за разрушаване на светилищата в 330–331 г. и оттам на идеята за антиезическата кампания като цяло. Прегледът на отделните примери е в последователността Сердика, Пауталия, Монтана.

1. Сердика: Основен аргумент за провеждането на показна антиезическа кампания в Сердика през 330 г. е един разрушен храм, разположен край западната крепостна стена на града. Светилището е цялостно проучено през 70-те години на XX в. от М. Станчева. Представлява сграда с правоъгълен план (28,30×19,70 м), състояща се от перистилен двор с кладенец и сравнително малък, почти квадратен храм (4,93×4,79 м) в западния край на двора. Изграждането на комплекса е отнесено към годините непосредствено след периода 176–180 г. – времето на строеж на

[1] Стойчева, С. Сердикийското разрушаване на идолите от 330 г. – Минало 1, 2001, 11–15; Стойчева, С. За основаването на епископската катедра в Монтана през IV в. – Виж: Бошнаков, К., Д. Ботева (съставители). Jubilaeus V. Сборник в чест на професор Маргарита Тачева. С., 2002, 369–373; Стойчева, С. За основаването на епископската катедра в Пауталия през IV в. – Известия на Историческия музей в Кюстендил 13, 2007, 331–344.

крепостната стена на Сердика, с която е съобразен храмът. Според проучвателите в светилището е почитан култът към Херакъл[2]. Над унищожения през IV в. храм е образувано нещо като депо за начупени мраморни изображения на езически божества, сред които има фрагменти от статуи на Атина, Тюхе, Афродита, Херакъл и Дионис[3]. Археологическата ситуация недвусмислено насочва към един акт на религиозна нетолерантност, целящ заличаване на старите култове в Сердика и несъмнено е свързан с християнизацията на града[4], но кога точно е станало това? Проучвателите на обекта М. Станчева и Ю. Фърков се колебаят в датировката на храма, поставяйки разрушаването му във втората четвърт на IV в., в средата на IV в., преди Сердикийския събор от 343 г.[5] Всички предложени дати не са на базата на конкретен археологически материал и стратиграфски наблюдения, а са обосновани чрез данни от писмените извори и законодателните актове. Както посочват авторите на публикацията, трудно приемливо е отдаването на почит на езически божества по време на църковния събор от 343 г.[6] С това заключение е мотивирана и предложената датировка. Единственият археологически аргумент за поставяне на горната хронологическа граница на храма са фрагменти от стъклени съдове с хризми, отнесени към нивото на перистилното жилище, изградено след разрушаването на светилището и датирани общо в рамките на IV в.[7] Въпросните съдове с хризми не са представени в публикацията. Освен това липсват основанията за датирането им именно в границите на IV в. – не е цитирана никаква литература по въпроса. Липсват сведения и за други датиращи находки (ако има такива) като монети например. Основавайки се само на наличната археологическа докумнтация, прецизирането на датировката на разглеждания храм е невъзможно. За допуснатата от М. Станчева и Ю. Фърков и възприета от М. Тачева възможност Сердикийските храмове да са били разрушени в навечерието или в деня на самото откриване на църковния събор от 343 г.[8] липсват каквито и да било сведения. Още повече, че, както посочва и С. Стойчева, останалите

[2] Станчева, М., Ю. Фърков. Новооткрит езически храм в Сердика. – Известия на Българското историческо дружество 30, 1977, 249–277.

[3] Пак там, с. 262–263.

[4] Стойчева, С. Сердикийското разрушаване…, с. 11.

[5] Станчева, М., Ю.,Фърков. Новооткрит езически храм. С., 1977, 262–264.

[6] Пак там, с. 262.

[7] Пак там, с. 262.

[8] Пак там, с. 262; Тачева-Хитова, М. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр.н.е. – IV в. от н.е. С., 1982, с. 464.

храмове в Сердика продължават да съществуват до самия край на IV и дори до началото на V в.[9] Предложената хипотеза, че е разрушено само Херакловото светилище като показна акция срещу една от най-почитаните езически светини в града-седалище на водещата фигура в предполагаемата кампания – епископ Протоген[10] ярко контрастира с идеята за масов погром над храмове и светилища в Пауталия и градската ѝ територия[11], както и в територията на самата Сердика[12].

Изхождайки само от публикуваните към момента данни за разглежданията храм не съм склонен да приема напълно предложената от М. Станчева и Ю. Фърков дата на разрушаването му във втората четвърт на IV в. Възможно е датировката да е коректна, но липсва конкретен доказателствен материал за това. Предложената от С. Стойчева дата за разрушаване на храма през февруари 330 г. в присъствието на самия император Константин I[13] също не е подкрепена с достатъчно сигурни факти.

Според С. Стойчева жертва на антиезическата кампания става и светилището на Асклепий Лименос край Сливница. Възможността унищожаването на светилището да е във връзка с дейността на сердикийския епископ и проведения през 343 г. събор в града е допусната като хипотеза от Д. Ботева[14] и приета като факт от С. Стойчева[15]. Културното средище вероятно е пострадало по някаква причина, защото в един надпис се споменава, че се е наложило поправяне на покрива на сградата. Цитираният паметник датира най-общо от III в., а опожаряването на светилището може да бъде свързано с готските нашествия от средата на третото столетие[16]. Освен това материалите от светилището свидетелстват за строителен период след времето на Константин I[17], без да има каквито и да било дани за прекъсване във функционирането му през втората четвърт на IV в. Откритият нумизматичен материал достига до

[9] Стойчева, С. Сердикийското разрушаване…, с. 11.

[10] Пак там, с. 11.

[11] Стойчева, С. За основаването на епископската катедра в Пауталия…, 332–333.

[12] Стойчева, С. Сердикийското разрушаване…, с. 15.

[13] Пак там, с. 13.

[14] Ботева, Д. Тракийското светилище на Асклепий Лименос край Сливница. – В: Историко-археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг. I. Студентски проучвания VII–1. С., 1985, с. 30.

[15] Стойчева, С. Сердикийското разрушаване…, с. 15.

[16] Тачева, М. Епиграфски ситнежи. – В: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis Suppl. IV). С., 2005, 674–675.

[17] Тачева, М. Власт и социум в римска Тракия и Мизия. С., 2000, с. 200.

първите десетилетия на V в.[18] и вероятно това отдалечено светилище е просъществувало известно време след обявяването на радикалните антиезически мерки на Теодосий I и наследниците му.

2. Пауталия: Същата датировка (330–331) С. Стойчева приема и за унищожаването на два храма в Пауталия – храма на върха на хълма Хисарлъка и асклепиона в подножието му. Самите храмове не са проучени археологически, но съществуването им е потвърдено както от откритите паметници – оброчни плочки, олтари, фрагменти от статуи, така и чрез изображения върху пауталийски монети от времето на Каракала[19]. На върха на хълма Хисарлъка, южно от римска Пауталия, се е намирал храмът на Зевс и Хера, вероятно изпълняващ функциите на главен градски храм[20]. В северното подножие на хълма, непосредствено до един от топломинералните извори, се е намирал храмът на Асклепий[21]. Мнозинството паметници от двата храма са открити или вградени в основите на северната крепостна стена на укреплението на Хисарлъка или в самия минерален извор, в който са били нахвърлени след унищожаването на светилищата[22]. Датировката на предложената от С. Стойчева антиезическа кампания е обоснована чрез следните материали: За *terminus post quem* е приета 325 г., тъй като в асклепиона е открито посвещение на император Лициний[23] със следи от *damnatio memoriae*, официално обявено от Константин I след 06.12.324 г.[24] *Terminus ante quem* е времето на Юлиан Апостат (361–363), когато според С. Стойчева е изградена крепостта на Хисарлъка[25]. Следователно разправата с двата езически храма е станала между 325 и 361 г. Основният аргумент на Стойчева – датата на крепостта на Хисарлъка – е съвсем неубедителен. В нито една от публикациите на укреплението не е посочена категорично дата в управлението

[18] Колев, В. Монетите от светилището. – В: Историко-археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг. I. Студентски проучвания VII–1. С.,1985, с. 169.

[19] Иванов, Й. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. Известия на Българското археологическо дружество 7 (1919–1920), 69–85; Кацарова, В. Пауталия и нейната територия през I–VI век. Велико Търново, 2005, 126–130.

[20] Гочева, З. Организация на политическия и на религиозния живот в Пауталия. – Българска историческа библиотека 3, 2000, 6–7.

[21] Иванов, Й. Кюстендилският Хисарлък…, 69–73.

[22] Пак там, с. 78.

[23] Besevliev, V. Spatgriechische und Spatlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin 1964, N 34.

[24] Стойчева, С. За основаването на епископската катедра в Пауталия…, с. 332.

[25] Пак там, с. 332.

на Юлиан. Самата Стойчева[26] цитира за датировката на крепостта статия на З. Гочева от 1970 г.[27], съответно страници 236 и 252, но и на двете посочени места не е споменато нищо за дата в годините 361–363, дори напротив – на страница 252 З. Гочева съвсем категорично и аргументирано чрез съответните паралели заявява, че укреплението е изградено в края на IV – началото на V в.[28] Само Й. Иванов посочва общо IV в. за строеж на крепостната стена, като цитира сведението, че по времето на Юлиан са взети мерки за укрепяването на градовете в префектура Илирик, но без изрично да свързва крепостта с неговото управление[29]. Датировка на укреплението в рамките на IV в., дори в самия му край, е доста съмнителна. В югозападния сектор на крепостта, откъм най-достъпното място, са изградени две триъгълни кули, които са конструктивно свързани с куртината и несъмнено принадлежат на първия строителен период[30]. Единствено С. Бояджиев, подведен вероятно от грешката в плана на Й. Иванов, предполага, че двете кули са по-късни, защото южната триъгълна кула стъпва върху по-ранна кула с квадратна форма[31]. Въпреки приложения план Й. Иванов отнася квадратаната кула към средновековието и посочва, че всъщност тя стъпва върху кулата с триъгълна форма[32]. Резултатите от сондажите на З. Гочева от 60-те години на XX в., публикувани със съответната фото и графична документация, потвърждават, че триъгълните кули принадлежат на първоначалната крепостна стена. В подкрепа на това е и лекото изместване на югоизточната ъглова кула в северна посока, предизвикано от струпването на повече отбранителни съоръжения в този сектор[33]. Подобни кули с триъгълна форма са

[26] Пак там, бел. 32.

[27] Гочева, З. Крепостта на местността Хисарлъка в град Кюстендил. – В: Известия на Българското историческо дружество 27,1970, 233–254.

[28] Пак там, с. 252.

[29] Иванов, Й. Кюстендилският Хисарлък…, с. 116.

[30] Гочева, З. Крепостта на местността Хисарлъка…, с. 238.

[31] Бояджиев, С. Ранновизантийско крепостно строителство. – Виж: Балабанов, П., С. Бояджиев, Н.Тулешков. Крепостно строителство по българските земи. С., 2000, с. 128.

[32] Иванов, Й. Кюстендилският Хисарлък…, с. 101.

[33] Гочева, З. Крепостта на местността Хисарлъка…, с. 239.

засвидетелствани и при крепостните стени на Сердика[34], Филипопол[35] и Августа Траяна[36] и в трите случая са датирани след средата на V в. В. Кацарова съвсем основателно посочва, че дори да приемем дата в края на IV – началото на V в. за изграждането на крепостта на Хисарлъка, това ще са едни от най-ранните примери на кули с изнесен остър ръб[37]. За най-достоверно приемам мнението на В. Динчев, според когото крепостта е построена най-общо в границите на V в., но без да може да се прецизира датировката поради липсата на достатъчно материали, произхождащи от ясен археологически контекст[38]. Основавайки се предимно на паралели от архитектурен характер, С. Бояджиев дори отнася укреплението към края на V в.[39] Не по-ясно е положението с храма на Асклепий. Системни разкопки на съоръжението не са провеждани и датировката му не е изяснена. При така представената ситуация с датирането на двата комплекса е ясно единствено, че храмът на върха на Хисарлъка вече е разрушен към началото на V в., но кога точно е разрушен, остава неизвестно. Все пак е по-вероятно това да се е случило в последното десетилетие на IV в. и да е резултат от законодателните мерки на Теодосий I (379–395) и синовете му, а не да е следствие от незасвидетелстваната по никакъв начин Константинова антиезическа кампания в Дакия от 330–331 г.

Според С. Стойчева пострадали от антиезическата кампания през 330–331 г. са и светилищата при Копиловци[40] и Байкалско[41] в територията на Пауталия. Единствен аргумент за разрушаване на култовия обект при Копиловци е фактът, че е открита само една монета на Юлиан, при когото светилището би трябвало да функционира активно и следователно

---

[34] Бояджиев, С. Сердика. Градоустройство, крепостно строителство, обществени, частни, култови и гробнични сгради през II–VI в. – В: Иванов, Р. (съставител). Римски и ранновизантойски градове в България. С., 2002, с. 132.

[35] Кесякова, Е. За ранновизантийската укрепителна система на Филипопол. – В: Годишник на Археологически музей Пловдив 10, 2001, с. 55, 57.

[36] Kaltschev, K. Das Befestigungssystem von Augusta Traiana – Beroe (heute Stara Zagora) im 2.–6. Jh. u. Z. – Archaeologia Bulgarica II, 3 (1998), p. 105.

[37] Кацарова, В. Пауталия и нейната територия. Велико Търново, 2005, с. 134.

[38] Динчев, В. Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia) – В: Разкопки и проучвания 35. С., 2006, с. 35, бел. 57.

[39] Бояджиев, С. Ранновизантийско крепостно строителство. С., 2000, с. 130.

[40] Кацаров, Г. Светилище на Зевса и Хера при Копиловци (Кюстендилско) – В: Известия на Българското археологически дружество 4, 1914, 80–112.

[41] Дечев, Д. Светилището в Чокльовското блато. – В: Известия на Българския археологически институт 7 (1932–1933), 385–386.

е налице една сериозна разправа с комплекса преди 361 г.[42] Сам по себе си аргументът дори не се нуждае от оборване, а и съвсем без внимание са оставени монетите на Константин I, Константин II, Констанс, Констанций II и Крисп – общо 25 броя[43]. Изобилният нумизматичен материал от светилището доказва съществуването му до самия край на IV в., без да съществува посоченият от Стойчева „вододел" по време на управлението на Юлиан. Естествено монетите сами по себе си не са съвсем сигурно датиращо средство, но с особена важност е наблюдението на В. Динчев, че те произхождат от нормално отложени културни пластове, доказващи, че са депонирани във функциониращ обект[44], а не както предполагат някои автори, че са оставени от тайни привърженици на старата религия след разрушаването на светилищата[45]. Освен това начупените оброчни паметници са открити сред руините на храмовете. Според мен при едно унищожаване на светилището преди 361 г. и възстановяване при Юлиан разбитият оброчен материал би бил прибран и депониран, ритуално погребан, каквато е обичайната практика[46], засвидетествана в тракийските земи в светилищата на Аполон Ζερδηνος при Крън[47] и на Ἥρως Ἥφαιστος при Телериг[48]. От другия, посочен от Стойчева култов обект – светилището при Байкалско, са известни само две монети на Константин I и то като случайни находки[49] и поставянето на горната хронологическа граница на светилището въз основа само на тях към 330–331 г.[50] е съвсем неубедително.

---

[42] Стойчева, С. За основаването на епископската катедра в Пауталия…, с. 333.

[43] Кацаров, Г. Светилище на Зевса и Хера…, с. 89.

[44] Динчев, В. По въпросите за религията и етническата принадлежност на селското население в днешната българска територия през IV в. сл. Хр. – В: Studia Archaeologica 2. Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев. С., 2002, с. 138.

[45] Любенова, В. Заключение. – В: Тракисйки паметници. II. Тракийски светилища. С., 1980, 138–139.

[46] Anghel, S. Hiding and Protecting Statuary: A Late Antique Practice. – In: The Lower Danube in Antiquity (VI c BC – VI c AD). Sofia 2007, pp. 353–358.

[47] Табакова, Г. Светилището на Аополон Зерденски при с. Крън, Старозагорско. – В: Известия на Археологическия институт 22 ,1959, с. 97.

[48] Торбатов, С. Ἥρως Ἥφαιστος (предварителни данни за античния култов център край Телериг, Южна Добруджа) – В: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova. Veliko Tarnovo 2005, с. 85.

[49] Дечев, Д. Светилището в Чокльовското блато…, с. 385–386.

[50] Стойчева, С. За основаването на епископската катедра в Пауталия…, с. 333.

3. Монтана: Жертва на Константиновата антиезическа кампания от 330–331 г. според Стойчева става и светилището на Диана и Аполон в Монтана[51]. Предложената от проучвателите Л. Огненова-Маринова, В. Божилова и Г. Александров дата за разрушаване на комплекса между 330 и 337 г. е обоснована единствено чрез откриването на две монети – едната на Фауста, жена на Константин, открита в емплектона на една от терасите, изградена след разрушаването на езическото светилище и втора – на Констанций II, от нивото, свързано с терасата и изградената на нея църква[52]. Останалият нумизматичен и археологически материал от нивото на църквата не е публикуван. Монетата на Фауста от емплектона на стената безспорно е сигурен *terminus post quem*, но не би могло да се каже, че монетата на Констанции II е *terminus ante quem* и следователно да заключим разрушаването на светилището в годините 326–337. Остава неясно и защо проучвателите избират първата година от управлението на Констанций II, за горна хронологическа граница на комплекса. Интересни сведения за унищожаването на светилището предоставя В. Божилова, която на две места изказва мнение, че то е било възстановено по времето на Юлиан. Аргумент в подкрепа на това е един надпис, датиран от нея в IV в., в който се говори за поправянето на храма. Споменат е и горял пласт, в който е открита монета на Констанций II, а въпросният пласт е свързан с езическото светилище[53], т.е. при това положение монетата на Констанций II се явява *terminus post quem*. Впоследствие въпросният надпис е убедително предатиран към II в.[54] и едва ли можем да говорим за строителен период по времето на Юлиан, но остава сведенията за горял пласт с монета на Констанции II, свързан с езическото светилище, а не с изградения на негово място християнски храм. Църквата, както и свързаните с нея материали, не са публикувани и датировката ѝ остава неясна въпреки посочената съвсем обща дата в границите на IV в.[55] Вероятно сградата е по-късна от изградения комплекс от тераси, тъй като тя не е

[51] Стойчева, С. За основаването на епископската катедра в Монтана…, с. 370.

[52] Огненова-Маринова, Л., В. Божилова, Г. Александров. Разкопки при светилището на Диана и Аполон (1968–1978). – В: Монтана. Т. I. С., 1987, с. 17.

[53] Божилова, В. Надписи от светилището на Диана и Аполон при Монтана (Михайловград). – Археология, 1976, 2, с. 45; Божилова, В. Епиграфски паметници от светилището на Диана и Аполон. – В: Монтана. Т. I. С., 1987, с. 32.

[54] Христова, П. За порутените от старост храмове. – В: Thracia Antiqua 10. In memoriam Georgi Mihailov. С., 1999, с. 190.

[55] Чанева-Дечевска, Н. Раннохристиянската архитектура в България IV–VI век. С., 1999, с. 222.

конструктивно свързана с подпорните зидове[56]. Датировката на самата църква не е толкова важна за настоящата работа, защото терасите стъпват непосредтсвено върху останките от храма на Диана и Аполон, а част от посветените в него ари са преизползвани като строителен материал.

4. Изводи: Явно археологическият материал не позволява прецизиране на датировките на посочените култови комплекси, а следователно и обвързването им с конкретни събития освен това незасвидетелствани в нито един писмен извор е съвсем условно и дори съмнително. Самите антиезически мерки на Константин I са широко дискутирани в научната литература, мненията на различните изследователи често се разминават, а понякога са диаметрално противоположни. Така, например, според *T. D. Barnes*[57] през 324 г. Константин издава закон, тотално забраняващ езическите жертвоприношения. Сведения за подобен акт се съдържат единствено в биографията на Константин от Евсевий Кесарийски (Euseb. V.C., II.45.), но не са потвърдени категорично от други източници и някои учени категорично отхвърлят идета за подобен законодателен акт[58]. Може би най-правдоподобно е мнението на *S. Bradbury*, че такъв закон в действителност е издаден, но не е ясно нито кога, нито какъв е обхватът му, а и явно не е прилаган особено стриктно[59]. Въпреки тези неясноти все пак разрушаването на езически храмове на Изток по това време е факт, но тези мерки засягат предимно светилища на Афродита, в които е практикувана свещена проституция и действията на властите са по-скоро от морална, а не от антиезическа гледна точка[60]. Още повече, че позициите на Константин I по това време, макар и ликвидирал единствения останал конкурент Лициний, не са абсолютно сигурни и той надали би си позволил да предизвика открито все още силните езичници с позиции както в администрацията, така и в армията[61]. Малкото примери за разрушаване на храмове са съобщени от Евсевий (Euseb. V.C., III.54–56.) и, както от-

---

[56] Бинев, М. Монтана. – Виж: Иванов, Р. (съставител). Римски и ранновизантийски селища в България. II. С., 2003, с. 169.

[57] Barnes, T. D. Constantine and Eusebius. Cambridge 1981, p. 210.

[58] Drake, H. A. Constantine and Eusebius by T. D. Barnes. Review. – The American Journal of Philology 103, 4 (1982), pp. 465–466.

[59] Bradbury, S. Constantine and the Problem of Anti-Pagan Legislation in the Fourth Century. – Classical Philology 89, 2 (1994), p. 139.

[60] Leppin, H. Old Religions Transformed: Religions and Religious Policy from Decius to Constantine. – In: Rupke, J. (ed.). A Companion to Roman Religion. Malden, MA – Oxford 2007, p. 106.

[61] Ibid., p. 106.

белязва *S. Bradbury*, са само от Палестина и съседните провинции, както и от новата столица Константинопол[62]. Ако приемем допуснатата от С. Стойчева възможност за едновременни и съгласувани действия на сердикийския епископ Протоген и Евсевий Кесарийски[63], мълчанието на последния за събитията на Балканите изглежда още по-странно. Безспорно подобни антиезически действия е имало и на други места по времето на Константин, но те са останали незасвидетелствани в достигналите до нас извори.

Като заключение се налага изводът, че за тракийските земи, в това число и за земите на диоцеза Дакия, към днешна дата не разполагаме с никакви сведения за провеждането на една мащабна антиезическа кампания в годините 330–331.

[62] Bradbury. Constantine and the Problem of Anti-Pagan Legislation. 1994, p. 123, note 11.

[63] Стойчева, С. Сердикийското разрушаване…, с. 14.

АНТИЧНАТА КЕРАМИКА ОТ МЕСТНОСТТА „ГРАДИЩЕТО“ ПРИ С. ЯКИМОВО (ПРОУЧВАНИЯ НА ПРОФ. АТ. МИЛЧЕВ, 1959–1962 г.)

(ПРЕДВАРИТЕЛНО СЪОБЩЕНИЕ)

Красимира Лука

Античното и средновековно селище при с. Якимово е разположено на около 1500 м, южно от селото върху платовидно възвишение, непосредствено над река Цибрица. От 1959 до 1962 г. обектът е проучван от проф. Ат. Милчев като част от мащабна програма за изследване долината на същата река. По време на тези няколкогодишни разкопки е проучена площ от 3200 кв. м в общо дванадесет сектора, разкрити са 42 средновековни жилища и са установни периоди на обитаване от VI в. пр. Хр. до XI в. сл. Хр. Според Ат. Милчев културните останки в м. „Градището“ край с. Якимово са обхващали площ от над 200 декара. Преди началото на проучванията върху терена са се забелязвали следи от землено укрепление (вал) с трапецовидна форма и размери 550×225×550×650 м, чиято източна и отчасти южна страна е била допълнително подсилена с ров[1].

Културният пласт на обекта е достигал дебелина от 2,65 м, като само в два сектора (А и Б) са разкрити жилища от „Тракийския период“, както и стратиграфско застъпване на полуземянки от времето на Първата Българска държава. При ригловане на терена за лозя още преди началото на проучванията са били унищожени културните отложения на дълбочина до 0, 60 м от повърхността. Според проучвателя на обекта, непосредствено под тази кота (0,70 м от повърхността), са разкривани станки от запълнителя на ранносредновековните вкопани структури. Приблизително на същата дълбочина (0,75 м от повърхността) Ат. Милчев засича и пластове от римския период.

Абсолютната хронология на обекта се определя от находките на монети, съответно VI–III в. пр. Хр. (дълб. 1,30–2,65 м с три сребърни монети на Александър Велики 336–323 г. пр. Хр.); II–VI в. (дълб. 0,75–1,50 м с монети от III до VI в.) и VIII–XI в. (дълб. 0,70–1,65 м с монети в затворен комплекс „полуземлянка“ на Лъв VI и Константин и Зоя). Хроноло-

[1] Огледът на терена, извършен от автора през 2009 г., показа, че понастоящем следите от укрепително съоръжание (вал и ров) са напълно заличени.

гията на укрепителното съоръжение е установена с 5 сондажа на места, където валът е запазен в най-голяма височина (до 2,50 м), при които е констатирано, че насипът стъпва върху пласт от „Тракийския период“. В северозападния „изкоп“ Ат. Милчев проучва и скелет на куче с керамика и кръстовидна фибула от IV в., което му дава основание да постави изграждането на вала преди началото на V в.[2]

Основните резултати от тези разкопки са обобщени от проф. Милчев в обемен ръкопис със заглавие „Археологическо проучване в долината на р. Цибрица (Якимово и Вълчедръм, Михайловградска област)“, който за съжаление остава непубликуван. Извадки от този ръкопис и частични резултати от проучванията са обнародвани в поредица от статии и съобщения на Ат. Милчев и Ж. Възарова, основният акцент на които са средновековните находки и само отчасти керамичния материал от същия период[3]. Напълно неизвестни за археологическата наука остават материалите, отнасящи се към по-ранните периоди, както и изключително богатият и до голяма степен специфичен керамичен комплекс, произхождащ от проучените от Ат. Милчев обекти[4].

Античната керамика от местността „Градището“ при с. Якимово с години остава обект на изолиран интерес и на частичен и до голяма степен изборен подход по отношение на нейния характер. Елементи от тази керамика попадат в тематични изследвания, посветени на различни аспекти от керамичната продукция. Значението на тази керамика личи най-ясно от факта, че тя е в основата на доказателствения материал на две тези в българската археологическа литература и двете защитаващи присъствието на обособени и специфични етнически групи в същия регион: т.нар. група „Вълчедръм-Якимово“, приписвана на смесването на раннославянски групи с нероманизирано местно тракийско население през

[2] Милчев, Ат. Археологическо проучване в долината на р. Цибрица (Якимово и Вълчедръм, Михайловградска област). Непубликуван ръкопис, 124–39.

[3] Милчев, Ат. Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. – Археология V 3 (1963), 22–36; Милчев, Ат. Проучвания на раннославянската култуа в България и на Плиска през последните двадесет години. – Археология VI 31 (1964), 23–35; Възарова, Ж. Средновековни обекти по долините на реките Цибрица и Огоста (по материали от разузнаването през 1962–1963 г.). – В: Известия на археологическия институт XXVIII (1965), 231–245; Възарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI век. С., 1965, с. 119; Възарова, Ж. Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI–XI в. на територията на България. С., 1976, с. 345.

[4] Керамичния материал от разкпките на проф. Ат. Милчев в местността „Градището“ при с. Якимово се пази в Катедра Археология на СУ „Св. Климент Охридски“.

VII в.[5] и „келтски анклави“ от периода I в. пр. Хр. – II в. сл. Хр.[6] В този смисъл керамиката, произхождаща от тези обекти, може да бъде разглеждана като ключова за изясняването на такива въпроси като етничеката определеност на излъсканата керамика в България, както и хронологията и спецификата на раннославянското заселване в същия регион. Сериозен недостатък и на двете посочени тези, обаче, е изваждането от контекст и боравенето с избрани елементи от керамичния комплекс (работената на ръка керамика в първия случай и керамиката с излъскана украса във втория), без този комплекс да бъде подложен на цялостен анализ. В допълнение хронологията и датировката на самия проучвател на обекта „Градището“ при с. Якимово се различава в голяма степен от изложените по-късно интерпретации, което кара Л. Вагалински през 2002 г. да изрази съмнение относно коректността на изводите, касаещи основните резултати от проучванията в Якимово, както и да предложи нова хронология и датировка на обекта[7]. За съжаление проучванията на този обект, приключили преди петдесет години, както и липсата на графична документация, лишават от доказателствена основа всеки опит за предатиране на проучванията на Ат. Милчев, като в този смисъл всички изводи, свързани с такава важна проблематика като келтското присъствие в нашите земи и характера на раннославянското заселване, остават в сферата на предположенията. Единственият факт, който може да бъде изтъкнат понастоящем, е, че според проучвателя на обекта пластове от I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр., както и раннославянско селище от VII в. на това място, не са регистрирани.

Очевидна е необходимостта от разработване и анализиране на единствения конкретен материал, произхождащ от тези проучвания, а именно – керамичния комплекс, разгледан обаче не изборно, а в неговата цялост, без да бъдат пренебрегвани данните от статистическата обработка на този материал и присъствието и на други технологични групи (освен керамиката, работена на ръка и тази, с излъскана украса) в комплакса, от особенно значение за което трябва да посочим типичната за античния период лакова керамика, както и тази, изработена от песъклива глина със сив или тъмносив цвят, т.е. като единствена алтернатива за изследване на произхождащите от местността „Градището“ при с. Якимово материали

[5] Ангелова, С., Р. Колева. За някои особености на раннославянската керамика от Северозападна България. – В: Приноси към българската археология I. С., 1992, с. 176.

[6] Вагалински, Л. Излъскана керамика от I – началото на VII век южно от Долен Дунав (България). С., 2002, с. 76.

[7] Пак там, с. 42.

се оформя компаративния анализ на елементи, сравними с други обекти в региона и типични за обособени хронологически периоди.

Обоснована и достатъчно категорична база на този анализ представлява и стратиграфската позиция на керамичните фрагменти, която въпреки липсата на графични вертикални разрези предоставя достатъчно ясна картина на резултатите от проучванията. Настоящата статия разглежда резултатите от обработката на 430 фрагмента, произхождащи от два сектора на обект при с. Якимово: „Градището“ и „Вала“. Всички фрагменти са с обозначена сигнатура и с посочена стратиграфска позиция (дълбочина от повърхността), което позволява тяхното вертикално ситуиране. От тези данни се вижда, че античните керамични фрагменти в местността „Градището“ са концентрирани на ниво от 0,80 м, като на дълбочина от 1,20 м количеството на керамичния материал също се увеличава (Табл. 1). Тези данни показват наличието на най-много два хронологически хоризонта, които могат да бъдат отнесени към античния период и драстично противоречат на датировката на обекта, дадена от неговия изследовател Ат. Милчев в рамките на пет столетия (от II до VI в.). С оглед хронологията на керамиката, произхождаща от местността „Градището“, ще трябва да отбележим още, че под нивото от 1,60 м обработените фрагменти могат да бъдат отнесени най-общо към Желязната епоха. Този факт позволява лесното хронологическо разграничаване на грубата, работена на ръка керамика, която въпреки сравнителната си консервативност през Античния период придобива някои характерни отличителни белези като покриването на съдовете с ангоба и доизглаждането им на бързо въртящо се колело.

Керамичният материал, произхождащ от разрезите на вала, също поставя някои съществени въпроси, касаещи предлаганата от Ат. Милчев датировка на отбранителното съоръжение (Табл. 2). Преди всичко това е константното присъствие на антични керамични фрагменти на дълбочина до 2,00 м, което отново противоречи на наблюдението на проф. Милчев, че „… при направените четири разреза на вала никъде не се откриха в насипа фрагменти от късноантична керамика“. Между 2,40 и 2,80 м се регистрират елементи, които могат да бъдат отнесени към Желязната епоха (Обр. 3/66–68), което съвпада с наблюдението на Ат. Милчев, че валът „… е изграден върху тракийския културен пласт от предримската епоха“[8]. Присъствието на антична керамика в неговия насип обаче по-

[8] Милчев, Ат. Археологическо проучване в долината на р. Цибрица (ръкопис), 128–129.

скоро подсказва, че за неговото изграждане са били използвани пластове от античния период, т.е. предполагаемото натрупване на вала през Средновековието също не може да бъде изключено. В подкрепа на подобно становище е и наблюдението на Милчев, че отбранителното съоръжение огражда изцяло средновековното селище, като извън неговите граници материали от този период не са констатирани, докато античните фрагменти покриват площ, надхвърляща очертанията на вала[9].

Специфична особеност на керамиката, разкривана на дълбочина до 1,60 м в местността „Градището“ е необичайно голямото присъствие едновременно на керамиката с излъскана украса (18.73%) и на тази, работена на ръка (16.37%) (Табл. 3 и 4). Именно този факт очевидно е в основата на научния интерес, проявен към тези две технологични групи. Все пак едно сравнение с данните от други обекти в разглеждания регион показва, че наличието на голямо количество керамика, работена на ръка или с излъскана украса, не бива да бъде разглеждано като прецедент. Сравнително близка по количество, например, е излъсканата керамика, произхождаща от затворен комплекс от първата половина на IV в. на обект „Бреста“ при с. Алтимир (13.99%)[10], докато данните за керамиката, работена на ръка в античното светилище в местността „Калето“ при гр. Мездра през втората половина на III в. достигат 18.48%[11]. Близка по количество е тази технологична група и в късноримското селище от края на IV – началото на V в. Conbustica – 11.29%[12]. Принадлежността към античния период на тези две технологични групи се доказва от присъствието и на други, характерни преди всичко за епохата на Късната античност производствени техники. Съществена характеристика, касаеща керамичния комплекс от местността „Градището“ е преобладаването (33% от общото количество) на т.нар. „сиво-черна“ керамика или по-точно – керамика с наситени примеси от пясък, добила след изпичането сиво-черен, а в конкретния случай и червено-кафяв или жълтеникаво-бял цвят. Относително голямо е и количеството на червенолаковата и римската „червена обикновена“ (или без повърхностно покритие) керамика,

[9] Пак там, с. 125.

[10] Лука, К. Структури и материали от Късната Античност. – В: Алтимир-Бреста култов комплекс и селище. Библиотека „Български Северозапад“. Серия „Научни изследвания“ 27, 2006, с. 103.

[11] Непубликувани резултати от обработката на керамичния материал. Разкопки на Спас Машов (2003–2004) и Сергей Торбатов (2005).

[12] Непубликувани резултати от обработката на керамичния материал. Разкопки на автора (2008–2010) .

чието количество се измерва съответно на 12.5% и 3.27% от общия брой фрагменти (Табл. 3–4).

Интересна особеност на керамичния комплекс от „Градището“ е сравнително голямото количество (3.27%) керамика, покрита с черен лак (Обр. 1/4, 9; Обр. 3/57–61). Известна под различни термини: „имитация на terra nigra“ в Горна и Долна Панония[13], „Македонска сива terra sigillata“ по южното Средиземноморие[14], в България тази технологична група се появява края на II и началото на III в. в района на съвременна Мездра, в началото на III в. в Nicopolis ad Istrum[15], през IV в. в крепостта при град Перник[16] и в края на IV и началото на V в. в Nicopolis ad Nestrum[17], т.е. хронологическите граници на керамиката с черен лак от „Градището“ при с. Якимово съвпадат с предлаганиата от неговия изследовател датировка на античното селище.

Формално съдовете, проихождащи от двата сектора на разглеждания обект показват употребата на 6 форми чаши (Обр. 1/–6), 16 купи (Обр. 1/7–26), 10 гърнета (Обр. 2; Обр. 3/45–50) и 4 форми амфори и амфоровидни съдове (Обр. 3/51–54). Отделно от обработения материал през 2002 г. от Л. Вагалински са публикувани определено количество съдове с излъскана украса, седем типа от които не са регистрирани сред обработения материал[18]. Като цяло разглежданият комплекс представя относително компактна структура, като голяма част от формите се срещат повече от един път, много често изработени в различна техника. Датировката на този комплекс обаче според посочените по-горе публикации[19] варира в рамките на I в. пр. Хр. (форми 14, 17, 19 и 20) до VII в.

---

[13] Brukner, O. Rimska keramika u Jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Beograd 1981, p. 29.

[14] Hayes, J. W. Late Roman Pottery. London (1972), 406–407, Fig. 90.

[15] Falkner, R. K. The Pottery. – In: Poulter, A. G. Nicopolis ad Istrum. A Roman and Early Byzantine city. The Pottery and Glass. London (1999), p. 85.

[16] Любенова, В. Селището от римската и ранновизантийската епоха. – В: Перник. Т. 1. 1981, 126–127.

[17] Кузманов, Г. Ранновизантийска керамика от Никополис ад Неструм. – Археология XXXV 4, 1993, 36–37, Обр. 3 а.

[18] Вагалински, Л. Излъскана керамика от I – началото на VII век южно от Долен Дунав, 2002, с. 95; Кани Тип VIII, с. 156; К63, 107–108, Купи Тип I, вариант 3, с. 166, КУ165; с. 116, Купи Тип XV, с. 174, КУ207; с. 127, Гърнета Тип VII, с. 182, Г262; с. 128–129, Гърнета Тип IX, с. 183, Г272; с. 134–135, Гърнета Тип XX, с. 189, Г307а; с. 137–138, Долиуми Тип IV, с. 193–194, Д325–328.

[19] Вагалински, Л. Излъскана керамика от I – началото на VII век южно от Долен Дунав, 2002; Ангелова, С., Колева, Р. За някои особености на раннославянската керамика, 1992.

сл. Хр. (форма 23, вариант 1 и 2). Цялостното разглеждане на материала, произхождащ от „Градището“ до с. Якимово, не дава никакви основания посочените форми да бъдат отделени като произхождащи от по-ранни или по-късни пластове на обекта (Табл. 5).

Въпреки категоричните паралели, отнасящи се към форми 14, 17, 19 и 20 (Обр. 1/18, 21, 23, 24)[20], които поставят посочените съдове в периода I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр., тяхата стратиграфска позиция на разглеждания обект показва едновременната им употреба с форми, типични за късноантичния период. Такива се купите форма 12, вариант 1 и 2 (Обр. 1/15–16), гърнетата форма 25, вариант 2, форма 26, варианти 2 и 3, форма 32, вариант 1 (Обр. 2/34, 37–38; Обр. 3/46) и амфоровидните съдове форми 33 и 34 (Обр. 3/51–52), които имат паралели сред затворени комплекси от античното селище в местността „Бреста“ при с. Алтимир, датирани с монети от първата половина на IV в.[21] От същия обект произхожда и излъскан фрагмент, който може да бъде отнесен към форма 19 от Якимово (Обр. 1/23)[22], разкрит в полуземлянка (яма 10) едновременно с 6 монети от първата половина на IV в.[23] Сред формите, представени в местността „Градището“, присъстват и съдове (Форма 4, Обр. 1/4) с директни паралели сред керамиката от античния обект „Калето“ при гр. Мездра, датирана с голямо количество монети във втората половина на III в.

Вече изказахме съмнение, че работената на ръка керамика, произхождаща от Якимово, едва ли може да бъде отнесена към раннославянския период[24]. Регистрираните в местността „Градището“ форми гърнета 23, варианти 1 и 2 (Обр. 2/27–28), имат многобройни паралели върху цялата територия на съвременна Северозападна България и присъстват сред материалите от добре датирани обекти като Алтимир-Бреста[25], Мездра-Калето и Conbustica за времето от средата на III до началото на Vв. В местността „Градището“ тази керамика се регистрира в пластовете

[20] Вагалински, Л. Излъскана керамика…, 2002, 102–105, 108–109 и цит. лит.

[21] Лука, Кр. Структури и материали от Късната Античност…, 2006, с. 98, Табл. II/14–23; с. 99, Табл. VI/91–92; 100, Табл. VII/93–94, 96, с. 100, Табл. VIII/10-110; с. 101, Табл. XII/155–156.

[22] Купи Тип I, вариант 1 по Л. Вагалински: Вагалински, Л. Излъскана керамика, 2002, 102–105.

[23] Лука, Кр. Структури и материали от Късната Античност, 2006, с. 97, с. 98, Табл. IV/4.

[24] Luka, K. Coarse ware from the area of the middle reaches of Skat River, Northwestern Bulgaria. – Archaeologia Iuventa 1 (2003), pp. 44–45.

[25] Лука, Кр. Структури и материали от Късната Античност…, 2006, с. 98, 104, Табл. III/28–30; с. 101, Табл. XI/151–154.

до 1,60 м едновременно с вече описаните, характерни за късноантичния период съдове. Фрагментите, разкривани под тази кота, се различават както по фактура на глината, така и по липсата на допълнително оглаждане на стените с разредена глина. Стратиграфската им позиция, както и значителната разлика в технологията на производство, ни позволява да отнесем керамиката, разкривана на дълбочина под 1,60 м, към Желязната епоха.

Като цяло данните от обработката на керамичния материал, произхождащ от античното селище край с. Якимово, позволяват разграничаването на два периода, съответстващи на стратиграфската концентрация на керамичния материал: III и IV – началото на V в. За да бъде обяснено присъствието на форми, характерни за времето I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр., ще трябва да допуснем нарушена стратиграфия, характерна при това за целия обект или непрецизно документиране на стратиграфската позиция на съответните находки. От съществено значение за интерпретацията на този материал е фактът, че той се отличава значително от досега изследваните селища на територията на Северозападна България, именно поради забележителното присъствие на елементи, чийто произход може да бъде търсен извън рамките на античната и късноантична керамична традиция. Без аналог, например, за момента остават появата на релефни ленти, притиснати с пръсти, върху съдове, изработени в техниката на т. нар. „сиво-черна“ керамика (Обр. 3/62–63, 65), както и върху стени с излъскана повърхност (Обр. 3/64). Този факт ни позволява да предположим смесване на производствени техники и традиции, възможни в условия на компактно присъствие на частично романизирано или в процес на романизация население. Поради факта, че като цяло керамичният комплекс едва ли може да бъде датиран по-рано от началото на III в., характерът на това население не може да бъде определен като „местен“. По-вероятно е късноримското селище в местността „Градището“ да бъде свързано с преселването на голямо количество човешки маси след изоставянето на отвъддунавска Дакия през 272 г. или малко по-рано, в съответствие с датировката на разглеждания комплекс.

От друга страна, вероятността за нарушена стратиграфия или некоректно документиране на материала се потвърждава от данните за проучвания на Ат. Милчев в местността „Над Урвата“ до същото село. Информация за тези разкопки не е включена в неговия ръкопис, но сред керамичния материал присъстват не малко количество фрагменти, определени като произхождащи от местността „Над Урвата“ със сигнатура „Гроб 1“ или просто „Погребението“ (Обр. 3/70–79; Обр. 4). През

2002 г. Л. Вагалински публикува 10 съда от този гроб[26] (Обр. 3/69–71, 77–79; Обр. 4/80-81, 88, 93), към които понастояще могат да бъдат добавени още 26 (Обр. 3/72–76; Обр. 4/82–87, 89–103). Ако този материал действително произхожда от гроб, то съдовете от него представят един затворен и хронологически определим комплекс, в който са представени само форми, традиционно отнасяни към времето I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.[27] Материалите от този гроб очевидно представляват категорично доказателство за отнасяне на част от формите излъскана керамика и тези, работени на ръка, към ранния период на селището и по-точно – към период, който не е регистриран от неговия изследовател. За съжаление и тук, както и сред керамичните фрагменти от „Градището“, присъстват съдове, изработени в типична за късната античност технологии: сиво-черна песъклива керамика (Обр. 4/91), червена обикновена (Обр. 3/72; Обр. 4/99) и покрита с червен лак (Обр. 4/100). Излъсканият фрагмент Кат. № 92 (Обр. 4/92) също може да бъде отнесен към времето IV – първата половина на V в.[28]

В заключение трябва да подчертаем, че настоящето съобщение, въпреки своя предварителен характар, определя ясно един сериозен за българската археологическа наука проблем, касаещ не само идентифицирането, но и датирането на обекти от типа на селището в местността „Градището“ до с. Якимово. Твърде категоричната стратиграфия на всички фрагменти, произхождащи от него, не позволяват приемането без резерви хронологическо диферинциране на част от формите. От друга страна, твърде ясните паралели, които имат тези форми сред материали, типични за времето I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр., поставят под въпрос и свързването им с късноантичния период в „Градището“. Проблемът се усложнява и от факта, че керамични комплекси с подобни характеристики са регистрирани и на други места в Северозападна България, каквито са например селищата по поречието на р. Скът[29]. Нито един от тези обекти не

---

[26] Вагалински, Л. Излъскана керамика, 2002, 100–101, К120; с. 105, КУ147–148; с. 104, КУ139; с. 106, КУ156; с. 107, КУ160; с. 108, КУ164; с. 113, КУ190; с. 127, Г262а; с. 141, Р342.

[27] Кабакчиева, Г. Римска и сива излъскана керамика. – В: Кастра Мартис. Квадрибургий и кастел. Разкопки и проучвания XXXIII, 2005, 96–101, 120–123, Табл. X–XIII; Брукнер, О. Импортована и панонска керамичка продукција са аспекта друштвеноекономских промена. – В: Брукнер, О., Даутова-Рушевљьнр, В., Милошевић, П. Почеци романизације у јщодисточном делу провинције Панониje. Нови Сад, 1987, p. 169, T. 33.

[28] Вагалински, Л. Излъскана керамика…, 2002, с. 88, Кани Тип I.

[29] Luka, K. Coarse ware from the area of the middle reaches of Skat River. 2003, pp. 41–57.

е проучван по археологически път, което е и единствената алтернатива за изясняване на тяхната хронология и съответно – тяхната интерпретация. Засега може да се каже, че дори и да приемем, че в местността „Градището“ античното и късноантично селище е възникнало върху поселение от късножелязната епоха, керамичният му комплекс показва солидното присъствие на специфични „варварски“ за античната култура елементи. Вероятно от значение е и фактът, че в този комплекс отсъства типичната за късноантичния период керамика, покрита със зелена глазура – факт, който подсказва по-скоро местно производство на антични по своя характер, но запазили и чужди традиции съдове.

Характерът на селищата от типа на това в местността „Градището“ не може да бъде изяснен без провеждането на съвременни археологически проучвания. Въпросът дали това селище е притежавало защитна укрепителна система или тя е била издигната по-късно, е съществен за неговата интерпретация като селище на военизирано чуждо население (лимитанеи) или поселение на преселници от открит тип с предимно стопански характер. Данните за наличието и на други подобни обекти поставят проблема за характера на културно-историческата среда в началото на Късната античност и за специфичните елементи (а вероятно и политически процеси), довели до формирането на провинция Dacia Ripensis в самия край на III и началото на IV в.

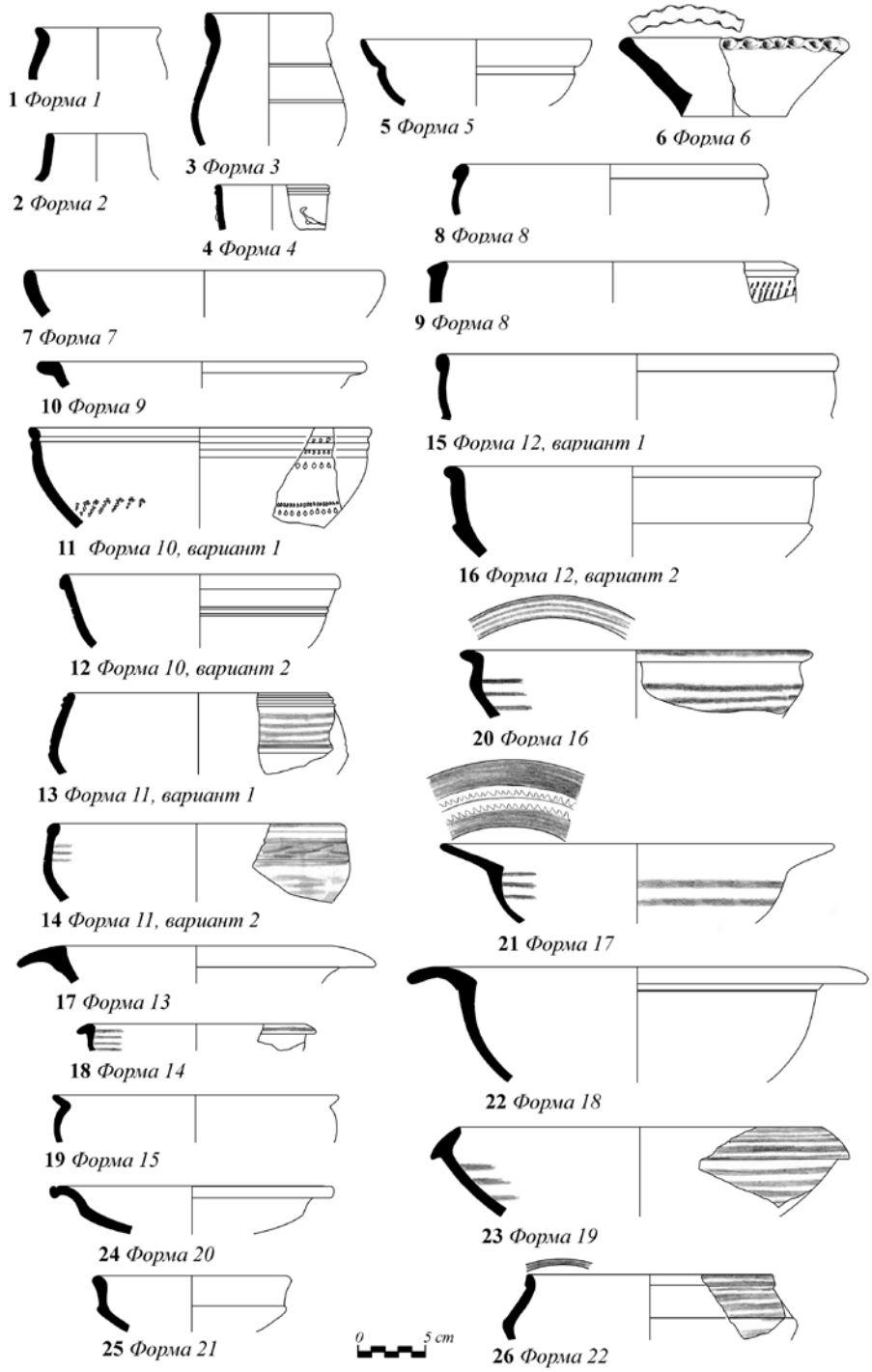
1 Форма 1
2 Форма 2
3 Форма 3
4 Форма 4
5 Форма 5
6 Форма 6
7 Форма 7
8 Форма 8
9 Форма 8
10 Форма 9
11 Форма 10, вариант 1
12 Форма 10, вариант 2
13 Форма 11, вариант 1
14 Форма 11, вариант 2
15 Форма 12, вариант 1
16 Форма 12, вариант 2
17 Форма 13
18 Форма 14
19 Форма 15
20 Форма 16
21 Форма 17
22 Форма 18
23 Форма 19
24 Форма 20
25 Форма 21
26 Форма 22
0
5 cm

Обр. 1

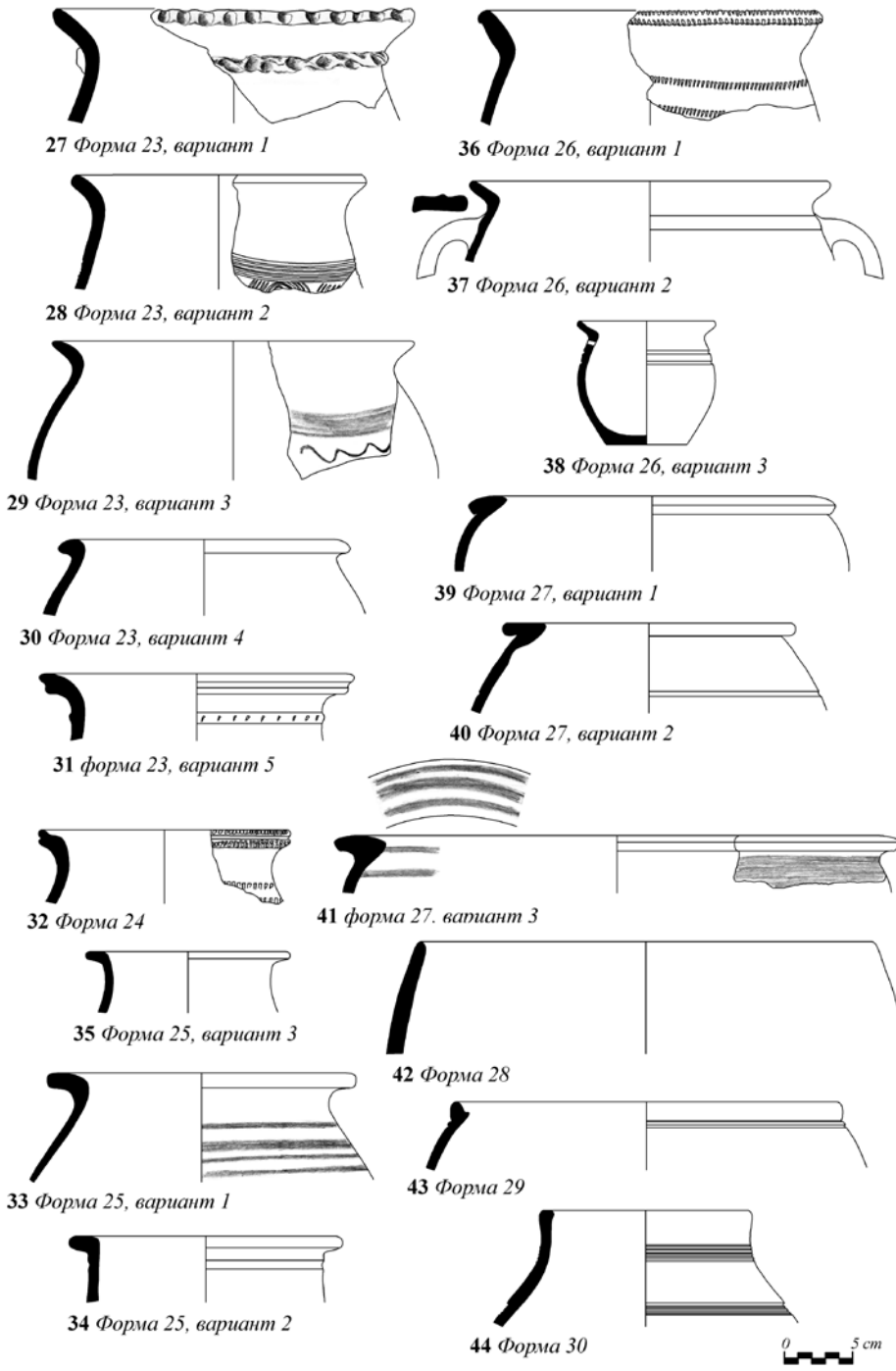
27 Форма 23, вариант 1
36 Форма 26, вариант 1
28 Форма 23, вариант 2
37 Форма 26, вариант 2
29 Форма 23, вариант 3
38 Форма 26, вариант 3
30 Форма 23, вариант 4
39 Форма 27, вариант 1
31 форма 23, вариант 5
40 Форма 27, вариант 2
32 Форма 24
41 форма 27. вариант 3
35 Форма 25, вариант 3
42 Форма 28
33 Форма 25, вариант 1
43 Форма 29
34 Форма 25, вариант 2
44 Форма 30
0
5 cm

Обр. 2

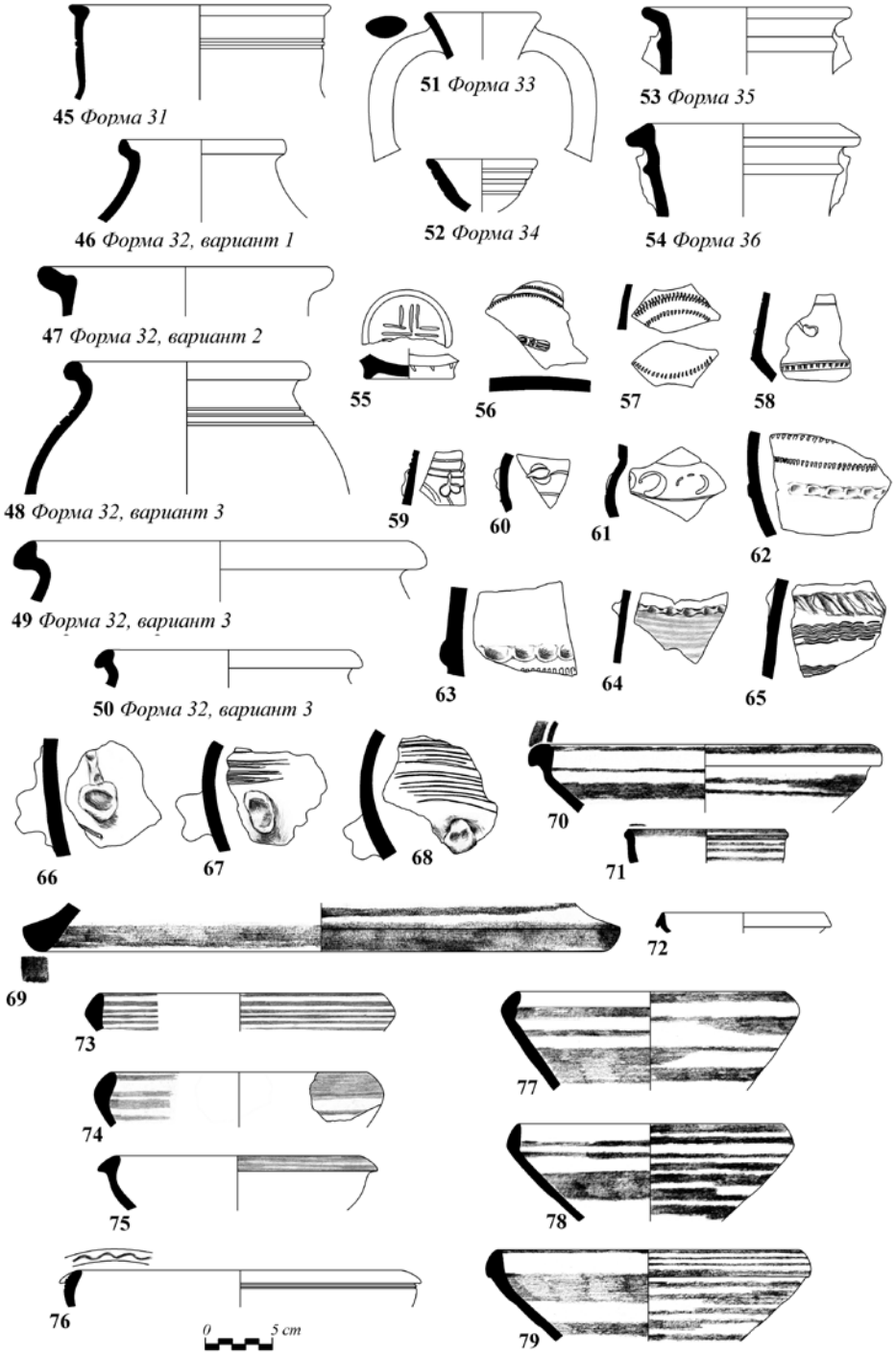
45 Форма 31
46 Форма 32, вариант 1
51 Форма 33
52 Форма 34
53 Форма 35
54 Форма 36
47 Форма 32, вариант 2
48 Форма 32, вариант 3
49 Форма 32, вариант 3
50 Форма 32, вариант 3
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
70
71
69
72
73
74
75
76
77
78
79
0
5 cm

Обр. 3

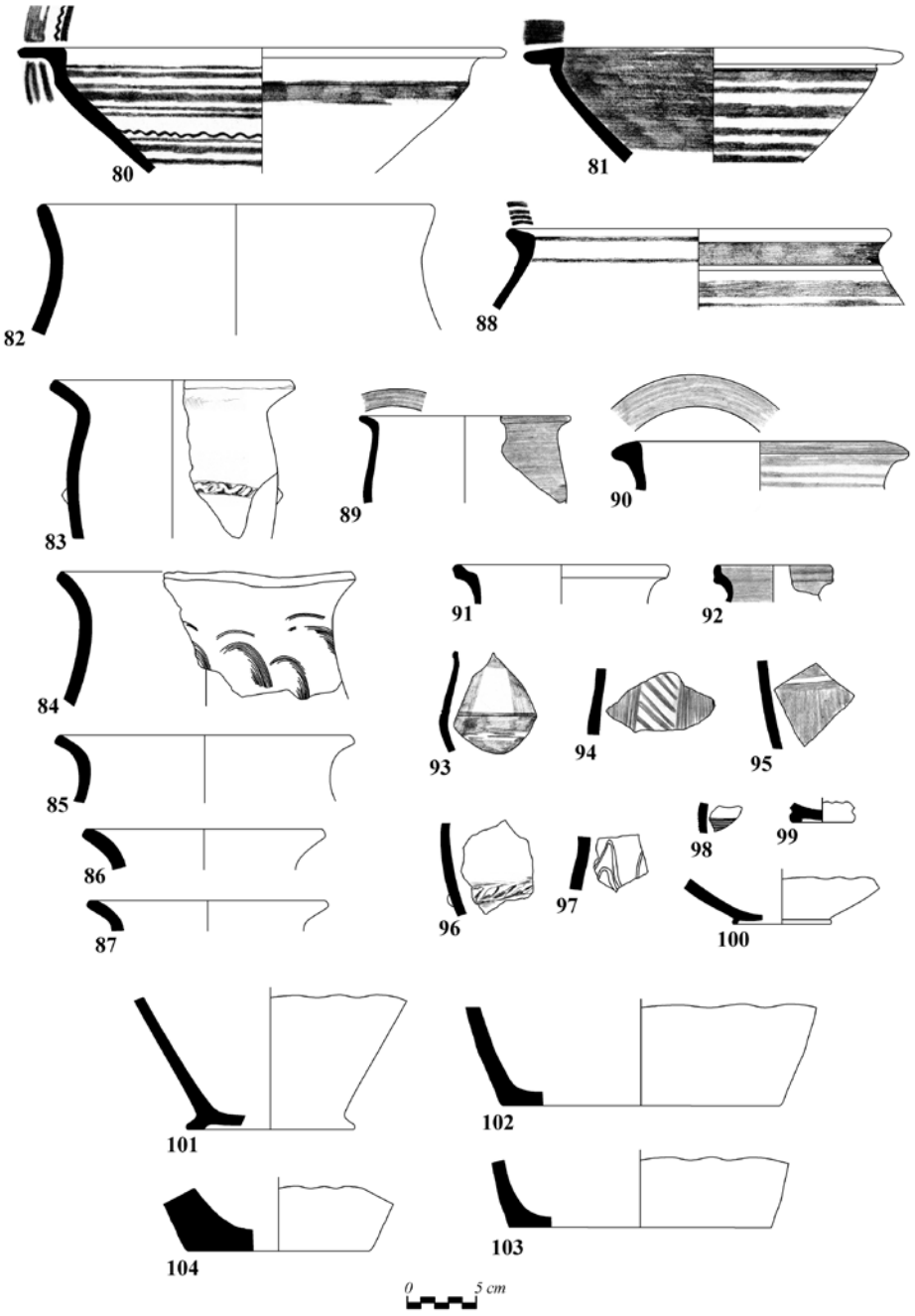
80
81
82
88
83
89
90
84
91
92
93
94
95
85
86
87
96
97
98
99
100
101
102
104
103
0
5 cm

Обр. 4

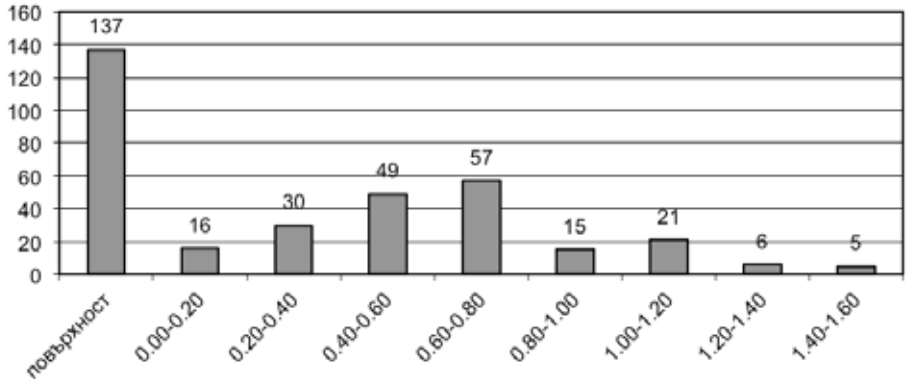

Табл. 1. Местността „Градището“ до с. Якимово. Брой керамични фрагменти според дълбочината им на откриване

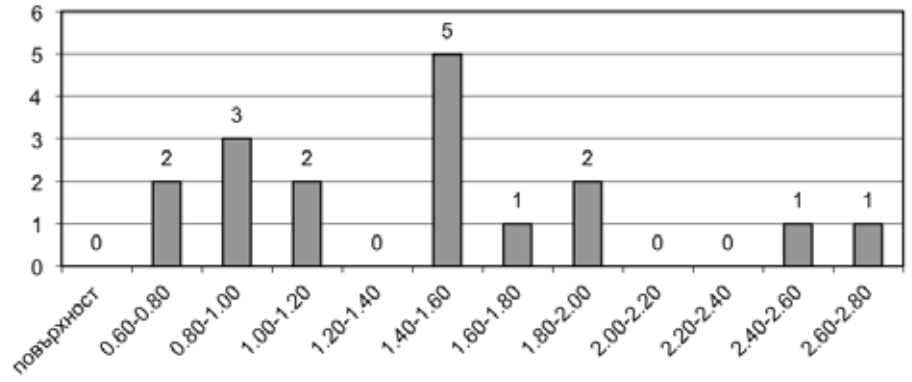

Табл. 2. Местността „Градището“ до с. Якимово. Разрези на вала. Брой керамични фрагменти според дълбочината им на откриване

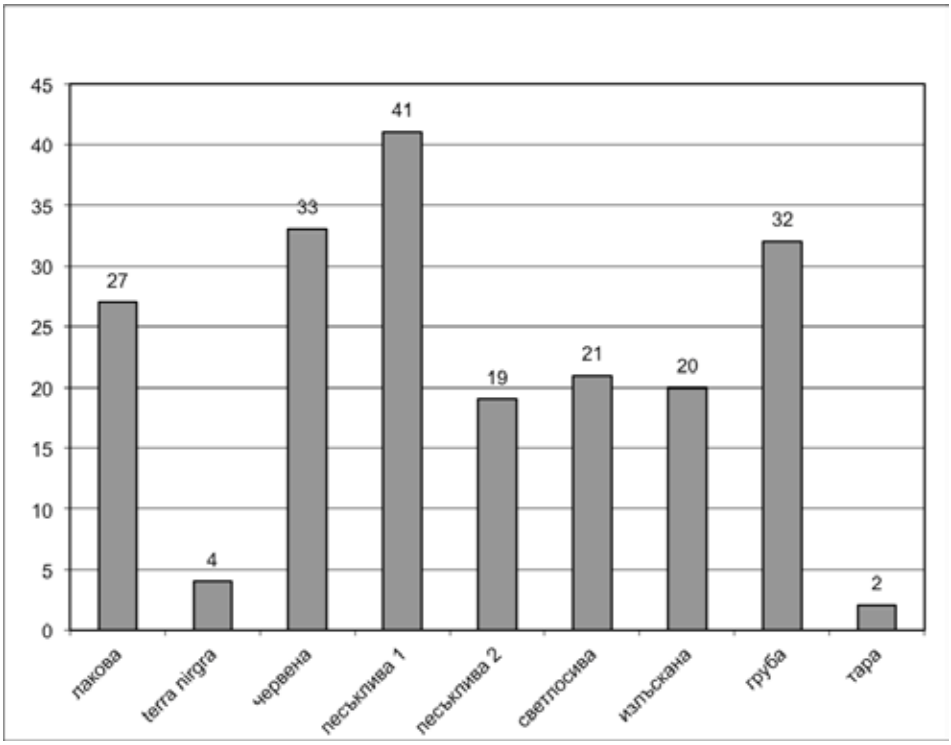

Табл. 3. Местността „Градището“ до с. Якимово. Съотношение на технологичните групи според броя фрагменти

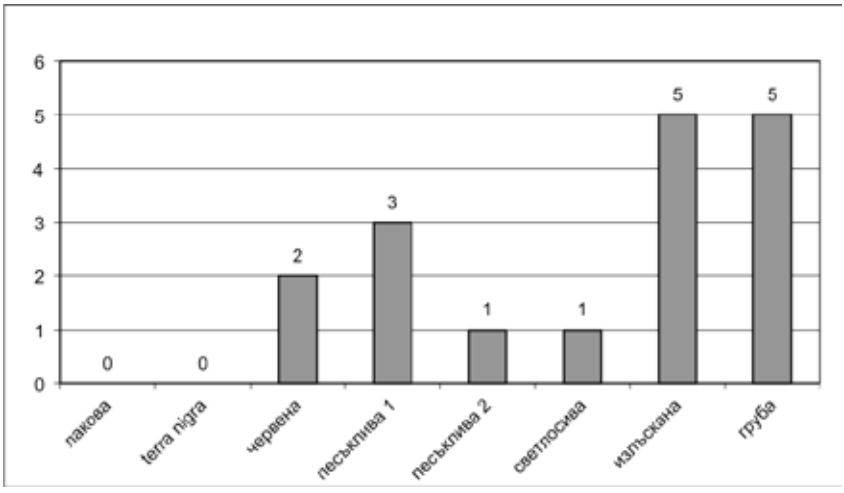

Табл. 4. Местността „Градището“ при с. Якимово. Сечения на вала. Съотношение на технологичните групи според броя фрагменти

форма №	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10,1	10,2	11,1	11,2	12,1	12,2	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
повърхност			■		■	■		■		■			■	■	■	■				■			■	■	
0.00-0.20									■		■									■					
0.20-0.40		■							■								■		■			■	■		■
0.40-0.60									■	■								■							
0.60-0.80						■	■					■								■		■			
0.80-1.00	■			■				■													■				
1.00-1.20	■																								
1.20-1.40																									
1.40-1.60																									

форма №	23,1	23,2	23,3	23,4	23,5	24	25,1	25,2	25,3	26,1	26,2	26,3	27,1	27,2	27,3	28	29	30	31	32,1	32,2	32,3	33	34	35	36
повърхност	■	■	■	■	■	■	■			■	■	■		■	■				■		■	■			■	■
0.00-0.20					■				■					■								■			■	■
0.20-0.40		■			■			■			■											■				
0.40-0.60	■							■	■									■		■		■				
0.60-0.80	■	■		■	■	■					■	■	■	■		■	■				■	■		■		
0.80-1.00	■										■	■										■	■			
1.00-1.20	■																		■			■				
1.20-1.40																										
1.40-1.60																										

Табл. 5. Местността „Градището“ при с. Якимово. Стратиграфска позиция на формите съдове

ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

(БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ЕДИН АСПЕКТ ОТ ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА НА „ЮСТИНИАНОВАТА ЧУМА“ ВЪВ ВИЗАНТИЯ)

Теодор Димитров

Последното десетилетие отбеляза сериозно засилване на изследователския интерес спрямо ролята на т. нар. *„Юстинианова чума“* (541–750) в развитието на византийското общество[1]. И при все, че епидемиологията, разпространението и мащабните демографски и социално-икономически ефекти на пандемията бяха включени в контекста на общата полемика относно причините за радикалната трансформация на имперските структури в периода VII–VIII в. (разбира се, в съвкупност с варварските нашествия и експанзията на исляма)[2], редица аспекти на бедствието сякаш останаха встрани от вниманието на историците. Така, например, проблемът за рецепцията и интерпретацията на чумата изглежда беше незаслужено подценен въпреки публикациите на някои авторитетни византолози като М.-Х. Конгурдо, Д. Х. Статакопулос, М. Майер и пр. С оглед на посоченото дотук настоящият текст си поставя за цел да разгледа обяснителния модел, разработен от *„Отците на църквата“*, посредством който се осмислят природните катаклизми и болестите (в това число и *„Юстиниановата чума“*) и който заляга в „риторическата стратегия“ на част от византийските автори от втората половина на VI и VII в.

Повечето съвременни изследователи са склонни да припознаят в св. Василий Велики (330–379) първият патрист, който предлага цялостна,

---

[1] В специализираната литература бедствието е известно и под наименованието *„Първа чумна пандемия“*. Натрупаната до момента историография по въпроса е внушителна по своя обем. Въпреки това като най-важни изследвания могат да бъдат посочени: Stathakopoulos, D. Ch. Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics. Aldershot: Ashgate 2002 (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 9); Reff, D. T. Plagues, Priests, and Demons. Sacred Narratives and the Rise of Christianity in the Old World and the New. Cambridge 2005; Little, L. K. (ed.), Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750. Cambridge 2007; Rosen, W. Justinian's Flea: Plague, Empire, and the Birth of Europe. New-York 2007.

[2] Виж, например, дискутирането на проблема във фундаменталното изследване на Haldon, J. F. Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture. 4th ed. Cambridge 1997, pp. 92–124.

добре систематизирана богословска интерпретация на причините за появата и характера на природните бедствия[3]. Неговата ангажираност и интерес към материята, впрочем, не би следвало да предизвикват особено учудване. В началото на 70-те години на IV в. бъдещият епископ основава обширен манастирски комплекс в непосредствена близост до Кесария Кападокийска, в който освен всичко останало „професионални лекари" осигуряват медицинска помощ за нуждаещите се[4]. По всяка вероятност именно въпросното начинание е провокирало у св. Василий потребността да разясни деликатно и в дълбочина на болните или наранени християни причините за техните страдания, без да разколебава устоите на вярата им. Едновременно с това кападокиецът несъмнено е трябвало да прояви и изключителна предпазливост, тъй като в напрегнатата атмосфера на остри тринитарни спорове всички непрецизирани аргументи и заключения биха могли да се изтълкуват като форма на ерес.

В IX-та си хомилия, носеща красноречивото заглавие *„За това, че Бог не е виновник за злините"*[5], св. Василий започва „задочен спор" тъкмо с „„… този, който твърди, че Бог е виновник за злините"[6]. На изпълнените с ирония въпроси: „И тъй, откъде [идват] болестите? Откъде [идват] преждевременните смърти?… Откъде [идват] чумите*?[7], както и на горчивата констатация, че „„… всички тези злини [са] дела на Бог"[8],

---

[3] Congourdeau, M.-H. La société byzantine face aux grandes pandémies. – In: Patlagean, Évelyne (ed.), Maladie et société à Byzance. Spoleto 1993, p. 23; Leven, K.-H. Athumia and philanthropia. Social reactions to plagues in Late Antiquity and Early Byzantine Society. – Clio Medica 28 (1995), pp. 400–401.

[4] Miller, T. S. The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire. 2nd ed. Baltimore-London 1997, pp. 85–88; Crislip, Andrew T. From Monastery to Hospital: Christian Monasticism and the Transformation of Health Care in Late Antiquity. Ann Arbor, MI 2005, pp. 103–124.

[5] Basilius Caesariensis. Quod deus non est auctor malorum. – In: Migne, J.-P. (ed.), Patrologiae cursus completus seu Bibliotheca universalis omnium SS. Patrum, Doctorum Scriptorumque ecclesiasticorum: Series Graeca. Parisiis 1885, Vol. XXXI, cols. 329–353.

[6] Ibid., col. 332.

* Въпреки че до 541 г. византийското общество никога не се е сблъсквало с истинска пандемия от чума, самото заболяване и неговите естествени огнища са добре познати на авторите, получили специално медицинско образование и подготовка. Още към втората половина на IV в. Орибазий (ок. 325 – сл. 395/6?), който използва текстовете на живелия някъде през първото столетие сл. Хр. Руф Ефески мимоходом споменава, че „… тъй наречените чумни бубони, твърде болезнени и смъртоносни, се виждат разпространени най-вече около Либия, Египет и Сирия". – Виж: Oribasius. Collectiones medicae (libri I–XVI, XXIV–XXV, XLIII–L). Ed. J. Raeder. Lipsiae, 1928, Vol. I, p. 248.

[7] Basilius Caesariensis. Quod deus non est auctor malorum, col. 332.

[8] Ibid.

авторът отговаря със стройна поредица контрааргументи. Боравейки умело с понятийния апарат и категориите на постепенно утвърждаващия се *„християнски прагматизъм“*[9], той представя природните катаклизми и болестите като закономерен божествен отговор спрямо греховете на византийците.

На първо място, след като прибягва до аналогия с образа на „Христос-Лечител“[10], *кападокиецът изтъква, че Бог провожда като лекар (*ὁ ἰατρὸς) различните бедствия, за да възспре „… прекомерността на злото“[11], да порази грешниците и така да изцели християнската общност[12]. Изложените разсъждения биват илюстрирани със следната експресивна метафора: „Тъй както благодетелният лечител възбужда мъки и болки в тялото (защото се бори с болестта, а не с боледуващия), така [е] и добрият Бог, който се грижи за спасението на цялото, чрез частични наказания“[13].

На второ място св. Василий разглежда бедствията, болестите и смъртта като проявление на *„Божието възпитание“* (παιδεία τοῦ Θεοῦ)[14]. Очевидно, повлиян от схващанията на Климент Александрийски

---

[9] По-подробно върху т.нар. *„християнски прагматизъм“* като система от богословски аргументи и употребата му във византийската литература – Виж: Beck, Hans-Georg. Vorsehung und Vorherbestimmung in der theologischen Literatur der Byzantiner. Roma 1937, S. 21.

[10] Функцията на Христос като лечител е ясно засвидетелствана в *„Новия завет“*. Множество примери в тази насока са събрани и анализирани от Dods, M. Jesus as Healer. – Biblical World 15 (1900), pp. 169–177. По-лесно обясними причини тя фигурира и в писанията на *„Отците на църквата“*.

[11] Basilius Caesariensis. Quod deus non est auctor malorum, col. 333. Тук задължително следва да се поясни, че под „зло“ св. Василий разбира единствено и само човешките грехове. В тази връзка авторът категорично заявява: „Прочее, злото по [своята] природа произтича от нас – несправедливост, разпуснатост, безразсъдство, страх, завист, убийства, отравяния, измами и всякакви подобни на тях страсти, които оскверняват душата, създадена по образ на Твореца, и затъмняват красотата ѝ.“ – Виж: Ibid.

[12] Stathakopoulos, D. Ch. La peste de Justinien (541–750): questions médicales et la réponse sociale. – In: Flambard Héricher, A.-M., Y. Marec (eds.), Médecine et société de l'Antiquité à nos jours. Rouen 2005 (Cahiers du GRHIS 16), p. 38; Idem. Crime and Punishment: The Plague in the Byzantine Empire 541–749. – In: Little, L. K. (ed.), Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750. Cambridge 2007, p. 107.

[13] Basilius Caesariensis. Quod deus non est auctor malorum, col. 333.

[14] Понятието „παιδεία“ е изключително сложно и многопластово в семантично отношение и би могло да се употреби и в смисъл на *„наказание“*. Както ще бъде демонстрирано по-нататък, вариациите в неговото значение зависят преди всичко от контекста на съответния наратив.

(ок. 150 – пр. 215?)[15] и Ориген (ок. 185 – ок. 254?)[16], кападокиецът съзира в последното инструмент за осъществяването на Божия Промисъл и респективно на Плана за спасение на човечеството. В този смисъл за него чумата се явява своего рода наказание, изпратено от Отца, което да върне потъналото в грехове паство към добродетелен живот. Неслучайно авторът многозначително подчертава, че „… всяко от тях (бедствията – бел. Т. Д.) е проводено от мъдрия и добър Владика в наша полза“[17].

Или, казано накратко, в богословския дискурс на св. Василий природните катаклизми и болестите присъстват като инструмент, който Бог използва, за да изцелява (θεραπεύειν) и паралелно с това да възпитава (παιδεύειν) човешкия род[18]. По този начин кападокиецът, а и част от неговите съвременници и приемници, дават и своя принос в богословското разработване на фундаменталния проблем за злото, лансирайки довода, че последното не би могло да произлиза от Бога и следователно не съществува като самостоятелна субстанция[19].

Веднъж изградена, въпросната интерпретативна парадигма бива репродуцирана под различни (нерядко извънредно опростени и вулгаризирани) форми в „риторическата стратегия“ на редица византийски автори през следващите столетия[20]. Причината за това се крие най-вече в специфичния психологически и интелектуален климат в империята от края на V и VI в. Множеството опустошителни природни бедствия и епидемии, започнали периодично да се стоварват върху Византия след 500-та година, масово се възприемат като знамения, предвещаващи близкия *„Край*

---

[15] Wytzes, J. Paideia and Pronoia in the Works of Clemens Alexandrinus. – Vigiliae Christianae 9 (1955), pp. 148–158.

[16] Jaeger, W. W. Early Christianity and Greek Paideia. Cambridge 1961, p. 67.

[17] Basilius Caesariensis. Quod deus non est auctor malorum, col. 333. Проблемът за *„Божието възпитание“* е разработен възможно най-акуратно от Климент Александрийски. Съгласно неговите екзегетически „упражнения“ Бог не отмъщава посредством бедствията, болестите и смъртта, „… но както децата [са наказвани] от учителя или бащата, така и ние сме наказвани с промисъл“. Цит. по гръцкия текст на *„Стромата“* у Wytzes. Paideia and Pronoia in the Works of Clemens Alexandrinus. 1955, p. 149.

[18] Congourdeau, M.-H. La société byzantine face aux grandes pandémies. 1993, p. 23; Leven, K.-H. Athumia and philanthropia. 1995, pp. 400–401.

[19] Rousseau, Ph. Basil of Caesarea. 2nd ed. Berkeley-Los Angeles, CA 1998 (Transformation of the Classical Heritage 20), p. 336 f.; Mosshammer, A. A. Non-Being and Evil in Gregory of Nyssa. – Vigiliae Christianae 44 (1990), pp. 136–167, особено с. 137 и с. 165, бел. 5.

[20] Хронологическата отдалеченост, както и жанровото и езиковото разнообразие на техните произведения обаче затруднява установяването на пряко влияние от страна на св. Василий.

на света“. Тъй като обаче есхатологичните очаквания така и не се оправдават, се налага търсенето на други, адекватни обяснения за появата на катаклизмите[21]. Сред тях закономерно намират място интерпретацията на св. Василий Велики, както и нейните производни. Показателно е, че в самото начало на VI в. северномесопотамският хронист Псевдо-Йешу Стилит (? – пр. 518?) остро атакува основателността на есхатологичните настроения, битуващи сред населението на Едеса, като се позовава на концепцията за *„Божието възпитание“*[22]. Следвайки собствените му думи: „Тези неща (земетресенията, глада и епидемиите, връхлетели града между 494 и 506 г. – бел. Т. Д.) ни сполетяха не защото беше [дошъл] Краят на дните, но за да ни възпитават, понеже нашите грехове бяха нараснали неимоверно“[23].

Ето защо не е никак изненадващо, че и двете набелязани от св. Василий Велики функции на катаклизмите и болестите присъстват в някои от източниците от втората половина на VI и началото на VII в., описващи избухването на *„Юстиниановата чума“* през 541 г. и последващите ú циклични отприщвания. Така, например, в XVIII-та глава от *„Хронографията“* на антиохиеца Йоан Малала (сл. 490 – ок. 570?) пандемията бива представена като форма на теодицея. Хронистът ще назове заболяването „„…милосърдие Господне“ (εὐσπλαγχνία τοῦ Θεοῦ)[24], допълвайки, че то било изпратено „„… понеже Господ Бог видя, че беззаконията сред хо-

---

[21] Meier, M. Perceptions and Interpretations of Natural Disasters during the Transition from the East Roman to Byzantine Empire. – Medieval History Journal 4 (2001), pp. 188–189; Idem. Zur Wahrnehmung und Deutung von Naturkatastrophen im 6. Jahrhundert n. Chr. – In: Groh, D., M. Kempe, Fr. Mauelshagen (Hrsgg.), Naturkatastrophen. Beiträge zu ihrer Deutung, Wahrnehmung und Darstellung in Text und Bild von der Antike bis ins 20. Jahrhundert. Tübingen 2003 (Literatur und Anthropologie 13), SS. 52–53.

[22] Watts, Ed. Interpreting Catastrophe: Disasters in the Works of Pseudo-Joshua the Stylite, Socrates Scholasticus, Philostorgius, and Timothy Aelurus. – Journal of Late Antiquity 2 (2009), p. 81.

[23] Pseudo-Joshua the Stylite. Chronicle. Transl. with notes and introduction by F. Trombley and J. Watt. Liverpool 2000, p. 52. Както в средногръцкия език, така и в средновековните сирийски диалекти понятията за „възпитание“ и „наказание“ се припокриват почти напълно на лексикално равнище. Самият „педагогически“ модел на взаимоотношенията Бог–Човечество бива особено отчетливо застъпен в сирийската и северномесопотамската (монофизитска) екзегеза. – Виж: Becker, A., H. Bringing the Heavenly Academy Down to Earth: Approaches to the Imagery of Divine Pedagogy in the East Syrian Tradition. – In: Boustan, Ra'anan S., A. Y. Reed (eds.), Heavenly Realms and Earthly Realities in Late Antique Religions. Cambridge-New York et al. 2004, pp. 174–191, особено с. 179–182.

[24] Joannes Malalas. Chronographia. Ex rec. G. Dindorfii. Bonnae 1831, p. 482.

рата се бяха умножили“[25]. Напълно в духа на патристичната традиция авторът идентифицира чумата като инструмент на *„Божието човеколюбие“* (φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ), който поразява единствено затъналите в пороци византийци, за да излекува и съхрани християнската общност[26]. Идентична интерпретация се съдържа и в компилативната *„Пасхална хроника“*, съгласно чийто текст: „В тази година (529 г.** – бел. Т. Д.), поради човеколюбието на Бог, се появила голяма смъртност“[27]. Подобни сходства би следвало да се очакват, доколкото релацията между двете произведения е безспорна[28].

Отново като проява на теодицея се тълкува и избухването на локалната епидемия в Солун през 586 г.[29] Според изключително натуралистичната метафора на Йоан епископ на мегаполиса в началото на VII в. и вероятен съставител на най-ранния цикъл от т.нар. *„Чудеса на св. Димитър“*[30]: „[Господ Бог] като разбра пък, че отокът на душите ни не спада и при този разрез (мора по стадата и лошата реколта, предхождащи чумата – бел. Т. Д.), тогава позволи големият, страшен и непоносим бич – чумата, да бъде внесен в целия град“[31].

---

[25] Ibid.

[26] Meier, M. Natural Disasters in the Chronographia of John Malalas. Reflections on their Functions – An Initial Sketch. – Medieval History Journal 10 (2007), p. 255 f.; Kaldellis, A. The Literature of Plague and the Anxieties of Piety in Sixth-Century Byzantium. – In: Mormando, Fr., T. Worcester (eds.), Piety and Plague: from Byzantium to the Baroque. Kirksville-Missouri 2007 (Sixteenth Century Essays and Studies 78), p. 7; Leven, K.-H. Athumia and philanthropia. 1995, p. 398, n. 38.

** Към настоящия момент повечето изследователи са склонни да се солидаризират по въпроса, че съставителят на *„Пасхалната хроника“* неволно е интерполирал събитията от 541 г. под 529 г. Виж., например, посочванията в каталога на Stathakopoulos, D. Ch. Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire, 2002, № 88, p. 262 f.

[27] Chronicon Paschale. Ex. rec. G. Dindorfii. Bonnae 1832, p. 619.

[28] Jeffreys, Elizabeth. The Beginning of Byzantine Chronography: John Malalas. – In: Marasco, G. (ed.), Greek and Roman Historiography in Late Antiquity, Fourth to Sixth Century A. D. Leiden-Boston 2003, p. 508 f.; Meier, M. Natural Disasters in the Chronographia of John Malalas. 2007, p. 248.

[29] Leven, K.-H. Athumia and philanthropia, 1995, p. 399.

[30] Kaldellis, A. The Literature of Plague and the Anxieties of Piety in Sixth-Century Byzantium, 2007, p. 10.

[31] Lemerle, P. Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. Paris 1979, Vol. I, p. 76. Гръцкият текст е сверен и с превода на В. Тъпкова-Заимова, който е значително по-точен от този на Пол Льомерл. – Срв. Деянията на св. Димитрий Солунски; Прев. от средногръцки ез. В. Тъпкова-Заимова. – Във: Дуйчев, Ив. и др. Гръцки извори за българската история. Т. 3. С., 1960, с. 97 и сл.

Естествено повечето автори от епохата (т.е. предимно от VI в., но и отделни по-сетнешни компилатори, инкорпорирали пасажи от ранни текстове в своите произведения) обръщат особено внимание на механизмите и пътищата, по които се реализира Божията παιδε…а. В специализираната литература нееднократно е отбелязвано значението, което те отдават на *„страха“* (φόβος), обхващащ населението по време на всяко бедствие. В конкретния случай обаче не става дума просто за формалното предаване на една напълно нормална психологическа реакция. Детайлното запознаване с контекста на част от наративите недвусмислено сочи, че катаклизмите и болестите устойчиво се осмислят като актове, които разпалват християнската богобоязливост и съответно подтикват към воденето на праведен живот[32].

Налице са и серия произведения, в които връзката между *„Юстиниановата чума“* и *„Божието възпитание“* бива експлицитно заявена. Подобно на IX-та хомилия на св. Василий Велики и в тях пандемията се интерпретира като наказание (породено от човеколюбието на Бог) – важен елемент на παιδεία-та[33]. В сирийската *„Хроника от Се'ерт“* – дело на несторианския митрополит на Басра Ишо'денах (? – сл. 658)[34] се натъкваме на „топос“ относно избухването на заразата през 541 г., чийто смисъл евентуално би могъл да бъде търсен в тази посока. В представите на автора „… болестта била ужасно и всемирно наказание“[35]. Разбира се, спрямо неговата забележка следва да се подхожда най-малкото внимателно, доколкото позоваванията на Псалм 77: 49–50 се явяват своеобразна реплика към вехтозаветния мотив за *„Божия гняв“*, за който ще стане дума по-долу.

Репрезентирането на заболяването в качеството му на инструмент, чрез който Бог възпитава християните, ярко се откроява в легислацията на император Юстиниан (527–565). В прооймиона към издадената на 1 март 542 г. седма новела, предвиждаща данъчни облекчения за т.нар.

---

[32] Scott, R. D. Malalas, the Secret History, and Justinian's Propaganda. – Dumbarton Oaks Papers 39 (1985), p. 103; Idem. Writing the Reign of Justinian: Malalas versus Theophanes. – In: Allen, P., E. Jeffreys (eds.), The Sixth Century: End or Beginning? Brisbane 1996, p. 25; Meier, M. Natural Disasters in the Chronographia of John Malalas. 2007, pp. 258–261.

[33] Leven, K.-H. Athumia and philanthropia. 1995, p. 402 f.

[34] След задълбочен текстологичен анализ до такъв извод достига Nautin, Pierre. L'auteur de la „Chronique de Séert“: Išdena de Bara. – Revue de l'histoire des religions 186 (1974), pp. 113–126 и по-специално с. 121–126.

[35] Chronique de Séert. Histoire nestorienne. Pupl. et trad. par A. Scher. – In: Graffin, R., Fr. Nau (eds.), Patrologia Orientalis. Paris 1950, T. VII, Fasc. 2, p. 183.

„argentarii“, е упоменато, че чумата била „… наказание Свише, изпратено с човеколюбие“[36]. Ако пък приведем смирения коментар на цитирания по-горе епископ Йоан, през 586 г. проличало, че Господ е „… този, който ни наказва като баща, чрез Божествено напътствие“[37]. Освен като *„наказвам“*, употребеното в текста причастие от глагола *„*παιδεύω*“* обаче съвсем спокойно би могло да се преведе и като *„възпитавам“* – обстоятелство, което свидетелства и за почти пълното припокриване на двете понятия на лексикално равнище в старо и средногръцкия език.

Друг пример за мисленето на пандемията като проявление на Божията παιδεία във византийските интелектуални кръгове през периода присъства в съставения към средата на VII в. (?) *„Еротапокризис“* на Анастасий Синаит (пр. 640? – сл. 700?). Въпреки че съчинението е еклектично съчетание от медицина, астрология, профетизъм, природна каузалност и идея за божествена намеса[38], в отговора на CXIV-ти въпрос (който се занимава с „казуса“ дали е възможно да се намери спасение от болестта посредством бягство от засегнатите райони) авторът изрично подчертава, че Бог изпраща чумата с цел „… възпитанието на хората“ (παιδεία τοῦ λαοῦ)[39].

Прави впечатление, че след VII в. интерпретацията на *„Юстиниановата чума“* като инструмент, чрез който Бог лекува и възпитава християнската общност, изчезва от наративите[40]. За сметка на това авторите

---

[36] Corpus Iuris Civilis. Ed. R. Schöll et W. Kroll. Berlin 1895, Vol. III: Iustiniani Novellae, Novella VII, p. 764.

[37] Lemerle. Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius. 1979, p. 75; Деянията на св. Димитрий Солунски, 1960, с. 97.

[38] Dagron, G. Le saint, le savant, l'astrologue: Études de thèmes hagiographiques à travers quelques recueils de „Questions et réponses“ des Ve–VIIe siècles. – In: Idem (ed.), Hagiographie, cultures et sociétés (IVe–XIIe siècles). Paris 1981, p. 144. По-обстойно върху жанровите особености, структурата, съдържанието и употребата на този тип съчинения във Византия виж: Papadoyannakis, Y. Instruction by Question and Answer: The Case of Late Antique and Byzantine Erotapokriseis. – In: Johnson, S. F. (ed.), Greek Literature in Late Antiquity: Dynamism, Didacticism, Classicism. Aldershot: Ashgate 2006, pp. 91–105.

[39] Sanctus Anastasius Sinaitae, episcopi Antiocheni. Interrogationes et Responsiones de diversis capitibus a diversis propositae. – In: Migne, J.-P. (ed.), Patrologiae cursus completus seu Bibliotheca universalis omnium SS. Patrum, Doctorum Scriptorumque ecclesiasticorum: Series Graeca. Parisiis 1863, Vol. LXXXIX, Quaestio CXIV, col. 765.

[40] Тя ще се появи отново чак в съчиненията на някои автори като Григорий Палама (1296–1359), константинополските патриарси Калист I (? – 1363) и Нил Керамевс (? – 1388), Йосиф Вриений (ок. 1350 – пр. 1438) и пр., които се фокусират върху вирлуването на т. нар. *„Черна смърт“* във Византия през XIV и XV в. В тях се натъкваме на пряко влияние от страна на св. Василий Велики, за което говорят честите позоваванията

предпочитат да отдават цикличните избухвания на заразата на *„Божия гняв“* (ὀργή τοῦ Θεοῦ). С известна предпазливост все пак би могла да се предложи хипотеза за подобно отсъствие. Богословски мотивираното представяне на пандемията като проява на теодицея и елемент от *„Божието възпитание“* (а оттук и индиректното поставяне на фундаменталния, но не особено систематично разработен във Византия проблем за злото[41]) е прекалено абстрактно и софистицирано, за да се радва на широка популярност сред обикновеното население. Наред с всичко останало то не само не изпада непременно в логически конфликт със значително подостъпното обяснение за болестта като плод на *„Божия гняв“*, а дори тъкмо напротив – в определени произведения съществува паралелно с него[42].

В този ред на мисли не бива да се пропуска още едно обстоятелство. Отприщването на мощната епидемична вълна от 40-те години на VIII в., която нанася тежки поражения на византийското общество, попада в хронологическите граници на т.нар. *„Първи етап на иконоборското движение“* (726–787). И тъй като интерпретирането на чумата като форма на *„Божия гняв“* е не само изключително въздействащо, но и съдържа в себе си ясна инвектива, която лесно може да бъде отнесена към даден индивид или социална група, иконопочитателите (а вероятно и иконоборците) го включват в яростната полемика със своите противници[43]. При това положение не е изключено именно специфичната идеологическа обстановка да е обусловила тоталното отсъствие на обяснителния модел, разработен за първи път от св. Василий Велики, от византийските наративи, които описват епидемичните вълни на *„Юстинианова чума“* през VIII в.

на IX-та му хомилия. – Виж: Congourdeau, M.-H., M. Melhaoui. La perception de la peste en pays chrétien byzantin et musulman. – Revue des études byzantines 59 (2001), p. 119; Congourdeau, Marie-Hélène. La société byzantine face aux grandes pandémies. 1993, p. 32 f.

[41] Kaldellis, A. The Literature of Plague and the Anxieties of Piety in Sixth-Century Byzantium. 2007, p. 4.

[42] Такъв именно е случаят с Йоан Малала, според когото причината за опустошителния пожар в Антиохия през 525 г. бил *„Божият гняв“*. – Виж: Joannes Malalas. Chronographia. 1831, p. 417. Същото амбивалентно отношение (и то спрямо чумата) регистрираме и в *„Чудесата на св. Димитър Солунски“*. – Виж: Lemerle. Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius. 1979, p. 75; Деянията на св. Димитрий Солунски; 1960, с. 97.

[43] Turner, D. The Politics of Despair: The Plague of 746–747 and Iconoclasm in the Byzantine Empire. – Annual of the British School at Athens 85 (1990), pp. 426–430.

КОНСТАНТИНОПОЛСКИТЕ РЕЛИКВИ ПРЕДИ 1204 Г.

Калин Йорданов

„Иди във Византион и ще видиш новия Йерусалим, Константинопол“.
(„Житие на Св. Данаил Стълпник“, VI в.)[1]

В епохата на първите кръстоносни походи византийската столица Константинопол се славела като най-богатата съкровищница на духовни светини в целия християнски свят заради огромните колекции от евангелски и старозаветни реликви и мощи, които от векове ромейските василевси целенасочено събирали из Ориента и трупали в нейните величествени храмове, превръщайки по такъв начин града в гигантски реликварий и своеобразен музей на сакралната християнска история. Тази традиция водела началото си още от основоположниците на Източната Римска империя, чиято цел била превръщането на Константинопол не само в „Нов Рим“, но и в „Нов Йерусалим“, в град-светилище, в същински център на християнското ойкумене, чиято харизматична аура трябвало да привлича поклонници от всички посоки на света, да множи славата на ромеите и техните василевси като привилегирован и избран народ и едновременно с това да осигурява Божествената благодат и закрила над империята и нейната столица[2]. Още първите византийски императори от Константиновата династия започнали това дело и завещавали тази свещена мисия на своите наследници, които, чак до епохата на Комнините, продължавали последователно да обогатяват константинополските колекции от свети реликви и мощи, превърнали се във фундамент на византийската имперска идеология. Исторически новата имперска столица не била пряко свързана с конкретни библейски събития и персонажи, поради което Константин I Велики (324–337) и неговите наследници се заели с идеоло-

[1] Delahaye, H. Le saints stylithes. – Subsidia Hagiographica, 14, Bruxelles/Paris, 1923, p.12.

[2] Carile, M-C. Constantinople and the Heavenly Jerusalem?: through the imperial palace. – In: Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies (London 21–26 August 2006), Vol. II, pp. 239–241. (http://www.wra1th.plus.com/byzcong/paper/VII/VII.2_Carile.pdf)

гическото превръщане на стария езически Византион в един от най-свещените християнски градове посредством пренасянето на безброй старозаветни и евангелски светини, мощи и реликви от Палестина, Сирия, Месопотамия, Анатолия, Гърция и Егея, чрез които съдържащата се в тях Божествена слава и благодат се прехвърляла в новата държавна столнина, а сакрална история на Светите земи оживявала в самото сърце на християнската империя. По такъв начин била извършена легитимацията и трансформацията на „Новия Рим“ като „Нов Йерусалим“.

Традицията свързва ранното превръщане на Константинопол в център на култа към реликвите на Христовите Страсти с имената на императрица Елена и нейния син император Константин Велики, благодарение на които част от Господния Кръст и Св. Гвоздеи от Разпятието били пренесени от Свещения град в имперската столица. Пренасянето на жезъла на Моисей в Константинопол също се свързвало с времето на управление на светия император. Неговият наследник Констанций II (337–361) пренесъл от Ефес и Гърция в новата имперска столица телата на Св. апостол Тимотей, Св. апостол Андрей и Св. апостол и евангелист Лука, както вероятно и мощите на Св. мъченици Памфил и Теодул и техните сподвижници, които били донесени от Антиохия. Император Валент (364–378) наредил пренасянето на главата на Св. Йоан Кръстител от Киликия, което дело било довършено при неговия наследник император Теодосий (379–395), когато от временното ѝ хранилище край Халкедон реликвата била донесена най-сетне в Константинопол. Последният организирал също и репатрирането на мощите на покойния константинополски архиепископ Св. Павел Изповедник, както и пренасянето на африканските Св. мъченици Терентий и Африкан и на понтийския Св. мъченик Фока Градинар във византийската столица. По време на управлението на Аркадий (395–408) от Палестина в Константинопол било донесено тялото на старозаветния Св. пророк Самуил, а вероятно и мощите на Св. мъченик Тирс. При властването на император Теодосий II (402–450) от Светите земи били пренесени фрагменти от Честния Кръст и телата на старозаветния Св. патриарх Йосиф, син на Св. патриарх Яков и на Св. пророк Захария, баща на Св. Йоан Кръстител (415). Императорското семейство било отговорно също и за откриването на мощите на Св. 40 мъченици от Севастия и пренасянето на дясната ръка на Св. първомъченик Стефан (ок. 421 г.) и други мощи от същия светец (438) от Йерусалим, както и тялото на Св. Йоан Златоуст (Хризостом) от Комана (438) и вероятно мощите на Св. пророк Исайя и светците Лаврентий и Агнеса. Изглежда, че благодарение на императорското семейство по това време в столицата

били пренесени от Йерусалим и редица Богородични мощи, сред които мляко от Св. Дева Мария и прословутата ѝ чудотворна икона („Одигитрия“), която според преданието била изографисана лично от Св. апостол и евангелист Лука[3]. През 468 г. император Леон I (457–474) пренесъл от Антиохия в Константинопол мощите на Св. Симеон Стълпник. При неговото управление в столицата бил пренесен и Мафориона (покров; мантия) на Св. Богородица. Император Зинон (474–475; 476–491) пренесъл от о-в Кипър Св. Евангелие от Матей, което принадлежало на Св. апостол Варнава, а неговият наследник Анастасий I (491–518) се сдобил с пръст на Св. Сергий от Ресафа в Сирия. Вероятно през 574 г. по нареждане на император Юстин II (565–578) от Апамея през Антиохия в Константинопол пристигнал един фрагмент от Честния Кръст, както и една неръкотворна икона на Христос, която била пренесена в столицата от Киликия[4].

Персийското нашествие в Сирия и Палестина през 614 г. и последвалото арабско завоевание на Светите земи и Йерусалим през 637–638 г. довели до пренасянето на още множество заначими реликви в Константинопол, който благодарение на усърдието на първия „кръстоносец“ император Ираклий (610–641) се превърнал в същинска съкровищница на Господни светини. През 629 г. василевсът триумфално пренесъл в имперската столица възвърнатите от персийски плен реликви на Христовите Страсти, сред които били Св. Копие и Св. Гъба, а малко преди мюсюлманите да завладеят Свещения Град в Константинопол изглежда била изпратена и (част от) реликвата на Йерусалимския фрагмент от Честния Кръст, която по-рано Ираклий бил отвоювал от персите заедно с останалите Господни светини[5]. След края на иконоборческата криза византийската реконкиста и военните кампании на императорите от Македонската и Комниновата династии в Месопотамия и Сирия довели до пренасянето на още редица християнски реликви от Изтока в Константинопол. През 944 г. Христовият Мандилион[6] бил триумфално пренесен от Едеса в имперската столица от победоносните армии на Роман I Лакапин

[3] Wortley, J. The Marian Relics at Constantinople. – Greec, Roman and Byzantine Studies, 45, 2005, pp. 171–172.

[4] Ibidem; Klein, H. Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople. Visualisierungen von Herrschaft (ed. Bauer, F.), Byzas, 5, Istanbul, 2006, pp. 81–88, 93.

[5] Klein, Sacred Relics, p. 88.

[6] Неръкотворният образ/отпечатък от лицето на Иисус Христос върху кърпа, който самият Спасител направил и изпратил на едеския цар Авгар (Абагар).

(920–944)[7]. Година по-късно Константин VII Багренородни (913–959) пренесъл дясната ръка на Св. Йоан Кръстител в Константинопол. През 968 г. император Никифор II Фока (963–969) донесъл в столицата Св. Керамион (Керамидион)[8] от Едеса, а през 975 г. Йоан I Цимиски (969–976) пренесъл от Джабала (Габаон) на ливанското крайбрежие Христовите сандали, косите на Св. Йоан Кръстител и чудотворната бейрутска икона на Спасителя, от която според „Св. Атансиевата легенда“ потекли кръв и вода, когато била прободена с копие от евреите[9]. При управлението на император Роман III Аргир (1028–1034) прочутото Христово Писмо до цар Авгар било пренесено в Константинопол от византийския военачалник Георги Маниак след превземането на Едеса през 1032 г.[10] Тръненият Венец на Христос бил донесен от Йерусалим във византийската столица вероятно през 1063 г., при властването на Константин X Дука (1059–1067)[11]. Във времето на император Мануил I Комнин (1143–1180) от Солун във византийската столица била пренесена чудотворната икона Св. великомъченик Димитър (1147), а от Ефес (1169–1170) мраморната плоча, върху която Йосиф Ариматейски положил, балсамирал и повил Христовото тяло след снемането Му от Кръста[12].

---

[7] Ibidem; Runciman, S. Some Remarks on the Image of Edessa. – Cambridge Historical Journal, Vol. 3, 3, 1931, pp. 248–250.

[8] Неръкотворното изображение на Христовия лик върху керемида, което според предадената от Лъв Дякон и Робер дьо Клари легенда се било отпечатало по чудодеен начин от едеския Мандилион.

[9] Klein, Sacred Relics, p. 92; Dostourian, A. Armenia and the Crusades – Tenth to Twelfth centuries. The chronicle of Matthew of Edessa. Lanham, 1993, p. 32; За разлика от свидетелството на Матей от Едеса Леон Дякон твърди, че сандалите на Христос били отнесени от сирийския град Хийераполис (Манбидж/Мемпетце), докато чудотворната икона била пренесена от Бейрут.

[10] Klein, Sacred Relics, p. 92; Runciman, Some Remarks on the Image of Edessa, p. 249.

[11] Bacci, M. Relics of the Pharos Chapel: A View from the Latin West. – In: Восточнохристианские реликвии; Eastern Christian Relics (ed. Lidov, A. M.), Moskva, 2003, pp. 239.

[12] Van Millingen, A. Byzantine Churches in Constantinople. Fairford, 2010, pp. 222–223; Mango, C. Notes on Byzantine monuments. – DOP, 23–24, 1969–1970, pp. 372–374; В коментарите си към българския превод на хрониката на Робер дьо Клари Н. Марков погрешно допуска, че каменната плоча била пренесена от Йерусалим през 1149 г. – Виж: Марков, Н. Балканите през погледа на един френски рицар от началото на XIII в. (Бележки върху хрониката на Робер дьо Клари). В. Търново, 2008, с. 67, 87 (бел. 204). Времето на пренасянето на реликвата (1169–1170) в имперската столица, отбелязано от Георги Скилица, съвпада с времето на завръщането в Константинопол на остатъците от командваната от мегадукса Андроник Контостефан византийска флота, която през лятото и есента на 1169 г. провела съвместна военна кампания с йерусалимските франки

Така в продължение на близо девет столетия целенасочената политика на константинополските василевси и патриарси по издирването, пренасянето и натрупването в църквите и манастирите на имперската столица на огромно количество евангелски и старозаветни светини, мощи и реликви от целия християнски Изток постепенно превърнала Константиновия град в същински *„Нов Йерусалим“,* както го описва авторът на житието на Св. Данаил Стълпник. В края на XII в. ромейската столица вече се била превърнала в най-богатата духовна съкровищница на християнския свят, а славата на нейните прочути светини достойно си съперничела с тази на Светите земи.

За щастие няколко свидетелства, датиращи от периода 1150–1200 г., са съхранили подробни описания на константинополските църкви и пазените в тях реликви. Това са латинските аноними „Константинополски реликви“ (ок. 1150 г.)[13], „Описание на Константинопол“ (от късния XII в.)[14], „Описание на константинополските светилища“ (ок. 1190 г.)[15], „Leiðarvísir“ от исландския пилигрим Николаус, абат на Мункатхвера (1157)[16], „Книга паломник“ от новгородския поклонник Добриня Ядрейкович, познат като архиепископ Антоний Новгородски (1200)[17] и гръцкия „Декалог за Страстните реликви, пазени в църквата на Богородица фароска в Константинопол“ от Николай Месарит, скевофилакс (пазител на светини) на същия храм (ок. 1200–1201 г.)[18]. Съпоставката между сведенията в тези източници дава една изключително добра представа за

срещу Египет, поради което е много по-вероятно придобиването на светинята от Ефес да се свърже тъкмо с тази ромейска експедиция в Източното Средиземноморие.

[13] Reliquiae Constantinopolitanae, Exuviae sacrae Constantinopolitanae: Fasciculus documentorum minorum, ad byzantina lipsana in occidentem sæculo XIII translata, spectantium & historiam quarti belli sacri imperijq; gallo-græci illustrantium (ed. Riant, P.). Genevae, 1878, vol. II, p. 211–212.

[14] Ciggaar, K.N. Une description anonyme de Constantinople. – Revue des Etudes Byzantines, 31, 1973, pp. 335–354.

[15] Descriptio sanctuarii Constantinopolitani, Exuviae sacrae Constantinopolitanae. vol. II, p. 216–217.

[16] Nicolaus Thyngeyrensis, Catalogus reliquiarum C.P., Exuviae sacrae Constantinopolitanae. vol. II, p. 213–216.

[17] Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония въ Царьградъ в конце 12–го столетія. СПб, 1872; Архиепископ Антоний Новгородски, Книга Паломник (прев. Ракова, С.). – Виж: Ракова, С. Четвъртият кръстоносен поход в историческата памет на православните славяни. С., 2007, 262–278.

[18] Николай Месарит, Декалог о реликвиях Страстей, хранящихся в церкви Богоматери Фаросской в Константинопле (перев. Никофоров, А. Ю.). – В: Реликвии в искусстве и культуре Восточнохристианского мира (ред.-сост. Лидов, А. М.). М., 2000, 127–131.

каталозите от мощи и реликви на най-важните храмове в града в самото навечерие на Четвъртия кръстоносен поход. Съхраняваните в катедралната църква „Св. София“ светини в този период включвали: *„донесения от царица Елена Господнен Кръст“*, *„двете плочи на светия Гроб Господен и гробните печати“*, чудотворната бейрутска икона и изтеклата от нея Христова кръв, *„кръвта и млякото на Св. Панталеймон*[19]*, които, сложени заедно, не се смесват; и главата му, и главата на апостол Кондрат и мощите на други светци: и главите на Ермил и Стратоник*[20]*, и ръката на Герман*[21]*, с която поставят патриарсите, и иконата, която Св. Герман беше изпратил по море без кораб на посолство в Рим, и тя оцеля в морето; масата, на която Христос вечеря на Велики четвъртък с учениците си*[22]*; и пелените Христови и златните съдове, които влъхвите му поднесоха в дар“*, мощите на Св. Тофанида, *„килимът на Св. Николай“*, *„железните вериги на Петър“*, мощите и чудотворната колона на Св. Григорий Чудотворец, *„скрижалите с Мойсеевия закон и кивот(а) с манна в него“*, венецът на император Св. Константин, *„горната плоча от Гроба Господен, железният остен, свредлите и пилите, с които е направен Кръстът Господен; и желязната верига от вратите на Петровата тъмница; дървото, което е било на врата на Христос под желязото […], медната търба Йерихонска на Иисуса Навина“*, мраморният камък от кладенеца, при който Христос срещнал самарянката, чудотворната „говореща“ мозаечна икона на Иисус, телата на светците Аверикий, Григорий Велики от Армения и Силвестър, *„главите на Кир, Йоан*[23] *и много други мощи“*[24].

В близост до катедралния храм „Св. София“ се намирала църквата „Св. Богородица Халкопратия“, в чиито параклиси според свидетелството на един английски пилигрим от края на XII в. се пазели мощите на

---

[19] Според преданието за мъченичеството на Св. Панталеймон при отсичането на главата му потекло *„мляко вместо кръв“*.

[20] Св. мъченици Ермил и Стратоник.

[21] Св. Герман, патриарх Константинополски (715–730).

[22] По-нататък в изложението си за различните константинополски храмове новгородският поклонник Добриня Ядрейкович дублира същата *„мраморна трапеза“* от Тайната вечеря, като я споменава също и в някаква църква на Богородица, намираща се в близост до улицата, която водела към конкия пазар в града. – Виж: Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, с. 118; Архиепископ Антоний Новгородски, с. 72.

[23] Св. безсребърници и чудотворци Кир и Йоан.

[24] Reliquiae Constantinopolitanae, p. 212; Nicolaus Thyngeyrensis, p. 213; Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, 65–92; Архиепископ Антоний Новгородски, 262–268.

Св. мъченик Никита, чудотворната икона на Христос Антифонит[25], робата и поясът на Богородица[26], мощите на отправилите се към празния Христов Гроб жени-мироносици, телата на Св. ап. Яков, брат Господен, Св. пророк Захария и Св. праведни Симеон Богоприемец, както и мощите на Св. Младенци[27]. Според новгородския поклонник Добриня Ядрейкович редом с тези светини в същата църква се пазели и *„12-те коша с благословен от Христа хляб“*, от който яли Иисус и учениците му, които били запечатани в стените на храма[28].

Най-грандиозната константинополска колекция от реликви и мощи обаче се съхранявала в храмовете и параклисите на Големия императорски дворец[29]. Църквата „Св. Богородица Фароска“ несъмнено била най-богатата съкровищница на реликви (скевофилакион) не само в този дворцов комплекс, но и в цялата византийска столица, същинска светая светих в самото сърце на империята, поради което била описана от нейния пазител Николай Месарит като *„втори Синай, Витлеем, Йордан, Йерусалим, Назарет, Витания, Галилея, Тивериада, …планината Тавор, Пилатов преторий и Голгота“*[30]. Светините в тази *„Нова Света земя“*[31] съживявали евангелските събития и претворявали пред очите на богомолците и поклонниците в императорския параклис най-емблематичните епизоди от сакралната история на Християнството[32]. Според свидетелствата на скевофилакса Николай Месарит, новгородския поклонник Добриня Ядрейкович, исландския пилигрим Николаус от Мункатхвера и латинските анонимни константинополски итинерарии в зората на XIII в. в „Св. Богородица Фароска“ се пазели множество скъпоценни Господни (основно от Христовите Страсти), Богородични, апостолски, евангелски и старозаветни реликви и мощи като: няколко фрагмента от Честния Кръст; голяма

---

[25] За тази чудотворна икона вж. Михаил Псел, Хронография (прев. Иванов, В.). С., 1999, с. 148.

[26] Изглежда, че част от същите Богородични реликви се пазела и в църквата „Св. Богородица Фароска“ в Големия императорски дворец.

[27] Mango, Notes on Byzantine monuments, p. 371.

[28] Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, с. 108; Архиепископ Антоний Новгороски, с. 271

[29] Големият или Старият императорски дворец, разположен в югоизточния край на Константинопол по склона към Мраморно море, намиращ се в непосредствена близост до катедралния храм Св. София и Хиподрома, на практика представлявал дворцов комплекс, обединяващ дворците Дафне, Свещения дворец и Вуколеон.

[30] Николай Месарит…, с. 129; Klein, Sacred Relics, p. 80.

[31] Bacci, Relics of the Pharos Chapel, p. 238 .

[32] Николай Месарит…, с. 129.

част от вътрешността на Божи Гроб; камъкът, който бил положен под главата на Христос в Гроба; *„все още зеленеещия, цъвтящ и оставащ нетленен“* Св. Трънен Венец на Спасителя; Багреницата (пурпурния хитон/хламида), с която римските войници наметнали Иисус, и морската тръст (тръстиковия жезъл), която сложили в ръцете Му, когато Го подигравали като „цар Иудейски“; Св. Железен бич или нашийник[33], с който бил измъчван Христос; тръстиковата пръчка, с която Той бил бит по главата; *„закаления в Господната кръв“* неръждаем Св. Гвоздей[34] от Разпятието; попитата в оцет Св. Гъба и тръстиката, на която била закачена, от която дали на разпнатия Христос да пие на Кръста; имащото *„вид на двуостър меч, във формата на кръстно знамение“* Св. Копие, по което все още личали следи от Св. Кръв и вода, които изтекли от ребрата на Христос; кристална фила, съдържаща Св. Кръв Господна; все още ухаещата на миро и балсам Св. Плащаница[35], с която Христовото тяло било повито в Гроба; отпечатък от стъпката на Господ; Христовите дисаги, сандали, риза (туника), пояс, шал и кърпата[36], която покривала главата Му; *„мраморният купел на Христа, и друг един, също от мрамор, в който Христос уми краката на учениците си“*; ленената кърпа[37], с която Иисус изтрил краката на апостолите, която все още пазела попитата влага и вода от светите нозе на последователите Му; собственоръчно написаното от Христос писмо до цар Авгар; Мандилиона с Господния образ[38] и Керамидиона[39] от

---

[33] Споменат в латинските текстове както като *„flagellum“* (бич), така и като *„collarium ferreum“* (железен нашийник), с който Христос бил привързан към колоната, на която бил бичуван от римските войници.

[34] Според автора на „Описание на константинополските светилища“ (ок. 1190 г.) останалите два Св. Гвоздея се пазели съответно във френската кралска църква „Сен Дьони“ край Париж и в личната капела на йерусалимските крале в Свещения град. – Виж: Descriptio sanctuarii Constantinopolitani…, p. 217. Други латински източници, както и новгородският архиепископ, споменават повече от един Св. Гвоздей във Фароския скевифилакион. – Виж: Bacci, Relics of the Pharos Chapel, p. 240; Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, с. 96; Архиепископ Антоний Новгородски, с. 269.

[35] Наречена в латинските итинерарии като *„Linteaminum“*, *„Sudarium“* или *„Fasciae cum Sudario“*.

[36] Също представена като *„Sudarium“* в латинските текстове и като *„лентий“* от новгородския архиепископ.

[37] Назована като „лентион“ от Николай Месарит и *„Lintheum“* от латинските автори.

[38] Наречен *„Mantile“* и *„Manutergium“* в латинските анонимни константинополски итинерари и *„Убрус“* в текста на новгородския архиепископ.

[39] Новгородския поклонник Добриня Ядрейкович споменава *„две керемиди“* заедно с *„платното с образа на Христос“*.

Едеса; повоят[40], воалът, робата (ризата), поясът, сандалите и посохът на Св. Богородица[41]; чудотворната икона на Св. Богородица „Ойкокира“[42]; по-голямата част от мощите на Младенците[43], пренесени от Юдея; *„дясната ръка[44] на Йоан Кръстител, с която поставят царете на царството, също и железният му посох с кръст отгоре, с който благославят новия цар“*; главата на Предтечата, заедно с косата и брадата, както и неговите одежди[45]; главата на неговия баща Св. пророк Захария[46]; главата и ръката на Св. ап. Андрей; главата и ръката на Св. ап. Яков Зевдеев; главата на Св. ап. и евангелист Матей, тялото и ръката на Св. ап. Филип; главата и пръста на Св. ап. Тома; главата на Св. ап. Павел; главата на Св. ап. и евангелист Лука; главата на Св. праведни Симеон Богоприемец; китката на Св. първомъченик Стефан; ръката на Св. великомъченик Геор-

[40] „Повоят“ на Богородица е споменат от Добриня Ядрейкович. Вероятно става въпрос за пелените на Младенеца.

[41] Новгородският архиепископ дублира част от Богородичните реликви при описанието на каталога със светини, пазени в църквата, която някои изследователи идентифицират като „Св. Богородица от Халкопратейа“, в който също поставя ризата, поясът и посохът на Св. Дева Мария. – Виж: Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, с. 106; Архиепископ Антоний Новгородски, с. 271; За идентификацията на споменатата от Добриня Ядрейкович църква с храма „Св. Богородица от Халкопратейа“ виж: Mango, Notes on Byzantine monuments, p. 371, n. 17.

[42] Присъствието на тази икона в църквата „Св. Богородица Фароска“ е регистрирано единствено от пизанеца Лео Тускус, ок. 1177 г.

[43] В своето „Хождение до Светите земи“ от началото на XII в. руският поклонник игумен Даниил свидетелства, че половината от мощите на Младенците били пренесени от Витлеем в Константинопол. За разлика от латинския аноним от ок. 1190 г., който нарежда тази част от техните мощи в императорската капела в Големия дворец (т.е. „Св. Богородица Фароска“), анонимният английски пилигрим от края на XII в. и новгородският поклонник Добриня Ядрейкович поставят останките на Младенците в църквата „Св. Богородица от Халкопратейа“. – Виж: Mango, Notes on Byzantine monuments, p. 371; Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, 107–108 и бел. 103; Архиепископ Антоний Новгородски, с. 271.

[44] Заедно с китката.

[45] Тези реликви от Св. Йоан Кръстител са споменати в латинската версия на писмото на император Алексий Комнин до фландърския граф и в латинския „Mercati Anonymous“ от XII в., който също се основава върху по-ранен гръцки текст. Според свидетелството на латинския аноним „Описание на константинополските светилища“ от ок. 1190 г. във Фароската църква се пазела челюстта и тила от главата на Предтечата, докато латинският аноним „Константинополски реликви“ от ок. 1150 г. посочва църквата „Св. Йоан Кръстител“ като мястото, където се съхранявали тилната част от главата на Предтечата заедно с главата и дясната ръка на неговия баща Св. пророк Захария.

[46] Виж предходната бележка.

ги; главата и мощите на Св. великомъченик Теодор Тирон; главата на Св. мъченик Епимах и др.

В посветената на Спасителя, Св. архангел Михаил и Св. пророк Илия „Неа еклесия“ („Нова църква“), която също била част от комплекса на Големия императорски дворец, се съхранявали множество старозаветни и евангелски реликви, за което свидетелстват описанията на исландския пилигрим Николаус от Мункатхвера и новгородския поклонник Добриня Ядрейкович. В нея били: една (или три) от тръбите *„на Иисус Навин от превземането на Йерихон…, рог от овена на Авраам: Ангелите ще свирят с тази тръба и с този рог за второто пришествие на Господа…, рогът на Самуил, с който той помаза с миро главата на цар Давид, и жезълът на Мойсей, с който той раздели морето и преведе хората, а после потопи фараона и египтяните…, масата, на която Авраам яде хлаб със Светата Троица…, един кръст от лозата, която Ной засади след потопа и маслиненото клонче, което донесе гълъбът, е в тази лоза…, част от овчата кожа на свети Илия и неговият пояс“*. В същата църква били щитът и Кръстът на Св. Константин, които той носел на война и стълбът, на който бил вързан Св. мъченик Исидор, заедно с неговите мощи[47].

Изглежда, че в тези две дворцови църкви се пазели също и някаква част от ръцете на Св. ап. Петър, главата на Св. Григорий от Армения, косите на Св. Григорий Назиански, одеждите на Св**.** великомъченик Димитър, жезълът на Аарон, брадвата, с която Ной направил Ноевия ковчег, тронът на цар Давид, юздата (сбруята) на император Св. Константин и хламидата на Св. императрица Елена[48].

В същия дворцов комплекс на Големия императорски палат в църквата „Св. Стефан“ се пазели дясната ръка на Св. първомъченик Стефан, един фрагмент от Честния Кръст и преписаното от Св. ап. Варнава Евангелие от Матея[49], а в Христовия параклис при портата Халке, която водела към Големия императорски дворец, се пазел кичур от косите на

[47] Венецианците претендирали, че през 1125 г. при завръщането на кръстоносната им експедиция от Светите земи са пренесли от о-в Хиос тялото на същия Св. мъченик Исидор в тяхната метрополия. Светата кражба и пренасянето на мощите на същия светец от о-в Хиос във Венеция са подробно описани от Цербанус Цербани непосредствено след събитието. – Виж: Cerbani Cerbani, clerici Veneti, Translatio mirifici martyris Isidori a Chio insula in civitatem Venetam. RHC, v. V, pp. LXVl–LXIX, 321–334.

[48] Nicolaus Thyngeyrensis, p. 214–215; Descriptio sanctuarii Constantinopolitani, p. 216.

[49] Klein, Sacred Relics, p. 93.

Св. Йоан Кръстител, докато в един от параклисите на самия палат се съхранявала изтеклата от чудотворната бейрутска икона кръв[50].

В срещуположния край на града в разположения край Златния Рог Влахернски дворцов комплекс се намирала църквата „Св. Богородица Влахернска“ и прилежащият към нея параклис-реликварий „Агиа Сорос“, в който се съхранявали покровът (мантията)[51] на Св. Дева Мария и чудотворната икона „Св. Богородица Влахернитиса“. Тези две Богородични реликви били сред най-мощните паладиуми на Константинопол и Византия, поради което били многократно използвани през вековете като военни талисмани и инсигнии, в качеството им на *„непобедимо оръжие“* при защитата на града и в кампаниите срещу враговете на империята[52]. В началото на XIII в. в същата църква се пазели мощите на Св. великомъченик Теодор Стратилат заедно с щита и меча му, както и една икона на Св. Йоан Кръстител, в която били запечатани косите на Предтечата[53].

В храма „Св. Апостоли“ се пазели мраморният стълб, на който бил вързан и бичуван Христос; дървото, което било сложено под краката на разпнатия на Кръста Спасител; гръдна кост от Св. Йоан Кръстител; мраморен отпечатък от стъпалото на Св. ап. Петър; телата и одеждите на Св. апостоли Андрей, Лука и Тимотей; главите на Св. ап. Яков, Брат Господен и на Св. ап. и евангелист Матей[54]; главата на Св. Първомъченик Стефан[55];

---

[50] Ibidem, p. 94; Bacci, Relics of the Pharos Chapel, p. 241.

[51] Означен като „Мафорион“ в гръцките текстове и неточно предаван като „омофор“ в българската специализирана литература.

[52] Wortley, The Marian Relics, pp. 171–187; Wolf, G. Icons and sites. Cult images of the Virgin in mediaeval Rome. – In: Images of the Mother of God: Perceptions of the Theotokos in Byzantium (ed. Vasilaki, M.). 2005, p. 29; Angleidi, C., Papamastorakis, T. Picturing the spiritual protector: from Blahernitissa to Hodegetria. – In: Images of the Mother of God: Perceptions of the Theotokos in Byzantium (ed. Vasilaki, M., pp. 209–213; Pentcheva, B. Icons and power: The Mother of God in Byzantium. 2006, pp. 51–53, 63.

[53] Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, 111–112; Архиепископ Антоний Новгородски, с. 271.

[54] Половин век преди описанието на новгородския архиепископ латинският аноним „Константинополски реликви“ от ок. 1150 г. посочва църквата „Св. Богородица Фароска“ като мястото, където се пазела главата на Св. ап. и евангелист Матей. – Виж: Reliquiae Constantinopolitanae, Exuviae sacrae Constantinopolitanae, vol. II, p. 212.

[55] Според новгородския архиепископ *„Стефановият лоб, разбит с камъни, а сега слепен“* се пазел в една от посветените на първомъченика църкви в града. – Виж: Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, 160–161; Архиепископ Антоний Новгородски, с. 275.

главата на Св. Мъченик Теодор[56], главата на Св. великомъченик Панталеймон; ръката на Св. мъченик Диомид; главата на Св. Спиридон, ръката на Св. Фортунат; ръката на Св. мъченик Кириак, главите на светците Козма и Дамян; сребърните ковчези на безсребърниците; кост от Св. Мария Египетска; мощите на Св. Йоан Златоуст и Св. Григорий Богослов (Назиански); главата на Св. Васили Велики; телата на Св. император Константин и Св. императрица Елена и др.[57]

Сред множеството реликви в църквата „Пантократор“ били мраморната плоча, върху която след снемането от Кръста било положено Христовото тяло и по която все още личали сълзите на Богородица, както и чудотворната икона на Св. великомъченик Димитър Солунски[58]. В Богородичния манастир „Одигитрия“ се пазела едноименната чудотворна икона на Св. Дева Мария, която била изписана от Св. ап. и евангелист Лука, както и ръка, пръст и мощи на Св. Спиридон.

В Студийския манастир се съхранявали *„обликът на Св. Йоан Кръстител“*[59], както и горната част от главата, гърдите, пръст и зъб от Предтечата, главата на Св. пророк Захарий, главата на Св. Вавила, телата на Св. Теодор Студит и брат му Йосиф Студит, солунски епископ и множество други мощи[60]. В Манганския манастир се пазели черепът, дясната китка и ръката на Св. Георги и ръката на Св. мъченик Прокопий[61].

В Калояновия манастир били главата и мощите на Св. Власий, във Филантроповия – още един Св. Гвоздей от Христовото Разпятие, а в манастира „Пандопафтия“ – още фрагменти от Честния Кръст и мощи на светци[62].

---

[56] Латинският аноним „Константинополски реликви“ не уточнява дали това била главата на Св. Теодор Тирон или на Св. Теодор Стратилат. Reliquiae Constantinopolitanae, Exuviae sacrae Constantinopolitanae. vol. II, p. 212.

[57] Ibidem; Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, 118–119; Архиепископ Антоний Новгородски, с. 272.

[58] Van Millingen, Byzantine Churches, pp. 223–224; Mango, Notes on Byzantine monuments, pp. 372–374; Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, 121–122; Архиепископ Антоний Новгородски, с. 272.

[59] Вероятно под *„облик“* се има предвид лицето (лицевата част от главата) на Св. Йоан Кръстител.

[60] Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, 121–122; Архиепископ Антоний Новгородски, с. 271.

[61] Reliquiae Constantinopolitanae, p. 212; Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, с. 114–115; Архиепископ Антоний Новгородски, с. 271.

[62] Путешествіе Новгородскаго архіепископа Антония, 122–123; Архиепископ Антоний Новгордоски, 272–273.

В намиращата се край Св. София „Странноприемница на Самсон“, където обикновено отсядали западните пилигрими на път към или от Светите земи, се пазели тоягата, патрахилът и ризата на Св. Сампсон Странноприемец, заедно със скарата, на която бил измъчван Св. мъченик Орест[63].

Редица други църкви и манастири в града съхранявали още множество старозаветни и евангелски реликви като мощите на Св. пророк Исайя; тялото на Св. пророк Даниил; друга част от овчето кожено наметало на Св. пророк Илия; железния жезъл на Св. ап. Андрей; главата на Св. ап. Филип; мощите на Св. ап. Онисим; мощите на Св. първомъченица и равноапостолна Текла; мощите на Св. великомъченица Варвара; мощите на Св. безсребърници и чудотворци Козма и Дамян; мощите на Св. безсребърници и чудотворци Кир и Йоан; главите на Св. мъчениците Сергий и Вакх, ръката и кръвта на същия Св. Сергий; кръвта на Св. мъченик Епимах; главата и мощите на Св. преподобен Дий; мощите на Св. преподобен Теодор Сикеот; мощите на Св. Роман Сладкопевец; главата на Св. преподобни Йоаникий; черепът на Св. великомъченик Прокопий; черепът на Св. мъченик Акиндин, главата и патрахила на първия константинополски патриарх Св. Митрофан; мощите на константинополския патриарх Св. Никифор Изповедник и на александрийския патриарх Йоан Милостиви; мощите на Св. Евтимия; мощите на Св. Теодосия; както и мощите на светците и светите мъченици Диомид, Мамант, Мокий, Самсон, Анастасий, Лаврентий, Карп, Папила, Флор, Лавър, Платон, Роман, Никита, Фотиния, Ана Девица, Анастасия Девица, Николай Нови, Стефан Нови, Евтимий Нови, Евдоким Нови, Йоан Кущник, Маркиан, Леонтий, Гурий, Самон и Авив, Юлиан, Кирик и Юлита, Агатоник, Акакий, Юлиания и много други[64].

Всички тези християнски светини имали изключително значение в духовния, икономическия, политическия, военния и артистичния живот в имперската столица. Светините имали важна роля и място в литургичния живот и ежегодния празничен цикъл в града, като понякога били ритуално изпозвани при извънредни и екстремни ситуации като природни бедствия, размирици и войни. Същевременно огромният поток от поклонници от целия християнски свят, който прочутите константинополски реликви и мощи привличали, осигурявал сериозни приходи и оказвал благоприятно влияние върху икономиката и търговията в града. Някои

[63] Пак там, 166–167, 276.

[64] Пак там, 108–184, 271–278.

реликви и мощи имали съществено значение в ромейските монархически и църковни традиции и в частност в церемониите по помазването и коронясването на византийските императори и императрици, в тези по ръкополагането на константинополските патриарси, както и в някои случаи на ритуално полагане на клетва от или пред василевса. Други били умело използвани в международната политика и дипломация на ромейските владетели като част от тяхната дарителска практика. Фрагментирани и дарявани на влиятелни гости и емисари в императорския двор, те подчертавали престижа на василевса като глава на християнското семейство от народи и същевременно постигали конкретни политически цели. Част от Господните и Богородични реликви и чудотворни икони били използвани като паладиуми и военни талисмани на Константинопол и Византия и били употребявани като *„непобедимо оръжие“* в защитата на столицата (при обсадите на перси, авари, араби, българи и руси), както и в кампаниите и походите срещу враговете на империята (българи, печенеги и турци). Същевременно пренасянето и присъствието на такова огромно количество светини в града стимулирало развитието на златарските и ювелирните занаяти в града, които обслужвали нуждите по създаването на нови реликварии и мощехранителници, които пък били сред най-изящните образци на византийското религиозно изкуство. Култът към реликвите в града повлиял също византийската агиографска литература, химнография, сакрална музика и изобразителни изкуства, които обслужвали религиозния живот в столицата.

Духовните съкровища на Константинопол, които за няколко века успели да преобразят града в същински „Нов Йерусалим“, привличали и осигурявали свръхестествената благодат и закрила над византийската столица, като същевременно с това издигали престижа на византийските императори като техни свещени пазители и защитници пред лицето на света и карали ромеите да се чувстват като избран народ сред християнското ойкумене. В същото време обаче те привличали вниманието, завистта и алчността на пилигримите и християните от Запада, които още от времето на първите нормански набези във византийските земи и първите кръстоносни походи към Ориента започнали да проявяват нездрав интерес към Романия и Константинопол и тяхното приказно изобилие от несметни материални и духовни богатства. Призивът от т.нар. писмо на император Алексий Комнин до графа на Фландрия и владетелите на Запада отразявал и катализирал тези тенденции. Кутията на Пандора била отворена.

Цяло столетие по-късно, в началото на XIII в., традицията на лова на реликви от Изтока (Византия и Светите земи) вече била пуснала дълбоки

корени в манталитета, идеологията и практиката на пилигримското/кръстоносното движение на християните от Запада, които, докосвайки се все по-интензивно и по-трайно до света на Ориента, засилвали все повече своите интереси и стремежи към придобиване, усвояване и наследяване на материалните и духовни богатства на този разкъсван от вътрешни кризи и застрашен от външни врагове очарователен свят, който все по-често зовял за тяхната помощ. След загубата на Йерусалим в края на XII в. и богатия ресурс от реликви, който дотогава осигурявали Светите земи, тези интереси и стремежи на експанзивно настроеното латинско Християнство се пренасочили по естествен начин, като се фокусирали преди всичко върху Константинополската империя, „Новата Света земя“, чиято неизчерпаема духовна съкровищница била особено предизвикателен и апетитен алтернативен източник на светини, които и без това от векове изкушавали Запада. Трябвало да бъде намерен единствено повод и оправдание. И те не закъснели. Последвалото завоевание и плячкосване на Константинопол и земите на Романия от армиите на Четвъртия кръстоносен поход през 1204 г. се превърнало в най-грандиозната и мащабна проява на „furtum sacrum“ („свещена кражба“) в цялата история на кръстоносното движение.

ЗА НЯКОИ ФОРМИ НА УПОТРЕБА НА ФИНАНСОВИТЕ СРЕДСТВА ОТ КРАЛЕТЕ-КРЪСТОНОСЦИ

Васил Нинов

Участието в кръстоносен поход се свързва със скромност, себеотрицание, благочестие. Подобни изисквания строго са постановени в папската була, обявила началото на Втория кръстоносен поход Quantum praedecessores[1] и рицарите и обикновените хора, а дори и техните сеньори, се стремят да спазват изискванията на римския понтифекс, тъй като те гарантират успешното завършване на експедицията и постигането на Богоугодните им цели. В действителност обаче с началото на поклоническите походи на големите западнохристиянски владетели до голяма степен скромността и пречистващата бедност са принудени да се съчетават с богатството и материалното могъщество на монарсите. Съвсем естествено първата причина за това е изключително голямата стойност на кръстоносните походи, които изискват огромен финансов ресурс за осъществяването си – многобройните разходи разбираемо биват поемани от кралете, които имат и функцията, и задължението да се грижат за своите поданици. От друга страна, начинът, по който кралете организират и провеждат военните си начинания на Изток, им позволява да демонстрират своето превъзходство над останалите участници в експедицията, дава им възможност да осъществяват по-значително влияние върху политическата, икономическата и военна ситуация в земите, през които преминават и в които пребивават, и освен това им дава възможност да издигнат своя персонален авторитет както в очите на собствените си кръстоносци, така и спрямо останалите лидери.

Особено характерен пример в тази връзка предоставят взаимоотношенията между Филип II Август (1180–1223) и Ричард I Лъвското сърце (1189–1199). Добре известна е тяхната взаимна неприязън по време на съвместния им кръстоносен поход (1190–1192)[2], имаща основания за това в миналото на техните семейства, както и в личните им връзки преди

[1] Относно булата виж: Caspar, E. Die Kreuzzugsbullen Eugens III. – Neues Archiv 45 (1924), s. 285–300.

[2] За третия кръстоносен поход – Painter, S. The Third Crusade: Richard the Lionhearted and Philip Augustus – In: Setton, K. (ed.) A History of the crusades. Madison (Wis-

и по време на експедицията към Светите земи. Техните съвременници разкриват многобройните причини за коренната промяна, настъпила в техните отношения – от близки съратници във войните срещу Хенри II Плантагенет в непримирими смъртни врагове[3]. В действителност изследователите са изключително облагодетелствани както от широката изворова база относно тези събития, така и от възможността да погледнат от дистанцията на времето на техния конфликт. Сред всички обстоятелства, които биват описвани, на преден план се поставя мотивът за голямата завист, която Филип изпитвал спрямо Ричард – още в Италия (по време на прехода към Сицилия и при престоя в Месина), а по-късно и в Акра френският владетел е представен като по-беден и по-малко бляскав от своя английски конкурент и васал[4]. Примерите за начините, по които Плантагенетът показва своето превъзходство спрямо своя сеньор от дома на Капетингите, са многобройни – така например, минавайки покрай Генуа, Ричард получава известие от Филип, с което са му поискани пет галери за френския владетел – Ричард предоставя само три, които възмутеният френски крал отказва[5].

Истинското противопоставяне започва обаче в Месина. Първият проблем, който се появява, е бляскавият начин, по който Ричард пристига в града и който бива сравнен със скромността на френското акостиране в сицилийското пристанище. Това е първият повод за избухването на завист между владетелите[6]. Допълнителен проблем е щедростта, която Ричард проявява към започналите да обедняват кръстоносци – свои и чужди. Първите му действия в това отношение са засвидетелствани още

---

consin) 1969, vol. 3, pp. 44–85; Runciman, St. A History of the Crusades. Cambridge 1951, Vol.3, pp. 3–75; Ришар, Ж. История на кръстоносните походи. С., 2005, 235–250.

[3] Giraldus Cambrensis, De Instructione Principum. libri III. Londini 1846, p. 110–112, 137–148; Gervase of Canterbury, Chronicle of reigns of Stephen, Henry II and Richard I. – In: Stubbs, W. (ed.), The Historical Works of Gervase of Canterbury. London 1879, vol. 1, pp. 432–449.

[4] Докато Хенри II Плантагенет упорито избягва възможността да се признае за френски васал и поставя в това положение синовете си, то Ричард веднага след смъртта на баща си се среща с Филип и полага клетва пред него – Gillingham, J. Doing Homage to the King of France. – In: Harper-Bill, Ch. and N. Vincent (eds.), Henry II. New Interpretations. Woodbridge 2007, pp. 63–84.

[5] Benedict of Peterborough, The Chronicle of the Reigns of Henry II and Richard I. London 1867, vol.2, p. 113; Rogeri de Wendover, Chronica sive Flores Historiarum. Londini 1842, vol. 3, p. 26.

[6] Ambroise. The Crusade of Richard Lion-Heart. New York 1941, p. 60; Richard of Holy Trinity, Itinerary of Richard I and others to the Holy Land, Cambridge. Ontario 2001, b. I, ch. 13.

в Марсилия[7], където среща група кръстоносци, останали без пари. Огромният финансов ресурс, с който английският владетел разполага, му позволява да продължи дотирането на кръстоносци и в Месина[8]. Разбира се, трябва да се подчертае фактът, че, от една страна, събраното в Англия още от времето на неговия баща Хенри II е представлявало само по себе си една значителна сума[9], а от друга – Ричард успешно увеличавал по пътя своята хазна. В това отношение особено важен е договорът, подписан с Танкред, който не само урежда положението на сестрата на английския крал Джоана, но и осигурява значителна сума пари – 40 000 марки, на самия Ричард. Голяма част от тези пари веднага са използвани, за да подпомогнат финансово кръстоносци и за да подчертаят щедростта на техния благодетел[10]. Любопитни подробности предават френските извори. Според антианглийски настроения Ригор Филип получил една трета от изплатеното от Танкред[11], докато според Гийом Бретанеца и самият мир между Ричард и Танкред е станал възможен благодарение на Капетинга[12]. Кавгите между владетелите са изключително многобройни и не остават скрити от нито един извор[13]. Връх в скандалите, съпътстващи Филип и Ричард, е развалянето на годежа на Ричард със сестрата на Филип Алис[14]. В този случай финансите отново оказват своето влияние и Ричард откупува съгласието на Филип посредством изплащането на 10 000 марки в продължение на пет години[15]. Макар и формално уреден,

---

[7] Benedict of Peterborough, vol. 2, p. 112.

[8] Ambroise, pp. 68–69.

[9] Gervase of Canterbury, Chronicle, p. 422 говори за 130 000 марки.

[10] Ex Radulfi de Diceto, Ymaginibus historiarum. – MGH, SS, XXVII, s. 261–262, s. 280; Roger of Wendover, vol. 3, p. 27; L'Estoire de Eracles Empereur – RHC, Hist. Occ. Paris 1859, t.II, lib. XXV, cap. XIII; Richard of Holy Trinity, b. II, ch. 21.

[11] Rigord, Gesta Philippi Augusti. – In: H.Francois Delaborde, Oeuvres de Rigord et de Guillaume Le Breton, Paris 1882, t.I, p. 106.

[12] Guillelmus Armoricus, Gesta Philippi Augusti. – In: H.Francois Delaborde, Oeuvres de Rigord et de Guillaume Le Breton, Paris 1882, t.I, p. 191.

[13] Ex Radulfi Nigri et Radulfi Coggeshalensis chronicis – MGH, SS, XXVII, s. 347; Guillaume Le Breton, Philippide – H.Francois Delaborde, Oeuvres de Rigord et de Guillaume Le Breton, Paris 1885, t.II, p. 100; Gervase of Canterbury, Gesta Regum – In: Stubbs, W. (ed.) The Historical Works of Gervase of Canterbury, London 1880, vol.II, p. 87.

[14] Roger of Hoveden, Annals. London 1853, vol.II, pp. 195–196; Giraldus Cambrensis, De Instructione, p. 91; Rogeri de Wendover, vol.III, Londini, pp. 27–28; подробно за договорeностите последвали развалянето на годежа – Barlow, Fr. The Feudal Kingdom of England 1042–1216. London 1955, p. 357.

[15] Benedict of Peterborough, vol. 2, p. 161; Roger of Hoveden, vol. 2, p. 196.

в действителност конфликтът остава и двамата владетели потеглят по различно време и с различен маршрут на Изток.

Кулминацията на противоборството между Ричард и Филип настъпва край Акра. От една страна, Филип се чувства унижен от необходимостта да посреща новата съпруга на своя съюзник[16], а от друга страна – финансовото превъзходство на Ричард става още по-осезаемо, тъй като той вече разполага и с богатствата на покорения Кипър[17]. Това позволява на английския крал да прояви за пореден път своята щедрост спрямо рицарите[18], както и допълнително да влоши отношенията си с Филип. Повод за последното дава разказаният от Амброаз случай за това как след пристигането на Ричард френският владетел предложил заплащане от три златни безанта на всички, които се поставят под негово командване, докато английският крал предложил по четири и по този начин привлякъл и хората на Капетинга на своя страна[19]. Вероятно това нямало да доведе до повече от наранената гордост на френския владетел, ако малко по-късно, при един излаз на обсадените, те не унищожили обсадните машини на французите, които били останали без охрана. Уилям от Нюбърг заключава, че славата и парите са направили Ричард доста по-любим от Филип на войниците и френският крал като не можел да търпи „славата на краля на Англия, чиято сила поради голямата недостатъчност на своите средства не беше в състояние да равнява“, решава да се оттегли от участието си в похода[20]. Подобно обяснение предлага и Ричард от Девизес[21] – Филип като завиждал на Ричард, изработил фалшиви писма от Франция, които го призовавали обратно в дома. Роджър от Уендоувър, който подчертава щедростта на английския монарх край Акра, обяснява заминаването на Филип с това, че бил беден и болен[22]. За Роджър пълното превъзходство на Плантадженета е извън всякакво съмнение[23].

Всъщност, дори и след заминаването на Филип, Ричард продължава да финансира не само кръстоносната си армия, но осигурява пари и на

---

[16] Chronique d'Ernoul et de Bernard le Tresorier. Paris 1871, p. 264–283; Всъщност Беренгария се омъжила за Ричард едва в Лимасол, Кипър, на 12 май 1191 г.

[17] Ambroise, pp. 106–107; Richard of Holy Trinity, b. II, ch. 40.

[18] Roger of Wendover, vol. 3, pp. 41–42.

[19] Ambroise, pp. 193–194, Richard of Holy Trinity, b. III, ch. 4; Benedict of Peterborough, vol. 2, p. 170.

[20] William of Newburg, History. – In: The Church Historians of England, London 1861, vol. IV, part II, b. IV, ch. 21–22.

[21] Richard of Devizes, sect. 69

[22] Roger of Wendover, vol. 3, p. 42.

[23] Ibid., p. 43.

французите[24]. На тях Филип е оставил известна сума за издръжката им, но въпреки това херцогът на Бургундия, оставен начело на контингента, е принуден да вземе заем от Ричард, за да не се бунтуват войниците. Отделно от това английският крал предоставя средства за укрепване на някои от крепостите в Светите земи като Аскалон, например[25]. В това отношение той следва примера на първия западен владетел, посветил се сериозно на проблемите на Светите земи, а именно френския крал Луи VII.

Качествата, които притежава образът на краля-кръстоносец в лицето на Луи VII, са до голяма степен моделът, който ще следват в бъдеще следващите западни монарси, изпитващи силна загриженост за случващото се в Отвъдморските земи. Френският владетел е представен като човек, който не се страхува от бедност, който има като основна цел да се грижи за добруването на своите хора, дори и с цената на собствената си нищета, който съчетава тази своя самопожертвователност с огромна благочестивост[26]. Луи споделя не само собственото си богатство, но, както прави по-късно и Ричард, споделя и предоставяното му по пътя – така, например, получените средства от дукса на София той раздава на хората си – без да запази нищичко за себе си[27]. Щедростта и справедливостта на краля му дават възможност както да подчертае авторитета си сред собствените хора, така и да се издигне в политически и идеологически план над другите монарси – възстановява загубите на ромейските търговци[28], а също така получава признание за могъществото си, когато след своето малоазиатско фиаско, крал Конрад III смирено го моли за помощта и закрилата му, независимо че според собствените си думи германският владетел е притежавал все още значителни средства[29]. Последният случай е особено характерен за употребата на финансовите инструменти от страна на Капетинга, който в замяна на щедростта си изисква отстъпването на спорните градове Еслинген и Естусин, притежание на Фридрих Хоен-

[24] Roger of Hoveden, vol. 2, p. 218.

[25] Ambroise, pp. 208, 222, 311, 382; Richard of Holy Trinity, b. III, ch. 23, b. IV, ch. 1, b. V, ch. 8, 17, 18; William of Newburg, b. IV, ch. 23; Benedict of Peterborough, vol. 2, p. 186.

[26] Odo of Deuil, De Profectione Ludovici VII in Orientem. New York 1948, p. 143. Относно текста на Одо дьо Дьой – Phillips, J. *Odo of Deuil's* De profectione Ludovici VII in orientem *as a source for the Second Crusade.* – In: Bull, M. and P. Edbury (eds.) The Experience of Crusading. Cambridge 2003, vol.I Western approaches, pp. 80–96.

[27] Odo of Deuil, p. 45.

[28] Ibid., p. 75.

[29] Ibid., p. 101.

щауфен и чичо му, както и на манастира Сен Дени. По този начин монархът затвърждава своя авторитет като закрилник на църквата и справедливостта. Отделно от това Луи VII се проявява и като истински грижовен сеньор, заявявайки, че не би допуснал достоен рицар да се превърне в бедняк, докато самият той има пари[30]. Тази грижа се проявява и по отношение на най-бедните и нисши участници в експедицията – когато става ясно, че основната част от войската ще отпътува от Адалия към Светите земи, кралят заплаща петстотин марки на местния ромейски наместник, за да се погрижи за оставащите кръстоносци и за да им осигури водачи по суша до Антиохия[31].

Всичко това води от своя страна до една постоянна нужда от пари[32], за подсигуряването на която се грижи оставеният като регент във Франция абат Сюже. Неговото житие е категорично – по време на дългия престой на френския владетел на Изток Сюже се грижи постоянно за хазната и всичко, което спечели, изпраща незабавно към Светите земи[33].

Източната експедиция на крал Луи VII създава модела за кралските кръстоносни начинания[34]. От друга страна, натрупаният от владетеля и неговите придружители опит позволява към евентуалния следващ поход да се пристъпи след по-детайлна и продължителна организация. Съчетаването на опитите за сближаване между Капетинги и Плантадженети и подготовката за кръстоносен поход обуславят наличието на постоянни поводи за конфликт между Луи VII и неговия английски колега Хенри II и едновременно с това предопределят постоянната конкуренция между двамата – както по отношение на помощта за Светите земи, така и относно положението им на превъзходство един спрямо друг[35]. Техните интензивни отношения получават допълнителни стимули от действията на двамата крале за сключването на династически бракове между семействата

[30] Ibid., p. 131.

[31] Ibid., pp. 135–137.

[32] Epistolae Sugerii, abbatis S.Dionysii – RHGF, XV, ep. 12, 23, 36, 37, 52, 67.

[33] Vita Sugerii – RHGF, XII, p. 109–110.

[34] Относно Втория кръстоносен поход – Berry, V. The Second Crusade – In: Setton, K. (ed.) A History of the Crusades. Madison (Wisconsin) 1969, vol. 1, pp. 463–512; Phillips, J. The Second Crusade. Extending the Frontiers of Christendom. New Haven and London 2007, passim, които предлагат и изчерпателен преглед на литературата.

[35] Dunbabin, J. Henry II and Louis VII – In: Harper-Bill, Ch. and N. Vincent (eds.), Henry II. New Interpretations. Woodbridge 2007, pp. 47–62 предлага прекрасна панорама на отношенията между двамата.

им[36], както и благодарение на посредническата роля, изпълнявана от Луи VII, в конфликта между Хенри и архиепископа на Кентърбъри Томас Бекет[37]. Всъщност, особено голямо значение за взаимните им връзки има фактът, че френският владетел се явява сеньор на английския по отношение на неговите владения в рамките на кралство Франция. Това, от една страна, дава основание Капетингът да се разбира като естествен ръководител на евентуална френско-английска кръстоносна армия, но, от друга страна – желанието на Хенри II да постигне надмощие над своя сеньор и съответно да се еманципира спрямо него води до конфликти.

Именно в тази връзка нараства значението и начинът на употреба на финансовото могъщество. Тук е важно да се подчертае фактът, че през XII в. английските крале от династията на Плантадженетите превъзхождат многократно във финансово отношение своите Капетингски сеньори. Поради тази причина за Хенри II, а по-късно, както беше посочено по-горе, и за сина му Ричард I, не е трудно да налагат своето влияние и цели относно кръстоносните начинания и взаимоотношенията с Франция. Всъщност, английският владетел залага изключително много на сериозната си финансова мощ, за да налага или запазва своя авторитет, както и за да си осигури сериозно влияние по отношение на делата в Отвъдморските земи.

Активизирането на английския крал в тази връзка има своето начало с договора от Иври[38], сключен в 1177 г. с Луи VII, който предвижда заедно да проведат кръстоносен поход и който урежда различните проблеми, които биха могли да възникнат между двамата. Тази спогодба до голяма степен продължава опитите на двамата владетели да осигурят необходимата военна и парична помощ за Светите земи от 1166 г., когато започва събиране на пари в техните земи. За съжаление още на следващата година избухва конфликт между двамата, тъй като парите били събрани в

---

[36] Става дума за сключения брак между Хенри Младия и Маргьорит, както и за договорения, но не изпълнен, между Ричард и Алис. Относно брака на Хенри и френската принцеса – Gervase of Canterbury, Chronicle, p. 166; William of Newburg, b. II, ch. 24; Ex Roberti de Monte, Chronica – MGH, SS, VI, s. 507; Rogeri de Wendover, vol. 2, p. 288.

[37] Gervase of Canterbury, Chronicle, pp. 208–220.

[38] Roger of Hoveden, vol. 1, pp. 464–466; Анализ на договореностите у Hosler, J. Henry II. A Medieval soldier at War, 1147–1189. Leiden-Boston 2007, pp. 79–80; McLynn, Fr. Richard and John: Kings at War. Cambridge MA 2007, p. 55; Davis, H.W.C. England under the Normans and Angevins, 1066–1272. London 1905, p. 252; Barlow, Fr. The Feudal Kingdom, p. 346; Norgate, K. England under the Angevin Kings. London-New York 1887, vol. 2, p. 213.

Тур[39]. Кавгата избухва, тъй като Хенри държал да ги изпрати в Палестина, понеже били събрани в неговото графство, докато Луи считал, че той трябва да ги прехвърли на Изток, защото църквата в Тур му принадлежала. В действителност парите били събирани в Нормандия вследствие от кралски едикт, издаден по примера на сходен текст на Луи за френските територии[40]. Този случай определено подчертава неприкритата конкуренция между двамата владетели. Въпреки това същият договор е препотвърден в 1180 г. на среща между сина на Луи Филип и Хенри II между Жизор и Трие[41].

Подобен е случаят, който разказва и Уолтър Мап и който бива датиран в 1182 г. По това време от Светите земи пристигнал епископът на Акра. Новият френски владетел Филип II Август и английският крал го посрещат в Ла Гранж Сен-Арну. Когато епископът моли за помощ и пари срещу настъпващия към Йерусалим Салах-ад-Дин, Филип, към когото прелатът се обърнал първоначално, прехвърлил отговорността за защитата на Хенри. Плантадженетът обещал цели шестдесет хиляди марки в подкрепа на Светите земи и по този начин публично унизил своя сеньор, показвайки своето огромно финансово превъзходство[42]. Допълнително е нужно да се отбележи, че подобен подход при взаимоотношенията с Филип показва и Ричард Лъвското сърце.

От друга страна, Хенри II Плантадженет дълго време гради образа си на „специален благодетел“ на Светите земи[43]. Това той постига главно чрез употребата на финансите, с които разполага. Така, например, в Авранш през 1172 г. се заклева да издържа двеста тамплиера в Светите земи в продължение на една година[44]. Многократно той изпраща значителни парични суми в Палестина, които трябва да служат като своеобразен бъдещ резерв за евентуалната му кръстоносна експедиция. Тези

[39] Roberti de Monte, s. 515.

[40] Gervase of Canterbury, Chronicle, p. 198–199.

[41] Roger of Hoveden, vol. 1, pp. 521–523.

[42] Walter Map, De Nugis Curialium, ed. M. R. James (Anecdota Oxoniensia, Medieval and Modern Series, part XIV, Oxford, 1914), pp. 240–241. Подробно за финансовата политика на Хенри II и връзката му с кръстоносните походи – Mayer, H. E. Henry II of England and the Holy Land. – English Historical Review 97 (1982), pp. 721–739. Датировката, предложена в случая от Майер, както и достоверността на описаното от Уолтър Мап събитие, се оспорва от Кристофър Тайърман – Tyermann, Chr. England and the Crusades, 1095–1588. Chicago 1996, p. 46.

[43] Giraldus Cambrensis, Expugnatio Hibernica – In: Wright, th. (ed.), The Historical works of Giraldus Cambrensis, London 1894, p. 252.

[44] Gervase of Canterbury, Chronicle, p. 239.

средства биват посвещавани на Божието дело по различни причини – за изкупване на грехове, за опрощение и покаяние вследствие от убийството на Томас Бекет, за замяна на неизпълнен кръстоносен обет като част от неговото завещание или пък в отговор на директните молби от Изток. Особено характерен пример по отношение на последното е случаят с пристигналия в Западна Европа патриарх на Йерусалим – Ираклий. Предлагащият ключовете и короната на Йерусалим свещеник моли английския монарх да поведе лично или посредством някой от синовете си експедиция към Светите земи, но получава единствено обещание за пари – цели петдесет хиляди марки[45]. В действителност Хенри изпраща три хиляди марки в Светите земи[46]. Подобна е неговата реакция и след полученото писмо от папа Луций, с което римският понтифекс му напомня за необходимостта да изпълни поетия преди много години кръстоносен обет[47]. Вероятно това е сред основните причини славата на Хенри II да бъде като най-богат и могъщ сред кралете и съответно по този начин проанглийските извори, разказващи историята по приемането на Кръста в западна Европа след битката при Хатин, обясняват пътуването на архиепископа на Тир към английския владетел[48]. Едва в 1188 г. след приемането на Кръста край Жизор[49] Хенри II започва конкретна подготовка за потегляне на Изток и изпраща писмо в Светите земи за скорошното си пристигане[50]. Все пак, макар и лично, Хенри да не успява да потегли на Изток, а това да прави неговият син, неговото име бива посочвано сред спасителите на Тир заедно с това на Конрад дьо Монфера, тъй като кралят предоставил част от събраните за бъдещата му експедиция пари на рицарите тамплиери и хоспиталиери за защита на средиземноморското пристанище[51].

---

[45] Gervase of Canterbury, Chronicle, p. 325; Giraldus Cambrensis, Expugnatio, pp. 295–298, уточнява, че кралят вече бил изпратил определени суми на Изток и обещал скоро да изпрати още.

[46] Ex chronico anonymi Laudunensis canonici – RHGF, XVIII, 705.

[47] Giraldus Cambrensis, De Instructione, pp. 60–66.

[48] Richard of Holy Trinity, b. II, ch. 3; William of Newburgh, b. III, ch. 12–13.

[49] Gisleberti Chronicon Hanoniense – MGH, SS, rer.Germ., XXIX, s. 184; Roberti Autissiodorensis, Chronica – MGH, SS, XXVI, s. 253; Philippide, p. 66; Radulfi Coggeshalensis chronicis, s. 346; Giraldus Cambrensis, De Instructione, p. 98; Giraldus Cambrensis, Expugnatio, p. 299; Gervase of Canterbury, Chronicle, p. 406; Guillelmus Armoricus, p. 187; Rigord, p. 83–84; Richard of Holy Trinity, b. II, ch. 3.

[50] Roger of Hoveden, II, 85–86; William of newburg, III, ch. 24.

[51] Richard of Holy Trinity, b. I, ch. 12.

Личната ангажираност на западните крале с проблемите на Светите земи съвпада с необходимостта да изпълняват техните естествени задължения по отношение на защитата на вярата и църквата. Разбира се, силната религиозна и морална натовареност на тези владетелски функции не изключва по никакъв начин възможността да ги употребяват като средство за постигане на своите политически и военни цели. При това вплитането на личните и междудържавните конфликти в общата картина на кръстоносните походи води не само до утежняване на провеждането на общохристиянски успешни акции, но и до засилване на конкуренцията между различните властови групи в самите Отвъдморски територии. В тази връзка проблемите между Филип и Ричард по време на третия кръстоносен поход са показателни. По подобен начин и престоят на крал Луи IX в Палестина през 1250–1254 г. създава възможност както за налагане на кралския авторитет, но и утвърждава аспирациите на френските крале за водещо място в международните отношения[52].

В своите действия Луи IX следва модела, зададен от неговите предшественици Луи VII и Филип II Август[53]. След не особено успешна кампания в делтата на Нил[54] френският монарх акостира в Акра, която е изоставена от титулярния си владетел Конрад, отпътувал за южна Италия, за да се бори за наследството на баща си. Четири години по-късно Луи се връща у дома, оставяйки като свой наместник Жофруа дьо Саржен[55], който получава необходимите пари и войски, за да защитава Акра. Времето, прекарано в Отвъдморските територии, бива използвано от френ-

[52] До голяма степен обстоятелствата около тежкия конфликт между Хоенщауфените и Римската курия предпоставят френския политически успех.

[53] Подробно за живота и мотивацията, заложена в действията на свети Луи виж: Ле Гофф, Ж. Людовик IX Святой. Москва, 2001, passim.

[54] Chronique Latine de Guillaume de Nangis. Paris 1843, t. I, p. 20–206; разказ за случилото се се съдържа и в Epistola sancti Ludovici Regis. – In: Duchesne, A. Historiae Francorum scriptores coaetanei. Lutetiae 1649, t. V, p. 428–432; Continuation de Guillaume de Tyr, de 1229 a 1261, dite du manuscript de Rothelin – RHC, Hist. Occ. Paris 1859, t. II, p. 595–615; Annales de Terre Sainte – Archives de l'Orient Latin II (1884), p. 442–444; Matthaei Parisiensis, Chronica maiora. London 1874–1882, vol.5, p. 139–160, както и ibid., 165–169 предава писмо до Ричард Корнуолски относно поражението на френския монарх; Matthaei Parisiensis, vol. 6, p. 191–197; Жан дьо Жоанвил. Животът на Свети Луи. С., 2008, 78–136.

[55] Gesta sanctae memoriae Ludovici regis Franciae auctore Guillelmo de Nangiaco – RHGF, XX, p. 386; manuscript de Rothelin, p. 629; Vita Ludovici noni, auctore Gaufrido de Bello loco – RHGF, XX, p. 17–18; Guillaume de Nangis, p. 210–211; Gesta Sancti Ludovici Noni, Francorum regis, auctore monacho Sancti Dionysii Anonymo – RHGF, XX, p. 56; Annales de Terre Sainte, p. 446.

ския владетел, за да укрепи християнските градове – Яфа, Сидон, Акра, Кесария[56], да възстанови много от остарелите укрепления, да възстанови мира със съседите на кръстоносните държави, както и да уталожи проблемите сред аристократите в Светите земи. Неговото влияние става изключително голямо и той започва да се ползва с авторитета на легитимен владетел на тези територии, без в действителност да бъде такъв[57]. Способностите му да направлява в тези години случващото се в Светите земи се изразява символично и от факта, че след като прави Боемунд VI рицар, то последният прибавя френския герб към своя собствен, подчертавайки отношенията си с Капетинга[58]. Всички тези действия и успехи на Луи не биха били възможни без сериозната употреба на неговите значителни финансови средства, които биват употребени както за строежи, така и за издръжка на сосбствените му рицари, а дори и за набирането на допълнителни войски. Силното влияние на френския крал обаче води до това, че той става неудобен за самите утремерски барони. Директното свидетелство на Жоанвил, че те сами подканяли монарха да се върне обратно в държавата си, само потвърждава големината на реалната власт, с която Луи се ползвал по време на престоя си в Палестина[59].

Употребата на финансите е от съществено значение за кръстоносните експедиции. В действителност без сериозно парично осигуряване успехите на кръстоносните походи били немислими или пък можели да бъдат само много ограничени. Ясен пример за това предоставя втората експедиция на Луи IX от 1270 г., която завършила нещастно на тунизийския бряг. Следвайки отново моделите, зададени от своите предци, Капетингът се стремял кръстоносния поход да обедини в себе си възможно най-голям брой участници, които да направят от начинанието истинско общохристиянско дело. Поради това за френския владетел било важно

[56] Жан дьо Жоанвил…, с. 157, 169, 177; Guillaume de Nangis, p. 207; Gaufrido de Bello loco, p. 16; Vie de Saint Louis par le Confesseur de la reiner Marguerite – RHGF, XX, p. 68, 99, 103; Gesta sanctae memoriae Ludovici, p. 384; manuscript de Rothelin, p. 628–629; Guillelmus Carnotensis, De vita et actibus regis Francorum Ludovici – RHGF, XX, p. 31–32; Chronicon Hanoniense, s. 457; Extraits de la Chronique attribuée a Baudoin d'Avesnes, fils de la comtesse Marguerite de la Flandre – RHGF, XXI, p. 170; Marinus Sanutus Torsellus, Liber secretorum fidelium Crucis super Terrae Sanctae. – In: Bongars, J. Gesta Dei per Francos, sive, Orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolomitani historia. Hanoviae 1611, tomus secundus, p. 220; E chronico Normanniae ab anno 1169 ad annum 1259 sive potius 1272 – RHGF, XXIII, p. 215.

[57] Ришар, Ж. Латино-йерусалимское королевство. СПб., 2002, 303–16.

[58] Жан дьо Жоанвил…, 169–170; Annales de Terre Sainte, p. 445

[59] Жан дьо Жоанвил…, 192–193.

участието на английския престолонаследник и бъдещ крал – Едуард. Неговият баща Хенри III бил приел някога Кръста с намерението да се присъедини към Луи в Египет, но този план останал неосъществен[60]. След успокояването на обстановката в Англия в края на шестдесетте години на XIII в., започва подготовка за осъществяване на кръстоносен поход от страна на сина на Хенри Едуард, който приема върху себе си и бащиния обет. Експедицията на английския принц страда от много сериозна липса на достатъчно финансиране и това е използвано от Луи, който срещу предоставянето на значителна сума пари му предлага двамата заедно да потеглят на път. Условията за отпускането на заема са свързани с предаването на сина на Едуард като заложник в Париж, както и залагането на дохода на Гаскония за обезпечаване на предоставените средства[61]. Всъщност, походът на Едуард и по-специално решението за общи действия с френския крал, са предхождани от сериозна дипломатическа инициатива, която включва и помиряване на принца с херцог Глостър, за да може последният да вземе участие в начинанието[62]. По такъв начин посредством употребата на своите финансови инструменти френският владетел е в състояние да постигне идеологическите и военно-политическите цели на своята експедиция – от една страна, той отново се показва като миротворец, но и като справедлив сеньор, а от друга страна – той си подсигурява участието в експедицията на значителна и твърде опитна във военното дело военна част, каквато представляват английските поклонници.

Няма никакво съмнение относно изключителното финансово бреме, което ляга на плещите на кралете-кръстоносци, както и сериозното преимущество, което печелят владетелите, разполагащи със значителни материални средства. Те се издигат не само в очите на собствените си рицари, съумявайки да подчераят своята грижа за тях, но придобиват и определено надмощие спрямо другите участници в експедициите. В тази връзка изразходването на огромни като количество средства определено повишава благочестивостта на кръстоносните усилия на всеки от западните монарси. Възниква и въпросът дали евентуалното забогатяване или постигането на някакви придобивки извън контекста на целите на конкретния кръстоносен поход не водят до осъждане от страна на съвременниците и обвързване на липсата на успехи на експедициите с послед-

[60] Matthaei Parisiensis, vol. 5, p. 274–282.

[61] De antiquis legibus liber. Cronica maiorum et vicecomitum Londoniarum. Londoniis, 1846, pp. 111–114.

[62] Gervase of Canterbury, Gesta Regum, pp. 249–250.

валата греховност на участниците в походите. Реакциите след обсадата на Дамаск в 1148 г., както и силното негодувание от отпътуването на Филип II Август след превземането на Акра през 1191 г., са твърде красноречиви. Подобно е отношението и към Хенри III, за когото неговите съвременници смятали, че е приел Кръста единствено, за да се сдобие с повече пари, тъй като бил вдъхновен от примера на своя френски колега. От друга страна, себеотрицателните действия на Луи VII и Луи IX, а също и на Ричард Лъвското сърце, които изразходват както църковните, така и личните си средства, им създават образ на идеални кръстоносци. Премахвайки негативните моменти от кръстоносните им начинания и пречиствайки образа им от персоналните отрицателни качества, християнската памет ги превръща в своеобразни модели за подражание.

С намесата на западните светски владетели в кръстоносните походи, макар да се запазват основните характеристики на движението, то все пак придобива и редица светски (политически, идеологически и военни) черти. Важно място в постигането на кралските цели и за успеха на експедициите започват да играят финансовите средства, които предопределят не само осигуреността на кръстоносците, но и позволяват на техните предводители да водят активна политика, която да им осигури преимущество в определен конфликт или да им позволи да установят своето влияние в ареала на християнските държави в Светите земи. Именно поради това анализът на начините, по които кралете-кръстоносци си служат с наличните им финансови инструменти, дава възможност на изследователите да направят още една крачка към по-пълното и ясно разбиране на феномена кръстоносни походи.

ОБРАЗЪТ НА КУМАНИТЕ В „ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ“ И СЪВРЕМЕННИТЕ Ѝ РУСКИ ИЗВОРИ

Константин Голев

Отношението към Източноевропейската степ в различните национални историографии на страните, граничещи с нея, е много разнообразно и може да се разглежда като интересно за изучаване само по себе си явление. Поради специфичния ход на историческото повествование в отделните страни степта се вписва в разнообразен и понякога диаметрално противоположен контекст. Така, например, унгарци и българи, които свързват своя произход със степни племенни обединения, са склонни да се отнасят към по-късните степни народи от домонголския период[1] общо взето със симпатия. Но ако българските историци гледат към Дарданелите, когато говорят за варварския азиатски завоевател, то повечето от техните руски и съветски колеги не считат произхода на своята държавност за свързан със степта и виждат в нея основен извор на диви азиатски нашественици. Това твърдение е парадоксално, имайки предвид, че генезисът на държавните традиции в Киевска Рус начева именно когато средното течение на Днепър се намира в рамките на такова класическо степно държавно-политическо образование, каквото е Хазарският хаганат[2], и според някои учени е пряко следствие от този факт[3]. Но, разбира се, за да се стигне до този парадокс – и по-генерално до различната посока на класическия разказ за руската история през XIX и XX в. – има ред обективни причини. Важна част от тях се крият в самия характер на най-ранните, достигнали до нас руски извори, създадени в зората на руската историопис и публицистика – през XI и началото на XII в.

От този начален за руската писмена традиция период до нас са достигнали няколко разнообразни по своя характер извора, писани в различни жанрове и с различни цели – знаменитата „Повесть временных

[1] Катастрофичният характер на монголското нашествие обикновено поставя горната хронологична граница на периода на симпатии към степните народи.

[2] Golden, P. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden, 1992, с. 239.

[3] Пръв подобна хипотеза изказва Михаил Артамонов. – Виж: Артамонов, М. И. История хазар. Ленинград, 1962.

лет“, „Поучението на Владимир Мономах“, „Сказание за Борис и Глеб“ и житието на св. Теодосий Печорски[4]. Първите два са сред основните извори за ранната куманска история на Европейския континент. Те носят до голяма степен отговорността за формирането на негативния облик на степта въобще и на куманите в частност, както в средновековната, така и в по-новата руска историопис. Именно този феномен ще бъде обект на настоящото изследване. Житието на св. Теодосий Печорски и „Сказание за Борис и Глеб“ не споменават нито веднъж куманите и по тази причина се явяват само косвени извори за темата на нашето изложение.

Освен описаните произведения разполагаме с още едно произведение, което навярно е най-оспореният руски средновековен извор – прочутото „Слово о полку Игореве“. Споровете около неговата достоверност генерират цяло течение в руската историография и тъй като така и не предоставят крайно решение по въпроса, ще се въздържа да привеждам цитати от известната поема. В противен случай изводите, направени в настоящата статия, биха били уязвими от страна на критиците на въпросната автентичност. В допълнение към това изворът спада към литературния жанр и характерът на информацията, която ни предоставя, е силно повлиян от този факт. Дори защитниците на неговата автентичност го съотнасят към период, доста по-късен от първите редакции на „Повесть временных лет“ – най-рано края на XII в. Следователно информацията за куманите отговаря по-скоро на един по-късен, обобщен образ на степните съседи[5], отколкото на конкретните стереотипи на официалната руска историография, независимо че героите са реални исторически фигури. Поради всички изброени причини в статията ще бъдат разгледани само извори, които са писани по време или близо до описваните от тях събития и следователно разкриват в най-голяма степен официалното и донякъде фактическото отношение към куманите от страна на техните съвременници. Спецификата на информацията, заложена в „Слово о пол-

[4] Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. Москва, 1978, изд. „Художественная литература“. Сред ранните руски извори фигурира и „Слово о законе и благодати“ на митрополит Иларион, но тъй като изворът е написан преди появата на куманите по руските граници, ще остане встрани от нашето внимание.

[5] Такова проектиране на различни степни народи в един обобщен образ е характерно и за по-късните руски хроники, както и за фолклора – Chekin, Leonid S. The Godless Ishmaelites: The Image of the Steppe in Eleventh-Thirteenth Century Rus. Russian History, 19, Nos. 1–4, 1992, с. 9.

ку Игореве“, изисква съпоставянето с направените тук изводи в бъдеща, отделна работа.

Средновековното руско общество се изявява като особено „исторично“ и до нас са достигнали повече от двеста летописни текста във вид на преписи и оригинални съчинения, съставени в периода XIV–XVIII в.[6] Тази респектираща традиция се гордее с един впечатляващ по своето качество и обем доайен, с какъвто малко средновековни историографии могат да се похвалят – „Повесть временных лет“. Значението на този паметник е било оценено още от средновековните руски хронисти и благодарение на тях той се е съхранил до нас в множество преписи, които позволяват на руските извороведи да изолират с относителна точност текста на редакциите на повестта от 1116 и 1118 г.[7] „Повесть временных лет“ представлява изключително сложен летописен паметник, който съдържа в себе си няколко пласта – дело на няколко различни автора. Хрониката е съставена вероятно около 1113 г. от изключително талантливия монах Нестор[8] на базата на поне три недостигнали до нас домашни руски съчинения, хрониката на Георги Амартол, продължението ѝ от Симеон Логотет[9], както и от неизвестно количество византийски, български и прочие допълващи извори. Допълнително усложнение в структурата на извора внася фактът, че летописът на Нестор е достигнал до нас само в редактираните си варианти от 1116 г. (дело на Силвестър[10], игумена на семейния манастир на княз Владимир Мономах, 1113–1125) и 1118 г. – дело на

---

[6] Приселков, М. Д. История русского летописания XI–XV вв. Санкт Петербург, 1996, с. 45.

[7] Шахматов, А. Разыскания о русских летописях…, с. 10; Приселков, М. Д. История русского летописания XI–XV вв., Санкт Петербург, 43–45. Казвам с относителна точност, отчитайки факта, че Доналд Островски отправя детайлна и напълно издържана критика към многобройните издания на хрониката до 1981 г., като посочва слабости в работата не само на класици като А. Шахматов, но и на съвременни авторитети като М. Приеслков, Л. Дмитриева и Д. Лихачев – Ostrowski, D. Textual Criticism on the Povest' vremennykh let: Some Theoretical Considerations. – Harvard Ukrainian Studies V, 1 (1981), 12–31. Островски с право отбелязва преди цели трийсет години, че все още чакаме по-добро издание на ПВЛ, но тъй като до днес такова няма, в текста е използвано едно от изданията на академик Лихачов.

[8] Шахматов, А. Разыскания о русских летописях…, с. 10, Впрочем Нестор е автор и на вече споменатото житие на Св. Теодосий Печорски, както и на „Сказанието за Борис и Глеб“. Несъмненият литературен талант, който демонстрират творбите му, е причина творческата му слава да не помръква до наши дни.

[9] Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. Москва: изд. „Художественная литература“, 1978, , с. 419.

[10] Приселков, М. Д. Цит. съч., с. 74.

анонимен монах, също работещ под покровителството на Мономаховия дом[11]. Независимо от използването на по-ранни съчинения и по-късните намеси в работата на Нестор хрониката носи яркия отпечатък на характерния за него висок стил и повествователен характер. Разбира се, многобройните редакции и преписи са довели до наличието на множество противоречия между различни части на текста, очевидно писани в различен политически контекст и с различни мотиви. На мен ми се струва, че при сегашното състояние на руските извори ясното разграничаване на отделните пластове е непосилна задача, чието решение за щастие няма определящо отношение към предмета на настоящата работа.

Важна особеност на летописния текст е неравномерната наситеност с историческа информация в различните му части. Първоначалните сведения за разселването на източните славянски племена и ранната история на Рус са с легендарен характер, като успоредно с приближаването на събитията до времето на самия автор и непосредствените му предшественици историческата стойност на информацията расте. При управлението на Ярослав Мъдри (1016–1054) изложението на фактите започва да става все по-достоверно и систематизирано[12], а информацията около смъртта му и последвалите събития можем да наречем наистина подробна[13]. Времето на тази промяна приблизително съвпада с появата на куманите в Източноевропейската степ[14] и информацията за тях значително надминава по обем тази за предшестващите ги номадски народи.

Наличието на две редакции върху първоначалния текст само в разстояние от пет години от съставянето му безспорно привлича вниманието и се нуждае от обяснение. Това обяснение, разбира се, трябва да търсим в политическия контекст, в който е била изготвена първоначалната версия и рязката смяна на обстановката много скоро след завършването на работата. Корените на тези резки обрати също ни отвеждат до времето около смъртта на Ярослав Мъдри (20 февруари 1054 г.). Като

---

[11] Пак там, с. 82.

[12] За разлика от управлението на Владимир I (978–1015), което макар да ни носи ценни исторически сведения, е подчинено на стереотипния образ, който притежават владетелите кръстители в православната житийна традиция.

[13] Саймън Франклин поставя точната граница в средата на шестото десетилетие на XI век. – Franklin, S. Shepard, J. The Emergence of Rus 750–1200, Longman, London and New York, 1996, p. 248.

[14] Първото сведение за тяхната поява в Руските земи е зафиксирано в статията за 1055 г. – Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. Москва: изд. „Художественная литература“, 1978, с. 176.

следствие от това значително събитие почти всички земи[15] на обширното Руско княжество остават владение на петимата му синове[16] – т.нар. Ярославичи. При разпределянето на бащиното наследство Ярославичите станали изразители на една тенденция, която отдавна си пробивала път в Рюриковата династия – подялбата на големи части от страната със съответстващи им „столни“ градове. Тези части от „Руската земя“ се наричали удели. Според „Повесть временных лет“ този път подялбата станала между петимата братя по волята на Ярослав, изразена на смъртния му одър[17]. Реализирайки я, наследниците му номинално оставали подчинени на най-големия си брат Изяслав Ярославич в Киев, но в зависимост от големината на уделите си разполагали в различна степен на независимост, която на моменти стигала дотам, че да се конфронтират открито с кивския си „батко“. И така Изяслав заел Киевския престол, вторият брат Святослав – Черниговския, а третият Всеволод – Переяславлския, оформяйки свои младши клонове на династията. Последните двама Ярославичи се поминали скоро след смъртта на баща си[18], но не пропуснали да създадат преди това приличен брой наследници, които на свой ред да предявят претенции за собствения си „хляб“[19]. Към създалия се династичен хаос прибавили дела си и някога скромните братовчеди от Полоцк, които се опитали да прекроят сферите на влияние в своя полза[20]. Самите Ярославичи се опитали да приложат сложна система за престолонаследие на киевския трон по хоризонтален ред – от по-възрастен към по-млад

[15] С изключение на Полоцк, който бил владение на Изяслав Владимирович. Изяслав се преселил в отвъдното още в 1001 г. и приживе на Владимир властта в Полоцк била предадена на неговия син Брячислав Изяславич. Тъй като Брячислав благоразумно се държи настрана от борбата за Киевския престол (The Cambridge history of Russia. V. 1: From Early Rus' to 1689. Edited by Maureen Perrie, Cambridge University Press, с. 75), Полоцк остава встрани от вниманието на Ярослав Мъдри и с редки прекъсвания ще бъде управляван от наследниците на Изяслав чак до 1130 г.

[16] Ярослав Мъдри имал още двама синове, които надживял – Иля и Владимир, починали съответно през 1020 и 1052 г.

[17] Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. Москва: изд. „Художественная литература“, 1978, с. 174.

[18] Вячеслав през 1057 г., а Игор през 1060 г. – Повесть временных лет…, с. 176.

[19] Когато говорят за уделите си, князете в „Повесть временных лет“ и в „Поучение Владимира Мономаха“ понякога използват и метафората „хляб“ – В: Повесть временных лет…, с. 244; Поучение Владимира Мономаха. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. Москва: изд. „Художественная литература“, 1978, с. 413.

[20] Franklin, S. Shepard, J. Op. cit., 251–252.

брат, която обаче не признавала правата на всичките им племенници върху върховния стол, без да ги лишава от възможността да претендират за местните удели. Сложността на системата била компенсирана от толкова чести нарушения, промени или пренебрегвания, че в наши дни (въпреки многото остроумни опити) не сме в състояние да кажем какъв всъщност е бил първоначалният ѝ замисъл[21]. Все пак в резултат от граждански войни, народни бунтове, преврати и естествена смърт и тримата вече споменати Ярославичи съумели да заемат бащиния си престол, а Изяслав дори успял да го загуби два пъти, преди на третия да бъде убит в битка със синовете на двама от братята си[22]. Междувременно нароилите се ярославови внуци и правнуци, които нямали търпение или пък права да заемат приличен удел, лудували по крайбрежието на Черно море, ту узурпирайки периферното Тмутараканско княжество, ту пиратствайки по устието на Днепър[23].

След смъртта през 1093 г. на най-дълголетния Ярославич – Всеволод, на киевския престол се възкачил първият от ярославовите внуци Святополк Изяславич (1093–1113). Неговите най-амбициозни съперници и врътстници били добралият се до втория по богатство и престиж черниговски трон Олег Святославич и заелият значително по-постния, но все пак трети в йерархията переяславлски престол Владимир Всеволодович Мономах[24]. Така създалата се ситуация практически копирала положението отпреди четвърт век, когато бащите на въпросните князе заемали същите „столове“ и решавали помежду си съдбата на останалите части от „Руската земя“[25]. При управлението на Святополк старшите предста-

---

[21] Всъщност някои автори са склонни да разглеждат отношенията в династията като „Политическа култура“ или някаква форма на етикет, отказвайки да се ангажират с декодирането на ясно определена система. – Franklin, S. Shepard, J. Op. cit., с. 260, 276–277.

[22] Повесть временных лет…, с. 212; Виж също и коментара на събитията. – В: Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. Айрис – пресс. Святославичи, 2002, с. 168.

[23] Гумилев, Л. Н. Древняя Русь… – Приключения Олега Святославича…, с. 169.

[24] Владимир се нарекъл Мономах по фамилното име на майка си, която произхождала от фамилията на Византийския император Константин Мономах. Такава практика в дома на Рюриковичите няма и вероятно Мономах е предприел този тщеславен ход, за да фокусира върху себе си част от престижа, който византийският император обладавал в руското общество. Относно позицията на Переяслав в йерархията на руските „столни“ градове виж: Franklin, S. Shepard, J. Op. cit., с. 264.

[25] Затова някои руски учени са склонни да наричат периодите на съвместно съжителство на тримата братя (Изяслав, Святослав и Всеволод) и впоследствие на тримата братовчеди (Святополк, Олег и Владимир), съответно Първи и Втори Триумвират. – Виж: Вернадский, Г. В., М. Карпович. Т. 3. История России. Киевская Русь, 1953, 52–55.

вители на династията трябвало да намерят адекватен начин да регулират собствените си взаимоотношенията, както и тези с нароилите се князе от третото поколение Ярославичи. Изход от ситуацията бил намерен в нещо като княжески симпозиуми, които се организирали през няколко години с цел да уредят натрупалите се текущи противоречия между впечатляващия брой членове на управляващия род[26].

Към вече споменатите събития трябва да прибавим и две наистина мащабни кумански нашествия през 1068 и 1093 г., както и редица помалки кумански набези и участието на различни кланове в постоянните междуособици, които характеризират семейния климат в Рюриковия дом. Активността на куманите и няколко техни значителни военни победи (1068 г. – на река Алта, 1093 г. – на река Стугна)[27] ги превърнали в най-опасните съседи на „конфедерацията“ от руски князе. Тежестта на военно-политическото им присъствие по южните и югоизточните граници на „Руската земя“ можем да преценим по факта, че като последствие от поражението, което претърпял скоро след възцаряването му на река Стугна, самият киевски княз Святополк бил принуден да се ожени за куманска принцеса[28]. Скоро станало обичайна практика руските князе да търсят невести за синовете си в степта като гаранция за мирното съжителство или за подкрепа срещу някой несговорчив братовчед. Така всяка от претендиращите за киевския трон младши линии на Ярославичите включила в арсенала си поне по една куманска съпруга[29].

Активността на куманите и динамиката на техните набези поставила пред династията редица военни, политически и чисто стопански проблеми, предизвикани от нестабилността на границата. Както вече отбелязахме, кумански вождове отправяли най-сериозното външнополитическо предизвикателство към Киевска Рус. Отговорът на царствените братовчеди бил серия от мащабни контраудари в степта (1103, 1107, 1109, 1111)[30], които били организирани при управлението на куманския зет Святополк Изяславич (1093–1113), но както изглежда, техен главен вдъхновител бил неговият главен политически конкурент Владимир

[26] Такива княжески „конференции“ били свикани в Любеч през 1097 г., в Уветичи – 1100 г., на река Золотча – 1101 г., на Долобското езеро – 1103 и т.н. – Виж: Franklin, S. Shepard, J. Op. cit., 274–275.

[27] Каргалов, В. В. Внешне-политические факторы развития феодальной Руси (Феодальная Русь и кочевники). Москва: изд. „Высшая школа“, 1967, 39–40.

[28] Повесть временных лет…, с. 234.

[29] Пак там, с. 274.

[30] Плетнева, С. С. Половци. Москва: изд. „Наука“,1990, 55–61.

Всеволодович Мономах. Тази системна и агресивна политика дала като резултат промяна на баланса на силите в Черноморските степи, където поради обвързаността на номадския бит с климата куманите се оказали неочаквано уязвими за концентричните удари на княжеските дружини[31].

Такава е накратко историческата канава на събитията, довели до създаването на „Повесть временных лет“ и респективно описани в самата повест. Както вече споменахме, оригиналът на повестта бил завършен около смъртта на Святополк Изяславич през 1113 г. Овакантеният трон бил зает от амбициозния му братовчед Владимир Мономах, чийто авторитет нараснал неимоверно заради организираните срещу „поганците“ от степта походи[32]. Като умел политик Мономах прекрасно съзнавал значението на писаната при неговия съперник летопис и тутакси организирал редакцията ѝ под перото на споменатия вече Силвестър – игумен на фамилния манастир, основан от бащата на княза. Тази редакция била завършена през 1116 г. и през 1118 г., почти веднага след това по неизвестни причини била последвана от втора, също така благосклонна към Мономаховия род преработка[33]. Основните политически събития, които вълнували умовете на съвременниците, били непрекъснато засилващата се след смъртта на Ярослав Мъдри децентрализация, междуособните борби на Рюриковичите и, разбира се, куманските нашествия. Както съставителят Нестор, така и по-късните редактори не могли да изключат от повествованието си тези основни констелации от факти[34]. За да представи някакво логично обяснение на динамичната събитийна последователност и да я подреди в изгоден за киевския владетел космогоничен ред, подчинен на върховния авторитет – християнската религия, още самият Нестор изградил повествованието, базирайки го на три основни сюжетни линии. Тези линии имат аксиоматичен характер и са несиметрични както по обем, така и по значението си за общата структура на творбата. Изплетеното около трите главни стереотипа повествование силно деформира образа на Киевска Рус в годините след смъртта на Ярослав

---

[31] Въпреки многобройните и на моменти напълно основателни критики в този случай Гумильов предлага релевантно тъкуване на проблема. – Виж: Гумилев, Л. Н. От Руси до Росии. Очерки этнической истории. Ч. I., гл. V: Миг единства, параграф Безпринципность.

[32] Рыбаков, Б. А Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: изд. „Наука“, 1982, 458–459, 462.

[33] Приселков, М. Д. Цит. съч., 80–84.

[34] Така, както и най-всеотдайният сталинист не би могъл да премълчи катастрофата от 1941 г. просто защото споменът за нея е много ярък в общественото съзнание.

Мъдри и особено на няколко съществени аспекта от тогавашната социална и политическа реалност. Заложената от съставителя структура не претърпява съществени изменения в по-късните редакции и продължава да бъде определяща за характера на информацията в запазените варианти. Така достигналият до нас краен продукт се оформя като политическа програма на киевските князе от края на XI-то и началото на XII-то столетие. Отделните корекции, които нанасят различните редакции, са не само трудно различими, но и несъществени от гледна точка на конструкцията на хрониката, изградена върху описаните три сюжетни линии. По-голямата част от поправките има за задача да повиши авторитета на Мономах и да обоснове правата му върху киевския престол, като същевременно отстрани някои твърде благоприятни за Святополк параграфи. Както вече отбелязахме, за крайния облик на така създадената политическа програма тези добавки не са определящи, тъй като независимо дали в Киев управлява Святополк Изяславич или Владимир Всеволодович Мономах, интересите на киевския трон, в чието подножие е изработена и преработена „Повесть временных лет“, остават в общи линии едни и същи, а именно – запазване на водещата роля на Киев в „Руската земя“ и фактическо подчиняване на твърде дейните братовчеди под скиптъра на киевския владетел.

Първият и най-значим за общия облик на творбата стереотипен сюжет е централната роля на Киев в руската история[35] и като следствие – неоспоримото му върховенство над всички останали градски центрове в Руската земя. Показателен за определящия характер на този мотив в цялостната конструкция на произведението е първото ѝ изречение. То представлява нещо като резюме и гласи: „*Се повѣсти времяньных лѣт, откуда есть пошла русская земля, кто в Киевѣ нача первье княжити, и откуду Руская земля стала есть*“[36]. Оттук нататък върховенството на Киев не подлежи на съмнение до самия край на хрониката. Но въпреки безспорния политически и духовен престиж, който Киев – „майката на руските градове“, все още притежава в началото на XII в., фактическото положение на града започва все повече да се отдалечава от този стереотип[37]. Киев продължава да бъде седалище на върховния княз, на митрополита и на най-почитаните манастири, но започва постепенно да губи

[35] Franklin, S. Shepard, J. Op. cit., c. 319.

[36] *„Това е разказът за миналите години, откъде е тръгнала Руската земя, кой в Киев започна първи да князува и как е възникнала Руската земя“* – В: Повесть временных лет…, с. 22.

[37] Franklin, S. Shepard, J. Op. cit., 319.

монопола в управлението на страната, който има при Ярослав Мъдри. Още цял век Киев ще остане разпределителен център за стоките, идващи през Черно море от Константинопол, и първа спирка на идващите по този път технологии[38]. Но подчинените повече или по-малко номинално на Киев княжества ще стават извор на все по-големи политически амбиции, които в крайна сметка ще доведат града до окончателна загуба на водещата му роля в политическия живот.

Авторите на „Повесть временных лет“, без значение какви са политическите им пристрастия, използват максимално престижа на Киев и го поставят в центъра на историческия си разказ, като спрямо него определят критериите си за предателство и лоялност, за победа и поражение и което е най-важното – за възход и упадък. Тук е и основният конфликт на първата сюжетна линия с реалното положение в страната, тъй като под привидния хаос на междуособните династически борби в дома на Рюриковичите прозира динамичното демографско и икономическо развитие на различните региони в „Руската земя“, които все по-решително се еманципират от първоначалния властови център в Киев. И тъкмо наличието на икономически стабилни и демографски активни градски центрове с обширни селскостопански хинтерланди, каквито са Полоцк, Чернигов, Владимир и т.н., които желаят да се сдобият със собствен княз (понякога и със собствена династия), се превръща в основа на династическите борби. Разбира се, този фактор не трябва да се абсолютизира, но без да изключваме личните амбиции и качества на различните представители на Рюриковци, трябва да отбележим, че техните начинания твърде често отговарят на интересите на оглавяваните от тях уделни княжества и понякога този интерес е даже единственият мотив[39]. И така описаните от киевските хронисти династически борби имат в основата си все по-динамичното развитие на някогашните провинции. Периодът на начеващата децентрализация, описан в доста мрачни краски от киевските монаси, всъщност представлява период на бурно развитие на някога периферните райони, който води до стопански, демографски и пространствен прогрес на „Руската земя“ като цяло, но цената за това е постепенната загуба на водещото положение

[38] Ibid., 279–281.

[39] Потвърждения за това можем да намерим във факта, че този процес ще се засилва в следващото столетие, а човешките амбиции са величина, която зависи твърде много от конюнктурата. И в този случай най-детайлно описание на същината на процеса и неговото по-нататъшно развитие дава Гумилев, Л. Н. От Руси до Росии. Очерки этнической истории. Ч. II, гл. II, параграф: За други своя.

на Киев. Или иначе казано това, което за Киев изглежда упадък, може да означава просперитет за цялата Средновековна Рус[40].

Втората тенденция се проявява в текста предимно при описанието на събитията след смъртта на Ярослав Мъдри с едно изключение, което ще посочим по-долу. Тази сюжетна линия се характеризира с пропагандирането на идеала за единството на братята, което според Нестор трябва да бъде основна етично-морална норма в отношенията между представителите на Рюриковия дом. Посочената морална норма отговаря на официалната йерархична подчиненост на уделните князе на старшия представител на династията, чийто първообраз откриваме в оформилата се през 50-те години на XI-то столетие ситуация. Тогава, както знаем, Руската земя е разпределена между ярославовите синове, като най-възрастният от братята заема киевският престол. Първоначално идиличната ситуация скоро се изражда в остра династическа междуособица, но въпреки това оставя след себе си представата за най-старшия Ярославич като глава на семейството. Независимо че киевският владетел далеч не винаги се падал най-възрастният в рода[41], той бил възприеман като старши представител на династията и според традицията останалите князе били морално задължени да се подчиняват на „големия брат“. Разбира се, когато тези морални задължения не били подплатени с по-прагматични съображения, често били нарушавани, но въпреки това митът за братското единство оставал силно пропагандно оръжие в ръцете на киевските владетели. Макар че Нестор проявил извънредния си талант при развитието на тази линия, той далеч не бил пионер в това поприще. Митът за единството на братята води корените си от култа към първите руски светци Борис и Глеб[42]. Съгласно житията им двамата синове на Владимир I били убити от повъзрастния си брат Святополк Владимирович при борбата за княжеския

[40] Franklin, S. Shepard, J. Op. cit., xix. В оправдание на древните хронисти можем да кажем, че не всички аспекти от този процес могат да бъдат видени от съвременниците и е твърде възможно те да са били искрено убедени в есхатологичния характер на бурната децентрализация.

[41] Какъвто впрочем не бил и самият Изяслав, тъй като чичо му Судислав демонстрирал учудващо дълголетие, независимо че прекарал двайсет и четири години в тъмница. Едва през 1059 г. Ярославичите му позволили да прекара последните години от живота си на свобода, макар и не пълна, тъй като удивително жизненият чичо бил подстриган за монах. – В: Повесть временных лет…, с. 176.

[42] Именно този култ е и изключението, за което споменахме, тъй като младите князе са убити през 1015 г. В „Повесть временных лет“ има пространен разказ за гибелта им, поместен от автора на житията им Нестор под същата година. – В: Повесть временных лет…, 147–155.

престол. Макар че знаели за намеренията на Святополк, те се подчинили на неговите заповеди, тъй като не желаели да нарушават заповедите на своя по-възрастен брат и така се превърнали в мъченици[43].

Всички Ярославичи почитали паметта на своите чичовци[44] и култът към тях се оформил вероятно още преди смъртта на Ярослав Мъдри, тоест близо половин век преди Нестор да започне работа по хрониката си. Стъпвайки на тези здрави основи, талантливият киевски монах съумял да доразвие идеята за братското единство, вграждайки в нея различни елементи от християнската традиция и създавайки нови, свързани с този идеал християнски паметници. По този начин Нестор се стремял и до голяма степен успял да легитимира този идеал и да представи подчинението на най-големия киевски брат като най-висш морален дълг на уделните князе. Освен че Нестор е автор на достигналото до нас „Сказание за Борис и Глеб“, където оформя в завършен вид пропагандирания идеал, той прокарва тази идея и в другите си две запазени съчинения[45]. В житието на св. Теодосий Печорски изрично се подчертава, че светият старец отказвал да присъства на пира, организиран в Киев от Святослав и Всеволод, защото те детронирали по-възрастния си брат Изяслав[46]. Авторът на житието не пропуска да отбележи, че светецът и впоследствие многократно укорявал заелия киевският престол Святослав за изгнанието на брат му, *„… който му бил вместо баща“*[47]. Но истинска виртуозност при изграждането на тенденцията за братския дълг Нестор демонстрира в самата „Повесть временных лет“. Така, например, при заимстването от византийските източници на разказа за населяването на света от потомците на ноевите синове Сим, Хам и Яфет, Печорският монах вмъква в хода на оригиналната история и решението на братята никой да не престъпва в дела на другия[48], като по този начин аргументира внушаваната от него тенденция с цялата

---

[43] Сказание о Борисе и Глебе. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. Москва: изд. „Художественная литература“, 1978 .

[44] През 1072 г. тримата братя организирали заедно пренасянето на мощите на Борис и Глеб. – В: Повесть временных лет…, с. 194. Техните наследници също продължили да честват паметта на двамата братя, превръщайки култа в един от най-престижните символи на династията.

[45] Повесть временных лет и Житието на Св. Теодосий Печорски.

[46] Житие Феодосия Печерского. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. Москва: изд. „Художественная литература“, 1978, с. 376.

[47] Пак там, с. 378.

[48] Повесть временных лет…, с. 24.

тежест на християнската традиция. До същия похват авторът прибягва при съобщението за смъртта на неднократно споменатия Изяслав, който „… положил своята глава за брата си“[49]. След описанието на сражението, в което загива Изяслав, следва дълга апология на този киевски княз, изпъстрена с библейски примери, които отново имат за цел да оставят у читателя впечатлението за библейска санкция на многократно изтъкваната концепция за солидарността между братята[50]. Издигната в противовес на междуособните конфликти, тази базирана на носталгията концепция всъщност пропагандирала едноличната доминация на киевския „стол“. Дори по-меката версия за ненамесата на братята в чуждите удели укрепвала все по-ерозиращото номинално върховенство на Киев, тъй като отхвърляла промяната на съществуващия към момента ред. Разбира се, когато Владимир Мономах заел киевския престол, стройно изградената тенденция за единството на братята и върховенството на киевския престол по никакъв начин не накърнявала династическите му интереси и дори удобно легитимирала позицията му на върховен арбитър и разпоредник с останалите княжески „столове“. Това обяснява и запазването на изградената от Нестор конструкция на повестта в по-късните редакции.

Сега идва ред на третата и най-важна за нашето изследване сюжетна линия, определяща еднозначно мястото на куманите в официалната хроника на киевските владетели от началото на XII в. Не бихме могли да извършим адекватен анализ на тази тенденция, без да познаваме предходните, защото както ще видим, тя се намира в тясно взаимодействие с тях и до известна степен е тяхна функция. Трябва да имаме предвид, че описаните по-горе стереотипи за киевоцентричната концепция на първата руска хроника и солидарността между братята са добре известни на науката, но тенденцията за негативното представяне на куманите като елемент от общата структура на творбата досега като че ли остава встрани от вниманието на изследователите.

Че „Повесть временных лет“ представя куманите в определено негативна светлина, няма никакво съмнение и за този подход бихме могли да открием множество обективни причини. Русите възприемат степните си съседи като напълно чужди на своята действителност по начин на живот,

[49] Пак там, с. 214. Впрочем и в житието на св. Теодосий Печорски Нестор не пропуска да изтъкне при споменаването на Изяслав, че това е оня княз, който впоследствие положил главата си за своя брат. – В: Житие Феодосия Печерского. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. Москва: изд. „Художественная литература“, 1978, с. 368.

[50] Повесть временных лет…, с. 214, 216.

социална организация и дори като характер на обитаваните територии[51], тъй като за руския човек от XII в. степта е все още чуждо и екзотично пространство. Тази разлика можем да забележим при полулегендарното описание на маджарската миграция от края на X в. Когато авторът съобщава, че маджари разпъват станове край Киев, изрично подчертава: *„… бѣша бо ходяще, аки се половци"*[52]. Но, разбира се, най-важната и негативна черта на степните съседи бил фактът, че не принадлежат към християнската религия[53]. Това качество било дотолкова определящо в очите на киевските монаси, че прикачвайки им постоянно пейоративното название „поганци", те понякога дори не уточняват, че иде реч тъкмо за куманите. За разлика от множеството езически народности[54], които обитавали периферните области на Киевска Рус, куманите били единствените „поганци", които си позволявали да безчинстват в самото сърце на Руската земя. Всъщност като се изключат няколкото намеси на поляците в руските междуособици, куманите били единствените и същевременно „най-чуждите" чужденци, които си позволявали да заплашват главните политически центрове на Киевска Рус в края на XI и началото на XII в.[55] Тази тяхна активност в съчетание с езическата им природа не би могла да им осигури много ласкаво отношение на страниците на „Повесть временных лет".

И все пак споменатите фактори не са достатъчни, за да обяснят мястото на куманите в хрониката. Наред с тях определящи се оказват и разгледаните по-горе водещи при оформянето на разказа стереотипи. Така, например, ако прегледаме всички съобщения за куманите в повестта, ще установим, че няма нито едно, което да съдържа какъвто и да е положителен епитет или оценка, дори когато се касае за нападения в съюз с руски князе над съседи, какъвто е примерът с княз Василко Ростиславич, нападнал поляците с куманска помощ през 1092 г.[56] Още по-фрапиращ е случаят с описанието на една от множеството междуособни битки между синовете на Мономах и братовчед му Олег Святославич. Непосредствено преди сражението пристигнали като подкрепление кумани, за които хрониката изрично съобщава, че са били изпратени от Владимир Моно-

[51] Chekin, Leonid S. The Godless Ishmaelites: The Image of the Steppe in Eleventh-Thirteenth Century Rus. Russian History, 19, Nos. 1–4 (1992), с. 10–11.

[52] „Скитали те така, както сега половците". – В: Повесть временных лет…, 40.

[53] Chekin, Leonid S. The Godless Ishmaelites…, с. 10.

[54] Включително и някои славянски племена, каквито били например Вятичите.

[55] Каргалов, В. В. Цит. съч., 39–42.

[56] Повесть временных лет…, с. 226.

мах под командването на един от по-младите му синове – Вячеслав[57]. Тогава Мстислав Владимирович, най-възрастният мономахов син и бъдещ киевски княз, дал бащиното си знаме на куманин на име Куную и го поставил да командва дясното му крило[58]. Чрез този ход Мстислав се стремял да заблуди противниците си, че именитият му баща е на бойното поле. Информацията, която ние можем да извлечем от този епизод, е, че споменатият само в този случай Куную явно е бил достатъчно доверено лице на княза, за да може да му бъде поверен такъв отговорен пост и което е по-важното – да му бъде предоставено знамето на самия Мономах. И все пак дори в този случай първоначалният съставител (или промономаховите редактори, които са по-вероятните автори на този пасаж) не намират добра дума за куманския военачалник, вероятно защото тя би била в противоречие с общата тенденция.

В този и подобни нему случаи хронистите се задоволяват със съвсем равнодушно и неутрално отношение към куманите, каквото е изразено в общо 12 съобщения, които в някои случаи се състоят от единични споменавания. За сравнение съобщенията, в които куманите са назовани с пейоративни обръщения или се описват военни конфликти между тях и руските князе, са на брой 23. Прави впечатление, че тези отрицателни по своя характер съобщения са с много по-голям обем и включват много повече споменавания. Ако към тях добавим и две съобщения, които първоначално споменават куманите неутрално, но впоследствие отново ги свързват с военни действия, можем да заключим, че параграфите, които внушават негативно отношение към куманите, превишават повече от два пъти неутралните съобщения в „Повесть временных лет“. В добавка към това образът на куманите като свирепи противници или безлични, но необходими съюзници, определено носи следите от една съзнателна обработка на съставителя.

Това впечатление се подкрепя и от анализа на друг твърде ценен извор от същата епоха – автобиографията на Владимир Мономах, достигнала до нас в рамките на неговото знаменито „Поучение“[59]. Автобиографията на киевския княз, както и „Поучението“, като цяло са в същата степен продукт на политически съображения, както и самата „Повесть временных лет“. Въпреки че официалният адресат на „Поучението“ са

[57] Пак там, с. 246.

[58] Пак там, с. 248.

[59] Поучение Владимира Мономаха. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. Москва: изд. „Художественная литература“, 1978, .

владимировите „деца“, текстът несъмнено е насочен към много по-широка аудитория и има за цел да представи образа на Мономах в ярката светлина на „идеалния княз“[60]. Както отбелязва Б. А. Рибаков, при създаването на творбата надали се е очаквало главната ѝ аудитория да бъдат преките наследници на Владимир Мономах, тъй като по това време те вече женели дъщерите си и едва ли се нуждаели от бащиното „Поучение“[61]. Но независимо от яркия политически контекст, който „Поучението на Владимир Мономах“ носи, както и от факта, че е бил съставен под личната редакция на може би най-ловкия политик от онова време, той рисува една много по-жива и реална картина на събитията от границата между XI и XII в. Характеризира се и с една много по-динамична визия на руско-куманските отношения и значително по-плуралистичен образ на степните съседи. Тук куманите не са обединение в едно събирателно и обезличаващо понятие и съюзниците са ясно разграничени чрез прилагателните „наши“ и „свои“[62]. Мономах използва само веднъж в автобиографията си определението „поганци“[63], когато говори за куманите, което свидетелства за значително по-изчистения им от идеологически напластявания образ. Освен детайлно изброените кампании срещу куманите князът се гордее и с мирните споразумения, сключени с тях, които възлизат на „двайсет без едно“[64]. Мономах споменава „най-добрите кумански князе“, които е „освободил от оковите“, и взимането на дъщеря на кумански вожд за невеста в рода си“[65]. Разбира се, „куманофилията“ у него не надминава границите на разумната политика и няколко реда по-надолу Владимир с гордост изрежда броя и ранга на пленниците, които е „довел живи“ и е „посякъл“[66]. Важна информация за характера на руско-куманското съседство ни носи фактът, че киевският владетел изброява множество имена на различни кумански „князе“ и с лекота се ориентира в пъстрата мрежа от кланове. Но което е по-важното, Мономах явно разчита, че широката публика, към която е ориентирано съчинението, ще притежава същите познания за неговите степни противници и сватове,

---

[60] The Cambridge history of Russia. V. 1: From Early Rus' to 1689. Edited by Maureen Perrie, Cambridge University Press, с. 81.

[61] Рыбаков, Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: изд. „Наука“, 1982, с. 461.

[62] Поучение Владимира Мономаха…, 402–405.

[63] Пак там, 404–405.

[64] Пак там, 406–407.

[65] Пак там, 406–407.

[66] Пак там, 406–409.

защото почти не прибягва до пояснения след споменаването на кумански вожд или клан. Очевидно руското общество по това време познава достатъчно добре своите номадски съседи. Описанието на руско-куманските отношения в „Поучението на Владимир Мономах“ продължава да бъде доминирано от военните конфликти, но също така свидетелства, че те съвсем не са единствената сфера на контакт между двата народа[67]. За разлика от „Повесть временных лет“ съчинението на киевския княз ни представя най-пъстър спектър от взаимоотношения, които правят рисуваната от него картина много по-близка до реалността. Вярно е, че в „Повесть временных лет“ понякога се прокрадват сведения за мирни преговори[68] и брачни церемонии[69], но съобщенията за тях са по-скоро изключение от общата тенденция или пък, както е в случая със сватбата на Святополк за дъщерята на Тугоркан[70] – директна последица от тежкото поражение на река Стугна.

Ако се опитаме да прибегнем до съвременни понятия, можем да оприличим „Поучението“ на актуална публицистична статия, свързана с конкретни политически събития, докато „Повесть временных лет“ би трябвало да отнесем към дългогодишните пропагандни програми. Този паралел ни помага да разберем защо многократно преработваната хроника ни предлага много „по-изчистен“ стереотип за степните съседи от съчинението на Мономах.

И все пак какви са причините за налагането на този стереотип в „Повесть временных лет“ и кои са целите, които са преследвали чрез него киевските монаси? Без съмнение съществено значение има фактът, че повестта е създадена в манастирските килии, докато „Поучението“ е писано от името на светско лице и, както вече отбелязахме, под личната редакция на Мономах. И така, независимо от влиянието, което политическите интереси на киевските князе оказват върху характера на летописа, Нестор и черноризите му последователи неизбежно вплитат в повество-

---

[67] Chekin, Leonid S. The Godless Ishmaelites…, с. 11.

[68] Повесть временных лет…, с. 266.

[69] Пак там, с. 274.

[70] Пак там, с. 234. При това след сватбата не настъпва съществена промяна в отношението на съставителя към Тугоркан, тъй като при описанието на следващото му нападение над Руската земя Тугоркан е наречен „тъст и враг на Святополк“ (Повесть временных лет…, 240–241). Сякаш хронистът търси съзнателно разграничение между киевския владетел и наложеното му роднинство. Роднинските задължения на Святополк се изчерпали с откриването на мъртвия Тугоркан сред останалите трупове на бойното поле и устройването на прилично погребение.

ването елементи от собствения си светоглед, който без съмнение е продукт на църковната идеология. А тя не оставя за непокръстените кумани пространство извън нишата на „поганци“ и „беззаконици“[71]. В допълнение към това монасите представят куманите като нещо външно и чуждо, основна заплаха за „Руската земя“, която ще загине, ако враждуващите руски князе не се обединят. Тоест водещата тенденция при изобразяването на куманите в повествованието е да изиграят ролята на архи-врага – онази опасност, която да изправи конкуриращите се братовчеди пред дилемата да обединят или да изчезнат заедно с цялата Руска земя. Именно такава алтернатива ни представят думите, които монасите влагат в общия глас на главните руски князе, съвещаващи се в Любеч през 1097 г.: *„Почто губим Руськую землю, сами на ся катору дъюще? А половци землю нашу несуть розно, и ради суть оже межю нами рати. Да нонъ отселъ имемся въ едино сердце, и блюдем Рускыѣ земли; кождо да держить отчину свою… “*[72]

Още по-ясно потвърждение на тази тенденция намираме в думите, които според хрониста Владимир отправя при поредната междуособица към братовчедите си Олег и Давид Святославичи: *„Да аще сего не правимь, то болшее зло встанеть в нас, и начнетъ брат брата закалти, и погыбнетъ земля Руская, и врази наши, половци, пришедше возмуть земьлю Русьскую “*[73].

Куманите трябва да бъдат външната и чужда сила, която да вразуми братята – такава е общата щампа, която им е наложена върху страниците на първата руска летопис. Първото им мащабно нашествие през 1068 г. е представено като директна последица от нарушения обет, който тримата старши Ярославичи – Изяслав, Святослав и Всеволод, дават на своя полоцки братовчед Всеслав[74]. По този начин описаната вече тенденция при изобразяването на куманите се явява продължение на мотива за един-

---

[71] Chekin, Leonid S. The Godless Ishmaelites…, 13–14.

[72] Повесть временных лет…, с. 248 – „*Защо губим Руската земя, сами на себе си устройвайки разпри? А куманите отнасят на парчета нашата земя и се радват, че между нас идат войни. Да се обединим от този момент в едно сърце и да браним Руската земя, и нека всеки да държи бащината си земя… “*

[73] Повесть временных лет…, с. 254 – „*И ако не го поправим, то още по-голямо зло ще се настани сред нас и ще започне брат брата да коли, и ще погине Руската земя, и нашите врагове куманите ще дойдат и ще вземат Руската земя“.* (И двата превода са мои, само за нуждите на текста, без претенции за особена филологическа стойност).

[74] Повесть временных лет…, с. 186. За подробности относно този обичай и първите сведения за него виж: Franklin, S. Shepard, J. Op. cit., 254–255.

ството на братята и от този момент нататък степните съседи често ще бъдат изобразявани като божие наказание „(… *грѣхъ ради наших великихъ и неправды*)“[75], досущ както балканските хронисти от XIV в. изобразяват османското нашествие. Така към изброените вече черти в стереотипния образ на куманите се прибавя щедра доза провиденциализъм. Разбира се, в хода на мащабните степни кампании, вдъхновени от Мономах и провеждани от коалиции на различни династически разклонения през първите две десетилетия от XII в., „бог изпраща победа“ на съюзените князе над „врагы наши“[76]. По този начин представата за куманите като органически чужда на руската действителност външна заплаха, изпратена от бога заради разединението на княжеската фамилия и винаги актуалните общочовешки грехове, но впоследствие надвита от обединените с мономахова инициатива Рюриковичи, получава своя завършен вид.

Дали Нестор и наследилите поста му редактори не успяват да надскочат все по-ясно изпъкващата политическата архаичност на киевоцентризма и се превръщат в изразители на носталгията по някогашната централизирана руска държава от последните години на Ярослав Мъдри, която просто не може да се въплъти в условията на руския XII век? Или просто прокарват определена тенденция в интерес на съвременните им киевски князе? Множеството напластявания в хрониката правят невъзможен еднозначния отговор на този въпрос, но вероятно в подбудите на различните редактори се съчетават елементи и от двете тенденции. Не трябва да се забравя все пак, че руското монашество формира своя светоглед под силното влияние на византийските си събратя, чиято единствена представа за държавност по това време е строго йерархизираният и централизиран апарат с център Константинопол. Колкото до мястото на куманите и двата подхода изискват поставянето им в светлината на външен агресор, който заплашва самото сърце на Руската земя и свеждането им до позицията на барометър за божията милост.

Талантливият и прагматичен Владимир Мономах (1113–1125) успял да осъществи лелеяното от киевските монаси обединение на Руската земя[77] под скиптъра на киевския княз във време, в което за постигането

---

[75] Повесть временных лет…, с. 232.

[76] Пак там, с. 270.

[77] Толочко, П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: изд. „Наукова думка“, 1987, с. 102; Разбира се, на Мономах се налагало периодично да неутрализира претенциите на племенника си Ярослав Святополкович към киевския престол, както и да се справя с проявите на независимост, които братовчедите от Полоцк редовно инициирали. – В: Толочко, П. П. Цит. съч., 102–103.

на тази задача не били достатъчно просто извънредни политически способности – искал се още блестящ ум на истински гросмайстор[78]. Стратег от по-малък мащаб просто не би бил в състояние да предугади всички възможни ходове на кохортата от братовчеди. Пикът на това обединение настъпил след неговата смърт при управлението на сина му Мстислав Велики (1125–1132), който успял да отстрани и последните прояви на автономия сред вечно досадните братовчеди от Полоцк по единствения възможен начин – отстранявайки и тях самите от политическата сцена[79]. Като всеки пик и този се оказал краткотраен и когато на седмата година от своето властване Мстислав Велики се преселил в отвъдното[80], мощните децентрализиращи тенденции в Руската земя взели окончателен превес и под различна форма се задържали чак до владичеството на Иван IV Грозни (1533–1584). Бързата дефрагментация на мономаховото наследство след смъртта на най-възрастния му син свидетелства, че краткотрайният период на обединение е по-скоро анахронизъм и се дължи на факта, че в това време киевските князе били достатъчно силни, за да контролират множеството свои уделни колеги, а не че във вътрешнополитическия живот на Рус е имало реални центростремителни стремежи. В крайна сметка Мономах и Мстислав успели да подчинят на волята си останалите уделни князе, но и през ум не им минало да променят уделната система.

Оказва се, че XI и XII в. са определящи за бъдещето на Киевска Рус. По думите на Саймън Франклин тъкмо тогава била създадена политическата култура, която в по-късни времена щяла да бъде възприемана като окончателен модел[81]. В емблематичен паметник на такъв определящ период се превърнала и „Повесть временных лет“, съставена от Нестор тъкмо тогава, наред с другите му забележителни съчинения – „Сказание за Борис и Глеб“ и „Житие на св. Теодосий Печорски“. Безспорният литературен талант на Нестор, непомрачен от последвалите редакции, превръща повестта в норма за подражание на следващите летописци. Тя се преписвала от следващите поколения хронисти, които начевали своето повествование от нейния край и наред с другите похвати възприели описания вече стереотипен образ на куманите. Неслучайно пишещият по

[78] Пак там, с. 106.

[79] Пак там, 109–110.

[80] Руската православна църква канонизирала последния владетел на „обединената“ Киевска Рус. (Толочко, П. П. Цит. съч., с. 111), с което останала вярна на вековния си стремеж да съхрани водещата роля на Киев в Руската земя и дала поредния израз на носталгията си по отминалите времена.

[81] Franklin, S. Shepard, J. Op. cit., с. 276.

време на монголското нашествие автор на „Слово о погибели русской земли“ изтъква като най-важна похвала за Мономах факта, че куманите плашели с него своите малки деца[82]. А хронистът на Лаврентиевската летопис съобщава, че монголите избили „*… множество безбожни половци*“, които „*… погинали…, убивани от бога и пречистата негова майка*“[83]. Имайки предвид престижа, който „Повесть временных лет“ притежавала в очите на средновековните монаси, както и същината на тяхната представа за света, тази тенденция не би трябвало да буди ни най-малко учудване.

Въпросният престиж патриархът на руската историография заслужено е съхранил до наши дни, но когато се касае за изследвания на куманската проблематика, той дава един „страничен“ ефект сред съвременните епигони на Нестор. Гордеейки се с такъв забележителен летописен текст, руските и съветски автори от XX в. го издигат в култ и неизменно го цитират като основен източник на всяко изследване, касаещо описвания в него период. Така изследователите на куманите в Русия и СССР неминуемо цитират богатите на информация за степните племена параграфи, които в преобладаващата си част са с негативен характер и косвено прехвърлят това впечатление върху своите читатели, без трудовете им да са задължително тенденциозни. Този ефект може да се редуцира, като се опознае детайлно вътрешната структура на „Повесть временных лет“ и съвременните ѝ литературни паметници и се открият различните фактори, които влияят върху формирането на стереотипа за куманските племена.

Подобно начинание, разбира се, не може да се смята за изчерпано в едно такова скромно по обем и претенции изследване. Неговата задача е по-скоро да постави на вниманието на научната общественост някои въпроси, чието разрешение в бъдеще би ни предоставило така необходимия ключ, който да разкрие в безценните сведения на разгледаните паметници възможно най-близката до реалността картина.

---

[82] Слово о погибели Русской земли. Памятники литературы Древней Руси: XIII век. Москва: изд. „Художественная литература“, 1981, с. 130.

[83] Летописные повести о монголо-татарском нашествии. Памятники литературы Древней Руси: XIII век. Москва: изд. „Художественная литература“, 1981, с. 132.

ИМПЕРАТОРЪТ И НЕГОВОТО „МАЛЦИНСТВО“. АНТИОСМАНСКАТА ОТБРАНИТЕЛНА СТРАТЕГИЯ НА ХАБСБУРГИТЕ XVI–XVII ВЕК

Пламен Велев

Появата на османските турци на историческата сцена в края на XIII и началото на XIV в. оказва влияние не само върху съдбата на държавите от Балканския полуостров, но и върху развитието на страните от Средна Европа. Този процес става особено силен след битката при Мохач от 1526 г. Унищожаването на средновековното Унгарско кралство, което в продължение на повече от един век представлява своеобразен щит срещу османските набези в централната част на европейския континент, съществено променя обстановката в региона и превръща австрийските хабсбурги в непосредствени османски съседи. През следващите няколко столетия военното съперничество с османската държава и придобиването на значителни балкански територии съществено променя съдбата на тази династия. Така от владетели на средно по размери наследствено владение в подножието на Алпите през следващите две столетия австрийските хабсбурги се превръщат в господари на огромна по мащаби империя, представляваща мозайка от различни народи и култури и простираща се от Централна Европа до сърцето на Балканите.

Сред различните групи, населяващи държавата на хабсбургите, особен интерес представла православната общност, разположена във Военната граница, простираща се по протежение на граничните с Османската империя региони. Тя се оформя през XVI в. в резултат на политиката на Хабсбургите за привличане на бежанци от османките територии и включването им в антиосманската съпротива. Тази първоначално не особено многобройна група, заемаща една от периферните в империята области, през следващите две столетия се превръща в източник на сериозни противоречия между императорската администрация във Виена и хърватското и унгарско съсловно събрание. Православните колонисти успяват да съхранят своята религиозна свобода, въпреки че населяват една предимно католическа империя и то в период на остри религиозни противоречия и конфликти. Още по-интересен е фактът, че гарант за тези свободи е именно управляващата династия на хабсбургите, която е трайно ангажирана със защита на католическата кауза.

Всъщност действията на австрийските Хабсбурги през XVI в. не са първият опит за изграждане на цялостна система за антиосманска отбрана в западната част на Балканския полуостров. През предходното столетие Унгарското кралство е изправено пред същите предизвикателства. Още крал Сигизмунд (1387–1437) след поражението в битката при Никопол осъзнава необходимостта от реформиране на граничната област. Като първа стъпка той поставя крепостните съоръжения под прекия контрол на короната. В същото време е поставено началото на строителство на нови отбранителни съоръжения по поречието на река Дунав в района между градовете Северин и Белград. Извършени са и военни реформи, които водят до създаването специални военни формирования, т.нар. Militia Portalis, ангажирани със защитата на югоизточните граници на кралството. По това време е поставено началото и на една нова практика, която по-късно е използвана с голям успех и от австрийските Хабсбурги. Значителен брой бежанци от завладените от османците територии, принадлежащи в по-голямата си част към православното вероизповедание, са наемани да служат в граничните подразделения. В замяна на военната си служба те са освобождавани от някои задължения и получават право на самоуправление.

Така още в самото начало на XV в. са предприети първите стъпки към изграждане на цялостна антиосманска отбранителна система. Засилването на османския натиск в западна посока след средата на века засилва този процес. През 1459 г. войските на султан Мехмед II завладяват средновековната сръбска държава, а четири години по-късно е покорена и Босна. Политиката на крал Сигизмунд е продължена от Матиас Корвин (1458–1490). Така през XV в. по югоизточните граници на Унгарското кралство е създадена верига от крепостни съоръжения, простираща се от адриатическото крайбрежие до планините на Трансилвания, която успява да осигури сравнително ефективна защита за земите на короната на св. Стефан[1].

През двайсетте години на шестнайсето столетие обаче настъпват сериозни промени в съотношението на силите в района на Западните Балкани и Средния Дунав. Те водят до значително прекрояване на политическите граници и поставят началото на нов етап в историческото развитие

[1] Bak, J. Kiraly, B. From Hunyadi to Rakoczy : war and society in late medieval and early modern Hungary. Brooklyn 1982, 141–159. David, G. Fodor, P. Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe : Military confines in the era of ottoman conquest. Leiden 2000, 9–11.

на тези части от Европейския континент. При управлението на династията на Ягелоните средновековното Унгарско кралство навлиза в период на сериозна вътрешна криза, която значително намалява съпротивителните му сили. Системата за гранична отбрана, установена по времето на крал Матиаш Корвин, продължава да съществува, но нейната поддръжка е значително занемарена. През първите две десетилетия на XVI в. този факт все още не предизвиква сътресения, тъй като по това време вниманието на Османската държава е изцяло ангажирано със завоевания на територията на Арабския полуостров. През 1520 г. обаче на османския престол се възкачва султан Сюлейман I Великолепни (1520–1566), при чието управление империята изживява своя апогей. Още през 1521 г. османските войски превземат Белград, определян от съвременниците като „вратата към централна Европа“. През следващите няколко години следват действия, които ясно показват намерението на новия османски владетел да насочи отново османската експанзия в западна посока. Така се стига до лятото на 1526 г., когато османците нанасят своя решителен удар срещу Унгарската държава. Армиите на двете страни се срещат в блатистата равнина край дунавския град Мохач. Едно от най-значимите сражения през късното средновековие завършва с катастрофално поражение за унгарците, като на бойното поле намира смъртта си не само голяма част от унгарския елит, но и самият крал Лайош II.

Османската победа при Мохач на практика води до разпадането на кралството на Св. Стефан. В тази сложна обстановка хърватското съсловно събрание решава да действа самостоятелно. На 1 януари 1527 г. Саборът избира за крал на страната австрийския ерцхерцог Фердинанд I Хабсбург. Същата стъпка предприемат и част от унгарските магнати по време на съсловното събрание в Братислава. Владетелят на Виена обаче успява да наложи своя контрол само върху тясна територия в западните и северните части на Унгарското кралство. Централните райони на страната и Трансилвания попадат под властта на подкрепяния от османците Янош Сапояй. Между двамата претенденти за короната на Св. Стефан избухва ожесточена гражданска война. В същото време османското настъпление в западна посока продължава. През 1529 г. османските войски обсаждат Виена. В крайна сметка частите на султана са отблъснати с цената на големи усилия, но османската заплаха не само за хърватските територии, но и за вътрешноавстрийските провинции Щирия, Каринтия и Карниола, става твърде силна. От своите бази в Босна и новозавладените области в Славония османски части предприемат нападения на християнска територия с цел събиране на плячка и пленници. Набезите им се

превръщат в ежедневие, а техните отряди достигат дори до околностите на Грац.

Така през първата половина на XVI в. вътрешноавстрийските провинции се изправят пред предизвикателства подобни на тези, с които са принудени да се справят унгарските владетели в предходните век и половина. Австрийските хабсбурги обаче са принудени да се справят с османската заплаха в условията на хроничен недостиг на финансови средства, както и при постоянна заплаха за границите на своите владения не само от източна, но и от западна посока. В крайна сметка администрацията във Виена успява да се справи с предизвикателствата. Резултатът от нейните действия обаче не се ограничава само в осигуряването на сравнително ефективна антиосманска отбрана на ниска цена. Създадената в пограничните с Османската империя територии структура, останала в историята с името „Военната граница“, изиграва не малка роля в борбата на централната власт със сепаратистки настроената хърватска и унгарска аристокрация

Всъщност ангажирането на Хабсбургската династия с отбрана на територята на Триединното кралство от османски нападения предхожда придобиването на хърватската и унгарската корони от ерцхерцог Фердинанд 1. Още в началото на XVI в. император Максимилиян I планира изпращането на части от наемни войници в тези райони. Тези замисли обаче така и не се реализират. През 1522 г. Фердинанд I изпраща около две хиляди наемници, финансирани от вътрешноавстрийските провинции, които да подпомогнат действията на хърватския бан. В началото обаче тези части все още не са стационирани в пограничните крепости[2].

След избора на австрийския ерцхерцог за хърватски крал изпращането на територията на Триединното кралство на наемни войски, финансирани от вътрешноавстрийските провинции, продължава. През 1527 г. такива части са настанени в крепостите Сен и Клиса, а на следващата година и в Бихач. Военни формирования са изпратени и в района на Славония около река Сава. Постепенно командващите хабсбургските военни части се опитват да организират крепостните съоръжения и наблюдателните постове по протежение на югоизточната граница на кралството в цялостна отбранителна система. Така постепенно около средата на шестнайсето столетие се оформят два отделни сектора в антиосманската отбранителна линия на хърватска територииия. Първият, известен в изворите от епохата

[2] Rothenberg, G. The origins of the Austrian military frontier in Croatia and the alleges treaty of 22.

като „хърватската граница“ (Krabatische Gränitz), включва териториите от адриатическото крайбрежие до околностите на Загреб. Вторият, известен като „Славонската граница“ (Windische Gränitz), обхваща земите югоизточно от линията Загреб–Вараждин. През 1553 г. за пръв път е въведено и общо командване на граничната територия. На този пост е назначен благородникът от провинция Карнила Ханс Унгнад. Той поема командването на разположените в областта военни подразделения, както и контрола върху състоянието на крепостните съоръжения и снабдяването с провизии. През 1578 г. окончателно е уреден и въпросът за издръжката на граничната отбрана. На събрание, проведено в град Брук ан дер Мур, вътрешноавстрийските провинции поемат ангажимента да осигуряват половин милион флорина годишно, като Щирия поема половината от тази сума, а останалата част се разпределя между Каринтия и Карниола. Създаден е и специален орган, наречен Военен съвет, разположен в Грац. Той е натоварен да следи за редовността на плащанията и състоянието на фортификациите[3].

Отбранителната стратегия на хабсбургите обаче не се изчерпва само с изграждането на система от гранични крепости и наблюдателни пунктове по границата и разполагането в тях на наемни войски. Още от трийсетте години на XVI в. ерцхерцог Фердинанд подновява използваната от унгарците през предходното столетие практика за привличането на православни бегълци от османските територии. Всъщност точно тази политика оформя специфичния облик на граничната територия и от началото на следващото столетие има последствия, които далеч надхвърлят рамките на чисто военното съперничество на двете големи сили в югоизточната част на Европейския континент.

Още през 1522 г. група бегълци се заселва около изпратените от ерцхерцог Фердинанд гарнизони на хърватска територия. През 1531 г. хабсбургският военачалник Йохан Катцианер докладва за пристигането на повече от хиляда души от османските територии. Четири години покъсно група от над три хиляди бегълци иска разрешение от администрацията във Виена да се засели в областта Жумберак, намираща се западно от Загреб. През юни 1535 г. ерцхерцог Фердинанд издава и първия документ, определящ правата и задълженията на новите заселници. Австрийският ерцхерцог им предоставя наследствена земя и освобождаване от всякакви данъци за следващите двадесет години, в замяна на което

[3] Rothenberg, G. The Austrian military border in Croatia 1522–1747. Urbana 1960, 46–48.

колонистите се ангажират с постоянна военна служба. От изключителна важност е и фактът, че заселниците са освободени от всякакви феодални задължения към хърватската аристокрация и са поставени под юрисдикцията единствено на австрийските военни власти. През 1538 г. голяма група бегълци се заселва и в Славония в околностите на град Вараждин. Ерцхерцог Фердинанд издава отделен документ, определящ статута на тази група[4]. Интерес представляват и ускоците, които след превземането от османците на крепостта Клиса се настаняват в град Сен на адриатическото крайбрежие. В края на XVI и началото на XVII в. те стават известни с пиратските си действия в Адриатика, като техни групи плячкосват както османски, така и християнски кораби, а през 1615 г. действията им дори стават повод за избухването на военни действия между Хабсбургската държава и Венецианската република[5]. Всъщност през този начален период някои хърватски аристократи също привличат в своите отряди православни бегълци от османските територии. Такъв е случаят, например, с деспот Стефан Бериславич[6]. Съвсем скоро тази политика показва своята ефективност. Отрядите от военни колонисти демонстрират добри качества и успяват да отблъснат доста османски набези.

Така постепенно към края на шестнайсето столетие се оформят основните характеристика на хабсбургската антиосманска отбранителна система. Пограничните с Османската империя територии са трансформирани в специална военна зона, финансирана от вътрешноавстрийските провинции. Изградена е система от крепостни съоръжения и наблюдателни постове, а в тях са разположени малки групи от наемни войски, както и военни колонисти, които срещу освобождаване от феодални задължения и правото на религиозна свобода осигуряват охраната на границата. Гражданската и военната власт в областта е в ръцете на назначените от военния съвет в Грац военачалници. По този начин значителни територии, принадлежали в миналото на Триединното кралство, на практика са изведени извън юрисдикцията на хърватския бан и Сабора. Въпреки това през шестнайсето столетие този факт все още не предизвиква сериозно недоволство от страна на хърватската аристокрация, най-вече поради сериозността на османската заплаха.

---

[4] Ibid., c. 29.

[5] Bracewell, C. The Uskoks of Senj : Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth Century Adriatic. Ithaca NY 1992 ; Longworth, Ph. The Senj Uskoks reconsidered. – The Slavonic and East European review Vol. 57 (1979), 348–368.

[6] Karbić, M. Hrvatsko plemstvo u borbi protiv osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije. – Povijesni prilozi Vol. 31 (2006), 71–85.

Краят на Дългата турска война (1593–1606) обаче променя съотношението на силите в западната част на Балканите, въпреки че мирният договор, подписан в Житва Торок, не носи териториални промени. Османската империя постепенно навлиза в период на вътрешна криза, което отслабва заплахата за югоизточните хабсбургски владения. От друга страна, притокът на православни бегълци продължава да расте. Нови групи бежанци от османска територия са инкорпорирани в структурата на Военната граница. Най-значителната сред тях, състояща се от няколко хиляди семейства, е настанена в околностите на град Петриня през 1595 г. от граф Херберщайн, който по това време командва Славонската граница. Трудно е да се определи точният брой на тези нови военни колонисти, като оценките на различните изследователи варират между десет и дведесет хиляди души. През 1609 г. в областта Марча, намираща се в околностите на град Вараждин, е създаден православен манастир, който постепенно се превръща в център на духовния живот за православните колонисти в граничната територия. През 1611 г. е създадена и т.нар. Марчанска епископия.

Тези промени водят до появата на няколко нови тенденции, които от началото на XVII в. започват да оказват влияние върху живота в хабсбургската държава. От една страна, е поставено началото на т.нар. „влашки въпрос“. В общи линии той се свежда до стремежа на хърватското съсловно събрание да издейства лишаването на военните колонисти в граничната област от специалните привилегии, на които те се радват и да ги приравни по статут на крепостните селяни, населяващи феодалните владения на аристокрацията. С течение на времето този въпрос се превръща в един от основните източници на противоречия между династията на Хабсбургите и хърватската аристокрация. Към това се прибавя и стремежът на католическата йерархия да убеди властите във Виена да принудят православните колонисти да сключат уния с римската курия. Особено активни в това отношение са и представителите на йезуитската мисия, действаща от началото на XVII в. в Славония. Този проблем също води до появата на напрежение между Виена и Рим. От друга страна, все по-ясен облик започва да придобива своеобразния съюз между православните колонисти и императорската династия. Въпреки че са ревностни защитници на католическата вяра, австрийските Хабсбурги се възползват от лоялността на православните си поданици в борбата си с непокорната хърватска и унгарска аристокрация, в замяна на което се превръщат в гарант за запазване на специалния им статут.

Още през 1608 г. хърватското съсловно събрание отправя първото си искане до хабсбургските власти за премахване на специалния статут на граничната област и възстановяване на юрисдикцията върху тези територии. То аргументира своята позиция с факта, че тези земи винаги са били неизменна част от територията на Хърватското кралство и през шестнадесето столетие администрирането им само временно е отстъпено на австрийските провинции. Постепенно недоволството в Триединното кралство се засилва, като хърватските претенции все по-често са подкрепяни и от аристокрацията в съседна Унгария. През 1620 г. подобно искане отново е отправено към Виена, като този път то дори е придружено от заплахата, че ако исканията на магнатите не бъдат удовлетворени, те „ще бъдат принудени да намерят други пътища и начини“[7].

Претенциите на Сабора обаче срещат сериозна опозиция от страна на владетелския двор във Виена. Австрийските Хабсбурги полагат сериозни усилия да убедят хърватската аристокрация в необходимостта от запазване на Военната граница. През 1623 г. император Фердинанд II издава специален декрет, с който поставя жителите на граничната област под своя защита. През 1628 г. е изпратена специална комисия във Вараждин, която да обясни доводите на короната пред Сабора[8]. Недоволството обаче не стихва и през 1630 г. императорът издава специален декрет, наречен Статута Валахорум, с който окончателно е регламентиран статутът на военните колонисти в граничната област[9]. В документа още веднъж са потвърдени правата им на самоуправление и свободно изповядване на религията.

Кампания срещу привилегиите на православните колонисти в пограничната област започват и представителите на католическия клир. Особено активни в това отношение са епископите на Загреб, които се опитват да се възползват от имиджа на австрийските Хабсбурги на ревностни защитници на католическата вяра. В редица изложения до виенския двор те обвиняват клира на Марчанската епископия в неприемане на унията, превишаване на правомощията и поддържане на нерегламентирани контакти с представителите на Печката сръбска патриаршия[10]. Представи-

[7] Rothenberg, G. The Austrian military border in Croatia 1522–1747. Urbana 1960, с. 72.

[8] Guldescu, St. The Croatian – Slavonian kingdom 1526–1792. The Hague 1970, 123–125.

[9] Blažević, Zl. Statuta Valachorum. Prilozi za kritičko izdanje. Zagreb, 1999.

[10] Kudelić, Zl. Isusovačko izvješće o krajiškim nemirima 1658 i 1666 i o marčanskom biskupu Gabrijelu Mijakiću (1663–1670). – Povijesni prilozi Vol. 32 (2007), 123–124.

телите на йезуитския орден на територията на Триединното кралство от своя страна предприемат опити за привличането на православните колонисти към католическата вяра. Ректорът на загребската йезуитска колегия Петър Любич предлага през 20-те години на XVII в. създаването в Загреб на йезуитски семинар, където да се изучават бедни деца от района на Жумберак. След завършването си те трябва да работят за привличането на своите сънародници в лоното на католическата църква[11].

Една от причините за позицията на австрийските Хабсбурги в зародилия се спор с хърватския Сабор е деликатното външнополитическо положение на държавата. От 1618 до 1648 г. Виена е замесена активно в един от най-кървавите конфликти в Западна Европа – Тридесетгодишната война. По тази причина императорите са особено чувствителни към случващото се по източните граници на държавата и се стремят да избегнат война с Османската империя на всяка цена. За тяхната позиция донякъде допринасят и хабсбургските военачалници във Военната граница, които в своите доклади до Виена настояват, че едно отнемане на привилегиите на православните колонисти би се отразило катастрофално на сигурността на югоизточните граници.

Има обаче още една причина за поведението на Хабсбургите. Това е лоялността, която православните колонисти демонстрират към императорската династия. Въпреки че австрийските провинции нерядко занемаряват своите задължения и забавят редовността на доставките, а икономическото им положение понякога е описвано от съвременниците като доста лошо, военните колонисти са изключително горди от статута си на свободни хора и правото да изповядват православната си религия. Изправени пред враждебното отношение на хърватската аристокрация, те виждат в лицето на императорската династия единствения гарант за своите привилегии, поради което използват всяка възможност да демонстрират лоялността си. Още през 30-те години на XVI в. ускоците се сражават на страната на ерцхерцог Фердинанд I срещу Янош Сапояи. Когато през 70-те години на XVII в. фамилиите Зрински и Франкопан започват антихабсбургски действия, частите от военната граница отново се сражават на страната на императора, въпреки че заговорниците правят опит да ги привлекат на своя страна. По време на антихабсбургското въстание на Ракоци в началото на XVIII в. православните колонисти отново подкрепят императора. По тази причина през осемнайсето столетие към военната граница са прибавени нови територии, а нейните военни части

[11] Андрић, Љ. Велика Сеоба. Белград, 1990, с. 259.

са включени в състава на императорската армия и вземат участие във военни действия и извън Балканските територии.

В крайна сметка военната граница просъществува почти до разпадането на империята. Специалният ѝ статут е премахнат едва през 1881 г. Без съмнение влиянието ѝ върху развитието на Хабсбургската държава не остава само в рамките на антиосманската отбранителна стратегия. Неслучайно един от най-известните изследователи на хабсбургската история определя поведението на граничарите като единствения пример за истински „хабсбургски патриотизъм“[12].

[12] Jaszi, O. The dissolution of the Habsburg monarchy. Chicago, 1929, c. 59.

В ПЛЕН НА ПРОТИВНИКА ИЛИ В ПЛЕН НА СЪЮЗНИКА?

(ИСТОРИОГРАФСКИТЕ ВЕРСИИ НА СИЛЯХДАР МЕХМЕД АГА ЗА ОТНОШЕНИЯТА НА ОСМАНЦИТЕ С ИМРЕ ТЬОКЬОЛИ)

Джени Иванова

Основна тема в историята на всяка държава са нейните политически и военни отношения с другите страни. През втората половина на XVII в. османците водят няколко военни конфликта, породени от различни политически проблеми, които са детайлно описани както в съвременната, така и в османската историопис. В този период като най-сериозен военнополитически сблъсък се очертава войната на Османската империя срещу Свещената лига (1683–1699)[1]. Интересен историографски аспект от темата за тази война е въпросът за османските съюзници и техните действия по време на конфликта. Османската историография ни представя важни моменти от дейността на един политически водач, потърсил убежище при султана в търсене на решение на проблемите си с хабсбургската държава и на своите лични желания и амбиции. Става дума за унгарския граф Имре Тьокьоли, който често присъства в разказите на османските историци, пишещи за събитията, случили се по време на войната със Свещената лига.

Целта на настоящата статия е да опише несигурната позиция на Имре Тьокьоли спрямо своите противници и съюзници в периода 1688–1689 г. Това ще бъде представено на базата на два конкретни разказа от историята на Силяхдар Мехмед ага и ще се постави предположението, че политическите противници и покровителите на Тьокьоли имат намерение да го пленят и ликвидират почти по едно и също време[2].

---

[1] Hammer, J. Geschichte des Osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven, vol. 6. Pest, 1830, pp. 399–678. По-нататък в текста ще бъде цитиран само том 6; Първев, Ив. Балканите между две империи. Хабсбургската монархия и Османската империя (1683–1739). С., 1997, с. 39–123.

[2] За написването на статията е използвано печатното издание на съчинението и неговият ръкопис, съхраняван в Австрийската национална библиотека. Silâhdar tarihi. Ed. by Ahmet Refik, Istanbul. 1928, 2 vols; Flügel, G. Die arabischen, persischen, türkischen Handschriften der kaiserlichen und königlichen Hofbibliothek zu Wien. Hildesheim-New

Авторът Силяхдар Мехмед ага, за чието съчинение става дума, е представител на османския интелектуален елит. Той е високообразован мюсюлманин, който си поставя за цел да опише важните събития от военнополитическата история на империята от втората половина на XVII в. Силяхдар Мехмед ага е роден през 1658 г. в истанбулското предградие Фъндъклъ и служи на султан Мехмед IV (1648–1687) от 1683 г. Той участва във войната до 1687 г., когато заема служба в султанския дворец. През 1685 г. започва да пише своето съчинение и описва събитията от османската история от 1654 до 1694 г. Остава да служи в султанския дворец и при управлението на наследниците на Мехмед IV, като през 1703 г. е повишен в длъжност силяхдар (главен оръженосец) и това е името, което е записано и в заглавието на неговото историческо съчинение[3].

Вниманието на османския историк е насочено към съвещанията на султанския диван, дворцовите церемонии, военните действия и съвети и други моменти от военнополитическата история на империята. Силяхдар като представител на османската интелектуалната прослойка е свидетел на вземането на политически решения и има достъп до официалната държавна документация. В историческото си съчинение той дава сведения, характеризиращи личността на Имре Тьокьоли според неговите представи и съгласно информацията, която му е достъпна в момента на съставяне на съчинението му. Важно е също така да се отбележи, че тези разкази разкриват и похватите, които са характерни за създаването на исторически текстове, следвайки методологията и принципите на съставяне на история, утвърдени в мюсюлманската историография[4]. Като следи от миналото историческите произведения не само отразяват изживян опит, но и разкриват как писателите си представят епохата, в която живеят. Затова историята на Силяхдар представлява ценен историографски

York, vol. 2, 1977, p. 284–285. Бих искала да изразя благодарността си към ст.н.с. Мария Калицин за помощта, оказана ми при превода на избраните пасажи.

[3] Babinger, F. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927, pp. 253–254; Silâhdar tarihi, 1928, vol. 1, p. 3. По-нататък в текста ще бъде цитиран само том 2 на съчинението; Матковски, А, Аручи, К. Македонија во Силахдар тарихи на Ф'нд'клили Силахдар Мехмед ага (1668–1694), Историја, 2 (1977), с. 137–142; Kreutel, R. Kara Mustafa vor Wien. 1683 aus der Sicht türkischer Quellen. Übersetzt und erläutert von R. Kreutel. Stark vermehrte Ausgabe besorgt von K. Teply. Graz Wien Köln: Verlag Styria, 1982, p. 24, pp. 213–214; Baer, M. D. Honored by the Glory of Islam.Conversion and Conquest in Ottoman Europe. Oxford University Press 2008, p. 224.

[4] В османските съчинения от този период разказът е основната структурна, смислова и стилистична единица и следва хронологията на събитията за определена година, обикновено е озаглавен според проблема, който поставя.

и исторически паметник. Тя носи белезите на историографското направление *vaqa-yi nüvis* – регистриране на важни събития, което се заражда по време на управлението на султан Мехмед IV с появата на длъжността дворцов историограф[5].

Имре Тьокьоли, водачът на въстанието на унгарците срещу Виенския двор в Трансилвания от 1678 г., произхожда от една от най-богатите унгарски протестантски фамилии от Горна Унгария. Съществен момент от външнополитическата история на европейско-османските отношения е политическата позиция на унгарските магнати, организиращи съзаклятия срещу хабсбургската власт[6]. Движението на унгарските протестантски магнати прераства във въстание срещу Хабсбургите и е обосновано освен от политически, и от религиозни мотиви. Унгарският водач и неговите приближени поддържат контакти и с Франция и Полша в политиката си срещу Хабсбургския двор[7]. През втората половина на XVII в. Османската империя е политическата сила, която може да окаже реално противодействие на Хабсбургите. По тази причина сред една част от унгарското общество се засилва идеята за съюз с Османската империя. Когато Имре Тьокьоли става предводител на армията на куруците, се опитва да изясни отношенията си с Портата. В началото на 80-те години на XVII в. куруците завземат някои крепости в унгарските земи и през септември 1682 г. Тьокьоли става владетел на Горна Унгария[8]. Ибрахим паша, везирът на Буда, му предава на тържествена церемония документите, които го обявяват за крал на Унгария. Документите, които получава, гарантират религиозни свободи и установяват териториалните му владения срещу годишен данък от 40 хил. талера. Тьокьоли приема условията, но отхвърля кралската титла и се назовава „княз и господар“ на предоставената му територия. Така той основава Горноунгарското

[5] Björkman, W . Die klassisch-osmanische Literatur – In: Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden 1965, p. 453; Strauβ, J. Die Chronik des Isazade. Ein Beitrag zur osmanschen Historiographie des 17. Jahrhunderts. Berlin 1991, p. 13; Baer, M. D. Honored, 2008, pp. 11–12.

[6] Köpeczi, B. Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarische Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, Wien-Köln-Graz: Böhlau, 1983.

[7] Hammer, J. GOR, pp. 306–307; Първев, Ив. Балканите между две империи., с. 27; За отношенията Тьокьоли с Френския двор и Луи XIV виж също: Boka, E. La politique etrangere de Imre Thököly (1678–1685), Südost-Forschungen, 48, (1989), 51–86; Boka, E. Diplomatie a Constantinople et le siege de Vienne Ambassade de Gabriel de Guilleragues, 1679–1685, Südost-Forschungen, 51 (1992), 65–104. Благодаря на Гергана Спасова за превода на тези статии от френски език.

[8] Днес това са части от териториите на Източна Словакия и Североизточна Унгария.

княжество, което просъществува три години и демонстрира съюза си с османците[9].

След тежкото поражение на османците при Виена през 1683 г. в наратива на Силяхдар често присъстват събития, засягащи дейността на Имре Тьокьоли. В съчинението унгарският герой е представен с името си, но също така е именуван и „*orta macar kıralı*“ или „*kurs/kurus kıralı*“, а сподвижниците му „*kurs/kurus tayfesi*“. Изразът „*orta macar*“ означава буквално Средна Унгария и обозначава административната единица, която се създава след 1682 г. по волята на султана[10]. „K*urs/kurus kıralı*“ очевидно се отнася за краля на куруците, а съответно „*kurs/kurus tayfesi*“ за общността на куруците. Самото понятие куруци означава „кръстоносци“ и започва да се използва от 1673 г. за обозначаването на въстаналите срещу Хабсбургския двор унгарци[11].

Разказът на Силяхдар се развива според хода на военните действия и когато хабсбургската армия се насочва към Балканите след разгрома на османците при Виена, той представя интересни сведения за Имре Тьокьоли и неговите отношения с двата противникови лагера. В настоящото изложение вниманието ще бъде насочено към два епизода, случили се в предисторията на превземането на Видин от хабсбургската армия през 1100 и 1101 г. от Хиджра[12].

През 1688–1689 г. военните походи на Свещената лига са изключително успешни. Хабсбургите успяват да завладеят важни крепости на Балканите, въпреки че точно в този момент се налага да водят война на втори фронт срещу Франция. Императорските войски превземат Белград през септември 1688 г., Ниш през септември и Видин през октомври 1689 г.[13] Отнемането на тези важни османски крепости и проблемите по

---

[9] Hammer, J. GOR, 1830, pp. 376–79; Köpeczi, B. Staatsräson und christliche Solidarität, 1983, pp.18–28, pp. 142–159; Cenner-Wilhelmb, G. Feind oder zukünftiger Verbündeter? Zur Beurteilung der politischen Rolle des Emerikus Thököly in den grafischen Blättern seiner Zeit. In: Heiss, G. und Klingenstein, G. eds., Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch. Wien, 1983, pp. 54–55;

[10] Köpeczi, B. Staatsräson, 1983, p.18; За развитието на понятието „*orta macar*“. – Виж: In: Fodor, P. In Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire. The Isis Press: Istanbul, 2007, pp. 45–46. اورته مجار

[11] Barker, T. Doppeladler und Halbmond Erscheinungsjahr 1683. Vienna–Graz 1982, p. 44.

[12] 1100 г. от Хиджра съответства на 1688–1689, а 1101 г. съответства на 1689–1690 г.

[13] Първев, Ив. Хабсбургите и Османската империя в края на XVII век – конфликтът от 1683–1699 година. – ИПр., кн.1–2, 1993, с. 11–12.

целия боен театър в Югоизточна Европа са разкрити и в османските исторически съчинения от епохата. Тук ще бъдат съпоставени два епизода от историята на Силяхдар и по-конкретно техните начални части. Това са интересни моменти, които Силяхдар представя в художествен вид, вероятно поради липса на конкретна документална информация около обстоятелствата, които разкрива. Важно е да се спомене, че османските исторически съчинения, съставяни през XVII и началото на XVIII в. съдържат и елементи и похвати, характерни за литературните произведения, но също така те разкриват пластовете и кодовете на историческото мислене и представяне на османците. Въпреки литературните си качества и особености тези произведения запазват хронологическа точност в разказите на отделните събития и често се откриват техни еквиваленти в извори от друг произход, засягащи военнополитическите проблеми между османците и Свещената лига.

Първият разказ от историята на Силяхдар, за който става дума, е озаглавен „Разгромът на неверниците в околностите на Видин“[14]. С този пасаж започва описването на събитията от 1100 г. от Хиджра[15], но в началото му авторът обобщава случилите се събития непосредствено преди започването на тази година, т.е. преди октомври 1688 г. Хронистът представя в увода причината за войната с европейците в лицето на унгарския граф, тъй като „… *преди време* [*той*] *е потърсил убежище в свещената османска столица…*“ и пояснява, че към настоящия момент Тьокьоли е назначен за *мухафъз,*[16] ръководител на гарнизон, на Видин и е на османска служба. Османците вероятно са информирани за преговори между унгареца и хабсбургския император Леополд I (1658–1705)[17], тъй като разказът продължава с цитирането на едно писмо, изпратено от императора до Тьокьоли.

Писмото е следното: *„Бидейки един от нас, ти се обърна и се подчини на турския падишах*[18] *и по този начин обиди християнската общност. Не остана място, където да намериш убежище и на света е*

---

[14] Silâhdar tarihi, 1928, p. 400.

[15] 1100 г. от Хиджра обхваща периода 26 октомври 1688 – 14 октомври 1689 г.

[16] Redhouse, Sir James W. A Turkish and English Lexicon. 2. Edition, Istanbul, 2001, p. 1755.

[17] Османският автор нарича императора نمچه چاسار „*nemçe çesar*“, взаимствайки славянското название „немци“ и латинското цезар. По-нататък на съответните места в текста формата „*nemçe çesar*“ ще бъде запазена дословно в превода.

[18] В османския текст падишахът е наречен تورك پادشاه (*türk padişah*), затова тук е предадено по този начин.

ясно, че си останал без власт[19] *и отвсякъде ще бъдеш изгонен. Турският падишах не те обича и това, че те е настанил под крилото си, ще ти донесе беля. Казват, че честта е щастие! Толкова много страни изпитват желание да те измъкнат* [*от положението, в което си*] *и аз искам да ти помогна и ще ти простя, ако се върнеш в нашето гнездо. И трябва да славиш Исус в молитвите си и да оттеглиш душата си от портата на турския падишах. Такъв грешник като теб да бъде на служба в империята ми е срам и безчестие. Слава на Бога, можеш да станеш крал на Печ и с отминаването на годините, всичко ще се забрави и няма да помним твоята постъпка и не бива да се връщаш към греховете си"*[20].

Едва ли Силяхдар разполага с подобно писмо, за да го представи така обстойно в текста си, но от написаното могат да бъдат направени някои предположения относно мнението на османците за отношенията на Тьокьоли с императора. На първо място е важно да се подчертае, че авторът изразява това, което знае и което е чул за хабсбургския император. По-нататък в текста той само споменава, че за всички събития, които разказва тук за централната власт, е докладвал по-рано Баязид бей, който е *мир-и лива*[21] на Видин и отговаря за отбраната на града заедно с унгареца и неговата войска. Освен това, след нападението на хабсбургските отряди над Видин, на което е посветен разказът, кетхудата на Имре Тьокьоли е изпратен в Одрин, за да представи на великия везир пленения хабсбургски водач и поставените в дисаги отрязани уши и носове на християнски войници като свидетелство за победата на османските и унгарските гарнизони, защитаващи Видин[22].

Османският историк представя сведенията така, както ги разбира и в съчинения от него текст могат да бъдат разпознати няколко кода на изразяване, с които той си служи в разказа за писмото. Той знае добре каква е позицията на хабсбургския монарх като фигура, обединяваща християнската общност в коалиция срещу османците и владетел на Свещената римска империя. Това се вижда от фразите: *„*[*… ти*] *обиди християнската общност…", „… толкова много страни изпитват желание да те измъкнат* [*от положението, в което си…*]*"*, отправени към Тьокьоли и демонстриращи позицията на страните, които участват в Свещената

[19] В османския текст е използвана думата مكانسز (*mekânsız*).

[20] Silâhdar tarihi, 1928, p. 400.

[21] Redhouse, Sir James W. A Turkish and English, 2001, p. 1642.

[22] Silâhdar tarihi, 1928, p. 401. Кетхудата на Тьокьоли стига до Одрин на първия ден от месец *мухаррем* 1100 г. по Хиджра, 26 октомври 1688 г.

лига и че проблемът с унгарското движение сериозно занимава европейските сили. Но този, който е пряко засегнат от унгарския въпрос както в политически, така и в религиозен аспект, е хабсбургският монарх. Затова Силяхдар му приписва думите: *„… аз искам да ти помогна и ще ти простя, ако се върнеш в нашето гнездо…“*, *„… можеш да станеш крал на Печ…“*, предлагайки му варианти за споразумение.

От друга страна, Силяхдар вменява в посланието на монарха и друго отношение към Тьокьоли, представяйки го като човек, прогонен от християнската общност, без убежище, дори го нарича *„грешник“*, от когото християните се срамуват. В заключителното изречение на тази част от разказа авторът казва: *„И други подобни лъжливи писания изпрати немският император, а в същото време издал заповед Имре Тьокьоли да бъде заловен жив. Той заповядал на управителя на Белград, назначен от него граф, с 8 000 неверници да превземе Видин и да залови Имре Тьокьоли и го изпратил в тази посока“*[23].

Този разказ на Силяхдар представя неговото лично виждане, а вероятно и това на една част от османския интелектуален елит по това време. Наративът е и свидетелство за това, което се говори в османския двор за отношенията между императора и Тьокьоли. Той избира да съчини писмото в разказа си, за да внуши на читателите своите, а и тези на османците, представи за императора. По-скоро чрез Баязид бей османската власт, а оттам и хронистът, узнават за преговори или кореспонденция между Тьокьоли и императора.

Интересен е похватът на историка за представяне на отношенията между султанските противници и съюзника на падишаха. Фактът, че османецът избира да представи под формата на писмо този проблем, означава, че в султанския двор са информирани за преговорите на унгарския граф с императора. Авторът би могъл, например, да пресъздаде разказа под формата на диалог между преговарящите християни, за да се открои и позицията на Тьокьоли, не само на монарха. В случая обаче вероятно османците са сигурни в позициите на своя съюзник и целта е да представят Свещената лига като нуждаеща се от подкрепата и участието на Тьокьоли на нейна страна във войната, понеже „праведните мюсюлмани“ трябва да внушават и напомнят на читателите си, че християните винаги са по-слаби от тях.

В съвременната историография има сведения, че унгарецът води преговори с Виенския двор през есента на 1688 г. и че е извършена не-

[23] Ibid., p. 400.

успешна акция за пленяването на Тьокьоли. През август 1688 г. графът е нападнат от „расците с привличането на някои унгарци“, които имат желание да го пленят[24]. Един унгарец обаче предава на графа техния план и той успява да ги разгроми и да плени част от тях. Много е вероятно тези „расци“ да са част от войските, изпратени по заповед на императора за пленяването на Тьокьоли. Както е установено в съвременната историография, в хода на войната към хабсбургската армия се присъединяват бойни контингенти, съставени от балкански християни[25]. След „въведението“ с писмото на императора разказът на Силяхдар продължава с описанието на подобна военна акция, която е много вероятно да е същото събитие. Той обаче, освен за пленяването на графа, намеква и за желанието на „неверниците“ да превземат Видин, което означава, че османците са информирани за тази опасност. Според едно сведение на кореспондент на Виенския двор в Одрин от 7 октомври 1688 г. Имре Тьокьоли пише до османската власт, че успява да разбие войските, преминали Дунав за настъпление към вътрешността на полуострова. Тьокьоли съобщава, че от пленени войници узнава за намерението на хабсбурските генерали да подчинят всички градове по десния бряг на Дунав[26]. Кореспондентът пише, че според него унгарският граф преувеличава и с това търси причина да му бъдат изпратени подкрепления от османците, за да не бъде заловен от императорските войски[27]. Това показва, че в сюжетната линия, разказана от Силяхдар, има достоверни елементи относно военнополитическата ситуация от този период въпреки нейните художествени качества и че европейците имат намерение действително да пленят Тьокьоли.

---

[24] Първев, Ив. Балканите, с. 87–88; За преговори на Тьокьоли с хабсбургския двор се съобщава и в релация, цитирана в статията на Василевски, Тадеуш. Полско-литовската Речпосполита и българите по време на управлението на Ян III Собиески в светлината на новите извори. – В: 300 години Чипровско въстание. Принос към историята на българите през XVII век. С., 1988, с. 290.

[25] Първев, Ив. Балканите…, с. 88; За участие на балкански християнски контингенти виж също Schwarcz, I., Spevak, St., Večeva, E. Hoffnung auf Befreiung. Dokumente aus österreichischen Archiven zur Geschichte Bulgariens (1687–1690). Vienna: Miscellanea Bulgarica, 15, 2004, pp. 181–184; Adanır, F. Heidukentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa, Südost-Forschungen, 41, (1982), p. 74.

[26] Под десния бряг на р. Дунав хабсбургският кореспондент има предвид дунавските градове на юг от реката.

[27] Schwarcz, I., Spevak, St., Večeva, E. Hoffnung auf Befreiung. 2004, pp. 136–137.

Вторият епизод от историята на Силяхдар разкрива друга, не по-малко интересна ситуация, за която няма допълнителни сведения. Той представлява началото на изложението за капитулацията на османците при Видин на следващата година и е озаглавен „Победата на неверниците при крепостта Видин“[28]. Събитието е поставено в самото начало на 1101 г. от Хиджра[29], т.е. октомври–ноември 1689 г.

Силяхдар представя отношенията на османските държавници към съюзника непосредствено преди капитулацията на крепостта Видин под формата на диалог между Тьокьоли и великия везир. Не е посочено името на везира, но по това време велик везир е Мустафа паша от Родосто, останал на този пост до капитулацията на Видин пред хабсбурската армия[30]. Пасажът е интересен и от гледна точка на методологията на представяне на автора и започва с въведение за мислите на великия везир.

„Великият везир си помисли: „Ако убия Тьокьоли, ще се помиря с немския император и така хем ще отмъстя, хем ще се сприятеля“. И под предлог, че ще обсъдят някои неща, свързани с границата, поканил споменатия крал [*Тьокьоли*] *във войската. Тьокьоли поставил войска близо до Видин и дошъл с 300 унгарци на срещата с везира в София. За да си осигури защита и охрана, запалил фитили и привикал с този знак унгарската войска и тя заобиколила краля си. „Какво е Вашето желание, за да ме поканите?“ – попитал Тьокьоли везира.*

Великият везир отговорил: „При мен дойде мой шпионин от Ниш и каза, че врагът е станал два бьолюка[31] и че единият бьолюк се насочил насам [*към София*]*, другият към Видин“. Везирът си помислил: „Ако извърша убийството сега, ще стане голяма разправия“ и го отложил. „Нашето желание беше само да се видим с вас, видяхме се, гледай себе си, не прави грешки в това, което ти е възложено“ – подмазвал се везирът. И добавил още: „Гледай само доброто си!“ и облякъл свитата му в гладки* [*по-обикновени*] *халати, после яхнал коня си[32]“.*

Не е ясно какви са причините за намисленото от великия везир – дали властта търси начин да спре настъплението на Хабсбургите, като

---

[28] Silâhdar tarihi, 1928, pp. 482–483.

[29] 1101 г. от Хиджра обхваща периода 15 октомври 1689 – 5октомври 1690 г.

[30] Silâhdar tarihi, p. 483; Schwarcz, I., Spevak, St., Večeva, E. Hoffnung auf Befreiung, pp. 232–237, pp. 308–309. За везирите, управлявали през този период виж Hammer, J. GOR, pp.764–765.

[31] Думата بلوك (*bölük*) означава военен отряд, командван от капитан; рота; Redhouse, Sir James W. A Turkish and English, 2001, p. 385.

[32] Silâhdar tarihi, vol. 2, p. 482.

се споразумее за примирие със Свещената лига, или има нещо, което смущава османците в поведението на унгареца? Преговори се водят от враждуващите страни през целия военен конфликт и вероятно този етап от войната, който носи на европейците много сериозни победи и завоевания на Балканите, притеснява изключително султанския двор. Но ако въпросът е свързан само с помирението, той може да бъде разрешен и по друг начин, а не с убийството на Тьокьоли в този момент от военния конфликт. Вероятно Силяхдар се опитва още веднъж да ни напомни, че унгарецът е причината за тази война и че е контролиран от османците въпреки бедите, които преживява държавата на падишаха заради него. От друга страна, е възможно Тьокьоли да е очаквал подобни действия от страна на везира, щом отива при него със стабилна охрана, демонстрирайки своето положение на важна военна фигура на страната на османците в създалата се политическа ситуация. Това, което отказва везира от тази акцията за ликвидирането на унгареца, е може би това, че той осъзнава колко сериозна е опасността, идваща от превзелите вече Ниш християнски войски и осмисля значението и присъствието на Тьокьоли и неговата войска сред османските бойни части като важен фактор в този момент. Щом везирът си казва: „*Ако извърша убийството сега, ще стане голяма разправия…*“ и отлага замисленото, означава, че и самият Тьокьоли демонстрира по някакъв начин своите силни позиции и това разколебава везира. Едва ли Силяхдар знае какво точно си е мислил везира и няма сведения да е очевидец на случката, както и не е известно откъде черпи сведения за този разказ. Пасажът е включен в историята за капитулацията на Видин[33] и може да се предположи, че пратеникът, който трябва да извести централната власт за падането на Видин в ръцете на Хабсбургите, разказва на Силяхдар и неговите приближени за тази интересна среща. Фактът, че Тьокьоли остава на „държавна служба“, както се изразява хронистът, означава, че централната власт не е имала намерение да се раздели със своя съюзник. За съжаление по този казус за момента няма открити сведения в други извори и засега остава недостатъчно ясен относно отношението на властта към нейния съюзник в посочения момент. Но разказът подсказва, че слуховете и коментарите, които циркулират в управленческите кръгове, са източници на информация в разказите за османската история, използвани в наративите на хронистите, пишещи за своето време.

[33] За капитулацията на Видин виж сведенията на хабсбургските военни. Schwarcz, I., Spevak, St., Večeva, E. Hoffnung auf Befreiung, pp. 232–237, pp. 308–309.

Двата представени пасажа от историята на Силяхдар представляват художествената, „уводна“ част към историческите разкази за битките, разразили се преди превземането и самата капитулация на Видин и попадането му под хабсбургска власт. Разказите на османеца са датирани точно и съвпадат с времето, което им отрежда и съвременната историография. От двата епизода се вижда какви са реакциите в султанския двор по отношение на Имре Тьокьоли и преговорите около военния сблъсък. В своите разкази османските историци представят унгарския граф като лоялен и верен съюзник на османците. Рядко се срещат случки, в които се разкриват отрицателни нагласи спрямо него, какъвто пример ни дава Силяхдар с втория представен тук епизод[34].

Въпреки чисто литературните форми, в които се развива сюжетът по отношение на въпросите за войната, преговорите и връзките между противниците и съюзниците, изложението на Силяхдар от тези два пасажа е важно за изследването на нагласите в османския двор и сред османския интелектуален елит по време на конфликта. Той ни показва от какво се вълнуват османците, какви са страховете им и какви са механизмите за контрол над протестантския съюзник, а именно, че знаят позицията на европейците спрямо него и че те самите също понякога мислят да го ликвидират.

Съпоставяйки двата откъса, може да се каже, че авторът чрез съчиненото от него писмо се „вживява“ повече в ролята на хабсбургския император, отколкото в диалога на везира с Тьокьоли. Фактът, че той определя писмото като „*лъжливи писания*“, показва, че османците в съчиненията си си поставят за цел да злепоставят чуждите монарси, с които воюват и по този начин да внушават на своите продължители и читатели стереотипи за другите и въвеждат и спазват конкретни модели на писане за историческото минало или за съвремието си.

В разказа за диалога с везира се вижда и лицемерието, с което османците подхождат към Тьокьоли, изразено от фразите, показващи желанието на везира да се видят под предлог, че „*… ще обсъдят някои неща, свързани с границата…*“. То личи и в споменаването на това, че везирът „*се подмазвал*“, както и в добавянето на отправените благопожелания и любезности. Всичко това подсказва колко несигурно е

[34] За някои аспекти от отношенията на османската власт с Имре Тьокьоли, представени в османската историопис. Виж: Ivanova, D. The Image of the Sultan's Ally Imre Thököly in the Ottoman Historical Writings (According to Silâhdar Mehmed Ağa and Sarı Mehmed Paşa's writings). In: Mitev, P., Parvev, I., Baramova, M., Racheva, V. (Eds.). Power and Influence in Southeastern Europe, XVI–XIX c. (под печат).

положението на унгарския граф на фронта и че той всъщност е в най-неизгодна позиция от всички страни в конфликта понеже, по думите на Силяхдар, той е „… *причината за излизането на този поход*…“[35]

Интересното в случая е, че на Тьокьоли не е дадена възможност от автора да изрази своята позиция нито в писмо – отговор към императора, нито в диалога с великия везир. Дали османците са се интересували само от неговите военни победи и акции, осъществявани по време на войната? И биха ли си признали, че са възнамерявали да го пленят и убият? Това са въпроси, на които трудно може да се даде еднозначен отговор.

През 1685 г., както знаем от съвременната историография, Тьокьоли е пленен по заповед на друг велик везир. Прави впечатление, че османските хронисти не се спират обстойно на този въпрос[36]. В един пасаж от историята на друг османски историк само е посочено, че в същата година султанският съюзник е повикан в Белград от османците, понеже „… *съзнанието му е неспокойно, а съвестта гузна*…“ и че е принуден да предаде някои от превзетите вече крепости на Хабсбургите[37]. Това подсказва, че османските хронисти често представят в съчиненията си това, което е удобно за властта и прикриват елементи от разказа си, които по някакъв начин подсказват за прояви, изобличаващи неподходящи моменти от общуването им с другите, в случая с Тьокьоли.

Фактът, че Силяхдар се спира по-обстойно в изложението си на писмото на хабсбургския император, показва, че той се опитва да дискредитира християнския владетел в опита му да плени Тьокьоли. В случаите, когато представители на османската власт се опитват да направят същото, разказът става по-кратък и без конкретни епитети по отношение на героите в него. Каквито и да са отношенията и нагласите на османците по време на конфликта, изразени в тяхната историопис, е ясно, че съюзникът им Тьокьоли има несигурни позиции и пред своите противници, и пред своите покровители. Графът и неговите действия са част от политическата ситуация през втората половина на XVII в., но той не е важен политически фактор, от който зависят действията на противниците във войната, въпреки че османските автори често се опитват да ни го внушат.

---

[35]Silâhdar tarihi, vol. 2, p. 400.

[36] Не бих искала да се ангажирам с конкретно мнение по въпроса за съобщенията на османските хронисти относно пленяването на Тьокьоли през 1685 г. Изводите ми са базирани само върху две произведения и това не означава, че друг османски автор не се спира на този проблем.

[37] Defterdar Sarı Mehmed Paşa. Zübde-i vekayiat. Ed. by Abdülkadir Özcan, Istanbul, 1977, vol. 2, p. 25.

Вероятно има моменти, в които е смятан и от двата противникови лагера за „средство“ за разрешаване на конфликта. И дори акциите по неговото залавяне от страна на императора и великия везир да не са успешни, е повече от сигурно, че той е „заложник“ или „пленник“ на политиката на големите империи в този сблъсък. В този смисъл на Тьокьоли е отредена ролята на губещия, независимо от това, че той добре изпълнява военните акции съвместно с османците.

Въпреки това като лоялен османски съюзник на Имре Тьокьоли е отделено значително място в османските исторически произведения от епохата и той е един от малкото християни, удостоени с възможността да присъстват в тях. Унгарският граф, като участник във войната на османците срещу Свещената лига, разнообразява творчеството на Силяхдар. По този начин авторът успява да разчупи традиционната линия, следвана от хронистите на падишаха.

ХИГИЕНАТА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ XVIII ВЕК КАТО ЕВРОПЕЙСКО-ОРИЕНТАЛСКИ ФЕНОМЕН

Цветан Радулов

Интересът на европейците към районите на Източното Средиземноморие, което е част от т.нар. Ориент, възниква далеч преди XVIII в. В представите за този регион се смесват различни негативни и положителни нагласи, които се наслагват независимо от това кой го владее. През предходните на осемнадесето столетие години османските турци завоюват и трайно се настаняват на големи територии от Югоизточна Европа, които стават известни като Балкански полуостров и така и тази територия бива включена в ориенталските земи. Въпреки опасностите и трудностите, които съществуват, много хора, водени от търговски и дипломатически интереси, а и от чисто любопитство, продължават да се насочват към този район. Различни пътеписци и автори на съчинения проявяват много внимание на различни сфери от ежедневния живот, включително и на тази на хигиената. Появяват се обширни разкази, в които се говори за османските обичаи и връзката с тяхната религия.

Тези интереси продължават и през XVIII в., когато се увеличава и броят на преминаващите християни от различни европейски страни. Част от тях остават доста любопитни описания, които включват и споменатите въпроси по отношение на чистотата. Именно от тях може да се види какви впечатления създават у европейците местните обичаи в тази сфера и как те се предават, като така получават по-голямо разпространение в някои среди.

Хигиенните въпроси могат да обособят три тематични кръга: лична хигиена, обществена хигиена и хигиенни съоръжения. Личната хигиена се отнася главно до чистотата на тялото, чистотата на дрехите, на жилището. Обществената такава обхваща чистотата на населените места (градове и села), на улиците, на публичните сгради. Основни съоръжения, използвани в тази сфера, са баните (публични и частни), чешмите и тоалетните.

Личната чистота на населението на османските земи е отразена в различни християнски извори от XVIII в. в различните ѝ аспекти. Основните интереси на авторите се насочват към не толкова добре познатите привърженици на ислямската религия. С това те показват своя интерес

към една типична според тях ориенталска култура, а останалите общности отиват обикновено на заден план.

Английският изследовател Ричард Покок (1737) обръща сериозно внимание на поддържането на чистотата на тялото при мюсюлманите, като поставя акцент върху влиянието на Корана върху сферата на хигената: „Мохамед не би бил достоен за хвалба, ако не дава съвет за чистотата като една услужлива и полезна работа за здравето, но смешно е, че това се прави една религиозна работа, а все пак мюсюлманите толкова много му придават внимание, защото голяма част от техния живот минава в миене…“[1]

Измиването преди молитви отново остава доста коментирано в изследваните извори с християнски характер. Хабсбургският капитан Шад (1740–1741) е един от авторите, които описва ритуалното омиване през XVIII в.: „Някой мюсюлманин, който не е твърде голям благородник, когато иска да влезе в джамията, сяда на един от тези камъни, отваря насрещното кранче, слага краката си долу и се измива с водата, която изтича оттам, сетне ръцете до лактите, лицето и ушите си и се изтрива с кърпа, която носи на шията си…“[2]

Подобно представяне на ритуалния обред не е рядкост в европейските пътеписи, но детайлизирането при Шад е едно от най-добрите. Самият той не изразява мнението си по отношение на ефективността на този метод, но внимателно проследява последователността от вършените действия. Подчертаването на отликата на това измиване с изтъкването на преден план религиозността за европейците е характерно за ориенталския свят, където реалността се обвързва плътно с вярата дори в най-обикновени неща.

Хигиената на храненето все още понякога учудва чужденците въпреки многобройните описания от предишните времена. Голям интерес проявяват особено към ритуалните церемонии, на които стават свидетели, особено когато са част от различните официални делегации. През последния век на това изследване на много места са ясно установени определена етикеция, която не съвпада с османските навици по време на хранене. Те са повлияни както от традициите, свързани с начина на живот, така и от религиозните вярвания, които са от сериозно значение за всяка

[1] Матковски, Ал. Балканот во делата на странските патописци во времето на турското владеене (1402–1657). Ск., 1992, с. 763.

[2] Йонов, М.(ред). Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII–XVIII в. С., 1986, 375–376.

дейност, извършвана от тези хора. Това е и причина сравнително често в изследваните извори да се появяват съобщения от такъв характер.

Капитан Шад (1740–1741) представя по любопитен и малко шеговит начин обичаите при хранене, които османците демонстрират на пратениците на Хабсбургската империя. Преди да се извърши най-съществената част, се прави нещо като обредна дегустация: „… хвърлиха на коленете ми голяма копринена кърпа в зелен фон, обшита с червено на големи златни райета. Един друг ми поднесе в чисто бял порцеланов тас френско грозде… Едва вкусил от него с крайчеца на устните с дървена лъжица и те ми грабнаха кърпата и лъжицата и ги поднесоха на двамата млади преводачи, първо на първия, после на другия… Една кърпа с друг цвят беше хвърлена на коленете ми и след това ми донесоха кафе без захар в две тасчета, поставени едно в друго. После, вземайки ги от мене, подаваха тези неща на двамата преводачи. Това се вършеше през цялата останала част от церемонията, само че не им поставяха кърпи, тъй като те не бяха седнали…“[3]

Ясно е, че ориенталският церемониал се вижда странен на хабсбургския капитан. Той и не прави опит да вникне в него, като оставя на читателите сами да преценят има ли смисъл от тези странни според него действия. Ролята на кърпите освен като част от ритуалните предмети е и да предпазва от оцапване по време на споменатото от автора опитване. Възможно е поради невисокия ранг церемонията да е направена в по-съкратен вариант.

В тези обреди основна роля изиграва миенето на ръцете, също описано от наблюдателния офицер: „Метнаха ми още една кърпа и ми сипаха на пръстите вода от малък сребърен ибрик, след което дрехите ми бяха отново напарфюмирани за приключване на церемонията…“[4]

Въпреки че е смятан за един от основните уреди, важни за османската хигиена, ибрикът е споменаван доста рядко в изследваните извори. Причините могат да се коренят в това, че не всички имат такъв достъп до османското общество. Специално за този, споменат от Шад, е ясно, че е предназначен за официални събития, за което говори и материалът, от който е изработен, както и неговите размери. Използването на благоухания също е характерно за обичаите на страните от Азиатския Изток, назоваван и Ориент. Тези аромати допринасят за по-добрата обстановка, но същевременно някои от тях пречистват въздуха от вредни организми.

[3] Пак там, с. 349.

[4] Пак там.

Уилям Хънтър е сред пътеписците, които изразяват своите резерви към обичаите по време на ядене и тяхната чистоплътност. Той включва в недоволството местното население независимо от неговото вероизповедание: „Гърците, както и турците, при ядене обикновено не използват ножове и вилици и когато сервират някому, те разкъсват месото с пръсти. По време на обеда имах неудоволствието да видя как няколко птици бяха подложени на тази варварска операция…“[5]

Неизползването на прибори по време на ядене в края на XVIII в. е сериозно критикувано от чуждестранните пътеписци. Това е особено ясно щом става дума за разпределянето на цели птици, което местните правят, без да използват допълнителна помощ освен тази на ръцете си. Това в очите на чужденците е доста нечистоплътно и неприятно.

Същият автор описва подробно и уредите, които се използват по време на хранене: „Леген и кана винаги се слагат наоколо през обяда, където всеки мие ръцете си. Там, където се използват пръсти вместо ножове и вилици, това е много необходима церемония. В къщите на знатни хора се дава бродирана кърпа за изтриване на ръцете след измиване…“[6]

Измиването на ръцете донякъде намалява негативното впечатление от работата с пръсти. По-заможните поданици на султана разполагат и с по-изящни материали, с които да обслужват своите гости. За разлика от Шад Хънтър не споменава използването на ибрик за сметка на по-познатите от християните леген и кана.

След това англичанинът акуратно обяснява как протича един обед в османските земи, посетени от него: „Яденето се поставя на масата в една ваганка, месото се преварява, за да може да се разкъса с помощта на пръсти или пък със своята лъжица, което най-вече му допада. Необходимо е да се види дека всичките, които са събрани около масата, повече искат да ядат по първият начин; дясната ръка единствено се употребява за тази прилика…“[7]

От тези сведения може да се научат интересни подробности за привичките от ориенталски тип, които властват на трапезата. Използването на определена ръка също е свързано с хигиенните навици. Не бива да се забравят за обичаите свързани с измиването на задните части. Все пак дясната ръка при по-голямата част от хората е по-развита и е по-удобна

[5] Тодорова, М. (ред.) Английски пътеписи за Балканите XVI – първата четвърт на XIX в. С., 1987, с. 338.

[6] Пак там.

[7] Пак там.

при хранене. Обикновено европейските пътешественици отчитат като слабост неизползването на прибори от страна на местното население. Това от своя страна оказва определено влияние върху нивото на чистоплътност, което те смятат за необходимо поне в тази част от ежедневието.

Така изворите на европейските пътеписци показват обстановка, която сериозно се различава от познатите в родните им места. Те са единодушни в превъзходството на собствените си обичаи около масата и не склонни да приемат привичките на местните жители. В доста отношения те имат своето право да отправят критики към този въпрос от хигиенната сфера.

Едни от най-големите критики към чистотата на Османската империя са насочени към поддръжката на обществените места, сгради, улици и т.н. Тази тенденция може да бъде проследена от XVI и XVII в. и продължава и през изследваното столетие.

Все пак могат да се намерят и места, за които европейците да твърдят, че са добре изчистени. Такива най-често изказвания има по отношение на мюсюлманските културни сгради. Капитан Шад, познат ни отпреди, съобщава за чистотата в Султан Селим джамия: „Настилката, макар и мраморна, е покрита с килими, докарани от великия Кайро, и всеки ден им махат праха с големи метли, направени от тридесетина лисичи опашки. Макар че мюсюлманите не влизат в джамията никъде, без да си свалят чехлите, и макар че в тази джамия се поддържа по-голяма чистота от обикновената, при все това те ни пуснаха с посланика да влезем със свитата с обувки и повечето от тях с ботуши. И аз мисля, че на следващия ден метачите са чистили здраво…“[8]

Почистването на религиозните домове, съобщено от Шад, има и ритуален характер, но не бива да се пренебрегва и неговото реално значение. Интересно е да се отбележи, че капитанът ясно съзнава за направеното изключение и има реална представа за чистотата на обувките на делегацията, преминали през доста дълъг път. Опитите за подобряване на отношенията с Хабсбургската империя дава привилегията християните да измърсят с присъствието си джамията (в религиозен, а и в буквален смисъл).

Френският изследовател Оливие оставя любопитни подробности за османската обществена хигиена. Той засяга проблеми, отбягвани от повечето автори – въпросите за боклуците, неизбежно натрупвани през

[8] Йонов, М. Цит. съч., с. 375.

ежедневието и тяхното премахване: „Лешоядите, червената каня и повечето от нощните птици заедно с кучетата почистват града от нечистотиите. Първите пристигат през пролетта, прекарват лятото по минарета, джамии и други високи места, снасят яйцата си и се връщат, преди да настъпи зимата в южните страни като Египет, Арабия и вътрешността на Африка. През дневните горещини те се издигат на голяма височина и летят с часове над града, а през нощта идват да вземат своя дял от мършата, която са забелязали.

Червената каня – голямата и средната – малкият бухал, бухалът, совата и кукувицата водят война с мишките и плъховете, изобилстващи в един град, построен от дърво, където жителите не са много грижовни и където котките са рядкост, а често и опасни, защото пренасят чумата от къща в къща по време на любовния си период.

Що се отнася до боклуците, жителите на Цариград обикновено не си дават труд да ги приберат, тъй като разчитат в това отношение на дъжда. Този начин е почти винаги достатъчен през есента, зимата и пролетта, защото градът е доста наклонен, та водата влачи и отнася боклуците. Когато това средство не помага, хвърлят го в морето, което образува на различни места по брега натрупвания от смет…“[9]

Липсата на някаква организация и разчитането на природата и съдбата да се справят с натрупвания боклук е показателно според автора за нагласите на местното население. Трябва да се отбележи, че тези боклуци в една много голяма част са от естествен характер и така трудно могат да възникнат някакви специфични въпроси със замърсяванията. Видно е, че Оливие се стреми да предаде на описаните от него условия неевропейска същност и да ги представи като ориенталски. Благодарение на своите познания и увлекателния стил на писане вероятно е успял да създаде у прочелите едно такова впечатление.

Негативни в повечето случаи са коментарите на европейските пътеписци по повод на османските обществени странноприемници – кервансараите. Герхард Корнелиус Дриш (1718–1719) също прави едно симптоматично описание на кервансарай. От неговите думи си проличава какво продължава да дразни европейците и през XVIII в. Това до голяма степен съвпада с описанията от предходните векове, които са доста подобни: „Оказва се, че няма отделни стаи, освен за паши. В предния двор обикновено има чешма, водата на която служи за миене и други нужди… Те

[9] Мутафчиева, В., Цв. Георгиева и др Румелийски делници и празници. С., 1978, 242–244.

са отделени само с ширината на тази стена от своите животни, които понякога са завързани за основата ѝ така, че могат да виждат от другата ѝ страна и да правят малка визита на господаря си, който стои до огъня или се храни, и заради което той понякога подава парче хляб или ряпа. И когато освен това изпаренията от добитъка стоплят студения нощен въздух… Тук нищо не може да се извърши скрито и нищо друго освен нощния мрак може да скрие нещо от погледа на присъстващите. При някои ханове наблизо има бани…, така че пътниците „могат да се измият…“[10]

Близостта на добитъка е посрещната от Дриш доста по-спокойно за разлика от по-раншни автори. Дори може и да проличава лека насмешка в разказа на холандеца. Той не уточнява дали има предвид да се извършват действия свързани с хигиенна насоченост, които не могат да останат скрити за останалите пътници. Все пак той не може да се въздържи да не спомене, че този тип станции са по-удобни за превозните животни и заключава: „Конете бяха по-добре от нас – стояха под сухи покриви…“[11]

Европейските християни-пътеписци са склонни да разглеждат кервансараите като феномен – тези странноприемници не предлагат услугите, на които са свикнали и се различават коренно от тези в европейските страни. Това поне е усещането, което могат да създадат оставените извори по отношение на разглеждания въпрос. Липсата на прислуга, по-особеният начин на построяване, честото отсътвие на отделени помещения предизвикват спомената реакция. Така се обяснява, че „турските“[12] странноприемници всъщност са подслони, подходящи за животните, а те от своя страна запазват мълчание по разбираеми причини.

Сферата от хигиената в Османската империя, към която европейските пътеписци се отнасят най-благосклонно, е тази на т.нар. хигиенни съоръжения, като това важи не само за XVIII в. Трябва да се отбележи, че през предходните столетия тези съоръжения, особено чешмите и баните, са много добре описвани и са показвани различни подробности от тяхното устройство и механизми.

От различните видове чешми, които съществуват в османските земи, най-много свързани с хигиената са тези, които се намират в мюсюлманските религиозни храмове. Капитан Шад се нарежда сред авторите, които правят съобщение за вида на джамийските чешми. Той подробно разглеж-

[10] Йонов, М. Цит. съч., с. 236.

[11] Пак там, с. 237.

[12] Християнските пътеписци използват предимно думите „турци“ и „турски“, когато говорят за османските турци.

да хигиенните съоръжения в Султан Селим джамия, като започва още от началото: „В предверието в средата има една беломраморна чешма…“[13] Тук трябва да се спомене, че именно архитектурата на тези устройства и материалите, от които са изградени, са това, което привлича вниманието на мнозинството от европейските пътешественици, минали по тези земи.

В тази джамия има и друга чешма, която да осигурява извършването на религиозно-хигиенните обреди: „В средата на джамията има мраморна беседка върху четири стълба, под които се намира чешма от бял мрамор с най-хубавата вода на света. Чешмата е изсечена във формата на чаши, които на височина не достигат до пояс. Тези, които искат да пият, се навеждат над фонтана и доближават устните си до тръбата, която се издига по средата. Водата, която блика оттам излиза на малки струйки и няма по-приятен начин да си утоли човек жаждата от онзи там…“[14]

Броят на чешмите не се ограничава само със споменатите по-горе: „На страничната стена на тези трема има много бронзови кранчета и пред всяко от тях каменно корито, високо една стъпка. Същите неща са направени около голяма чешма на трема…“[15]. Въпреки своята краткост съобщението съдържа много полезни данни и дава ясна картина за устройството на тази чешма. Той обръща внимание на факта, че крановете са изработени от бронз. Също така подчертава необходимостта от наличието на такива чешми в дворовете на мюсюлманските храмове.

Герхард Корнелиус Дриш дава едно от интересните описания за чешмите по тези места. В него той разяснява както причините за сериозната добре изградена мрежа от такива устройства, така и ползата от тях: „Най-хубавите чешми са в Османската империя. Те не влагат в нищо толкова много пари, колкото в изграждането на чешми. Вследствие на това в тяхната страна наистина се срещат най-хубавите места, за да могат да се освежат от голямата жега именно пътниците и онези, които работят на полето. Ето защо и сега се случва, че вода, която има хубав вкус, се отвежда чрез тръби от много мили разстояние в чешмите с много големи разходи…[16]

Така Дриш допринася за създаването на един доста благоприятен облик в тази област благодарение на неговия поглед. Отново миенето не се споменава изрично, но отбелязаното „освежаване“ би могло да включ-

[13] Йонов, М. Цит. съч., с. 374.
[14] Пак там, 374–375
[15] Пак там, с. 375.
[16] Пак там, с. 235.

ва и него. Ясно е, че чешмите нямат чисто хигиенни функции (като до известна степен могат да се изключат тези в джамиите), но това не пречи те да се превърнат в едно от основните устройства в изследваната проблемна сфера.

Чешмата е позната на европейците като едно от доста често срещаните съоръжения в европейските страни и като такова те са доволни от наличието му в османските земи. За тях това в родината им е важно обществено място. Доста коментирана обаче е оринталската същност, която тя е придобила в земите, подвластни на мюсюлманите. Тя не само е важно обществено място, както в Европа, а придобива и религиозна окраска, която пътешествениците непременно искат да опишат.

За тоалетните като хигиенни съоръжения липсват сведения, но все пак благодарение на думите на един-двама автори могат да се научат някои подробности за тяхното съществуване и така да се състави една приблизителна картина за състоянието им. При все това те отново са далеч от описаните по-горе чешми и най-вече от обществените къпални, заемащи доста видно положение в изследваните християнски извори.

Добре познатият вече хабсбургски военен е един от тези, даващи информация по въпроса, като говори за тоалетни помещения, които се намират в дворовете на джамиите: „За да не липсва нищо там, са направили отходни места в двата ъгъла на двора, които са покрити с олово. Тъй като мюсюлманите са задължени да си измиват частите на тялото, които служат за отделяне на изпражнения, там те намират течаща вода, която същевременно отнася нечистотиите…[17]

Капитан Шад не уточнява как изглеждат тези отходни места и дали има чешми в тях или се ползват споменатите преди това от него в джамийския двор. Може би той не е имал желание да се приближава твърде близо до тези постройки. Все пак съобщението за течаща вода най-вероятно се отнася до някакъв тип чешми в тези сгради. Покриването с олово, съобщено от него, би трябвало да означава една изградена солидна основа, която да го поддържа.

Тук отново може да се отбележи търсенето на общото и различното. Тоалетните помещения в Европа съществуват, като през периода са направени редица подобрения на устройствата, с които си служат в тях. Интересно е откритието, че и тези наглед естствени нужди в Османската империя се обвързват с религията и ислямския мироглед.

[17] Пак там, с. 376.

Много голям е интересът на европейските пътешествениците към османските бани, главно обществените. Погледът най-вече се насочва повече към т.нар. хамами или топлите къпални, а не към също доста разпространените по тези места бани от типа „ълъджа“, т.е. минерални.

Тази тема доста дълго продължава да вълнува преминаващите през териториите на Високата порта, така и тези изследващи нейната история и развитие. Ричард Покок (1737) обстойно обяснява за връзките, които съществуват между използването на баните и ислямската религия. От неговото обяснение се разбира за атмосферата, която властва в обществените къпални: „Не се намира нито едно село, в което да няма баня. Онези в града са тяхна главна украса, а са за всички класи, но жените тук никога не се къпят с мъжете и тук се държи такава скромност, защото една жена би била укорена, ако нещо от невнимание е останало да се види, а и бита, ако го е сторила преднамерено…“[18]

Пътешественикът опитва да покаже как нормите на исляма влияят и върху порядките по време на къпане. Разделянето на двата пола е ясно определено от ислямските традиции, а също така съществуват и наказания, които могат да бъдат наложени при неспазване на установените норми.

Англичанинът разяснява устройството на обществените къпални и техните възможности за ползване: „… бани, които сутрин служат на мъжете, а по обед за жените: някои други в един ден от седмицата са посещавани от единия пол, а друг ден от онези от другия пол. В тези всичките бани има добро обслужване за три или четири аспри и всички са отворени от 4 часа сутринта до 8 часа вечерта…[19]

Благодарение на неговата информация могат да се научат различни подробности за функционирането на османските обществени къпални, включително времетраенето на работното време и цената на тази услуга.

Както вече се спомена, хигиенната функция на обществените къпални е обвързана с религиозната такава. Освен това банята има и социална роля, като това е мястото, където хората общуват помежду си, разбира се, спазвайки разграниченията между половете. Така това здание се превръща в един от естествените центрове на дадено населено място, за което говори и архитектурата на постройките от този вид, които се отличават съществено от повечето сгради в османските градове.

[18] Матковски, Ал. Цит. съч., с. 764.

[19] Пак там.

Обществените бани съществуват в европейските страни и през XVIII в., така че наличието им в османските земи не ги учудва. Друга е съществената разлика – в Европа баните са изместени от първостепенното значение на обществено място, докато в Ориента се запазват средиземноморските традиции и баните се съхраняват не толкова като хигиенно съръжение, а като център на градския живот. В това средище освен услуги, свързани с хигиената, е възможно да се развиват и различни забавление. Това е и една от основните функции на женските публични къпални в Османската империя. Във всичко това европейците виждат един по-скоро ориенталски феномен, въпреки че част от тях осъзнават връзките със съществуващата от Античността средиземноморска традиция.

Трябва да се отбележи следното: въпреки че повечето от основните принципи на европейската и ориенталската хигиена не се отличават, от този тип християнски извори е по-лесно да бъдат намерени различията. Това се дължи не само на количеството на тези описания, а и на факта, че голяма част от авторите им подробно обясняват отликите, които хигиената в тази зона на Ориента има. Те са търсени, за да продължи да се създава представата на Ориента като място, където мизерия и разкош се срещат съвсем близо една до друга. Дори автори с добро отношение към тези земи целят да ги представят главно с тяхната различност от европейските страни. Тази тенденция може да бъде установена, когато се видят описанията на различни сфери от ежедневието, в това число и хигиената. Разбира се, най-главната отбелязвана разлика е османската религия, която оказва влияние върху всекидневието в района. Ако се говори за разлика в тенденциите, трябва да се отбележи, че хигиената в европейските страни се повишава благодарение на напредъка в науката и технологиите, докато в османските земи се разчита главно на традициите.

Пред хигиенните култура и на двата свята стоят близки проблеми и едни и същи въпроси за решаване. Това е така заради самото естество на тази сфера, тъй като темата за (не)чистотата на човешкия живот е определяна от самото му съществуване. И въпреки това западнохристиянските пътеписци не търсят общото, еднаквото, а сякаш по-скоро се насочват към издирването на някакъв феномен.

Така чрез описанията на различни европейци, преминали през земите на Високата порта, може да се разбере какви представи се изграждат за хигиената в ориенталския свят. Както може да се види от изворите от изследвания период, мненията са доста различни и няма единодушие по тази тема. Все пак могат да се отбележат определени тенденции в сведенията, които се получават. Смесени са впечатления от личната хигиена,

като се отбелязва честото обредно миене по-скоро с положителен оттенък, но други моменти като например обичаите при хранене не са приети добре. Голяма част от критиките са насочени към т.нар. обществена хигиена, но се срещат и по-умерени мнения. Съоръженията, свързани с чистотата, могат да бъдат определени като най-добре оценени от европейците, които ги смятат за най-забележителните обекти в османските градове. По същество XVIII в. не се различава сериозно от предходните два, но все пак повечето като брой пътешественици дават разнообразие в субективните оценки и така добре се вижда как една различна култура може да бъде представяна.

ЗА НЯКОИ АСПЕКТИ ОТ МОДЕРНИЗАЦИЯТА НА БЕЛГРАД И СОФИЯ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Зорница Велинова-Тренчева

През 30-те години на XIX в. Белград[1] става център на автономното сръбско княжество, но едновременно с това Османската империя запазва управлението над крепостта, като поддържа засилено присъствие на войска там. През 1862 г. сблъсъци между сръбското население и османския гарнизон в града стават повод няколко години по-късно (1867) османците да напуснат Белград. Християните, които дотогава са обитавали една малка част от града по брега на р. Сава извън крепостните стени, сега започват да „колонизират" опразненото от турците пространство. София от своя страна в края на османското управление е западнало провинциално градче[2], отдавна загубило блясъка си на административно и търговско средище за империята. Годината 1878 дава нов тласък в развитието на двата града. Белград става столица на независима държава, а София на все още зависимо, но свободно княжество – една рязка промяна, която ще превърне двете селища в държавни центрове със значима национална притегателна енергия.

В рамките на империята София и Белград са изградени като типични ориенталски градове[3]. В тях липсват планиране и регулация, а градското пространство представлява сложна плетеница от произволно оформени сокаци, голяма част от които са без изход. Тротоарите на по-големите

---

[1] През XVI и XVII в. Белград играе основна роля във военноотбранителната стратегия на османците и представлява опорна точка за техните позиции спрямо Хабсбургската империя. Поради честите войни между двете империи от края на XVII и през целия XVIII в. градът на няколко пъти преживява обсади и опустошения. Между 1717 и 1739 г. е под хабсбургско управление, след което отново е върнат на Османската империя. Изключителното му географско положение при вливането на р. Сава в р. Дунав го прави ценен стратегически елемент от политиката както на султана, така и на Хабсбургите.

[2] През XV–XVII в. София е център на бейлербейство Румелия. През XVIII–XIX в. с упадъка на Османската империя градът губи административното си и геополитическо значение, населението му намалява и преди Освобождението София вече е съвсем обикновен провинциален ориенталски град, много по-невзрачен от Пловдив, Търново, Варна.

[3] По-подробно виж: Branislav Đ. K. Stari balkanski gradovi, varoši i varošice. Beograd, 1976, c. 7, 17–18.

улици са заети от сергии на всевъзможни търговци. Централните градски части са ориентирани около джамиите и баните, а представителните сгради са свързани с османската администрация и ислямската религия. Сокаците потъват в калта през зимата и в прахта през лятото, а некачественото строителство и гъстото застрояване създават непрекъсната опасност от пожари. Уличките прерастват в затворени махали, разделени на етнически и религиозен принцип, които нямат комуникация помежду си. Целият град е разделен на множество такива вътрешно обособени пространства, независими едни от други, в които тече интензивен „обществен“ живот. „Махленската улица – безсмислено кривуличеща вътре в квартала, без да го свързва с нещо отвъд него, е място на социален живот. Няма нужда да каниш гости в невъзможното нито за гости, нито за някакво функционално разпределение пространство на къщата, висока два метра и състояща се от една или две стаи понякога с антре. Просто излизаш през портата и попадаш в гъста мрежа от социални връзки и новини, част от тях донесени от мъжете от „града“[4].

За обществата на Балканите, които току-що са се откъснали от османската власт, Европа е синоним за напредък, ред, благосъстояние, радикални идеи, тя е идеал за подражание, но преди всичко тя е обратното на османската система. Модерното управление на балканските народи обаче само по себе си също представлява своеобразна противоположност на европейската действителност. То не притежава нито култура, нито политически опит, нито държавна традиция, върху чиито основи да изгради модерно общество, но разполага с ентусиазъм и очакване за промяна.

Един от най-важните проблеми, които стоят пред градската управа в новоизграждащите се столици на Сърбия и България, е как турският сокак да бъде превърнат в улица от европейски тип. Оформянето на новите централни градски части и на уличната мрежа е най-знаковият белег, чрез който османското минало да бъде заличено и да бъде поставено начало на модерното съществуване.

Подобна трансформация в Белград[5] довежда до създаването на съвсем нов функционален център, който се простира от бившата турска кре-

[4] Якимова, М. София на простолюдието (с тарикатско-български речник). С., 2010 г , с. 111.

[5] През 1867 г. Емилиан Йосимович прави цялостен градоустройствен план. Той трябва да превърне града в типичен европейки образец с прави улици, кейове на Сава и на Дунав, паркове, зона за разходки, център, концентриран около княжеския дворец и Княз Михайловата улица. Крепостта, символ на османската власт, трябвало да бъде раз-

пост на брега на Дунав, през улица Княз Михаил към Теразия и площада при хотел „Славия“, построен през 1887 г. Княз Михаил се превръща в новата търговска артерия и главна представителна ос на града, показно средище на белградския елит. Тя е пресечена от Дубровнишката улица, която свързва новия център със старата сръбска част на Белград. След 1867 г. тя запазва престижното си място и става една от първите улици, настлани с плочи. На нея са изградени някои от най-представителните сгради като Съборната църква, Народната банка (1890), Дирекцията на железниците, Градското казино и първата сръбска библиотека[6]. През 1869 г. княз Михаил построява на мястото на Стамбол капия Народния театър, а землището пред него е превърнато в централен площад на града. През 1882 г. там е издигнат паметникът на княз Михаил, през 1903 г. картината е допълнена със сградата на Управление на фондовете (днес Национален музей). През 1906 г. на Теразия в стил сецесион е построен хотел „Москва“, който се превръща в символ на белградската модерност. Улицата е украсена с паркови дървета, фонтани, многобройни ресторанти и хотели, които изникват измежду занаятчийските работилници. От нея тръгва улица Крал Милан, която заедно със съседните ѝ Балканска, Наталиева и улица Княз Милош са важна част от националната представителност в Белград. Там се намират дворците (Старият дворец от 1882 г. и Новият дворец от 1903 г.) и сградите на основните министерства. По-нататък площадът на Славия свързва центъра с Врачар – квартал, който първоначално е място на градската беднота, но постепенно започва да привлича заселници най-вече от средите на чиновничеството, офицерството и интелигенцията[7].

В София[8] модернизационният процес започва с бурни темпове още в първите години след Освобождението, но получава най-силно раз-

---

рушена и на нейно място да се издигне сграда на държавната администрация. Неговата цел е да отдели града от предградията, с което да подчертае функциите на столичния град като център на елита. Това на практика остава най-важният урбанистичен план, чиито основни принципи ще бъдат повтаряни и преосмисляни.

[6] Стојановић, Д. Калдрма и асфалт…, Београд, 2008, с. 68–71.

[7] По-подробно виж: Поповић, М., Љ. Ћоровић. Друштво за улепшавање Врачара. Споменица двадесетпетгодишњице Друштва за улепшавање Врачара: 1884–1909. Београд, 2006.

[8] Градоустройствените промени в София започват още през 1879 г. с първия план на арх. В. Роубал и Г. Прошек. С предвидените отворени пространства, много нови улици и различно обособени централни части планът предвижда рязко и категорично скъсване на София с близкото ѝ османско минало и застрашава да разруши консервативния ред на старософиянци, заради което не е приложен. В края на същата година 1879 г. вли-

витие при кметския мандат на Димитър Петков (1888–1893)[9], който с неизчерпаема енергия не се колебае да разрушава както джамиите, така и много християнски църкви и обществени сгради, за да отвори пространство за новите градоустройствени проекти. Именно неговите реформи полагат основите на бъдещия европейски изглед на града.

Като географски център на новата българска столица след 1878 г. се оформя площадът около църквата „Св. Крал“, откъдето тръгват четирите основни пътни артерии на града. Тя е допирна точка между градската беднота на Ючбунар и новоизграждащите се квартали на юг, между старата търговско-занаятчийка среда около безистена „Св. Никола“ и новата модерна социална обстановка около улиците Леге и Търговска, откъдето се открива представителното пространство около Княжеския дворец. Той от своя страна се превръща в политически и държавен център. През 1907 г. е открита сградата на Народния театър, която дооформя центъра около Двореца и Градската градина. Друго подобно средищно пространство се открива при паметника на царя освободител Александър II, който тържествено е открит през същата 1907 г. на площада пред сградата на Народното събрание. От края на XIX в. важно значение за столичния живот започва да придобива и новият квартал около Орловия мост, в който се заселват интелектуалци, политици и офицери. Булевард Цар Освободител се превръща в политическото и културно средище на столицата. През първото десетилетие на XX в. той е настлан с прословутите жълти павета. С изграждането на железопътната станция през 80-те години улица Мария Луиза също става неизменна част от столичния живот, особено в отсечката ѝ до Шарения мост.

Новата уредба на градското пространство довежда до появата на едно непознато дотогава обществено явление – корсото. На Калемегдан, по Дубровнишката улица, после по Княз Михайловата, Теразия и до Крал Милан или по Царя до Орлов мост и после обратно към гарата по Мария Луиза, по улица Търговска и по Леге – това са местата, където на границата между XIX и XX в. човек може да срещне по време на демонстративната им разходка всички представители на белградското

за в сила нов план, който на практика следва принципите на първия и застава в основата на модерния облик на София.

[9] Модерния си облик София дължи именно на Димитър Петков, който действа безкомпромисно за събарянето на множество сгради в града, разчистването на терени и проправянето на нови улици, като понякога дори се налага тълпи протестиращи защитници на старите постройки да бъдат разгонвани с помощта на пожарната команда. – Виж: Костенцева, Р. Моят роден град София. С., 2008.

или на софийското общество. Сякаш по неписан регламент различните социални групи се движат поотделно, без да се смесват: елитът, паричен и духовен, на една страна, работници от крайните квартали и хора с по-обикновени професии – на друга. Излизането на корсото е задължително, ежедневно то дава гаранция за съществуването на столичното общество.

В малките квартали и в покрайнините на града също се обособяват улици, които приемат функциите на корсо, но то има локален характер и служи за показ на махленските общности. Урбанистичните планове концентрират вниманието си само върху представителния държавно-административен център. По този начин обособяващите се квартали в периферията се развиват като своеобразно повторение на структурата на централните части. С нахлуването на скъпите европейски стоки и оформянето на заможна класа, която да се възползва от тях, голяма част от занаятчиите биват изтласкани от местата на несъществуващата вече традиционна чаршия към крайните квартали, където все още успяват да намерят клиентела.

По-големите улици в покрайнините започват да играят ролята на локални занаятчийски и търговски средища. Кварталното корсо е мястото, където селяните от околните села идват да продадат стоката си, но и да си купят нещо от занаятчийската продукция. Така новите „пришълци“ в крайните квартали дълго след пристигането си в столицата запазват традиционния си начин на живот, поддържайки здрава връзката с родните си места.

Градските метаморфози не подминават и пазара. В господстващата ислямска система на Османската империя пазарите винаги заемат почетно място около джамиите, като по този начин около тях естествено се оформят места със средищно значение за градския живот. Сергиите на търговците дават голяма част от ориенталския облик на София и на Белград. По чаршията (Дубровнишката улица) в Белград по турско време има 11 джамии. След оттеглянето на турците от тях остава само една – Байракли джамия на Господа Йевремовата улица. Джамиите в останалите части на града също освобождават място на новите обществени сгради и улици. През 1878 г. в София има повече от 40 джамии. Свободните места около тях са оформени като по-големи или по-малки търговски пространства. В резултат на „голямото разчистване“ от времето на кмета Димитър Петков в София също остава само една действаща джамия – Баня баши на площад Бански. В османско време пазарите се разполагат също около бани, кафенета, чешми, по-големи кръстовища и по този начин оформят средищните точки на градския живот. С разрушаването на джамиите и постепенно-

то отдалечаване от ориенталските навици пазарите губят централното си място и значение както в Белград, така и в София. В хода на модернизацията те се разполагат на специално определени от градските власти места. Улиците системно биват разширявани и регулирани, а тротоарите са разчистени от всевъзможните стоки на търговците, за да се превърнат в място за пешеходци. Така улиците остават територия на файтони, коли за смет, пощенски коли, коли на пътуващи търговци, трамваи, омнибуси. Там се намира място и за автомобила, който по софийските улици минава за първи път през 1896, а по белградските през 1905 г. Налага се първите автомобили да вървят по неравния калдаръм, защото асфалтът, този „европейки боклук“, трудно печели доверието на консервативното балканско общество. В българската и в сръбската столици първите асфалтирани улици се появяват непосредствено преди балканските войни.

Колкото повече се модернизират двете балкански столици, толкова по-отчетливо и забележими са разместването на градските пространства и промяната в значението им. Отстъплението на османското наследство и стремежът на градската управа и общественост към създаване на нови символи на столична идентичност отварят място на централните площади около театри, църкви, гари, дворци и други обществени сгради. В отделните райони на града, които живеят самостоятелния си живот, далеч от центъра и без връзка един с друг, именно църквите поемат средищна роля. Около тях се завърта животът на махленското общество. Там се разполагат кварталните пазари, местата за събиране на певчески дружества, на различни землячески организации, както и парковете, с които се сдобиват почти всички квартали и махали. Някои от тях приличат повече на градинки, други са оформени като обширни и добре уредени пространства със зеленина и алеи. В крайна сметка, независимо от размера и качеството на уредбата, парковете, които се появяват в Белград и София, разкриват промяната в начина на мислене на новите столичани и възприемането на едни съвсем европейски навици. Османците предпочитат да запълват празните от жилищни площи, култови сгради и пазарища пространства в градовете с плодни дръвчета и градини със земеделски култури. Такова е положението с площта пред Княжеския дворец в София. Когато няколко години след Освобождението тя е превърната в модерен парк с алеи, софиянци изпитват страх да влязат в него, особено през вечерните часове, поради страх от нападения. Постепенно обаче духовата музика, построените павилиони за забавления и осветените алеи започват да привличат градския елит и паркът се превръща в място за социални контакти на висшето столично общество. Градската „Пипиниера“

(Борисовата градина), която е оформена при Орловия мост, е достъпна за цялото столично население. Софиянци бързо придобиват навика да ходят там на ежедневни разходки. Централният парк в Белград е уреден в свободното място пред бившата турска крепост – Калемегдан, чието преобразяване започва усилено след 1900 г. Той играе роля на още едно от символните пространства в живота на белградския елит и в част от новата естетика на балканските столичани.

С утвърждаването си като политически центрове на новите балкански държави в София и Белград бързо и убедително започват да нахлуват модерните за Европа архитектурни стилове. Този процес върви успоредно с регулирането и нивелирането на улиците, с въвеждането на обществената електрификация и най-вече с изграждането на новия политически, икономически и интелектуален елит. Именно този елит, който е нетърпелив да поеме своята водеща роля в обществото и държавата, търси категорични начини за отхвърляне на османското наследство в градската среда. Необарокът, неокласицизмът, неоренесансът, неовизантиката, сецесионът, югенстилът, модернът, донесени от чужденците или завърналите се от чужбина школувани български и сръбски архитекти, стават изразители на стремежите на родните елити да намерят мястото си в европейските реалности. Особено емблематично значение придобива сецесионът или „скъсването“ (със старите норми), който се превръща в стил – символ на радикалните политически и обществени промени в Европа през бурния XIX в.

За сръбското и българското общество деветнадесетият век е повече от бурен. В края на XIX и началото на XX в. Белград и София вече са се превърнали в големи градове, които обаче са далеч от възможностите на западноевропейската действителност, към която столичният елит толкова силно се стреми. Основната част от тяхното население все още има нужда от малки, приземни, индивидуални къщи, които най-често се използват едновременно за живеене и за работа. В Белград и София се забелязва социалната условност на модерната урбанизация, но липсват икономическите реалности, които да доближат двете столици до европейските измерения. Те са повече чиновнически и много по-малко търговски и индустриални градове, средища на дребни собственици, които със своя малък капитал трудно могат да създадат условия за големи урбанистични проекти.

Тези особености на модернизацията се отразяват както на различните урбанистични инициативи, така и на жилищата и обществените сградите в двете столици. Изправянето и разширяването на улиците, въвеж-

дането на уличното осветление (макар и предимно газено до началото на XX в.), разчистването на тротоарите от ориенталските сергии, преместването на централните пространства от джамиите и баните към църквите, театрите, обществените зали – всичко това способства за „отварянето“ на уличното пространство. То става „обществено“ и престава да бъде част от интимния живот на затворената махала. Докато София и Белград са османски градове, в тесните прихлупени къщи по сокаците обикновено влизат само техните постоянни обитатели или много близки роднини по специални поводи. За социални контакти служат кафенетата, кръчмите или самите сокаци, дори прагът на къщата. Тези места са толкова лично обживяни, че са се превърнали в част от дома. Модернизацията обаче ги размества, дори внася между тях нови. Столичани постепенно придобиват необходимостта от помещения в къщите си, които да служат за преход между общественото и личното пространство, където да посрещат гостите си и да осъществяват по-формална връзка с външния свят. Постепенно се появяват гостната стая, вестибюлът, откритата към улицата тераса. Подобни архитектурни елементи обаче са достъпни предимно за представителите на елита и за оформящата се средна класа.

Елитът, който в следосвобожденските общества на Сърбия и България поема водещата роля в процесите на модернизация, изпъква особено добре на фона на слабата, хаотична и до голяма степен незаинтересована държава. Образовани, богати и с влияние, неговите представители не без основание си позволяват да се мерят с владетелските особи. Пример за това колко скъсени са разстоянията между тях е фактът, че първият княжески дворец[10] в Белград е построен от един сръбски предприемач, който го продава на княза. Друг подобен пример дава един български богаташ – финансистът Димитър Яблански, който наема дворцовия архитект Грюнангер, за да си построи къща по подобие на близкия княжески дворец. В обичайна практика се превръща използването на частни сгради за нуждите на администрацията и управлението. Голяма част от предприемачите влагат капиталите си в строеж на сгради, които специално са предназначени за подобни нужди, като така си осигуряват значителни и стабилни доходи. Подобни капиталовложения се превръщат в практика, която показва един типичен белег на балканското общество – как държавата, която не излъчва необходимата финансова и административна власт, по своеобразен начин, неволно създава условия за развитието на

[10] Става въпрос за Стария дворец или т. нар. Симичево сдание, който е разрушен след 1903 г. В него за известно време са разположени покоите на кралица Наталия.

личната инициатива. Тя от своя страна се оказва водеща за развитието на модернизиращото се общество.

Къщите на елита в двете столици са сравнително малко на брой. Те се намират в централните части на Белград и на София и сами по себе представляват градски забележителности. Такива в София са къщите на ген. майор Д. Николаев на булевард Цар Освободител и улица Васил Левски, къщата на Анна Пулиева (1899), на Сърмаджиев (1903), на Д. Яблански, на Вера Дренкова на улица Сан Стефано, на ген. майор Кирил Ботев на улица Шипка[11]. Повечето от тях разполагат с големи входни преддверия, осветени холове, пищно украсени стълбища, представителни вътрешни помещения, салони, приемни, кабинети, трапезарии, библиотеки, с които приличат на истински провинциални дворци. Архитектите им залагат предимно на неокласицизма и необарока, тъй като пищността и демонстрацията на лукс са от основните търсени ефекти. Те са допълнени от отделна по-малка сграда за прислугата и от сервизни помещения, които обикновено са интегрирани в самата къща. Включването към канализационната и водопроводна мрежа е задължително. В София това става възможно през 90-те години на XIX в., а в Белград – през първото десетилетие на XX в. Белградският икономически елит също разполага с къщи и сгради, които подчертават мястото и значението му в столичната и в националната действителност. Сградите, които построяват братята Ника, Риста и Йова Крсманович, и днес са важна част от архитектурния облик на Белград, разположени по улица Княз Михаил и по Теразия, някои от които са превърнати в резиденции на различни чужди посолства. Забележителни са къщите на търговеца Йовица Барловац при Калемегдан, на братята Рашич на Княз Михайловата улица, на Никола Спасич, на Игнат Байлони.

Появилата се към края на XIX в. в Белград и София средна класа не скрива желанието си за обществено изтравване. Тя се стреми да живее нашироко, строи къщи на два етажа и разделя пространството в тях на много отделни помещения, разположени около новопоявилия се коридор. За по-богатите представители на средната класа строят къщи с четири, пет и шест стаи с модерна вътрешна уредба, често с етажно или дори с централно отопление. В повечето такива къщи се отделят и детски стаи, които са показателен елемент в промяната на отношението към децата и тяхното възпитание. Обособяват се отделни помещения за спане, за

[11] Йокимов, П. Софийската елитна къща (1878–1920). – В: София – 120 години столица. С., 2000, 477–478.

хранене, за ежедневни дейности, за хигиена. Позабогателите граждани са особено силно привлечени от естетиката на сецесиона, но често залагат на необарока и неокласицизма, които са заимствани от къщите на елита, макар изпълнени доста по-семпло. Модерните архитектурни стилове са ясен израз на положението, към което се стреми собственикът. В хода на модернизацията и развитието на свободните професии все повече се налага практиката да се работи вкъщи, където се оформят помещения за различни кантори и кабинети. След разпадането на чаршиите като центрове на търговията и занаятчийското производство, по-малките производства и търговски обекти се изместват по кварталите и се наместват в отделни помещения към къщите на по-ниските слоеве на средната класа. Те също строят жилищни сгради на два етажа или най-малкото с приземен етаж и оформят отделните помещения около обособено преддверие. Тези хора обаче в повечето случаи трудно преодоляват еснафските си навици и не могат да се адаптират към новата функционална структура на къщата. Семейството се събира да живее само в стаята до кухнята, а останалите по-хубави помещения са пазени за показ пред гостите.

Третата категория къщи са тези на градската беднота. В тях условията, познати от традиционната бедняшка къща от османския период, не са подобрени, а напротив – къщичките са малки, мрачни и схлупени, влажни и по правило са пренаселени. За техните обитатели потребността от модернизация все още е много по-слаба от старите аграрни навици и патриархалните отношения. Прииждащите от малки градчета и селца нови жители на столицата носят със себе си носталгичния навик да имат собствено жилище. В търсене на по-евтина земя и повече пространство за живот, където да пренесат старите си порядки, те заживяват далеч от центъра, без да им правят впечатление нито недостигът на вода, нито липсата на канализация и електричество.

На практика в края на XIX и началото на XX в. Белград и София остават „хоризонтални“ градове с ниски приземни къщи, изградени в по-голямата си част под натиска на навика и моментните потребности на дребните собственици. Според статистиката за Белград, обявена през 1912 г., 82% от сградите в сръбската столица са приземни; 16% са на един етаж, 1% с два етажа и 0,1% са с три етажа, които са и най-високите сгради в града[12]. Най-много са приземните постройки във Врачар (94,5%) и в Палилула (93%), а най-много няколкоетажни сгради има във Варошкия

[12] Ђурић, Д. Попис кућа и становника у Београду од 06. новембра 1906. до 15. марта 1907. године. Београд, 1912, с. 32.

(5%) и в Теразийския квартали (3%)[13]. Подобно е съотношението и в София, където т.нар. „Ючбунарска къща“ – приземна постройка с пръстен под, стая и кухня, обитавани от цялото семейство и тесен двор, който покрива останалите нужди на домакинството – става нарицателно за условията на живот сред градските низини и в новообособилите се квартали в Коньовица, Надежда, Овча купел.

Основна причина за липсата на достатъчно „европейска“ представителност в сръбската и българската столици е непоследователната политика на държавата в изграждането на централните градове. Нито сръбската, нито българската държава имат цялостна фискална и законодателна концепция за стимулиране на обществената и икономическата промяна. Заради подобна липса на ориентация по пътя на градоустройствена модернизация общинските управи на София и Белград задълго попадат в капана на „проблема за регулацията“: Един район не може да бъде благоустрояван, ако не е включен в регулационния план и не може да бъде включен в регулационния план, ако не е благоустроен. В някои от новосформираните квартали на двете столици жителите сами определят местата за улици, площади, църква, както и собствените си парцели за строене, а градските власти само одобряват това разпределение, когато включват даден квартал към градоустройствения план. В Белград кварталът около Макензиевата улица възниква върху частна земя, предварително разпределена от собственика на отделни жилищни парцели, с оформени улици и обществени пространства. Едва след като парцелите са разпродадени и застроени, районът влиза в регулационния план на града. Подобна е ситуацията и с жителите на софийския квартал, който се оформя от лявата страна на булевард Цар Освободител към Орлов мост. Те са принудени сами да наемат архитекти, които да уредят парцелирането на земята и да въведат известно благоустрояване на улиците и свободните пространства, за да може едва след това общината да ги впише в плана на града. Градоустройственият закон за Белград е приет през 1896 г., а за София едва през 1907 г., но те представляват по-скоро опит на държавата да узакони вече съществуващите реалности около разрастването на двете столици, отколкото действаща програма, която да задвижи напредъка на целокупното общество. Така столиците на България и на Сърбия остават застроени набързо и хаотично, но с много желание, патриотизъм и чувство за дълг – истинско огледало на живота в новите национални държави.

[13] Пак там.

На границата на двете столетия и белградската, и софийската общини са поставени в затруднено финансово положение. Въпреки заемите, които взимат от западни банки, те страдат от хроничен недостатък на пари, заради което новите столици остават с малко на брой обществени и представителни сгради. В края на XIX в. новопристигналият чужденец в Белград има нужда от половин ден, за да се запознае с основните забележителности: Съборната църква, Митрополията, конака на княгиня Любица, Великата школа (1863), която е смятана за най-голямото здание в града, Народния театър (1869), Народния музей, който се намирал в една сравнително малка сграда на Кралския площад, старата църква „Св. Марко“, старата църква „Св. Сава“, Двореца, построен през 1882 г. и голямата пивоварна на Босненската улица, където е свикана Светоандреевската скупщина. Списъкът на по-важните сгради се допълва от двореца на княз Милош на Топчидер, Народната банка, Офицерския дом, Военната академия. В началото на XX в. са издигнати сградите на Управление на фондовете (днешният Народен музей), на Белградската задруга (1907) и на хотел „Москва“ (1906), както и II и III мъжка гимназия[14].

Строежът на подобни сгради от обществено значение показва стремежа на сръбския елит и управляващите кръгове към възприемане на европейските модернизаторски примери. Новите архитектурни стилове, които заместват ориенталския облик на Белград, трябва да обслужват една съвсем различна функционална градска среда – тази на столичния представителен център. До началото на XX в. обаче тази среда се изгражда без направления от регулационен и урбанистичен план, а в закона не е предвидено планирането на разположението на обществените сгради. Поради тази причина повечето от монументалните сгради в сръбската столица остават без необходимото им представително място. Съборната църква е разположена в края на Варошкия квартал, повече към брега на Сава, отколкото към центъра на града. Народният театър е изграден в ъгъла на един от централните площади. Новият дворец е „приклещен“ в най-южната част на улица Крал Милан. Подобна разпръснатост и хаотичност не позволява обществените сгради да разгърнат пълноценно потенциала си на национални и модернизационни символи[15]. Тези недос-

[14] По-подробно виж: Воћа по Београду с планом Београда. Београд, 1896; Недић, С. Урбанистичко уређење Београда од 1886 до 1914. године. – В: Годишњак Музеја града Београда, XXIII, 1976; Историја Београда, ур. Васа Чубриловић. Београд, 1974.

[15] Сградата на Народната скупщина, разположена на широкото пространство на булевард „Крал Александър“, започва да се строи през 1906 г., но е завършена едва през 1936.

татъци в организацията на сградите с национално значение не остават незабелязани от съвременниците. Един от тях пише: „Ние знаем, че в Белград има само една сграда, която заема подходящо място и това е сградата на Висшата школа“[16].

За разлика от белградския център софийските представителни сгради разполагат с по-широки и по-добре организирани обществени пространства. Те са съсредоточени най-вече по основния столичен булевард Цар Освободител и в неговите околности: Съборната църква „Св. Крал“, Княжеския дворец, който се оформя като централната сграда на новата столицата, хотел „България“, Министерството на войната, Народния театър, Градското казино, Военния клуб, сградата на Българското книжовно дружество, Народното събрание с площада около паметника на руския император Александър II и строящият се зад него храм „Св. Александър Невски“. Ансамбълът завършва с Държавната печатница (днешната Национална галерия за чуждестранно изкуство), която всъщност е първата държавна сграда, построена след Освобождението. Съвсем естествено това пространство се оформя като най-светското място в София, където хайлайфът може да се представи в целия си блясък[17]. Извън тази главна столична артерия София се сдобива с редица други емблематични за израстването ѝ като столица средища. Такива са Градските хали (1909), Централната синагога, осветена 1909 г., Духовната академия при църквата „Св. Крал“, Рисувалното училище (днешната Художествена академия), както и Трета мъжка гимназия на улица Пиротска.

Още едно главно условие за функционирането на двете нови столици представлява гарата, чието присъствие открива нови възможности за промени в градския живот. Берлинският конгрес задължава сръбските власти да изградят железопътната връзка Земун–Белград–Ниш (Ориент експрес). Това отваря пътя за нови инвестиции и урбанистични реформи. В началото на 80-те години на XIX в. властите в Белград пресушават едно голямо мочурище, южно от Савското пристанище (Бара Венеция). На негово място около железопътната гара, която е изградена през 1884 г., възниква нов квартал на Белград – Савамала. Първият белградски мост над Сава, който свързва Сърбия с Австрия и с Европа, е построен именно заради железницата.

Гарата в София е изградена извън очертанията на града, свързана е с центъра с една от основните градски артерии и с един от символите на

[16] Зорић, С.П. Лепа вароша. – В: Српски књижевни гласник, књ. VII, с. 365.

[17] Виж по-подробно: Шишманов, Д. Хайлайф. С., 1928.

освобождението на страната – Лъвовият мост. След нейното откриване през 1888 г. градът започва да се развива в тази посока. Малоимотни и безимотни „столичани“ се заселват в района на североизток, където възниква новият квартал Надежда. Постепенно тази част на града печели вниманието и на други заселници, а покрай тях и на градските власти, които се стараят да въведат определена представителност. Улица Мария Луиза е разширена и благоустроена в частта си след Лъвовия мост, там е разположено депото на трамваите и цялата трамвайна служба, премахната е кланицата на Владайската река, постепенно в района изникват малко, но модерни сгради. Разходката до гарата става едно от ежедневните развлечения на софиянци. Както в София, така и в Белград едни от първите построени трамвайни линии ги свързват с центъра на града. Те стават място за социални контакти, където столичани споделят новите модни тенденции и демонстрират наскоро придобитите си европейски навици.

Още един елемент на модерната столица са вилните къщи, чието строителство в Белград започва още в края на XIX в., а в София – в началото на XX в. Те са един от новите изразители на общественото положение предимно на хора от елита на нацията и по-малко на представители на средните слоеве, които искат да се доближат до елита. Общото между тях, както и между белградчани и софиянци в този случай е, че те разполагат със свободно време и пари. Толкова добре са обживяли градското си пространство, че имат необходимост да го напуснат. Основните дестинации за подобен тип пренасяне на градския живот извън града за Белград са хълмът Топчидер и Котеж Неимар, а за София – Княжево, Овча купел, Банкя. Столичани строят провинциални къщи и по други места в близост до града, възползвайки се преди всичко от наличието на някой минерален извор.

Модернизационните промени на практика довеждат до нов облик и на самото общество, с ясно контрастиращи социални граници. Централните части се падат на елита, който пренася своите стремежи за европейско съществуване върху заобикалящото го градско пространство. Периферията на Белград и на София обаче непрекъснато се разширява от приждащи тълпи от заселници. От Берлинския конгрес до началото на XX в. населението на двете столици нараства приблизително три пъти[18].

[18] Ръстът на населението през посочените десетилетия: София: 1881 г. – 20 856, 1900 г. – 68 789, 1910 г. – 102 812. – Виж: Георгиев, Г. София и софиянци…, с. 61; Белград: 1884 г. – 35 000, 1890 г. – 54 000, 1910 г. – 90 000. – Виж: Стојановић, Д. Калдрма и асфалт…, с. 113.

Този прираст е механичен – по-голяма част от новите столичани са мъже, дошли да търсят работа.

Съотношение между мъже и жени в Белград[19]:

година	мъже	жени
1884	55,4%	44,6%
1900	57,8%	42,2%
1910	56,9%	43,1%

Съотношение между мъже и жени в София[20]:

година	мъже	жени
1881	59,4%	40,6%
1900	56,3%	43,7%
1910	55,5%	44,5%

В края на XIX в. само около една трета от населението и на двете столици са родени там. Пристигащите в главните градове първоначално са от близките села, но в хода на модернизацията потокът от хора идва от по-отдалечени села, както и от малки градове. В началото на XX в. значителна част от новите заселници идват извън границите на двете национални държави. В сръбския случай това са имигранти предимно от Унгария. Тяхното завръщане в Сърбия е сигурен знак за модернизационните промени, които са настъпили в бившата османска провинция. Промените обаче са концентрирани и ясно осезаеми единствено в Белград, заради което почти всички имигранти се насочват натам. Към сръбската столица се стичат и сърбите, които напускат Османската империя. Същите тенденции се наблюдават и в София. Прогресивното развитие на българската столица привлича към нея много български интелектуалци и търговци, които виждат нови перспективи за развитие в свободната

[19] Стојановић, Д. Цит. съч., с. 113.
[20] Георгиев, Г. Цит. съч., с.67.

държава. София се превръща в основно убежище и за множеството емигранти от българските области, които след Берлинския конгрес остават в границите на Османската империя. Така двете модернизиращи се балкански столици се сдобиват с имигрантски общества, които трябва да извървят дълъг път към своята интеграция.

Издигането на Белград и София за столици на новите национални държави променя и професионалния състав на населението. Голяма част от старите софиянци и беградчани продължават да се занимават с търговия и занаяти. Новите столичани обаче, освен че попълват редовете на споменатите вече професии, се нареждат предимно в редовете на чиновниците, били те по-нисши или по-висши. Чиновничеството в модернизиращите се столици има широк смисъл: от държавната администрация до кондуктура в трамвая – всички са чиновници. Това е сигурна работа с постоянна заплата и обществен престиж. Това е и един от най-добрите начини в мирно време да бъдат проявени патриотични чувства и съпричастност към изграждането на новата държава и на нейните модерни символи.

Новите заселници са млади. В София през 1881 г. повече от половината от чиновниците са под 30 години[21]. В Белград броят на домакинствата, които се състоят само от един член и то мъж, е изключително голям. Много от тези мъже все още нямат семейства, а други оставят семействата си по родните места, докато успеят да се уредят на добра работа, за да ги вземат със себе си.

Своята кариера като чиновник през 60-те години на XIX в. един от градителите на сръбската държава Стоян Новакович[22] започва със заплата от 100 динара (франка). През 1909 г. като министър-председател той вече получава 1 000 динара[23]. Това възнаграждение в никакъв случай не може да бъде наречено богатство, но то надвишава многократно заплатата на един работник, чийто размер се движи между 40 и 60 динара. Между 18 и 20 от тези динари работникът е принуден да дава за наем на стая, а в зависимост от разстоянието един трамваен билет в началото на XX в. в Белград струва между 10 и 20 дребни пари[24]. Благата на навлизащата

[21] Иречек, К. Пътувания из България. С., 1974, с. 106.

[22] Стоян Новакович (Шабац, 1.11.1842 – Ниш, 18.02.1915) – сръбски политик, дипломат, филолог, историк, председател на Сръбската кралска академия, за кратко министър-председател.

[23] Мишковић, Н. Базари и булевари. Свет живота у Београду 19. века. Београд, 2010, с. 339.

[24] Пак там, с. 340.

модернизация съвсем не са евтини. Новакович е принуден месечно да дава за електричество повече пари отколкото за прислугата си, която се състои от четирима души. Трамваите обслужват предимно хора от средната класа. Чиновниците ходят на работа с градската железница и могат да се приберат до вкъщи за обяд. За работниците и занаятчиите подобен лукс е недостижим. Те трудно могат да се възползват и от специалните трамвайни коли, които чакат пред Народния театър, докато свърши представлението, за да приберат зрителите по домовете им.

Модернизацията на Белград и София има различен отзвук и значение върху отделните социални кръгове. Сръбският и българският елит искат да вдигнат стандарта на живот в своите столици на „европейско“ ниво, както проличава от инфраструктурните и благоустройствени проекти. Урбанистите, които са получили образование в чужбина, концентрират усилията си в центъра на града, където живеят и те самите. По време на следването си на Запад те са успели да възприемат европейския образ на градското пространство, а в родината си се стремят да пренесат този образ и на национално ниво. Формираната средна класа търговци, интелектуалци и чиновници много бързо възприема благата на модернизацията, които донасят представителите на елита и се стреми да подражава на новите примери. Градските низини трябва да се адаптират към модерната столична среда, но новостите, които предлагат европеизиращите се столици, на практика не им принадлежат. В своите квартали те обитават своята земляческа среда и трудно се отдалечават от нея.

Белград и София са примери за това как столицата, и по-точно нейните централни части, в граждански неразвитото, необразовано, аграрно и консервативно общество се превръща в своеобразен „остров“, където елитът и несигурната, новопоявила се средна класа имитират модели на поведение и ценности, създадени и възприети далеч от тяхната обозрима реалност. Те са пример и за това как една „трансплантирана модерност“ бива възприемана от младите балкански общества и превръщана в мотор на техния национален ентусиазъм.

ТРАДИЦИЯ И МОДЕРНИЗАЦИЯ В ПОЛОЖЕНИЕТО НА ЖЕНАТА В БЪЛГАРСКОТО СЕМЕЙСТВО ОТ ВЪЗРАЖДАНЕТО ДО СРЕДАТА НА XX ВЕК

Ина Пачаманова

Семейството е институцията, в която традиционно се възпроизвеждат както физическия живот, така и социалните отношения. От своя страна отделното семейство се развива под влиянието на обществото в зависимост от неговите разнообразни норми. И всяка промяна в тях рефлектира върху него. Политическите, икономическите, културните и социалните промени в едно общество винаги променят и характера на семейството и най-вече на отношенията в него – между брачните партньори и между родителите и децата. Жената е основно свързващо звено в този процес, тъй като от времето на Ренесанса насам основните промени и в обществото, и в семейството са свързани основно с промяната на нейните позиции. Ето защо темата за жената и нейните роли е сред ключовите при изследването на семейството и обществото. В този смисъл тя е неизчерпаемо поле за научни анализи и е обект на множество разработки от страна на етнолози, антрополози, социолози, психолози, политолози, историци и други хуманитарни науки.

Настоящата статия е част от по-голямо изследване на положението на жената в българското семейство през втората половина на XX в., което изисква проучване на предшестващи историко-културни системи, в чиито условия те са се формирали и функционирали. Целта е да се обясни съдържанието и значението на наследените културни традиции, както и причинно-следствените връзки между отделни традиционни и съвременни елементи. По тази причина тук ще се опитам да проследя основните роли и функции на жената в българското семейството в периода на функциониране на традиционната култура[1] и начините, по които те започват да се променят в периода на Българското възраждане[2] и след

[1] Приемам за изходна точка християнско семейство от периода на функциониране на традиционната култура в България, тъй като обемът на разработката не позволява навлизане в дълбоко изследване на предшестващите го форми.

[2] Тъй като обемът на статията е органичен, тук няма да се спирам на различните тези за началото на Българското възраждане, а само на основните процеси, протичащи в него.

Освобождението до средата на XX в. Това са периоди с широк размах на обществено-икономическите, демографските и социално-културните процеси, които рефлектират и върху семейния институт. Резултат от тях са и глобалните изменения във всички сфери от семейния живот и най-вече социалните норми и критерии, които векове наред са играли ролята на регулатор по отношение на семейството и семейно-брачните отношения. През същия период под влияние на новата политическа, стопанска и обществена уредба урбанизацията и модернизацията, първо, в градовете, а после и в селата започва процес на постепенно подкопаване и разрушаване устоите на традиционната народна култура. Според голяма част от авторите към края на 50-те години се отбелязва окончателно ликвидиране на традиционните социално-нормативни структури[3].

Тук целта не е анализ на традиционните семейни отношения и роли. Те не са представени подробно и изчерпателно, а само като основни елементи и структури, чиято еволюция се проследява в различните исторически периоди до средата на XX в., за да бъдат проследени промените, през които минават позициите на жената в българското семейство при прехода от традиционните към съвременните му форми и да бъде възможен предстоящият анализ на последвалите промени след 1944 г.

Понятието „традиционно общество“, въведено от редица социални науки, определя дълъг период, в който животът протича по установен от традицията ред, предаващ се от поколение на поколение. Съобразяването с установените норми и правила, начин на живот, устройство на обществото, канони на духовния живот, стремежът те да бъдат запазени са най-характерните белези на традиционните общества. В тях колективното преобладава над индивидуалното, интересите на обществото над интересите на отделния човек, любопитството към всичко излизащо от рамките на ежедневието е слабо, установеният икономически, социален и политически ред не се подлага на съмнение[4]. Характеристиките на традиционното семейство по принцип са: ранна брачна възраст, задължителност на встъпването в брак, господство на мъжа, голям брой деца, съжителство на няколко поколения…[5] Високата детска смъртност, необходимостта от работна ръка за селскостопанската работа и осигуреност на родителите на стари години налагат висока раждаемост. Правата и задълженията на всеки член от семейството (и обществото) са точно

[3] Макавеева, Л. Българското семейство. Етно-социални аспекти. С., 1991, с. 41.

[4] Гаврилова, Р. Векът на българското духовно възраждане. С., 1992, с. 5.

[5] Сугарева, М. Българското семейство в прехода към пазарна икономика. С., 1996, с. 7.

определени (по пол и възраст) и се предават от поколение на поколение, с оглед запазване стабилността на установения ред, който осигурява живота на всеки член от обществото и на самото общество като цяло. Мястото и ролите на жената също така са точно определени като член на обществото и на семейството. Според традиционния народен светоглед мъжът има първостепенна роля в семейството, родовия колектив и селската общност[6]. Жената има второстепенно, подчинено място спрямо него[7]. Основните ѝ задължения са да роди и да отгледа деца, да извършва всички домашни дейности – приготволение на храната и облеклото, поддържане чистотата на къщата и двора, грижи за здравето на домочадието и домашните животни. Затова основните ценности за една жена са „да бъде работлива и похватна, да върти къщата и семейството, да не е суетна и горделива, да слуша и изпълнява волята на мъжа си, да бъде пестелива“[8]. Ролите на жената като член на обществото в традицията са свързани основно с продължението на рода. Жените не получават образование и професия, не участват в органите на общинското управление, дори не ходят на пазар… Извън къщата, чешмата и полето те се появяват единствено в църквата и на празници. Като член на семейството (независимо дали е дъщеря, сестра, съпруга, майка) тя е подчинена спрямо родителите и братята си, спрямо съпруга си (като „глава на семейството“) и неговите роднини, има минимални права при развод, наследяване и пр. Както пише Д. Маринов, тя няма „никакви права… (а) само длъжности и унижения“[9]. С известно уважение и почит тя се ползва само като майка и съпруга[10]. Ръководни функции има единствено в ролята си на съпруга на главата на семейството, майка на синовете – свекърва (т.е. отново определяна спрямо мъжете в семейството и репродуктивната си функция), най-възрастната жена в къщата – тогава тя ръководи останалите жени в къщата, разпорежда се с домашните въпроси и има решаващо мнение за

[6] Попов, Р. Мъж. – В: Българска митология – енциклопедичен речник. С., 1994, с. 222.

[7] В предхристиянския митологичен код, с характерните за него бинарни редици, жената е поставена в редицата смърт, нощ, лошо, ляво, нечетно…, а мъжът в опозицията ѝ – живот, ден, добро, дясно, четно…, което определя както лидерските позиции на мъжете в обществото, така и подчинената роля на жената. Християнството наслагва върху тези представи притчата за създаването на Ева от реброто на Адам и така утвърждава статуквото. В традиционния народен светоглед са синтезирани двете идеи в една обща представа за жената като грешна и опасна, защото е създадена втора…

[8] Попов, Р. Жена. – В: Българска митология – енциклопедичен речник. С., 1994, с. 118.

[9] Маринов, Д. Жива старина. С., 1894, кн. IV, 106–107.

[10] Пешева, Р. Семейството и неговото историческо развитие. – В: Етнография на България. Увод в етнографската наука и социално-нормативна култура. Т. 1., С., 1980, с. 292.

отглеждането на децата в семейството[11]. Йерархията е твърдо полововъзрастова. Семейните отношения се регулират главно от затворените селски общности, родовите и църковните институции, санкционирани от обичайното право и каноните на различните религии.

В българските земи преходът от традиционно към съвременно общество се осъществява доста по-късно, отколкото в голямата част от Европа, тъй като след османското завоевание са унищожени християнската средновековна държава, административната система, социалната йерархия, системата на правораздаване. Те са заменени с друга държавна организация, основана на исляма, с различаващи се от българската традиция норми. Докато при повечето европейски страни от средновековната религиозна култура постепенно се оформят правото, моралът и етиката, уреждащи начина на живот, то за българските общности, по силата на историческите обстоятелства, техните функции се поемат от църквата и обичайното право. Докато общината като основна обществена организация и форма на местно самоуправление на българите до Освобождението организира имуществените, политическите и културните взаимоотношения на населението и поддържа връзката с външния свят, всички човешки взаимоотношения, права и поведение, дори и гражданските отношения се регулират от църквата. Тя е основно място за общуване, опознаване и добиване на мнение; установява твърди правила в ежедневния живот, в личните и семейните отношения. От сключването на брак семейството попада под контрола на църквата. Тя следи за разбирателството и за чистотата на нравите. Както опитите за помирение, така и разводите[12] са под църковна юрисдикция и по този начин тя се явява правов и етичен регулатор на семейните отношения. Тя има решаващата дума и по отношение на децата при развода. Всички отношения, влизащи в семейното, а до голяма степен и тези от гражданското право, се нормират от църковните власти: завещания и наследства, имотни отношения, делби, осиновяване… Първото официално кодифициране на семейните отношения също е реализирано от църквата – първият нормативен документ, третиращ материята на брачното право, е Екзархийският устав, изработен през

[11] Цанева, Е. Българска етнография. С., 2000, с. 166.

[12] Според българското обичайно право разрешение за развод се дава при много тежки провинения. За мъжа такива са: тежко пиянство, постоянен тормоз и побой на жената, повече от девет години безизвестно отсъствие, а за жената – прелюбодеянието. Причини за радвод също могат да са душевни болести и др. – Виж: Андреев, М. Семейно и наследствено право. – В: Етнография на България. Увод в етнографската наука и социално-нормативна култура. Т. 1, С., 1980, с. 339.

1871 г. в Цариград като особен статут, по който следва да се управлява българската църква. С него бракът и разводът – условия за брак, сключване на брак[13], основания за развод, процедура за прекратяване на брака, последици от развода – официално са поставени под юрисдикцията на духовната власт. Това предпоставя съдържание на редица архаични от съвременна гледна точка правила като забрана за брак между лица от различни религии; лица, свързани с духовно родство; лица, осъдени на безбрачие; забрана за четвърти пореден брак; неблагоприятни последици за съпругата при развод (тя може да иска развод при отсъствие на съпруга от четири години, а той от три; виновната за развода съпруга губи в полза на съпруга си своите зестрални имоти – едностранна мярка) и т.н. Важно е да се отбележи, че Екзархийският устав важи само за православните християни. За останалите граждани (мюсюлмани, евреи, арменци, католици, протестанти и др.) са меродавни съответните религиозни правила и компетентността на съответните духовни лица, което означава доста пъстра регламентация, правен хаос и изостаналост[14]. Екзархийският устав кодифицира въпросите на брака и развода, но не и семейните отношения. Те също остават под контрола на религията, но не чрез нормативни разпоредби или принуда, а чрез общественото мнение. Общественото мнение е невидима сила, мощен механизъм за контрол на различни сфери на живота, а то до късен период се контролира от църквата, тъй като тя е единственото място, където се събират хората от цялото селище – не само чорбаджиите и старците (както в общините и кафенетата), не само мъжете (както на чаршията), не само жените (както на чешмата)… Църквата е мястото, където се обсъждат всички новопоявили се проблеми и лица, там се приемат новите хора, там стават изявите на младите, съобщават се новините… Това е центърът на колективния живот. Църковният календар дава и ритъма на живота, единен за цялата православна територия. Самият живот на човека върви, осветяван от християнството и неговите ритуали – кръщение, годеж, бракосъчетание, опело. Дълго време църквата е средоточие и на образованието – нейното учение дава основните знания, норми на поведение, предписания и идеи. Килийните училища и учебниците за тях също са църковни, учителите са предимно свещеници[15]. При тази базисна роля на църквата не е из-

[13] По българското обичайно право бракът е бил винаги църковен. – Виж: Андреев, М. Семейно и наследствено право. – В: Етнография на България. Увод в етнографската наука и социално-нормативна култура. Т. 1. С., 1980, с. 338.

[14] Ненова, Л. Семейно право на Република България. С., 1994, 53–55.

[15] Гаврилова, Р. Векът…, 1992, 14–23.

ненадващо, че църковното движение е един от основните двигатели на Българското възраждане. Не е необходимо тук да проследявам в дълбочина църковното движение, но трябва да бъдат маркирани основните процеси от Възраждането, довели в крайна сметка до първите стъпки в модернизацията на така описаното традиционно общество и семейство и началото на промяната в мястото и ролята на жената в тях.

Политическите сътресения в Османската империя в края на XVIII и началото на XIX в., съчетани със сериозни стопански промени, довеждат до нов етап в икономическото развитие по българските земи[16] и до редица съществени демографски, социални и обществени промени. На първо място е икономическият подем, в резултат от който се развиват търговията и занаятите. Градът става център на търговията и променя облика си. Там се появява всеки нов човек, идващ отвън със своите новини, нови дрехи, нови идеи, нови стоки, търговски похвати и производства. Оттам и околното селско население също черпи новини на ежеседмичните пазари. Търговията и занаятите стават новите поводи за общуване. Създават се условия за нарастване на населението. Засилва се притокът на българи от селата към градовете. Там се изявяват и най-способните хора, които застават начело на общността[17]. Икономическите и политическите промени, раздвижването и сплотяването на българите променят и ежедневието, динамиката на работа и общуване. Икономическите мотиви – търговията и посредничеството, карат хората да напуснат изолираните рамки на своя свят: селото, града, манастира… Те създават и материалното благополучие и богатство, което да подплати новото самочувствие на българите и което довежда (в комбинация с други фактори, разбира се) до формирането на социална структура, включваща вече буржоазия и интелигенция[18]. Това са хората, които постепенно внасят редица новости по българските земи – като се започне от европейските стоки и се стигне до европейско образование и мода. Икономиката и пазарът са инструментите, чрез които започва промяната на ориенталското общество.

Политическите промени в Османската империя довеждат до промени и в българските институции – правата на общината все повече се разширяват. Тя променя състава си, включват се „нови хора“ – представители на еснафите и дори новозаселени лица. Разширяват се правомощията и

[16] Тютюнджиев, Ив., Ив. Лазаров, Пл. Павлов, П. Петков, М. Палангурски, Л. Дочева. Кратка стопанска история на България. Велико Търново, 1996, с. 81.

[17] Гаврилова, Р. Векът…, 1992, с. 10-13.

[18] Тютюнджиев, Ив., Ив. Лазаров… Кратка…, 1996, 122–124.

влиянието на общините. Те стават водачи на общественото недоволство в църковното движение, а най-важната им роля е по отношение на училищата и новите институции като читалища, дружества и различни други дейности с пряко отношение към промяната на начина на живот в градовете[19]. Немалка част от новите си функции общините на практика изземват от църквата. Това наред със започналото модернизиране на обществото и постепенно отдръпване от религията води до парадоксалния на пръв поглед спад в престижа на църквата въпреки фактическия период на подем на църковното движение. Първите прояви на съмнение във вярата, на свободомислие, проникват сред образованите хора, които започват да се дистанцират от религията. Друга причина за постепенното обезличаване на църквата е фактът, че тя престава да бъде единственото средище за общуване. Фактор е и консерватизмът на духовенството – преди и в началото на Възраждането то е двигател на промените; църковните хора са образованите, грамотните, водачите на народа, а когато в обществото и в начина на живот започват да се проявяват новостите, те се превръщат в противници на новото. След решаването на църковния въпрос църквата бързо заема отреденото ѝ достойно, но скромно място в новата обществена система. Процесът, наречен секуларизация на културата, е пред своето завършване[20].

Другата институция, която изземва част от функциите на църквата, е училището. Развитието на образованието през Възраждането е изключително важно. Революционен момент с въвеждането на взаимното училище е смяната на църковните книги със светски – започва преходът от вяра със сърцето към вяра с разума. Важен момент е включването на момичетата в образователния процес. Първото девическо училище е открито в Плевен от Анастасия Димитрова през 1840 г. Интересни са обаче програмите на девическите училища, които имат и практическа насоченост. Основният принцип е получаване на образование в съчетание с подготовка за семеен живот и майчинство – програмата включва ръкоделие, готварство, домашни умения. По-високо образование не се насърчава, освен за подготвящите се за учителки, които дълго време са монахини. След Кримската война учителките вече са все по-често момичета, получили добро образование в чужбина и те донасят нови идеи и ново самочувствие на ученичките си. Училището поема и възпитателната функция, осъществяваща предаването на етичните и морални норми

[19] Гаврилова, Р. Векът…, 1992, 41–43.

[20] Пак там, с. 75.

на обществото, с цел формиране на определен тип личност, в съзвучие с християнския морал. С разгръщането на Възраждането училището се превръща и в център на общността. Общонационалният интерес е съсредоточен около църковното движение, но в живота на отделните селища обществениият интерес гравитира към училището и то се превръща в генератор на промените[21] – там са съсредоточени нововъведенията и там се формира интелигенцията.

В резултат от промените през Възраждането – от усложнената социална структура на българското общество, от все повечето подготвени български интелигенти в градовете – се появява цяла група нови културни институции. Първата модерна градска институция е читалището, а след това започва създаването на дружества, братства и т.н. Важно е да отбележим също нарастващото европейското присъствие – откриват се все повече консулства, търговски представителства, които също носят модерни ценности, модели и норми на общуване.

Като обобщение може да се каже, че през Възраждането българското общество се намира в бавен, но постоянен и необратим преход към нов тип икономически и социално-политически отношения, а насоката, характерът и темповете на обновителните процеси се определят основно от създаващите се в този период интелигенция и буржоазия. В края на 20-те – началото на 30-те години на XIX в. се създават условия за мащабна, макар и бавна модернизация във всички области на обществено-икономическия живот[22].

Постепенният преход от традиционно към модерно общество, който се осъществява през Българското възраждане, има много измерения. Появата на всяко ново явление, идея, мода, на нови навици, вкусове и занимания променя както отделния човек, така и зараждащата се нация като цяло. Стъпка по стъпка българите се отърсват от ориентализма и от консерватизма на патриархалните норми. Тези промени са много по-бързи в градовете, където започва оформянето на модерна структура на културата и нов начин на живот. Започва разпадането на религиозно-фолклорното съзнание или на синкретичната култура на традиционното общество. Оформянето на дялове на културата такива, каквито съществуват в съвременността – наука, религия, изкуство – е белегът на новото време. Нововъведенията, изместващи традиционните модели на поведение, институции, идеи, идват по две основни линии – на собстве-

[21] Пак там, 28–38.

[22] Тютюнджиев, Ив, Ив. Лазаров… Кратка…, 1996, 81–124.

ното развитие, обновлението на типичните традиционни елементи и на външните влияния, на привнасянето на чужд опит, като традиционното турско и гръцко влияние се изместват от руското и западноевропейското[23]. Няма да навлизам в дълбочината на тези процеси, тъй като нито темата, нито обемът на разработката предполагат това, но все пак трябва да бъдат споменати като фактори на промяната. Традиционната култура има системен харктер и когато той бъде нарушен, когато започнат да отпадат отделни елементи от системата, настъпва процес на разпадане и тя постепенно губи характеристиките на традиционна. Всичко това довежда в крайна сметка и до първите елементи от модернизацията в семейните отношения и еманципацията на българската жена.

Очевидно е, че през периода на Българското възраждане промените са всеобхватни и те неминуемо се отразяват и върху положението на жената в обществото и семейството. Първите признаци са отражение на „придобивките“ на мъжете и са привидно външни. Една от най-сериозните промени на XIX в. е въвеждането на европейската мода. Женските тоалети са темата на деня. Независимо от по-либералното отношение на мъжете към жените в българските семейства ориенталският град не е весело място за живот на жените. Вековната затвореност и ограниченост в семейния и роднински кръг намира рязкото си разкрепостяване в пристрастието към тоалети. При сивото ежедневие на бита, облеклото, с което жената се появява в църквата, се превръща в нейна собствена изява, но и във въпрос на престиж за мъжа, тъй като облеклото за жените е било купувано или доставяно единствено от него. Новото самочувствие на българина намира първата си външна изява в труфенето на дома и на жените в семейството като белези на материални възможности и европейски вкусове. Тази външна цивилизация несъмнено изпреварва интелектуалното и просветно развитие, но не е без пряка връзка с общия напредък. Размахът на девическото образование (от 1896 г. до Освобождението са създадени 49 неделни училища, от които 9 женски), немислимите петдесет години по-рано женски дружества, първите литературни и публицистични материали от жени, първите учителки, пътуващи от град на град и сами изкарващи прехраната си, са реалните предпоставки жената да се почувства дотолкова сигурна в себе си, за да тури европейски дрехи и да излезе с тях на улицата. Няма съмнение, че смесването на традиционното облекло с парижката мода е давало и гротескни форми, но промените в облеклото и домашната уредба са само

[23] Гаврилова, Р. Векът…, 1992, с. 64.

външните изразители на настъпващия дълбок преврат в манталитета на българина. Нарушават се дълговечни традиционни представи и начини на поведение, патриархалната настройка, вкорененото схващане, че жените трябва да са скромни, а младите – смирени, постепенно се разчупва… Започват да отмират старите традиционни ценности и започва да навлиза по-прагматичният буржоазен морал. Ритъмът на живота в града се променя. Появява се свободен от работа ден – неделя, който става ден за почивка и започва да се пълни с нови развлечения. Читалищните сбирки и театралните представления оставят цели семейства вън от къщи в непривични часове. Започват да навлизат европейската музика и танци. Към традиционните развлечения на мъжа – разходка след работа или вън от града – се присъединяват и жените; появяват се нови забави – соарета, вечеринки, балове; започват да се организират „веселия с музика“ и в частни къщи. В общоградския бит се появяват файтони, нови обществени места за развлечения – градини за разходка, алеи…[24]

Женските дружества са особено интересни като първа обществена институция, в която жените имат основна роля. Първото е създадено в Лом през 1857 г. В центъра на дейността им са благотворителни начинания – уреждане на девически училища и пансиони, издръжка на бедни момичета в по-добри училища или изпращане на способни ученички за обучение в чужбина, откриват неделни училища, организират четива и сказки. Уставите на тези дружества наблягат на нравствената просвета.

Селското семейство все още е далеч от промените, които вече са започнали в градското семейство. Промените в икономиката и бита на селото са минимални. Там все още преобладава задружният живот на няколко поколения семейства в едно домакинство, с общност на имотите и работата, с точно определени задължения на всеки според възрастта, пола и семейното положение. Жените продължават да се занимават само с домакинската работа и децата; запазват подчиненото си положение спрямо родителите си, съпруга си и неговите роднини; личният живот на всеки член от домакинството се решава от главата на семейството; бащината власт е безпрекословна…[25]

След Освобождението историята на възстановената българска държава от създаването ѝ до 1944 г. е изпълнена с многобройни политически, икономически и обществени преобразувания, които не могат да бъдат обхванати в настоящото изследване, а и то не си поставя такива цели.

[24] Пак там, 71–73.

[25] Пешева, Р. Семейството…, 1980, 291–293.

Съвсем накратко ще кажа, че се развива многопартийна политическа система; икономиката е в непрекъснат подем до навечерието на Втората световна война, а модернизирането на българската култура продължава: училищата са уредени, църквата е обезпечена, дейността на общините е нормирана със закони… Стотици българи отиват да учат в чужбина, десетки чужденци идват да работят в България, нововъведенията в бита са огромни, насочени все така към модернизацията и европеизацията на живота.

Една от важните задачи на новата държава е изработването на закони, които да определят насоките на развитие. Търновската конституция обявява равнопоставеност на гражданите, неприкосновеност на собствеността и дава поредица от конституционни свободи, с което се разкрива простор за свободно развитие на България. Нека проследим обаче положението на жената в обществото и семейството – юридическо и реално.

I. ЖЕНАТА В ОБЩЕСТВОТО

По отношение статута на жената в обществото трябва да се отбележи, че Търновската конституция (1879) обявява: „Всичките Български подданници съ равни предъ закона“, но в тогавашното време и общество се подразбира, че жените не влизат в това число[26] – те не получават политически права, нито равен достъп до образование и професионална реализация, а според ЗН (чл. 21) „частта на низходящите от мъжки пол е два пъти по-голяма от частта на низходящите от женски пол“.

В края на XIX в. образованите жени все още са малко, а образованието им продължава да е центрирано върху ролята в семейството. Образоват се, за да могат да се омъжат добре, да станат достойни за по-образования си съпруг и да възпитават по-добре неговите деца. Дори това важи основно за градските момичета, докато на село за достатъчно образование се приема „слугинството“[27]. В селата жените продължават да изработват храната и облеклата вкъщи, участват в селскостопанската

[26] Джидрова, М. Исканията на българката. С., 1912, 17–20.

[27] Попова, Кр., П. Воденичаров, Сн. Димитрова. Жените и мъжете в миналото (XIX–XX в.). Благоевград, 2002, с. 47. Темата за „слугинството“ е интересна сама по себе си, тъй като това е най-често използваният начин за изпращане на момичетата в града. До много късно повече момичета отиват в града като слугини, отколкото за да учат, например. Там те отиват абсолютно неподготвени за условията, в които попадат и това често става повод за много лични драми. В същото време, когато се върнат на

работа и много рядко се образоват. Преструктуриране на техния труд започва едва след Първата световна война, когато селата започват да се благоустрояват и в тях също навлизат фабрични стоки и облекла. Все още доминираща е представата за жената като майка и партньор на мъжа в брака. Позицията на жената в обществото се определя от тази на нейния съпруг. В публичния живот тя няма място, там е представлявана от своя съпруг/баща/брат/чичо… През 1901 г. жените са допуснати до висшето образование, но нямат достъп до редица професии и се реализират основно в обществена дейност. По време на Първата световна война делът на женския труд рязко се увеличава, включително в мъжки професии, но след войната по-голямата част са съкратени, особено омъжените, защото за тях работата не е от решаващо значение. Като цяло трудовата политика на държавата от този период (до Втората световна война) се определя от възможностите за издръжка на семейството, а не от интересите, качествата и желанията на индивида. Жените в България получават избирателно право през 1937 г., но само ако са омъжени, разведени или вдовици.

При тази ситуация не е изненадващо, че първата половина на XX в. е период на активно движение за женска еманципация, което цели „да даде на жената възможност да упражнява обществена, политическа и стопанска дейност наравно с мъжа“[28]. Най-активни в пропагандата на европейските еманципаторски идеи и за промяна на традиционните виждания за мястото на жените са българските социалисти, чиито модерни за времето си възгледи срещат отпор от страна на традиционалистите – за тях жената трябва да бъде майка, сестра, съпруга, да възпитава децата си и да не се бърка в политиката. Първата българска политическа партия, заложила в програмата си (1891) равноправието в семейството, образованието, труда…, е Българската социал-демократическа партия, но само три години по-късно (при сливането ѝ с Български социалдемократичен съюз) голямата част от тези искания отпадат. През 1901 г. е създаден Български женски съюз (БЖС), в който още на Учредителния конгрес се оформят две течения – феминистко (което се стреми към изравняване правата на жените и мъжте в рамките на съществуващото общество) и пролетарско (което поставя на преден план класовата борба с идеята, че с постигането на комунистическо общество женският проблем автоматично ще бъде

село, те са носители на променен манталитет, което отново често се превръща в основа за нови лични драми…

[28] Данчов, Н. Г., И. Г. Данчов. – В: Българска енциклопедия. Т. 2. С., 1936, с. 1585.

решен). В крайна сметка през 1903 г. социалистките напускат БЖС и започват самостоятелна дейност. По-късно (1908) е създаден и женският съюз „Равноправие“, който се обявява за пряко участие на жената в държавните дела, избирателни права и пълно юридическо равноправие на половете. В същото време самите деятелки на различните женски движения продължават да поддържат култа към майчинството и семейството, проповядван от традиционалистите. Социалистките пък изоставят „женския“ въпрос, като го подчиняват на общопартийните задачи и пролетарското единство. Въпреки че в този период се появяват феминистки движения и жени, които успяват да променят своето положение[29], през целия период от средата на XIX до средата на XX в. най-широкото поле за обществена изява на жените си остава обществената благотворителност. Може да се каже дори, че през периода на Българското възраждане жените са част от обществения и политическия живот повече, отколкото след Освобождението[30].

II. ЖЕНАТА В СЕМЕЙСТВОТО

1. Институцията на брака

В законите на новата държава сключването и прекратяването на брак не присъстват. Те остават под юрисдикцията на църквата и обичайното право, запазено като субсидиарен източник на правото, който се прилага, когато няма норма на писаното право за даден случай[31]. След Освобождението чл. 924 и 925 от Временните правила за устройство на съдебната власт от 1878 г. узаконяват духовните съдилища и признават компетенциите им по въпросите на брака и семейството. През 1883 г. е създаден Екзархийският устав, приспособим за Княжеството[32], в чието Допълнение, част пета – „За браковете“, е уредено брачното пра-

[29] По-подробно за женските движения в този перид виж: Даскалова, Кр. Феминизъм и равноправие в българския XXв. – В: Мухарска, Р. (съст.) Майки и дъщери. С., 1999, 80–105.

[30] Daskalova, Kr. Women, Nationalism and Nation-State in Bulgaria (1800–1940). – In: Gender Relations in South Eastern Europe. Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century. Belgrade – Graz 2001, p. 24.

[31] Андреев, М. Преживелици от обичайно-правната система до средата на XX в. – В: Етнография на България. Увод в етнографската наука и социално-нормативна култура. Т. 1. С., 1980, с. 354.

[32] ДВ, бр. 19–22 от 19, 22, 24, 26.II.1883.

во на чисто черковнорелигиозни начала. Новият Екзархийски устав от 1895 г.[33] вече не съдържа частта за браковете. Издадено е Окръжно на Светия синод № 220 от 21.03.1895 г. за временни синодални положения за ръководство на епархийските духовни съвети при разглеждане делата за разгодяване, разтрогване на законно сключени и за унищожаване на незаконни бракове. През 1897 г. те са заменени от възстановената в Екзархийския устав със закон от 21.03.1897 г.[34], част трета „Бракове", прилагани до 1945 г.

2. Семейни отношения

Въпреки че бракът и разводът остават под контрола на църквата, а голямата част от семейните отношения все още се регламентират само от неписаното обичайно право, отделни елементи на семейното право се появяват в някои от гражданските закони, формиращи правната рамка на следосвобожденска България. Основните от тях са:

1889 г. Закон за наследството (ЗН);

1890 г. Закон за настойничеството и 1909 г. Закон за припознаване на незаконородените деца, за узаконяването им и за осиновяването (материята, третираща припознаването, настойничеството и осиновяването не е обект на настоящата статия, ползвана е само частично за съпоставяне на права, задължения и статут – майка/баща, брат/сестра – затова на този етап няма да коментирам тези два закона);

1897 г. Търговски закон (ТЗ) – урежда възможностите на омъжената жена да се занимава с търговия, както и нейното положение при несъстоятелност на мъжа;

1907 г. Закон за лицата (ЗЛ) – третира въпросите на родителската власт, последиците от развод и наследяването;

1936 г. Закон за трудовия договор – урежда възможността за прекратяване трудовия договор на жената по искане на нейния съпруг;

1937 г. Наредба-закон за задълженията за издръжка;

1940 г. Закон за извънбрачните деца и осиновяването.

Самата хронология и типология на изброените закони е интересен показател за приоритетите на следосвобожденска България по отношение на регулирането на семейните отношения. Уреждат се наследяването, настойничеството, припознаването и осиновяването, но не и отношенията между съпрузите или между родителите и децата.

---

[33] ДВ, бр. 23 от 30.I.1895.

[34] ДВ, бр. 85 от 22.IV.1897.

Семейните отношения и в този период се основават на традиционната представа за съпружеската власт, приоритета на мъжа като глава на семейството и подчинената роля на жената. Приема се, че мъжът е овластен да решава общите работи на семейството, а жената е длъжна да се подчинява на тези решения и да ги изпълнява. Тази власт се простира и извън семейните въпроси и вече частично се утвърждава и със законови разпоредби – например местожителство (чл. 3, ЗЛ); поданство (чл. 15 и 16, ЗПод.) и др. Засяга дори правото на жената на труд – например не може да се занимава с търговия и да участва в търговско дружество с неограничена отговорност, без съгласието на мъжа си, чието разрешение се регистрира по правилата за непълнолетните (чл. 9, ТЗ). Съпругът е овластен да денонсира едностранно трудовия договор на жена си, сключен без негово съгласие, ако „заплашва семейните отношения“ и ако установи, че може сам да издържа семейството. При несъстоятелност на мъжа жената запазва само изрично изброени недвижими имоти, както и движими вещи. За останалите съществува законно предположение, че принадлежат на мъжа (чл. 739, 741 – ТЗ). Частичното регулиране на отделни елементи от съпружеските отношения на практика институционализира зависимото положение на жената в семейството и обществото. Отношенията между съпрузите остават изцяло подчинени на традицията.

Отношенията родители – деца са построени върху началото за „родителската власт“, която ЗЛ (1907) определя като „бащина власт“ (бащата управлява и имотите на децата). Родителската власт на майката е непълноценна и ограничена. Тя не я придобива автоматично при отпадането ѝ за бащата, а може да я получи само ако той е лишен от нея и то след съдебно решение – по молба на прокурорски надзор или роднински съвет. Ако при смъртта на мъжа жената е била бременна, всяко заинтересовано лице може да поиска от съда да назначи попечител на заченатото дете. Бащата може със завещание да наложи на майката условия за възпитанието на децата и управлението на имотите им и пр.

Прегледът на законите показва, че като цяло липсва промяна в същината на семейните отношения и ролите на жената в семейството, поне що се отнася до законовите разпоредби. Традицията е толкова силна в това отношение, че дори бива имплицирана в законите. Все пак трябва да се отбележи, че включването на елементи от семейните отношения в гражданските закони само по себе си е стъпка към модернизация, макар и формална. Променя ли се положението на жената в реалния живот обаче?

През първата половина на XX в. икономическите промени довеждат до изоставяне на родовото стопанство от много младежи; те започват да се образоват и да работят в градовете, за да създадат дом и да се задомят. Все повече жени се образоват и работят. Новият начин на живот в градовете включва нови забавления, общуване повече с приятели, отколкото с роднини. Особено след Първата световна война, когато се увеличава броят на образованите и работещите жени, се променят облеклото и прическите, появяват се нови места за социално общуване – балове, ресторанти, опера, кино, политически клубове, спорт и туризъм, ваканционен отдих… Жената все повече навлиза в мъжките пространства и през 30-те – 40-те години вече всички места са общи. Всичко това постепенно довежда до преодоляване на срама от собственото тяло и поява на нова телесна култура. Намалява напрежението при общуването между половете и се променят отношенията между тях. Започват да се променят представите за любовта и брака. Наблюдава се постепенно повишаване на брачната възраст (въпреки че остава ниска в сравнение с другите европейски страни). Появяват се нови критерии при избора на брачен партньор, като нараства значението на индивидуалния (за сметка на родителския) избор[35]. Любовта става ценност и се обръща повече внимание на ухажването и кавалерството, флирта и предбрачната любов. Започват да се променят и семейните отношения – както между съпрузите, така и между родители и деца. В града децата не са необходими за поддържане на стопанството, а и самите условия на живот са несъвместими с голямо семейство. Развитието на медицината, хигиената и подобряването на битовите условия намаляват детската смъртност. Жените вече не стоят само вкъщи – развива се стремежът към по-добро образование и реализация на личността като такава, а не само чрез създаване на поколение… Резултатът е, че раждаемостта спада, а децата стават ценност сами по себе си, не само като продължение на рода и работна ръка. Така и семейството като институция вече не служи само за продължение на рода, а все повече се засилва ролята на емоционалните връзки между членовете му[36]. По същите причини зачестяват и разводите – интересно е да се отбележи,

[35] Лулева, А. Брачният избор в автобиографичните разкази. Към социалното конструиране на категорията „пол“ в българското село през първата половина на XX в. – В: Жизненият цикъл. Доклади от българо-сръбска научна конференция. С., 2000, с. 69.

[36] В първата половина на XX в. идеалът за семейство включва образован работещ баща, образована майка домакиня и две-три деца, свързани в любящ съюз.

че в периода 1900–1920 г. относителният дял на разведените жени (брой разведени на 100 жени) е твърдо по-висок от този на мъжете[37].

Доста различно стоят нещата в българското село. Там семейното домакинство (индивидуално или задружно) все още е подчинено на общоприетите обичайни норми и предписания. Ръководството му е поверено на бащата (дядото), който управлява икономическия живот, както и личните въпроси – образование, професия, женитба… Ролята на жената продължава да е ограничена в домакинството[38]. Битовата среда е почти без промяна, поради което смъртността (вкл. детската) остава висока; а домашната и селскостопанската работа са изключително трудоемки, поради което децата все още са важна работна ръка в родителското семейство. Момичетата не получават образование (или най-много до IV клас), дъщерите нямат право на наследство, сключването на брак е силно задължително и в голямата част от случаите изборът все още не е личен, а на родителите… Животът на дъщерята в бащината къща е подчинен на бъдещата женитба. За да бъде ценен брачен партньор, момата трябва да има определени лични качества, а момъкът – имоти[39]…

Преминаването от традиционен към съвременен тип брачност в Европа започва още през XIX в. и се изразява в увеличаване на средната възраст за сключване на първи брак, последвано и от намаляване на раждаемостта в рамките на брака, но в балканските страни, включително и в България, първата фаза липсва – брачната възраст остава ранна, а втората (намаляване на раждаемостта) се проявява едва в началото на XX в.[40] Особеностите на демографския преход в България са свързани с: 1) най-ниската средна брачна възраст, дори за Източна Европа (като цяло по-ниска от Западна Европа); 2) по-късно започнало и по-слабо изразено намаляване на раждаемостта и 3) по-ниско равнище на бракоразводността, при по-висок риск от развод, поради по-големия процент лица, които са в брак[41]. Всичко това показва традиционно брачно поведение и стабилност на брачната институция у нас.

В заключение може да се обобщи, че от края на XVIII в. до средата на XX в. в България е налице явен процес на модернизация във всички сфери на политическия, икономическия и обществения живот. За разлика

---

[37] Жекова, В. Повторните бракове в България. – Население, 1–2, 2007, с. 5.

[38] Пешева, Р. Семейството…, 1980, 297–300.

[39] Лулева, А. Брачният избор…, 2000, с. 69.

[40] Сугарева, М. Българското семейство…, 1996, 10–12.

[41] Пак там, 16–23.

от политиката и икономиката, в които промените са мащабни и всеобхватни и извеждат България до положение на равна с останалите европейски страни, промените на обществените структури и нагласи са много по-бавни и не биха могли да бъдат определени като завършени, особено по отношение на положението на жените. Процесите на еманципация са все още повърхностни и не променят в дълбочина техните роли, особено в семейството. Позициите на жените в обществото са променени законово – те имат право на образование, работа и участие в обществения и политическия живот, което е сериозна промяна, сравнено с традиционната затвореност в рамките на дома. На практика обаче достъпът е ограничен до определени професии и сфери на изява и в никакъв случай не може да бъде определен като „равен“ (с мъжете). Докато в градовете все пак образованите и работещите жени стават все повече и като цяло новият начин на живот променя и тяхното поведение, и отношението на мъжете, на село нещата съвсем не стоят по този начин. Там жените продължават да са ограничени в дейността си в домашните дела и промяната за тях се свежда до разширен достъп до обществените и „мъжките“ пространства, но все още са рядкост образованите и работещи жени. Тези, които тръгват по този път, мигрират в градовете.

Ако все пак по отношение на позициите на жените в обществото има някакви промени, то в семейството те все още се бавят. Дори работещите и образованите жени в градовете продължават да са подчинени на мъжа – „глава на семейството“. Промените се свеждат до леко завишена брачна възраст, по-голяма свобода на брачния избор и по-малък брой деца. Макар че в голяма част от случаите в семейството са на почит емоционалните връзки, любовта и взаимното уважение, това не води до промяна на ролите. Все още жената е отговорна за поддържането на дома – за домакинската работа, грижите и възпитанието на децата, а мъжът за финансовата и имотна осигуреност. В селата патриархалните стереотипи остават в още по-голяма степен. Там продължава да е силна зависимостта от родителите по отношение на брачния избор, а също и на личната реализация – дали децата ще бъдат изучени и каква професия ще получат, дали ще останат на село или ще бъдат пратени в града, дали ще живеят с родителите или ще имат собствен дом след задомяването си… – всичко това все още се решава от бащата.

Най-краткото обобщение на промените в положението на жената в обществото и семейството в периода от началото на Българското възраждане до средата на XX в. е, че се променя начинът на живот, но не и начинът на мислене. Традиционните стереотипи по отношение на мъжки-

те и женските роли – и в обществото, и в семейството – не са претърпели сериозни промени. Въпреки че в този период се появяват феминистки движения и жени, които успяват да променят своето положение, въпреки че жените получават граждански права и все повече се образоват и работят, те нямат равни позиции с мъжете в българското общество, а още по-малко в българското семейство.

ГЛАСЪТ НА РУСКИЯ КОНСЕРВАТИЗЪМ. МИХАИЛ КАТКОВ

Светослав Маноилов

Руската империя през втората половина на XIX в. е изправена пред многобройни трудности. Един от най-сериозните вътрешнополитически проблеми е липсата на диалог между властта и обществото. Самодържавието има нужда от пропаганда на своите идеи, а най-добрият начин за популяризиране на идеите му са обществените медии и публицистиката като цяло. Консерваторите са тези, които се заемат със защитата на установения ред, а основната битка, която водят, е с либералите и е относно формата на държавно управление. Разбира се, либералите са за промени – конституция, някаква форма на държавно представителство и ограничаване властта на самодържеца. Защитниците на самодържавието, от своя страна, имат нелеката задача да докажат, че съществуващата система е най-подходяща за Русия и не се е изчерпала. Един от основните им доводи в полемиката е особеното място, което заема Русия, разположена едновременно в Европа и Азия, което оформя специфичния манталитет на народа и съответно държавата. Според традиционалистите това е и причината, поради която нито една западна форма на управление не би била подходяща за нея, защото няма да може да пасне на спецификите ѝ.

Миахил Катков е най-чуваемият от апологетите на статуквото. Той талантливо пропагандира консервативните идеи чрез публицистиката и така ги прави достъпни за руското общество. Разбира се, и останалите руски консерватори са бележити личности, като трябва да се споменат имената на трима други журналисти – Константин Леонтиев, княз Владимир Мешчерски и Иван Аксаков. Те са много способни, но влиянието им в обществото не е толкова голямо като на Катков. Сред консервативните публицисти изпъква и името на Фьодор Достоевски. Неговото влияние и популярност не подлежат на съмнение, но той е комплексна и сложна личност и журналистиката не му е основното поприще. Ето защо Катков е гласът на консервативния лагер, а неговите издания са разглеждани от руските императори като техни. Журналистът е най-добрият глашатай на самодържавието, разпространява и прави популярни идеите му чрез печатните издания, ако не най-добре, то поне най-ефективно.

ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

От публицистиката на Михаил Катков, редактор на „Московски ведомости“ и „Руски вестник“, може да се проследи идеологическият аспект на руската консервативна политика. Именно неговите издания стават основен проводник на консервативно-охранителните идеи. „Московски ведомости“ постоянно се чете от императорите Александър II и Александър III, разглеждащи го като „свое“ издание.

Дореволюционната историография не оставя значими изследвания, посветени на консерватизма и консерваторите, с изключение на публикуваното през 1914 г. и по-късно допълнено през 1918 г. „Курс по история на Русия през XIX в.“ на А. Корнилов, имащ за задача да систематизира историята на управлението на Александър III[1]. В своята книга руският историк обръща основно внимание на социално-икономическата страна на вътрешната политика на империята.

В края на XIX в. – началото на XX в. се появяват все пак и публикации, посветени на живота и дейността на М. Катков[2], в които се изследва участието му в политиката и обществения живот на Русия.

През 70-те години на XX в. се подновява интереса към консерваторите и темата е изследвана от водещите историци от този период Ю. Соловьов и В. Твардовская. Книгата на Ю. Соловьов „Самодържавие и дворянство в края на XIX век“ отразява социално-икономическите представи на консерваторите и дава характеристика на лидерите на това политическо направление: Константин Победоносцев, Михаил Катков, Владимир Мешчерски[3]. В. Твардовская в своето изследване[4] анализира идеологията на руския консерватизъм. Проследявайки периодиката и изданията на М. Катков, тя се опитва да разкрие механизмите за влияние на пазителите на държавната политика чрез средствата за масова информация. Авторката е първата, която през периода на комунизма поставя въпроса за надкласовия характер на руския консерватизъм, т.е. тя говори за консервативни нагласи не само сред един слой от обществото, а за об-

---

[1] Корнилов А. А. Курс истории России XIX века. СПб., 1914.

[2] Сементковский, Р., М. Н. Катков. Его жизнь и литературная деятельность. М., 1892; Шевелев, А. М. Н. Катков, 20 июля 1887 года. М., 1891; Щегловитов, С. Катков и его время. СПб., 1888; Неведенский, С. Катков М. Н. и его время. СПб., 1888.

[3] Соловьев, Ю. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. Л., 1973.

[4] Твардовская, В. Идеология пореформенного самодержавия. М.Н. Катков и его издания. М., 1978.

щосъсловни консервативни настроения. Защитаването на подобна теза е наистина смела постъпка, защото тя опровергава клишета като това, че консервативните идеи се споделят само от една прослойка или класа. Така теорията на класовата борба в Русия се обезсмисля, особено като се има предвид факта, че голяма част от селяните са консервативно настроени…

Едно от най-сериозните модерни изследвания на руския консерватизъм, включително и на Катков, е сборникът под редакцията на В. Гросул, излязъл през 2000 г. – „Руският консерватизъм през XIX век. Идеология и практика“[5]. Друга нова книга, посветена на консервативния журналист, е тази на А. Новиков[6]. Руският учен подробно анализира дейността на руските консерватори, влиянието им в обществото, както и методите, които те използват, за да пропагандират и защитават самодържавието. Към модерните изследвания принадлежат и статията на Изместева[7].

Западноевропейската историография[8] също се интересува от проблемите на руския консерватизъм. На първо място трябва да се спомене Ричард Пайпс, който има серия от книги, посветени на Руската империя[9], като той издава и книга специално за руския консерватизъм[10], където обръща внимание на дейността на Катков и Победоносев. Поради множество причини той вижда в руското самодържавие само „тоталитарни“ (?!?) черти, а руските консерватори не са нищо повече от негови придворни служители, едно лесно и удобно обяснение, показващо или преднамереност, или невежество…

Съществуват и други западноевропейски изследователи като Л. Шапиро[11], които твърдят, че несъстоятелността на консервативната политика се дължи на неспособността на консервативните деятели да постигнат компромис с останалите обществени сили. Едуард Тадън също

---

[5] Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика. М., 2000.

[6] Новиков, А. Российские консерваторы (Н. М. Катков, Д.А. Толстой, К.П. Победоносцев) и самодержавие (середина XIX – начало XX веков). М., 2002.

[7] Изместьева, Г. Михаил Никифорович Катков. – Вопросы истории, 2004, № 4.

[8] Katz, M. Mikhail N. Katkov. a political biography, 1818–1887. Paris, 1966; Renner, A. Defining a Russian Nation: Mikhail Katkov and the ‘Invention’ of National Politics. The Slavonic and East European Review, Vol. 81, №. 4 (Oct., 2003), pp. 659–682.

[9] Pipes, R. Russia Under the Old Regime. New York, 1974; Pipes, R. The Russian Intelligentsia. New York 1961.

[10] Пайпс, Р. Русский консерватизъм во второй половине XIX века. М., 1970; Pipes, R. Russian Conservatism and Its Critics. New Haven, CT, Yale University Press, 2005.

[11] Schapiro, L. Rationalism and Nationalism in Russian Nineteen century, Political Thought. New-Haven and London, 1964.

има изследвания, посветени на Русия и руския консерватизъм[12]. Интересното при него е това, че той поставя знак за равенство между руския национализъм и руския консерватизъм. Такава теза е трудно защитима, защото представителите на двете движения имат многобройни спорове и различия във възгледите. Руските националисти заемат част от идеологията на консерваторите, но при тях отсъства идеята за имперска нация и ценности, които са водещи за традиционалистите. За консерваторите е важна принадлежността на човек към самодържавната идеология, а не неговият произход. Обратно, при националистите водещ е принципът за произхода. Ето защо приравняването на двете идеологии е неуместно и по-правилният подход е те да бъдат разглеждани поотделно.

Друг западен историк, който разглежда дейността на Михаил Катков, е Джефри Хоскин. В своята статия „Михаил Катков и имперския национализъм“[13] той прави анализ на националната идея на руския консерватор. Според Хоскин руският журналист не очаква, че различните народи в империята ще се превърнат в еднородна маса, но счита, че те могат да постигнат политическо единство и да се създаде супернация, която да бъде ръководеща сила в Русия. Историкът твърди, че тази схема напомня британската: „В някакъв смисъл този модел прилича на британския с многослойно национално съзнание, обединяващ англичани, уелсци и частично ирландци с общо гражданско чувство, без да се накърнява тяхното етническо своеобразие“[14]. Хоскин смята, че албионският образец няма да проработи в източната империя, понеже народите в западната ѝ част няма да се впишат в схемата. Това несъмнено е оригинална позиция, но прави впечатление, че в статията си шотландският историк има четири бележки, от която едната е препратка към негова книга и само една от тях е рускоезична статия от началото на XX в.

[12] Thaden, E. Conservative Nationalism in Nineteen Century Russia. Seattle University of Washington Press, 1964; Thaden, E. Russia since 1801. The Making of a New. Society. New York/London/Sydney/Toronto,. John Wiley & Sons. 1971.

[13] Хоскин, Дж. Михаил Катков и имперский национализм. – В: Катковский вестник: Религиозно-философски чтения. М., 2008, 83–90.

[14] Хоскин, Дж. Михаил Катков и имперский национализм. – В: Катковский вестник: Религиозно-философски чтения. М., 2008, с. 85.

РАННИ ГОДИНИ И ФОРМИРАНЕ НА КОНСЕРВАТИВНИ ВЪЗГЛЕДИ

Михаил Катков е един от най-известните руски публицисти през XIX в. В продължение на много години руското общество не спира да говори за него и да обсъжда статиите му. Всеки път, когато в руския държавен и обществен живот се случват значими събития, консервативният журналист има мнение по въпроса и го изказва толкова силно, че то винаги предизвиква дискусии и внимание.

Съвременниците му имат различно отношение към него. За едни неговите заслуги са огромни, според други той не носи на Русия нищо друго освен вреда. На Катков са давани различни епитети преди и след смъртта му. За някои той е „създател на руската публицистика“, „борец за справедливост“, „носител на руските държавни идеи“. Други го наричат с неласкавите имена „жрец на мракобесието“ и „жандарм на руската преса“[15].

Диаметрално противоположните мнения показват различното отношение към руския журналист, но също така значимостта му в обществото, защото само посредствеността не дава повод за реакция, а неговата позиция винаги предизвиква такава. Оценката за личността на московския публицист се затруднява и от това, че неговите възгледи търпят развитие и от неговата позиция, която винаги е оригинална и трудно може да бъде наречена казионна. С еднаква страст Катков защитава либерални и консервативни позиции, като успява да намери в тях общи или близки идеи. Несъмнено консервативният публицист е ярка фигура от втората половина на XIX в. в руската действителност, към която не може да се отнася равнодушно нито един човек, който се интересува от случващото с империята от това време.

Михаил Катков е роден в Москва през 1818 г. Баща му умира рано и той е отгледан заедно със своя брат от майка им, която принадлежи към дворянски род. Първоначалното си образование получава именно от нея, но липсата на финанси я принуждава да го изпрати в Преображенското училище за сираци. Там Катков завършва четвърти клас, после за година учи в Първа Московска гимназия, откъдето майка му успява да го премести в пансиона на професор М. Павлов[16]. През 1834 г. постъпва в Московския университет, където изучава литература и го завършва през 1838 г. По това време той се запознава с Висарион Белински, който

[15] Сементковский, Р. Катков…, 58–59.

[16] ЦГИА РФ, ф. 776, оп. 2. д. 2. л. 184–185.

събира около себе си кръг от интелигентни млади хора, с които обсъжда политически, социални и обществени въпроси[17]. Когато през 1839 г. Белински започва да издава вестник „Московски наблюдател“, Катков става един от неговите сътрудници. Двамата заедно пишат и в „Отечествени записки“, но руският журналист и бъдещ консерватор съсредоточава дейността си върху преводи.

След това през 1840 г. Михаил Катков отива в чужбина и постепенно променя светогледа си и прекъсва своите отношения с Белински и неговия кръг. През 1851 г. става редактор на вестник „Московски ведомости“. Въпреки това в тези години неговият публицистичен талант остава скрит и дори когато през 1856 г. става редактор на „Руски вестник“, той се занимава повече с литературния раздел на списанието[18].

През 1862 г. Катков съвместно с Леонтиев получават под аренда „Московски ведомости“. В лицето на Катков правителството вижда издател, който може талантливо да поддържа, понякога даже да формулира самодържавната идеология. Преценката им излиза вярна и Катков започва да редактира вестника и както казва В. Твардовская: „… въодушевен от ненавист към демократичните и социалистическите идеи, виждайки като най-надеждна опора срещу тях в самодържавието и е готов да му служи последователно и неотклонно…“[19].

Издателят и главен редактор на „Руски вестник“ и „Московски ведомости“ оказва влияние не само върху обществените нагласи и правителствената политика, а и създава определен образ на Русия в чужбина. Умишлено или не, но то се основава на публикациите на Катков. „…Катков е кръстник на четвъртата власт – политическия печат…“ – смята съвременният изследовател А. Цирулников[20]. Същевременно на страниците на „Руски вестник“ са публикувани произведения, които стават класика на руската литература като „Бащи и синове“ на Тургенев, „Престъпление и наказание“, „Идиот“, „Братя Карамазови“, „Бесове“ на Достоевски, „Анна Каренина“ и първите глави на „Война и мир“ на Лев Толстой, „Сребърният принц“ на А. К. Толстой. Давайки трибуна на най-популярните руски автори, Катков работи за консервативната кауза. Те, ако вече не са, стават поддръжници на същата идея и започват да пропагандират самодържавната идея като Достоевски. Случаят с Тургенев и Лев Толстой

[17] Сементковский, Р. Катков…, с. 61.

[18] Пак там.

[19] Твардовская, В. Идеология пореформенного самодержавия. М., 1978, с. 23.

[20] Цирульников, А. История образования в портретах и документах. М., 2001, с. 88.

е различен. Те не са поддръжници на самодържавието, но публикувайки техни творби, главният редактор на „Руски вестник“ демонстрира демократичността на консервативната идея, давайки гласност на автори, които не са привърженици на режима, но които имат несъмнен талант. По-този начин Катков много ловко използва пресата за пропаганда на статуквото.

ВЛИЯНИЕТО НА КАТКОВ

Верноподаническото служене на Катков на руските императори, преписката, която води с тях и аудиенциите, с които го удостояват, в комбинация с неговата ерудиция, компетентност и осведоменост по въпросите на държавния живот и смелостта на неговите публикации, му създават репутация на човек с голяма обществена значимост. Неговите противници му приписват едва ли не митическо влияние върху владетелите и убеждават съвременниците си, че много от решенията самодържците приемат под влияние на редактора на „Московски ведомости“. Слуховете за това стават тема на разговор даже в чуждия печат. Така, например, през 1882 г. в един от немските вестници е поместен следният анекдот: Българският княз Александър се обърнал към Катков с молба да му препоръча и изпрати човек за министър на вътрешните работи. Руският консерватор отказва да изпълни молбата на българския владетел с мотива, че той търси такъв човек за Русия и не може да намери[21].

Името на Михаил Катков – издател и публицист – се превръща в един от символите на руската публицистика още приживе. Този човек, когото противниците обвиняват в много грехове, включително и мания да „угодничи“ на правителството, упорито следва собствения си път. Неговият политически опонент Р. Сементковский, автор на посмъртна биография на Катков, твърди например, че той няма независима позиция: „… просто сляпо следва, енергичните и независими личности в … администрацията…“ и „…пее само с гласа на чуждите…“[22].

Още преди революцията има много спорове между приятелите и враговете на Катков относно неговото място в руския обществен живот. Шокирайки либералите, поддръжниците му дори предлагат да се постави негов паметник в близост до паметника на Пушкин. Е. Теоктистов го

[21] ГАРФ, ф. 677, оп. 1, д. 556, л. 6.

[22] Сементковский, Р. Катков, его жизнь и литературная деятельность: Биографический очерк Р. И. Сементковского. СПб., 1892.

смята за „… един от онези хора, които се раждат по един на век, чиято способност да размишляват задълбочено и разностранно е развита в най-висока степен …“. Катков, допълва той: „Това е огромна и полезна сила, с която трябва да се съобразяваме и тя не трябва да бъде третирана по различен начин освен с уважение…“[23]. Според Катков самодържавието е силата, която пази държавата и народа от настъпването на хаоса.

В Русия има само една воля, която има право да каже: „Аз съм законът“. Пред нея 70 милиона се прекланят като един човек. Тя е източник на правото, на цялата власт и на всяко движение в обществения живот. Тя е народна светиня… Хората вярват, че сърцето на Царството е в божиите ръце. Ако тя се разколебае и разклати, всичко ще пропадне…“. Монархията обединява всички съсловия от народа и „…трона за това е издигнат, за да изравни разликата между класовете, гилдиите, званията и степените. Бароните и обикновените хора, богати и бедни, заедно с всичките им различия, са равни пред царя[24].

Анализирайки разработената от Катков самодържавна концепция, Лев Тихомиров отбелязва, че Катков „… в отношението си към монархията в своята публицистична дейност, не може да бъде обвиняван в противоречивост, която той си позволява по отношение на народното представителство и самоуправлението…“ и „… ако ние съберем в едно всичко, което Катков казва по отношение на руската държавна власт, ще получим напълно ясна и стройна картина и позиция…“[25]. Царят според журналиста е „… въплъщение в една персона на единството и силата на Русия…“[26]

Едно от важните неща в политическата философия на Катков пак според Лев Тихомиров е неговото твърдо убеждение, че „… всички граждани трябва да участват в държавните дела…“[27]. Тази негова идея изглежда повече пожелателна и не става ясно как точно това може да се случи. Тихомиров пояснява: „Катков твърди, че не трябва да се избират народни представители, но осъзнава, че е необходима някаква непосредствена връзка между царя и народа…“[28]

---

[23] Феоктистов, Е. За кулисами политики и литературы (1848–1896). Воспоминания. М., 1991, с. 332.

[24] Изместьева, Г. Михаил Никифорович Катков. – Вопроса истории, 2004, № 4, с. 86.

[25] Тихомиров, Л. Монархическая государственность. М., 1998, с. 297.

[26] Пак там.

[27] Пак там, с. 299.

[28] Пак там.

Редакторът на „Руски вестник“, както правилно отбелязва съвременният историк С. Санкова, „… разглежда привържениците на монархията като институция застъпница на единовластието, предлагаща взаимопомощ. В този случай самодържавието не се разглежда като част от бюрократична машина, а като стоящ над нея гарант на законността, който не е синоним на произвола, а негова антитеза…“[29]

Пример за ролята на Катков в руската държава е записката в дневника на А. Половцов, сенатор и държавен секретар в периода 1883–1892 г., от декември 1886 г. В нея се съдържат подробности от разговора между него и великия княз Александър Александрович. Половцов заявява на княза, че в двора се е създало недопустимо положение, доколкото освен законното правителство, съществува и друга сила, която има подобна на правителството власт и това е Катков заедно с кръга от неговите съмишленици. Повечето от тях са от висшите държавни служители и те се събират в дома на редактора на „Московски ведомости“, открито обсъждат държавните въпроси и решават каква линия да следват по въпроса, публикуват в печата своята позиция и почти винаги успяват да я наложат[30].

КАТКОВ И РЕФОРМИТЕ

В края на 50-те – началото на 60-те години Михаил Катков е привърженик на реформите и се отнася към тях със съчувствие, но въпреки това не намира достатъчно време да се занимава обстойно с тях. По това време го занимават изострените национални проблеми в империята и борбата с отрицателните течения в руския духовен обществен живот. Той приема своята задача да брани руските държавни интереси, което за него означава правителството да се въздържа от извършването на радикални промени, а развитието на държавата трябва да става по еволюционен път, а не революционен. Въпреки това Катков приема положително идеите на император Александър II за необходимостта от отмяна на крепостното право. Но с напредването на подготовката за извършването на реформата руският консерватор губи интерес към нея и отделя все помалко място в своите издания на този проблем. Повратна точка, която

[29] Санькова, С. Проблема различных подходов к определению понятия „самодержавие“ применительно к политическим взглядам М. Н. Каткова. – В: Герценовские чтения 2006. Актуальные проблемы социальных наук. СПб., 2006, с. 50.

[30] ГАРФ, ф. 583, оп. 1, д. 30, л. 98.

променя неговата позиция към реформите, става полското въстание от 1863 г. След него положителното му отношение към промените охладнява и той постепенно минава на друга позиция.

Същевременно руският консерватор подкрепя съдебните реформи, които се извършват в средата на 60-те години и пише серия от статии, в които доказва тяхната целесъобразност. „Съд независим и самостоятелен, неподлежащ на административен контрол ще извиси и облагороди обществената среда, като чрез този негов независим и самостоятелен характер ще се разкрие цялото проявление на народния живот…“[31]. С особено усърдие Катков защитава принципа на несменяемост на съдиите и застава срещу бюрократичния дух в съдебните учреждения, твърдейки, че бюрократичността е винаги готова „… да дружи с революцията, демокрацията и социализма…“[32] Руският консерватор е убеден поддръжник на съда, ръководен от съдебни заседатели. През 1868 г. той пита: „Кога най-накрая ще се прекратят тези вечни клюки по повод на това или онова съдебно решение… не специално квалифицирани хора издават присъди и избират съдебните заседатели, а някой световно неизвестен аноним, избран чрез жребий, от който и да е обществен слой…“[33].

Михаил Катков придава огромно значение на широката гласност. Той неднократно пише по повод публикувания през 1867 г. Закон за забрана на печата без разрешение на правителствени постановления, земски, дворянски или други събрания; че публичност без печат фактически не може да съществува и че ограничението на гласността на земските учреждения ще доведе до сериозни последствия, като без нея те ще продължат „… своето съществуване без сили, без въодушевление, без съчувствие…“[34]. Така руският консерватор критикува самото правителство за непредоставянето на местните органи на достатъчно самоуправление, необходимо за да вършат качествено своята работа. С тази своя позиция журналистът застава срещу властта и обвиненията към него в „казионност“ не издържат. Катков постепенно се формира като журналист, имащ собствено мнение по политическите въпроси, независимо вътрешни или външни, като изразява мнение и защитава позиция, каквито според него са най-полезни за съхранението и добруването на империята. В някои случаи те не съвпадат с официалната позиция на пра-

[31] Сементковский, Р. Катков…, с. 58–59.

[32] Пак там.

[33] Пак там, с. 33, 49.

[34] Пак там.

вителството, но именно това показва неговата истинска загриженост към родината и липсата на корист.

Борбата на Катков през първите години на провеждането на реформите с различните правителствени деятели се изостря, понеже той смята, че е негов дълг да предпазва правителството и висшите чиновници от грешки, които според него те допускат при извършването на замислените реформи. Журналистът решително продължава да поддържа тезата, че ако неговите съвети не бъдат взети под внимание, че ако в правителствените сфери има дейци, които не споделят напълно възгледите му, то това различие в гледната точка се дължи не на този или онзи подход на работа и целесъобразност, а на гигантски заговор, в който участват наред със задграничните революционни елементи и руски обществени деятели, а даже и някои държавни служители… Това негово мнение показва прекаленото му самочувствие и същевременно засилена подозрителност и мнителност, но по-късните събития и конкретно революцията от 1917 г. доказват, че част от негови подозрения не са съвсем безпочвени.

В началото на 60-те години на сцената на руския обществен живот излиза полският въпрос като резултат националното движение на този народ. Катков отначало симпатизира и помага на поляците според своите възможности. Но когато през 1863 г. избухва Полското въстание, руският консерватор заема различна позиция. Михаил Катков поддържа борбата им за самостоятелност, но доколкото тя е възможна в рамките на империята. Това е една доста противоречива позиция – от една страна, подкрепя национализма на народностен принцип, а от друга, имперския национализъм, който изключва първия. Въпреки това руският общественик се опитва да мотивира добре тезата си. В полския бунт журналистът вижда заговор на хора от правителствения кръг, които се опитват да разцепят Русия. Консерваторът твърдо застава на позиция за единна и неделима държава и е против обособяването на региони в империята по национален признак.

Полското въстание през 1863 г. окончателно насочва журналиста към консерватизма и го превръща в неуморим противник на либерализма, социализма и идеите за радикално преустройство в Русия. През 1864 г. той изразява недоволството си в „Московски ведомости“ и пита: „Реформа! Преобразование! Защо тези привлекателни думи престанаха да ласкаят нашия слух, защо не изпадаме във възторг от многобройните проекти на различните ведомства и даже се отнасяме към тях с недоверие?…“[35]

[35] Неведенский, С. Катков и его время. СПб.,1888, с. 415.

Проблемът според Катков е в липсата на качествени и добронамерени хора в администрацията. Без наличието на способни и честни кадри е невъзможно държавата да се развива и именно лошите администратори са най-големият и опасен враг.

Според него подривните сили в руското правителство се опитва да превърнат империята в държава, подобна на Австрия, където водещ държавен принцип е разделението на районите по национален признак. За Катков проблемът не идва само от поляците, а от „… престъпниците отвътре, в което се състои и цялата беда…“[36]. Консерваторът задава въпроса: Нормално ли е плановете за национално обособяване да срещат поддръжка и съчувствие в някои правителствени среди? Не е ли странно, че идеята за държавно единство на Русия трябва сама да си проправя път с тежки усилия, да бъде подложена на всевъзможни поругания като бълнувания на луд като зла умисъл, като демократична революция и едновременно с това да се сблъсква и с ожесточени противници сред управляващите противници, неотстъпващи пред нищо, несвенящи се да използват всякакви средства, за да постигнат целта си?[37]

След тези смели и провокативни статии Катков получава глоби и предупреждение, че приписва тежки обвинения на правителствени лица в държавна измама, което оронва престижа им и при последващи негови действия от подобен характер може да бъде изправен пред съд. След второто такова предупреждение издателската му дейност е прекратена за около два месеца. Но неговото мълчание не продължава дълго. Консерваторът успява да се срещне с Александър II, на когото обяснява своите позиции по отношение на имперската политика и царят му позволява да продължи своята издателска дейност, с препоръка да бъде по-внимателен при изказванията си по адрес на различните държавни служители. От този момент Катков престава да напада представителите на централната администрация. В края на 60-те години той продължава да публикува критични статии по отношение на политиката на местната администрация на северозападния край на империята. Но и това негово действие не остава безнаказано. Катков получава извънредно предупреждение и прекратява своите статии по националния въпрос за повече от десет години, до възкачването на новия император Александър III[38].

[36] ЦГИА РФ, ф. 776, о. 2, д. 2, л. 184–185.

[37] Пак там.

[38] Пак там.

ПОЗИЦИИТЕ НА КАТКОВ ПО ВЪТРЕШНАТА И ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА РУСИЯ

Освен националния въпрос през 60-те години вниманието на руския публицист е привлечено и от възгледите на някои представители на обществото по проблемите на външната политика, свързани с положението на славяните в Австро-Унгария. Най-важното събитие в Европа от този период е Австро-пруската война от 1866 г. От нея става ясно, че в Европа се появява нова велика сила, с която рано или късно Русия ще трябва да се съобразява. Катков добре разбира това, но в този период се интересува повече от австрийските дела и преимуществено от положението на славяните, под властта на хабсбургската корона[39]. Така той твърди, че отслабването на Австрия и това, че тя не става обединител на германския съюз, ще я заставят да обърне повече внимание на Балканския полуостров и по-специално на тамошните славяни и това може да доведе до сериозни последствия. Като резултат съперничеството на Русия и Хабсбургска монархия за влияние върху южните славяни ще се усили, което ще доведе до бъдеща тежка конфронтация. Прогнозата на Катков се сбъдва, а това показва неговата политическа далновидност.

Занимавайки се с въпросите на национална политика в Европа през 60-те години, консерваторът стига до извода, че след като Франция покровителства романските народи, Прусия – немските, то Русия е призвана да защитава интересите на славяните. Отстоявайки своята теза, Катков се впуска да защитава австрийските славяни и по-точно галицийските. Това определя и неговите външнополитически позиции. Към Австрия отношението му е враждебно поради притесненията му от нейната политика към славяните. Неговите симпатии варират между Прусия и Франция, като те постоянно се колебаят в зависимост от конкретния случай. По отношение на външната политика Катков няма силно изразена самостоятелна политика, а по-скоро коментира стъпките на руските дипломати. Така по време на Полското въстание той решително се изказва против Франция и твърди, че сближение с нея би донесло на Русия само слабост[40]. Същевременно едно посещение на император Александър II на Парижкото изложение през 1867 г. напълно променя неговата позиция и след две срещи с царя журналистът вече е на мнение, че „… истинските, добре разбрани интереси на Русия и Франция не си противоречат в нищо и няма

[39] Сементковский, Р. Катков…, с. 61.

[40] Пак там.

място на земното кълбо, където те да не могат да бъдат съгласувани и където двете държави не биха могли да си оказват съдействие…“[41]. В края на 60-те Катков решително се изказва в полза на съюз с Франция. Така при руския журналист се обособява характерната позиция, която може да бъде проследена в неговата публицистика. За него водеща е вътрешната политика на страната и спрямо нея той определя своята позиция по отношение на външната.

В края на 60-те години Катков продължава да ратува за съюз с Франция и настъпилата война между нея и Прусия не променя позицията му. Въпреки че официалната държавна позиция на Русия е на пруска страна, журналистът е за пълен неутралитет на родината му, надявайки се, че така Австрия ще се застъпи за Франция, което ще обърне хода на войната. След края на войната и разгрома на Франция Катков призовава за незабавна намеса на Австрия и Русия като велики държави в защита на загубилата държава. Но тази негова позиция в унисон с общественото мнение скоро се променя. През 1872 г. консерваторът става защитник на Съюза на тримата императори, състоящ се от Русия, Австро-Унгария и Германия, твърдейки вече, че засилването на Германия не представлява опасност за Русия. Тук вече Катков проявява външнополитическа недалновидност. Друга случка, показваща за размера на неговата заблуда, са събитията от 1875 г., когато Германия се подготвя да обяви война на Франция и само протеста на Русия я спира от това. Консерваторът упорито отрича този факт и твърди, че всъщност всичко е „… интрига на английския печат…“[42]

Още по-ярко противоречивостта на възгледите на Катков се проявява по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. Още по време на предшестващата я Сръбско-турска война той горещо подкрепя руските доброволци, сражаващи се на страната на сърбите и дейно събира помощи. Неговите действия са обосновани от принципа, който Катков започва да защитава след полското въстание – Русия трябва да оказва покровителство и помощ на всички славянски народи. Журналистът упорито призовава правителството към обявяване на война с Османската империя. Консерваторът твърди, че Русия фактически и без война вече воюва повече от година и е по-добре официално да обяви такава. Когато руските войски в края на войната се оказват близо до Константинопол, той започва да призовава от своите публикации за превземане на османската сто-

[41] Пак там, 63–64.

[42] Пак там.

лица и даже смята, че този въпрос не се нуждае от обсъждане, а трябва само да се действа. Разбира се, Катков няма представа за предварителните договорки на великите сили, но има желание тази война да има достоен завършък в полза на родината му и Константинопол – православната столица най-накрая да бъде освободена. Такова действие от страна на Русия би предизвикало европейска война и резултатите от нея вероятно биха били подобни на тези от Кримската. Но своята позиция консервативният деец подкрепя повече с емоционални мотиви, отколкото с логика.

По време на провеждането на Берлинския конгрес Катков заема позиция подобна на тази на Иван Аксаков, който също разглежда като главен виновник за дипломатическото поражение на Русия в Руско-турската война от 1877–1878 г. германския канцлер Ото фон Бисмарк. До този момент журналистът проявява явна неприязън към немския държавник, която открито проповядва в своите статии, посветени на външната политика на родината му. Това отношение продължава и до края на 1882 г., когато на руската общественост става ясна целта на зараждащия се Троен съюз[43], който има явно антируска и антифренска насоченост[44]. За всеобщо изумление Катков именно в този момент става ревностен защитник на Бисмарк и засипва с гнева си тези органи на руския печат, които подстрекават към предприемане на действия срещу „железния“ канцлер и неговата антируска политика.

Гореизложените примери свидетелстват за променливостта и противоречивостта на външнополитическите възгледи на Катков. Същото може да се каже и за позициите му по националния въпрос, в който той обединява полското национално движение, Сръбско-турската и Руско-турската война. Въпреки това не може да се отрече самобитността на

[43] Началото на Тройния съюз се поставя непосредствено след Берлинския конгрес, когато на 7 октомври 1879 г. се подписва таен съюзен договор между Германската империя и Австро-Унгария, известен още и като Двоен съюз. Към този двоен съюз се присъединява и Италия на 20 май 1882 г., с което съюзът прераства в троен. Окончателният договор за създаване на Тройния съюз е подписан във Виена. Първоначално договорът е подписан за пет години, но по-късно многократно е продължаван (1887, 1891, 1902 и 1912 г.).

[44] Съгласно клаузите на окончателния договор Германия и Австро-Унгария се задължават да подкрепят военно Италия в случай, че тя бъде нападната от Франция. Италия поема същото задължение, ако Германия се окаже обект на френско нападение. В случай на нападение срещу Германия Австро-Унгария запазва неутралитет до намесата на Русия на страната на Франция. Трите държави се задължават също да спазват неутралитет в случай на война с друга държава освен Франция и да си окажат помощ, ако една от тях бъде нападната от две или повече Велики сили.

неговите идеи, а също така трудно може да се впише сред „казионните“ журналисти. Разбира се, от статиите му от това време става ясно, че външната политика не му е най-голямата сила и той пречупва позицията си спрямо неговата гледна точка, т.е. това, което счита за полезно за империята и което би му се искало да стане, а не това, което реалните обстоятелства предполагат.

Всъщност вътрешнополитическите въпроси са силата на Катков и по тях той е по-подготвен. Разбира се, консерваторът пише статии, в които проличават някои неговите колебания. Това се дължи на търсещата му природа, която се старае да намери най-доброто за решаването на проблемите на империята. През 70-те години той все още поддържа идеите за обновление на държавния и обществения живот. Разбира се, неговата идея е, че те трябва да се извършат по линията на еволюцията, а не на революцията. Така журналистът твърдо застава зад проекта за реформи за градско самоуправление. От вестника си Катков подкрепя въвеждането през 1874 г. на всеобща военна повинност, а тази негова позиция е резултат от стремежа му за широко разпространение на образованието сред всички слоеве от народа. Според него това е пътят, по който Русия може да се модернизира и да се образува население, което пълноценно да участва в обществения живот. Както казва един от отците на руския консерватизъм Николай Карамзин: „Не права, а образование е нужно“. Консерваторите добре осъзнават, че само добре образованият човек знае какво да прави с политическата си свобода и може да бъде пълноценен гражданин.

Именно тези причини карат Катков да свързва общата военна повинност с образованието. По този начин и най-бедните селяни от най-отдалечения край имат шанс да получат някакви знания и възпитание. Поради това консерваторът апелира към императора да се въведе практиката хората, имащи високо образование, да служат по-кратък срок, понеже те вече са получили необходимите знания.

Друго негово предложение, свързано с вътрешнополитическите реформи, възниква, след като се закрива позицията на мирови посредници. Тогава се появява въпросът кой да поеме надзора над крепостничеството. Вариантите са два – или полицията, или мировите съдии. Катков поддържа тезата, че това трябва да са съдиите и те биха донесли по-малко вреди на селяните отколкото полицията[45]. При всички случаи те имат повисоко образование и отношението им към хората е по-добро.

[45] Пак там, с. 65.

Въпреки това от статиите му може да се забележи разочарование от някои от извършените реформи. Така още през 1870 г. той решава, че дейността на земствата[46] в много отношения е напълно неефективна, макар че признава, че вина за това имат „… глухите и неблагоразположени и към земствата правителствени власти…“[47]

Друг проблем, по който руският обществен деец заема активна позиция, е този за правилността на въвеждане на институцията на съдебните заседатели. Анализирайки няколко години писма от различни места на империята, Катков се разочарова от тази структура и предлага да се смени решението на заседателите чрез вишегласие с такова с пълно единодушие. Вероятно това негово мнение е повлияно от Константин Победоносцев, който така и не възприема решението на императора за създаване на институцията на съдебните заседатели и постоянно изразява своята отрицателна позиция в статиите си и в разговорите със съмишленици, сред които е и Катков. Руският журналист проявява и известен скептицизъм по въпроса за широкото участие на високообразовани хора в общественото управление. Неговите симпатии постепенно почват да клонят в предоставянето на все по-голяма роля на дворянството в държавните дела. Когато през 1872 г. Александър II предлага дворянството да поеме участие в развитието на народното училище, а през следващата година изразява желание за негово по-енергично участие в народния живот, Катков се възползва от този повод, за да подчертае отново значението на дворянството в държавните дела. Позицията му несъмнено е и продиктувана от разочарованието му от дейността на органите на самоуправление, основани на принципа на участие на хора от всички съсловия.

Окончателното обръщане на Катков към консерватизма се случва в края на 70-те години. По време на процеса срещу 93-мата революционери[48] той все още е склонен да подели вината между революционерите и част от управляващите, които според него са недобросъвестни и са не по-малко опасни врагове за империята. Но при процеса срещу Вера

[46] Земство – избираем орган на местно самоуправление в Русия, въведен през 1864 г. след земската реформа, отговарящ за образованието, здравеопазването, пътната инфраструктура.

[47] Сементковский, Р. Катков…, с. 67.

[48] От 1873 до март 1879 г. за разследване на революционна пропаганда са били привлечени 2564 души. Делото става известно като „процеса срещу 93-мата“. Това са т.нар. народници, които се опитват да „слязат сред народа“ и да го убедят да вдигне революция. Резултатите са плачевни – повечето са предадени на полицията от самите селяни.

Засулич[49] журналистът разбира откъде идва „истинският източник на злото“. От този момент той престава да критикува правителството и гневът му се насочва към руската интелигенция. „Очевидно е – Катков пише в своя вестник – че съществува съдбоносно несъгласие между нашата интелигенция и действителността. Там, където в нашия народен живот действат живителни сили, там се творят чудеса, там се чувства Божията благодат. Но само като заговори и почва да действа нашата интелигенция, ние пропадаме…“[50]. През този период, т.е. 1878–1879 г. темата за руската интелигенция става водеща в публицистиката на руския консерватор. Всичко, в което интелигенцията има участие или даже само се докосне – земските учреждения, съда, печата, се подлага от негова страна на унищожителна критика.

За Катков е ясно, че отрицателните явления в руския обществен живот имат повече от един източник както през 60-те, така и през 70-те години. Но до втората половина на 70-те години консерваторът е убеден, че коренът на злото се състои във влиянието на западноевропейските революционни идеи върху руското общество или в интригите на враждебните на родината му държави. След 1878 г. той променя позицията си. Журналистът прехвърля вината за цялото зло върху руската интелигенция – „партикуларна и бюрократична“, и тя става нов обект на неговата критика, на която се отдава с целия си талант.

БОРБАТА НА КАТКОВ С НИХИЛИЗМА

Катков има класическо образование и особено се гордее с това, защото според него то подпомага изработването на хуманно мислене. Преместването на акцента на образованието от духовния свят на човека към природни или материални науки води до нравствена нищета сред младите, към атеизъм, отричане на Божественото устройство на света и опит той да се преустрои по собствена преценка. Именно в тази промяна в образователната система Катков прозира главната причина за нихилизма сред младите в руското общество. Поради това консерваторът нарича ни-

[49] Януари 1878 г. Вера Засулич се опитва да убие кмета на Санк Петербург с пистолет. Въпреки че кметът е тежко ранен, той оживява. Следва шумен обществен съдебен процес и накрая терористката е оправдана и тя продължава своята антидържавна подривна дейност.

[50] Сементковский, Р. Катков…, с. 67.

хилистите „жертви на фалшиво училище“. Грешките в училище, според него, водят до това, че в университетите влизат хора, неподготвени за занимания със сериозна наука. Аудиториите на висшите училища се пълнят с „… тълпи полуграмотни младежи, неспособни на критичен анализ, неспособни да държат две минути една и съща мисъл в своята глава или да я осъзнаят, без да я елементаризират…“[51].

Като резултат от грешната учебна система, която произвежда младежи, неспособни да се реализират в университетите и науката и които поради това търсят реализация в политиката. Така отчислените от висшите училища бивши студенти попълват нихилистичните кръгове. Катков обсъжда този въпрос в „Московски ведомости“ и дава трибуна на всички, които се борят с проблема. Така в списание „Руски вестник“ през 1871 г. е публикуван романът на Достоевски „Бесове“, който е с изявена антинихилистична насоченост. Катков алармира обществеността за голямата опасност, която представлява това течение и счита, че е неморално да се подстрекават младежите към политическа борба. Той е особено безпощаден към тези, които увличат младите в нихилистичните идеи.

Особенно ярък пример за тази негова дейност е полемиката му с Херцен в началото на 60-те години. В шести брой на „Руски вестник“ от 1862 г. консерваторът помества „Бележка“ относно известния руски либерал, в която го нарича бездушен празнодумец и който хладнокръвно призовава младежите към кръвопролития. Според Катков има само едно оправдание за безчестието на Херцен и това е неговото безумие. Един техен съвременник си спомня, че след полемиката и „Бележката“ на Катков, хората, свикнали да виждат в лицето на Херцен авторитетен изразител на опозиционните настроения, разбират, че „… кралят е гол, явно не е полубог, а обаянието му е фалшиво…“[52].

Въобще Катков разглежда нихилизма като едно от углавните престъпления. В края на 70-те години „Московски ведомости“ поема защитата на професора от Новоросийския университет П. Цитович от нападките на либералната преса. Проблемът идва от издадената от професора „Христоматия на новите руски думи“. В него той публикува очерк, наречен „Какво са направили в романа „Какво да се прав“ на Чернишевски. В него Цитович преразказва прочутия роман, като дава характеристика на героите и разяснява тяхната дейност и показва, че тя нарушава редица параграфи на Наказателния кодекс и поради това е осъдителна. Този по-

[51] Катков, М. Наша учебная реформа. М., 1890, с. 12.

[52] Цветков, К. Еще о Герцене и Каткове. М., 1895, с. 13.

глед върху романтичния нихилистичен роман допада на Катков и той го подкрепя с всички сили.

Поддържайки антинихилистичните мерки и политика на правителството, Кактов мисли, че за предотвратяване на разпространението на нихилизма първостепенно значение има нравственото възпитание на младежите и предоставянето им на нормално образование. Според него няма нищо по-лошо и вредно за човека от полуобразоваността, повърхностното многознание и неспособността да се защити от лъжеученията. Същевременно журналистът твърди, че класическото образование в духа на сериозната наука ще донесе на младежите нравствено здраве, ще развие способностите им разумно да осмислят действителността и ще направи нихилизма безпочвен.

Изхождайки от тази своя идея, през 1868 г. съвместно с друг бележит консерватор – Константин Леонтиев, Катков открива лицей в памет на цесаревича Николай. Училището има силно изразена хуманитарна насоченост и макар че е открит и наречен Императорски лицей, всички в московчани упорито го наричат „Катковски“[53]. От речта на журналиста при откриването на учебната година в лицея през 1878 г. става ясно, че нравственото възпитание на учениците ще бъде от първостепенно значение[54]. Целта на консерваторите е това училище да се превърне в бастион на консерватизма и да произвежда млади, добре подготвени кадри, които да служат на самодържавието.

Средствата за строителство на лицея се събират от доброволци от цяла Русия. Основателите му дават по 10 000 рубли, а редакторът на „Московски ведомости“ добавя още 10 000 за построяването на църква към училището. Част от таксите за обучение отиват за „Ломоносовската семинария“, където безплатно получават класическо образование способни деца на неплатежоспособни родители от цяла Русия[55]. Така на практика журналистът доказва консервативната идея за необходимостта не от права, а от образование. Тези негови действия по никакъв начин не могат да бъдат определени като ретроградни и мракобесни, а са по-скоро в духа на европейското просвещение.

Катков служи с цялата си същност на монархията, а това негово убеждение се дължи, първо, на възпитанието му, второ – на образованието му и без съмнение на неговата Вяра. Консерваторите-монархисти

---

[53] Готъе, Ю. Мои заметки. М., 1997, с. 229.

[54] ОР РГБ, ф. 120, к. 53, д. 22, л. 1–5.

[55] Пак там, д. 24, л. 3–4.

приемат за истински християни само онези, които служат всеотдайно на царя, а този техен мироглед е формиран от любовта им и вярата в Бога, Царя и Отечеството. Вярата Катков нарича съзидателно начало, осветаващо всички страни на народния живот. Консерваторът използва трибуната, която има своите вестници и списания ,за да пропагандира самодържавната идея. Той обича да напомня на своите читатели, че държавното устройство на Русия поради историческата ѝ съдба е специфично и се отличава от западните: на Запад има двувластие, т.е. договорни отношения между народа и властта, а в Русия съществува самодържавието, установило и съхраняващо православната нравственост и доверието на народа, който се отличава от другите народи със своята сила.

Монархът в Русия е нещо несъмнено повече от глава на администрацията, той е почитан като „баща на народа“. Катков споделя библейската идея, че Кесаревото трябва да бъде дадено на кесаря, а опитите да се посеят в главите на хората недоверие в царя противоречи на православното религиозно чувство. Журналистът твърди: „Великата власт на царя, както учи нашата църква, е дадена му от Бога, което му придава особено значение… Той не е само господар на своята страна и вожд на своя народ, а той е от Бога поставеният ѝ пазител…“[56]. Заради този произход на монархията „… самият цар не може да намали размера на своите правомощия. Дори под заплахата на парламентаризма, той не може да отмени правата си даже и да иска. А и народът не би разбрал и одобрил такава постъпка…“[57], сигурен е Катков. Идеите, оспорващи самодържавието, са безнравствени и могат да доведат до деформация на руското национално самосъзнание, а впоследствие и до краха на Русия. Оттук консерваторът прави извода, че всеки поданик на империята трябва да бъде страж на върховната власт. Според него всеки не само има право да участва в държавния живот „… и да работи в негова полза, но е призван към това с дълга на верноподаничеството. Ето това е нашата конституция…“[58]

Идването на власт на император Александър III през 1881 г. и неговата консервативна политика води до тържеството на всички идеи на Катков. В новия цар консерваторът вижда идеалния владетел, а и самият император високо го цени. Монархът награждава общественика с високия орден „Св. Анна“ I степен[59] заради заслугите му към самодържави-

[56] Смолкина, Н. Россия и Запад в отечественой публицистике века. Т. 1. М., 1995, с. 136.

[57] Пак там.

[58] Катков, М. О самодержавие и конституции. М., 1905, с. 55.

[59] ОР РГБ, ф. 120, к. 2, д. 44, л. 1.

ето и родината. Така Катков прекарва последните години от своя живот в благоденствие и спокойствие, разбирайки, че усилията му са оценени достойно. Консерваторът умира 1887 г., а вестниците публикуват телеграмата на императора, изпратена до неговата вдовица, която гласи следното: „…Заедно с всички истински руснаци искрено скърбя за вашата и Наша загуба. Силното слово на вашия мъж, въодушевено от горещата любов към родината, поддържаше руския дух буден и укрепи здравата мисъл в смутните времена, Русия няма да забрави неговите заслуги…“[60].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Михаил Катков е един от най-влиятелни защитници на руското самодържавие. Използвайки силата на четвъртата власт – пресата, той се опитва да представи консервативните идеи на обществото във вид, който може да бъде осъзнат и добре приет. Усилията му в сферата на пропагандата съчетават популяризирането на консервативните ценности и внушението, че те са изконно руските начала. Катков е изправен пред редица трудности – почти цялата преса, голяма част от висшето общество и интелигенцията са с други убеждения: или либерални, или социалистически, а даже голяма част с революционно-анархистични. Философията на консерваторите изглежда на пръв поглед ретроградна, опитваща се да върне или задържи нещо, което вече не е актуално. Разяснението на идеологията и доказването, че тя всъщност се крепи на изконните човешки ценности, които са доказали тежестта си пред най-големия съдник – времето, е основна тяхна задача.

Наистина те са улеснени от държавната подкрепа, която имат, но консерваторите имат и силни и влиятелни противници, дори и сред върховната власт. Въпреки това Катков полага големи усилия и в сферата на пропагандата успява да се противопостави успешно на своите опоненти. Основният проблем пред него е, че това популяризиране на идеите на консерватизма започва твърде късно и не достига до всички. Липсва желание и воля сред управляващите среди за целенасочена и последователна политика по този въпрос. Изключение прави император Александър III, но за сметка на това неговият баща Александър II и особено синът му Николай II са по-скоро противници на охранителите и имат непостоянна и по-скоро либерална политика. Това обосновава политическата загуба на консерваторите, но заедно с тях си отива и един свят – този на православна Русия.

[60] ОР РГБ, ф. 120, к. 57, д. 2, л. 193.

РУСКИТЕ РЕВОЛЮЦИОННИ СМУТОВЕ И АНТИСЪВЕТСКАТА СЪПРОТИВА НА НАЖМУТДИН ГОЦИНСКИ (1917–1925)[1]

Чавдар Митов

Обикновено името на Нажмутдин Гоцински се свързва с ръководеното от него въстание срещу съветската власт, което обхваща планинските райони на Чечения и Дагестан през периода септември 1920 – май 1921 г. Хронологичните рамки на настоящата статия обаче са обусловени от факта, че Гоцински спада към тази част от севернокавказките духовни водачи, която активно участва в политическите процеси още от 1917 г., а през 1918 г.[2] застава срещу болшевиките и оглавява антисъветската съпротива в Североизточен Кавказ до смъртта си през 1925 г. Макар че този въпрос предизвиква интереса на изследователите, както отбелязва Е. Жупикова: „*… все още няма нито сборник с публикации на архивни материали, нито систематичен преглед на източниците, нито обобщаващи изследователски работи, които да обхващат периода като цяло.*“[3] Изворовият материал за съпротивата е разпръснат в множество архиви – както централни (ГАРФ[4], РГАСПИ[5], РГВА[6]), така

[1] Личното име на Нажмутдин Гоцински се среща също като „Нажмудин“ или „Нажмуддин“. И трите начина на изписване се използват както от руски, така и от кавказки автори. В настоящата статия е използвано изписването „Нажмутдин“, тъй като по този начин се среща в писма, декларации и т.н., писани от негови съвременници и участници в събитията. – Виж: Шапсугов, Д. Ю. и др. Обычное право, мусульманское право и акты Российского государства на Северном Кавказе (вторая половина XVIII – первая треть XX вв.). Хрестоматия. Ростов-на-Дону, 2008.

[2] Съветската власт в Северен Кавказ започва да се утвърждава по-късно отколкото в Централна Русия. Например в отделни райони на Дагестан тя се установява номинално през пролетта на 1918 г., а през есента на същата година е ликвидирана от белогвардейците и „*вътрешните контрареволюционери*“. – Виж: Сулаев, И. Х. Государство и мусульманское духовенство в Дагестане 1920–1930-х годов: из истории отношений. – Отечественная история, 6 (2007), 144–155.

[3] Жупикова, Е.Ф. Повстанческое движение на Северном Кавказе в 1920–1925 годах. – В: Академия исторических наук. Сборник трудов. Т. 1. Москва, 2006, 114–319.

[4] ГАРФ – Държавен архив на руската федерация.

[5] РГАСПИ – Руски държавен архив за социалнополитическа история.

[6] РГВА – Руски държавен военен архив.

и в републикански и областни (ЦГА РСО–А[7], ЦГА РД[8], ГАКК[9], ГАРО[10] и др.). Предвид ограничения обем на настоящата статия е невъзможно да се изложат подробно изворите и историографията по темата, но Е. Жупикова прави подробен преглед и анализ на достъпните източници и литература[11], а богата библиографска справка се съдържа в дисертациите на М. М. Доного[12] и И. Х. Сулаев[13].

За да се добие ясна представа за ръководената от Нажмутдин Гоцински съпротива, тя трябва да бъде разгледана в контекста на произтичащите събития от онзи период.

Първата световна война и революционните смутове в Русия оказват своето влияние и в Кавказ. Те предизвикват почти пълно дебалансиране на държавно-административните структури в региона и небивало изостряне на социалните, междунационалните и религиозни конфликти, както и политическия хаос, който кавказката национална буржоазия се опитва да преодолее чрез създаване на независими държави. Всичко това предизвиква външна намеса (Антантата, Германия, Османската империя) и безпрецедентна „интернационализация“ на Кавказкия въпрос.

Интересите на империалистическите блокове се сблъскват както помежду си, така и с интересите на Съветска Русия, която се стреми да запази Кавказ на всяка цена. Задачата на болшевишкото ръководство в Русия се облекчава от отсъствието на вътрешно единство сред кавказките народи, слабостта на новите държавни образувания и различията им във външнополитическата ориентация: Източен Кавказ – към Османската империя (след разпадането ѝ – Турция), Грузия – към Германия, Армения – към Антантата. На болшевиките помага и влечението на кавказките народи към Русия, което се обуславя от пребиваването им в състава на империята. Има значение и разколът на Запада на непримирими блокове,

---

[7] ЦГА РСО-А – Централен държавен архив на Република Северна Осетия – Алания.

[8] ЦГА РД – Централен държавен архив на Република Дагестан.

[9] ГАКК – Държавен архив на Краснодарския край.

[10] ГАРО – Държавен архив на Ростовска област.

[11] Жупикова, Е.Ф. Повстанческое движение…, 2006, 114–319.

[12] Доного, М. М. Нажмуддин Гоцинский и общественно-политическая борьба в Дагестане в первой четверти XX века. Диссертации на соискание учёной степени доктора исторических наук. Москва, 2008.

[13] Сулаев, И. Х. Мусульманское духовенство Дагестана и власть: история взаимоотношений (1917–1991 гг.). Диссертации на соискание учёной степени доктора исторических наук. Махачкала, 2009.

което пречи Англия, Франция и Германия да се съсредоточат върху подялбата на руското имперско наследство[14].

С особена екзотика се отличават самостоятелните държави в Северен Кавказ – откъсналите се от Русия казашки територии, емиратът на Узун-Хаджи Салтински и Планинската федерация. Както отбелязва В. Дегоев, това са неустойчиви съюзи, обединяващи не винаги приятелски народи, с не винаги съвместими ценности и с не винаги съвпадащи интереси. В техните мозаечни политически програми причудливо се обединяват идеите на буржоазната демокрация, болшевизма, реставрацията, анархията, самоопределението, православно-славянската солидарност, панславизмът, суфисткия партикуларизъм и т.н.[15]

Такива са най-общите черти на сепаратистките експерименти в Кавказ от началото на XX в. Тогава творческото въображение на „новоизпечените“ държавни мъже се ограничава с инстинкта им за оцеляване, който се свежда до осъзнаване на нуждата да се отплува на безопасно разстояние от потъващия имперски кораб, вземайки със себе си колкото се може повече – и свое, и чуждо.

Отсъстват и пътища за спасение извън Русия: Германия претърпява поражение, Османската империя се разпада, Англия, Франция и САЩ си имат достатъчно собствени грижи, за да се интересуват от Кавказ, а зависимият Иран въобще не се котира като опекун.

Разбирайки това, кавказките народи не бързат да се разделят с „поголемия брат“. Според В. Дегоев те гледат на Русия не отвън, като на нещо странично, а отвътре, с пълно усещане за съпричастност към всичко, което се случва там. Разбира се, много от случващото се не им харесва, но така, както може да не се харесва вътрешната подредба на дома им, или отношенията между членовете на семейството. Пукнатините, разчертали огромното тяло на Руската империя, се образуват най-напред в социалнополитическата сфера. Междунационалните конфликти са само производни, а тяхната „антиколониална“ същност е чист мит. В противен случай кавказкото население би предпочело да участва не в гражданската война в Русия, а в империалистическата война срещу нея[16].

Към ориентация извън Русия изпитват влечение преди всичко национал-буржоазните политици, представящи себе си. Но те са движени

[14] Дегоев, В. В. Большая игра на Кавказе. История и современность. Москва, 2001, с. 314.

[15] Пак там, с. 406.

[16] Пак там, 406–407.

не от антируски настроения, а от паническа реакция на революционния смут. Когато се появяват първите признаци на политическа стабилизация в „метрополията“, „антиколониалните“ сили в Кавказ, които никога не са се отличавали с монолитност, започват да отслабват, да се разпадат и да попълват редиците на реставраторите на империята с нейното ново съдържание.

Както е известно, съветският вариант на реставрация надделява над буржоазния и монархическия. В. Дегоев отбелязва, че „*…все пак, независимо от свръхординарните политтехнологични таланти на болшевиките, това никога не би се случило без съответните вътрешни предпоставки (в самата Русия, в Кавказ, Украйна, Средна Азия и т.н.)*“[17].

Казаното по-горе съвсем не означава, че след възстановяването на „империята“ Северен Кавказ се вписва безпроблемно в новата държава. Както отбелязва К. Мяло, дори и преди 1917 г. регионите, населени с чеченци, се смятат за най-взривоопасни в империята, а в Грозни и около него в допълнение към казаците са разположени значителни контингенти от редовната руска армия[18]. Първата световна война, а след това и Февруарската революция от 1917 г., отслабват присъствието на разклатилата се държава в региона и в непокорните територии настъпва брожение – от лятото на 1917 г. започват системни нападения на чеченски банди над участъка Грозни–Хасавюрт от Владикавказката железопътна линия.

С настъпването на есента започват нападения над обекти на нефтената промишленост. Обстановката се усложнява допълнително и от това, че в края на лятото на 1917 г. в резултат на задкулисни интриги във Временното правителство най-боеспособните подразделения на редовната руска армия са изведени от Грозни. Вследствие на това градът остава напълно беззащитен. Палежите на грозненските нефтени кладенци, които горят през цялата 1918 г. и първите четири месеца от 1919 г., бързо придобива системен и целенасочен характер, което показва бързото сраствване на стихийното „въстание“ с голямата международна игра – по този начин без гориво остава руската Кавказка армия. И това е най-важната черта на всички севернокавказки „националноосвободителни движения“ през XX в. – бързото им сраствване с международните силови централи,

[17] Пак там, с. 407.

[18] Мяло, К. Г. Россия и последние войны XX века (1989–2000). К истории падения сверхдержавы. Москва, 2002, с. 322.

чиито цели в Кавказ те започват да обслужват, въпреки волята и желанията на последвалите ги маси[19].

След Февруарската революция от 1917 г. започва да се ползва опитът от Кавказката война, когато имамите на Чечения и Дагестан, избрани от народа и получили поддръжката на мюсюлманските учени теолози, получават цялата сила на върховната светска и духовна власт, основана върху мюридизма, с неговата йерархия и строга дисциплина.

Между дагестанските (Н. Гоцински, Узун-Хаджи Салтински и др.) и чеченските (С. Гайсумов, Д. Арсанов, А. Митаев и др.) шейхове, числящи се към различни суфистки братства – „накшбандия“ (войнствени) и „кадирия“ (призоваващи за прекратяване на военните действия, за да се запази народът), възникват остри разногласия. Гоцински и Узун-Хаджи имат намерение да създадат сред планинците ислямска държава, като едновременно с това Гоцински иска да бъде признат за имам на Северен Кавказ. Във връзка с това в Чечения не само се обявяват против него, но и сформират въоръжен отряд под командването на А. Мутушев, който да се противопостави на тази „престъпна авантюра“. На 20–21 август 1917 г. в аула Анди, на границата между Чечения и Дагестан, се провежда Вторият планински конгрес, организиран от Съюза на обединените планинци. Сподвижниците на Нажмутдин Гоцински решават да се възползват от това и да го провъзгласят за имам. По време на конгреса възникват разногласия, които едва не довеждат до кръвопролитие между привържениците и противниците на „кандидат имама“. В крайна сметка е прието компромисно решение, като Гоцински е обявен за мюфтия на мюсюлманите от Северен Кавказ. Конгресът разкрива огромното влияние, което чеченските шейхове имат не само в Чечения, но и в Северен Кавказ като цяло[20].

Бурните събития от 1917 г. заварват кавказките народи неподготвени за радикални промени. Въпреки опитите на отделни интелектуалци като Басият Шахан да бъде създаден общ комитет, който да отстоява интересите на всички кавказки народи, всяко племе си създава свой собсвен национален съвет и обръща внимание единствено на своите интереси. Постепенно анархията залива Северен Кавказ. Избухват сблъсъци между болшевизираните руски части, връщащи се от Кавказкия фронт, каза-

[19] Пак там, с. 322.

[20] Исхаков, С. М. „Кристаллизация“ горского освободительного движения. Размышления Б. Байтугана об истории мусульман Северного Кавказа и Дагестана. – Вопросы Историй 5 (2001), 3–31; Волхонский, М. А., В. М. Муханов. Россия на Кавказе. Пять веков истории: Научно-публицистические очерки. Москва, 2009, 132–141.

ците и планинците, като на практика всеки воюва срещу всеки. Нарастват и осетино-ингушките противоречия, които завършват с въоръжени сблъсъци. В Кабарда се появяват търкания между висшето и нисшето съсловие. Това е използвано от болшевишката агитация. Появяват се различни шейхове, които се стремят да изиграят ролята на Шамил и се конкурират помежду си. Някои дори обявяват, че шариатът и болшевизмът са едно и също. В планините на Чечения шейх Узун-Хаджи Салтински обявява независим емират под протекцията на турския султан със собствен кабинет от министри, половината от които са неграмотни (или в най-добрия случай могат да четат Корана на арабски, без да разбират смисъла на прочетеното). Интелигентите с леви убеждения заиграват с болшевиките, а и някои от националистите виждат в тях хора, способни да донесат на планинците национално освобождение.

В Дагестан изпъква шейх Нажмутдин Гоцински[21] – религиозен фанатик и консерватор, който със своя консерватизъм плаши либералната част от местната интелигенция, тласкайки я в обятията на болшевизма. Повече от висшите военни сред планинците са проводници на монархизма. С една дума в Северен Кавказ цари хаос и единствен реален резултат от събитията в края на 1917 – началото на 1918 г. е унищожаването на редица руски селища по десния бряг на р. Терек. Тези селища са унищожени до основи от „стихийния порив на масите“, начело със случайни предводители, които в повечето случаи са духовни водачи.

Към пролетта на 1918 г. болшевиките вземат връх във всички градове на Терска област, в техни ръце са и железопътните линии и градовете в Дагестан. Но в планините се разпореждат шейховете, сред които с най-голямо влияние е Нажмутдин Гоцински[22]. Скоро от Азербайджан под напора на османската армия се появява и генерал Бичерахов с отряд от арменци и казаци. Той започва преговори с княз Тарковски, който

[21] Редица автори твърдят, че Гоцински е избран за мюфтия през май 1917 г., а на конгреса в Анди е обявен за имам, което е препотвърдено на конгреса на алимите в Темир-Хан-Шура от 18–21 януари 1918 г. Изхождайки от тази теза, те го наричат „петият (последен)“ имам. На практика конгресът на алимите отхвърля претенциите на Нажмутдин Гоцински и в негов противовес избира Али-Хаджи Акушински за Шейх-ул-Ислям. През март – април 1918 г., когато се водят боеве за Темир-Хан-Шура между дагестанските отряди и червеноармейците, Гоцински решава да се възползва и отново влиза в града със своите войски. Генерал Халилов съобщава на полковник Джафаров, че предвид обстоятелствата са принудени да признаят Гоцински за имам. – Виж: Волхонский, М. А., В. М. Муханов. Россия на Кавказе…, 2009, 176–182.

[22] През пролетта и лятото на 1918 г. той воюва срещу болшевиките, като често е подкрепян от османската редовна армия. Пак там, 179–186.

е начело на единствените все още запазили се части от Кавказкия туземен корпус – два Дагестански конни полка. Едновременно с това той разоръжава болшевишките части в Шамил-кала (Петровск) и Дербент и арестува водачите на болшевиките. Преговорите не довеждат до реален резултат, защото от Юг се приближават османските войски, с които ген. Бичерахов влиза в бой, а планинците (както може да се предположи) застават на страната на османците. Малко преди това е обявена независима Планинска република, начело на която застава Тапа Чермоев, а министър на външните работи става Гайдар Баммат. С пристигането на османците в Темир-Хан-Шура е образувано планинско правителство. Грозни, Владикавказ, Налчик и останалите градове от Терска област са в ръцете на болшевиките. В планините продължават да властват шейховете, а Кабарда, Осетия и другите западни области са въвлечени в борбата между „бели“ и „червени“ в Русия[23].

В Ингушетия единството на народа почти не се нарушава, но и тук влиянието на планинското правителство е минимално. Ингушите се занимават със собствените си дела, като се стремят да се разправят с казаците (в съюз с болшевиките, на които терското казачество се противопоставя), заели най-хубавите ингушки земи и разделили Ингушетия на две части – планинска и равнинна. Чечения също е разделена на две – антиказашка (с болшевиките) и неутрална (по-скоро срещу болшевиките). С други думи хаосът се засилва, защото липсва единна национална група с общ за всички племена водач, която да ликвидира хаоса и да насочи енергията на масите натам, накъдето е най-лесно да се насочи – против руснаците (като цяло).

През есента на 1918 г. османците се оттеглят. Националистите не успяват да запазят планинския корпус, който се завръща от Западния фронт и поради липса на ръководство се разотива по домовете. Така те остават почти без организирани въоръжени сили. От север Деникин, който изтласква болшевиките, се приближава към планините. Отделни аули оказват неорганизирана съпротива, а главнокомандващият планинската армия полковник Хабаев преминава с щаба си към Деникин.

Настъпва пълна дезорганизация. Планинското правителство пада. В териториите, контролирани от Деникин, е обявена мобилизация, а в планините шейховете организират съпротива. В Дагестан, Чечения, Ингушетия, Осетия и Кабарда избухват въстания. Кубанските черкези, които

[23] Пак там, 182–196.

преди това силно са пострадали от болшевиките, са готови да тръгнат срещу тях, с когото и да е, но не и с Деникин[24].

Появата на Доброволческата армия внася допълнителен разкол сред и без това разединените планинци. Нажмутдин Гоцински гледа на Деникин като противовес на болшевиките и забранява на своите поддръжници да участват в антиденикинската съпротива. Дагестанските социалисти подкрепят Али-Хаджи Акушински, Сейфулла-кади Башларов и Хасан Кахибски, които заедно със своите последователи воюват срещу Доброволческата армия. Узун-Хаджи Салтински, който през 1918 г. воюва с Гоцински срещу болшевиките, оглавява антиденикинската съпротива в Чечения през 1919–1920 г. Той е ярък пример за тази част от религиозните водачи, която воюва както срещу „червените“, така и срещу „белите“. От сподвижник на Нажмутдин Гоцински Узун-Хаджи Салтински става съюзник на Али-Хаджи Акушински и така на практика подкрепя болшевиките[25]. През есента на 1919 г. се стига до пълномащабни военни действия, а боевете се водят с такъв размах и ожесточеност, че съвременниците на събитията ги наричат „Втора Кавказка война“[26]. Въстанието на планинците е сред причините за неуспеха на Доброволческата армия в Кавказ, но след оттеглянето на „белите“ през февруари–март 1920 г. въстаническото движение се сблъсква вече със съветската власт[27].

Първата световна война, Февруарската и Октоврийската революция, а след това и гражданската война довеждат до това, че в края на 1918 г. РСФСР е свита в границите на историческото Московско княжество отпреди завоеванията на Иван IV Грозни и малцина вярват, че режимът ще оцелее. Въпреки това само четири години по-късно частите на бившата империя отново се обединяват в СССР и се оказва, че новият съюз по нищо не отстъпва на изчезналата империя[28].

През пролетта на 1920 г. Червената армия разгромява „белите“ на територията на Дагестан, но ситуацията още няколко години продължава да бъде напрегната и неустойчива. В края на лятото на 1920 г. избухва

---

[24] Исхаков, С. М. „Кристаллизация“ горского…, 2001, 3–31.

[25] Сулаев, И. Х. Мусульманское духовенство Дагестана и власть: история взаимоотношений (1917–1991 гг.). Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора исторических наук. Махачкала 2009, http://dibase.ru/article/11012010_sulaevikh/4.

[26] По-подробно за протичащите процеси в Северен Кавказ в периода 1917–1920 г. – Виж: Волхонский, М. А., В. М. Муханов. Россия на Кавказе…, 2009, 132–220.

[27] Мяло, К. Г. Россия и последние…, 2002, с. 322.

[28] Деметрадзе, М. Р. Межэтническая дистанция на Кавказе и политика. Исторический екскурс. – Полис 4, 2000, 158–162.

голямо въстание, което обхваща значителни територии от Чечения и Дагестан. То остава в историята като антисъветското въстание, ръководено от Нажмутдин Гоцински, призовал планинците на борба срещу болшевиките под знамената на исляма. Както отбелязва И. Сулаев: „… *в политическата борба, както срещу „белите“, така и срещу „червените“, духовенството широко използвало проповеди и фетви, призоваващи мюсюлманите да защитят исляма и шариата от „гяурите*“[29].

Конфликтът се отличава с ожесточено противопоставяне между враждуващите страни. Но трябва да се отбележи, че голям принос в борбата с въстаниците и в потушаването на метежа имат партизанските отряди, съставени от планинци[30].

През лятото на 1920 г. Нажмутдин Гоцински заедно с К. Алиханов започва да действа в Андийски окръг на Дагестан. Заедно с привържениците си те провеждат енергична антисъветска агитация и вербуват в своите отряди хора, недоволни от съветската власт. През август Гоцински два пъти се опитва да премине от Грузия в Дагестан, но и двата опита завършват с неуспех.

В началото на септември многочислени въстаници, в това число и отрядът на Гоцински, започват да проникват от Грузия в пограничните райони на Дагестан, където провеждат антисъветска агитация, а местното население им обещава поддръжката си за свалянето на новата власт. На 24 септември в района на Гонода (северозападно от Гуниб) се появява въстанически отряд от 160 души, командван от Кебед Магома Бежтински, който призовава мюсюлманите от близките аули да се вдигнат на борба срещу съветската власт. Когато научават за започващото въстание, болшевиките изпращат в планините първите червеноармейски части.

В Андийски окръг действа отряд от около 1 000 души под командването на шейх М. Дарбиш, който изпраща агитатори из аулите в Чечения и Дагестан. На 2 октомври отрядът завзема аулите Тлох и Мун, а на 3 октомври – Ботлих, унищожавайки гарнизона му. В района на аула Карат въстаниците обкръжават червеноармейски батальон, чийто състав, след като патроните свършват, хвърля картечниците в клисурата и се предава.

---

[29] Сулаев, И.Х. Мусульманское духовенство…; Автореферат…, 2009; http://dibase.ru/article/11012010_sulaevikh/4.

[30] Например през декември 1920 г. Дагестанските партизани наброяват осем хиляди души на територията на Дагестан. – Виж: Донго, Х.-М. М. Повстанческое движение в Дагестане и Чечне в 20-х годах XX века. – В: Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза. Москва, 2005, 270–281.

На 5 октомври бунтовниците превземат аула Голям Гоцатъл (югозападно от крепостта Хунзах) и обсаждат крепостите Хунзах и Гуниб. На 3 октомври отрядът на Нажмутдин Гоцински потегля от Бежит към вътрешността на Дагестан. Той призовава всички планинци от 15 до 50 години да се съберат в района на аула Хиндах, за да получат оръжие и патрони. На 4 октомври отрядът на Гоцински в Гидатъл наброява вече около 1 000 души, а в аула Тлях чакат още около 400 доброволци.

По същото време въстаниците действат в две групи – една под командването на шейх Дарбиш в района на Ботлих, а другата – на Гоцински в района на Хунзах. В третото направление е Алиханов, който с отряд от 500–600 души, главно офицери, се придвижва от Грузия през Ратлуб, за да се съедини с бунтовниците при аула Мун. Въстаниците уверено се придвижват напред, събирайки около себе си местните планинци. Във всеки район те създават отряд от по няколкостотин души, който носи името на някое по-голямо селище (почти всяко селище в района на въстанието се превръща в база за отряда). Командният състав е от бивши офицери от царската армия, а понякога и от най-опитните във военното дело планинци. Основната военна сила е пехотата, а към всяка стотна има от няколко десетки до сто и повече кавалеристи. Всички части са въоръжени с леко стрелково оръжие, като недостигът се компенсира с ловджийски пушки и дори кремаклийки. Пехотинците и кавалеристите са длъжни да се явят със собствено снаряжение. Въстанието придобива масов характер.

След успешното начало на въстанието Нажмутдин Гоцински свиква съвещание в аула Гидатъл. В него вземат участие и членове на меншевишкото правителство в Грузия, дошли да се запознаят с хода на въстанието и да му окажат помощ. Скоро след съвещанието от Грузия в Дагестан са изпратени 2 400 винтовки, 4 картечници, промишлени стоки и т.н.[31]

Военното командване на въстаническата армия е съсредоточено в ръцете на офицера от царската армия М. Джафаров, подчинен на Саидбей (Саид Шамил – внук на имам Шамил и офицер на френска служба), пристигнал нелегално от Турция, и на Съвета на четиримата шейхове, явяващ се висша духовна власт на въстаниците. Неслучайно в своите прокламации Нажмутдин Гоцински нарича отрядите си „шариатските войски“ на планинските народи.

Развивайки успехите си, на 9 октомври Гоцински предприема настъпление срещу Гуниб откъм аула Ругуджа. Въстаниците проникват в

[31] Пак там, 270–281.

горната част на крепостта и положението на обсадените (гарнизонът е от 200 души червеноармейци и партизани) става критично – бунтовниците ги обстрелват от всички страни и се катерят по стените на крепостта, без да обръщат внимание на картечния огън, който им нанася големи загуби. Все пак защитниците на крепостта успяват да издържат обсадата и да дочакат подкрепление. На 13 октомври дошлият им на помощ отряд превзема аулите Ходжал-Маха и Куппа. На 16 октомври „червените“ партизани разбиват метежниците на Чохската височина, а на следващия ден при аула Чох е разгромена главната квартира на Гоцински, който успява да избяга, но изоставяйки знамето, печата и документите си.

На 19 октомври в резултат от съвместните действия на РККА и „червените“ партизани е превзет Георгиевският (Салтинският) мост и връзката с крепостта Гуниб е възстановена, след което военното командване решава да окаже помощ на обсадения гарнизон в крепостта Хунзах. Завземайки близките селища, въстаниците използват местността, за да обстрелват намиращите се в крепостта червеноармейци. Два пъти те изпращат парламентьори в крепостта с предложение тя и оръжието да им бъдат предадени, като срещу това гарантират на гарнизона свободно преминаване до Темир-Хан-Шура, но получават отрицателен отговор. На помощ на обсадените в Хунзах от Темир-Хан-Шура е изпратен отряд, който не успява да стигне до местоназначението, тъй като е почти напълно унищожен от въстаниците в Араканското дефиле. В този бой са убити около 700 червеноармейци, пленени са 24 картечници, 4 оръдия, множество боеприпаси, както целият транспорт с продоволствието и промишлените стоки. Когато все пак новото подкрепление успява да пристигне, гарнизонът на Хунзахската крепост, издържал почти 30 дневна обсада, отблъсква бунтовниците[32].

За борба с въстаниците на 9 ноември от Грозни е изпратен Първи стрелкови полк. Пристигайки във Ведено, полкът оставя около 100 червеноармейци и продължава към Ботлих, който е взет без бой на 16 ноември. На 18 ноември част от полка се отправя към аула Мун, превзет след кратка престрелка. Отрядът се насочва към аула Орта-коло и го завзема, но въстаниците извършват маневра и се появяват неочаквано в тила на червеноармейците, като ги избиват напълно с помощта на жителите от околните аули.

Неуспехът действа потискащо на останалата част от полка, намираща се в Ботлих. Въстаниците се възползват от успеха си и обкръжават

[32] Донго, Х.-М. М. Повстанческое движение в…, 2005, 270–281.

крепостта. На следващия ден те предлагат на нейните защитници да се предадат, като им гарантират живота и връщане в Русия. Предложението е прието и червеноармейците са събрани в едно помещение, където покъсно група планинци започва да им сваля униформите и да ги екзекутира. Част от червеноармейците успяват да избягат оттам, буквално голи.

Военните успехи на разбунтувалите се планинци предизвикват безпокойство във военнополитическото ръководство на съветски Дагестан, за което свидетелства фактът, че в разгара на бойните действия в планинските райони на Дагестан, в Темир-Хан-Шура, на 13 ноември 1920 г. започва работа извънредният конгрес на народите на Дагестан, който приема декларация за автономия на Дагестан (на 20 януари 1921 г. ЦИК на РСФСР издава декрет за образуването на Дагестанска АССР). Освен това на 17 ноември 1920 г. е провъзгласена Планинска АССР, образувана на територията на Терска и част от Кубанска област. Целта на тези действия е да се внесе разкол сред планинското население и най-вече сред метежниците[33].

Според други автори обаче създаването на Планинска АССР (както и на Дагестанска АССР, Карачаево-Черкезка АО и т.н.) е част от национално-териториалната реформа от 1920–1922 г., която предава на съответните автономии изконно руски територии, като по този начин създава предпоставки за конфликти, тъй като планинците се оземляват за сметка на руснаците. Реформата е следствие от постановление на Политбюро на ЦК на РКП (б), с което в средата на октомври 1920 г. е приет лениновият проект, признаващ „*връщането на земята на планинците от Северен Кавказ, отнета им от великорусите, за сметка на кулашката част от казачеството*“. Това предизвиква постоянни нападения от страна на планинците (особено от Чечения и Ингушетия) над казашките селища, които целят изтребление на казачеството. Проблемът става толкова сериозен, че на 7 юли 1924 г. ВЦИК премахва Планинската АССР, като я разделя на редица автономни области[34]. Последното твърдение е неточно, като се има предвид, че още през 1921–1922 г. от Планинската република се отделят в самостоятелни автономни области: Карачаево-Черкезката, Кабардинската (по-късно Кабардино-Балкарската), Адигейската, а през ноември и Чеченската области. Северноосетинската и Ингушката обла-

[33] Пак там, 270–281.

[34] Баранов, А. В. Национальный вопрос и региональные особенности политического сознания на юге России в 1920-х годах. – В: Трагедия великой державы. Национальный вопрос и распад Советского Союза. Москва, 2005, 254–269.

сти се отделят през 1924 г., когато е и ликвидирана Планинска АССР. През 1929 г. обединилите се Сунженски окръг и град Грозни са включени в Чеченска АО[35].

Така или иначе в началото на декември 1920 г. отрядите на Гоцински преминават в настъпление. Въстаниците превземат Голям Гоцатъл, Дарад-Мурад и укреплението Карадах, за втори път обкръжават крепостите Хунзах и Гуниб и т.н. Въстанието се прехвърля на територията на Чечения, увличайки все повече планинци. За потушаване на бунта са изпратени допълнителни сили. На 2 януари 1921 г. Червената армия с бой превзема аула Ходжал-Маха, на 7 януари достига Гуниб и сваля обсадата на крепостта, където обсадените са в критично положение. В непрекъснати боеве от 18 януари до 14 февруари „червените“ разбиват голяма група въстаници и завземат източната част на Гунибски окръг, където през март е възстановена съветската власт. След упорити боеве през януари червеноармейците превземат Гергебил, Кикун, Аймак и Хунзахския гарнизон. През февруари те овладяват Шулатъл, Балахан, Моксок, Цатаних, Унцукул, Гимър.

За да бъдат отвлечени част от силите на Червената армия от Дагестан, главният щаб на въстаниците активизира действията си в Чечения. На 4 януари Саид-бей пристига в аула Анди (на границата между Чечения и Дагестан), където провежда събрание с делегати от всички аули в Андийски окръг и част от Веденски окръг. На събранието е взето решение за въстание в Чечения и на всяка цена да бъде превзета крепостта Хунзах. Ако това се окаже невъзможно, е решено крепостта да се обсади, а след това да се насочат към Ахвахския участък, главно препятствие по пътя за Грузия, и да го завземат. На 19 януари въстаниците от Андийски окръг и чеченския аул Беной атакуват червеноармейците от аулите Дарго и Белгатой. След като понасят тежки загуби, червеноармейците се оттеглят към аула Таузен-кала, но по-късно са изтласкани и оттам.

Бунтовниците в Дагестан, които имат нужда от продоволствие, силно се надяват въстанието в планинска Чечения да се разрастне, като разчитат да се вдигнат на бунт срещу съветската власт и в равнинната част. Във втората половина на януари в Чечения започват военни действия на въстаниците, предвождани от Саид-бей и Али-Хаджи Амир. Планинците атакуват гарнизоните в Дарго и Белгатой, а червеноармейците са принудени да ги напуснат.

---

[35] Гатагова, Л. С. и др. Россия и Северный Кавказ: 400 лет войны? – Отечественная История 5,1998, 122–132.

По данни на разузнаването в началото на февруари въстаниците разполагат със 7 200 пушки, 2 490 сабии, 40 картечници и 2 оръдия. Общото командване на въстаналите окръзи се осъществява от въстанически щаб в аварския аул Тад-Инхо, който е и главна квартира на Нажмутдин Гоцински. Оръжие и боеприпаси, както и преди, въстаниците получават от Грузия, където обаче ситуацията се променя, след като в края на февруари Червената армия превзема Тифлис. Меншевишкото правителство е свалено и помощта за Чечения и Дагестан е прекратена[36].

В това време „червените“ части се придвижват навътре в планински Дагестан, завладявайки най-важните селища. С упорити боеве са превзети Аракан (14 февруари), Балахан (15 февруари), Моксох и Цатаних (16 февруари), Гимър (18 февруари). На 5 март е превзета и главната квартира на Гоцински в аула Тад-Инхо. След тези неуспехи много въстаници се разотиват по домовете. Остатъците успяват отново да се организират и да завладеят южните части на Грозненски, Андийски и Гунибски окръзи. С последни сили бунтовниците се опитват да се задържат там, преминавайки нееднократно в контранастъпление, но така и не постигат сериозни успехи. Част от тях (между 250 – 350 души с 4 картечници) се скрива в труднодостъпна местност близо до границата с Грузия. През пролетта на 1921 г. много въстаници след отчаяна съпротива са блокирани, а други се разпръсват из дагестанските аули. На 15 март 1921 г. военните докладват, че въстанието в планинска Чечения и Дагестан е „*успешно ликвидирано*“.

Към средата на май 1921 г. червената армия и партизанските отряди завършват бойните си действия срещу продължилото почти девет месеца въстание. Съветското правителство обявява амнистия за всички редови участници в бунта, които доброволно се предадат. Част от метежниците признават вината си, но Нажмутдин Гоцински заедно с останалите ръководители и активисти продължава съпротивата. Към есента на 1921 г. в осем от десетте окръга на Дагестан те отново започват въоръжена дейност.

На територията на Севернокавказкия военен окръг през 1922 г. действат 25 въстанически отряда с обща численост 1 225 души и 34 картечници. Една от главните задачи на съветските органи е залавянето на Гоцински, който се крие в Хасавюртовски окръг и отново бунтува планинците. По същото време за възстановяване на контактите с емигрантския център в чужбина е изпратен А. Аварски, който през 1922 г.

[36] Донго, Х.-М. М. Повстанческое движение в…, 2005, 270–281.

с помощта на различни кавказки емигрантски организации повдига пред Съвета на ОН въпроса за признаването на Нажмутдин Гоцински за глава на бъдещата независима държава в Кавказ и за помощ срещу съветската власт. Идеята е одобрена и на Гоцински е обещана помощ[37].

В Чечения и Ингушетия Гоцински установява контакти с шейховете А. Митаев и А. Шамилев, които се съгласяват за съвместни действия срещу съветската власт. По данни на дагестанските чекисти през април – май 1923 г. населението е призовавано на въстание, а в района действат 28 банди с обща численост 1 015 души и 6 картечници. Отбелязва се засилване на дейността на Гоцински в Чечения и Дагестан[38].

За да противодействат на влиянието му, съветските власти провеждат на 20 ноември 1923 г. в аула Кахиб (Гунибски окръг) конгрес на духовниците от планинските племена на Дагестан. Конгресът призовава единоверците на борба срещу Гоцински и неговата „*банда*“[39]. През декември 1923 г. се провежда Третият общодагестански конгрес на Съветите, на който е заявена „*необходимостта от приемане на решителни мерки за борба с бандитизма в планините*…“. Ситуацията около Нажмутдин Гоцински е толкова лоша, че през декември 1923 г. с посредничеството на своя роднина, полковникът от царската армия З. Доногуев, той съобщава на дагестанските чекисти, че желае да прекрати съпротивата[40]. Трябва да се отбележи, че в периода от края на 1922 г. до началото на 1924 г. има засилени нападения на чеченци и ингуши срещу казаците, целящи тяхното унищожение[41]. Трудно може да се свърже идеализираната борба на Нажмутдин Гоцински срещу съветската власт с нападенията над казашките селища, особено като се има предвид фактът, че казаците оказват най-яростна съпротива на „червените“ в годините на гражданската война.

В края на февруари 1924 г. в главната квартира на Гоцински пристигат двама агенти на английското разузнаване, които го уверяват в подкрепата на Англия и му предават пари да продължи борбата. След това Гоцински изпраща до съветското правителство обръщение, в което „клейми“ политиката на болшевиките. По данни на ОГПУ има оживление

[37] Пак там, 270–281.

[38] Пак там, 270–281.

[39] Шапсугов, Д. Ю. и др. Обычное право…, 2008, http://constitutions.ru/archives/2458/31.

[40] Донго, Х.-М. М. Повстанческое движение в…, 2005, 270–281.

[41] Баранов, А. В. Национальный вопрос и…, 2005, 254–269.

и сред привържениците на Гоцински, като действията им стават все по-конспиративни.

На 15 април 1924 г. в чифлика Нижел (Шатоевски окръг) Нажмутдин Гоцински събира около 100 свои привърженици и ги запознава с писмото на Саид-бей, в което се говори за скорошното му пристигане, за партида оръжие, за парична помощ и др. На събранието са набелязани мерки за продължаваща съпротива срещу съветската власт. В началото на май в аула Дилим (Хасавюртовски окръг) избухва бунт, към който веднага се присъединяват жителите от няколко околни аула. Срещу тях е изпратен отряд, който към 12 май завършва операцията по разоръжаването им. Едновременно с това чеченският отдел на ОГПУ арестува Митаев, което лишава Гоцински от опора в Чечения. На 19 май той отново чрез Доногуев се обръща към дагестанските чекисти с предложение за среща с ръководните кадри на републиката Д. Коркмасов, К. Мамедбеков и Л. Коган в гората до аула Юрт-Аух, но до преговори не се стига поради отказа от страна на ОГПУ.

През септември 1924 г. Гоцински получава от англичаните (през Батуми) партида оръжие и снаряжение за подготовка на ново антисъветско въстание. През април 1925 г. в аула Зумсой той се среща с офицера от британската армия Уилямсън, който отново гарантира поддръжка за въстанието и го уверява, че Англия е твърдо решена да изгони болшевиките от Кавказ, а във връзка с това е готова да организира въстание, което да обезпечи с оръжие и всичко необходимо, в това число и с десант на Черноморското крайбрежие[42].

От своя страна ОГПУ разработва план от оперативни мерки за ликвидиране на огнищата на враждебните групи и започва да затяга обръча около Нажмутдин Гоцински. В края на август 1925 г. след авиационни рейдове и артилерийски обстрели чеченските аули Ачхой, Зумсой, Келой, Химой, Хакмалой и Дая започват да се предават. На 30 август при чифлика Ведучи се завързва бой, вследствие на който метежниците отстъпват в Дайското дефиле и след няколко дни са разбити. На 5 септември 1925 г. специална група под ръководството на началника на Чеченския отдел на ОГПУ С. Н. Миронов арестува Нажмутдин Гоцински, шейх Джаватхан, ингушкия лидер А. Шамилев, бившия председател на Ножайюртовския окръжен изпълком М. Гебертиев, военния съветник – турския полковник Хюсеин Ефенди и др. След ареста на Гоцински, който на 15 октомври

[42] Донго, Х.-М. М. Повстанческое движение в…, 2005, 270–281.

1925 г. е осъден на смърт от т. нар. „тройки“ на ПП ОГПУ СКК[43], настъпва прелом във въстаническото движение[44].

След като операцията по разоръжаването в Чечения завършва, започва аналогична операция в Дагестан. На 1 септември 1925 г. всички граници на републиката са блокирани от войска, а към 15 септември операцията е завършена[45].

Въстанието на Нажмутдин Гоцински оказва огромно влияние върху политическата ситуация в Северен Кавказ през втората половина на двайсетте години. В Москва, Темир-Хан-Шура и Владикавказ са разработени мерки за укрепване на властта. Главният удар е насочен срещу влиянието на мюсюлманското духовенство. За да бъде то лишено от икономическа база, започва постепенно изземване на вакъфната собственост, а за да се намали влиянието му, постепенно се откриват светски училища и паралелно с това се затварят духовните.

Важен инструмент в антирелигиозната пропаганда става създаденото в началото на 1927 г. Дагестанско отделение на Съюза на войнстващите безбожници. През април 1927 г. ЦИК и СНК[46] на Дагестанска АССР вземат решение „*за премахването на окръжните шариатски съдилища*“, което е още един удар срещу мюсюлманското духовенство. Мрежата от мюсюлмански училища в началото на 30-те години практически престава да съществува.

В отговор на всичко това радикално настроеното духовенство призовава да се бойкотират съветските училища, съдебните органи и т.н. Особено отрицателно е посрещната от мюсюлманското духовенство кампанията по набирането на планинци в Червената армия. От края на 1928 г. започва борба на властите срещу духовенството, което е обвинено, че представлява голяма социална опасност[47]. По такъв начин окончателно приключва антисъветската съпротива в региона през 20-те години на XX в.

---

[43] ПП ОГПУ СКК – Постоянно представителство на Обединеното Държавно Политическо Управление в Севернокавказки край.

[44] Донго, Х.-М. М. Повстанческое движение в…, 2005, 270–281.

[45] По-подробно за операцията по разоръжаването на Чечня и останалите планински райони. – Виж: Донго, Х.-М. М. Повстанческое движение в…, 2005, 270–281; Жупикова, Е.Ф. Повстанческое движение…, 2006, 114–319.

[46] СНК – Съвет на Народните Комисари.

[47] Донго, Х.-М. М. Повстанческое движение в…, 2005, с. 270–281.

ИНВЕСТИЦИИТЕ В ДОСПАТСКИЯ РАЙОН НА СМОЛЯНСКИ ОКРЪГ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Полина Цокова

Непосредствена цел на държавната регионална политика в България през втората половина на XX век е да бъдат съсредоточени инвестиции най-вече в изоставащите региони, които са в периферията на националната територия и едновременно с това в буферната зона между два противоположни свята. При практическото осъществяване на тази политика в резултат на съвместните усилия на централните и местните власти се подобряват не само икономическите показатели, но и самочувствието на гражданите, чиято успешна комуникация с властовите структури е важен гарант за стабилността на политическата система. В стратегически план стимулираните региони на свой ред се превръщат в модел за това как природните ресурси и географските особености заедно с културно-историческото наследство могат да послужат като капитал за цялостното развитие на националната икономика и пълноценно да участват във формирането на брутния национален продукт и националната култура на страната.

В новосъздадения вследствие на адмнистративната реформа от януари 1959 г. Смолянски окръг, който по това време като цяло изостава от средното равнище в развитието на индустрията и технологиите[1], Доспатският край е едно от слабите икономически звена. Затова ключов аспект на регионалната политика в Смолянски окръг представлява инвестиционният процес в посока Доспат и околните села, несъмнено повлиян в идеологически план и от посланията за модернизиране на бита и откъсване от религиозните влияния сред българомюсюлманската общност в Средните Родопи.

[1] Тревожно е, например, състоянието на механизацията в дърводобива, който е традиционен поминък в Централните Родопи. На границата на 50-те и 60-те години на XX век този сектор разполага само с три трактора влекача. – Вълчовски, Хр. (редактор). Перспективи за развитието на горското стопанство и горската промишленост в Смолянски окръг. С., 1964, с. 49.

* * *

През 1959 г. Доспатският район, до този момент съставна част на Пещерска околия, преминава от Пловдивски към Смолянски окръг[2]. По това време Доспатският район вече е придобил славата на трайно обособена териториална общност. Един от белезите за ревностно следване на традицията е фактът, че в края на 50-те години на XX в. всички младежи от набор ’38 от Доспатски район, съставна част от Смолянското военно окръжие, носят турски имена[3]. В хода на издаването на нови лични документи през 1953 г. само 7 българи мохамедани от с. Доспат са получили паспорти. Техният дял е незначителен както предвид числеността от 11 802 българи мохамедани, преминали процедурата в рамките на тогавашния Пловдивски окръг, но и спрямо общия брой на жителите на селото, подлежащи на паспортизация[4] .

Доспат е притегателен център и за помаците от съседния Благоевградски окръг, както личи още през 1958 г., в навечерието на административната реформа в България. Жителите на селата Бръщен и Цръчна депозират искане пред Министерския съвет да преминат от Гоцеделчевска към Пещерска околия. Вместо общинският им център да е в село Кочан, удовлетворяването на това искане би означавало Бръщен и Цръчна да се ръководят от общинските власти в с. Доспат. Мотивите за отдалеченост на двете села от Доспат, респективно от Пещера, заявени от името на Окръжен народен съвет-Пловдив, са възприети от Министерския съвет, който на 25 юли 1958 г. отказва да одобри подобно изменение в границите между Пловдивски и Благоевградски окръг[5].

---

[2] Груев, М. Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическия режим (1944–1959). С., 2003, с. 184.

[3] Държавен военноисторически архив (ДВИА), ф. 1968, оп. 2, а.е. 1, л. 1–2. Наборният списък е започнат на 13 март 1957 г. и е завършен на 31 декември 1959 г. Според историческата справка на ф. 1968 Смолянското военно окръжие е образувано на 29.01.1959 г. и в неговия обсег влизат бившите Смолянска, Маданска и Девинска околии.

[4] Груев, М. Между петолъчката. 2003, 134–135. Следващата организирана подмяна на личните паспорти в Смолянски окръг е предвидена в периода 1 януари – 31 декември 1965 г. – Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5426, л. 8.

[5] ЦДА, ф. 136, оп. 26, а.е. 392, л. 6–10. По думите на информатор от Доспат причината през 70-те години в Бръщен и Цръчна да не се разгръща съпротива срещу смяната на имената е обстоятелството, че „там са верни кучета“; Иванова, Ев. Отхвърлените „приобщени“ или процеса, наречен „възродителен“ (1912–1989). С., 2002, с. 108. Двете села преминават под ръководството на Доспат чак през 1987 г. със създаването на Пловдивска област. За общината това са приблизително 1444 нови жители (по данни за

В същата насока – отдалечаване от влиянието на Доспат, е административното положение на с. Сърница, възникнало като зимно поселище на доспатските овчари. В Сърница ислямът разполага със силни позиции. Затова не е случаен фактът, че през 1959 г. селото е причислено към новия Пазарджишки окръг, а не към Смолянски окръг[6]. Недоволни от това решение, община Доспат, вече като съставна част от Смолянски окръг, на свой ред прави опит за преминаване към Пазарджишки окръг, в частност – към Пещерска община. В претеглянето на аргументи „за“ и „против“ компетентните органи в София възприемат принципното положение, че вече създаденият Смолянски окръг трябва да се защитава дори и с цената на неудобства в комуникациите за засегнатите от реформата периферни селища. Причината е, че удовлетворяването на искането на Доспат, както и на предложенията да бъдат подчинени на Пловдив, отправени от Хвойна, Нареченски бани, Борово и Манастир, биха довели до закриването на Смолянски окръг. За всички тези селища се предвижда да бъдат свързани със Смолян с нови, удобни пътища. Специфичното в случая с Доспат е, че недоволството от новите административни граници съвпада по време с произнасянето на смъртни присъди за местни ръководители, уличени като „*вражеска агентура*“. Затова ползата от гравитирането към Пещера е единствено икономическа – градът има железопътна гара и оттам се извършва снабдяването на Доспат. Приоритет се отдава на замисъла мнозинството от българите мохамедани да бъдат обхванати в границите на самостоятелна административна единица. **В регионалната стратегия окръжният град Смолян се разглежда като властови център, равностоен на бившия околийски град Девин за осъществяването на управление, съобразено *„с нравите и обичаите“* в Доспатския район**[7].

Що се отнася до същината на нравите и обичаите, присъщи за Доспатския край, те се ползват с популярност далеч не само в границите на

броя на населението към 1985 г.) или с около една трета повече в сравнение с числеността на Бръщен и Црънча тридесет години по-рано. През 1956 г. Бръщен има 530 души население, а Црънча – 386. – В: Енциклопедия „Пиринский край“. Благоевград. Т. 1. 1995, с. 114; Т. 2. Благоевград, 1999, с. 398. В наши дни в условията на политически плурализъм силното влияние на религията причислява Доспат към селищата с „предимно религиозни мотиви в изборното поведение на населението“. – Русев, М., П. Владимирова. Вътрешната геополитика на смесените региони в България и електоралната тежест на кърджалийските общини. – Военен журнал 3, 2007, с. 95.

[6] Груев, М., Ал. Кальонски. „Възродителният процес“. Мюсюлманските общности и политическият режим. С., 2008, с. 74.

[7] ЦДА, ф. 117, оп. 21, а.е. 93, л. 19–20.

Родопите. В изказванията по време на партийното съвещание за българомохамеданите, състояло се в София на 6 март 1964 г., Доспат е синоним на закостеняла религиозна общност. Историческите корени на консерватизма на нравите при доспатските българи мохамедани според Христо Христов, директор на Института по история при БАН, отвеждат към Руско-турската война от 1877–1878 г., когато местните аги и феодали са поддържали турската власт. Приемственост в тази насока проф. Христов намира в издигането на синовете на ходжите и на местните първенци от комунистическата власт, чиято заслуга е достъпът на новото поколение местни водачи до образование. В Доспат разяснителната работа на БКП по т.нар. културна революция не е успяла да надхвърли отделни акции по смяна на облеклото или на имената, признава по време на съвещанието и Кирил Кузманов, секретар на ОК на БКП – Смолян. Това насърчава преминаването от едни в други проявите на религиозния култ – нов е обичаят жените да посещават джамията. Общоприето е схващането, че да измъкнеш дете от Доспат за пансиона в Пловдив, е геройство. *„Пакостно“* влияние се приписва и на комунистите в Доспат, които заедно с другите мюсюлмани могат да бъдат видяни в джамията, както и да изпълняват мевлюди и рамазануване. В същото време от Доспатския край се разпространяват и в Благоевградски окръг нови слухове за изселване в Турция, породили се сред роднини на доспатски семейства от Ловешки окръг[8].

[8] Пак там, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 608, л. 15, 18–19, 23, 28, 59–60, 88. Противно на нравите в затворения селски колектив пансионът в Пловдив позволява на възпитаниците си да се интегрират успешно в големия град. Такъв е примерът с професор Теофил Гачилов, роден в с. Мугла, Смолянски окръг. В Пловдив той продължава основното си образование, завършено в село Триград. През 1957 г. родопчанинът се дипломира с отличен успех в Ленинградския институт за хладилна промишленост и от началната позиция на технолог стига до длъжността на главен инженер в Завод „Антон Иванов“ в София. Работи също така като директор на Научноизследователския институт по хладилна техника. Защитата на кандидатска дисертация му позволява да започне и преподавателска дейност в Пловдив като доцент във Висшия институт по хранително-вкусова промишленост. Друг възпитаник на пансиона в Пловдив, известният актьор Вили Чаушев, родом от Златоград, през 70-те години играе на сцената на Държавния сатиричен театър в София. – Родопи 8, 1974, с. 7, 19. Точният брой, месторождението и имената на учениците в пансиона не може да бъде установен по архивни данни. След поискана справка от Държавен архив – Пловдив ми бе съобщено (писмо Изх. № 237/12.05.2011 г.), че в архива не се пазят списъци или други данни за учениците. Справката се основава на проучване на следните три фонда: ф. 969 „Българо-мохамеданска гимназия „Мехмед Синап“ (1947–1950), 8 а.е.; ф. 2142 „Дом за средношколци „Дичо Петров“ – Пловдив“ (1950–1985), 16 а.е.; ф. 2703 „Дом за деца, лишени от родителска грижа „Олга Скобелева“ – Пловдив“ (1979–2007), 12 а.е.

Официалната статистика отбелязва, че към 15 септември 1962 г. в Община Доспат 24 души са „*възстановили българските си имена*“[9]. Данните за по-големите населени места в района на Смолянското военно окръжие, в които за периода 1962–1964 г. са регистрирани случаи на смяна на турските имена на младежите от набор `43, показват, че нито един жител на Доспат не е приел българско име. Въпреки перспективата на отсъствие от дома заради отбиването на военна служба наборниците не се повлияват от антирелигиозната идеология на престоя в казармата, което ги отличава от манталитета на момчетата, израснали в други села, като например Равнил, Давидково, Загражден, Настан, Беден, Неделино, Кестен, Лясково и в градовете Смолян и Златоград. Момчета от изброените села и градове, или общо от 39 съвета на окръга, са записани с български имена според наборния списък, воден в периода 1962–1964 г[10]. За набор ’44 наборната книга включва 24 българомохамедани от община Доспат, които запазват рождените си имена, въпреки че за техни връстници от Арда, Брезе, Ерма река, Загражден, Лъджа (дн. Баните), Манастир и др. е вписана промяна именно в периода на службата им в казармата (1963–1965)[11]. В този начален период на т.нар. Възродителен процес, когато преименуването не е повсеместно явление, контрастите в поведението на представители на най-младото поколение жители от смолянските села демонстрират отново ролята на родното място при формирането на манталитета.

От района на Доспат за периода 1965 – юни 1974 г. не е регистрирано нито едно изселване в друг окръг. Това е единственият район измежду общо 41-те народни съвета в Смолянски окръг, чиято територия не е отправна точка на преселване нито в съседните окръзи в Южна България, нито в столицата София[12]. Затова единствено инвестиции, насочени към района, а не външният контакт с вече урбанизирани общности, биха могли да повлияят за модернизирането на жителите.

[9] Груев, М., Ал. Кальонски. „Възродителният процес“…, 2008, с. 46.
[10] ДВИА, ф. 1968, оп. 3, а.е. 1, л. 1–56.
[11] Пак там, а.е. 2, л. 1–57.
[12] Държавен архив (ДА) – Смолян, ф. 1Б, оп. 38, а.е. 8, л. 20–21.

* * *

Закономерен завършек на обновяването на облика на селището е издигането му в град. В сравнение с другите нови градове в Смолянски окръг Доспат и Неделино са последни в списъка на достигналите този статут в периода 1960–1980 г. В случая с Доспат причината е, че в периода 1944–1960 г. районът остава незасегнат от индустриализацията на Родопите. Централизирано стимулиране на икономическия растеж, осъществено в следващото десетилетие, обяснява и относително късната урбанизация в този пример.

Етапи в създаването на нови градове в Смолянски окръг (1946–1987)

Обявяване на населено място за село		Признаване на села за градове		Сливане на село с град		
Име	**Година**	**Име**	**Година**	**Село**	**Град**	**Година**
		Устово	1946			
		Мадан	1953			
Лъки	1960	Рудозем	1960	Райково	Устово, Смолян	1960
		Чепеларе	1964			
		Лъки	1969			
		Доспат	1974			
		Неделино	1974			

Източник: Мичев, Н. Речник на имената и статута на населените места в България 1878–2004. С., 2005, с. 137, 226, 228, 255, 301, 308, 363, 379.

През 1959 г. общият размер на капиталовложенията в Смолянски окръг е 125 087 000 лв. или 2% от всички инвестиции в България[13]. Първите капитални вложения след създаването на Смолянски окръг, пренасочени от националния план за друг окръг в Смолянския регион, са предназначе-

[13] Статистически годишник на Народна република България. С., 1960, с. 443.

ни за строежа на Доспатската каскада[14]. Хидровъзелът „Доспат-Тешел“ се състои от язовир „Доспат“ с обем 445 000 000 куб. м и водноелектрическа централа „Тешел“ с мощност 60 000 киловата при първоначална себестойност на произвежданото електричество 2, 3 ст./квтч. Във връзка с изграждането на хидровъзела ОНС-Смолян настоява селищата с нови обществени сгради, складовете, автобазите да се разполагат преимуществено във вече съществуващите селища, които да се обслужват от новата електропроводна мрежа. Това са Доспат, Борино, Змеица, Касъка, Мугла, Триград, Настан и Девин, или общо осем населени места в Смолянски окръг. Строителните работи също така са повод да се реконструират и асфалтират старите пътища и да се прокарат нови горски пътища[15].

За пръв път развитието на леката промишленост в регионален разрез достига с. Доспат през юни 1966 г. По модела на фабриката за пасмантерийни изделия в Гоце Делчев, Благоевградски окръг, е замислено предприятие със същата производствена програма и също в състава на Държавно индустриално предприятие (ДИП) „Дичо Стефанов“ – София. То трябва да започне работа в края на 1967 г. Това гласи т. 1 от Решение № 271 от 25 юни 1966 г. за създаване на поминък на населението в с. Доспат, Смолянски окръг. Пред Министерския съвет предложението за тази мярка е аргументирано от председателя на Държавния комитет за планиране с високата безработица в многолюдното село. През 1966 г. жителите на Доспат са 2450 души, а заедно със селата Барутин, Любча и Касъка броят им достига 5000. Към тях може да се добавят и семействата на работниците, които строят обекта „Доспат-Въча“ (около 500 строители). Официалната статистика изчислява работните места на 1078. През 1967 г. и в следващите години прогнозите сочат влошаване на икономическите перспективи за населението. Причината е строителството на язовир „Доспат“. Предвижда се под водата му да останат 17 хиляди декара земя. Тази площ е значителна, тъй като общо обработваеми са 27 хиляди декара, а най-плодородните от тях – около река Доспат, попадат в чашката на язовира. Друг фактор за мрачната икономическа прогноза са спънките пред земеделие в неплодородни земи, разположени „по чукарите“. Всичко това

[14] ЦДА, ф. 130, оп. 15, а.е. 1, л. 11.

[15] Пак там, ф. 136, оп. 33, а.е. 331, л. 1, 34. Както личи от писмо на ОНС-Смолян до Министерството на енергетиката и горивата, местните власти подновяват искането си и при строителството на хидровъзела „Девин“. Временните сгради трябва да бъдат разполагани в чертите на населените места Грохотно, Настан и Девин. Изместването на пътищата към Буйново, Борино, Триград, Мугла и Девин би трябвало да се проектира с „*целесъобразни габарити и пропускателни възможности*“. – Пак там, оп. 44, а.е. 191, л. 48.

води до безработица, разпростираща се спрямо рентабилни и доходни до момента сектори като селско стопанство, строителство и дърводобив. В краткосрочен план, само за 1967 г., групата на жените без работа се очаква да нарасне с 400 души. Що се отнася до мъжете, нарастване на безработицата се очаква вследствие на отдалечаването на строителните мероприятия към Тешел – Девин (т.е. на 35–40 км разстояние от Доспат)[16].

Подобни мотиви, основаващи се на прогнозиран спад в заетостта, съпровождат и плановете за индустриализация в района. Още за 1966 г. проф. Д. Брадистилов, началник на управление „Райониране и териториално разположение на производителните сили“ в Държавния комитет за планиране (ДКП), предлага броя на работниците в цеха за борово масло в Доспат да нарасне от 18 на 55 души. В хода на обсъжданията в ЦК на БКП пределното число на назначените работници, заедно с доставчиците на суровината, достига 110–120 души[17].

Това предложение ангажира и вниманието на Министерския съвет. В опит да противодейства на безработицата, чийто прогнозен ръст през 1967 г. е изчисляван като увеличение от 610 души, правителството обсъжда капацитетът на цеха за борово масло да се завиши на 100 души. Заместник-председателят на Министерския съвет Тано Цолов предлага срокът за изпълнението на тази мярка да е краят на месец март 1966 г. Действително Министерският съвет със свое Разпореждане № 15 от 28 януари 1966 г. одобрява откриването на новите работни места, но без да се уточнява броят им и без да се фиксира срок в рамките на годината. Със задача за разширяване на производството са натоварени Комитетът по химия и металургия и Комитетът по горите и горската промишленост[18].

На същото заседание Бюрото на Министерския съвет регламентира предимство за жители на селото в случай, че те потърсят работа в горските стопанства Широка поляна и Снежана. Там работните места варират от 120 до 150. В защита на местното население като неправилна е отхвърлена досегашната практика работници от Берковско и Михай-

---

[16] Пак там, оп. 43, а.е. 256, л. 1, 8–9, ф. 1Б, оп. 44, а.е. 24, л. 15. Заливането на изключително плодородни земи се налага и при строежа на язовир „Искър“ в началото на 50-те години. В Севлиевско заради изграждането на язовир „Росица“ през 40-те години са залети две села. Докато селяните от Бара отиват в други села, то жителите на Горско Косово не се изселват и продължават да живеят в близост до язовирната стена. – Виж: Василева, Б. Миграционни процеси в България след Втората световна война. С., 1991, 53–55.

[17] ЦДА, ф. 1Б, оп. 44, а.е. 24, л. 3, 15.

[18] Пак там, ф. 136, оп. 42, а.е. 88, л. 1–2, 24.

ловградско да извършват сечта и извозването на дървените материали в горите около Доспат[19]. Горското стопанство е рентабилен отрасъл, както се вижда и от сравнението на постиженията в района на Доспат спрямо другите части на окръга.

Изпълнение на лесоустройствените проекти в горските стопанства в Смолянски окръг през 1962 г.

Преизпълнение на плана (>101 %)	Изпълнение на плана (=100 %)	Неизпълнен план (<100 %)	Средна стойност за сектора в окръга
Доспат	Михалково	Девин	94 %
Златоград		Лъки	
Манастир		Мугла	
Момчиловци		Смилян	
Чепеларе		Смолян	
Широка лъка		Тешел	
		Хвойна	

Източник: Вълчовски, Хр. (редактор). Перспективи за развитието на горското стопанство и горската промишленост в Смолянски окръг. С., 1964, с. 32.

Социалните мотиви са водещи за членовете на Бюрото на Министерския съвет, когато на 4 май 1967 г. обсъждат идейния проект на хидровъзел „Девин“. Както препоръчва Министерството на строежите, строителството на хидровъзел „Девин“ се синхронизира със строителните работи на Доспатската каскада, за да се използват същите строители[20].

[19] Пак там, л. 31. Годишно суровината за производството на борово масло е в обем около 4000 тона и се събира от горските стопанства Доспат, Широка поляна, Снежана, Селище, отчасти от Дикчан и Чехльово. Без да са предвидени в одобрения от Министерския съвет текст, новите работни места, предложени от Комитета по горите и горската промишленост за събирането и складирането на суровината, са 80.

[20] Пак там, оп. 44, а.е. 191, л. 46. По повод назначаването от София на пълномощници, които да следят за спазването на пусковите срокове на особено важни строителни обекти, през 1967 г. се обсъжда в тази категория да се включи и хидростроителният район „Доспат-Тешел“. – Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 6663, л. 1–3.

Избран за център на практическата работа по един от значимите за България енергийни проекти, Доспат, изглежда за пръв път в своята история, среща освен строители и представители на инвеститорския контрол и на проектантите. При нормалното протичане на строителството то завършва с плащания, основаващи се на окончателните отчети какво е било извършено. В случай на констатирани нарушения на инструкциите за безопасност следват санкции[21].

От гледна точка на ежедневието на коренните жители в Доспат главно значение има дългосрочният ефект на правителствените мерки. В сферата на промишлеността резултатът е видим през януари 1969 г., когато започват работа два стана, а текстилните работнички са подготвени за преките си задължения след обучение в Гоце Делчев и София. Това е причината удовлетворението от решението на Министерския съвет, явно оказало се недостатъчно навременно, да е изразено едва в края на 1970– началото на 1971 г., както личи от рубриката за читателски писма в сп. „Родопи“. За пръв път хората в Доспат имат пред погледа си образец на индустриална инвестиция, надхвърлящ ограничените мащаби на т.нар. местна промишленост. Новият пететажен корпус изглежда внушителен и в сравнение със старите постройки. В този момент една твърде амбициозна спрямо традиционната специализация в дърводобив и сеене на картофи цел – превръщането на Доспат в един от промишлените центрове на Смолянски окръг, изглежда реалистична за автора на писмото Иван Тодоров[22].

Проследявайки ефекта от икономическите инвестиции, в началото на 70-те години комунистическите функционери в Смолян отчитат, че в Доспат вече *„икономиката е развита“*, а проводниците на кампанията по смяната на имената са измежду местните хора[23]. Картината контрастира с положението преди навлизането на промишлеността в селото. Към 1964 г., например, единственият успех в мерките срещу турчеенето е за-

---

[21] Любопитен щрих към новото положение на Доспат като място на активни инвестиционни усилия добавя един документ от април 1967 г., изпратен от София до селото като седалище на Държавния инвеститорски контрол „Доспат-Тешел“. Както съобщава в писмото проектантската организация „Енергопроект“, строителната организация е нарушила нейните указания, както и нормите за скатни изкопи. Тя е подкопала един относително нестабилен скат и е извършила непредпазливо взривявания. – Пак там, ф. 521, оп. 1, а.е. 348, л. 25.

[22] Родопи 11, 1970, с. 37; 1, 1971, с. 5. В текста от 1971 г. номерът на Решението на МС е предаден погрешно като № 27, както е характерно при цитирането на документи, с чието заглавие е станало емблематично и без да се познава текстът.

[23] Иванова, Ев. Отхвърлените „приобщени“, 2002, 116–120.

писването на едно дете от общо 162 новородени с българско име[24]. **Увеличаването на дела на работничките в сравнение с броя на заетите в земеделието цели да преодолее консервативния мироглед, чийто пазителки са жените.** На жената като участник в социалистическото строителство е посветен съборът в околностите на язовир „Доспат“ през лятото на 1970 г. За събора пристигат над 8 000 души, между тях и изпълнители състави от Любча, Доспат и Симитли[25].

В началото на 70-те години решението на Политбюро на 22 април 1965 г. отново придобива актуалност. То се припомня по време на обсъжданията в Министерския съвет, завършили с издаването на Решение № 613 от 22 декември 1972 г. Цехът на завод „Дичо Стефанов“ е преобразуван в самостоятелен клон на Държавно стопанско обединение „Рила“. Прогнозата за развитието му предвижда работниците да се увеличат от 200 на 700 души, като заедно с това през 1974–1975 г. фабриката осигури четири пъти по-скъпа по обем продукция от вълнени трикотажни изделия. Решаващо е становището на Министерството на труда и социалната политика, което подкрепя създаването на нови работни места като отговор на „излишъка“ на трудови ресурси, предимно сред жените. Едва на втори план стои въпросът с подходящата трудова квалификация, която е недостатъчна или изцяло липсва, а дежурното обяснение е *„ниското образователно равнище на населението от района“*[26].

През 1973 г. селото вече произвежда промишлени изделия на стойност 5 500 000 лв.[27]. Семантиката на името Доспат през 70-те години се обогатява с популяризирането на едноименния язовир като желана туристическа дестинация[28]. Специалистите предричат, че при успешна борба с ерозията животът на изкуственото езеро може да бъде удължен от 27 на 72 години. По примера на язовир „Искър“ е възможно залесяванията

---

[24] Пак там, с. 73.

[25] Родопски устрем 85, 28 юли 1970; 89, 6 август 1970.

[26] ЦДА, ф. 136, оп. 55, а.е. 578, л. 1, 3, 7. Стереотипът, че хората в Доспат са „поизостанали“, е вкоренен и в разбиранията на земляците им в Смолянски окръг. – Иванова, Ев. Отхвърлените „приобщени“, 2002, с. 117.

[27] ДА-Смолян, ф. 436, оп. 49, а.е. 478, л. 153.

[28] Язовир „Доспат“ се използва и като угоителна база на рибовъдните стопанства в Лъки, Малево, Забърдо, Смилян, Настан и Девин. – Пак там, а.е. 485, л. 157. Край язовира са разположени и инкубаторите за малки патета, предназначени за основното стадо в Държавното ловно стопанство „Извора“ – гр. Девин; Пак там, ф. 1152, Историческа справка.

във водосборните райони да се направят по-плътни и така езерото да просъществува столетия[29].

* * *

Идеологическата формула, която да опише успехите на модернизацията в Доспатско, звучи така: най-голямото завоевание е „*новата социалистическа личност*“. В края на 70-те години районът е включен в състава на Девинската селищна система заедно с още три общини – Девин, Брезе, Триград и Гьоврен. Населението на четирите общини е 12 405 души. Новият приоритет в регионалната политика, освен строителството, е благоустройството. Напредъкът на комуникациите чертае като близък „хоризонт на очакванията“ възможността да се разпространява и Втора програма на Българската телевизия[30]. Въпреки новостите и през 1979 г. картофената кампания е едно от централните събития в стопанския календар на Доспат. На 13 и 14 октомври всички жители, включително и пенсионерите, са заставени да участват в трудови дни, за да се навакса изоставането в графика за прибиране на реколтата[31].

Действително, промяна има, но тя може да бъде тълкувана и встрани от статистиката за инвестициите в регионален мащаб, през призмата на личната съдба на българите от района. В преодоляването на стереотипа да бъдеш близо до родния дом през целия си живот съществена роля има гимназията в Доспат. Красноречива е оценката на една от нейните възпитанички, родена през 1959 г., за влиянието на нововъведените ученически екскурзии върху нагласата ѝ да напусне родното село Змеица: „*Привличаше ме и много ми харесваше градския начин на живот, самите градове, манталитетът на гражданите… И си мечтаех някога и аз да живея така… И мечтата ми се сбъдна…*“[32]. Така за пръв път в стремежите на младите хора от Доспатска община се появява нова мечта – да напуснат родния край и да се установят в анонимната общност на големия град.

---

[29] Георгиев, Ат. Язовирите в Смолянски окръг. – Родопи 6, 1976, с. 6–7.

[30] Родопски устрем 83, 12 юли 1979.

[31] Пак там, 123,13 октомври 1979.

[32] Пашова, Ан. (съст.). Смесените бракове – модел на етническа и религиозна толерантност (автобиографии и изследвания). С., 2004, с. 95.

РАЗПАДАНЕ НА ИЗТОЧНОЕВРОПЕЙСКИЯ ИНТЕГРАЦИОНЕН МОДЕЛ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА 80-ТЕ И НАЧАЛОТО НА 90-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Ирина Якимова

Разпадането на модела на строго централизирана политическа и икономическа интеграция е една от проявите на общата трансформация на отношенията Изток-–Запад през втората половина на 80-те и началото на 90-те години на XX в. Развитието на центробежни тенденции в Източния блок може да се обясни с изчерпването на интереса както на Москва, така и на нейните съюзници. Резултатът е саморазпускането на двете интеграционни общности на източноевропейските държави – Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) и Организацията на Варшавския договор (ОВД).

Началото на структурното преустройство на Източния блок се свързва с името и личността на Михаил Горбачов, застанал начело на КПСС и СССР през март 1985 г. Като политик от по-младото поколение, израстнал в периода след Втората световна война, за Горбачов основен двигател на развитието не е идеологията, а икономическата ефективност. Когато поема поста на държавен ръководител, той си поставя две основни цели – да подобри влошения образ на СССР пред света и да реформира съветската икономика така, че тя да започне да регистрира печалби. В този контекст неговата икономическа, а оттам и политическа платформа е ориентирана по-скоро навътре, към проблемите на самия СССР и това много скоро се проявява в отношението към източноевропейските сателити.

В многобройните си речи, интервюта и публикации новият съветски лидер под различна форма често посочва като основни принципи на променящата се политика на Москва по отношение на държавите от Източния блок „уважителното отношение към съюзниците“, отчитането на техните интереси и опит. Той говори за необходимостта от инициативност, подчертавайки, че „съгласуваната външна политика може да бъде ефективна само ако се отчита и наслагва приносът на всяка страна в общото дело“[1]. Тези и други подобни цитати очертават контурите на

[1] Горбачев, М. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – Собрание сочинений. Том № 8; М., Горбачев. Фонд, 2009, с. 153.

една значително по-либерална идея за социалистическия интеграционен модел в сравнение със съществуващото към 1985 г. положение, при което Москва определя насоките и следи строго конкретните практически стъпки на съюзниците в провеждането на техните външноикономически и политически контакти[2].

Михаил Горбачов бърза да приложи вижданията си на практика, като наред с традиционните двустранни срещи утвърждава и допълнителна форма на многостранно сътрудничество в рамките на блока – институционализирано е периодичното провеждане на работни заседания на ръководителите на социалистическите страни. Първата подобна среща се провежда непосредствено след погребението на К. Черненко през 1985 г. в Москва. На нея прозвучава новата официална съветска позиция, изразена в призива за „пълна отговорност на всяка партия за положението в своята страна“[3]. Това доста по-категорично от думите за равноправен диалог показва посоката на промените в политиката на съветското ръководство. Около месец по-късно, на 26 април 1985 г., във Варшава по време на второто съвещание на висшите държавни ръководители на Източния блок е решено срокът на Варшавския договор да бъде удължен с още двайсет години. Сътрудничеството наглед продължава по старому, но в тесен кръг Горбачов „отваря вратичка“, намеквайки, че всяка държава ще може сама да вземе решение по въпроса за по-нататъшното си участие в пакта[4].

Така е поставено началото на процеса на фактически отказ от доктрината „Брежнев“[5]. Неговото развитие в стопанската сфера е обоснова-

---

[2] Тошкова, В. Директивная дипломатия Кремля и ее проекции в Восточной Европе, 1945–1989 гг.: болгарский «адресат»; Россия-Болгария: векторы взаимопонимания, XVIII–XXI вв.; Российско-болгарские научные дискусии. М., 2010, с. 515.

[3] Горбачев, М. Жизнь и реформы. Книга 2, М., 1995, http://www.gorby.ru/gorbachev/memoirs/, Глава 30. Начало поворота, с. 1. – В различни свои публикации Горбачов изтъква необходимостта отношенията между Москва и нейните съюзници да бъдат поставени на „нова, съвременна основа“, на принципа на суверенното право на всяка партия да решава възникващите въпроси в своята страна и да носи отговорност пред собствения си народ – Виж: Горбачев, М. Перестройка…, 152–153.

[4] Горбачев, М. Жизнь и реформы. Книга 2., М., 1995 – http://www.gorby.ru/gorbachev/memoirs/, Глава 30. Начало поворота, с. 4.

[5] „Доктрината за ограничения суверенитет“, известна още като „Доктрината Брежнев“, всъщност никога не е провъзгласявана официално като ръководен принцип на съветската външна политика. Нещо повече – тя е формулирана по-скоро в изказванията и анализите на западните политически дейци и изследователи на Студената война, за да послужи като определение на подхода на Москва към съюзните държави, който се налага в практиката на отношенията в Източния блок след намесата на войските на Варшав-

но сравнително изчерпателно в изказването на Горбачов пред секретарите на централните комитети на комунистическите и работнически партии по икономическите въпроси и постоянните представители на страните-членки на СИВ в Москва на 20– 21 май 1985 г. В контекста на констатацията, че започващата петилетка е повратен период, Горбачов говори за „изоставането на жизненото равнище на населението в СССР“ в сравнение с европейските социалистически страни и отправя директна критика към съюзниците: „много хартия е изписана, а необходимите резултати не се виждат“[6]. „За това състояние има редица причини“ – твърди Горбачов, като посочва конкретно „разходите, които съветската страна отделя за отбраната на целия лагер, както и високата относителна тежест на капиталните вложения, поглъщани от топлинно-енергийните отрасли“[7]. Цитираният текст е показателен за нежеланието на Москва да продължава да подпомага със суровини и да издържа финансово сателитите. Горбачов отива още по-далеч със заключението, че възможностите на традиционния обмен и търговия между социалистическите страни в значителна степен са изчерпани[8].

Дискусията за необходимостта от предприемането на реформи продължава и на съвещанието на Политическия консултативен комитет на ОВД, което се провежда през октомври 1985 г. в София. Записаните в протокола от срещата постановки са достатъчно показателни за зараждането на тенденция, която източноевропейските държави не познават до момента – открива се широка публична дискусия по въпроси, чието повдигане не е присъщо на затворените комунистически режими. В документите от заседанието се споменава по-активното ангажиране със защитата на човешките права и проучването на възможностите за едностранно съкращаване на войските и военните разходи на пакта[9].

Идеята за усъвършенстване на механизма на функциониране на организацията е доразвита от новоназначения съветски външен министър Едуард Шеварнадзе по време на поредната среща на Комитета на министрите на външните работи на Варшавския договор на 19–20 март 1986 г.

ския договор за потушаване на „Пражката пролет“ в Чехословакия през 1968 г. – Горбачев, М. Жизнь и реформы. Книга 2, М., 1995 – http://www.gorby.ru/gorbachev/memoirs/, Глава 30. Начало поворота, с. 2; Горбачев, М. Собрание сочинений. Том № 8; М. Горбачев. Фонд, 2009, с. 592.

[6] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 691, л. 12.

[7] Пак там, л. 7.

[8] Пак там, л. 8.

[9] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 1025, л. 1–12.

Шевернадзе подчертава, че осигуряването на сигурността в Европа е преди всичко политическа задача, поради което трябва да се решава с политически, а не с военнотехнически средства. Това е сигнал, че Москва е склонна да възприеме нова външнополитическа стратегия, чиито доктринални основания се оформят в хода на състоялия се през февруари–март 1986 г. в Москва XXVII конгрес на КПСС[10]. Всъщност самите решения на конгреса едва ли биха могли да се определят като революционни. В тях обаче се съдържат нови оценки на международната обстановка. В терминологично отношение те напомнят материалите от XXIV конгрес на КПСС, легализирал разведряването през 70-те години на века. Смята се обаче, че именно през ранната пролет на 1986 г. в Москва е поставено началото на разработките на система от взаимно свързани тезиси, които стават основа на бъдещата концепция за т.нар. „новото политическо мислене". Един от главните акценти в тази концепция в сферата на външната политика става осъществяването на икономическо и политическо сближение със западноевропейските страни[11]. За оттегляне на съветския контрол официално не се споменава. Неговото запазване на този етап все още се възприема като аксиоматична предпоставка.

Новата съветска външнополитическа стратегия започва постепенно да придобива практически измерения с постановките във водещия доклад на Михаил Горбачов по време на съвещанието на ПКК на ОВД на 10–11 юни 1986 г. в Будапеща. Предвид динамичната международна обстановка – световния отзвук от срещата на Горбачов и Рейгън в Женева (ноември 1985 г.)[12] и икономическите и екологични проблеми на СССР след аварията на атомната електроцентрала в Чернобил през април същата година – акцентите в изказването на съветския ръководител са разбираеми. Той говори за необходимостта от рязко активизиране на диалога Изток–

[10] Горбачев, М., Политический доклад Центрального комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского союза. – В: Избранные речи и статьи. Т. 3, 180–280.

[11] Системная история международных отношений. Том второй. События 1945–2003 годов. М., 2009, 459–460; Горбачев, М. Жизнь и реформы. Книга 2., М., 1995 – http://www.gorby.ru/gorbachev/memoirs/, Глава 30. Начало поворота, 5–6.

[12] Съветско-американската среща на високо равнище в Женева се провежда от 19 до 21 ноември 1985 г. Разговорите не завършват с конкретни резултати и различията в позициите на Михаил Горбачов и Роналд Рейгън по въпросите на разоръжаването и общото развитие на международните отношения на този етап се оказват непреодолими, но днес се счита, че в Женева е поставено началото на безпрецедентен диалог между СССР и САЩ, който допринася през следващите години за намаляване на напрежението и междублоковата конфронтация и в крайна сметка – за края на Студената война.

Запад, търсене на начини за прекратяване на надпреварата във въоръженията и коренно преустройство на цялата система на международните отношения на основата на обща и равна за всички сигурност. През август 1986 г. е поставено началото на реформата във външноикономическите отношения в рамките на Източния блок. Тя отрича дотогавашната система, според която съюзниците на СССР получават съветски суровини, а връщат задълженията си в готова продукция независимо от качеството ѝ. Говори се за въвеждане на пазарни механизми в отношенията между държавите от СИВ. Но повратният момент, от който започва практическото осъществяване на „радикалното преустройство на дейността на СИВ“, настъпва по време на работната среща на ръководителите на „братските“ комунистически партии, проведена на 10–11 ноември 1986 г. в Москва, когато е решено на предстоящата сесия да бъде внесен за разглеждане проект на постановление за цялостно преустройство на механизма на сътрудничеството и социалистическата икономическа интеграция.

След Януарския и Юнския пленум на ЦК на КПСС през следващата 1987 г. по думите на самия Горбачов започва „нов етап“ на неговите реформи[13]. С въвеждането в официална употреба на термина „перестройка“, включително в областта на съветската външна политика и отношенията на СССР със сателитите, зачестяват и контактите между източноевропейските лидери. Същевременно обаче в Източния блок явно възприемат противоречиво идеите на „перестройката“. Те се опитват да използват декларациите за либерализация, които идват от Москва, но всеки за своите цели и според своите разбирания.

Подтиквани все по-определено към реформи, водещи към установяване на пазарни отношения и отказ от строгия партиен политически контрол, към средата на 1987 г. всички европейски съюзници на СССР започват да демонстрират открита прозападна ориентация. Тя е заявена от отделните режими по различен начин, проявява се в някои сфери на конкретните двустранни отношения, без да засяга други. Все по-смело на Запад започват да гледат Полша и Унгария[14]. В Чехословакия, ГДР,

[13] Изказване по време на срещата с ръководителите на правителствата, участващи в 43-та сесия на СИВ. – Виж: Горбачов, М. Собрание сочинений. Т. 8. М. Горбачев. – Фонд, 2009, с. 317.

[14] В началото на 1987 г., оценявайки унгарския икономически напредък, съчетаващ ясно изразени капиталистически елементи и частичната либерализация на режима на ген. Войчех Ярузелски в Полша, САЩ предоставят на двете държави статут на „най-облагодетелствана нация“. Двете държави са удостени и с височайши западни посещения. От 12 до 14 май 1987 г. в Будапеща гостува Збигнев Бжежински, а от 26 до 29 септември

България и Румъния, напротив, партийните ръководства заемат консервативни позиции, като се опитват или да забавят прилагането на новия курс, задаван от Кремъл, или да заобиколят неговите рамки със самостоятелни и несъгласувани инициативи с цел да запазят собствената си власт[15]. В отговор Горбачов възприема своеобразен „диференциран подход“ към отделните държави от блока въпреки официалните твърдения за липса на сериозни разминавания със съюзниците[16].

На 7 декември 1987 г. във Вашингтон Михаил Горбачов и американският президент Роналд Рейгън подписват Договора за унищожаване на ракетите със среден и малък радиус на действие в Европа. С този акт е

1987 г. е осъществена безпрецедентна по своя характер визита на американския вицепрезидент Джордж Буш във Варшава. – ДА на МВнР, оп. 44–4, а.е. 55, л. 27, 93, 97.

[15] След потушаването на „Пражката пролет“ през 1968 г. с намесата на войски на Варшавския договор, режимът в Чехословакия гледа на опцията за реформи „внимателно“. През декември 1987 г. е извършена смяна на ръководството на Комунистическата партия на Чехословакия, при която Густав Хусак отстъпва поста генерален секретар на ЦК на Милош Якеш. Това обстоятелство обаче не променя особено партийната линия по отношение на промените. – „East Bloc's Wind of Change Now Blows in From Moscow“, The New York Times, January 5, 1988, p. A12; С оглед сложното геополитическо положение на ГДР в Източна Европа изключително показателно звучи репликата на източногерманския писател Щефан Хайм, който заявява, че ако страната възприеме западните идеи за либерална демокрация, въведе мандатност на партийните секретари и на нейните граждани бъде предоставено свободно избирателно право, „цялата конструкция ще се разпадне“. Развитието на историческите събития показва, че опасенията на писателя се потвърждават само година по-късно. – „East Bloc's Wind of Change Now Blows in From Moscow“ – The New York Times, January 5, 1988, p. A12; „Soviet Letting Trade Partners Shop Around in Hard Times“ – The New York Times, January 4, 1988, p. A8. Що се отнася до Румъния през 1987 г., Николае Чаушеску е далеч от идята за реформиране на своя личен режим. Напротив, неговите мерки срещу зараждащите се опозиционни прояви стават изключително рестриктивни и включват дори прилагане на груба сила поради опасенията от развитие на тенденции към отцепничество сред унгарското население в Трансилвания и Банат. – ДА на МВнР, оп. 44–4, а.е. 65, с. 992. В сравнение с Густав Хусак, Ерих Хонекер и Николае Чаушеску българският партиен и държавен ръководител Тодор Живков излиза с най-смели намерения за реформиране на системата. Юлската концепция, приета от БКП през лятото на 1987 г., предвижда изработване на нова конституция, с която да бъде въведен ограничен политически и икономически плурализъм. Поради радикалния си характер българската инициатива предизвиква остра реакция от страна на СССР и става повод за пряк сблъсък между Тодор Живков и Михаил Горбачов. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3368, л. 10–43; 110–116; Живков, Т. Мемоари, С., 1997, 349–353; Горбачов, М. Жизнь и реформы. Книга 2, М., 1995, http://www.gorby.ru/gorbachev/memoirs/. Глава 34. Тодор Живков и другие: кризис доверия в социалистическом содружестве, 6–8; Живков, Т. Срещу някои лъжи. Русе, 1993, с. 38.

[16] Горбачев, М. Перестройка…, с. 154.

поставено началото на съветското военно изтегляне от сателитната орбита в източната част на континента[17]. Независимо от това обаче блокът като цяло все още изглежда единен, а съветската сфера на влияние – относително стабилна. На този етап зараждащите се тенденции на явна децентрализация остават ограничени предимно в икономическата област.

По това време в духа на своите либерални идеи Горбачов започва да променя основните принципи на социалистическата икономическа интеграция, подчертавайки, че СИВ не е наднационална организация и ако държавите-членки нямат конкретен интерес, те са свободни да не участват в даден проект[18]. На съюзниците е предоставена широка свобода на действие и на тази основа много скоро се появяват първите по-сериозни разминавания в становищата в хода на обсъжданията по преустройството на механизма на сътрудничеството. Така, например, на поредното заседание на Изпълнителния комитет на СИВ в Москва на 4–5 юни 1987 г.[19] прозвучават смели предложения за свободно движение между страните-членки на стоки, услуги и други производствени фактори, както и създаване в перспектива на обединен социалистически пазар. Съществени различия, а по някои аспекти на въпроса и противоположни схващания, се очертават при доуточняването на текста в раздела относно усъвършенстване на начина на определяне на цените[20]. Заседанието на ИК от юни 1987 г. остава в историята на СИВ с предложението за поетапното създаване на зона за свободна търговия, а в перспектива и на митнически съюз[21] на държавите-членки – модел, много близък до основните принципи на икономическата интеграция в рамките на ЕИО.

През 1988 г. реформирането на функционалния механизъм и организационната структура на ОВД също са обект на критични обсъждания, в хода на които се наблюдава своеобразна надпревара кой първи да излезе с по-нестандартно предложение. Като пример може да се посочи една от най-радикалните идеи за реорганизация на ОВД, направена в навече-

[17] На 7 декември 1987 г., по време на официалната визита на Михаил Горбачов във Вашингтон, той и американският президент Роналд Рейгън подписват Договора за унищожаване на ракетите със среден и малък радиус на действие в Европа, съгласно който в течение на три години двете страни се задължават да унищожат всички подобни ракети на територията на Европа, както и разположените в азиатската част на СССР.

[18] Горбачев, М. Перестройка…, с. 155.

[19] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 2952, л. 23–35.

[20] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3009, л. 16.

[21] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 2952, л. 31; а.е. 3009, л. 18.

рието на поредното заседание на ПКК през юли 1988 г. във Варшава[22]. Предложението идва от румънския лидер Николае Чаушеску и включва извеждането на Политическия консултативен комитет извън структурите на организацията с цел отнемане на политическите функции на пакта и превръщането му в строго военно формирование. Към това се добавя и идеята за възприемане на ротационен принцип на неговото ръководство между представителите на всички съюзни държави със срок от една година. Инициативата на Румъния не получава подкрепа и е отхвърлена със забележката, че цели отслабване на съществуващата система на военна организация на съюза. Вместо това Горбачов издига други предложения за „изменение в течение на две–три години на организационната структура на въоръжените сили на ОВД“ и едностранно разформироване на части и съединения на ОВД в Централна Европа. Аргументът е финансов. Като основен принцип за изграждане на отбранителната политика на Съюза се формулира тезата за „минимум необходими разходи – максимум необходими резултати“[23]. На последвалото заседание на Комитета на министрите на външните работи предложението за извеждане на ПКК от рамките на Варшавския договор е оценено като нецелесъобразно с оглед на новата линия за едновременно разпускане на военнополитическите съюзи в Европа след по-нататъшно засилване на политическия елемент в тяхната дейност и установяване на взаимоотношения на неконфронтационна основа.

Междувременно са дефинирани етапите на преустройството на СИВ[24]. Отчетено е, че началният етап трябва да продължи до 1990 г.[25] със създаването на необходимите условия за развитие на преки връзки между стопанските организации, както и на предпоставки за изграждане на обединен пазар. Посочено е, че формирането на новия интеграционен механизъм трябва да продължи по време на втория етап от 1991 г.

---

[22] Заседанието на ПКК на ОВД се провежда на 15 и 16 юли 1988 г. Дни преди неговото начало Централният комитет на Румънската комунистическа партия излиза с предложение „за усъвършенстване на организацията и демократизиране на дейността на органите на Варшавския договор“. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3464, л. 4, 5, 7, 11–13.

[23] Пак там, с. 4 (според номерацията на информацията, която министърът на външните работи Петър Младенов изпраща до Политбюро на ЦК на БКП).

[24] Обсъждат се в рамките на 127-то заседание на Изпълнителния комитет на СИВ, което се провежда от 17 до 19 май 1988 г.

[25] Съдържанието на всеки от етапите е описано подробно в доклада за становището на НР България по въпросите, включени в предварителния дневен ред на 44-то заседание на Сесията на СИВ. Конкретно за съдържанието на първия етап виж: – ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3451, л. 6.

до 1995 г., когато се очаква да се осъществят конкретни мероприятия за усъвършенстване на сътрудничеството в областта на плановата дейност и укрепването на стоково-паричните инструменти[26]. След началото на третия етап през 1995 г. се очаква да се пристъпи към окончателно изграждане на обединения пазар, създаване на действаща колективна валутна система и единна външна митническа тарифа, за да се стигне в крайна сметка до образуване на митнически съюз между държавите-членки на СИВ[27].

Впечатление при анализа на тези обсъждания правят два момента. Първо, постановката за обединен социалистически пазар вече се регламентира официално. Второ, явен признак за несъгласие и незаинтересованост стават особените позиции на ГДР и Румъния, чиито представители призовават усилията да се концентрират върху решаването на задачите, засягащи изрично периода до 1990 г. Представителите на ГДР дори считат, че определянето на цели за следващите етапи е преждевременно, а Румъния отива още по-далеч, посочвайки, че дискусията по тези въпроси е нецелесъобразна[28].

На фона на засилването на тенеденциите на либерализация в международните политически и икономически отношения в контекста на поредната среща на Горбачов и Рейгън в Москва (май – юни, 1988), на 1 и 2 юни 1988 г. в Будапеща се провежда поредното съвещание на секретарите по икономическите въпроси на централните комитети на комунистическите и работническите партии на страните-членки на СИВ. На съвещанието са отчетени проблеми при реализацията на двата основни интеграционни документа с решаващо значение за преустройството на механизма на интеграция и дейност на Съвета – Комплексната програма за научно-технически прогрес и проекта на Колективна концепция за международно социалистическо разделение на труда. Констатираните проблеми са свързани преди всичко с проявата на „незаинтересованост“ на стопанските организации[29]. За тяхното преодоляване са направени различни препоръки, включително за разработването на „качествено нов интеграционен механизъм“, съответстващ на изискванията на прехода към интензивно стопанско развитие. Целта е да се създадат условия за широко взаимно „отваряне“ на икономиката, де факто регламентиращо

[26] Пак там, л. 7.

[27] Пак там.

[28] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3440, л. 5–6.

[29] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3456, л. 7.

съществуването на смесени предприятия като форма на сътрудничество между социалистическите и капиталистическите страни[30].

Наред с обсъжданията за изработване на цялостна концепция за преустройството на механизма на социалистическата икономическа интеграция на проведеното в Прага на 5–7 юли 1988 г. 44-то заседание на Сесията на СИВ, като особено актуален е повдигнат и още един въпрос – за възможните насоки, форми и методи на сътрудничество с Европейската икономическа общност (ЕИО)[31]. Механизмът за отношенията между двете интеграционни обединения се обсъжда в контекста на очакванията за създаване на единен пазар на западноевропейските държави през 1992 г. Прието е решение да бъде ускорена работата по създаването на условия за провеждане на необходимите консултации със съответните органи на ЕИО. Извън дневния ред ръководителите на делегациите обсъждат степента на реализация на Комплексната програма за научно-технически прогрес на страните-членки на СИВ до 2000 г. Отново са констатирани редица недостатъци, което е показателно за все по-високите изисквания към работата на СИВ[32]. Общото впечатление е, че съществуващите трудности и центробежни настроения сред държавите-членки се задълбочават.

Очертаващият се край на Студената война и перспективата за скорошно изграждане на „общ европейски дом“[33], която предполага не само икономическо, но и политическо „откриване към света“[34], демотивира допълнително идеите за по-тясно обвързване в рамките на СИВ, което започва да става все по-неизгодно за членуващите в него източноевропейски държави. Към чувството за неудовлетвореност от хода на взаимното сътрудничество между СССР и неговите съюзници се прибавя и още един фактор. През 1988 г. ЕИО проявява все по-голям интерес към диалог със страните от Източна Европа, като през юни 1988 г. се стига до подписване на декларацията за установяване на официални отношения между ЕИО и държавите-членки на СИВ[35]. Това обстоятелство допълнително разширява възможностите и задава параметрите на бъдещото икономическо сътрудничество в западноевропейското направление.

---

[30] Пак там, л. 11–12.

[31] Пак там.

[32] Пак там, л. 12.

[33] ДА на МВнР, оп. 44–1, а.е. 11, л. 49–50.

[34] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3591, л. 327.

[35] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3435, л. 8–9.

През периода 1988–1989 г. на фона на опитите за икономически реформи нараства политическата нестабилност в Източния блок. Полша и Унгария поставят все по-решително искането за значително съкращаване и изтегляне на съветските войски от тяхна територия. Въпросът е повдигнат скоро след Варшавското съвещание на ПКК, на 8 септември 1988 г,. и извежда на дневен ред належащата необходимост от разработване на актуална концепция за взаимоотношенията на Москва със социалистическите страни. Върху тази тема пада акцентът на заседанието на Политбюро на ЦК на КПСС от 21 януари 1989 г., когато Горбачов отбелязва: „Унгария е в навечерието на сериозен избор… Аз мисля, че всяка страна трябва да има свое собствено лице… Пътищата на нашето развитие ще бъдат много различни… Ние се нуждаем от механизъм, който да осигури нашето взаимно разбиране и взаимодействие. Ще възникнат твърде много политически, икономически и военнополитически въпроси… Например как бихме реагирали, ако Унгария ни напусне и отиде в Европейската общност“[36].

През февруари 1989 г. по поръчение на Александър Яковлев, който оглавява Комисията за Източна Европа, са изготвени стратегически анализи, разработени от Института за икономика на световната социалистическа система, Международния отдел на ЦК на КПСС, Министерството на външните работи на СССР и КГБ[37]. В материалите се описват няколко възможни сценария за бъдещото развитие на страните от Източна Европа и се изброяват очакваните последици от политиката на преустройство в тези страни. Коментира се вероятността от „ръст на инфлацията“, „понижаване на жизнения стандарт“, „нарастващо недоволство от съществуващата ситуация в сферата на снабдяването със стоки“, „морална криза“[38]. Правят се и заключения за намаляващото значение за СССР на източноевропейския „пояс на сигурност“.

Официалният съветски отказ от сателитната орбита идва в контекста на демонстративното разграничаване на Кремъл от доктрината „Брежнев“ и следвоенното разделяне на Европа на „сфери на влияние“.

---

[36] АГФ, Ф. 2, Оп. 1, Материаллы А. С. Черняева.

[37] Материалът, изготвен от Международния отдел на ЦК на КПСС, е озаглавен „Към стратегията на отношенията с европейските социалистически страни“. Вторият документ носи заглавието „Промените в Източна Европа и тяхното влияние върху СССР“. – Виж: Баев, Й., Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война. С., 2010, с. 372.

[38] Тошкова, В. Дирижираният крах на европейския социалистически Изток в края на XX век. – В: Проблемът Изток – Запад. Историческа перспектива. С., 2003, 547–549.

Той прозвучава за първи път в речта на Горбачов пред Съвета на Европа през юли 1989 г.[39], когато Горбачов твърди: „Социалният и политическият ред в една или друга страна са се променяли в миналото и могат да се променят и в бъдеще. Но тази промяна е изключително право на народа на тази страна и е негов избор… Всяка намеса във вътрешните работи и всеки опит да се ограничи суверенитетът на държавите – приятелски, съюзници или други – са недопустими… Време е да положим в архивите постулатите на Студената война, когато Европа бе смятана за арена на конфронтация, разделена на сфери на влияние“. Това изказване става основа на новата „доктрина за ненамеса“ на СССР във вътрешните работи на източноевропейските съюзници, обявена в шеговит стил през октомври същата година по време на посещението на лидера на СССР във Финландия. Тогава, по повод на случващото се в Полша и Унгария[40] говорителят на съветската страна се обръща към журналистите с думите: „Нали знаете песента на Франк Синатра „Вървя по пътя си“? Унгария и Полша тръгнаха по своя път“[41].

В края на 1989 г. изборната победа на икономическия либерализъм и парламентарната демокрация в Полша и Унгария, успехът на „нежните революции“ в Чехословакия, ГДР и България, както и конфликтът в Румъния, окончателно променят политическата карта на Източна Европа. Новото статукво в източната част на европейския континент е потвърдено от Михаил Горбачов и Джордж Буш по време на срещата между двамата на 2–3 декември 1989 г. на остров Малта[42]. В хода на разговорите

---

[39] Кисинджър, Х. Дипломацията. С., 1997, с. 69; Откъси от речта на М. Горбачов пред Съвета на Европа в Страсбург, 6 юли 1989 г. – Виж: The New York Times, July 7, 1989, p. A6.

[40] Към лятото на 1989 г. управлението в Полша и Унгария вече само формално може да се нарече социалистическо. Либерализацията на режима на ген. Войчех Ярузелски в Полша навлиза в решителната си фаза, след свикването през февруари 1989 г. на „Кръгла маса“ с участието на представители от всички политически движения, действащи в страната. В резултат на своята изборна победа през юни същата година „Солидарност“ вече управлява страната. По същото време в Унгария е разрешена многопартийната система, малко след като Янош Кадър напуска поста генерален секретар на ЦК на Унгарската социалистическа работническа партия. През юли 1989 г. на посещение във Варшава и Будапеща пристига Джордж Буш, който вече е президент на САЩ. Визитата изиграва ролята на международно признание на ясно заявената прозападна икономическа и политическа ориентация на Полша и Унгария. – ДА на МВнР, оп. 46–4, а.е. 127, л. 41–45.

[41] „Gorbachev in Finland, Disavows Any Right of Regional Intervention“ – The New York Times, October 26, 1989, p. A1.

[42] Баев, Й. Цит. съч., 388–390.

ръководителите на двете световни суперсили декларират официално своя отказ от поддържане на установения след края на Втората световна война Ялтенско-Потсдамски международен ред. В така променения контекст от началото на 90-те години преустройството на цялостния механизъм на икономическата и политическата интеграция в рамките на Източния блок придобива различни измерения. Все пак във формулираната в Кремъл през януари 1990 г. „Концепция за отношенията между СССР и държавите от Централна и Източна Европа“ се посочва, че през преходния период в източноевропейските страни продължава да преобладава гледната точка за запазване на ОВД като фактор на европейскатата стабилност[43]. Същевременно в икономическата сфера нараства взаимната обвързаност на държавите от СИВ с ЕИО. Ангажиментът на ЕИО към бившите съветски сателити от Източния блок в началото на 90-те години придобива все по-конкретни измерения. След подписването на първите търговски споразумения на индивидуална основа, сключени с Унгария през септември 1988 г. и с Чехословакия през декември 1988 г., акцентът в дискусията е поставен върху степента на готовност на държави–членки на СИВ да участват в Единния западноевропейски пазар. От септември 1989 г. до май 1990 г. в договорни отношения с ЕИО за премахване на търговските ограничения влизат Полша, СССР, ГДР и България[44]. Това все повече обезсмисля източноевропейската ингерация в рамките на СИВ. Показателно за рязко спадащата заинтересованост от поддържане на съществуващия икономически интеграционен модел в периода 1990–1991 г. става отлагането на 45-тото заседание на Сесията на Съвета[45] и намаляването на бюджета на организацията за 1990 г[46]. Появяват се и крайни мнения, които по същество отричат необходимостта от нейното съществуване.

---

[43] Баев, Й. Цит. съч., с. 376.

[44] През 1990 г. основен инструмент на ЕИО за осъществяване на сътрудничество с бившите съветски сателити от Централна и Източна Европа става т.нар. програма ФАР (от английски език: The PHARE Programme – Poland and Hungary Assistance for the Restructuring of the Economy). Програмата е създадена през лятото на 1989 г. по инициатива на САЩ при активното участие на ЕИО с цел оказване на финансова подкрепа за развитието на демократичните процеси в Полша и Унгария, но през 1990 г. в нейния обхват са включени всички държави от региона. – ДА на МВнР, оп. 46–4, а.е. 127, л. 37, 1987–1997. The European Union in a Europe in the throes of change. The end of the Cold War and geopolitical change in Europe. The Eastern Bloc in the throes of change. European Community aid to the former Eastern Bloc – http://www.ena.lu/.

[45] Първоначално е предвидено 45-то заседание на Сесията на СИВ да се проведе през юни 1989 г. в София.

[46] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3781, л. 11.

В началото на 90-те години на века процесите на трансформация на отношенията Изток–Запад навлизат в своя решителен етап. Развитието на международните политически контакти в Европа окончателно предопределя съдбата на ОВД. На фона на безпрецедентното разведряване на международната обстановка през юли 1990 г. на Лондонската сесия на Съвета на НАТО е приета декларация, което поставя началото на диалога между НАТО и ОВД. През есента на 1990 г. са сключени споразумения за обединението на Германия и за постепенното извеждане на съветските войски от германска територия до края на 1995 г.[47] На 19 октомври 1990 г. в Париж се провежда среща на 22-те държави – членки на НАТО и ОВД. Подписан е Договорът за ограничаване на обикновените въоръжени сили в Европа. Това означава демилитаризация на централната част на Европа, включваща Бенелюкс, Унгария, Германия, Полша и Чехословакия, т.е. държавите, които до момента са се намирали точно на „фронтовата линия“ между двата военнополитически блока[48]. С ДОВСЕ е ликвидирано огромното превъзходство в конвенционални въоръжения, с което СССР разполага в Европа през десетилетията на Студената война. Два дни след сключването на ДОВСЕ в Париж започва съвещанието на държавните и правителствени ръководители на страните, участващи в СССЕ. Срещата е свикана по инициатива на Горбачов, който по същото време вече притежава Нобелова награда за мир и продължава да се радва на безпрецедентна международна популярност. В рамките на срещата е подписан исторически документ – „Парижката харта за нова Европа“, с която краят на междублоковата конфронтация е потвърден формално. Документът провъзгласява началото на ерата на демокрация, мир и единство на европейския континент. Взето е решение за институционализирането на СССЕ и превръщането му в постоянно действаща международна организация, придаващо на общоевропейския процес траен и непрекъснат характер. Едновременно с Парижката харта е подписана и „Декларация на 22-те“. Декларацията представлява съвместно заявление на представителите на ОВД и НАТО, което има за цел да подчертае, че държавите-членки на всяка от двете организации повече не се смята за потенциални врагове.

[47] Тяхното изтегляне приключва предсрочно през 1994 г.

[48] Договорът влиза в сила от 17 юли 1992 г., а самото съкръщаване на въоръжените сили в Централна Европа и тяхното разполагане по периферията на континента, в Норвегия, Турция и Руската федерация продължава до есента на 1995 г.

С решението за придаване на СССЕ на конкретни правомощия и отговорност за решаването на определени дългосрочни задачи СССР се опитва да запази известна форма на влияние върху процесите в Европа, но вече не самостоятелно, а в рамките на по-общи колективни действия. Това е подходът, който Горбачов избира, за да може да се оттегли по-безболезнено и окончателно от своя доскорошен пряк военнополитически ангажимент в Европа. През 1990–1991 г. проблемите на източноевропейската сигурност окончателно са свалени от външнополитическия дневен ред на Кремъл на фона на усложняващата се вътрешна ситуация в СССР, свързана с разрастването на инфлацията, стоковия дефицит, зачестилите прояви на агресивен национализъм и желание за отцепничество на съюзните републики по съветската периферия. При тези условия, изправени пред предизвикателствата на своето самостоятелно постсоциалистическо развитие, източноевропейските държави и техните нови ръководители също загубват всякакъв интерес към участие в общи интеграционни обединения.

На 25 февруари 1991 г. в Будапеща е приет „Протокол за прекратяване на действието на военните споразумения, сключени в рамките на Варшавския договор и за ликвидиране на неговите военни органи и структури“. Организацията на Варшавския договор прекратява преждевременно[49] своето съществуване на 1 юли 1991 г., когато СССР и петте участващи в него европейски държави подписват в Прага специален съвместен Протокол. Малко преди това на 46-то заключително заседание на Сесията на СИВ от 28 юни 1991 г. в Будапеща е сключено споразумение и за неговото саморазпускане. Така се прекратява съществуването на двете основни структури на съветския социалистически интеграционен модел. Източният блок се разпада. Това променя коренно геополитическата ситуация в Централна и Източна Европа. Влиянието на Москва е изтласкано от региона, който започва своя преход към пазарна икономика, парламентарна демокрация и многостранно сътрудничество, възприемайки принципите на западноевропейския интеграционен образец.

Процесът на разпадане на източноевропейския интеграционен модел през втората половина на 80-те и началото на 90-те години на XX в. е обусловен преди всичко от динамичната международна обстановка, в която съществуването на обединителни формирования на държавите

[49] На срещата в полската столица, проведена на 26 април 1985 г., срокът на Варшавския договор е удължен с двайсет години с възможност за последващо удължаване с още десет години.

от Източна Европа постепенно загубва своята актуалност. СИВ и ОВД, които представляват структурна основа на изградения след края на Втората световна война под контрола на Москва военнополитически блок, изчерпват своите функции и са разпуснати с две последователни единодушни решения на участващите в тях държави. До този краен резултата се стига, след като нежеланието за продължаване на сътрудничеството става двустранно съизмеримо. От една страна, СССР, налагайки умишлено по-голям либерализъм в отношенията с източноевропейските държави, в определен момент под влияние на различни фактори взема решение да се откаже доброволно от правото да направлява тяхното развитие. От друга страна, самите съветски съюзници постепенно загубват интерес от институционалното си обвързване със СССР, предвид създалите се нови възможности за активизиране на диалога със западноевропейските интеграционни общности – ЕИО и НАТО.

Но все пак е необходимо да се отбележи, че определяща роля за зараждането на центробежни тенденции в Източния блок има постепенното отслабване на икономическите и политически позиции на обединителния център в Москва в периода на управлението на Михаил Горбачов (1985–1991). В този смисъл разпадането на модела на източноевропейската социалистическа интеграция се дължи в значителна степен на стремежа на ръководения от него управленски екип да преформулира в полиберален дух основните интеграционни принципи. Всъщност високата степен на централизация на модела, която се запазва до самия край на съществуването му, се оказва решаващият негативен фактор, възпрепятстващ неговото успешно реформиране.

COLLEGIUM HISTORICUM T. 1

Българска
Първо издание, 2011

Редактор *Лили Божилова*
Художник на корицата *Жеко Алексиев*

Формат 70×100/16
Печатни коли 35,75